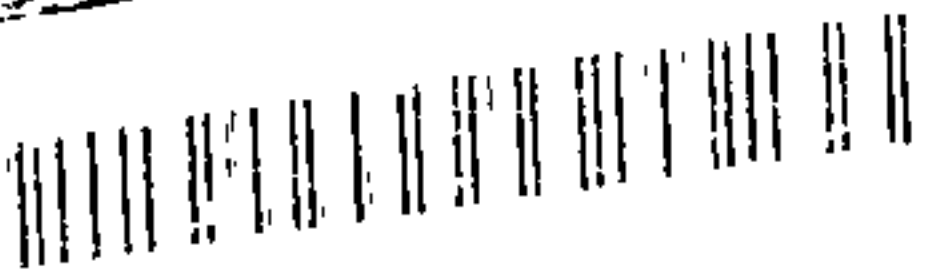

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय चरित्र

सं. क्र. २१०

१९२०

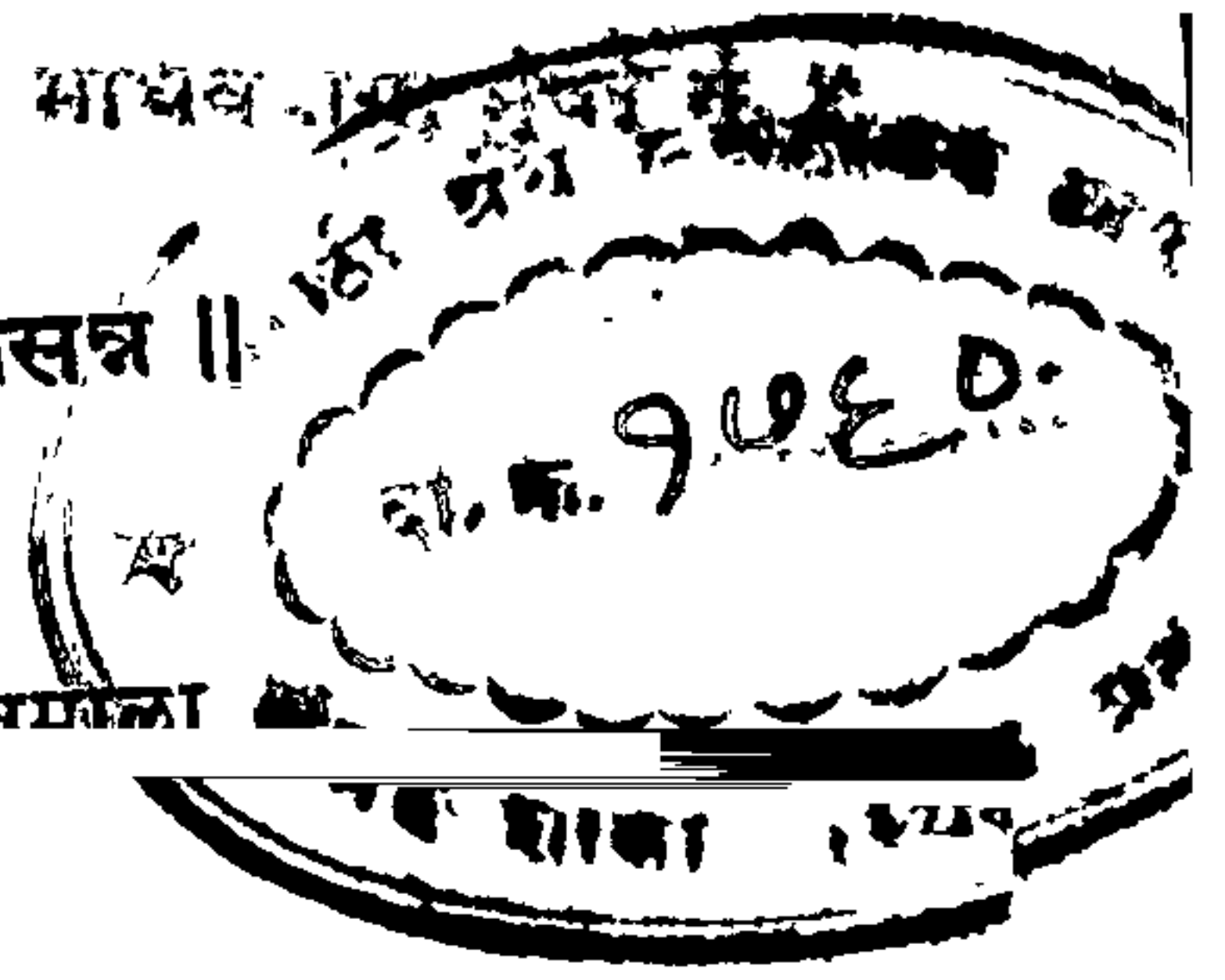

RTI BK-0001760

इकसेलर्स, माधव

॥ श्रीविठ्ठलप्रसन्न ॥

वेदभक्तनमिनामाला

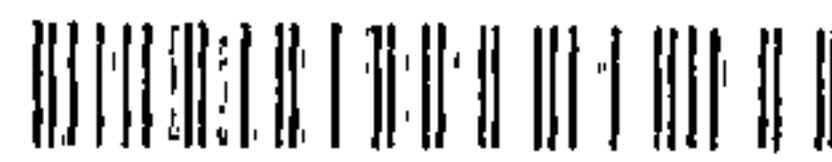
४.

तैसें हारपलें आपणपें पावें । तें संतांतें पाहतां गिवसावें
ह्मणोनि वानावे एकावे । तेचि सदा ॥ (ज्ञाने अ ०१६-४००)

श्रीतुकारामचरित्र.

भक्तिज्ञान आणि वैराग्ये आगळा । ऐसा नःहीं डोळां देखियेला ॥
जपतपयज्ञ लाजविलीं दानें । हरिनामसकीर्तनें करुनीयां ॥

रामेश्वरभट.

REFBK-0001760

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए.
संपादक मुमुक्षु पुणे.

श्रीरुष्णाष्टमी शके १८४२, सपटंबर १९२०.

किंमत रुपये तीन.

हे पुस्तक पुणे येथे रा. लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे यांनी आपल्या
“ हनुमान ” छापखाना, पुणे सदाशिव पेठ, घ. न. ३०० येथे छापले

व

रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए. यांनी पुणे. पेठ
बुधवार, घ. न. २७, येथे मुमुक्षु कचेरीत प्रसिद्ध केले.

॥ श्रीविठ्ठल ॥

प्रस्तावना.

—*:*—

१ श्रीपांडुरंगाच्या कृपेने तुकाराममहाराजांचे हे चरित्र महाराष्ट्रवाचकांच्या हाती देण्याचा योग आज (शके १८४२ च्या कृष्णाष्टमीस) आला आहे. मोरोपंतांचे चरित्र आणि काव्यविवेचन हा माझा पहिला चरित्रग्रंथ आठ वर्षांच्या परिश्रमानंतर शके १८३० च्या कार्तिकांत प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर एकनाथमहाराजांचे संक्षिप्त चरित्र शके १८३२ च्या पौषांत व ज्ञानेश्वरमहाराजांचे चरित्र आणि ग्रंथविवेचन शके १८३४ च्या चैत्रांत क्रमाने प्रसिद्ध झाली. तेव्हापासून आठ वर्षांनी हा चौथा चरित्रग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे. तुकोबारायांच्या ऋणांतून अंशतः मुक्त होण्याचा सुप्रसंग नारायणाने आणला नाश-हल त्या दयाघनाच्या चरणकमलाचे स्मरण करून दोन प्रास्ताविक शब्द लिहितो.

२ ह्या ग्रंथाची इमारत कोणत्या आधारावर उभारली आहे याचा उलगडा करणे अवश्य आहे. पहिला आणि मुख्य आधार म्हणजे तुकोबांचे अभंग हा होय. तुकोबांचे चरित्र त्यांच्या अभंगांतच उत्कृष्ट लिहिले गेले आहे. त्यांचे अंतरंग, त्यांचा अभ्यास, त्यांचे अनुभव, त्यांचे उपदेश त्यांच्या अभंगांत इतक्या स्पष्ट रीतीने प्रकट झाले आहेत की दुसऱ्या कोणालाही ते तसे वर्णन करून सांगता येणार नाहीत. अभंगांचे परिशालन आणि मनन जितक्या आस्थेने, आवडीने व आदराने करावे तितके महाराज आपले हृदय लुधडे करून दाखविण्यास तयार आहेत. परंपरेचे साह्य मात्र अवश्य घेतले पाहिजे. परंपरेचे साह्य व श्रवणमनननिदिध्यास या दोन्ही प्रकारांनी तुकोबांचा संग दीड दोन तपांचा झाला आहे असे स्पष्ट सांगण्यास मला कांहीं भय वाटत नाही. तुकोबांचे अभंग हे त्यांचे सहजोद्गार आहेत, त्यांत कृत्रिमपणाचा लेशही नाही; विचारांत नाही, व भाषेतही नाही. कांहीं ग्रंथ ज्ञानसंग्राहक असतात, कांहीं उपदेशपर असतात व कांहीं आत्मगत भाषणासारखे असतात. तुकोबांनी जगाच्या ज्ञानभांडारांत भर टाकण्याच्या हेतूने अभंग केले नाहीत. जगाला उपदेश करण्यासाठी ते कांहीं अभंग बोलले आहेत; तथापि बहुतेक अभंग देवाच्या-त्यांच्या एकांतांत स्वयंस्फूर्तीने निघाले आहेत,

किंवा ते आपले आपल्याशी बोलण्यांत निघाले आहेत. 'तुका म्हणे कळं मनाशी संवाद । आपुलाची वाद आपणाशी' अशा प्रकारची त्यांच्या मनाची बैठक असल्यामुळे त्यांचे अभंग त्यांचे स्वमत सहजोद्गार आहेत. बहुतेक प्रसंगी मी त्यांचे त्यांनाच पोलू दिले आहे, म्हणजे त्यांच्या अभंगांतील भरपूर अवतरणे त्या त्या प्रसंगी दिली आहेत त्यांचे बीज हे होय.

३ तुकोबांचे अभंग हा ह्या चरित्राचा पहिला आधार म्हणून सांगितले खरे, पण अभंगांची नवड कशी केली, कोणते गाथे पाहिले व प्रमाण मानले हे सांगितले पाहिजे. माधवचंद्रोबांनी तुकोबांचा गाथा शिळाप्रेसवर प्रथम शके १७६७-८९ मध्ये छापून प्रसिद्ध केला. यांत ३३२६ अभंग छापले आहेत. यानंतर सर-अलेक्झांडर मॅट, मुंबई शाळाखात्याचे डायरेक्टर, यांच्या शिफारसीवरून सरकारने २४ हजार रुपये खर्चून विष्णुशास्त्री पंडित व शंकर पांडुरंग पंडित यांकडून शोध करवून साडेचार हजार अभंगांचा गाथा इंदुप्रकाश-प्रेसकडून छापविला. पंडितांनी देहू, तळेगांव, कडूस व पंढरपूर येथील जुन्या प्रती पाहून त्यांवरून एक प्रत तयार करून हा गाथा शके १७९१ मध्ये छापिला. ह्या गाथ्यावर वारकऱ्यांचे त्यावेळचे प्रसिद्ध पुढारी भाऊ काटकर यांचा 'हा ग्रंथ आर्ही देहू मुक्कामी पाहिला, सर्वांनी घेण्यायोग्य आहे' असं ठोबळ अक्षरांनी छापलेला एका पानावर शिक्का आहे ! महिपत-बोवांच्या आधारे ह्या गाथ्याला तुकोबांचे चरित्र इंग्रजीत व मराठीत-जोडले आहे. ह्या गाथ्यांत खाली टीपेंत पाठभेद दिले असून शेवटी कठिण शब्दांचा अर्थकोश दिला आहे. ज्या जुन्या वद्यांवरून हा गाथा तयार केला त्या वद्या मी पाहिल्या आहेत. त्या शेंसवाशे वर्षांमागच्या नाहीत, तथापि त्यांना परंपरा असलीच पाहिजे. पंडितांना संताजी जगनाड्यांची वही पाहण्यास मिळाली नव्हती हे उघड आहे, तथापि हा 'इंदुप्रकाश' गाथा एकंदरीत फार चांगला आहे. छपील गाथ्यांत हाच गाथा सर्वोत्तम आहे. यानंतर माडगांवकरांनीही पाठभेदांसह एक गाथा छापला आहे. आवटे, निर्णयसागर वगैरेंनीही विषयवारी करून गाथे छापले आहेत तुकाराम तात्याचा ९ हजार अभंगांचा गाथा शके १८११ मध्ये प्रसिद्ध झाला. तुकोबांच्या अभंगांचा एकसूत्रीपणाने विचार केला म्हणजे यांतील पुष्कळ अभंग तुकोबांचे नाहीत असे वाटते, तथापि इतर गाथ्यांत नसलेले व यांत असलेले सर्वच अभंग प्रक्षिप्त आहेत असा माझा आ-

अह नाही. अभंगांचा शोध व निर्णय अद्याप कसोशीने झाला नाही. बहुतेक जुन्या गाथ्यांतून साडेचार हजार अभंगांपेक्षा अधिक अभंग नाहीत, व इतकेच तुकोबांचे अभंग बहुधा सर्वमान्य आहेत. शके १८३१ मध्ये विष्णुबोवा जोग यांनी सार्थ गाथा छापला. सर्व अभंगांचा अर्थ करण्याचा प्रथम प्रयत्न या दृष्टीने हा गाथा कौतुकावह आहे. हा छापण्याचे काम मात्र तितके काळजीपूर्वक झालेले नाही. ह्या गाथ्याला विष्णुबोवांनी १२ पानांची प्रस्तावना जोडली असून बोवांच्या आग्रहावरून मी लिहिलेले तुकोबांचे अल्पचरित्र त्यापुढेच १२ पानांत जोडले आहे. वारकरीमंडळांत पंढरपुरी असलेल्या दोन जुन्या वह्या प्रासादिक समजल्या जात आहेत: एक बडव्यांची वही व दुसरी माळ्यांची वही. बडव्यांची वही ही २०० वर्षांपूर्वीचे प्रख्यात भक्त प्रन्हादबोवा बढवे यांच्या वेळची आहे असे म्हणतात. ही गंगुकाकांच्या मठांत आहे. दुसरी माळ्यांची वही ही देहूकर व वासकर यांच्या फडांत मान्य आहे. बडव्यांच्या वहीप्रमाणे आर्यभूषणप्रेसने हरिभाऊ आपटे यांच्या नजरेखाली एक गाथा छापला, त्यांत ४०९२ अभंग आहेत, माळ्यांच्या वहीवर-हुकूम गोडबोले बुकसेलर यांनी जगद्वितेच्छुप्रेसमध्ये गाथा छापून काढला, त्यांत साडेचार हजार अभंग आहेत. हे दोन्ही गाथे १८३५ मध्ये प्रसिद्ध झाले. हे दोन्ही गाथे सांप्रदायिक असून वारकऱ्यांची भजने त्याप्रमाणे चालतात. याशिवाय आणखी तीन गाथ्यांचा येथे उल्लेख केला पाहिजे. तुकोबांचे प्रयाण होऊन तीनशेही वर्षे झाली नाहीत तो पाठभेद व प्रक्षिप्त अभंग यांविषयी मतभेद कां उत्पन्न व्हावे व खास त्यांच्या अभंगांविषयी सर्वांचे ऐकमत्य कां नसावे हा एक प्रश्न आहे व या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यांतच अस्सल गाथा मिळविण्याची भूक संशोधकांत उत्पन्न झाली. तुकोबांचे लेखक गंगाराम मवाळ व संताजी तेली जगनाडे यांच्या हातच्या वह्या मिळाल्या तर तुकोबांचे अस्सल अभंग कोणते याचा निर्णय करणे सुलभ जाईल अशी भावना उत्पन्न झाली. मी याच भावनेने शके १८२५ साली तळेगावी जाऊन जगनाडे यांच्या घराची दप्ते शोधली. संताजी व त्याचा पुत्र बाळाजी यांच्या हातच्या वह्या पाहिल्या. त्यांत तीन ठिकाणी 'हस्त अक्षर संताजी तेली जगनाडे' असे लेख पाहून मला आनंद झाला व मी ता. २६।४।१९०३ च्या केसरीत एक दुकालमी लेख लिहून ह्या गाथ्याकडे लोकांचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला. संताजीच्या एका लेखांत शक १५६८ दिला असून दुसऱ्या लेखाचा

शक १६१० आहे, यावरून संताजी तुकोबांच्या पश्चात् ४० वर्षे तरी हयात होता हेही उघड झाले. माझ्याहातून संताजीचा गाथा उतरून घेऊन तो छापण्याचे काम झाले नाही, तरी त्याकडे संशोधकांचे लक्ष गेले. दत्तोपंत पोतदार यांनी संताजीच्या वहीप्रमाणे २५८ अभंग लिहून काढले व ते भा. इ. सं. मंडळाच्या पंचमसंमेलनवृत्तांत प्रसिद्ध केले. त्यानंतर संताजीच्या आणखी एका वहीचा शोध लावून ठाण्याचे विनायकराव भावे यांनी नुक्ताच 'तुकाराम-बोवांचा अस्सल गाथा' दोन भागांत छापला असून सुमारे १३०० अभंग प्रसिद्ध केले आहेत. हा गाथा वराच महत्त्वाचा आहे. यांत जे अभंग दिले आहेत ते खास तुकोबांचे अभंग होत याविषयी शंका उस्त नाही. विनायकराव लक्ष्मीपुत्र असून विद्वान् आहेत, त्यांनी हे काम निरपेक्ष कार्यप्रमाने केले आहे. ही 'जगनाडी संहिता' अद्याप अपुरी आहे, या गाथ्यांत छापलेले अभंग संताजीचे अस्सल आहेत, व शुद्धलेखन मात्र तुकोबांच्या वेळचे पण संताजीचे आहे हे लक्ष्यांत ठेवले पाहिजे. तुकोबांचे अध्ययन किती उच्च दर्जाचे होते हे पुढे येणार आहे. संताजीच्या शिक्षणाच्या मानाने यांत शुद्धाशुद्धे आली आहेत. देहूस मी १० । २० फेऱ्या केल्या व तेथील तुकोबांच्या घराण्यांतोळ बहुतेक कागदपत्र पाहिले, जुनी बाडे व दसरे पाहिली व त्या संशोधनाचा उपयोग प्रस्तुत चरित्रांत यथास्थल व यथाकाल केला आहे. तेथे मुख्य घरांत तुकोबांच्या हातचे लिखित ह्मणून एक जुनी वही फार जपून ठेवलेली आहे. ती मोठ्या प्रयासाने मला पाहण्यास मिळाली. तींत तुकोबांचे २२५ अभंग आहेत. लिखाण निःसंशय तुकोबांच्या वेळचे व संताजीच्या वहीसारखेच आहे. मात्र लिखित अधिक शुद्ध व व्यवस्थित आहे. तुकोबांच्या घराण्यांत ही तुकोबांच्या हातची अस्सल वही ह्मणून परंपरेने मानली जाते. त्या वहीतल्या दोन अभंगांचा फोटो अन्यत्र दिला आहे. तुकोबांचे हस्ताक्षर, निदान सही तरी अस्सल मिळावी ह्मणून मी नाशिक व त्र्यंबक येथील देहूकरांच्या मूळवह्याही पाहिल्या आहेत. तुकोबांची सही मिळती तर कोण वहार झाली असती ! असो. आणखी एका गाथ्याचा उल्लेख करून हे गाथाप्रकरण संपवितो. वहिणावाईचा अस्सल गाथा मला शिऊर येथे मिळाला आहे. छपील गाथा नकलेवरून छापला आहे, असलेवरून नव्हे. ! छपील गाथ्यांत पृ० १३० वर पुढील अभंग दिला आहे:—

कळो आले तुझे जिणं । देवा तू माझे पोषण ॥ १ ॥

आठवितां नांवरूपा । सदा निर्गुणींच लपा ॥ २ ॥

वाट पाहे आठव्याची । सत्ता नुरेचि मुळींची ॥ ३ ॥

बहोणे ह्मणे परदेशीं । येथे आह्मांसंगें जिशी ।

हा अभंग वाचतांच हा तुकोबांचा आहे असें वाटून मीं गाथे पाहिले तों खरेच हा तुकोबांचाच निघाला. इंदुप्रकाश गाथ्यांत याचा पाठ असा आहे:—

कळों आलें तुझें जिण । देवा तूं माझें पोषणें ॥ १ ॥

वाट पाहसी आठवाची । सत्ता सतंत कईची ॥ ध्रु० ॥

बोलावितां यावें रूपा । सदा निर्गुणींची लपा ॥ २ ॥

तुका ह्मणे तूं परदेशी । येथे आह्मां अंगेंजिशी ॥ ३ ॥

आर्यभूषण गाथ्यांत हा अभंग असाच आहे. जगद्धितेच्छु गाथ्यांत 'सत्ता संताते कैसी' एवढाच पाठ वेगळा आहे. बहिणाबाईंच्या मूळ गाथ्यांत सदर अभंग असा आहे:—

कळो अल तुझ जिन । देवा तूं माझ पोसन ॥ १ ॥

आठवितां याव रूपा । सदा निर्गुणींच लपा ॥ छ ॥

वाट पाहे आठवाची । सत्ता नेरे मुळिची ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे परदेसि । येथे आह्मांसंगें जीसी ॥ ४ ॥

संताजींच्या गाथ्यांत इंदुप्रकाशगाथ्यासारखाच पाठ आहे. असो. इंदु-प्रकाशगाथा, दोन सांप्रदायिक गाथे, संताजींचा गाथा, बहिणाबाईंचा गाथा हे पांच गाथे (पांचवा छापलेला नाही) मुख्य आहेत. थोडे फार पाठभेद आहेत, शुद्धाशुद्धतेत फरक आहेत, सशधेन होणें अगत्याचें आहे; तथापि तात्पर्याच्या बाजूनें पाहतां गाथ्यागाथ्यांत डोंगराएवढे फरक आहेत असें नाही ! संप्रदायाचे सिद्धांत माहीत असले, तुकोबांच्या विचारांचा व भावनांचा अंतरंगपरिचय असला, निदान विचारांचा एकसूत्रीपणा पटलेला असला ह्मणजे कोणताही गाथा वापरला तरी परमार्थाची विशेष हानी होण्याचा संभव आहे असें मला वाटत नाही ! अभंगांचे शुद्ध पाठ मिळण्यास एक तुकोबांच्या हातचा, निदान त्यांना सर्वतोपरी मान्य असलेला गाथा तरी मिळाला पाहिजे; किंवा हे पांचचार गाथे बारकाईनें अभंगशः तपासून आणखी शोध करून एक सर्वजनमान्य होईल असा नवीन गाथा परंपरेच्या व संशोधनाच्या अशा दुहेरी दृष्टीनें तरी तयार झाला पाहिजे. मी हे सारे गाथे पाहिले आहेत, विशेष महत्वाचे व मर्माचे अभंग प्रत्येक गाथ्यांत

ताडून पाहिले आहेत व अशा रीतीने, संप्रदायपरंपरेच्या दृष्टीने, वारकऱ्यांत प्रेमाने मिसळून वागल्याने व आळंदी देहू, पंढरी येथील परंपरेप्रमाणे कथा-कीर्तने व पुराणे ऐकल्याने व केल्याने संप्रदायशुद्ध विचारसरणी कळून येऊन तदनुरोधाने अभंगांचा अभ्यास व मनन झाले आहे. चरित्राचा पहिला आधार जे तुकोबांचे अभंग त्याविषयी हे विचेचन झाले.

४ चरित्रग्रंथाला दुसरा आधार संशोधनाचा. एकच मनुष्य संशोधक आणि भाविक कसा असू शकतो याचा कित्येकांस विस्मय वाटतो ! संतचरित्रकार तरी भाविक, रसिक व चिकित्सक किंवा संशोधक असला पाहिजे अशी माझी समजूत आहे. परंपरा, उपासना व भक्तिभाव यांच्या उत्कटतेशिवाय संतांची रहस्ये समजून त्यांचे ग्रंथ उलगडत नाहीत. नवीन मन्वंतरांत वावरणाऱ्या मनुष्याला संशोधनाकडे दुर्लक्षही करितां येत नाही. तेव्हां दो-होंचा शक्य तितका मिलाफ चरित्रग्रंथांत करण्याचा माझा परिपाठ आहे. प्रस्तुत ग्रंथासाठी शक्य तितके संशोधनाचे कार्य मी केले आहे. त्याचे थोडे दिग्दर्शन वर केलेच आहे. संशोधनाचे कार्य सर्व चरित्रभर दिसणार आहे त्याचा येथे पाल्हाळ करण्याचे कारण नाही. देहूस दहावीस वेळ जाऊन तेथील तुकोबांच्या वंशजांकडील पोथ्या, कागदपत्रे, व इतर दप्तरेही बहुतेक पाहिलीं व त्यांतून प्रस्तुत चरित्राला पोषक व आवश्यक तेवढाच मजकूर यांत घेतला आहे. शिवरायांची तुकोबांच्या पुत्रांस म्ह० नारायणबोवास आलेलीं दोन पत्रे मला मिळालीं आहेत. तुकोबांच्या पुत्रांचे वाटणीपत्र, इतर कांहीं पत्रे, बहिणाबाईच्या नवऱ्यासंबंधाचे एक शके १५६० मधले निवाडपत्र वगैरे पत्रांचा ह्या चरित्राशी विशेष संबंध येत नाही म्हणून त्यांची याला जोड देऊन ग्रंथ फुगवणे मला योग्य वाटले नाही. तुकोबांची आजपर्यंतची वंशावळही देहू पंढरपूर, नाशिक, अंबक येथील वंशावळींवरून व जुन्या लेखांवरून तयार केलेलीही यांत दिली नाही. तुकोबांचा औरस वंश देहूस व इतरत्र भरपूर आहे. तुकोबांचे पश्चात् त्यांच्या घराण्यांत गोपाळबुवा, राघोबा व वासुदेवबुवा हे तीन पुरुष व तुकोबांचे कर्तृत्ववान् पुत्र नारायणबोवा हे मिळून चार पुरुष नांवाजण्यासारखे झाले. नारायणबोवांनीं शाहूमहाराजांकडून ३ गांव इनाम मिळविले. राज्यभिषेक शक ३० (शके १६२६) च्या देहू-गांवच्या सनदेत ' राजश्री तुकोबा गोसावी सत्पुरुष याचे पुत्र नारोबा गोसावी यांणीं किले प्रसिद्धगडचे मुकामी आपले शिष्य सखोबा गोसावी याबरोबर

पत्र पाठविलें तेथें लिहिलें कीं तुकोबा गोसावी सत्पुरुष हे मौजे देहू तर्फे हवेली प्रांत पुणे भगवतकथा करितां अदृश्य झाले ही गोष्ट विख्यात आहे त्याचे हाते पुज्या श्री-या देवाची मूर्ताची होत होती ती पूजा चालवीत आहे ' इ० मामुली मजकूर आहे. जाड टाडपांत घेतलेली वाक्ये महत्त्वाची आहेत. तुकोबा ' भगवतकथा करितां अदृश्य झाले,' ' ही गोष्ट विख्यात आहे,' व तुकोबा आपले ' हातें श्रीदेवाची मूर्तीची पूजा करित होते' या नारायणबोबांनीं सांगितलेल्या तनिही गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. सनदेंतलि बाकीच्या मजकुराशीं आपणांस कर्तव्य नाहीं. कांहीं कागदपत्रांचा व लेखांचा उपयोग ' पूर्वपीठिका ' ह्या प्रकरणांत केला आहे. ह्या चरित्रांत तुकोबांचे पणतु गोपाळबोबा यांचा उल्लेख कांहीं ठिकाणीं येणार आहे. ते गोपाळबुवा तुकोबांचे मधले पुत्र विठोबा यांचे नातु होत. राघोबा हे विठोबांचे पणतु. विठोबा-गोविंद-गोपाळबोबा. विठोबा गणेश-त्र्यंबक-राघोबा.

तुकोबांचे प्रथम पुत्र महादेवबुवा. त्यांच्या वंशांत वासुदेवबुवा झाले. तुकोबा महादेव-आबाजी-मुकुंद-वासुदेव. तुकोबांचे पश्चात् हे पुरुष घराण्यांत चांगले निघाले. वासुदेवबुवांपासून देहूकरांचा फड चालू झाला असेंही म्हणतात. बाकीचीं वंशावळ देण्याचें कारण नाहीं. शिऊर मुक्कामीं मी गेलों असतांना तेथे बहिणाबाई व शंकरस्वामी यांचेकडे जी माहिती मिळाली ती पुढें येणारच आहे (पृ० २४५ ते २४६; ४६६ ते ४७४). निळोबारायांचा हस्तलिखित ओवीबद्ध चरित्रग्रंथ मिळाला त्याचा उपयोग (४७५ते४७८) ही केला आहे. देहूचें वर्णन (पृ० ४७ते५१) व लोहगांवचें वर्णन व शिला-लेख (४६४-४६६) हेंही पाहावेत. तुकोबांचा कालनिर्णय हें सर्व प्रकरण संशोधनात्मक आहे. वारकरी संप्रदायानें स्वरूपवर्णन या ग्रंथांत जागोजाग आलें आहे. असो कागदपत्र, जुन्या वह्या, वाडे वगैरे ज्यांचा ज्यांचा शोध लागला त्यांचा तलास बरोबर लावला आहे. कोठें संशोधन व्हायचें अजून राहिले असेल किंवा कोणापाशीं कांहीं माहिती असून ती कमदाचन् यानंतर प्रसिद्ध होणार असेल तर त्याबद्दल मी जबाबदार नाहीं, आज आठ वर्षे ह्या चरित्रग्रंथाचा पुकारा झाला असून व तत्संबंधी अनेक लेख व व्याख्यानां प्रसिद्ध झालीं असून ज्यांनीं मला ती माहिती पुरविली नाहीं त्यांजकडे हा दोष येईल !

५ चरित्रग्रंथाचा तिसरा आधार ह्मणजे तुकोबांच्या प्रयाणापासून आजपर्यंत ज्यांनीं त्यांचें गुणगौरव केलें, आख्यायिका लिहिल्या, चरित्रें किंवा

निबंध लिहिले त्यांच्या कार्यांचे पर्यालोचन हें होय. याचाही विचार करूं. प्रस्तुत चरित्रांत तुकोबांच्या गुणांची व भगवत्कृपेच्या प्रसंगांची हकीकत सविस्तर येणार आहे ते त्यांचे गुण व ते दिव्य प्रसंग त्यांच्या हयातींतच जगजाहीर झाले होते यामुळे त्यांची वाखाणणी समकालीन व पश्चात्कालीनही सर्व संतकवींनी मोठ्या प्रेमभराने केली आहे. कसे तें आपण पाहू. देवाने डोहांत वह्या तारल्याची गोष्ट शके १५६२ च्या पूर्वीच कोल्हापुरापर्यंत पसरली होती त्याप्रमाणेच १५६२ मध्ये कोल्हापुरी जयरामस्वामी त्यांचे अभंग कीर्तनांत ह्मणत याबद्दल बहिणाबाईंच्या आत्मचरित्रांत प्रमाणे आहेत. रामेश्वरांनी तुकोबांचे गुणगौरव कसे केले आहे तें पुढे (पृ० ३९४) येणारच आहे. त्यांच्या एका आरतींत 'जळीं दगडासहित वह्या । तारियेल्या जैशा लाह्या' असा एक चरण आहे. सदेह वैकुंठाला गेल्याबद्दल रंगनाथ स्वामींचे सुंदर पद शेवटच्या प्रकरणांत येईल, त्यांचे बंधु विठ्ठल (जन्म श. १५३८) यांचे ' उठिं उठिं वा पुरुषोत्तमा ' ह्या लोकप्रसिद्ध भूपार्वीत ' त्यांच्या वह्यालागीं पाणी ! लागीं दिलें नाहीं त्वां ' असें एक वचन आहे. देवदासाने शके १६०६ मध्ये रचलेल्या संतमालिकेतः---

जातीचा वाणी तुकाराम । तुझ्या भजनीं अत्यंत प्रेमा ॥

त्या पावलासी पुरुषोत्तमा । उदकीं कागद तारिले ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामींच्या संतप्रतापांत वह्या तारल्याचा उल्लेख आहे. शके १६०० नंतर रचलेल्या संतमालिकांतून तुकोबांच्या भगवद्भक्तीचे व वह्या तारिल्या आणि सदेह वैकुंठाला गेले या दोन गोष्टींचे गौरव केलेले आहे. शिवदीनकेसरी, मध्वमुनीश्वर देवनाथमहाराज, यांनी आपल्या पदांतूनही तुकोबांची स्तुति करित वरील दोन कथा सांगितल्या आहेत. समर्थ सांप्रदायिकांनीही तुकोबांविषयी अत्यंत प्रेमच व्यक्त झाले आहे. खुद्द समर्थांची व तुकोबांची भेट झाली असली पाहिजे यांत शंका नाही. ' भिक्षानिषे लहान थोरें । परीक्षुनि सोडावीं, ' ' महंतें महंत शोधवा ' असें दासबोधांत सांगणारे समर्थ दक्षिणेंत कृष्णातीरीं शके १५६६ मध्ये येऊन तुकोबांच्या प्रयाणा (श० १५७१) पूर्वीच्या पांच वर्षांत तुकोबांना भेटल्याशिवाय राहिले असतील हें शक्यच नाही. त्यांच्या भेटीच्या गोष्टी रामदासी ग्रंथांतून वर्णिल्या आहेत. उद्धवसुत समर्थचरित्रांत, रंगनाथ, आल्यास्वामी, वामन, नगराज, बोधलेबोवा, जयरामस्वामी, तुकोबा व समर्थ यांच्या भेटी पंढरपुरास झाल्याचे वर्णन (अ० १७) करितात.

भामिस्वामींच्या संतलीलामृतांत २० अंभंग तुकोबांच्या चरित्राला दिले. असून त्यांतही समर्थतुकोबांच्या भेटीची हकीकत दिली आहे व त्यांत तुकोबांच्या कांहीं प्रसिद्ध व कांहीं अप्रसिद्ध गोष्टी दिल्या आहेत. 'दसविश्रामधामांतही' असाच प्रकार आहे. तुकोबांच्या वन्याच नवीन गोष्टी 'थोड्यां थोड्यां' दिलेल्या सांपडतात. त्यांत तुकोबांच्या विपत्तीचें, धैर्याचें, निस्पृहतेचें व अलोट भक्तीचें वर्णन पुष्कळ केले आहे. संतांच्या अनेक लहान मोठ्या चरित्रांत व काव्यांत तुकोबांचें गुणगौरव नाही असें क्वचित्च आहे. तुकोबांच्या सर्व आख्यायिका एकत्रित करून व त्यांच्या घरचीं परंपरेची माहिती मिळवून संतचरित्रकार महिपतबाबा यांनीं तुकोबांच्या चरित्रावर प्रथम भक्तविजयांत (शके १६८४) पांच अध्याय व नंतर भक्तलीलामृतांत (श. १६९६) सोळा अध्याय लिहून तुकोबांची बहुमोल सेवा केली. ह्या सर्व प्रकारांवरून महाराष्ट्रभर सर्व संप्रदायांतल्या लोकांत-वारकऱ्यांत व इतर पंथांतही-त्यांच्या कीर्तीचा झेंडा कसा नाचला हें समजून येत. वरील सर्व गौरवापेक्षां मोरोपंतांनीं तुकोबांवर ज्या ३०।३५ आर्या केल्या आहेत त्यांत पंतांनीं तुकोबा, त्यांचे अंभंग, अंभंगांचे कीर्तनांवर व कीर्तनद्वारां जनसमूहावर झालेले परिणाम यांचे फारच मार्मिक वर्णन केले आहे. तुकोबा हे ' विमद विराग विमत्सर ' होते, नारदप्रन्हादांप्रमाणें हरिकथारस लोकांना पाजायला वैकुंठाहून अवतरले होते, असा हा ज्ञानांबुधि व ' भक्तिरसचि मूर्त ' असा तुकाराम सर्वांनीं ' प्रेमें गावा ध्यावा, भस्म कराया अघा, तुका वाणी. '

स्वात्मानुभव पहातां तुकया केवळ सखाचि जनकाचा ।
 वैराग्ये डोलविला माथां जेणें मुनींद्र सनकाचा ॥ १६ ॥
 ज्याच्या होय अंभंगांचुनि होऊनि हरिकथा नाहीं ।
 श्रोत्यांसि अंभगाही ती दे जसि माय हरिख थानांहीं ॥१९॥
 भगवद्भक्ति कराया बहु जड जीवांसि जो तुका शिकवी ।
 त्याच्या दुसरा धरणीवरि येइल कोण हो तुकासि कवी ॥३०॥

५ इंदुप्रकाशगाथां प्रसिद्ध झाल्यापासून सुशिक्षितांचें लक्ष तुकोबांच्या अंभंगाकडे व चरित्राकडे लागलें. बंगाली व कानडी भाषेंतही त्या गाथ्यांत प्रथम दिलेल्या चरित्रांच्या आधारें त्रोटक चरित्रे झालीं. बाळरुष्ण मल्हार हंस यांचा सरस निबंध (शके १६०२), केळुसरकरांचें चरित्र (श० १६९८) भिज्यांचा ' तुकोरामबोवा ' हा निबंध व या सर्वापेक्षां इंदोरचे प्रो. शांताराम-

देसाई यांचा ' तुकारामाच्या अभंगरत्नांचे हार ' हा सत्यजिज्ञासाप्रधान व मूळाचा ठाव घेणारा कळवळ्याचा निबंध हे निबंधवजा ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. फ्लेझर साहेबांनी कित्येक अभंगांचे इंग्रजीत भाषांतर केलेले प्रसिद्ध आहे. आमचे ख्रिस्तधर्मी बांधवही तुकोबांच्या गौरवांत फार मार्गे नाहीत. डॉ. मेरी मायकेल व विशेषतः रेव्हरंड नेहेम्या (नलिकंठ गोरे) यांचे लेख पाहण्यासारखे आहेत. विशेषतः नलिकंठ गोरे यांचा ' तुकारामाचे धर्मविषयक ज्ञान ' हा १०० पृष्ठांचा निबंध तर अत्यंत विद्वत्ताप्रचुर आहे. रे० नवलकर व डॉ. मॅकनिकल यांचे इंग्रजी लेखांचा नामनिर्देश केला पाहिजे. येथील तुकारामचर्चासोसायटीचा यत्नही अभिनंदनीय आहे. आजवर तुकोबांच्या अभंगांचा व चरित्राचा ज्यांनी ज्यांनी आपापल्या मतीने विचार केला आहे त्या सर्वांचे आभार मानून मी प्रस्तुत ग्रंथाच्या घोरणाविषयी दोन शब्द लिहितो.

७ तुकोबांच्या अभंगांचे सूक्ष्मावलोकन, संशोधन व आजवर झालेल्या कामगिरीचे निरीक्षण हे तीन आधार सांगितले, आता प्रस्तुतग्रंथाचे स्वरूप संक्षेपाने सांगतो. मंगलाचरणानंतर प्रथम कालनिर्णयाचा प्रश्न सोडविला आहे. पुढील दोन प्रकरणांत तुकोबांचे पूर्व चरित्र सांगितले असून संबंध मध्यखंड उपासनाप्रधान आहे. सर्वांना, विशेषतः वारकरीबांधवांना संप्रदायाची पायाशुद्ध माहिती व्हावी, तुकोबा कोणत्या सोपानाने चढत साक्षात्काराच्या पायरीवर गेले हे कळावे, सगुणोपासनेचे वर्म ध्यानीं यावे, श्रीविठ्ठलस्वरूपाचा बोध व्हावा व परमार्थमार्ग चोखाळतां यावा, साधकांना भक्तिमार्ग स्वच्छ दिसावा या हेतूने हा उपासनाखंड तुकोबांच्या वचनाधारे सविस्तर लिहिला आहे. भाविक प्रेमळांना हा मध्यखंड फार प्रिय व बोधप्रद होईल. वारकरी संप्रदायाची सिद्धांतपंचदशी (पृ० ११३-११६) सांगून एकादशव्रित, नामसंकीर्तन, सत्संग व परोपकार यांचे महत्त्व व तुकोबांचा पूर्वाभ्यास प्रथम सांगितला असून पुढे तुकोबांनी कोणत्या ग्रंथांचे अध्ययन कसे केले व त्यांतून काय बोध घेतला हे भरपूर अंतरंग प्रमाणे देऊन सिद्ध केले आहे. ७वे प्रकरण गुरुरूपा व गुरुपरंपरा यांचे विवरण आहे. चित्तशुद्धीच्या साधनांत तुकोबांच्या लोकप्रियतेचे बीज (२६६-२७०), मनोजय (२७०-२७८) एकांतवास (२८७-२९१), आत्मपरीक्षण (२९१-३००) व नामसंकीर्तन (३०६-३११) हे भाग पहावे. भक्तिमार्गाचे श्रेष्ठत्व (३१३-३२०), सगुणीर्नगुणीवेवक (३२०-३२७), विठ्ठलोपासना व

मूर्तिपूजा (३२७-३३४); देवाच्या मेटीची तळमळ (३३४-३५०) हे भाग पहात सगुणप्रेमा चित्तांत सांठवीत विठ्ठलस्वरूपाची ओळख करून घ्यावी (३५०-३६७) व विठ्ठलमूर्ती ध्यानार्थ चित्ती सांठवावी (३६८-३६९) रामेश्वरभट व तुकोबा यांचे वादाचे वर्म (३७३-३७७) व तुकोबांची ध्यान-निष्ठा समजून घेऊन सगुणसाक्षात्काराचा आनंद तुकोबासमवेत (३८६) भोगावा. मध्यखंड हे भक्त तुकोबांचे हृदय आहे. मेघवृष्टीत त्यांनी संसारिकांना परोपरीने कसे जागे केले (४१४-४२६), दंभस्फोट केला (४२७-४३३) हे पाहून तुकोबा व शिवाजी (४३६-४४६) हा भाग समग्र पाहिल्यावर वाचकांस संतांवरील आक्षेपांचे खंडण (४४६-४५२) यथार्थ वाटेल. सोळा शिष्यांच्या गोष्टी, निळोबाचे महत्त्व (४७४) व नंतरचे वारकऱ्यांचे पुढारी (४७९-४८०), तुकोबा व जिजाई यांचा संसार, दोघांत दोषी कोण याचा निवाडा (४८५-४८९) पहात पहातां तुकोबा ज्ञानभक्तीचा परमानंद कसा भोगते झाले (४९६-५०४) व सदेह वैकुंठाला गेले हे पहावे.

८ आभार प्रदर्शनाचे दोनच शब्द. इंदूरसंस्थानाधिपति श्री. सवाई तुकोजी-राव होळकर यांनी प्रस्तुत चरित्रग्रंथ बहुतेक लिहून झाल्यावर ह्या सत्कार्यास बरीच मोठी देणगी दिली याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. तुका प्रेमी गृहस्थ रा. शिवराव कृष्ण कैकिणी, कै. कर्नल कीर्तिकर व प्रकरणे वाचतांना चर्चेचे साह्य देणारे बाबूराव भिडे यांचेही अत्यंत उपकार आहेत. पांडुरंगाचे आभार शब्दांनी कोठपर मानू ?:-

देवा आतां करी सरतीं हीं वचनें । तुझ्या कृपादानें बोलिलों जीं ॥ १ ॥
तुझें देणें तुझ्या समपूर्नी पार्यीं । झालों उतराई पांडुरंगा ॥ २ ॥

साधुसंतांचा दासानुदास,

णें, मुमुक्षुकचेरी. }
गोकुळाष्टमी शके १८४२ }

लक्ष्मण रामचन्द्र पांगारकर.

अनुक्रमणिका.

पूर्वखंड.

					पृष्ठे.
मंगलाचरण	...	...		...	१-६
१ कालनिर्णय	...	...	...	...	७-४६
२ पूर्वपीठिका		...	...	...	४७-६७
३ संसाराचा अनुभव	...	...		...	६८-९६

मध्यखंड.

४ आत्मचरित्र (बीजाध्याय)...	...		...	९९-११०
५ वारकरी संप्रदायाचा साधनमार्ग	...	...	...	१११-१४७
६ तुकोबांचें ग्रंथाध्ययन	...	...	...	१४८-२१९
७ गुरुकृपा व कवित्वस्फूर्ति	...	...	...	२२०-२५९
८ चित्तशुद्धीचे उपाय	...	...	...	२६०-३११
९ सगुणभक्ति व दर्शनोत्कंठा	...	...	...	३१२-३५०
१० श्रीविठ्ठलस्वरूप	...	...		३५१-३६९
११ सगुणसाक्षात्कार	...	...	...	३७०-४०१

उत्तरखंड.

१२ मेघवृष्टि	...	...	..	...	४०५-४५३
१३ चातकमंडळ	...			...	४५३-४८०
१४ तुकोबा आणि जिजाबाई	...	...	...	...	४८१-४९४
१५ धन्यता व प्रयाण	...	...	...	...	४९५-५१२

फोटो.

श्रीपंढरपूरनिवासी पांडुरंग	...	...		...	१
२ तुकोबांचें जन्मस्थान	...	...	...	...	७२
३ श्रीतुकोबांचें हस्ताक्षर	...	...		...	२१६
४ भंडारा डोंगर	...	...	...	...	२६६
५ इंद्रायणीचा डोह व भामनाथ	...	...	...	...	३७६
६ वृंदावन व शिला	...	...		...	३८४
७ वैकुंठगमन झालें तेथील नांदुरकीचा वृक्ष					५०८

पूर्वखंड.

श्रीपंढरपूरनिवासी पांडुरंग.

॥ श्रीविठ्ठलप्रसन्न ॥

मंगलाचरण

—:०:—

अभंग.

१

समचरणदृष्टि विदेवारि साजिरी । तेथें माझी हरी वृत्ति राहो ॥ १ ॥
आणिक नलगे; मायिकें पदार्थ । तेथें माझे आर्त नको; देवा ॥ २ ॥
ब्रह्मादिक पदें दुःखाची शिराणी^१ । तेथें दुश्चित्त झंणी जंडो इसी २
तुका म्हणे त्याचें कळलें आम्हां वर्म । जें जें कर्मधर्म नाशित्त ३

२

पुंडलीक भक्तराज । तेणें साधिलें हें काज ।
वैकुंठीचें निज । परब्रह्म आणिलें ॥ १ ॥
पांडुरंग बाळमूर्ती । गाईगोपाळांसंगती ।
येउनीयां प्रीती । उभें समचि राहिलें ॥ २ ॥
येकां आगळें अक्षरें । (भू) वैकुंठचि दुसरें ।
म्हणवीती येरें^३ । परि तीं ऐसीं नव्हेती ॥ ३ ॥
पापे पंचक्रोसीमधी । येउं न सकेची आधी (कधी) ।
कैची तेथें विधी— । निषेधाची वसती ॥ ४ ॥
पुराणें वदती ऐसें । चतुर्भुज तीं माणसें ।
सुदर्शन वसे । रीगें न घडे कल्पांतीं ॥ ५ ॥
महाक्षेत्र हे पंढरी । अनुपम्य इची थोरी ।
धन्य वारकरी । तुका म्हणे तेथीचे ॥ ६ ॥

१ वासना. २ स्थानें. ३ हें चंचळ चित्त. ४ बालरूपाचे श्रीकृष्ण. ५ एक -
अक्षरानें-भू या-अधिक, श्रेष्ठ ६ इतर क्षेत्रें. ७ प्रवेश.

२

३

कर कटावरी तुळशीच्या माळा । ऐसें रूप डोळां दावी हरी ॥ १ ॥
ठेविले चरण दोन्ही विटेवरी । ऐसें रूप हरी दावी डोळां ॥ धु० ॥
कटीं पीतांबर कास मिरविली । दाखवी वहिली ऐशी मूर्ती ॥ २ ॥
गरुडपारावरी उभा राहिलासी । आठवे मानसीं तेंचि रूप ॥ ३ ॥
शुरोनि पांजरा होऊं पाहे आतां । येई पंढरिनाथा भेटावया ॥ ४ ॥
तुका म्हणे माझी पुरवावी आस । विनंती उदास करूं नये ॥ ५ ॥

४

सदा माझे डोळे जडो तुझे मूर्ती । रखुमाईच्या पती सोयरिया ॥ १ ॥
गोड तुझे रूप गोड तुझे नाम । देई मज प्रेम सर्वकाळ ॥ धु० ॥
विठो माउलिये हाचि वर देई । संचरोनि राही हृदयामाजी ॥ २ ॥
तुका म्हणे कांहीं न मागे आणिके । तुझे पार्यां सुख सर्व आहे ३ ॥

५

राजसं सुकुमार मदनाचा पुतळा । रविशशिकळा लोपलिया १ ॥ १ ॥
कस्तुरी मळवटुचंद्रनाची उटी । रेंळे माळ कंठीं वैजयंती ॥ धु० ॥
मुकुट कुंडलें श्रीमुख शोभलें । सुखाचें वीतलें सकळहो ॥ २ ॥
कासे सोनिसळा पांघरे पाटोळां । घननीळ सांवळा बाइयानो ॥ ३ ॥
सकळही तुम्ही व्हागे एकीसवां । तुका म्हणे जीवा धीर नाही ॥ ४ ॥

६

सुंदर तें ध्यान उभें विटेवरी । कर कटावरी ठेवूनियां ॥ १ ॥
तुळसीहार गळां कासे पीतांबर । आवडे निरंतर हेंचि ध्यान धु०
मकरकुंडलें तळपती श्रवणीं । कंठीं कौस्तुभमणि विराजित ॥ २ ॥

१ सुंदर. २ त्याच्या तेज पुढें सूर्यचंद्राचें तेज लेपतें. आदित्य, चंद्रमा, व
अग्नि यांना माझ्यापसून तेज मिळालें आहे असें देवच म्हणतात. “ तरी
सूर्यासगट आवर्वा । हे विश्वरचना जे दावी । ते दोसि माझी जाणावी । आ-
द्यंतीं आहे ” (श्रीज्ञानेश्वरी) १५-३९८). २ डोलत हालत. ३ कंबरेला
पीतांबर. ४ शेला. ५ एकीकडे. ६ झळकत आहेत.

तुका हणें माझें हेंचि सर्व सुख । पाहीन श्रीमुख आवडीनें ॥ ३

७

श्रीअनंता मधुसूदना । पद्मनाभा नारायणा ।
 जगव्यापका जनार्दना । आनंदघना अविनाशा ॥ १ ॥
 सकळेदवाधिदेवा । कृपालुवा जी केशवा ।
 महानंदा महानुभावा । सदाशिवा सहजरूपा ॥ ध्रु० ॥
 चक्रधरा विश्वंभरा । गरुडध्वजा करुणाकरा ।
 सहस्रपादा सहस्रकरा । क्षीरसागरा शेषशयना ॥ २ ॥
 कमलनयना कमलापती । कामिनीमोहना मदनमूर्ती ।
 भवतारका धरित्या क्षिती । वामनमूर्ती त्रिविक्रमा ॥ ३ ॥
 अगा ये सगुणा निर्गुणा । जगज्जनित्या जगज्जीवना ।
 वसुदेवदेवकीनंदना । बाळरांगणा वाळकृष्णा ॥ ४ ॥
 तुका आला लोट्यांगणीं । मज ठाव द्यावा चरणीं ।
 हेचि करितसे विनवणी । भवबंधनीं सोडवावें ॥ ५ ॥

८

आनंद अद्वय नित्य निरामय । जें कां निजध्येय योगियांचें ॥ १ ॥
 ते हे समचरण साजिरे विट्टेवरी । पहा भीमतीरीं विठ्ठलरूप ॥ ध्रु०
 पुराणांसी वाड श्रुति नेणती पार । तें झालें साकार पुंडलीका २ ॥
 तुका म्हणे ज्यातें सनकादिक ध्यात । तें आमूचें कुळदैवत पांडुरंग

९

विठ्ठल हा चित्तीं । गोड लागे गातां गीतीं ॥ १ ॥
 आम्हां विठ्ठल जीवन । टाळ चिपळिया धन ॥ ध्रु० ॥
 विठ्ठल विठ्ठल वाणी । अमृत^२ हे संजीवनी ॥ २ ॥
 रंगला या रंगें । तुका विठ्ठल सर्वांगें ॥ ३ ॥

१ पृथ्वीला धारण करणाऱ्या. “ मी रिंगलों असे भूतळीं । म्हणौनि समुद्र-
 महाजळीं । हे पांसूची टेंपुळी । विरेचिना ॥ (ज्ञाने० १५-४०१)

२ विठ्ठलरंगीं रंगलेली वाणी ही अमृतसंजीवनी होय.

१०

माझी विठ्ठल माउली । प्रेमपान्हा पान्हायिली ॥ १ ॥
 कुर्वाळूनि लावी स्तनीं । न वजे दुरी जवळूनी ॥ ध्रु० ॥
 केली पुरवी आळी । नव्हे निष्ठुर, काँवळी ॥ २ ॥
 तुका म्हणे घांस । मुखीं घाली ब्रह्मरस^२ ॥ ३ ॥

११

आषाढी निकट । आला कार्तिकीचा हाट ॥ १ ॥
 पुरे दोन्हीच वाजार । नलगे आणीक व्यापार ॥ ध्रु० ॥
 तेंचि घावें तेंचि घ्यावें । कैवल्याच्या रांशी भावें ॥ २ ॥
 कांहीं कोणी नेणे । विठोवांचुनि तुका ह्मणे ॥ ३ ॥

१२

पुंढरिये माझे माहेर साजणी । ओविये कांडणीं गाऊं गीत ॥ १ ॥
 माही रखुमाई सत्यभामा माता । पांडुरंग पिता माहियेर ॥ ध्रु० ॥
 अर्जुन अकूर व्यास अंबक्रुषी । भाई नारदासी गौरवीन ॥ २ ॥
 अरुड बंधु लडिवाळ पुंडलीक । यांचें कवतुक वाटे मज ॥ ३ ॥
 अज बहु गीत संत आणि महंत । नित्य आठवीत ओवियेसी ॥४॥
 अर्जुनी ज्ञानदेव सोपान चांगवा । जिवलगा माझिया नामदेवा ॥५॥
 बागो जनमित्रा नरहरी सोनारा । रोहिदास कविरा सोयरिया ॥६॥

१ हट, लाड.

२ तुकोबा अन्यत्र म्हणतात:—'जरि हा हो कृपा करिल नारायण । तरी होचि
 ज्ञान ब्रह्म होय ॥ ' सगुण निर्गुण एक विठ्ठलच होय, व सगुण प्रेम भोगतां
 भोगतां निर्गुणबोध अनायास होतो, याबद्दल नाथराय म्हणतात, " दीप-
 कळिका हाती चढे । तें घरभरी प्रकाशू । सांपडे । माझी मूर्ती जें ध्यानीं जडे ।
 तें चैतन्य आंतुडे अवघेचि ॥ " (नाथभागवत अ. ११-१४९९).

३ वारकऱ्यांनीं आषाढी व कार्तिकी हे दोनच वाजार (महायात्रा) संभा-
 लल्या तरी पुरेत. या वाजारांत कैवल्यसुखाची देवघेव कसवी. यथे विठ्ठलावां-
 च्छन कोणी कांहींच जाणत नाहींत.

परिसा भागवता सुरदास सांवता । गाईन नेणतां सकळांसी ॥७॥
 चोखामेळा संत जीवाचे सोईरे । न पडे विसर यांचा घडी ॥ ८ ॥
 जीवांच्या जीवना एका जनार्दना । पाठका कान्हया मिराबाई ॥१॥
 आणीकही संत महानुभाव मुनी । सकळां चरणीं जीव माझा १०॥
 आनंदें ओविया गाईन मी त्यांसी । जाती पंढरीसी वारकरी ॥११॥
 तुका म्हणे माझा बळिया बापमाय । हर्षें मांदताहे घराचारी ॥१२॥

१३

काय या संतांचे मानू उपकार । मज निरंतर जागवित्ती ॥ १ ॥
 काय द्यावें त्यांसीं व्हावें उतराई । ठेवित्तां हा पायीं जीव थोडा ॥१॥
 सहज बोलणें हितउपदेश । करुनी सायास शिकवित्ती ॥ २ ॥
 तुका म्हणे वत्स धेनुवेचे चित्तीं । तैसें मज येती सांभाळीत ॥३॥

१४

ब्रह्मरूपाचीं^१ तीं कर्में ब्रह्मरूप । विरहित संकल्प होती जाती ॥१॥
 ठेविलिया दिसे रंगाऐसी शिळा । उपाधिनिराळा स्फटिकमणी धु-
 नाना भाषे माते आळवित्ती बोलें । प्रबोध तो मूळ जननीटायीं ॥२॥
 तुका म्हणे माझें नमन जाणतियां । लागतसे पायां वेळेवेळां ॥ ३ ॥

१ गृहस्थाश्रमी. एवढा मुळावाळांचा परिवार असल्यामुळे श्रीकृष्ण गृहाश्रमीच
 होत. “ चहूं आश्रमां प्रकाशकू । त्रिलोकीं श्रीकृष्ण गृहस्थ एकू ” (नाथ -
 भागवत १-२९७)

२ ब्रह्मरूप झालेल्या पुरुषाचीं कर्में संकल्पपूर्वक होत नसल्यामुळे ब्रह्मरूपच
 होतात, तीं त्याला बंधकारक होत नाहीत. ३ स्फटिकाची शिळा ज्या रंगा-
 पाशीं ठेविली असेल त्या रंगाची भासते, पण तो रंग तिचा नसतो. “ पै
 काश्मीराचा (स्फटिकाचा) रवा (खडा) । कुंकुमावरी पांडवा । आणिका
 गमे लोहिवा (तांबडा) । तो तरी नव्हे ॥ ३४९ ॥ तैसें अनादिपण न मोडे
 घासूं अक्रियत्व न खंडे । परी कर्ता भोक्ता ऐसें आवडे (वाटे) । ते जाण
 णा भ्रांती ॥ १५० ॥ ” (ज्ञाने० अ. १५). ४ लेंकरें अनेक शब्दांनीं माते-
 ला आळवित्तात, पण त्यांच्या बोलण्याचें खरें ज्ञान आईला होतें.

१५

सोपें वर्म आम्हां सांगितलें संतीं । टाळ दिंडी हातीं घेउनि नाच
समाधीचें सुख सांडा ओवाळुनी । ऐसा या कीर्तनीं ब्रह्मरस ॥ध्रु०
पुढती घडे चढतें सेवन आगळें । भक्तिभाग्यबळें निर्भरता ॥ २ ॥
उपजांचि नये संदेह चित्तासी । मुक्ति चारी दासी हरिदासांच्या ३
तुका म्हणे मन पावोनि विश्रांती । त्रिविध नासती ताप क्षणें ॥४॥

१६

सदा नामघोष करूं हरिकथा । तेणें सदा चित्ता समाधान ॥ १ ॥
सर्वसुख ल्यालों सर्व अळंकार । आनंदें निर्भर डुल्लतसों ॥ ध्रु० ॥
असों ऐसा कोठें आठवाचि नाहीं । देहींच विदेही भोगूं दशा ॥२॥
तुका म्हणे आही जालों अग्निरूप । लागों नेदूं पापपुण्य अंगा ॥३॥

१७

नामसंकीर्तन साधन पै सोपें । जळतील पापें जन्मांतरिचीं ॥ १ ॥
न लगती सायास जावें वनांतरा । सुखें येतो घरा नारायण ॥ध्रु०॥
ठायींच बैसोनी करा एक चित्त । आवडी अनंत आळवावा ॥ २ ॥
रामकृष्ण हरी विठ्ठल केशवा । मंत्र हा जपावा सर्वकाळ ॥ ३ ॥
याविण तें नाही दुसरें साधन । वाहतसे आण विठोवाची ॥ ४ ॥
तुका म्हणे सोपें आहे सर्वाहूनी । शाहणा तो धणी घेतो येथें ॥५॥

१८

आनंदाच्या कोटी । सांठवल्या आम्हांपोटीं ॥ १ ॥
प्रेम चालिला प्रवाहो । नामओघ लंवलहो ॥ ध्रु० ॥
अखंड खंडेना जीवन । रामकृष्ण नारायण ॥ २ ॥
घडी आहिक्य परत्र । तुका म्हणे समतीर ॥ ३ ॥

१९

हरिचिया भक्ता नाहीं भय चिंता । दुःख निवारिता नारायण ॥१॥
नलगे वाहणें संसार उद्वेग । जडों नेदी पांग देवराव ॥ ध्रु० ॥
असो यावा धीर सदा समाधान । आहे नारायण जवळीच ॥ २ ॥
तुका म्हणे माझा सखा पांडुरंग । व्यापिलें जग तेणें एकें ॥ ३ ॥

१ पूर्णानंद, परम समाधान.

प्रकरण पहिलें.

कालनिर्णय.

जें धर्मजात आघवें । युगायुगीं म्यां रक्षार्वें ।
ऐसा ओघ हा स्वभावे । आद्य असे ॥ ४९ ॥
ऐसेया काजालागीं । अवतरे मी युगींयुगीं ।
परी हेंचि चोळखे जो जगीं । तो विवेकिया ॥ ५७ ॥

—श्रीज्ञानेश्वरी अ० ४

१ महात्म्यांच्या चरित्राचें गांभीर्य. २ कालगणनेची परमार्थदृष्टीनें अनवश्यकता व इतिहासदृष्टीनें तिचें महत्त्व. ३ प्रस्तुतप्रकरणां उद्योतिर्विदांचें साहाय्य. ४ तुकोबांच्या प्रयाणकाळाबद्दल तीन मते. ५ त्या मतांची विचारणा. ६ प्रयाणकाळाचा निर्णय. ७ जन्मशकाबद्दल चार मते. ८ त्या मतांचा विचार. ९ राजवाडे यांचा शक १४९० व त्यांचों कारणें. १० त्यांच्या मताचें परीक्षण, व प्रमाणपंचकानें तो अग्राह्य. ११ दुष्कालाचें वर्ष. १२ कान्होबांच्या शोकपर अभंगांचें वर्म. १३ पूर्वपरंपरा. १४ गुरूपदेशाचें वर्ष. १५ कवित्वस्फूर्तीनें अभंगरचना. १६ तात्पर्य.

१ श्रीतुकाराममहाराजांच्या आयुष्यांतील महत्त्वाच्या प्रसंगांचा कालानुक्रम आपणांस येथें प्रथम निश्चित करावयाचा आहे. तत्त्वतः पाहतां महात्म्यांच्या आयुर्दायाचा हिशेब आपण काय लावणार ? मरणाला मारून उरलेले व काळाच्या माथां पाय देऊन जगत्कल्याणार्थ स्वेच्छेनें या भूलोकीं संचरणारे महात्मे—त्यांना जन्म कोठचा व मृत्यु कोठचा ? मुक्तकोटींतले महात्मे जगत्कल्याणाची सूक्ष्म विमलवासना चितीं ठेवून वेळोवेळीं मृत्युलोकीं

अवतरतात व कांहीं सभाग्य जीवांना संगलाम देऊन ठायींच्या ठायींच विराम पावतात. त्यांच्यावर आह्मी जन्ममृत्यूंचे मिथ्या आरोप करित असतो ! उदयास्ताचे प्रमाण मानून स्वस्थानी स्थिर असलेल्या सूर्यावर आह्मी आकाशगमनाचा आरोप करितों आणि त्यांतही आमच्या माजवरांत त्याच्या प्रकाशाचा कवडासा पडला व तो चढत उतरत नाहीसा झाला यावरून दिवसाच्या गतीचे मान मोजीत असतो—त्यांतलाच प्रकार रामकृष्णादि भगवदवतारांच्या व तत्तुल्य विभूतींच्या चरित्रांचा होय ! त्यांचे अजत्ये जन्मणें, अक्रियता कर्म करणें, व न मरतां मरणें हेच त्यांचे खरे चरित्र होय ! तुकाराम महाराजांच्याच चरित्राचा विचार केला ह्मणजे तें लिहिण्याचे भलतेच धाडस आपण अंगावर घेतले आहे की काय असे वाटून मति कुंठित होते व विचारांचे कल्लोळ चित्तांत उठून लेखणी काम करण्याचे विस्मरते. महाराजांच्या चरित्रास प्रारंभ कोठून झाला तें समजत नाही व त्याची अखेर अद्याप झाली नसून तें केव्हां संपेल हेही सांगतां येत नाही. “ आह्मी वैकुंठवासी । आलों याच कारणासी । ”—कोणत्या कारणासी ? “ पिट्टे भक्तीचा डांगोरा । कळिकाळासी दरारा । तुका म्हणे करा । जयजयकार आनंदें ” हा त्यांच्या अवताराचा हेतु. “ वाचा बोलूं वेदनीती । करूं संती केले तें ” हे त्यांचे चरित्र “ तुका म्हणे मज धाडिले निरोपा । मारग हा सोपा सुखरूप ” असा देवाचा निरोप घेऊन भक्तीचा डांगोरा पिटण्यासाठीं, कळिकाळाला दरारा वसविण्यासाठीं, वेदनीतीचा मार्ग उजळण्यासाठीं जे आले म्हणजे सिद्धपणेंच जे अवतरले त्यांचे चरित्र सामान्य मुमुक्षुसाधकांच्या चरित्रासारखें क्रमानें सांगणें युक्त होईल काय ? दुष्काळ आला, स्त्रीपुत्र अन्नान्न करून मेलीं, जीवाला लज्जा व खंती वाटून वैराग्य आलें, भंडारा

गांठला, ग्रंथवाचनाचा व नामस्मरणाचा सपाटा चालविला, स्व-
 मांत गुरूचा अनुग्रह झाला, कृतार्थ झाले, कवित्व करण्याची
 स्फूर्ति होऊन मुखावाटे अभंगगंगा लोटली, कीर्तनें केली, प्रयाण
 केलें—हेच तुकोवांचें चरित्र आम्ही सांगणार ना ? या मार्गानें कि-
 ती तरी जीव प्रत्यहीं चालले आहेत, मग तुकोवांची दिव्यस्फूर्ति
 त्यांमध्ये उत्पन्न कां होत नाही ? दुष्काळ, अरमान, आपत्ति,
 स्त्रीपुत्रविरह या गोष्टींमुळे तुकोवांना वैराग्य प्राप्त झालें असें
 आम्ही चरित्रकार लिहिणार, पण हा आपत्तींचा घडा रोज गिर-
 वणारे कोट्यवधि पामर दुनियेंत आहेत, मग तुकोवांच्या प्रखर-
 तर वैराग्याचा लेशही त्यांच्यांत उत्पन्न होत नाही हें कां ? आप-
 तींमुळे गांगरून जाऊन विहीर किंवा अफू जवळ करणारे व पैसा
 दुर्मिळ झाला तर तो मिळविण्यासाठी जीवाचा आटापिटा करून
 शेंबडांतल्या माशीप्रमाणें त्यांतच आपल्या आयुष्याची इतिश्री करणारे
 प्राणी पुष्कळ आढळतात, पण आपत्तीवर खोगीर चढविणारे व
 घनाला गोमांस मानून तें तिरस्कारानें दूर लोटणारे तुकोवांसारखे
 गाढे वीर तशाच विकट परिस्थितींत कसे निर्माण होतात ? तेव्हां
 महात्म्यांच्या बाबतींत आमची कार्यकारणसंबंध लावण्याची युक्ति
 अयुक्त ठरते हेच मानणें प्राप्त होतें. तुकोवांसारखे संतवीर हे एका
 जन्मांत तयार होत नाहींत. ते अनेकजन्मसंसिद्ध असतात.
 तुकोवांनीं या देहूच्या परिसरांत जें पुण्यकार्य केलें तेंच मागील
 अनेक जन्मांत ते करीत आले असल्यानें त्यांच्या सहजसिद्ध तेजा-
 पुढें आपत्तीचे डोंगर विरघळून गेले. आपत्तीमुळे त्यांना वैराग्य
 प्राप्त झालें हें म्हणणें योग्य नसून त्यांच्या जन्मसिद्ध अलोट भाक्ति-
 ज्ञानवैराग्याच्या प्रचंड लोंब्यापुढें आपत्तीचे वाळूंचे बंधारे ढांसळून
 गेले असेंच म्हटलें पाहिजे.

मागें बहुतां जन्मां हेंचि करित आलों आह्मी ।
 भवतापश्रमी दुःखें पीडिले निववूं त्या ॥ १ ॥
 गर्जूं हरीचे पवाडे मिळवूं वैष्णव वागडे ।
 पाझर रोकडे काढूं पाषाणामध्ये ॥ २ ॥

आणि हेंच काम तुकोबा बहुत जन्म करित आले यांत शंका नाही, नाहीतर तें त्यांच्याहातून इतकें सर्वोत्कृष्ट झालें नसतें. तुकोबांनींच एके ठिकाणीं झटलें आहे कीं 'देवा ! जेव्हां जेव्हां तुम्ही अवतार घेऊन आलेत तेव्हां तेव्हां तुमच्याबरोबर भक्तिमुख भोगावयाला व जीवांना तें वाटावयाला भीही आलों आहे ' नृसिंहावतारीं प्रल्हाद, रामावतारीं अंगद, श्रीकृष्णावतारीं उद्धव, कलियुगांत आर्धी नामदेव आणि नंतर तेच तुकोबा झाले असा वारकरी मंडळांत पूर्ण विश्वास आहे आणि मलाही हेंच खरें वाटतें. अनेक अवतारांत तुकोबांनीं पूर्वीं जें भक्तीचा डांगोरा पिटण्याचें कार्य केले व जें ते यापुढेंही करिताले तेंच कार्य त्यांनीं देहूच्या अवतारांत केले. तुकोबांच्या सर्व अवतारांचें संपूर्ण कार्य कोणाला सांगतां येईल ? त्यांच्या अनेक अवतारांचें एकवट चरित्र कोण वर्णू शकेल ? त्याला त्यांच्यासारखाच दिव्यदृष्टि महात्मा पाहिजे. महात्म्यांच्या मागच्यापुढच्या सर्व अवतारांचें मिळून जें कार्य तें ज्याच्या दिव्यदृष्टीला संपूर्ण दिसेल तोच त्यांच्या चरित्राचें यथार्थस्वरूप वर्णू शकेल. अत्यंत सूक्ष्मबुद्धीच्या विचारवंतालाही चिरपरिचित स्रष्ट्याचेंही अंतर्गत मनोव्यापार नीट समजत नाहीत, त्यांच्या स्वभावाचें, गुणदोषांचें व चरित्राचें कोडे उलगडतां येत नाही, त्यांच्या उत्क्रांतीच्या इतिहासाचें गुंताडे बरोबर उकलतां येत नाही, त्यांच्यावर आलेल्या विविध प्रसंगांचें खरें स्वरूप समजत नाही—फार काय पण ज्याचें त्यालाही स्वतःचें खरें अंतरंग ओळखतां येत नाही—तेथे महात्म्यांच्या चरित्राचें रहस्य जाणणें

किती कठिण आहे हे काय सांगायला पाहिजे? महात्म्यांच्या चरित्राला हात घालणे हे खचितच आकाशाला गवसणी घालण्यासारखे अत्यंत घाडसाचे काम आहे. महात्म्यांचे चरित्र महात्म्यांनीच लिहावे. संत होऊनच संताला जाणावे. आपण अंगे संत झाल्याशिवाय संतचरित्राचे वर्म ठावे होत नाही. तुकोबांसारख्यांचे चरित्र तुकोबांसारख्यांनीच लिहावे, तथापि मीं हे चरित्रलेखनाचे साहस करीत आहे. कालिदासाने हटल्याप्रमाणे उंच मनुष्याच्या हातालाही प्रथासाने लागणारे वृक्षावरील फळ घेण्यासाठी ठेगण्यामाणसाने हात वर करण्यासारखे उपहासास्पद हे होईल की काय अशी मला भीतिही वाटे, पण बाळाची फलग्रहणाची उत्कंठा पाहून सभोवारचे संतसज्जन त्याला आधार देऊन फलग्रहणापुरते तरी उंच उचलून धरितात, त्याप्रमाणे साधुसंतांच्या कृपाशीर्वादाच्या बळावरच मी हे काम हाती घेतले आहे. पार पाडणार तेच समर्थ आहेत. भक्तचरित्र भगवंताला प्रिय आहे. “ तेही प्राणापरौते । आवडती हे निरुते । जे भक्तचरित्राते । प्रशंसिती ॥ २२७ ॥ पै प्रेमळांची वार्ता । जे अनुवादती पांडुसुता । ते मानूं परमदेवता । आपुलही आक्षी ॥ २३८ ॥ ” (ज्ञाने० अ० १२) ह्या श्रीज्ञानेश्वर-माउलीच्या वचनाप्रमाणे हे पुण्यकार्य भगवंताच्या प्रीतीला पात्र होण्याचा सर्वोत्कृष्ट उपाय आहे अशी दृढश्रद्धा चिर्ती बाळगून श्रीपांडुरंगस्मरणपूर्वक मी ह्या वाग्यज्ञास प्रारंभ करितों.

२ श्रीतुकाराममहाराजांचा जन्म कोणत्या शकांत झाला, त्यांना गुरूपदेश कधी झाला, त्यांचे प्रयाण केव्हां झाले, त्यांच्या आयुष्यांतल्या इतर महत्वाच्या गोष्टी कोणत्या क्रमाने झाल्या, व त्यांचा एकंदर आयुर्दाय किती वर्षांचा होता या गोष्टींची थोडीफार चर्चा आजवर झाली आहे, पण त्यांचा सर्व बाजूनी

पूर्ण विचार करून कोणी निर्णय लावला नाही. असा कांहीं निर्णय लावतां येतो कीं काय हें आपण या प्रकरणांत पाहूं. परमार्थदृष्टीनें याहतां कालगणनेचा विचार विशेष महत्वाचा आहे असें नाही, तथापि इतिहासदृष्टीनें तिचें महत्त्व अतिशय आहे. महात्म्यांच्या चरित्राचा विचार करितांना त्यांच्या अंगीं कोणकोणते उज्ज्वल गुण वसत होते, ते त्यांनीं कसे संपादन केले, परिस्थितीशीं झगडत ते महत्पदावर कसे आरूढ झाले, त्यांना वैराग्य कसे प्राप्त झालें, त्यांनीं आपला अभ्यासक्रम कसा ठरविला व विविध आपत्तींशीं टक्कर देत तो कसा पार पाडला, त्यांची ज्ञानभक्ति व ईश्वरनिष्ठा किती निश्चळ होती, देवानें त्यांचीं सांकडीं कशी वारलीं, त्यांचा जगाला उपदेश काय होता इत्यादि गोष्टींचें विवेचन मुमुक्षुसाधकांना मुख्यतः पाहिजे असतें, आणि तें योग्यही आहे. संतमहात्म्यांचें चरित्र पाहून आपलें चरित्र सुधरावें, त्यांच्या निर्मल चरित्राचा शुद्ध आरसा आपल्या डोळ्यांपुढें सतत असावा, त्यांच्या भक्तिज्ञानवैराग्याचें चिंतन घडावें, त्यांचीं पावलें पाहतां पाहतां आपणही एकेक पाऊल पुढें टाकीत मुक्काम गांठावा अशी भगवत्कृपेनें ज्यांना शुभेच्छा उत्पन्न झाली आहे त्यांना कालगणनेची चर्चा अंमळ नीरस वाटली तर त्यांत मोठेंसें नवल नाही. तीव्रक्षुधा लागलेला मनुष्य आम्रवनांत शिरला तर तो प्रथम माळीदादा गांठील, त्याच्या हातांपाया पडून चार आंबे मिळवून आपली क्षुधा शमवील तेव्हांच त्याला चैन पडेल; ही बाग कोणाची, आंब्याचीं कलमें कोठून आणलीं, यांना बाजारभाव काय मिळतो इ० प्रश्न त्याला सुचणार नाहीत व क्षुधानिवृत्तीच्या दृष्टीनें या प्रश्नांना विशेष महत्त्वही नाही. खरी भूक लागलेला मनुष्य भूक शांत करण्याचे तेवढेच उपाय शोधील. आजूबाजूला पाह-

प्याचें त्याला कारण नाहीं. महाभक्त प्रल्हाद कोणत्या शतकांत, कोणत्या जातींत, कोणत्या प्रांतांत कधीं जन्मला व त्याचें आयुष्य किती वर्षांचें होतें, तसेंच भागवतग्रंथ व्यासांचा कां बोपदेवाचा व कोणत्या शतकांतला इ० प्रकारची चिकित्सा परमार्थाची तळमळ लागलेल्या मुमुक्षुभाविकाला निरर्थक वाटेल. प्रल्हादानें केवळ्या लोकोत्तर निष्ठेनें बापाचा छळ सोसून नारायणाची जोड केली या विचारांत तो गुंगून जाईल, ' किती वय ! कसें तप ! प्रखर काय विश्वास तो ! ' असें मनांत येऊन त्याला प्रल्हादाविषयीं सकौतुक प्रेम वाटेल आणि

‘ हांकेसरसी उडी । घाल्नीयां स्तंभ फोडी ॥ १ ॥

पेशी कृपावंत कोण । माझे विठार्थवांचून ॥ २ ॥ ’

हे त्या कथेचें वर्म जिव्हारीं धरून तुकोवांप्रमाणें तो भगवत्प्रेमानंदांत तल्लीन होऊन जाईल. स्वऱ्या भाविकाचा मार्ग हा आहे; व आत्मश्रेयाचा उपाय हाच आहे यांत संशय नाहीं. तथापि अर्वाचीन पद्धतीला अनुसरून चरित्रग्रंथ लिहिणाराला कालगणनेची उपेक्षा करितां येत नाहीं. इतिहासाच्या व समाजशास्त्राच्या दृष्टीनें कालनिर्णयाचा फार उपयोग आहे. कालनिर्णय हा इतिहासाचा डोळा आहे; कालनिर्णयावांचून इतिहास आंधळा आहे. कालनिर्णय वित्तचूक झाला नाहीं तर कार्यकारणसंबंध नीट लक्ष्यांत येत नाहींत, कित्येक मिथ्याभ्रम समाजांत फैलावतात व मिथ्यासंबंध जोडले जातात. या दृष्टीनें कालनिर्णयाचा प्रश्न वाजूला सारतां येत नाहीं. म्हणून कालनिर्णयाचा प्रश्न आपण ह्या पहिल्या प्रकरणांत सोडवून माग दुसऱ्या प्रकरणापासून तुकोवारायांच्या चरित्राकडे क्रमाक्रमानें वळूं.

३ आधीं मला हे सांगितलें पाहिजे कीं या प्रकरणांत तीथवार—

शकाचा मेळ मीं प्रसिद्ध ज्योतिर्विदांकडून मिळविला असून मगच हे प्रकरण लिहिले आहे. पुणे येथील प्रसिद्ध ज्योतिषी रा. केतकर, रा. सा. खरे व ग्वाल्हेरचे प्रो. आपटे यांचे या कामी साह्य झाले आहे, पण मुख्य उपकार लो. बळवंतरावजी टिळक यांचे आहेत. त्यांनीं आठ दिवसांत गणित करून मला पाहिजे अस-सेव्या शकामित्यांचा निर्णय एका लिखितावर करून देऊन ते माझ्या हवालीं केले. तेव्हां या प्रकरणातील ज्योतिर्गणित तयार करून दिल्याचें श्रेय त्यांचें आहे. याकामीं मनःपूर्वक साह्य केल्याबद्दल सदर ज्योतिर्विदांचें आभार मानून आपण आतां कालनिर्णया-कडे वळू.

४ तुकोबांच्या जन्मशकाबद्दल निश्चित असें कांहीं एक प्रमाण उपलब्ध नाही; तथापि जीं अनुमाने आहेत त्यांत चार मते आहेत. प्रयाणशकाबद्दलही तीन मते आहेत. ह्या सर्व मतांचें परीक्षण करून त्यांत ग्राह्य कोणतें हें ठरविण्याचा आपण प्रयत्न करूं. जन्मकाळ काय किंवा प्रयाणकाळ काय कोणताही ठरला तरी त्यांत कोणाचें कांहीं जात नाही. कालनिर्णयाचा विषय तरी आग्रहाचा नाही. गणितानेंच हा विषय निश्चित करण्याचा आहे, पण जेथें गणिताचें साह्य अपुरें पडतें तेथें तारतम्यबुद्धीचीही मदत घ्यावी लागते. जन्मकाळ आणि प्रयाणकाळ या दोहोंपैकीं एक खुंटा बळकट करून मग दुसरीकडचा खुंटा ठोकणें श्रेयस्कर होईल. आपण प्रयाणकाळ प्रथम निश्चित करण्याचा प्रयत्न करूं. याबद्दल तीन मते आहेत ह्यून वर सांगितलेंच आहे:—

(१) प्रयाणकाळाबद्दल सर्वांत जुना लेख उपलब्ध आहे तो तुकोबांचा लेखक संताजी जगनाडे—याच्या पुत्राचा—बाळाजी जगनाडे याच्या हातचा आहे. या उभयपितापुत्रांच्या हातच्या

अभंगांच्या वद्या तळेगांवीं आहेत. बाळाजीच्या हातच्या वर्हित
 पृ० २१६ वर पुढील लेख आहे:—“ श्रीनृप साळीवाहण सक
 १५७२ वीकृति नाम संवतसरे फळगुण वदि २ द्वितीया वार
 सोमवार ते दीवसीं तुकोबा गोसांवी वैकुंठास गेले. स्वदेहीनसी
 गेले. ” ह्या लेखावरून तुकोबांचा प्रयाणदिवस सोमवार शके
 १५७२ फाल्गुन वद्य २ हा दिसतो. श. १५७२

(२) देहू येथे देहूकरांच्या पूजेत जी अभंगांची वही आहे
 तीत शेवटीं एका पानावर पुढील लेख आहे:—“ सके १५७१
 वीरोधीनां शंवळरे शीमगा वद्य द्वितीयाः वार सोमवार. ते दीवसींः
 प्राथःकाळींः तुकोबानींः तीर्थास प्रयाण केलेंः शुभ भवतुः मंगळ ”
 हाच काळ महिमतबावानींही भक्तिलीलामृत अ० ४० मध्ये
 दिला आहे:—

शके पंधराशें एकाहात्तर जाण । विरोधी संवत्सर नामाभिधान ।
 फाल्गुन वद्य द्वितीया इंदु पूर्ण । आलासे दिन चार घटिका ॥१८३॥
 जगनाड्यांच्या वर्हितल्या लेखानंतरचे हे दोन्ही लेख असून हेच बहु-
 मान्य झालेले आहेत. श. १५७१

(३) शके १५७० च्या फाल्गुन वद्य द्वितीयेला सोमवार
 येत असल्यामुळे १५७० साल पत्करावे असे राजवाडे ह्मणतात.
 श. १५७०

५ ह्या तीनही लेखांत फाल्गुन वद्य द्वितीया ही तीथ दिली
 आहे ती सर्वस्वी प्रमाण आहे. देहूस आणि वारकरीमंडळांत तुको-
 बांच्या प्रयाणापासून ह्याच तिथीस दरसाल उत्सव होत असतो, तेव्हां
 फाल्गुन वद्यांतली द्वितीया ही तीथ निश्चित समजावी. शकाविषयीं तीन
 मते पडलीं आहेत, पण मौज ही कीं शके १५७०।१५७१।१५७२
 ह्यांपैकी कोणत्याही वर्षाच्या फाल्गुन वद्य द्वितीयेला सोमवार येत

नाही ! १५७१ च्या फाल्गुन वद्य २ ला सोमवार येत नाही
 म्हणून सोमवार कायम समजून राजवाड्यांनी प्रयाणशक एक
 वर्ष मागे नेला आहे, पण १५७० च्या फाल्गुन वद्य
 द्वितीयेलाही सोमवार येत नसून रविवार येतो. शक १५७० धरिला
 तर वद्य द्वितीयेला रविवार येतो, १५७१ धरिला तर शनिवार
 येतो व १५७२ धरिला तर गुरुवार येतो ! एवंच यापैकी कोण-
 त्याही वर्षी फाल्गुन वद्य २ ला सोमवार येत नाही. आतां १५७०
 पासून १५७२ पर्यंत केव्हां तरी तुकोबांचे प्रयाण झाले पाहिजे
 हे मान्य करावे लागते. शिवाजी राजे यांचा जन्म शिवनेरीवर
 शके १५४९ च्या वैशाख शुद्ध २ ला झाला. दादाजी कोंडदे-
 वांच्या साहाय्याने त्यांनी स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यास शके १५६५
 चे सुमारास प्ररंभ केला. शिवरायाची मनोभूमि धार्मिक, जिजाई
 व दादाजी यांची शिकवण त्याच प्रकारची, साधुसंतांचा कृपाशी-
 र्वाद मिळाल्याशिवाय राजकारणांत यश नाही ही श्रद्धा-यामुळे
 चिंचवडकर देव व देहुकर तुकोबाराय यांच्या दर्शनाचा योग-
 ही त्यास १५६५ नंतरच्या ५।६ वर्षांतच येऊन कीर्तनाचा छंद-
 ही लागला. पुण्यास दादाजी सुभेदार असतांना तेथील संन्याशाच्या
 सांगीवरून त्यांनी तुकोबास पुण्यास बोलावले व तुकोबांच्या वैराग्य-
 भक्तीची छाप पुण्यावर पडली इ० कथा महिपतवाबांनी सांगितली
 आहे. दादाजीचा मृत्यु शके १५६९।७० चे सुमारास झाला
 असला पाहिजे, निदान १५६८चे पूर्वी नाही-कारण त्या सालचा
 त्यांचा एक महजर प्रसिद्ध आहे. दादाजीने तुकोबास पुण्यास बो-
 लावणे, व तुकोबांच्या कीर्तनास भुलून पुणेकरांनी त्यांचा जयजयकार
 करणे, तुकोबांच्या पुष्कळ कथा शिवबांनी ऐकणे इत्यादि प्रकार
 १५६६ ते १५७१ चे दरम्यानचे आहेत. शके १५७०।७१च्या

सुमारास तुकोबा, शिवबा व समर्थ यांच्या भेटी झाल्या असण्याचा पूर्ण संभव आहे. एकंदरीने इतिहासाची दृष्टि लावून पाहिले असतां शके १५७० ते १५७२ चे सुमारास तुकोबांचे प्रयाण झाले असले पाहिजे. आतां या तीन शकांपैकी कोणता शक निश्चित होण्यासारखा आहे हे ठरविण्यास आपण एका गोष्टीचा विचार करूं.

६. तुकोबांनीं जिजाईस 'पूर्णबोध' नांवाचा ११ अभंगांत उपदेश केला आहे. हे अभंग तुकोबांनीं प्रयाणापूर्वी ४।५ दिवसच आधीं केले असले पाहिजेत याबद्दल ते अभंग पाहिल्यावर कोणाचीही खात्री होईल. या अभंगांचा विचार पुढे 'तुकोबा व जिजाई' या प्रकरणांत होणार असल्यामुळे प्रस्तुत मुद्द्यापेक्षां येथे त्यांचा जास्त विचार करण्याचे कारण नाही. वैकुंठी जाण्याचा टक्ळा लागल्यावेळीं हे अभंग सांगितले आहेत. यांत तुकोबा जिजाईस ह्मणतात: "घरदार, गुरेढोरे, मुल्लेंकरें यांवरील ममत्व सोडून तूं आपला स्वतःचा गळा उगवून घे. ज्याचें त्याचें प्रारब्ध स्वंत्र आहे, ह्मणून तूं यांच्या मोहांत पडून आत्मघात करून घेऊं नकोस. घरदार व भांडीकुंडीं सर्व ब्राम्हणांस दान देऊन एकदम मोकळी हो, ह्मणजे पहा, आपण बरोबरच वैकुंठास जाऊं. देव, ऋषि मुनि हे आपला उभयतांचा जयजयकार करितील." या वेळचा पुढील अभंग पहा:—

अभंग.

आईकें हें सुख होईल दोघांसी । सोहळा हे ऋषी करिती देव १
जडित विमानें बैसविती मानें । गंधर्वांचें गाणें नामघोष ॥ ध्रु० ॥
संत महंत सिद्ध येतील सामोरे । सर्व सुखा पुरे कोड तेथें ॥ २ ॥
आर्लिगूनी लोळीं त्यांच्या पायांवरी । जाऊं तेथवरी मायबापें ॥३॥
तुका ह्मणे तयां सुखा वणूं काय । जेव्हां बापमाय देखों डोळां ॥४॥

ह्या अभंगावरून हे पूर्णबोधाचे अभंग तुकोबांनीं 'वैकुंठीचा

टुकळा ' लागल्यावर केले आहेत असे उघड दिसते. ' आम्ही वैकुंठी जातो ' असे ते प्रयाणाच्या पूर्वी कांहीं दिवस जिजाईस सांगत असत, पण तिला ते खरे वाटले नाही. तथापि तुकोबांना ' ते देवऋषि, ' ' तीं जडितविमानें, ' ते ' वैकुंठीचे मायबाप ' डोळ्यांसमोर दिसूं लागल्यावरचे हे अभंग उघडच दिसतात. वैकुंठीचा टुकळा शुद्ध १० पासूनच लागला होता. शुद्ध १० स देव तुकोबाला भेटायला वैकुंठीहून आले. तेव्हां तुकोबांजवळ त्यांचा सत्कार करण्यास योग्य साहित्य नव्हते.

“ पाहुणे घरासी । आजी आले हृषीकेशी ॥ १ ॥

काय करूं उपचार । कोप मोडकी जर्जर ॥ ध्रु० ॥

दरदरीत पाण्या-। माजी रांधियेल्या कण्या ॥ २ ॥

हा अभंग तेव्हांचा आहे, तुकोबांनीं देवाला कण्या पाण्यांत रांधून जेवूं घातले, या गोष्टीचे स्मारक म्हणून फाल्गुन शुद्ध १० स देवाला देवाला कण्याचा वैवेद्य दाखविण्याची वहिवाट अद्याप देहस नाला आली असून फाल्गुन शुद्ध १० ला तेथे ' कण्याची दशमी ' म्हणतात !

आपल्या एक विचार असा सुचतो कीं, वैकुंठी जाण्याचा त्यांचा निर्धार झाल्यावरच आपल्या धर्मपत्नीला ' पूर्णबोध ' करून आपल्या कर्तव्यांतून मोक्षले व्हावे म्हणून त्यांनीं प्रयाणापूर्वी हा अखेरचा बोध जिजाईस केला अथवा पाहिजे. उपदेश कोणत्या दिवशीं झाला ते पुढील अभंगावरून स्पष्ट होते.

अभंग.

देव सहाय्या करीं वो सायास । न धरीं हे आस नाशिवंत ॥ १ ॥

१ ही कवयित्रीची कल्पना आहे असें नाही. निळोवारायांच्या चरित्रांत ' मागे सर्गें जाला वेळें । तुकारामें स्त्री बोधिली । तिनें वचनें नाहीं आयकिलीं । मग रांहुली म्हणुनार्की ' (अ० ३-१५६) असें झटले आहे.

दिन शुद्ध सोम सकाळीं पातला । द्वादशीं घडला पर्वकाळ ॥ ध्रु० ॥
द्विजां पाचारुनि शुद्ध करीं मन । देई वो हें दान यथाविध ॥ २ ॥
॥ ह्या अभंगांत तुकोबा म्हणतात: “सकाळीं द्वादशी पर्वकाळ लागला
आहे, शुद्धपक्षांतला आज सोमवार आहे. तर या पर्वणीस मन घट्ट
करून हें सर्व दान करून टाक !” म्हणजे यावरून फाल्गुन शुद्ध १२स
सोमवारी—वैकुण्ठगमनाचा निर्धार झाल्यावर—तुकोबांनीं हा उपदेश
जिजाबाईस केला हें उघड आहे. आतां फाल्गुन शुद्ध ११स रविवार,
द्वादशीस सोमवार, त्रयोदशीस मंगळवार, चतुर्दशीस बुधवार, पौर्णि-
मेस गुरुवार, वद्य प्रतिपदेस शुक्रवार व वद्य २स शनिवार असा हा आठ-
वडा तयार होतो, व पिले यांच्या कॅलेंडरवरून पाहतां बरोबर असाच
निघतो. फाल्गुन शुद्ध १२स सोमवार होता हें तुकोबांच्याच अभंगा-
वरून जर सिद्ध आहे व याच क्रमानें जंत्रीवरून पाहतां जर वद्य
२ला शनिवार येतो तर शके १५७०/७१/७२या तीन वर्षांपैकीं
ज्या वर्षीं फाल्गुन वद्य २ला शनिवार येईल तेंच वर्ष तुकोबांच्या
प्रयाणाचें मानलें पाहिजे हें उघड झालें. शके १५७२ च्या
फाल्गुन वद्य द्वितीयेला गुरुवार येतो म्हणून तें वर्ष त्याज्य. शके
१५७० च्या फाल्गुन वद्य २ ला रविवार येतो (शुद्ध १२ ला
मंगळवार येऊन) म्हणून तेंही त्याज्य. फक्त १५७१ च्या फाल्गुन
वद्य २ ला शनिवार येतो म्हणून हें वर्ष ग्राह्य होय. शके
१५७१ च्या फाल्गुन शुद्ध १२ ला सोमवार येऊन वद्य २ ला
शनिवार येतो यासाठी तुकोबांच्या प्रयाणाचें हेंच वर्ष मान्य केलें
पाहिजे हें स्पष्ट झालें. वेगवेगळ्या जुन्या पांचपन्नास बाडांतून शके
१५७१ मध्येच तुकोबांचें प्रयाण झाल्याचें लिहिलें आहे. तात्पर्य

२ ह्या दिवशीं इंप्रजी तारीख ४ मार्च इ. स. १६५० ही येते, व तुकोबांच्या
प्रयाणाची इंप्रजी तारीख ९ मार्च इ. स. १६५० ही ठरते.

शके १५७१ फाल्गुन वद्य २ शनिवारी सकाळीं तुकोबांचें प्रयाण झालें हें निश्चित समजावें. आतां जन्मशकाकडे वळूं.

७ तुकोबांच्या जन्मशकाबद्दल चार भिन्न मते प्रगट झालीं आहेत. तीं येणेंप्रमाणें:—

(१) कविचरित्रकार कै. जनार्दन रामचंद्रजी म्हणतात (शके १७८२):—‘तुकाराम देहू येथें शके १५१० ख० इ. ख. १५८८ यांत जन्मला.’ श. १५१०

(२) देहू व पंढरपूर येथील तुकोबांच्या वंशावळींत त्यांचा ‘जन्मशक १५२० माघ शुद्ध ५ गुरुवार’ असा दिला आहे. श. १५२०

(३) राजवाडे यांना वाईप्रांती सांपडलेल्या एका जुन्या वंशावळींत ‘तुकोबांचा जन्म शके १४९०’ हा दिला आहे व राजवाडे यांनी प्रमाणांतर देऊन तो मान्य केला आहे. श. १४९०

(४) संतलीलामृतात महिपतवावांनीं तुकोबांच्या पहिल्या २१ वर्षांची हकीकत दिली आहे ती अशी:—

तेरावे वर्षीं पितयानें । संसार गळां घातला जाण ।
 तेथें दक्ष येतां दिसोन । समाधान वडिलांसी ॥ १३२ ॥
 सतरावे वर्षीं तत्त्वतां । क्रमोनि गेलीं मातापिता ।
 वडील बंधूची कांता । तेही अवचिता निमाली ॥ १३३ ॥
 अठरावे वर्षीं जाणा । सावजी गेला तीर्थाटणा ।
 त्याच्या वियोगें करूनि जाणा । शोक निजमना वाटत ॥ १३४ ॥
 विसाव्यांत पुत्रकांता स्वयमेव । देखोनि संसारीं धरिली हांव ।
 आतां येथोनि मन विटवावें । मग देवाधिदेवें काय केलें ? ॥ १३५ ॥
 एकविसाव्यांत विपरीतकाळ । तुकयासी पातला तत्काळ ।
 तेव्हां निघतांचि दिवाळें । सोडरें सकळ हांसती ॥ १३६ ॥

अज्ञानप्रकृति ते स्त्री निश्चित । तेही निमाली अन्न अन्न करीत ।
महामोह पुत्र समस्त । लौकिकी विपरीत हे वार्ता ॥ १३७ ॥
पूर्वार्ध संपले येणे रीती ।.....

झावरून इतके दिसते कीं,

१३ व्या वर्षी तुकोबांच्या गळ्यांत संसार पडला.

१७ व्या वर्षी त्यांचे आईबाप वारले व मागून वडील माऊ
सावजी याची बायको वारली.

१८ व्या वर्षी सावजी तीर्थाटनाला गेले.

२० व्या वर्षापर्यंत तीन वर्षे पुत्रकांता यांसह संसार नेटका
करण्याची हांव धरून गाडा चांगला हांकला.

२१ व्या वर्षी विपरीतकाळ येऊन दिवाळे निघाले, वोर
दुष्काळ पडला, तुकोबांची थोरली बायको व तिचा पुत्र
हीं अन्न अन्न करून मेलीं.

महिपतबाबांनीं तुकोबांचा आयुष्यक्रम २१ वे वर्षापर्यंत देऊन
' पूर्वार्ध संपले येणे रीती ' असे म्हटले आहे. याचा वाच्यार्थ
घेतला तर त्यांचे आयुष्य ४२ वर्षांचे ठरते. बाबांनीं तुकोबांचा
प्रयाणशक १५७१ हा दिला आहे, त्यांत ४२ वजा करितां
त्यांचा जन्मशक १५२९।३० हा निघतो. ' पूर्वार्ध संपले ' याचा
लक्ष्यार्थ—त्यांची अज्ञानप्रकृति संपून ज्ञानप्रकृतीस आरंभ झाला
अर्थात् प्रपंचासक्ति सुटून ते परमार्थास लागले—हा घेतला तर
जन्मशक कोणताही मानण्यास प्रत्यवाय येत नाही. तथापि बहु-
तांनीं वाच्यार्थ घेऊन जन्मशक १५३० हाच मानला
आहे.

श. १५३०

८ आतां ह्या चारही शकांच्या ग्राह्याग्राह्यतेचा विचार करूं.
शक १५१० मानायला कविचरित्रकारांचे जे वाक्य वर उद्धृत

केले आहे त्यांचाचून दुसरा कोणाचाही कोठलाही आधार नाही व त्यांनीही आपल्या मतास कांहीं प्रमाण दिले नाही, यामुळे या शकास ग्राह्य मानतां येत नाही. शक १५२० हा देहू व पंढरपूर येथील वंशावळीत दिला आहे, व या वंशावळी मी पाहिल्या आहेत. त्या ५०।७५ वर्षांमागच्या नाहीत. त्यांना अधिक मागचा आधार असण्याचा संभव आहे पण तो उपलब्ध झाला नाही. या वंशावळीत ' माघ शुद्ध ५ गुरुवार ' ही जन्मतिथ दिली आहे, पण १५२० च्या माघ शुद्ध ५ ला गुरुवार ही जन्मतिथी येत नाही. देहू येथील तुकोबांचे वंशज रामभाऊ देहूकर यांजकडून तुकोबांचा ' जन्मकाळ १५२० माघ शुद्ध ५ गुरुवार ' हा नगरचे ' भारद्वाज ' यांस कळून त्यांनी (सुधारक २१ आगष्ट १९०५) याची चर्चा केली आहे. माघ शुद्ध ० ५ स गुरुवार येत नाही हे त्यांस कळून आले, पण ते लिहितात " जालनापूर प्रांती राहणारा एक वृद्ध वारकरी मला पठणास भेटला व त्याने माघ वद्य ५ शके १५२० हा तुकोबांचा जन्मकाल मला सांगितला. माझे मते हाच बरोबर आहे. " पण भारद्वाज चुकले आहेत. माघ शुद्ध ५ स गुरुवार येत नाही व वद्य ५ सही गुरुवार येत नाही. शके १५२० च्या माघ शु० ५स रविवार येतो व माघ वद्य ५स सोमवार येतो ! दिवसाचा विचार सोडून नुस्ता शक १५२० मान्य करावा असे कोणी झणेल तर तो विचार स्वतंत्र आहे. याप्रमाणे दोन्ही जन्मशकांचा विचार झाला. आतां राजवाडे यांनी दिलेला शक १४९० हा स्वीकारतां येईल कीं काय याचा विचार करूं.

९ रा. वि. का. राजवाडे यांनी तुकोबांचा जन्म शक १४९० हा ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे (ग्रंथमाला, नं. ११६) व त्याला त्यांनी तीन प्रमाणे दिली आहेत:—

- (१) त्यांना वाईप्रांतीं करजखोप मुक्कामीं सांपडलेल्या वंशा-
वळींत 'तुकोबांचा जन्म सके १४९०' असा दिलेला आहे.
- (२) निबंधमालेच्या ६४ व्या अंकांत वामन विष्णु लेले यांनी
'एका रुमालांत एक सांपडलेलें पत्र' प्रसिद्ध केलें आहे,
त्यांत तुकोबांच्या गुरूपदेशाबद्दल ५ अंभंग कोणी महि-
पतीनामक पुरुषानें केलेले दिले आहेत. त्यांपैकीं ४ था
अंभंग असा आहे:-

बाबाजीचैतन्य योगीराज धन्य । तुकयालागून प्रगटले ॥ १ ॥
शालिवाहन शके चौदाशें त्र्याणव । प्रजापतिनाम संवत्सरीं २ ।
वैशाखवद्य द्वादशीचे दिनीं । समाधी स्वामींनीं घेतलीसे ॥ ३ ॥
तेथूनि तिस वर्षां भेटी तूकयासी । देऊनि तयासी पूर्णपण ॥ ४ ॥
महीपति ह्मणे झाले समाधिस्थ । तुकया क्रीडत ब्रह्मानंदें ॥ ५ ॥

ह्या अंभंगांत बाबाजी चैतन्यांनीं शके १४९३ प्रजापति नाम
संवत्सरीं वैशाख वद्य १२ स समाधि घेतली व तेथून पुढे ३०
वर्षांनीं तुकोबांस अनुग्रह दिला असें म्हटलें आहे. प्रजापति संव-
त्सरापासून ३० वा संवत्सर शके १५२२ शार्वरी हा होय. पण
'माघ शुद्ध १० पाहोनि गुरुवार । केला अंगीकार तुका ह्मणे ।'
असें तुकोबांचें वचन असल्यामुळें गुरूपदेशाच्या संवत्सरांत माघ
शुद्ध १० ला गुरुवार असलाच पाहिजे व तो तर शके १५२२ ला
येत नाहीं, शके १५२० विलंबी संवत्सरांत मात्र माघ शुद्ध १०
ला येतो असें जंत्रींत पाहून राजवाड्यांनीं ठरविलें कीं ह्याच साला-
ला अनुलक्षून महिपतीनें 'तिसवर्षां' असें लिहिलें आहे ! " तीस-

१ हें पत्र 'वामन दाजी ओकांनीं' लिहिल्याचें राजवाडे वारंवार लिहि-
तात, पण ती चूक आहे हें अंक ६४ वा पाहतां कोणांसही समजेल. हा अंक
माझ्यासमोर आहे ।

ह्या शब्दाचा अर्थ पंचवीसतीस किंवा तीसपसतीस करणे येथे जरूर आहे. 'तीस वर्षांच्या सुमारास' ह्या अर्थाने 'तीस' हा शब्द महिपतीने घातला आहे." एवंच राजवाड्यांच्या मतें 'बाबाजी चैतन्याने तुकोबांस शक १५२० विलंब संवत्सर माघ शु. १० गुरुवारी उपदेश दिला. तुकोबांचा जन्म शक १४९० व गुरुपदेशशक १५२० असे ठरवून मधले तुकोबांच्या चरित्रांतले २१ वर्षांपर्यंतचे प्रसंग महिपतबाबांच्या ह्यणण्याप्रमाणेच त्यांनी घेतले आहेत. शके १५७१ च्या फाल्गुनांत तुकोबांचें प्रयाण झालें अर्थात् त्या समयी त्यांचें वय ८१ वर्षांचें होतें. आतां वरील अभंगांत शके १४९३ मध्ये बाबाजी चैतन्यांची समाधि असून ३० वर्षां तुकोबांस अनुग्रह होतो हें खरें मानल्यास तुकोबांचें वय त्यासमयी २५।३० वर्षांचें असलें पाहिजे हें उघड आहे, ह्यणजे त्याचा जन्म शके १४९० किंवा त्या सुमारासच मानला पाहिजे.

(३) 'जरा कर्णमूर्च्छी सांगो आली गोष्टी' या तुकोबांच्या अभंगावरून 'तुकाराम मरणसमयी जरूब हातारा झाला होता.'

(४) याशिवाय राजवाड्यांनी न दिलेले पण क्वचित् त्यांच्या तर्फे पुढे आणतां येण्यासारखें एक चवथें प्रमाण मीच देतो. तुकोबांचे शिष्यापैकी शिवबा कासार हे लोहगावी राहत असून त्यांनी तेथे एक विहीर बांधलेली आहे व त्या विहिरीवर शके १५३४ मध्ये कोरलेला एक शिलालेख आहे. लोहगांवच्या या शिलालेखाचे संशोधन मीच केले असून त्यावर एक लेख 'भारतइतिहाससंशोधकमंडळा' पुढे मी शके १८३७ मध्ये वाचला होता. सादर लेखांत तुकोबांचें लोहगांव कोणतें याबद्दलच्या राजवाड्यांच्या निराधार कल्पनेचें सप्रमाण खंडण केले असून वर उल्लेखिलेला शिलालेखही मी मंडळास सादर केला होता. 'शिवबा कासार

यानें जर शके १५३४ मध्ये सदर विहीर बांधली तर त्याचे गुरु तुकोबा यांचा जन्म तत्पूर्वीच झाला असला पाहिजे, शिवबा-कासाराच्या विहिरावरील शिलालेखावरून तुकोबांचा जन्म शके १४९० मध्ये झाला असावा असें ह्यणण्यास बळकटी येते.

१० आतां राजवाड्यांचा शके १४९० हा कबूल करितां येतो कीं काय तें आपण क्रमशः पाहूं.

(१) राजवाड्यांस वाईप्रांती सांपडलेली वंशाजवळ प्रमाण मानल्यास त्या वंशावळींत चूक कां सांपडावी हें समजत नाही. महिपतबाबा व देहूकरांची वंशावळ हे दोघेही एकमतानें सांगतात कीं विश्वंभरबाबाच्या दोन मुलांपैकी हरि हा वडील व मुकुंद हा धाकटा होता, पण वाईच्या वंशावळींत मुकुंद वडील व हरि धाकटा असें ह्मटले आहे. शिवाय वाईच्या वंशावळींत तुकोबांच्या आज्ञेचे नांव रंगनाथ व पणजाचे नांव सोमाजी दिले आहे, पण महिपतबाबा व देहूकरांची वंशावळ हे तुकोबांच्या आज्ञेचे नांव कान्हया व पणजाचे नांव शंकरबाबा असें देतात. हे दोन भेद सूक्ष्मपणानें पाहतां लक्ष्यांत येतात. येथे हें लक्ष्यांत ठेवले पाहिजे कीं वाईप्रांती कोणातरी वारकऱ्याच्या पोथींत सांपडलेल्या वंशावळीपेक्षां तुकोबांचे सच्छिष्य व शोधक महिपतबाबा व तुकोबांचे वंशज यांच्याच वचनाला या बाबतींत मान देणें उचित आहे. अर्थात् ज्या वाईच्या वंशावळींत अशा चुका सांपडतात त्या वंशावळींत दिलेला तुकोबांचा जन्म शके १४९० हा तरी कितो विश्वसनीय मानावा याबद्दल शंका येते.

१ भक्तलीलामृत अ. २५ पहा. 'दोघे पुत्र असतां जाण । हरी मुकुंद नामाभिधान' (१२९); 'धाकट्या मुकुंदाची राणी । सहगमनीं निघाली । (१९९) 'अमाईची ज्येष्ठ सून । ते गरोदर होती पूर्ण (२०१) इत्यादि वावांच्या उद्गारांवरून हरि हा वडिल पुत्र व मुकुंद हा धाकटा पुत्र असें स्पष्ट होतें-

(२) निबंधमालेच्या ६४व्या अंकातील लेख्यांच्या पत्रांतील अभंगांपैकी ४था गुरूपदेशाचा जो अभंग राजवाड्यांनी घेतला आहे तो कोणाचा—कोणत्या महिपतीचा—याचा त्यांनी नीट विचार केला नाही. हे पांचही अभंग कोणा तरी महिपतीचे आहेत, व संतचरित्रकार महिपतबावांचे नाहीत असें ह्यणण्यास त्या अभंगांतच दोन प्रमाणे आहेत. (रा) तुकोबांस गुरूपदेश झाला तो देहसच झाला असें महिपतबावांनीं दोन्ही ठिकाणीं स्पष्ट म्हटलें आहे. ' इंद्रायणीचे स्नानास जात । तंव काय करी पंढरीनाथ । ' (भक्तविजय अ० ५२-२३९) व ' इंद्रायणीस करून स्नान । देउळामी जात वैष्णवजन । ' (भक्तलीलामृत अ० ३३-१५७) अशा समर्थी ह्यणजे देहसच तुकोबांस गुरूपदेश झाल्याचें महिपतबावांनीं स्पष्ट लिहिलें आहे. पण वरील अभंगांत ' ओतुरासी आला स्वामीपाशीं । समाधी वंदोनी वंदी तये स्थानीं । ' असें म्हटलें आहे ह्यणजे ह्या अभंगांचा कर्ता जो महिपती त्याचें ह्यणणें आहे कीं तुकोबांस ओतुरास उपदेश झाला. (म) वारकरीसंप्रदायाप्रमाणें राघवचैतन्य, केशवचैतन्य व बाबाजीचैतन्य हीं तुकोबांची गुरुपरंपरेची त्रयी आहे. त्याला अनुसरूनच बाबांनीं हे तीन वेगवेगळे पुरुष होते, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. याचा विशेष विचार अन्यत्र होणार आहे. या अभंगांत मात्र केशवचैतन्य व बाबाजीचैतन्य हे एकच होत असें म्हटलें आहे. ह्या दोन्ही प्रमाणांवरून हें स्पष्ट होतें कीं ताहराबादकर महिपतबावांचे हे अभंग खास नाहीत. भक्तविजय व भक्तलीलामृत ह्या ग्रंथांत महिपतबावा जे आपल्या गुरुविषयीं बोलतात त्यांच्या अगदीं उलट ते अभंगांत उद्गार खास काढणार नाहीत. यावरून निबंधमालेंतले पांच अभंग महिपतबावा ताहराबादकरांचे नसून दुसऱ्या कोणा तरी महिपतीचे

आहेत हें सिद्ध झालें, अर्थात् त्या अभंगांचे व त्यांतून राजवाड्यांनीं उद्धृत केलेल्या चवथ्या अभंगाचें महत्त्वही कमी झालें. ते कोणाचा तरी उद्धार आहे एवढीच बाकी राहिली. वार्डेची वंशावळ व महिपतीचा अभंग ह्या ज्या दोन मुख्य आधारांवर राजवाड्यांनीं तुकोबांच्या ८१ वर्षांच्या आयुष्याची इमारत उभारली, ते आधारां याप्रमाणें कच्चे ठरल्यावर आतां आणखी प्रमाणांचा विचार करूं.

एवढ्या दोन प्रमाणांनींही शक १४९० हा मानतां येत नाहीं, तथापि आणखी प्रमाणें पाहूं:—

- (३) जरा कर्णमूळीं सांगों आली गोष्टी ।
मृत्याचिये भेटी जवळी आली ॥ १ ॥
आतां माझ्या मना होई सावधान ।
अपुण्याची जाण कार्यसिद्धी ॥ धृ० ॥
शेवटील घडी बुडतां नलगे वेळ ।
साधाया तो काळ जवळी आला ॥ २ ॥
तुका ह्मणे चिंती कुळींची देवता ।
वारावा भोंवता शब्द मिथ्या ॥ ३ ॥

असा तुकोबांचा एक अभंग आहे. ' ह्या अभंगावरून तुकाराम मृत्युकालीं वयोवृद्ध झाला होता हें स्पष्ट आहे ' असें राजवाडे ह्मणतात, पण मला तसें वाटत नाहीं. ' जरा कर्णमूळीं गोष्टी सांगों आली ' हा एक जुना भाषणप्रकार आहे. कानाजवळचे केस पांढरे होऊं लागले ह्मणजे कृतांताच्या आगमनाचें पहिलें निशाण फडकलें असें ह्मणण्याची रीत आहे. ३८व्या वर्षापासून ६० वर्षांच्या वयापर्यंत प्रत्येकाच्या प्रकृतिमानाप्रमाणें व गृहस्थितीप्रमाणें लवकरउशीरा केस पांढरे होऊं लागतात. तुकोबांच्या शरीराची १८ वर्षांच्या पुढें आवाळच झाली ह्मणून ४०च्या सुमारास वरीलसारखा

उद्गार त्यांच्या तोंडून निघणें स्वाभाविक आहे. शिवाय ' सांगों आली गोष्टी ' ह्यावरून हा जरेचा ह्य० केश पांढरे होण्याचा आरंभच दिसतो. ऐशीच्या घरांत गेलेल्या मनुष्याचें पुंड बहुतेक पांढरें होऊन जातें व त्या वयांत ' सांगों आली गोष्टी ' असा आरंभसूचक शब्दप्रयोग होण्याचें कारण नाहीं. आतां ' जरा कर्णमूर्च्छी सांगों आली गोष्टी ' हा जरावस्थेच्या आरंभाचा सूचक असा जुना भाषणप्रकार कसा आहे तें सांगतां. कथासरित्सागरांतील द्वितीय लम्बक, द्वितीय तरंग, श्लोक २१६वा पहा.

अथ तस्य जरा प्रशान्तिदूतीमुपयाता क्षितिपस्य कर्णमूलम् ।
सहसैव विलोक्य जातकोपा वत दूरे विषयस्पृहा बभूव ॥

पुढील सुभाषित तर ह्या संबधानें प्रसिद्धच आहे:—

कृतान्तस्य दूती जरा कर्णमूले समागत्य वक्तीति लोकाः श्रुणुध्वम् ।
परस्त्रीपरद्रव्यवाञ्छां त्यजध्वं भजध्वं रमानाथपादारविंदम् ॥

संस्कृत वाङ्मयांतून आणखीही अशीं पुष्कळ अवतरणें देतां येण्यासारखीं आहेत. शिवाय तुकोबा प्रयाणसमयीं जर राजवाड्यांच्या ह्यणण्याप्रमाणें जख्व ह्यातारे असते तर वृद्धत्वसूचक असे आणखीही उल्लेख त्यांच्या अभंगांत सांपडले असते व ते राजवाडे यांनीं दिलेही असते. पण ते त्यांनीं दिले नाहींत आणि खरोखरी तसे सांपडतच नाहींत.

(४) आतां शिवबा कासाराच्या विहिरीवर १५३४ हा शक दिलेला आहे त्यावरून तुकोबांचा जन्मशक याच्या मार्गे बराच नेला पाहिजे असें कोणी ह्यणेल तर तेंही मान्य करितां येत नाहीं. तुकोबांची कृपा झाल्यावर शिवबा कासारानें ती विहीर त्यांचे आज्ञेवरून बांधली असें महिपतबावांनीं (भक्तलीलामृत अ० ३६) सांगितलें आहे, पण बावांनीं हें केवळ लोकप्रवादावरून लिहिलें असलें

पाहिजे. विहिरीवरील शिलालेखांत ' शीळजी ' असे नांव आहे खरे. पण हा शीळजी म्हणजे तुकोबांचा शिष्य शिवबा, कां त्यांचा आज्ञा कां दुसरा कोणी याचा निश्चयाने उद्भव करण्यास साधन नाही. मात्र एवढे निश्चित ह्मणतां येतें कीं तुकोबांचा शिष्य व टाळकरी शिवबा कासार यानें तुकोबांच्या आज्ञेवरून ही विहीर जर बांधली असती तर त्या शिलालेखांत श्रीगणेश व श्रीकालिका यांना प्रथम जें नमन केले आहे त्याएवजीं किंवा त्याच्या मार्गेपुढें ' श्री-पांडुरंगाय नमः ' ' श्रीरुक्मिणीविठ्ठलाभ्यां नमः ' असेही नमन खास असतें ! तुकोबांचा शिष्य व वारकरी झाल्यावर तो गणेश व कालिका यांचें मात्र स्मरण करील व विठोबारखुमाई ' यांना विसरेल हें शक्यच नाही. यावरून ही विहीर बांधणारा शिवबा एकतर तुकोबांचा शिष्य शिवबा कासार नाही अगर तोच असला तरी विहीर बांधण्याच्या वेळीं तो तुकोबांचा शिष्य तरी खास नव्हता. ज्या शिवबानें विहीर बांधली तोच पुढें कित्येक वर्षांनीं तुकोबांचा शिष्य झाला असें ह्मणणें असेल तर तुकोबांचा जो जन्मशक १५३० पुढें ठरत आहे त्या शकाशीं या शिलालेखाच्या शकाचा विरोध न येतां विहीर बांधल्यावर कित्येक वर्षांनीं म्ह० शके १५६० च्या आंतवाहेर उपदेशकाळीं तो बराच वृद्ध म्हणजे ६०।६५ वर्षांचा होता असें फार तर ठरेल. एवंच लोहगांवच्या कासारविहिरीवरच्या शकाचें शके १४९० ह्या शकाला आनुकूल्यही मिळत नाही व शक १५३० ह्या शकाला त्याचा विरोधही येत नाही.

(५) तुकोबांची आयुर्मर्यादा ८१ वर्षांची होती असें मानायला एक मोठी अडचण त्यांच्या प्रयाणसमयीं त्यांची स्त्री जिजाबाई ही गरोदर होती ही होय. तुकोबांची दोन्ही लग्नें त्यांचे आईबाप अस-

त्यांना झाली होती व आईबाप त्यांच्या वयाच्या सतराव्या वर्षी वारले असे महिपतवावांनी स्पष्ट म्हटलेच आहे. राजवाड्यांनीही त्यांचे पहिले लग्न त्यांच्या वयाच्या बाराव्या वर्षी व दुसरे चवदाव्या वर्षी झाले हे कबूल केले आहे. अर्थात् तुकोबांची दुसरी बायको जिजाबाई त्यांच्यापेक्षा फार तर ५।६ वर्षांनी घाकटी असली पाहिजे म्हणजे तुकोबांचे प्रयाणकाळी ८१ वर्षांचे वय होतं तर जिजाबाईंचे वय ७५।७६ वर्षांचे होते असे मानावे लागते. राजवाड्यांचा जन्मकाल खरा मानला तर बाळपणी लग्न होऊन यथाकाल मुले झालेली, ८१ वर्षांच्या व्हाताच्या नवऱ्याची ७५ वर्षांची बायको इतक्या उतारवयांत गरोदर राहिली असे मानणे प्राप्त होते, पण ही गोष्ट सर्वथा अशक्य आहे हे कोणाही व्यवहारज्ञ मनुष्यास कबूल करावे लागेल. राजवाड्यांच्या लेखावर मार्गेच आक्षेप निवाले होते व त्यास त्यांनी पुन्हा उत्तर देऊन (ग्रंथमाला अंक १२५) आपलेच म्हणणे चालविले. एवढ्या उतारवयांतही मूल होते असे प्रतिपादतांना त्यांनी निजामउल्मुल्क, जर्मन तत्त्ववेत्ता गेटी, व गुरुचरित्रांतील वांझेला वृद्धपणी मूल झाल्याची कथा अशी तीन उदाहरणे दिली आहेत !

(१) ह्यापैकी निजामुल्मुल्खाला निजामअल्ली हा मुलगा ८० व्या वर्षी झाला म्हणून म्हटले आहे, पण निजामअल्लीची आई ही त्याची किंवा बायको होती, किती वर्षांची होती व राजकीय पुरुषांच्या जन्मकथातही प्रसंगविशेषी किती भावगदीली जन्मत, याचा त्यांनी नीट विचार केला नाही. या प्रसंगी निजामउल्मुल्खासारख्यांची उदाहरणे महात्म्यांच्या चरित्रांत देण्यांत प्रशस्त नाही.

(२) दुसरे उदाहरण गेटीचे. पण गेटी हा ६० वर्षेपर्यंत

ब्रह्मचारी असून पुढे त्याने लग्न केले व त्याच्या वयाच्या मानाने पुष्कळच तरुण अशा युवतीशी केले यामुळे तेही उदाहरण येथे लागू पडत नाही. शिवाय शीतकटिवंधांत जन्मलेल्या व वाढलेल्या मनुष्याचे प्रमाण उष्णकटिवंधांत जन्मलेल्या व वाढलेल्या मनुष्यास लावणे उचित होणार नाही.

(३) तिसरे उदाहरण गुरुचरित्रांतील स्त्रीचे. राजवाडे म्हणतात की “ प्रसिद्ध गुरुचरित्र ह्या ग्रंथांत विद्यल जाऊन पांचपंचवीस वर्षे लोटलेल्या एका वृद्धस्त्रीला संतति झाल्याचे लिहिले आहे. ही बाई प्रसूतिसमयी ७०।७९ वर्षांची असावी. ” आतां ज्या बाईच्या कथेचा येथे उल्लेख केला आहे ती बाई ह्यणजे गुरुचरित्राच्या ३९ व्या अध्यायांतिल सोमनाथाची काता गंगा ही होय, पण ह्या बाईला ६० व्या वर्षी श्रीगुरुकृपेने संतति झाल्याचे स्पष्ट उल्लेख असून राजवाड्यांनी तिला स्वमताच्या आग्रहाने बळेंच ७०।७५ वर्षांची बनविली आहे !! गुरुचरित्राच्या ५३ व्या उपसंहाराध्यायांत

‘ सोमनाथाची गंगा युवती । साठवर्षांची वंध्या होती ।

तीस दिधली पुत्रसंतती । एकुणचाळिसावे अध्यायी ॥५७॥

असे म्हटले असून ३९ व्या अध्यायाचा आरंभही ‘ सिद्ध ह्यणे नामधारका । पुढे अपूर्व वर्तले एका । साठीं वर्षी वांझसी एका । कन्यापुत्र झालीं परियेसा ॥ ’ असाच केला आहे व पुढे कथेतही ६० वर्षांचा उल्लेख वारंवार केला आहे. दुसरे ही गंगाबाई वांझ असून पुत्रमुखदर्शनाची तिची लालसा अपार वाढली होती व जिजाईला तारुण्योद्गमापासूनच मुलेबाळे व्हायला लागलीं असून तिला ‘ नको हीं मुलेबाळे व नको हा संसार ’ असे आधीच होऊन गेले होते ! तिसरे गंगाबाई ही वांझ स्त्री असून तिचे मुला-

बाळांसाठी नवससायास झाले, ती देवाची पुत्रप्राप्तीसाठी प्रार्थना करित असे व श्रीगुरूंनी आपल्या सिद्धिवळाने अपूर्वचमत्कार घडवून आणून तिला साठ्या वर्षी संतति दिली तसा कांहीं प्रकार जिजाईच्या गोष्टीत नाही. ७५ वर्षांची संसाराला बैतागलेली जिजाबाई मुलासाठी देवाला आळवीत नव्हती व नारायण-बोवांच्या जन्मकरथेत असा कांहीं चमत्कार असता तर तो आज-मर्येत कोणीतरी कौतुकाने वर्णिला असता; पण तसें कोठेंच वर्णन नसून तुकोबांच्या प्रयाणसमयी जिजाई गरोदर असणें हा स्वाभाविक क्रमापैकींच एक भाग आहे असेच सर्वत्र दिसतें. अर्थात् तुकोबांचें प्रयाणकाळीं वयही ८१ वर्षांचें नव्हतें व जिजाईचा तेव्हां विटाळही गेला नव्हता ! चवथें, वयाच्या विसाव्या वर्षीच वैराग्य पावलेले तुकोबा ८१ व्या वर्षीही ग्राम्यधर्मरत असतील अशी कल्पनाही करवत नाही. 'शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् । वार्धके मुन्निवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥' (रघुवंशसर्ग १-८) हा साधारण वर्णाश्रमधर्माचा नियम तुकोबांनीं झुगारून दिला असें कोणीही समजस मनुष्य झणेल असें मला वाटत नाही. विषयव्यावृत्तात्मा कोणीही धर्मशील हिंदु ५०-५५ वर्षांच्या पुढें प्रायः ग्राम्यधर्मनिरत होत नाही अशी प्राचीन परंपरा आहे; मग 'धर्मरक्षावयासाठीं । करणें आटी आह्वांसी । वाचा बोलूं वेदनाती । करूं संतीं केलें तें॥' असें आपल्या अवतार-राचें प्रयोजन सांगणारे तुकोबा ८१ वर्षांच्या वयांतही प्राकृत पामरांच्या मार्गानें जात होते असें मानावयास विलकूल मन धजत नाही.

११ राजवाड्यांचा जन्मकाल अग्राह्य धरण्यास वर जें प्रमाण-पंचक दिलें आहे त्यावरून कोणाही समजस मनुष्याची खात्री होईल असें वाटतें. आतां राहतां राहिला शक १९३०. हा प्रमाण

मानण्यास ऐतिहासिक पुरावा व परंपरा या दोहींचीही मदत आहे. महिपतवावांनी 'पूर्वार्ध संपलें' असें ह्मटलें आहे तें वाच्यार्थानेही खरें आहे असें मानावयास एक ऐतिहासिक आधारही आहे. तुकोबांचें ४१।४२ वर्षांचेंच आयुष्य धरलें म्हणजे त्यांचा जन्म शके १५३० हा धरावा लामतो. 'एकविसाव्यांत विपरीतकाळ' पातला व महाघोर दुष्काळांत त्यांची पहिली स्त्री अन्नान्न करीत मेली हें महिपतवावांनी सांगितलेंच आहे. अर्थात् तुकोबांच्या २१ व्या वर्षी म्हणजे शके १५५१ त पुणेप्रांती फार भयंकार दुष्काळ पडला असला पाहिजे, आणि शक १५५१।५२ त म्हणजे इ० स० १६२९-३० त पुणे प्रांतीच काय पण संपूर्ण महाराष्ट्रांत भयंकर दुष्काळ पडल्याचा इतिहासांत सुरेख दाखलाही आहे ! अबदूल हमीर लाहोरी नामक एका मुसलमान इतिहासकारानें शहाजहान बादशहाच्या कारकीर्दीपैकी पहिल्या २० वर्षांचा एक इतिहास लिहिला आहे. त्याचें नांव 'बादशहानामा' असें आहे. हा लाहोरी इ. स. १६५४ मध्ये मेलला, अर्थात् हा तुकोबांचा समकालीनच होता. तो म्हणतो:—“मागिल (इ. स. १६२९) सालीं बालाघाटाकडे पाऊस पडला नाहीं आणि दौलताबादनगरच्या बाजूस तर पावसानें मुळीच टाळा दिला. ह्यासालीं (इ. स. १६३०) सभोवारच्या प्रांतांत धान्याची कमतरता झाली आणि दक्षिण प्रांतांत व गुजराथेंत तर हाहाकार उडाला. येथील रहिवाश्यांच्या दुर्दैवाची शिकस्त झाली. एका भाकरीच्या तुकड्यासाठीं जनावरें व मुलेंही लोक विकूं लागले, पण गिऱ्हाईकच मिळेना ! दान देऊन देऊन उदार बनलेला हात एका तुकड्यासाठीं याचना करूं लागला ! मृतांचीं हाडें कुटून पिठांत लोक घालूं लागले. दुष्काळ शेवटीं इतक्या शिगेला पोचला कीं माणसें माण-

सांना खाऊं लागलीं, इतकेंच काय, पण पुत्रप्रेम विसरून लोक आपल्याच मुलांना खाऊं लागले ! जिकडे तिकडे प्रेतांच्या राशि पडल्या. ज्या जमीनी सुपीकपणाविषयीं प्रसिद्ध होत्या त्या जमीनीत दाणा उगवला नाहीं. पावसाचा थेंब नाहीं व धान्याचा कण नाहीं अशी स्थिती भोंवतालच्याही अनेक प्रांतांची झाली....”

(इलिअट अँड डाउसन. भाग ७ पृ. २४०). ह्याचाच उल्लेख एलिफन्टनचा इतिहास (पृष्ठ ५०७) व पुना गॅझेटिअर (भाग ३ पृ ४०३) यांतही केलेला आहे. पुणें प्रांतीं शके १५५१/५२ मध्ये असा भयानक दुष्काळ पडल्याचा उल्लेख याप्रमाणें तुकोबांच्याच एका समकालीन इतिहासकारानें केलेला आहे. शके १५५१ चा पावसाळा पावसावांचून गेल्यामुळें हिवाळ्यांत व उन्हाळ्यांत दुष्काळ बराच जाणवला, तथापि पूर्वीचें थोडेंबहुत धान्य असल्यामुळें तें साल लोकांनीं रडतकढत कसेंयसें काढलें. पण १५५२ चा पावसाळा आला व पावसावांचून गेला तेव्हां मात्र लोकांचें धावें दणाणलें व माणसानें माणसास खाण्याची वेळ आली. व हजारो माणसें अन्नपाण्यावांचून तडफडून मेलीं, ही गोष्ट मुसलमान इतिहासकारानें सांगितली असलेली वर दिलीच आहे. पण ह्या १५-५१/५२ च्या दुष्काळाला आपल्याकडेही एक प्रमाण सांपडलें आहे. रा. राजवाडे यांचा ‘ मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें— खंड १५ ’ हा ‘ शिवकालीन पत्रव्यवहार ’ या नांवानें प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांतील लेखांक ४१३, ४१४ व ४१९ हे तीन लेखांक पहा: ‘ मौजे निगुरडे किले मजकूर ’ येथील मोकदम (पाटील) यांनीं शके १५५१ च्या अश्विनांत चावर ३१ मौजे मजकुरची निमे मोकदमी एकूण ४५ होत दुसन्यास विकतांना ह्मटलें आहे कीं ‘ आपण (आफन, आपती) व फितरती (फितुरी?)

जाली याकरितां उपवासी मरो लागलों भोई पडिलों घरबूड हों लागली ' यास्तव ' आपण तुह्यांस निमी मोकदमी आपले खुसीने दिधली. लंकरांचे लेकरी मिरासी करून दिधली आहे. ' हा पंचा-समक्ष जो महजर (ठराव) झाला त्याची पुनरुक्ति पुन्हां शके १५५३ च्या आषाढांत वेगळ्या लेखांत केली आहे. त्यांत हाटलें आहे, ' आपण दुकाळाकरितां बहुत भोईस पडलों खावयास कांहीं नाहीं दुकाळ मोठा काहार पडिला याकरितां आपणास कोणी वाणी वेव्हारा नव्हे मग आपले दुढीने आपली मोकदिमी मौजे मजकुराची निमे पैकीं तकिसीम निमे तुह्यांस किमती होन २२॥ साडेबाविसांस तुह्यांस विकत दिधली आहे. ' पुन्हां शके १५५५ च्या अश्विनांत ' आपल्यानें लावणी नव्हे दुकाळ थोर कारवार अवस खावया अन्न नाहीं बैलढोर नाहीं आपण बहुत भोई पडिलों सुजों लागलों ' इ० उल्लेख करून बाकीची विकली आहे. असो. त्या व्यवहाराशीं आपणास कांहीं कर्तव्य नाहीं. शके १५५२ त दुष्काळानें महाराष्ट्रांत केवढा काहार मांडिला होता तें दाखविण्यासाठीं या गोष्टीचा येथें उल्लेख केला आहे.—

१ महिपतवावांनींही या दुष्काळावद्दल ' पर्जन्य निःशेष गेला, ' चान्यावीण बैल गेले, ' झाली धारण शेराची, ' ' महादुष्काळीं अन्ना-वीण । प्राणी उदंड पावले मरण ' असेच उद्गार काढले आहेत. बावांचें हें वर्णन ऐकीवच असलें पाहिजे. श्रीसमर्थ रामदासस्वामीही या दुष्काळाचे वेळीं २१।२२ वर्षांचे होते. त्यांच्या तीर्थयात्रेचा व परिभ्रमणाचा काळ याच सुमारास आला होता. त्यांचें वर्णनही लाहोरोप्रमाणेंच यथादृष्ट आहे ते ह्यणतातः—

पदार्थ मात्र तितुका गेला । नुस्ता देशचि उरला ।

येणें करितां बहुतांला । संकट आलें ॥ २८ ॥

लोकें स्थानभ्रष्ट झालीं । कित्येक तेथेंचि मेलीं ।

उरलीं तें मराया आलीं । गांवावरी ॥ २९ ॥

१२ तुकोबांच्या प्रयाणानंतर त्यांचे धाकटे बंधु कान्होबा यांनी शोकपर असे १८ अंभंग केले आहेत. ते पाहिले म्हणजे तुकोबा प्रयाणसमयी ८१ वर्षांचे होते असे वाटत नाही. तुकोबांचे प्रयाण ८१ व्या वर्षी झाले असते तर तो देहत्यागाचा योग्य समयच होता व हे कान्होबांच्याही लक्षांत येऊन त्यांच्या शोकाचा आवेग फुक्कळच कमी झाला असता. पण ह्या कान्होबांच्या शोकपर अंभंगांत इतका करुणरस भरला आहे की तो पाहून तुकोबा अकार्णी अनपेक्षित रीतीने सर्वांना चटका लावून गेले असाच वाचकांच्या मनावर परिणाम होतो. कान्होबा तुकोबांच्या पाठवेच होते, त्यांच्याहून फार तर २।४ वर्षांनी लहान होते. तुकोबांना प्रथम वैराग्य झाले तेव्हा ते त्यांच्याशी भांडून विभक्त झाले होते. ही तुकोबांच्या पंचविशीतली गोष्ट. पुढे कान्होबांना तुकोबांची योग्यता कळून आली तेव्हा त्यांना पश्चात्ताप होऊन ते त्याचे शिष्य झाले. तुकोबांचे प्रयाणसमयी ८१ वर्षांचे वय असते तर 'सख्यत्वासी गेलों करीत सलगी,' 'कष्टविलासी म्यां चांडाळें संसारी' असले अनुतापाचे उद्गार—शिष्यत्वाचे नाते ४०।५० वर्षे पाळून पूर्वकर्म धुवून टाकल्यानंतर—इतक्या आवेशाने माले नसते. शिवाय तुकोबांचे यथाकाल प्रयाण झाले असते तर कान्होबांच्या

माणसा खावया अन्न नाही । आंथरुण पांघरुग तेंही नाही ।

घर कराया सामग्री नाही । काये करीती ॥ ३१ ॥

पुढे आला प्रजन्य काळ । धान्य महर्ग दुष्काळ ।

शाकार नाही भळभळ । रिचवे पाणी ॥ ३२ ॥

तात्पर्य 'सदा दुश्चित अवघे जन । उद्वेगरूपी,' 'अद्यापि दुश्चिन्हें दिसती' कित्येक जातिभ्रष्ट झाले, कित्येक विष घेऊन मेले, कित्येक पाण्यांत बुडाले, 'जाळिली ना पुरिली किति एक.' दुष्काळ व परचक्र एकाच वेळीं आलेले दिसतात. (रामदास आणि रामदासी वर्ष १ अंक १०)

‘नेलें माझें पांघरूण;’ ‘माझें बुडविलें घर । लेंकरें वाळें दारो-
 दार । लाविलीं काहार । तारातीर करूनि ॥;’ ‘हे कां भक्तीचे
 उपकार । नांदतें विध्वंसिलें घर,’ या उद्गारांत मग स्वारस्यही
 राहिलें नसतें ! यावरून वार्धक्य सुरू होण्याच्या पूर्वीच तुकोबांचें
 प्रयाण झालें असें ठरतें. शिवाय कान्होबांच्या या उद्गारांत ‘आक्रं-
 दती वाळें करुणावचनीं । त्या शोकें मेदिनी फुटों पाहे ॥’ असाही
 एक उद्गार आहे. तुकोबांचें ८१ व्या वर्षीं प्रयाण झालें असतें
 तर त्यांचीं मुलेंवाळें चांगलीं कोणी ४० कोणी ५० कोणी ५५
 इतक्या वयांचीं असतीं, व एवढाले मुलगे घरांत असतांना कान्होबांचे
 ‘लेंकरें वाळें दारोदार’ ‘आक्रंदती वाळें करुणावचनीं’ हे
 उद्गार पुष्कळसे निरर्थक ठरले असते, कान्होबांच्या सर्व उद्गारां-
 वरून तुकोबांचीं व कान्होबांचीं मुलेंवाळें पंधराविशींच्या आंतबाहेर
 असलीं पाहिजेत असें स्पष्ट दिसतें. आणखी कान्होबांच्या वाणी-
 तला करुणरस तुकोबांच्या संसाराचा रंग उडाला होता असें दर्श-
 वित नाहीत. वियोगाला योग्य अशा कालाची छाया पडली नस-
 तांना वियोग झाला तरच करुणरस शोभतो किंबहुना स्फुरतो हें
 रासिकांस कांहीं सांगावयास नको. हे अभंगही ‘प्रक्षिप्त’ आहेत
 असें म्हणायचीही सोय नाही, कारण ते संताजी जगनाडे यांच्या
 अस्सल वहीवरून रा. भावे यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या ‘अस्सल गाथा,
 भाग १’ या पुस्तकांतही आहेत, (विशेषतः अभंग १५० ते १६०
 पहा).

१३ वरील सर्व प्रमाणांवरून तुकोबांचें आयुष्य ८१ वर्षांचें
 होतें असें मानतां येत नाही, अर्थात् त्यांचा जन्मशक १४९०
 इतका मागें नेतां येत नाही हें मला वाटतें सर्वास कबूल व्हावें.
 जन्मशक १५३० हा कबूल केल्यानें सर्व चरित्राची सांखळी

बरोबर जुळते. २१ व्या वर्षी पूर्वार्ध संपले हे बावांचे म्हणणे वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ ह्या दोन्ही प्रकारांनी खरे ठरते, जिजाई प्रयाणसमयी गरोदर होत्या या म्हणण्यांत विसंगतपणा रहात नाही (कारण मग त्या प्रयाणसमयी ३६।३७ वर्षांच्या अर्थात् पुत्रोत्पादनसमर्थ अशा वयाच्याच ठरतात), 'एकविसाव्यांत विपरीतकाल पातला' या बावांच्या म्हणण्याप्रमाणे शके १५५१ मधला महाभयानक दुष्काळाचा वणवा दक्षिणभर पेटल्याची इतिहासाची साक्ष पूर्ण पटते, कान्होबांच्या शोकाची सार्थता प्रतीतीस येते व अशा प्रकारे जन्मशक १५३० हा कबूल करण्यास पूर्वपरंपरेचेही पाठबळ मिळते. निळोबारायांच्या चरित्रकारांनी ४२ वर्षांचेच चरित्र दिल्याने त्यास १५३० हाच जन्म शक पटल्याचे स्पष्ट आहे. परशुरामपंततात्या गोडबोले यांनी नवनीताची पहिली आवृत्ति शके १७७६ मध्ये प्रसिद्ध केली. त्या आवृत्तींत तात्या म्हणतात:— 'तुकाराम ४० वर्षांच्या वयांत हा लोक सोडून परलोकास गेला असे म्हणतात.' सरकारच्या मदतीने छापलेल्या इंदुप्रकाश गाथेला जोडून जे तुकोबांचे अल्पचरित्र जोडले आहे त्यांतही म्हटले आहे की 'शके १५३० ह्या साली देहु मुक्कामी तुकोबांचे जन्म झाले. तुकारामाचे वय गुप्त होण्याच्या वेळी ४२ वर्षांचे होते असे सर्व संतमंडळांत व तुकारामाच्या वंशजांत सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.' ह्याप्रमाणे सर्व प्रमाणे पाहतां तुकोबांचा जन्मशक १५३० हाच निश्चित ठरतो व ज्योतिषाचीही हा जन्मशक मुकर करून तुकोबांच्या चरित्रांतील अन्य प्रसंगांची व्यवस्था लावण्यास पूर्ण अनुकूलता आहे. तस्मात् तुकोबांचा जन्मशक १५३० हाच होय असा निर्वाघ निर्णय सर्वांना मान्य होईल अशी मला उमेद आहे.

१४ आतां तुकोबांच्या गुरूपदेशाचे वर्ष कोणते होते ते पाहू.

जन्मशक १५३० ठरल्यामुळें १५५१।५२ तल्या दुष्काळांत तुकोबांची बायको अन्नान्न करून मेल्यावर त्यांना वैराग्य उत्पन्न झालें हें उघडच झालें. तेव्हां गुरुपदेशाचा काल शके १५५२ नंतरच असला पाहिजे. तसेंच तो शक १५५८ च्या पूर्वीच येतो असें मानण्यास एक आधार आहे. तुकोबांची अनुग्रहीत बहिणाबाई यांचा जन्म शके १५५० हा आहे. त्यांचा समाधिकाल 'धन्य शत शोषडवरी द्वाविंशत्काळीं । धन्य अश्विन शुद्धप्रतिपदा बुधमेळीं । (बहिणाबाईचा गाथा, भाग १ पृ० १८३) म्हणजे शके १६२२ अश्विन शुद्ध १ बुधवार हा आहे. त्यावेळीं त्यांचें वय ७२ वर्षांचें होतें असें त्याच निर्याणाच्या अभंगांत सांगतात. 'बाहात्तर वरुषे आयुष्यमर्यादा । आजि झालीं सिद्धाहनीं पूर्ण ।' (सदर पृ० १७७) अर्थातच त्यांचा जन्म शके १५५० मध्ये झाला हें उघड आहे. बहिणाबाईना ११।१२ वर्षांच्या वयांत तुकोबांनीं स्वप्नांत अनुग्रह दिला. 'कोणी एके वेळे अकराव्या वरुषांत' (पृ० ६) बहिणाबाई पतीसमवेत कोल्हापुरीं असतांना जयरामस्वामींच्या कथा ऐकत असतां व तुकोबांची कीर्ति कानांवर जाऊन त्यांना तुकोबांचा वेध लागला असतां 'कार्तिकांत वद्य पंचमी रविवार । स्वप्नीचा विचार गुरुकृपा ॥' (पृ० १३) कार्तिक वद्य ५ स रविवारीं तुकोबांनीं 'स्वप्नामाजीं पूर्ण कृपा केली ।' आतां शके १५६२ मध्ये कार्तिक वद्य ५ ला रविवार येतो तेव्हां बहिणाबाईच्या स्वप्नानुग्रहाचा काल शके १५६२ कार्तिक वद्य ५ रविवार हाच ठरतो. ह्यावेळीं 'तेरा दिवस ज्यानें बह्या उदकांत । घालुनिया सत्य वांचविल्या ॥' ही गोष्ट कोल्हापुरापर्यंत वायुवेगाने पसरली होती. ह्यानंतर बहिणाबाई पती व मातापितर यांसह साक्षात् देहस आल्या. त्या देहस आल्यावर तेथें मंबाजीबोवांच्या घरीं

त्यांचा मुकाम कांहीं काळ होता. ' सोमवारीं आहे अमावास्या पुढें । रहा भक्तिकोडें सुख घ्यावें ' असे सांगून त्यानें राहवून घेतले. ' सोमवारीं अमावास्या ' हा योग १५६२ च्या फाल्गुनांत आहे, १५६३ च्या कार्तिकांत आहे, १५६४ च्या श्रावणांतही आहे. ह्या कोणत्याही सालीं त्या देहूस गेल्या असण्याचा संभव आहे, तथापि त्यांतल्यात्यांत १५६२ च्या कार्तिक वद्य ५ रविवारीं त्यांना तुकोबांचा स्वप्नानुग्रह होऊन त्या त्याच सालच्या फाल्गुनांतच गुरुदर्शनोत्कंटेनें देहूस जाण्याचा ज्यास्त संभव आहे. तेथें गेल्यावर मंवाजीबोवानें त्यांचा छळ केला पण त्या छळात ' रामेश्वर भट आत योग्य थोर । तेही नमस्कार त्यासा करिती ॥ ' अशी मंवाजीची तक्रार आहे. मंवाजी म्हणतो कीं ' रामेश्वरभट अतियोग्य व थोर आहेत पण तेही तुकोबांच्याच भजनीं लागले आहेत ? ' अर्थात् ह्या दोन्ही उल्लेखांवरून शके १५६२ च्या पूर्वीच रामेश्वरभटानें तुकोबांच्या वद्द्या बुडवणें व देवानें त्या तारणें या गोष्टीची प्रसिद्धि झाली होती हें निष्पन्न झालें. आतां ' यातिशूद्र वैश्य केला वेवसाय ' ह्या आत्मचरित्रपर अभंगाल तुकोबांनीं आपल्या चरित्रांतील गोष्टींचा जो क्रम दिला आहे तो गुरुपदेशानंतर कवित्वस्फूर्ती व कांहीं कविता झाल्यानंतर वद्द्या बुडविल्याचा प्रसंग असा आहे. बहिणाबाईच्या कानावर कोल्हापुरी वद्द्या बुडविल्याची गोष्ट शके १५६२ च्या कार्तिका-पूर्वीच गेली होती. ती गोष्ट तुक्तीच घडून आली असेल किंवा १।२ वर्षांपूर्वी घडली असेल. शक १५६० च्या सुमारास वद्द्या तरल्याची गोष्ट घडून आली असें साधारणतः समजण्यास हरकत नाही. तुकोबांना कवित्वस्फूर्ति होऊन ते अभंग करूं लागल्यास दोन तीन वर्षे शके १५६० मध्ये झालीं असावीत. ते कीर्तनांत

स्वरचित अभंग म्हणत असल्याचा व त्यांत वेदार्थ उमटत असल्याचा बोभाटा रामेश्वरभटाच्या कार्नी जाऊन विरोधी पक्ष छळ करून लागल्याचा जर शक १५६० धरावयाचा तर १५५७।८ त तुकोबांस कवित्वस्फूर्ति झाली व तत्पूर्वी पण शक १५५२ नंतर कोणत्यातरी माघ शुद्ध १० ला गुरुवार असलेल्या सालांत तुकोबांस गुरुपदेश झाला असें मानायला पाहिजे. जंत्रांत पहातां शके १५५४ त माघ शुद्ध १० ला गुरुवार येतो. ह्यणजे शके १५५४ तल्या माघ शुद्ध १० ला गुरुवारी पाहटे भंडान्यावर तुकोबांस स्वप्नांत गुरुपदेश झाला असावा असें सिद्ध होते. त्या दिवशीं इंग्रजी तारीख १० जानेवारी इ. स. १६३३ ही होती.

१५ गुरुपदेशानंतर तुकोबांना कवित्वस्फूर्ति झाली. 'याति शूद्र वैश्य केला वेवसाय' हा तुकोबांचा आत्मचरित्रपर अभंग पुढें एका प्रकरणांत येणार आहे. त्यांत तुकोबांनीं आपल्या चरित्रांतल्या महत्त्वाच्या गोष्टी क्रमानें सांगितल्या आहेत. आधीं प्रपंचव्यवसाय केला, धंद्यांत वृद्ध आली, दुष्काळांत एक स्त्री अन्नावांचून मेली, वैराग्य उत्पन्न झालें, देवळाचा जीर्णोद्धार केला, ग्रंथाध्ययन केले, यानंतर स्वप्नांत गुरुपदेश झाला व त्यापुढें कवित्वस्फूर्ति झाली असें तुकोबांनीं स्वतःच सांगितलें आहे:—

मानियेला स्वप्नीं गुरूचा उपदेश । धरिला विश्वस दृढ जामीं ॥ १३ ॥
यावरीया जाली कवित्वाची स्फूर्ति । पाय धरिले चित्तीं विठो-
बाचे ॥ १४ ॥

गुरुपदेश शके १५५४ च्या माघांत झाला, आणि 'यावरी या' झाली कवित्वाची स्फूर्ति ! कवित्वस्फूर्ति शके १५५६ त झाली असें मानलें तर तुकोबांच्या मुखांतून कवित्वाची गंगा सुमारे १५ वर्षे सतत वाहात होती असें उघड होतें. या पंधरा वर्षांत तुको-

बांच्या तोंडून हंजारो अभंग बोहर पडले. ते सर्व अर्थातच उप-
लब्ध नाहीत. तुकोबांना कवित्वस्फूर्ति झाल्यावर त्यांनी प्रथम बाल-
क्रीडेच्या ओव्या रचिल्या व स्वतः बालबोधीत वहीवर लिहिल्या
असे महिपतबाबांनी भक्तिलीलामृतांत अ. ३२ मध्ये (ओवी
५०/५१) म्हटले आहे. व्यासांनी वेदशास्त्रांचे मथित काढून
श्रीभागवत लिहिले त्यांत ' दशम स्कंधांत हरिलीलामृत ' आहे व
त्यांत ' गोकुळीं क्रीडत जगदात्मा ' हा श्रीकृष्णाच्या गोकुळांतील
बाळक्रीडेचा प्रसंग आहे—

ते बाळक्रीडा तुक्याने आपुले मती । प्रथमारंभीं लिहिली ग्रंथी ।
नऊशें ओव्या त्याच्या असती । स्वानुभवे जाणती संतसाधु।।५१।।
बालक्रीडेच्या ९०० ओव्या तुकोबांनी प्रथमारंभीं लिहिल्या असे
बाबांचे जे ह्मणणे आहे ते बरोबर आहे. सर्व गाथ्यांतून ह्या ओव्या
बालक्रीडेचे अभंग ह्या सदराखालीच छापल्या आहेत. त्यांना
ओव्याही ह्मणतां येईल व अभंगही ह्मणतां येईल. अभंग म्हणतां
येईल याचे कारण कांहीं कांहीं चरणांतर ' तुका ह्मणे ' असे
म्हणून तेवढा तुकडाच पाडिला आहे. हे अभंग आहेत असे
म्हटले तरी यांत अभंगाचे चरण ३ पासून ३० पर्यंत लहानमोठे
आहेत. बरे रचना पाहतां ओवी थाटाची असून अभंगांचे जे वैशि-
ष्ट्य कीं द्वितीय चरणांत ध्रुवशब्द असायचे ते यांत नसून वर्णन
ओवीबद्ध ग्रंथासारखे आद्यंत आहे म्हणून या प्रकरणास ओवीबद्ध
म्हणण्यासही हरकत दिसत नाही. हे बालक्रीडेचे अभंग १००
असून चरण मोजले तरी ४।५ कमी ९०० इतके भरतात, तेव्हां
हे बालक्रीडेचे अभंग १०० आहेत असे म्हणा किंवा ओव्या
सुमारें ९०० आहेत ह्मणा, अर्थ एकच आहे. देहूपंढरीच्या गाथ्यां-
तून हे बालक्रीडेचे प्रकरण प्रथम दिले आहे व त्याच्या मागोमाग

‘ पांडुरंगा करुं प्रथम नमन ’ हे २३१ ओव्यांचे तीन अभंग दिले आहेत. इंदुप्रकाश गाथ्यांत हे तीन अभंग प्रथम दिले असून नंतर बालक्रीडेचे प्रकरण दिले आहे, हे तीन अभंग व बालक्रीडेचे शंभर अभंग मिळून सुमारे ११२५ ओवींचे चरण होतात व कांहीं गाथ्यांतून ह्या ओव्यांची संख्या एकत्र दिली आहे ती ११००। ११२५ इतकीच आहे. हा बाहेरचा विचार झाला. आतां सर्व ११०० ओव्या बारकाईने पाहिल्या ह्मणजे २३१ ओव्या प्रास्ताविक असून त्या बालक्रीडा-प्रकरणाचीच प्रस्तावना आहे व हे सर्व प्रकरण तुकोबांचे प्रथम लिखित आहे असे दिसते. तुकोबांचे उपास्य पांडुरंग म्ह. बालकृष्ण, तेव्हां आपल्या उपास्याचे चरित्र प्रथमारंभी त्यांनी लिहावे हे स्वाभाविकच आहे. शिवाय त्यांत मंगलाचरणादि प्रकार पाहिले. आपण प्रथमच कवित्व करीत आहोत असे तुकोबांच्या मनांत होते असे वाचकांसही वाटते. वर्ष दोनवर्षांमार्गेच गुरुपंदश शाला असल्यामुळे त्यांत साहजिक गुरुवंदनही आले आहे.

पांडुरंगा करुं प्रथम नमना । दुसरें चरणा संतांचिया ॥ १ ॥
 त्यांच्या कृपादाने कथेचा विस्तारू । बाबाजी सहुरुदास तुका २
 काय माझी वाणी मानेल संतांसी । रंजवूं चित्तासी आपुलिया ॥ ३ ॥
 या मनासी लागो हरिनामाचा छंद । आवडी गोविंद गावयासी ४

* * * *

गाईन ओविया पंढरीचा देव । आमुचा तो जीव पांडुरंग ॥ १ ॥
 रंगले हें चित्त माझे तथा पाई । ह्मणोनियां घेई हाचि लाहो ॥ २ ॥

* * * *

१ ‘ दीन आणि दुर्वेळासी ह्या अभंगांत ‘ चरित्र तें उच्चारवें । केले देवें गोकुळी ॥ ’ असा एक चरण आहे.

कृपालु हा देव अनाथा कोंवसा । आहीं त्याच्या आशा लागलोंसें

* * * * *

भाझी वाणी तुझे वर्णी गुणनाम । ऐसें देई प्रेम कांहीं कळा ॥ १ ॥

असो. ह्या बालक्रीडेच्या ओव्यांनंतर कांहीं काळानें कात्याचे अमंग, व विटोदांडू, चेंडू वगैरे झाले असावे. वाकीच्या एकंदर अमंगांचा कालक्रम ठरविणें कठिण आहे तथापि साधारण दिशा आपणांस दाखवितां येईल. बालक्रीडेनंतर आत्मपरीक्षाचे अमंग, दर्शनोत्कंठेचे अमंग, लडिवाळपणाच्या सलगीचे अमंग, धन्यतेचे व पूर्णत्वाचे अमंग व उपदेशपर अमंग असा कांहींसा क्रम आपण ह्या पंधरा वर्षांत झालेल्या अमंगांचा बांधला तर तो फार चुकीचा होईल असें वाटत नाहीं. बालक्रीडेचे अमंग तुकोबांनीं स्वहस्ते लिहिले. नंतर कीर्तनप्रसंगानें टाळकरी व श्रोते जसजसे जमूं लागले व त्यांत गंगारामबोवा मवाळ व संताजी जगनाडे हे लेखक मिळाले तेव्हांपासून बहुधा तुकोबांनीं स्वतः लिहिण्याचें सांडून दिलें असावें. या लेखकांनीं तरी महाराजांच्या तोंडून अमंगगंगेचा लोट अखंड वाहूं लागल्यावर जे अमंग निघाले ते सगळेच लिहिले असतील हें शक्य नाहीं. एकदा देहूस एका वृद्ध वारकऱ्याचे तोंडून मीं ऐकलें कीं महाराजांनीं एक लक्ष अमंग भंडार्यावर ठेवले, एक लक्ष अमंग इंद्रायणीला दिले व एक लक्ष लोकांना दिले. याचा अर्थ मी एवढाच समजतो कीं भंडारा डोंगरावर महाराज विठ्ठलध्यानांत व नामस्मरणांत रंगले असतांना लक्ष ह्यणजे असंख्य अमंग देवाला उद्देशून बोलून गेले. ते अर्थात्च तेव्हां एकांतात असल्यामुळें देवा-शिवाय कोणाला ऐकायला मिळाले नाहींत व तुकोबांनींही आनं-दानुभवमग्नतेमुळें टिपून ठेवले नाहींत. इंद्रायणीच्या डोह्यावरही एकांतांत असेंच होत असे. कीर्तनप्रसंगीं किंवा प्रसंगविशेषानें जे

अभंग त्यांच्या तोंडून निघाले त्यांपैकी काहीं—सुमारें साडेचार हजार—अभंग लेखकांना लिहून घ्यायला सांपडले. महाराजांच्या हृदयांत जें स्वानंदाचें कोठार भरलें होतें त्यांपैकी फार थोडा भाग तुमच्याआमच्या वांट्याला आला आहे. देवाचा—त्यांचा जो एकांत होई त्या वेळची वहार सगळी देवांनीं लुटली व चार दाणे आपल्या भागाला सुदैवानें आले आहेत ! ह्या चार दाण्यांवरून मूळ कोठाराची कल्पना ज्याला करितां येईल त्यानें करावी ! तुकोबांच्या मुखानें जी अखंड भक्तिज्ञानगंगा सतत १५ वर्षे वाहिली त्यांतून चार घागरी ज्या उदार आत्म्यांच्या कृपेनें आपणांस मिळाल्या आहेत त्यांचे उपकार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. 'तुका ह्मणे आतां । उरलों उपकारापुरता किंवा 'आपण जेवूनि जेववी लोकां । संतर्पण करी तुका ' या न्यायानें महाराजांनीं स्वतः तृप्त होऊन जीं चार उच्छिष्टांचीं शितें आपल्याला दिलीं आहेत त्यांच्या परिमळानेंही आपल्या ठिकाणीं वेळेवेळीं कृतार्थतेच्या ऊर्मी उठतात, मग साक्षात् ज्यांना महाराजांच्या हातानें पंधरावीस वर्षे जेवायला मिळाले त्या गंगारामसंताजीरामेश्वरभटादि पुण्यशीलांचें भाम्य काय वानावें ? साक्षात् महाराजांचें योगैश्वर्य तर अवर्णनीयच खरें, परमात्म्याचें संपूर्ण ऐश्वर्य त्यांच्या ठिकाणीं प्रगट झालें. कर्मी, ज्ञानी, योगी, भक्त—'तुका ह्मणे गंगासागरसंगर्मी । अवध्या झाल्या ऊर्मी एकमय ! ' ते सर्व होते. 'तुका झाला पांडुरंग' हेंच खरें, असो. त्यांच्या अभंगांतही सर्व रंग भरले आहेत, ज्यानें त्यानें आपल्या ऐपतीप्रमाणें त्या त्या रंगांत दंग होऊन जावें !

१६ वरील सर्व विवेचनावरून तुकोबांच्या आयुष्यक्रमाचा नकाशा तयार होतो तो असाः—
वर्ष शक १५३० तुकोबारायांचा जन्म.

- १३ शक १५४३ तुकोबांच्या गळ्यांत बापानें संसार घातला.
- १४-१६ शक १५४४-४६ च्या सुमारास तुकोबांचें पहिलें व दुसरें लग्न.
- १७ शक १५४७ तुकोबांचे आईबाप व वडील भांवजय वारली.
- १८ शक १५४८ तुकोबांचा वडील भाऊ सावजी विरक्त होऊन गेला.
- २० शक १५५० मनाचें औदासीन्य आवरून तुकोबांनीं पहिला पुत्र संताजी व उभय स्त्रिया यांसह संसार नेटका करण्याची हांव धरिली.
- २१ शक १५५१ विपरीत काळ येऊन दिवाळें निघालें. दुष्काळाचा प्रारंभ.
- २२ शक १५५२ दुष्काळाचें भयानक स्वरूप. पहिली बायको दुष्काळांत अन्नान्न करून मेली. मुलगा मेला. वैराग्य उत्पन्न होऊन भामनाथ गांठला.
- २३ शक १५५३ विठ्ठलमंदिराचा जीर्णोद्धार, कीर्तनश्रवणाचा सपाटा.
- २४ शक १५५४ माघ शुद्ध १० गुरुवार गुरुपदेश.
- २६ शक १५५६/५७ सुमार कवित्वस्फूर्ति.
- ३० शक १५६० सुमार रामेश्वरभटाचा छळ व सगुणसाक्षात्कार.
- ४१ शक १५७१ फाल्गुन वद्य २ शनिवार सूर्योदयानंतर ४ घटका दिवसास प्रयाण.

प्रकरण दुसरें.

पूर्वपीठिका.

माझ्या वडिलांची मिरासी गा देवा ।
तुझी चरणसेवा पांडुरंगा ॥ १ ॥
उपवास-पारणीं राखिला दारवंटा ।
केला भोगवटा^१ आह्लांलागीं ॥ धु० ॥
वंशपरंपरा दास मी अंकित ।
तुका मोकालेतां लाज कोणा ॥ २ ॥

१ श्रीक्षेत्र देहू. २ तुकोबांची जातकुळी. ३ त्यांच्या घराण्याची प्रतिष्ठा.
४ वंशपरंपरेची पांडुरंगभक्ति. ५ आठवे पूर्वज विश्वंभरचावा. ६ त्यांचे पुत्र
हरि आणि मुकुंद. ७ पुढील विस्तार. ८ तुकोबांची वंशावळ.

१ श्री तुकाराम महाराजांच्या सहवासानें पावन व विश्वविरुयात
झालेले देहू हें क्षेत्र पुणेप्रांतांत इंद्रायणीनदीच्या तीरावर वसलेलें
एक लहानसें खेडें आहे. हें आळंदीपासून पांच कोस, तळेगांवा-
पासून चार कोस व चिंचवडहून तीनचार कोस दूर आहे. हें
पुण्याच्या वायव्येस, तळेगांवच्या पूर्वेस, चिंचवडच्या उत्तरेस व
आळंदीच्याही वायव्येसच आहे. देहूच्या सभोवार थोड्याशा
अंतरावर लहान मोठे अनेक डोंगर आहेत. सांप्रतच्या भाषेंत बोल-
वयाचें ह्यणजे हें शेलारवाडी स्टेशनच्या उत्तरेस तीन मैलांवर आहे.
असें हें लहानसें खेडें आहे, पण ह्या खेड्याचें नशीब उचकटल्या-

१ जीं मिळकत अविभाज्य असते ती थोरल्या मुलाकडे राहून तिचा
भोगवटा मात्र इतरांनीं घ्यावयाचा असतो.

मुळें तेथें तुकोबांचा अवतार झाला. तुकोबांच्या वेळीं हें नामघोषानें दुमदुमून गेलें होतें व त्या पुण्याईनें हें पुढें लवकरच महाराष्ट्रांतील महाक्षेत्रांच्या मालिकेंत जाऊन बसलें. महाराष्ट्रांतील क्षेत्रराज पंढरपूर होय. तेराव्या शतकांत ज्ञानेश्वरमहाराजांमुळें आळंदीचें माहात्म्य वाढलें, सोळाव्यांत नाथांमुळें पैठण सर्वत्र गाजलें व सतराव्यांत तुकोबांमुळें देहू तसेंच प्रसिद्धीस आलें. देहूत तुकोबांच्या पूर्वीपासून चार दोन लहान मंदिरे होती व त्यांचे आठवे पूर्वज विश्वंभरबाबा यांनीं तेथें श्रीविठ्ठलरखुमाईचें मंदिर बांधल्यापासून व त्याच्या घराण्यांत पंढरीची वारी विशेष रूढ झाल्यापासून देहूला क्षेत्रपण आलें होतें, पण तुकोबांमुळें देहूची अत्यंत प्रसिद्धि व लोकप्रियता वाढली व आज तें महाराष्ट्रांतील महाक्षेत्रांपैकीं एक प्रमुख क्षेत्र गणलें जात आहे यांत शंका नाहीं. देहू क्षेत्रावर तुकोबांचा एक अभंग प्रसिद्ध आहे. हा सर्व गाथ्यांत आहेच, पण हा संताजीच्या वहींतही असल्यामुळें याच्या प्रामाण्याविषयीं मुळांच शंका नाहीं. तुकोबांच्या वेळच्या देहूचें यांत वर्णन आलें आहे:—

अभंग.

धन्य देहू गांव पुण्यभूमी ठाव । तेथें नांदे देव पांडुरंग ॥ १ ॥
 धन्य क्षेत्रवासी लोक दर्शवाचे । उच्चारिती वाचे नामघोष ॥ २ ॥
 कर कटीं उभा विश्वाचा जनिता । वामांगीं ते माता रखुमाई ॥ २ ॥
 गरुडपारीं उभा जोडूनीयां कर । अश्वत्थ समोर उत्तरमुख ॥ ३ ॥
 दक्षिणे शंकर लिंग हरेश्वर । शोभे गंगातीर इंद्रायणी ॥ ४ ॥
 लक्ष्मी नारायण बल्लाळाचें वन । तेथे अधिष्ठान सिद्धेश्वर ॥ ५ ॥
 विघ्नराज द्वारीं बहिरव बाहेरी । हनुमंत शेजारी साहित दोघे ॥ ६ ॥
 दास तुका तेथें करितो कीर्तन । हृदई चरण विठोबाचे ॥ ७ ॥
 देहू येथें सांप्रत जें श्रीविठ्ठलमंदिर, व त्याच्या भोंवतालच्या

ओवऱ्या व प्राकार बांधलेले दिसतात ते अर्थात् मागाहून बांधलेले आहेत. विठ्ठलरखुमाईच्या मूर्ति विश्वंभरबुवांनीं स्थापन केलेल्याच आहेत. तुकोबांच्या वेळीं मंदिर मोडकळीस आले होते त्याचा त्यांनीं जीर्णोद्धार केला, तथापि त्यांच्या परिस्थितीच्या मानानें मंदिर दगडमातीनें बांधलेलें साधारण स्थितींतच असलें पाहिजे. तुकोबांचे पुत्र नारायणबुवा यांना तीन गांवे इनाम मिळून इनामदारीचा थाट सुरू झाल्यावर व तुकोबांची कीर्ति सर्वत्र पसरल्यावरच मंदिराची विस्तृत उठावणी झाली व देहूचे इंगळे पाटील वगैरे धनिक भाविकांनीं ओवऱ्या वगैरे बांधून मंदिर आजच्या भव्य स्थितीस आणलें आहे. तथापि तुकोबांनीं वरील अभंगांत वर्णन केलेला प्रकार आजही जशाचा तसाच देहूस स्पष्ट दिसतो. पंढरीस श्रीविठ्ठल विठ्ठेवर उभे राहिलेले एकटेच आहेत. तेथें रखुमाईचें मंदिर मागाहून झालेलें दिसतें. देहूस विठ्ठलरखुमाई शेजारींशेजारीं उभे आहेत. त्यांच्या मूर्ति उत्तराभिमुख आहेत, अर्थात् मंदिर उत्तराभिमुखच आहे. समोर गरुडपार आहे, गरुड हनुमंत देवासमोर हात जोडून उभे आहेत, पूर्वेकडील दरवाज्याजवळ व दक्षिणेस तोंड असलेले विघ्नराज आहेत, व बाहेर बहिरवाचें छोटेसे मंदिर आहे. मंदिराच्या पश्चिमेस हरेश्वरमंदिर आहे व शेजारींच इनामदारांचा वाडा म्ह० मुख्य घराण्याचें राहतें घर आहे. त्याच्या पलीकडेच तुकोबारायांचें राहतें घर आहे. त्या घरांत ज्या खोलींत तुकोबांचा जन्म झाला व जेथें मागाहून विठ्ठलमूर्तीची नवी स्थापना झाली त्या खोलीचा फोटो अन्यत्र दिला आहे. तुकोबांच्या राहत्या घराच्या व बाळ्याच्या पश्चिमेस इंद्रायणीच्या बाजूला आज एक पडकी बखळ आहे, तेथें मंबाजीबोबांचें घर व बाग होती असें सांगतात. विठ्ठलमंदिराला प्रदक्षिणा घालतांना उजवीकडे इनामदारांचा वाडा व तुकोबांचें घर बेऊन त्याला लागून अस-

लेल्या बोळांतून खाली उतरत व मंत्राजीबोवांचे घर व बाग हींही उजवीकडे घेत प्रदक्षिणा पुरी होत असते. तुकोबांची ह्येस मंत्राजीच्या बागेत शिरल्यामुळे बागेच्या कुंपणावरील कांट्या बाजूला सारल्याचे निमित्त करून त्या मत्सरमूर्तीने जेथे तुकोबांस कांट्यानी मारले ती जागा ह्याप्रमाणे तुकोबांच्या घराच्या पश्चिमेस इंद्रायणी-सन्मुख येते. ह्या एवढ्या इमारतीच्या गटाच्या पश्चिमेस थोड्या अंतरावर बलाळाचे वन व त्यांत मंदिर असून या सिद्धेश्वर मंदिराच्या जरा पूर्वेस लक्ष्मीनारायणाचे मंदिर आहे. हीं मंदिरे लहान पण दगडीं असून तुकोबांच्या पूर्वीपासूनचीं आहेत. मंदिरांच्या व तुकोबांच्या घराच्या पूर्वेस व ईशान्येस तेव्हां इतर लोकांचीं घरे होती व आजही आहेत. याप्रमाणे देह क्षेत्राची रचना होती. इंद्रायणी नदी देहक्षेत्राला लागून उत्तराभिमुख वहात आहे. मंदिराच्या बाहेर व नदीच्या पात्रालगत पुंडलीकाचे देऊळ आहे. तेथून नदीकाठाने उत्तरेक जातांना मैल दीडमैल लांबीचा प्रचंड डोहा लागतो. या डोहाच्या कांठी गोपाळपूर असून तेथे जुनाट पिंपरीचा वृक्ष आहे. त्या वृक्षाशेजारी महाराजांचे अखेर कीर्तन होऊन प्रयाण झाले. याच्याही खाली अर्धाभैलावर करंजाईचे स्थान आहे. हा डोहाचा मध्य होय. तेथे मुरलीधराचे मंदिर आहे. महाराज डोहावर एकांतांत बसत ते येथेच होय. येथेच रामेश्वरभटाने छळ केला तेव्हां महाराज शिलातलावर तेरा दिवस ध्यानरत होऊन पडले होते व त्या शिलेवर पडले असतांच श्रीकृष्णाने बालरूपाने त्यांस दर्शन देऊन बघ्या तारल्या. ही शिला अर्थात् भक्तमंडळास अत्यंत प्रिय व पूज्य वाटून त्यांनी ती तुकोबांच्या पश्चात् तेथून ढकलीत ढकलीत विठ्ठलमंदिरांत आणली व मंदिरालगत तुकोबांची पहिली स्त्री रखुमाबाई इचे वृंदावन आहे त्याला टेंकून उभी ठेवली. त्या वृंदावनाचा व शिलेचा फोटो अन्यत्र दिला आहे. इंद्रायणीच्या कांठावर उभे राहून

पश्चिमेकडे पाहिले म्हणजे डाव्या बाजूस ६ मैलांवर गोरान्याचा उर्फ घोरवडीचा डोंगर दिसतो. देहूच्या थेट पश्चिमेस दोन मैलांवर भंडान्याचा डोंगर दिसतो व उजव्या बाजूस डोहाच्या पलीकडे पण देहूहून आठ मैलांवर भामगिरी किंवा भामनाथ अथवा भामचंद्र हा डोंगर दिसतो. भंडान्याचा फोटो दिला असून डोहाचाही एक फोटो दिला आहे. श्रीक्षेत्र देहूचें हें संक्षिप्त वर्णन दिलें आहे, व त्याची साधारण कल्पना वाचकांस यावी म्हणून स्वहस्तानें काढलेला एक नकाशाही जोडण्यांत येत आहे.

२ श्रीतुकाराममहाराजांच्या विश्वपावन घराण्याचा प्रथम थोडासा विचार करूं. भगवद्भक्ताची जातगात पाहण्याचे वस्तुतः कारण नाही. तो कोणत्याही जातींत व कुळांत कोठेही जन्मलेला असो, तो विश्वाला वंद्य आहे. नारायणानें ज्याचा अंगीकार केला त्याची जातकुळी धन्य झाली. ज्याचा देहाभिमान गलित झाला ते वर्णाश्रमधर्माच्या पार गेले. त्रैलोक्याला पावन करणारे महात्मे ज्या देशांत, ज्या कुळांत, ज्या जातींत जन्म घेतात, तो देश, तें कुळ, व ती जाति अत्यंत पवित्र होय. 'पवित्र तें कुळ पावन तो देश । जेथें हरिचे दास जन्म घेती' अशी तुकोबांचीच उक्ति आहे. हें खरें आहे, तथापि महात्म्यांच्या चरित्राचा सांगोपांग विचार करीत असतांना लौकिक दृष्टीनें त्यांच्या जातकुळीचा विचार केला पाहिजे. 'तुका वाणी' अशी त्यांच्या नांवाची प्रसिद्धि असल्यामुळे तें जातीनें वाणी होते, असें कोणांस वाटण्याचा संभव आहे, पण त्यांच्या घराण्यांत वाण्याचा धंदा कित्येक पिढ्या चालत होता व त्यांनींही पूर्ववयांत तो केला म्हणून त्यांना वाणी म्हणत. 'वाणी' ही कांहीं त्यांची जात नव्हे. अलीकडे कित्येक जात्यभिमानांनीं विद्वान् त्यांना 'मराठा क्षत्रिय' ठरविण्याच्या प्रयत्नांत

आहेत, पण आपण तुकोबांनाच त्यांची जातकुळ विचारूं म्हणजे झाले:—

(१) याती शूद्र वैश्य केला वेवसाय ।

आदि तो हा देव कुळपूज्य ॥ ९ ॥

मी जातीचा शूद्र, माझा व्यवसाय वाण्याचा व माझी उपासना आमच्या कुळाला पूज्य असलेल्या विठोबाची.

(२) बरे देवा कुणबी केलों । नाही तरी दंभें असतों मेलों ॥१॥

देवा ! मला तू कुणबी केलेस हे बरे झाले, नाही तर विद्या शिकून ' विद्या विवादाय ' असा जो प्रकार सामान्यतः आढळतो त्याप्रमाणे मीही दंभाच्या सपाट्यांत सांपडून व्यर्थ बुडालों असतो.

(३) शूद्रवंशीं जन्मलों । म्हणोनि दंभें मोकलिलों ॥ १ ॥

अरे तू माझा आतां । मायबाप पंढरिनाथा ॥ धु० ॥

घोकाया अक्षर । मज नाही अधिकार ॥ २ ॥

सर्वभावे दीन । तुका म्हणे यातिहीन ॥ ३ ॥

शूद्र कुळांत जन्मलों असल्यामुळे मला वेदाक्षर घोकायाचा अधिकार नाही, मी दीन यातिहीन आहे. अध्ययन नाही, म्हणून विद्येबरोबर सामान्यतः आढळणारा अभिमानदंभही नाही, असा मी सर्व प्रकारे दीन तुला शरण आलों आहे. या व अशाच त्याच्या उद्गारांवरून ' मी शूद्र कुणबी ' आहे असें तुकोबा स्वच्छ सांगत आहेत. ते पुढे आपल्या करणीने नराचे नारायण—'विधीचे जनिते'—झाले ही गोष्ट वेगळी, पण त्यांचा जन्म शूद्र जातींत

१ वरील उद्गारांवरून तुकोबांचा ब्राह्मणांवर कटाक्ष आहे असें कोणी समजू नये व ही आपली निंदा आहे असें ब्राह्मणांनीही मनांत आणू नये. तुकोबांनी वेदाक्षर ' घोकले ' नाही तथापि पुराणादि ग्रंथ व इतर प्राकृत ग्रंथ वाहिल्याचे पुढे स्पष्ट होणारच आहे. तसेच ब्राह्मणांविषयी त्यांचा केवढा आदर होता हेही पुढे कळून येणार आहे. अध्ययनाबरोबर गर्वदंभादि बहुधा उत्पन्न होतात म्हणून येथे केवळ दंभगर्वाचा तिरस्कार दर्शविला आहे.

झाला होता हे त्यांच्याच वचनांवरून ठरत आहे. महिपतबावांनी
 ' शूद्र यातीमाजी निश्चित । जन्मला तुकाराम वैष्णवभक्त ' (भक्तलीलामृत अ० २९—१२) असें म्हटले आहे. मोरोपंत व
 निबंध मालाकार यांनी कौतुकाने तुकोबांचा ' शूद्रकवि ' असाच उल्लेख केला आहे. हा तुकोबांच्या जातीचा विचार झाला. आतां
 कुळीचा विचार करूं. त्यांचें आडनांव ' मोरे ' होतें असें हनुमंत-
 स्वामींनीं समर्थांच्या बखरींत म्हटले आहे व महिपतबावांनीं तें
 ' आंबळे ' असें दिलें आहे (भक्त-विजय अ० ४८—२३). यां-
 पैकीं खरें उपनांव कोणतें मोरे कां आंबळे असा प्रश्न कांहीं दिव-
 सांपूर्वीं कित्येक लोक विचारीत. पण मीं नाशीक व त्र्यंबक येथे
 देहूकरांच्या क्षेत्रोपाध्यायांच्या मूळ वह्या शोधून पाहिल्या त्यावरून
 त्यांची ' कुळी ' मोरे व ' आडनांव ' आंबिले उर्फ आंबळे असा
 निष्कर्ष निघाला. त्र्यंबक येथे तुकोबा गेले होते याबद्दल खात्री
 झाली, मात्र दोहीं ठिकाणीं वह्यांवरून त्यांचे चिरंजीव नारायण-
 बोवापासून त्यांचे जे वंशज गेले त्यांचे लेख आहेत, पण तुकोबांच्या
 सहीचा कागद फाटून नष्ट झाल्याचें आढळून वाईट वाटलें. नाशीक
 येथील लेख माझे आधी रा. पां. न. पटवर्धन यांनीं मिळवून
 छापला होता. पण त्यास नकल मिळाली होती व नकलेंतील एक
 चूक त्यांचे लेखांत आली होती. असो नारायणबावांचा नाशीक येथील
 अस्सल लेख वे. शा. सं. शंकर गोविंद गायधनी यांचे बहीत (वही ५
 पृ० २८) आहे. त्या लेखांत तुकोबांच्या पुत्रांचीं व नातवांचीं नांवां
 आहेत. तो लेख असा: " ली० नारोबा गोसावी पीते तुकोबा
 गोसावी अजे बोल्होबा भाऊ विठोबा गोसावी माहादजी (गोसावी)
 वीठोबाचे पुत्र उधोबा रामजी गणेश गोसावी गोविंद गोसावी
 माहादजीचे पुत्र आबाजी चु० कान्हावा गोसावी त्याचे पुत्र
 खंडोबा माता अवळिबाई कुणववाणी अडनाव आंबिले गांव देहु

प्र. पुणे कुळी मोरे ” ह्या अस्सल लेखांत नारोबांच्या आईचें नांव ‘ अवळीबाई ’ असें असून रा. प. पटवर्धनांच्या लेखांत ‘ अवंतीबाई ’ आहे पण ती चूक आहे. तुकोबांच्या बायकोचें नांव जिजाबाई उर्फ आवळीबाई असें होतें. नारायणबोवांनीं आपल्या कुळजातीबद्दल ‘ कुणववाणी अडनाव आंबीले कुळी मोरे ’ असें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्र्यंबक येथील देहुकरांचे क्षेत्रोपाध्याय वे. शा. सं. धोंडभट बापूजी काणव यांचे येथील वहीत (वही ११ पान ११) नारायणबोवांचा जो लेख आहे तो असा आहे. “ नारोबा पीता तुकोबा गोसावी आज्ञा बोलहोबा भाऊ माहादाबा व वीठोबा पुतने रामा व गणो व गोविंदजी चुलतभाऊ आबाजी माता जीजा-ईबाई ज्ञा (त) कुनबी आव (ळे) वास देहु प्र. पुणे. ” या लेखांत नारोबांनीं आपल्या आईचें नांव ‘ जीजाईबाई ’ असें दिलें असून आपली जात ‘ कुनबी ’ आहे असें म्हटलें आहे. आणखी-ही कांहीं लेखांत ‘ कुणववाणी अंबळे ’ असे उल्लेख सांपडतात ह्या सर्व लेखांवरून तुकोबांची जात शूद्र अगर कुणववाणी असून त्यांचें कुळ मोरे व आडनांव आंबिले, आंबळे, अंबळे, हें होतें असें निर्विवाद ठरतें. जातकुळ देहाची, देहातीताला जातकुळ नाहीं. साधकावस्थेंत ‘ आवडे ज्या हरि अंतरापासोनी ’ असे हरिभक्त हे ‘ माझिया जातीचे ’ आहेत असें परमार्थदृष्टीनें तुकोबांनीं म्हटलें आहे. असो, तुकोबांच्या देहाची जातकुळ काय होती ती आपण पाहिली, आतां त्यांच्या घराण्याचा विचार करूं.

३ तुकोबांचें कुळ बरेंच सुखसंपन्न व चांगलेंच प्रतिष्ठित होतें. देहू गांवांत त्यांच्या कुळाची प्रतिष्ठा थोर होती असें त्यांच्या घराण्यांत मला मिळालेल्या अनेक कागदपत्रांवरून ठरतें. त्यांच्या घराण्याकडे देहूची महाजनकी चालत होती. महाजनकी चालविण्याची तुकोबांनीं उदासीनवृत्तीमुळें उपेक्षा केली व त्याची दुरुस्ती,

त्यांचे पुत्र नारायणबोवा यांनी पुढें करून घेतली. राजशक ५ कालयुक्त संवत्सर ह्य० शके १६०० मध्ये फाल्गुनांत शिवाजी महाराजांनी एक आज्ञापत्र लिहिलें आहे त्यांत ह्मटलें आहे:-

“ तुकोबा गोसावी यांचे पुत्र नारायण गोसावी यांनी सांगितलें कीं मौजे देहू परगणे मजकुर (पुणें) येथील महाजनकी आपले वडिलांची मिरास आहे. वडील गोसावी जाले याकरितां महाजनकी चालवायाची उपेक्षा करीत गेले....आपण न चालवावें तरी वृत्तीचा लोप होतो. याकरितां महाजनकी आपली मिरास आहे ते चालवूं पाहातों तरी पुरातन चालत आल्याप्रमाणें चालवीन ऐसें आज्ञापत्र करून देविलें पाहिजे ” यावर महाराजांनी ‘ यांची महाजनकी मिरासी पहिलेपासून चालत आली आहे. तेणें प्रमाणें चालविणें ’ असी पुणें परगण्याच्या देशाधिकार्यास आज्ञा केली आहे. ह्या लेखावरून महाजनकी चालवायाची तुकोबांनी उपेक्षा केली असली तरी ती त्यांचे घराण्याकडे पुरातन चालत होती हें उघड आहे. तुकोबांच्या नातवांनी लिहिलेल्या एका यादींतही “ श्रीतुकारामबावा वास्तव्य क्षेत्र देहू यांची वृत्ति मूळची क्षेत्र मजकूरची महाजनकी ” अशीं अक्षरें आहेत. तुकोबांचे पुत्र महादेवबोवा, विठ्ठलबोवा व नारायणबोवा यांचें शके १६११ चें एक फारकतपत्र मिळालें आहे. त्यांत महादेवबोवा आपल्या दोघां भावांस लिहितात “ आपले मिरासीचीं धरें दोन एक श्रीसनिध एक पेंठेंत महाजनकीचें घर त्यास आपण महाजनकीचा वाडा व महाजनकी घेतली व तुम्हांस उभयेतांस श्रीसनिधवाडा व श्रीची पूजा तुमचे स्वाधीन केली.” आणखी एका पत्रांत “ विठ्ठलटिकें (देहू येथील एका शेताचें नांव) श्रीस इनाम पुरातन आहे असा पांढरीच्या (गांवांतील पंचांच्या) मुखें पंत मुतालिक व पंतप्रधान यांनी खरें खुरें करून घेतल्याचें लिहिलें आहे. या

लेखाचा शक १६४२ हा आहे. ह्या सर्व लेखांवरून तुकोबांच्या घराण्याकडे देहू येथील महाजनकीची मिरास, बाजार पेठेंतला महाजनकीचा वाडा, अर्थात् महाजनकीचे अधिकार व उत्पन्न 'पुरातन' चालले होते, त्याचप्रमाणे श्रीच्या पूजाअर्चेसाठी 'पुरातन इनाम' चालत होते. महाजनकीच्या बाळाशिवाय त्यांचे स्वाजगत घर श्रीसंनिध होते इतक्या गोष्टी स्पष्ट झाल्या. ज्या गांवाला बाजारपेठ असे त्या गांवांत तेव्हां महाजन व शेठे असे दोन अधिकारी असत, व त्यांचा दर्जा मोठा प्रतिष्ठेचा असे. याशिवाय त्यांची दुसरी कांहीं शेतवाडी, सावकारी व वाणिज्यही होते. एकंदरीत प्रतिष्ठित, मिरासदार व वेतावाताचा व्यापारधंदा करणाऱ्या घराण्यांत तुकोबांचा जन्म झाला. पण या घराण्याकडे देहू येथील महाजनकीची मिरासी होती एवढेच नव्हे तर दुसरीही एक बडी मिरासी होती. तुकोबांनी ही पहिली मिरासी चालवायाची उपेक्षा केली, पण दुसरी मिरासी इतक्या उत्कृष्ट रीतीने चालविली की त्यामुळे देहूच्याच काय पण साऱ्या महाराष्ट्राच्या—साऱ्या विश्वाच्या महाजनकीचे अष्टाधिकार सर्व लोकांनी एकमताने त्यांना दिले आहेत ! ती महाजनकीची मिरास कोणती हें आपण आतां पाहू. नवे न करितां पूर्वजांची मिरास राखणे यांत भूषण आहे. 'नवे करूं नये जुनें । सांभाळावें ज्याचें त्याणें ॥२॥ मिराशीचा ठाव । राखा करूनि उपाव ॥३॥' असा त्यांचाच उपदेश आहे.

४ श्रुतिकाराममहाराज हे आपल्या अत्युत्कृष्ट विठ्ठलभक्तीनें त्रैलोक्यांत गाजले आहेत, तरी ज्या घराण्यांत त्यांचा जन्म झाला त्या घराण्याच्या इतिहासाकडे पाहिलें म्हणजे त्यांना विठ्ठलभक्तीचे बाळकडू विठ्ठलभक्तांच्या घराण्यांत जन्म मिळाल्यानें आनुवंशिक संस्कारानेच मिळाले होते असें झणवें लागतें. त्यांच्या घराण्यांत त्यांचे आठवे पूर्वज विश्वंभरबाबा हे विठ्ठलभक्त होऊन

गेले होते. देहूला विश्वंभरबाबांच्या वेळेपासूनच क्षेत्रपण आले होते. विश्वंभर बाबांनी देहूस विठ्ठलमंदिर बांधले व त्यांत ज्या विठ्ठल मूर्तीची स्थापना करून पूजाअर्चा केली तीच मूर्ती तुकोबांच्या वेळी व पांचशे वर्षांनंतर आजही तेथे विराजत आहे. पांडुरंगाची चरणसेवा ही माझ्या वडिलांची मिरास आहे, माझ्या वडिलांनी एकादशी महाव्रताची उपासपारणी करून विठ्ठलाला भक्तीने वश केले व ते त्याचे द्वारपाल झाले, त्यांनी चरणसेवेचा वाटा आह्यांला भोगण्यासाठी ठेवला आहे व याप्रमाणे आह्या वंशपेरने विठ्ठलाचे दास आहोत असे तुकोबांनी मथळ्यावरील अभंगांत जे ह्मटले आहे त्यांत त्यांच्या पूर्वजांचा संकलित इतिहासच आला आहे असे ह्मटले तरी चालेल. तुकोबांच्या पूर्वजांनी त्यांना रहायला घरदार ठेवले होते, थोडी फार चीजवस्त व जमीनजुमला ठेवला होता, महाजनकीचे वतन मिळवून ठेवले होते व ह्या सर्व वडिलोपार्जित दौलतीचा त्यांच्या संसाराला थोडाफार उपयोगही झाला; पण त्यांना स्वतः ह्या लौकिक व नश्वर दौलतीपेक्षां विठ्ठलाच्या चरणसेवेची जहागीर वडिलांनी मिळवून ठेवल्याचा लाभच फार मोठ्या भाग्याचा वाटत होता हे वरील अभंगाचे मर्म आहे; आणि खरोखरच मुलांबाळांसाठी धनदौलत मिळवून ठेवणारे आईबाप पुष्कळ सांपडतील, पण भगवद्भक्तीची दौलत ठेवणारे आईबाप दुर्मिळ होत ! तुकोबा, समर्थ अशा कांहीं पुरुषांच्या वाट्याला अशी दौलत

१ तुकोबांचा जन्म शके १५३० मध्ये इंद्रायणीतीरीं देहूस झाला. त्याच साली रामभक्त रामदासस्वामींचा जन्म गोदातीरीं जांबेस झाला. हे दोन परमभक्त एकाच सालांत जन्मले व दोघांनीही महाराष्ट्रांत भगवद्भक्तीचा प्रसार स्वतःच्या आचरणाने व उपदेशाने उत्तम प्रकारे केला. 'राम विठ्ठल दुजा नाही' हे लक्षांत आणून त्यांच्या चरित्राकडे व उपदेशाकडे पाहिले ह्मणजे भाविकांना सारखाच आनंद होतो. वडिलांनी विठ्ठलचरणसेवेची

तेव्हां आली होती ! विठ्ठलभक्तांच्या घराण्यांत मला जन्म मिळाला, व माझ्या वडिलांनीं विठ्ठलोपासनेची दैवीसंपत्ति मला दिली आणि मला विठ्ठलाच्या ओटींत घातलें असें तुकोवांना वारंवार वाटे. आपल्या वडिलांनीं—पूर्वजांनीं—केलेल्या भगवद्भक्तीचे आपण वारस आहोंत, त्यांनीं दाखविलेल्या मार्गानेंच आपण चाललों आहोंत, त्यांच्या सुंदर कित्याचेंच आपण वळण गिरवोंत आहोंत ही भावना किती चित्तशुद्धकर, निरभिमानाची व कृतज्ञतेची आहे ! मनुष्य बरावाईट निघतो याचीं समजुतींत येणारीं दोन कारणें देतां येतात: एक घराण्याचें वळण व दुसरें ज्याचे त्याचे पूर्वजन्मींचे संस्कार, एखाद्याचे पूर्वसंस्कार शुद्ध असून घराण्याचें वळण वाईट असेल व त्याचे संस्कार वळावतील तर ' भगेंत तुळस ' असा प्रकार होतो, बरें एखाद्याला सत्कुळांत जन्म मिळूनही त्याचे पूर्वजन्मींचे दुष्ट संस्कारच बलवत्तर झाले तर 'तुळशींत कांदा' असें ह्मणण्याची पाळी येते ! पूर्वसंस्कार परमशुद्ध असून सत्कुळांत जन्म मिळणें ही परमभाग्याची गोष्ट आहे. असा दुधासाखरेचा संयोग झाला म्हणजेच ' शुद्ध बीजापोटीं । फळें रसाळ गोमटीं ' हा न्याय लागूं पडतो. ' बीजाऐशीं फळें । उत्तम कां अमंगळें ' हा तुकोवांचा सिद्धांत आहे. जीवांचे पूर्वसंस्कार परमशुद्ध असून त्यांच्या विकासास अत्यंत अनुकूल अशा घराण्यांत व परिस्थितींत जन्म मिळणें ही गोष्ट थोर दैवाची आहे. असो. नऊ पिढ्या विठ्ठलोपासनेचें पुण्यव्रत आचरणाच्या घराण्यांत तुकोवांचा जन्म झाला.

मिरासदारी दिल्याबद्दल तुकोवांनीं जसे कृतज्ञतेचे उद्गार काढले आहेत असेंच समर्थानींही काढले आहेत. ते ह्मणतात: " बापें केली उपासना । आहों लाघलों त्या धना ॥ १ ॥ रामदास्य आलें हाता । अवघा वंश धन्य आतां ॥ २ ॥ बंधु अभिलाषा टाकला । वांटा घेऊनि भिन्न झाला ॥ ३ ॥ ' समर्थींचे बंधु श्रेष्ठ हेही रामभक्त होते.

पंढरीची वारी आहे माझे घरीं ।

आणिक न करीं तीर्थव्रत ॥ १ ॥

व्रत एकादशी करीन उपवासी ।

गाईन अहर्निशी मुखीं नाम ॥ २ ॥

याप्रमाणें तुकोबांचें कुलव्रत थोर होतें. ' एका वचन हे संत ' या अभंगांत ' सहज वडिलां होती सेवा ! म्हणुनि पूजितों या देवा ' असे त्यांनीं म्हटलें आहे. श्रीविठ्ठल ही आमच्या ' कुळींची कुळदेवी ' आहे, हें ' आमचें कुळींचें दैवत आहे ' व त्याची उपासना हा आमचा कुळधर्म आहे असे त्यांचे अनेकवार उद्धार निघालेले आहेत. ज्याच्या कुळींची जी उपासना आहे ती त्यानें एकनिष्ठपणानें चालविली असतां तो कृतकार्य होतो. तुकोबांनीं ' कुळधर्में ज्ञान ' ह्या अभंगांत ह्याप्रमाणें कुळधर्माचरणानें साधनमार्ग सांपडतो, ज्ञानप्राप्ति होते, गतिभक्तिविश्रांति सर्व कुळधर्मानेंच मिळतात, त्या परोपकार हे कुळधर्माचरणांतच घडतात, तात्पर्य काय तर ' तुका ह्याने कुळधर्म दावी देवीं देव । यथाविध भाव जरी होय ॥ ' म्हणजे शुद्धभाव असला म्हणजे कुळधर्माचरणानेंच देवाचें देवत्व प्रतीत होतें, देव हातोपार्तीं बोलेसा होतो. हा तुकोबांचा व इतरांचाही अनुभव आहे. त्यांना विठ्ठलभक्तीचा कुळधर्म आचरतां आचरतांच ' देवीं देव ' सांपडला, विठ्ठलाची मूर्तिच सच्चिन्मय झाली, त्या मूर्तीचें ध्यान करितां करितां अंतर्बाह्य विठ्ठलच भरून उरला.

ह्या पवित्र घराण्याच्या भगवद्भक्तीचा अरुणोदय जर विश्वंभरबावा मानले तर तिचा मध्यान्ह म्हणजे तुकाराममहाराज हे होत. बहुधा कोणत्याही महात्म्यांचें चरित्र पाहिलें तर त्यांत असें दिसतें कीं, ज्या कुळाला तो धन्य करितो त्या कुळांतल्या मागील दहा पांच पिढ्यांत भक्तिज्ञानवैराग्यादि गुण एकसारखे वाढतच असतात.

ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या कुळांत त्यांचे पणजे त्र्यंबकपंत हे पहिले भक्त होऊन गेले, नाथांच्या घराण्यांत नाथांचे पणजे भानुदास हे भगवद्भक्त होऊन गेल्याचें प्रसिद्धच आहे, समर्थांच्या घराण्यांत रामाची उपासना नऊ पिढ्या चालत आली होती, त्याप्रमाणेंच तुकाराममहाराजांच्या घराण्यांत पंढरीची वारी नऊ पिढ्यांहून अधिक चालत आलेली असून त्यांत त्यांच्या आज्ञेचे पणजे विश्वंभरबाबा हे विख्यात विठ्ठलभक्त होऊन गेले होते. पवित्र कुळांत व पावन देशांतच हरिदास जन्म घेतात. पवित्रपणाचे संस्कार, पवित्र राहणी, पवित्र विचार हे पिढ्यानपिढ्या एखाद्या घराण्यांत जेव्हां मुरत मुरत येतात तेव्हां त्या सर्वांचा परिपाक म्हणून तिहीं लोकी सत्कीर्तीचा झेंडा फडकवणारा एखादा महात्मा त्यांत जन्मास येतो. ह्यासाठीच कुळपरंपरा शुद्ध राखण्याची पद्धति आपल्या धर्मशास्त्रानें घालून दिली आहे. कुळधर्मकुळाचारांचें माहात्म्य आपल्या समाजांत फार मानतात, त्यांचे बीज तरी हेंच होय. पंढरीच्या वारकऱ्यांना ' मद्यमांस ' वर्ज्य करावे लागतात, त्याशिवाय त्यांच्या गळ्यांत तुळशीची माळ पडतच नाही. पंढरीची यात्रा, एकादशीव्रत, मद्यमांस्त्याग, हरिपाठादि अभंगांचें पठण व नित्यभजन हे निर्बंध प्रत्येक वारकऱ्याला पाळावे लागतात. ह्याप्रमाणें विचार करितां तुकाराममहाराजांच्या घराण्यांत नऊ किंवा अधिक पिढ्या चालत असलेल्या पंढरीच्या वारीनें किती शुद्धता पिकविली असेल याची थोडीशी तरी कल्पना होईल. सत्कुळांत जन्म मिळाल्याचें व कुळधर्म एकनिष्ठपणानें पाळल्याचें सत्फळ कोणतें मिळतें यास तुकोबांचें चरित्र हें उत्कृष्ट उत्तर आहे.

५ तुकाराममहाराजांपासून त्यांचे आठवे पूर्वज विश्वंभरबाबा हे मोठे विठ्ठलभक्त होऊन गेले. बाळपणीच त्यांचा बाप वारल्यामुळें ते व त्यांची आई अशी दोनच माणसें त्यांच्या कुटुंबांत राहिली.

कालांतरानें त्यांचें लग्न झालें. त्यांच्या स्त्रीचें नांव आमाबाई हें होतें. विश्वंभरबावानें बापाचाच वाण्याचा धंदा पुढें चालविला. व्यवहार चोख ठेवणें, असत्य कदापि न बोलणें, प्रारब्धानें जें धन-धान्य मिळेल त्याचा सत्कार्यां व्यय करणें, साधुसंत, ब्राह्मण व अतीतअभ्यागत यांचा सत्कारपूर्वक परामर्ष घेणें, संसारधंदा करीत असतां नामस्मरणांत रंगून जाणें, रात्रीं भाविकजन मिळवून आनंदानें भजन करणें, रामकृष्णांच्या लीला जनांस ऐकविणें व सर्वाभूर्ती दया ठेवून परोपकारार्थ कायावाचामनानें झटणें, हा विश्वंभरबावांचा नित्यक्रम पाहून त्यांच्या आईस फार संतोष होई. ती माउली फार प्रेमळ होती. तिनें एकदां विश्वंभरबावांस सांगितलें कीं:—

“ तुझ्या वडिलोंवडिलीं निर्धारीं । चालविली पंढरीची वारी ॥
त्यासी सर्वथा अंतर न करीं । तरीच संसारीं सफळपण ॥

हा आईचा सदुपदेश ऐकून त्यांनीं पंढरीस जाण्याची तयारी केली. आर्धाच उल्हास आणि त्यांत आईची आज्ञा, मग काय विचारतां ! विश्वंभरबावा मोठ्या आनंदानें भजन करीत चार भाविक बरोबर घेऊन पंढरीस गेले. तेथला तो अपूर्व भजनसमारंभ पाहून त्यांचें देहभानही हरपलें. तो भाविक वारकऱ्यांचा मेळा, तें चंद्रभागेचें विस्तीर्ण व शुद्ध जलानें वाहणारें पात्र, ती श्रीविठ्ठलाची साजिरी सगुणमूर्ति, पुंडलिक, नामदेव, चोखामेळा इत्यादि भक्तांच्या अद्भुत लीलाचें स्मरण करविणारीं तीं तीं पावन स्थळें, तो कीर्तनाचा व नामघोषाचा सोहळा वगैरे एकंदर प्रकार पाहून विश्वंभरबावांचें चित्त प्रेमभरानें उचंबळूं लागलें. देवाच्या पुढून त्यांस उठवेना.

“ तें ब्रह्म सनातन । निजभक्तांचें हृदयरत्न । नासिकाग्रों ठेविलें ध्यान । देखतांचि मन तन्मय ॥ सर्वांगीं बुका उधळला । कंठीं कोमळ तुळशीच्या माळा । विश्वंभरें देखोनि घनसांवळा आनंद

झाला मानसीं ॥ सगुण रूप देखोनि दृष्टी । तेंचि ठोविलें हृदयसं-
पुटीं । ब्रह्मानंदसोहळा सृष्टीं । देखोनि पोटीं संतोष ॥ ”

ह्याप्रमाणें दशमीपासन पौर्णिमेच्या काल्यापर्यंत पंढरीस राहून मोठ्या कष्टानें विश्वंभरबावा परत देहूस आले. त्यांनीं पंढरीचा सर्व वृत्तांत आपल्या आईस सांगितला, व तिच्या आज्ञेनें दर पंधरव-
ड्याची पंढरीची वारी धरली. अहोरात्र विठ्ठलाचें चिंतन करीत त्यांनीं क्रमानें पंढरीच्या सोळा वाऱ्या आठ महिन्यांत केल्या.
“ दशमीव्रत एकभुक्त साचार । एकादशी उपोषण हरिजागर ।
रात्रीं ऐकोनि कीर्तनगजर । संप्रम अंतर त्याचें ॥ ” पंढरीस जा-
सांना उल्हासानें जावें व देवाचा निरोप घेतांना सद्गदित होऊन व अश्रुपूर्ण नयनांनीं देवाची ती मनोहर मूर्ति पाहून जड पायांनीं परत फिरावें अशी विश्वंभरबावांची तन्मयता झाली. शेवटीं त्यांच्या भक्तीस देव भुलले व प्रत्यक्ष प्रगट होऊन त्यांनीं त्यांस हरिनाममंत्रोपदेश दिला. त्यांचें चित्त हरिचरणीं नित्यरत झाल्यामुळें प्रपंच-
द्वयवसायांत थोडें दुर्लक्ष्य होऊं लागलें व त्यामुळें जनराहाटीप्रमाणें कोणी त्यांस निंदूं लागलें व कोणी वंदूं लागले. विश्वंभरबावांची अनन्यना पाहून पंढरिनाथांनीं त्यांस पंढरीस न येण्याविषयीं दृष्टांत दिला व आपण स्वतः तुझ्या घरीं राहण्यास येतां असें सांगितलें. दृष्टांताप्रमाणें विश्वंभरबावा शेंपन्नास गांवकरी घेऊन देहूजवळच्या आंब्याच्या वनांत गेले. तेथें ज्या स्थळीं सुवासिक पुष्पें, बुका, तुळसी पडलेल्या त्यांनीं पाहिल्या, तेथें त्यांनीं स्वहस्तानें उकरलें:—

“ पुढें पाहतां निजदृष्टीनें । तों पांडुरंगमूर्ती सांवळी सगुण ।
वामांगीं ते माता रुक्मिण । सकुमार ठाण साजिरें ॥
कांसेसी दिव्यपीतांबर । गळां तुळसीमंजुळ्यांचे हार ।
येसी मूर्ति देखोनि सुंदर । जयजयकार मग करिती ॥ ”

त्या विठ्ठलमूर्तीची विश्वंभरबावांनीं देहूत स्वगृहासमीप इंद्राय-

णीतीरीं मोठ्या समारंभानें स्थापना केली व देऊळ बांधलें.
येथपासून देहूगांवाला क्षेत्रपण आलें.

६ विश्वंभरबावांचें देहावसान झाल्यावर त्यांची स्त्री आमाबाई आपल्या हरि व मुकुंद या दोन पुत्रांसह कालक्रमणा करून राहिली, पतीच्या संगतीनें तिच्या अंतःकरणांत देवाचें प्रेम उगवेलें होतें. विठ्ठलाची पूजाअर्चा पतीच्या मार्गें उत्तम प्रकारें चालविण्याचा तिचा निश्चय होता. अशी व्यवस्था कांहीं दिवस चालली, पण तिच्या पुत्राच्या राजसी प्रकृतीमुळें तिला मध्येच प्रतिबंध आला. हरि व मुकुंद ह्या उभयतांच्या मनांत 'सेना तुरंग शिबिका आभरण । आपणाकारणें असावीं' असा विचार आला. क्षात्रवृत्ति उत्पन्न झाल्यामुळें आईचें न ऐकतां ते निघून गेले व त्यांनीं राजसेवा पत्करिली. हा राजा कोण व कोठचा हें समजण्यास मार्ग नाहीं. मुलांच्या निकडीच्या बोलावण्यावरून आपल्या दोघी सुना बरोबर घेऊन आमाबाई मुलांच्या नौकरीकडे गेली. आमाबाई शरीरानें गेली खरी, पण तिला मुलांच्या नौकरीचें सुख न वाटतां देहूच्या विठ्ठलमूर्तीकडे तिचें चित्त सारखें लागून राहिलें. घरच्या घरीं राहून मुलांनीं वडिलोपार्जित धंदा करावा व देवाची पूजाअर्चा नीट चालवावी अशी आमाबाईची इच्छा होती, पण तिच्या तरुण मुलांच्या अंगांत तरुणपणाचें ताजें रक्त खेळत असल्यामुळें व धनसंपत्ति व नांवलौकिक मिळविण्याची त्यांची हांव अनावर झाल्यामुळें तिला मुलांकडे जावें लागलें. 'स्नेहवादे दुःख जडलेंसे अग्नी । निष्ठुर हें जगीं प्रेमसुख' हा अनुभव तिला यावयाचा होता. मायापाश कठिण आहे, मन देहूंत देवापाशीं व शरीर मुलांजवळ अशी तिचा स्थिति झाली. मुलांची चलती होत चालली. कांहीं काळानें आमाबाईला स्वप्नांत येऊन विठ्ठलानें सांगितलें कीं 'तूं पुत्रमोहाला गुंतून मला देहूस टाकून आलोस, पण तुझे पुत्र युद्धांत मरण पाव-

तील व धनसंपत्तीची वाताहत होऊन जाईल.' आमाबाईंनी आपला दृष्टांत मुलांस सांगितला, पण त्यांचा त्यावर विश्वास बसेना. शेवटीं मुलांच्या स्वामीवर परचक्र आलें असतांना जें घनघोर युद्ध झालें त्यांत हरि व मुकुंद दोघेही धारातीर्थी^१ पडले. मुकुंदाची स्त्रा सती गेली. शोकग्रस्त होऊन आमाबाई थोरल्या सुनेसह देहूस परत आली. मात्राज्ञाभंगाचें फळ मुलांस मिळालें व आईची विरक्तता वाढून तिचें चित्त विठ्ठलाकडे अधिकच लागलें. हरीची बायको गरोदर होती, तिला बाळंतपणासाठीं नवलाख उंबऱ्यास तिच्या माहेरीं पाठविलें. ती बाळंत होऊन तिला मुलगा झाला त्याचें नांव विठ्ठल असें ठेवण्यांत आलें. दुःखशोक व वैराग्यसहित भगवत्प्रेम यांच्या विरुद्ध

१ महिपतबावांनी सामान्यतः इतकेंच लिहिलें आहे कीं यांनी राजदर्शन घेतलें, रायानें यांना संपत्ति दिली, त्या रायावर पुढें परचक्र आलें, घोरांदर युद्ध झालें, त्या रणीं उभयतां शूर पडले राजा कोण, काठला, युद्ध कधीं झालें, परचक्र कोणाचें आलें यावद्दल स्पष्ट बोध होईल असें कोठेंही कांहीं एक प्रमाण सांपडत नाही. तथापि दोघांनी अनुमानांवर अनुमानें लढवून कांहीं तर्क काढणे आहेत. तुकोबांचा जन्म शक १४९० धरून रा. राजवाडे लिहितात कीं "तुकारामाचे पूर्वज त्याच्यासारखेच शांत व नियमबद्ध असल्यामुळें तेही वयातति होऊन वारले असावे. तेव्हां तुकारामाच्या घराण्याची दरपिढी ३०।३५ वर्षांची धरली असतां अशास्त्र होणार नाही. दर पिढीस ३५ वर्षे धरून १४९० पासून ८ पिढ्या मोजल्या तर विश्वंभर शक १२१० त व त्याचा मुलगा शक १२४५ त हयात होना असें दिसतें. शक १२४० त मुघारिकानें हरपाळास मारून देवगिराचें राज्य घेतलें अशी इतिहासांतरीं माहिती आहे. तिशीं वरील हकीकतीचा मेळ घालतां असें दिसतें कीं विश्वंभराचा मुलगा मुकुंदराव शक १२४० ताल लढाईत देवगिरीजवळ लढून मेला. !' रा. रा. भिडे यांनी हे तर्क खोटे ठरवून असा स्वतःचा तर्क काढला आहे कीं "प्रत्येक पिढी २०।२५ वर्षांचीच धरणें युक्त असल्यामुळें विश्वंभराचा काळ शके १३१५ हा येतो व हरि आणि मुकुंद हे विजयानगरच्या कोणातरी राजाच्या यदरीं असावेत !!"

लाटांनीं आमाबाईंची वृत्ति उदासीन झाली. वृद्धपर्णी जराजर्जरित' तनु झाली असतांना तिच्या उपास्यानें तिला धीर दिला. तिच्या-
वर पूर्ण कृपा झाली व लहानग्या नातवाला मार्गें टाकून तिनें स्वर्ग-
लोकीं' प्रयाण केलें.

७ हरीचा मुलगा विठ्ठल. मातापित्यांच्या वियोगदुःखामुळें
विठ्ठलास तारुण्यांत वैराग्य उत्पन्न झालें व त्याचें चित्त देवाकडे
चांगलें लागलें, त्या विठोबाला पदाजी नामक पुत्र झाला. त्या
पदाजीचा शंकर, शंकराचा कान्हया व कान्हयाचा पुत्र
बोल्होबा हा तुकारामहाराजांचा जनक होय.

८ तुकोबांच्या वंशावळीचा एक अभंग देतोः—

मूळ पुरुष विश्वंभर । विठ्ठलाचा भक्त थोर ॥ १ ॥

त्याचे भक्तीनें पंढरी । सांडूनि आले देहू हरी ॥ २ ॥

तया पुत्र हरी जाला । सुत विठ्ठल तयाला ॥ ३ ॥

पुत्र पदाजी तयासी । शंकरनामा त्याचे वंशीं ॥ ४ ॥

शंकराचा तो कान्होबा । पुत्र तयाचा बोल्होबा ॥ ५ ॥

नामा होता वैकुंठासी । देव पाठवी तयासी ॥ ६ ॥

बोल्होबाचा पुत्र होणें । आज्ञा देत नारायण ॥ ७ ॥

नामा सोडूनि वैकुंठा । येत कनकाईच्या पोटा ॥ ८ ॥

देव नाम ठेवी तुका । वीर वैष्णव भक्त निका ॥ ९ ॥

सकळां तारीत जीवांसी । देही घेतला वैकुंठासी ॥ १० ॥

तुकोबाची वंशावळ । दास वर्णितो प्रेमळ ॥ ११ ॥

देहूस ह. भ. प. वासुदेवबुवांच्या एका जुन्या बाडांत मला हा

१ तुक्याबंधु कान्होबा यांनीं तुकोबांच्या प्रयाणानंतर जे दुःखशोकांचे
उद्गार काढले व देवांशीं मांडण केलें त्या प्रसंगीं “ पूर्वीं पूर्वजांची गती ।
हेचि आइकिली होती । सेवे लावूनी श्रीपती । निश्चिती केली तयांची ॥ १ ॥
असे २१ व्या अभंगांत उद्गार काढले आहेत ते आमाबाईंच्या चरित्राला उद्दे-
शनच असावेत असें मला वाटतें.

वंशावळीचा अभंग मिळाला. हा रचणारा दास कोण ते माहित नाही.

तुकोबांच्या वडील पुत्राचे (महादेवबोबांचे) वंशज राम-
भाऊ देहूकर यांचेकडे पंढरपूर क्षेत्रीं मला पुढील वंशावळ मिळाली:—

विश्वंभरबोवा (कुटुंब आमाबाई)

हरिबोवा (कु. विठाबाई).

मुकुंदबोवा.

विठोबा.

पदाजीबोवा.

शंकरबोवा.

कान्हया.

बोलडोबाबा (कु. कनकाबाई).

श्रीतुकाराममहाराज चैतन्य.

१ रखमाबाई २ जिजाबाई

महिपतबाबांनीं संतलीलामृतांत दिलेली वंशावळ व ही वंशावळ
अगदीं जुळतात. तुकोबांच्या देहूकडील वंशजांकडेही हीच वंशावळ
आहे. ' केशवचैतन्यकल्पतरु ' ग्रंथांत निरंजनस्वामींनीं दिलेली
वंशावळही इच्याशींच जुळते.

देहूचीं दसरे चाळीत असतां मला त्यांत पुढील लेख मिळाला.
तो तुकोबांचे नातु उद्धवबोवा यांच्या हातचा दिसतो. तो असा:—

श्री

“ यादि वंशावळ स्वामीची मूलपुरुष विश्वंभरबावा यास पुत्र दोघे वडील हरि धाकटे मुकुंद हरीबावास पुत्र विठोबा विठोस पुत्र षदाजी पदाजीस पुत्र शंकरबावा शंकरबावा यांचे पुत्र कान्होबा कान्होबा यास पुत्र वोल्होबावा पुत्र वडील सावजीबावा मधवे तुका-रामबावा व धाकटे कान्होबा सावजी बावाचे काही नाही तुकोबास पुत्र तिघे वडील महादेव मधवे विठोबा धाकटे नारायणबावा महादेवबावास पुत्र आबाजीबावा आबाजीबावास पुत्र तिघे वडील माहोदेवबावा मधवे मुकुंदबावा व धाकटे जयरामबावा विठोबास पुत्र चौघे वडील रामाजीबावा व उधोबा व गणेशबावा व गोविंदबावा रामाजीबावास काही नाही उधोबाबाचे पुत्र वडील खंडोबा मधवे विठोबा धाकटे नारायणबावा कान्होबा यास गंगाधरबावा गंगाधरबावा याचे खंडोबा खंडोबाबाचे गंगाधरबावा ”

तुकोबांच्या वंशावळीबद्दल इतकीं प्रमाणें असतांना आतां त्याबद्दल शंका बाळगण्याचें कारण नाही. राजवाडे यांनीं तुकोबांचा जन्मशक १४९० ज्या वंशावळीवरून ठरविला ती वंशावळ चुकीची होय असें मुकर मानण्यास आतां मुळींच हरकत राहिली नाही.

याप्रमाणें तुकोबांची जातकुळी, त्यांचे पूर्वज व त्याची वंशावळ याविषयीं मिळालेली विश्वसनीय माहिती या प्रकरणांत दाखल केली आहे.

प्रकरण तिसरे.

संसाराचा अनुभव.

देवाची ते खूण आला ज्याच्या घरा ।
त्याच्या पडे चिरा संसारासी ॥ १ ॥

१ तुकोबांच्या अवतारकालीन महाराष्ट्राची धर्मजागृती. २ तुकोबांचे आर्शिवाप. ३ वाळपण. ४ संसारसुखाचा अनुभव. ५ मातृप्रेमाची महती ६ दुःखाचे डोंगर. ७ वैराग्योत्पत्ति. ८ खतपत्रे बुडविलीं. ९ एकांतवास व यात्रा.

१ तुकोबांचा जन्म शके १५३० मध्ये झाल्याचें पहिल्या प्रकरणांत सिद्ध केलेंच आहे. आतां महाराष्ट्राच्या क्षितिजावर तुकोबांसारख्या भक्तचूडामणीचा उदय झाला त्या काळच्या महाराष्ट्राचें विहंगमदृष्टीनें थोडक्यांत पर्यालोचन करूं. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या काळीं महाराष्ट्र समग्र ऐश्वर्य पूर्णपणें भोगीत होता. यादव उर्फ जाधव राजे देवगिरी (दौलताबाद) येथून महाराष्ट्राचें राज्य उत्तम प्रकारें चालवीत होते. श्रीज्ञानेश्वरीच्या उपसंहारांत “ तेथ यदुवंशविलास । जो सकळकळानिवास । न्यायातें पोषी क्षितीश । श्रीरामचंद्र ” याप्रमाणें तत्कालीन महाराष्ट्र भूपतीचें ज्ञानोबारायांनीं गौरव केलें आहे. तेराव्या शतकांत रामदेवराव जाधवासारखे धर्मशील राजे, हेमाद्रि उर्फ हेमाडपंतासारखे विद्वान् व बुद्धिवंत मुत्सद्दी, बोपदेवासारखे पंडित, श्रीज्ञानेश्वरमहाराजासारखे अवतारी भागवतधर्मप्रवर्तक, नामदेवासारखे सगुणप्रेमी संत, चोखामेळा, गोरा कुंभार, सावतामाळी यांसारखे सर्वजातीय भक्त व मुक्ताबाईजनाबाईसारख्या परमभक्त स्त्रिया—

असलीं नररत्ने ज्या काळांत महाराष्ट्रमंडळांत चमकलीं तो काळ परमधन्य होय ! शके १२१२ मध्ये ज्ञानेश्वरीसारखा महाराष्ट्र वाङ्मयांतला कोहिनूर महाराष्ट्राला भाग्याने मिळाला, या काळानंतर लवकरच उत्तरेकडून यवनांच्या फौजा दक्षिणेवर कोसळल्या व दक्षिण देश यवनांच्या सत्तेखालीं गेला. तीनचारशें वर्षे मुसलमानांचा अंमल दक्षिणेवर चालला, तरी तो सर्वतोमुखी होता असें नव्हे. शिरक्यांसारखीं कित्येक मराठ्यांचीं घराणीं आपापले गड व प्रदेश संभाळून मोठ्या मर्दपणानें स्वतंत्र राहिलीं होती. गुलबर्गाच्या बाहमनीशाहीचा करडा अंमल चालू असतांच तुंगभद्रेच्या तीरावर विद्यारण्यस्वामी उर्फ माधवाचार्य यांनीं हरिहर व बुक्क हे तरुण राजपुत्र हातीं धरून त्यांजकरवीं विजयानगरच्या राज्याची स्थापना करविली. बाहमनीशाहीचीं पांच शकले झाल्यापासून मराठे वीर व ब्राह्मण मुत्सद्दी यांनीं हळूहळू पाय पसरण्यास सुरवात केली व शिवाजी महाराजांचा जन्म शके १५४९ मध्ये झाला तत्पूर्वीं महाराष्ट्रमंडळांत सजीवतेचीं चिन्हे स्पष्ट दिसू लागलीं. मधली परतंत्रतेचीं तीन शतके महाराष्ट्रास फार कष्टाचीं गेलीं, तरी मराठामंडळाची तेजस्विता समूळ नष्ट झाली नव्हती, मराठ्यांचा पीळ गेला नव्हता, व हा परधर्मीय राजसत्तेचा काळ धर्मग्लानीचा गेला तरी या काळांत झालेल्या संतकवींनीं धर्मनिष्ठेची ज्योत विझू न देण्याची पराकाष्ठा केली. तेराव्या शतकांत ज्ञानेश्वरनामदेवादि सत्पुरुषांनीं भागवतधर्माची संस्थापना करून त्याची पताका महाराष्ट्रभर नाचविली होती. ते त्यांचे उद्योग निष्फळ झाले नाहींत. त्यांनीं जीं उदार धर्मतत्त्वे पेरून ठेवलीं त्यामुळे यवनी अंमलांतही हिंदूंचें हिंदुत्व कायम राहिलें. या काळांत जे संत व कवि झाले त्यांच्या कामगिरीमुळे धर्माचा पूर्ण व्हास तर झाला नाहींच, पण प्रतिकूल काळाशीं टक्कर देत महाराष्ट्रसमाज चिकाटीनें दबा

धरून राहिला. स्वदेश, स्वधर्म व स्वभाषा या तिहींचा उत्कर्ष म्हणजे राष्ट्राचा उत्कर्ष व या तिहींचा अपकर्ष म्हणजे राष्ट्राचा मृत्यु. महाराष्ट्र पराधीन झाला होता, पण त्याने आपला धर्म आणि भाषा यांचा बाणा प्रतिकूल परिस्थितीतही संभाळला. मुसलमानांची नौकरी करणाऱ्या मराठे वीरांतून जसे पुढे शहाजी-राजांसारखे कर्तबगारीचे मुत्सद्दी निघाले, त्याप्रमाणे यवनांची सेवा करणाऱ्यांत दामाजीपंत व जनार्दनस्वामी यांसारखे परम भागवत हे लोकांची धर्मनिष्ठा जागृत ठेवण्यास कारणीभूत होत होते. परधर्मीय अंमलांत आचारविचाराची नेहमी क्रांती होत असते. जिवंत धर्म आचार आणि विचार या दोहींचा मिळून असतो. बुद्धधर्माची लाट परत फिरवतांना प्रथम आचारधर्म कुमारील भट्टांनी जागविला व नंतर आचार्यांनी ज्ञानमार्गाचा डंका गाजविला. तसाच प्रकार महाराष्ट्रांतही झालेला आहे. शके १३०० पासून श्रीपादश्रीवल्लभ व नृसिंहसरस्वति यांनी जें धर्मजागृतीचें कार्य केले त्याची ओळख शके १४७० च्या सुमारास झालेल्या 'गुरुचरित्रा'—वरून होणारी आहे. नृसिंहसरस्वति शके १३८० बहुधान्य संवत्सरीं माघ वद्य १ स 'निजानंदी बैसले' (गु. च. अ. ५१) शके १३९६ च्या थोरल्या दुष्काळांत दामाजीपंतांनी उदारपणे आपल्यावर संकट ओढवून घेऊन हजारोंचे प्राण वांचविले. देव भक्तांचा सदैव पाठीराखा आहे हे देवांनी विठ्या महाराचें रूप घेऊन सर्वांच्या प्रतीतीस आणलें. कान्हुपात्रा वेश्या, पण तिच्या निष्ठेनेही भक्तिमार्गावरील लोकांचा विश्वास कायम राहिला, मंगळवेढ्याच्या दामाजीपंतांप्रमाणेच इकडे देवगडी (दौलताबाद) जनार्दनस्वामींच्या तपश्चर्येने मोठें कार्य केले. जनार्दन स्वामीचे शिष्य एकाजनार्दन, जनीजनार्दन व रामाजनार्दन हे होत. चांगदेव दासोपंत इ० अनेक भक्त या काळीं झाले. एकनाथ महागजांच्या

(शके १४५०-१५२०) उदार चारित्र्याने भागवतधर्माचा महाराष्ट्र-
भर पुन्हा प्रचंड जयजयकार झाला. एकनाथी भागवत (शके
१४९५), रुक्मिणीस्वयंवर (शके १५१३), भावार्थरामायण,
हजारो अभंग व भारुडे यांची महाराष्ट्रवर मोठी छाप बसली. सत-
शृंगीवर त्र्यंबकराय, चिंचवडास मोरया गोसावी, शिंगणापूर येथे
महालिंगदास, इ० सर्व प्रांतांत शके १५०० च्या सुमारास अनेक
भगवद्भक्त व ग्रंथकर्ते निर्माण झाले. या सर्वांचे मिळून जें कार्य
झालें तें भागवतधर्माचा प्रसार करण्याचेंच झालें असल्यामुळे उपा-
सना वेगळाल्या झाल्या किंवा संप्रदाय भिन्न झाले तरी स्वधर्म-
जागृतीचें कार्य सर्वांनीच केलें आहे. ज्ञानेश्वरनामदेवानंतर फार
मोठे कार्य नाथांचेच झालें आहे. नाथांनी गुरुकृपावळानें महाप्रा-
सादिक ग्रंथ रचले इतकेच नव्हे तर त्यांच्या चरित्राचा लोकसमू-
हावर फार मोठा संस्कार घडला. जनार्दनस्वामीप्रमाणेच नाथांनी-
ही ज्ञानेश्वरीवर पुराण सांगण्याचा उपक्रम केल्यापासून ह्या अनुपम
ग्रंथाकडे सर्वांचे लक्ष वेधले. नाथांच्या अवताराचा परिणाम देवगड,
पैठण, पंढरपूर या प्रांतींच झाला असें नसून पुणे प्रांतीही झाला.
शके १५०५ ला नाथांची स्वारी शेंकडो वारकऱ्यांसह आळंदीस
आली होती. तेथे त्यांचा मुकाम तीन महिने होता. नित्य कीर्तन-
भजनांचा थाट उडून राहिला होता. तेथे कोणांपासून पैसा न घेतां
एका लिंगायत वाण्याच्या मिषानें पांडुरंगानें सर्वांना शिधा पुरविला
व नाथांना ऋणमुक्त केले. ही गोष्ट पुणे प्रांती गाजून राहिली
असून तुकोबांनीही—

प्रत्यक्षासी काय घावे हें प्रमाण । एकोबाचें रीण फेडियेलें ॥ १ ॥
याप्रमाणें ५० वर्षांनंतर एके ठिकाणी तिचा उल्लेख केला आहे.
नाथ आळंदीहून गेल्यापासून आळंदीची वारी सुरू झाली व १०

च वर्षांनी ह. शके १५१५ चे सुमारास एका देशपांड्याने ज्ञानेश्वरायांच्या समाधीपुढे सभाभंडप उभारला—नाथांच्या आगमनापासून आळंदीचे महात्म्य ज्यास्त वाढले, यात्रा अधिक जमू लागली, ज्ञानेश्वरीची पारायणे अधिक होऊ लागून भागवतधर्मावरील लोकांची प्रीति अतिशय वाढली. नाथांनी पैठणास शके १५२० त समाधि घेतली व त्यानंतर १०च वर्षांनी देहस तुकोवारायांचा जन्म झाला ! तुकोबांचा व रामदासस्वामींचा जन्म एकाच सालांत होऊन त्यांच्या द्वारे महाराष्ट्रांत कृष्णभक्ति व रामभक्ति यांचा प्रसार व्हावयाचा होता. गुरुचरित्राचा दत्तसंप्रदाय, पंढरीचा वारकरीसंप्रदाय, समर्थांचा रामदासीसंप्रदाय हे व इतर सर्व भगवद्भक्ति शिकवणारे संप्रदाय भागवतधर्माचेच होत व त्यांच्या मुख्य सिद्धांतांत कांहींएक भेद नाही. सर्वांनी एकच धर्म-जागृतीचे कार्य केले. तुकोबा व समर्थ हे १९ वर्षांचे असतांना ह. शके १५४९ साली पुणे प्रांतांतच शिवनेरीवर शिवाजी महाराजांचा जन्म झाला. तुकोबा, समर्थ व शिवराय ह्या तीन महाविभूति आहेत व यांच्या कार्याला पोषक अशा गुणांचे अनेक लोक त्यावेळी महाराष्ट्रांत जन्म घेत होते. प्रवृत्ति निवृत्ति परस्परविरोधी नसून एकमेकांच्या पोषक आहेत असे महाराष्ट्रास सिद्ध करून दाखवायचे होते. या महात्म्यांचे अवतार हे ' भवोहि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ' ह्या कालिदासोक्तीप्रमाणे लोकांच्या अभ्युदयार्थच झाले. हा अभ्युदय कसा झाला तो इतिहास सर्वास माहित आहेच. महाराष्ट्रास भाग्याचे दिवस दाखविण्यासाठी ह्या थोर पुरुषांचे अवतार झाले. मुख्य गोष्ट लक्ष्यांत ठेवायची ती ही की श्रीज्ञानेश्वरनामदेवांनी ज्या भागवतधर्माची महाराष्ट्रांत स्थापना केली व ज्याचा प्रसार करण्यासाठीच नाथांचा अवतार झाला त्याची नाथांनी आळंदीस येऊन पुणेप्रांतांत चांगली जागृति केली. अशः

तुकोबाचे जन्मस्थान

श. स. १९१७

शुभकाळीं तुकोबारायांचा जन्म देहूस झाला ! ज्ञानेश्वरनामदेव-
नाथांचेंच उरलेलें धर्मकार्य पुरें करण्यासाठींच तुकोबाराय देहूस
अवतरले. भगवान् श्रीकृष्णाच्या हृदयांत उदय पावून पुंडलीकाच्या
गायमुखानें महाराष्ट्रांत प्रकट झालेली भागवतधर्माची भागीरथी
ज्ञानेश्वरनामदेवएकनाथ अशा प्रचंड लाटांनीं वाहत असतां
तिची नशीच नवी प्रचंड लाट तुकोबांच्या रूपानें पुण्यप्रांतीक
जनतेच्या भाग्यानें तिच्यावर आली ! बहिणाबाईच्या भाषेत
बोलायचें तर ज्ञानदेवांनीं ज्याचा पाया रचिला, नामदेवांनीं ज्याचा
विस्तार केला, एकनाथांनीं ज्यावर पताका फडकावली त्या भागवतधर्म-
प्रासादाचा कळस तुकोबाराय झाले !

२ तुकोबांचे भाग्यशाली जनक बोलहोवा व पुण्यवती जननी
कनकाई यांनीं देहूस बरींच वर्षे संसार सुखाचा केला. बोलहोबांनीं
कुळदेव श्रीविठ्ठल याची सप्रेम उपासना केली व पंढरीची आषाढी-
कार्तिकीची वारी सतत चाळीस वर्षे चालविली. क्षुधार्ताला अन्न
द्यावें, तृषाकांताला पाणी पाजावें, गोरगरिबांना दयाळुपणानें वेळो-
वेळीं साह्य करावें, वैष्णवसाधुसंतांचा मनापासून परामर्ष घ्यावा,
व घरच्या विठ्ठलमूर्तीची मनोभावे पूजाअर्चा, भजनपूजन करावें;
अशा प्रकारें त्या दंपत्यानें आयुष्याचीं वरींच वर्षे परोपकारांत व
पुण्यकर्माचरणांत घालविलीं. बोलहोबांचा तर ' प्रपंचव्यवहार
करितां । तेथें न बोलें असत्य सर्वथा ' असा वाणा होता. बोलहो-

१ शक १५०५ मध्ये नाथरायांची स्वारी आळंदीस असतांना त्यांच्या दर्श-
नास व कीर्तनांस बोलहोवा कनकाईसह अनेकवार गेले असतील व नाथांच्या
गोष्टीही पुढें त्यांच्याच तोंडून तुकोबांना वाळपणीं ऐकायला मिळाल्या असतील
असें मला वाटतें. बोलहोवा परंपरेचे वारकरी व स्वतः भाविक आणि त्या
संप्रदायाचे सर्वत्र गाजलेले महंत एकनाथ घरापासून तीन केसांवर आळंदीस
आलेले, तेव्हां त्यांनीं अशी सोन्यासारखी संधीदवडळी असेल असें वाटत नाहीं-

वा प्रपंचांतही दक्ष होते. थोडी फार सावसावकारकी, व्यापारधंदा, शेतवाडी हा उद्योग प्रपंचासाठी त्यांनी चालविला होता. आपला व्यापार दयाळूपणाने व सचोटीने ते चालवीत असत. त्यांना प्रथम पुत्र सावजी झाला. दुसऱ्या पुत्राच्या वेळीं कनकाईला वैराग्याचे डोहळे होऊं लागले. एकांतांत बसावे, कोणार्शी फार बोलूं चालूं नये, प्रपंचाकडे लक्ष देऊं नये अशी त्यांची उदासवृत्ति झाली. त्यांचे घोटी महाविष्णुभक्त जन्म घेणार होता म्हणूनच कीं काय कोण जाणे त्यांना नामदेवरायांचे अभंग ऐकावेत, कीर्तन ऐकावे, विठ्ठल-मंदिरांत एकटेच विठोबाराखुमाईच्या मूर्तीकडे घटकाघटका पाहत बसावे असेच वाटे. त्यांचे उदरीं तुकोबारायांचा यथाकाल जन्म झाला. महिपतबाबा प्रेमानें ह्मणतात (भक्तलीलामृत अ० २६):-

ना ते मुक्तीवरील चौथी भक्ती । तेचि महानक्षत्र स्वाती ।

कनकाईचे उदरीं निश्चिती । अपांपती तोचि कीं ॥ ११८ ॥

त्या उदरशुक्तिकेंत तत्काल । नामयांचें प्रेम पडलें जळ ।

त्यांत तुका जन्मला मुक्ताफळ । हरिप्रेमळ भक्त त्याचें ॥ ११९ ॥

नवविधा भक्ति केली सायासैं । तेचि पूर्ण झाले नवमास ।

कनकाईचें भाग्य विशेष । विष्णुभक्त उदरासी आला कीं ॥ १२० ॥

कनकाईचें भाग्य थोर यांत कोण संशय घेईल ? भगवंताला आपल्या निरसीम भक्तीनें नाचायला लावणारा व तिहीं लोकीं सत्कीर्तीचा झेंडा फडकावणारा सत्पुत्र प्रसवणाऱ्या या माउलीच्या भाग्याचा कोणत्या पुत्रवतीला हेवा वाटणार नाही. ? कनकाईचें एका जन्माचें नव्हे तर अनंत जन्मांचें महत्पुण्य

१ कनकाईला नामदेवांच्या अभंगांचें वेड होतें, नामदेवांचे अभंग कीर्तन-भजनांत वारंवार ऐकून त्या सुधामधुरवाणीविषयी त्यांना अतोनात प्रेम वाटत होतें, व कित्येक त्यांच्या पाठांत होते असा अर्थ केल्यास चूक होईल काय ?

म्हणूनच तुकोवासारख्या पुत्रश्रेष्ठाच्या संभवाचा देवलोकींहीं दुर्लभ असा थोर मान त्यांच्या पवित्र कुशीला मिळाला, ' धोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्याहार्ती ' असा कीर्तनभक्तीचा डांगोरा पिटणारा समर्थ पुत्र जिच्या उदरीं आला ती खरी पुत्रवती होय. वैराग्यलाभास्तव विषयांच्या ठिकाणीं दोषदर्शन व्हावें यासाठीं वेदांतशास्त्रानें व साधुसंतांनींही स्त्रीनिंदा केली आहे. पुढील दोहरा प्रसिद्ध आहे:—

नारीओको निंदो नये नारी नरका खान ।

जिस खानमे पैदा हुवे भीष्म राम हनुमान् ॥

ज्या खाणींत असलीं रत्नें पैदा होतात त्या स्त्रीजातीचीं निंदा कोण जाणता करील ? श्रीकृष्णाला उदरीं वाहणाऱ्या देवकीचें व त्याचें कोडकौतुक भोगणाऱ्या यशोदेचें भाग्य जसें थोर तसेंच तुकोवांसारख्या सत्पुत्रांस प्रसविणाऱ्या मातांचेही भाग्य खचित थोर होय. असो, तुकोवांच्या पाठीमागून कान्होबा आले. सावजी, तुकोवा व कान्होबा अशा तीन पुत्रांच्या बाललीला अवलोकन करून बोलहोवा व कनकाई यांना धन्य धन्य वाटत असेल यांत नवल तें काय ?

३ तुकोवांच्या वयाचीं पहिलीं तेरा वर्षे मातापित्यांच्या सुखशीतल संरक्षक छायेखालीं मोठ्या आनंदांत गेलीं. त्यांना लहानपणीं बाहेरच्या मुलांशीं खेळण्याचा बराच छंद असावा असें वाटतें. श्रीकृष्णाच्या व त्याच्या सवंगड्यांच्या बाललीला त्यांनीं मोठ्या हौसेनें, आवडीनें वर्णिल्या आहेत. टिपण्या, चेंडू, मृदंग, पाट्या, हुतुतू, हमारा, हुंबरी, विटीदांडू, कुरघोडी, इत्यादि विषयांवरचे त्यांचे अभंग, काल्याचे अभंग व देवाशीं प्रेमकलह करितांना घेतलेले खेळांतले मौजेचे दृष्टांत वगैरे सर्व प्रकार पाहतां ते बाळपणीं एखाद्या एकलकोंड्या मुलासारखे नसून मूलपणाचे खेळ मोठ्या

उमेदीने खेळणारे उत्साही खेळाडू असावेत असे वाटते ! देवार्शी भांडतांना त्याला ' लंडी ' म्हणणे, ' रडीला आला म्हणणे, ' डाव अंगावर आला ' डाव जिकला ' असे म्हणणे, निवाडा करण्यासाठी त्याला संतांच्या फडावर नेणे इत्यादि अनेक भाषाप्रकार त्यांच्या वाळपणच्या खेळकर स्वभावामुळे त्यांना सुचलेले दिसतात. मनुष्याच्या आयुष्यांतले अनेक प्रसंग, त्याच्या आवडीनिवडी, त्याचे वेगवेगळे अनुभव, त्याच्या संवयी, त्याच्या परिस्थितीत होणारे पालट, त्याचे सोवती, या सर्वांचे वळण त्याच्या विचाराला व भाषेला लागत असते. उलटपक्षी त्याच्या भाषेवरून या सर्वांचे ज्ञान होते. हे प्रकार फार सावधगिरीनेच समजून घेतले पाहिजेत. एकच मौजेचे उदाहरण देतो. ' युक्ताहारविहार ' म्हणजे काय हे सर्वांना माहित आहेच. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी युक्ताहार म्हणजे ' युक्तीच्या मापे मितले ' घास घेणे असा केला आहे, नाथांच्या धरीं रोज अन्नसंतर्पण होऊन ब्राह्मणादिकांना यथेच्छ जेवू घालण्याचा संप्रदाय होता. त्यांनी युक्ताहार ह्य० ' देवाला नैवेद्य समर्पण करून त्याचा उच्छिष्ट प्रसाद पोटभर घेणे ' असाच केला आहे ! ते असा अर्थ जर न करते तर ब्राह्मण रोज पानांवरून अर्धपोटी उठते ! असो. मुद्द्याची गोष्ट एवढीच आहे कीं, मनुष्याच्या अनुभवांचे, स्वभावांचे, परिस्थितींचे वळण त्याच्या भाषेला लागल्यावाचून सहसा राहत नाही, आतां साधुसंतांच्या सर्व उक्ति परमार्थपर असतात तरी त्यांत व्यवहारही असतो; किं बहुना दृष्टांत ह्य० सिद्धांत परमार्थाचा व दृष्टांत व्यवहाराचा अशी बेमालूम जोड त्यांच्या वाणींत असल्यामुळे साधूंच्या ग्रंथांत परमार्थाप्रमाणेच प्रपंचव्यवहारही पुष्कळ शिकायला सांपडतो. ते प्रपंचाच्या भाषेत पुष्कळदां परमार्थ सांगतात. त्यांचे दृष्टांत, रूपकें, उपमा यांत व्यवहाराचा बोध असतो व सिद्धांत अर्थातच परमार्थाचे असतात.

असो. तुकोबांचें बाळपण सारें खेळांतच गेलें असें सांगण्याचा हेतु नाहीं. खेळकरपणाचा रंग त्यांच्या वाणींत दिसतो, एवढाच अभिप्राय आहे. पांडुरंगभजनाचें वळण घरचेंच होतें.

४ बोलहोबांनीं यथाकाल आपल्या तीन ही मुलांचीं लग्नें क्रमानें करून घेतलीं. हीं लग्नें अर्थातच त्यांच्या बाळपणीं झालीं. तुकोबांचें पहिलें लग्न झालें तेव्हां त्यांचें वय वारा वर्षांचें असलें. त्यांच्या बायकोचें नांव रखुमाई असें होतें. पण यानंतर १२ वर्षांतच तिला दम्याची व्यथा आहे असें जाणून तुकोबांच्या आई-बापांनीं त्यांचें दुसरें लग्न पुण्याचे आप्पाजी गुळवे ह्मणून एक धनवंत सावकार होते त्यांच्या मुलीशीं करून दिलें. तुकोबांच्या ह्या दुसऱ्या बायकोचें नांव जिजाबाई उर्फ आवळी असें होतें. ह्या प्रमाणें मुलें व सुना यांनीं घर गजबलेले पाहिलें तेव्हां कनकाईला संसारसुखाची धन्यता वाटली असेल ! पहिली बायको असतांना दुसरी केल्याचा दोष-असल्यास-पण तोही तुकोबांकडे येत नाहीं. हें यावरून उघडच झालें. पुत्रस्तुषांचें कौतिक पाहत कनकाई आनंदांत होती, महिपतवांवांनीं 'पुत्र स्तुषा धन संपत्ती । अतारयुक्त सौभाग्यवती । याहूनि आनंद स्त्रियांचे चितीं । नसे निश्चित दुसरा' असें ह्मटलें आहे तें बरोबर आहे. बोलहोबांचें वय झालें होतें, फार नसले तरी ९० चे आंत बाहेर असावें. त्यांचाही हा काळ सुखांत जात होता हें उघड आहे. 'सर्व साहित्य अनुकूल । उदीम करितां होय सफल । उणें पडों नेदी अळुमाळ । दीनदयाळ तयाचें ॥' आतां बोलहोबांच्या मनांत मुलांच्या गळ्यांत संसार घालून आपण मोकळे व्हावें असें आलें. त्यांनीं वडील पुत्र सावजी यास जवळ बोलावून प्रपंचभार शिरीं घेण्यास सांगितलें व सावजीनें नम्रतेनें पण स्पष्ट सांगितलें कीं 'मला प्रपंचांत गुंतून पडायचें नाहीं. तीर्थाटणास जावें व देहाचें सार्थक करावें असा माझा निश्चय आहे !'

बोलहोबांनीं पुष्कळ सांगून पाहिलें, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. सावजीविषयीं त्यांची निराशा झाली व त्यांनीं संसार तुकोबांच्या गळ्यांत घातला. योवेळीं तुकोबांचें वय अवघे तेरा वर्षांचें होतें. वयाच्या तेराव्या वर्षीं संसार गळ्यांत पडला तरी तुकोबांनीं जमाखर्च ठेवणें, टिपणटांचण पहाणें, शेताकडे व सावकारी-कडे दक्षतेनें पाहणें, दुकानाची व्यवस्था नीट पहाणें हीं सर्व कामें हळुहळु अंगावर घेऊन तीं फार अकलहुबारीनें चालविलीं आणि हा वाण्याचा मुलगा मोठा हुषार, दक्ष, मेहनती व प्रामाणिक आहे असें सर्वांकडून ह्मणवून घेतलें. त्यांनीं प्रथमच खर्डाखतावणी पाहून सर्व एवज ध्यानास आणला. बोलहोबांनीं तुकोबांस 'देणें घेणें उदीम हा-तवटी । तोट्यानफ्यांत असावी दृष्टि । जेणें स्वहित होईल शेवटीं ! तैसी गोष्टी करावी' अशा प्रकारचा उपदेश केला. तुकोबांनीं आपण असेंच वागूं म्हणून सांगितलें. तुकोबा वैखरीनें असें बोलले खरे, पण त्यांच्या सूक्ष्म अंतरात्म्याला 'बापारे ! प्रपंचांत नफा श्रीहरि व तोटा अशाश्वतसंग्रह ही नफ्यातोट्याची दृष्टि ठेवून स्वहित जें श्रीहरिपदप्राप्ति तें जोड' असाच या उपदेशाचा अर्थ कोणी तरी अदृश्य शक्तीनें सांगितला ! तुकोबांनीं प्रपंचव्यवसाय उत्तम रीतीनें चालविलेला पाहून त्यांच्या आईबापांस आनंद वाटला. 'ज्येष्ठ कनिष्ठ दोघी भार्या । आणि संसारही आवरी तुक्या ऐसी स्थिति देखोनियां । मातापितयां संतोष' असे वावांनीं उद्गार काढले आहेत. तुकोबांचें वैश्यव्यवसायांतील नैपुण्य पाहून त्यांचे सुगेसोयरे व शेजारीपाजारीही बोलहोबाजवळ स्तुतिपर उद्गार काढूं लागले. 'मातापिता बंधु सज्जन । घरीं उदंड धनधान्य । शरीर आरोग्य लोकांत मान्य । एकहि उणें असेना' याप्रमाणें चार वर्षे संसार नेटका करून तुकोबांनीं लोकांकडून भलें म्हणवून घेतलें !

५ ह्या काळांत तुकोबांना आईबापांचें सुख-विशेषतः मातृसुख-

उत्तम प्रकारें भोगायला सांपडलें असावें असें त्यांच्या अभंगांवरून वाटतें. परमात्म्याकडे आईचें व बापाचें अशीं दोन्ही नाती आहेत तरी त्यांनीं देवाला आई ह्मणूनच बहुधा संबोधिलें आहे. 'माता धाता पितामहः' 'पितासि लोकस्य चराचरस्य,' इत्यादि प्रकारें श्रीगीतेनें देवाच्या उभयसंबंधांचा उल्लेख केला आहे व आई आणि बाप या दोघांचे उपकार सारखेच आहेत तरी आईच्या चित्ताचा जिव्हाळा काहीं वेगळा आहे. श्रुतिमाउलीनेंही 'मातृ-देवो भव पितृदेवो भव' याप्रमाणें उपदेश करितांना आईचाच प्रथम उल्लेख केला आहे. 'आई' या शब्दांत जी माधुरी आहे, जी जादू आहे, जें प्रेमसर्वस्व आहे तें दुसऱ्या कोणत्याही एका शब्दांत नाहीं ! आईचें हृदय हें केवढ्याही प्रखर उष्णकाळांत न आटणारें व सर्वदा कांठोकांठ भरून वाहणारें अमृताचें सरोवर आहे. आईचें प्रेम हें सर्वजीवांचें जीवन आहे. ईश्वराची ती मूर्तिमंत कृपा आहे. ईश्वराची वत्सलता कोठें पाहावयाची असेल तर आईच्या कोमल हृदयांत पहावी. आई कोणत्याही लोभानें वत्सावर प्रेम करीत नाहीं. तिचें प्रेम निर्निमित्त असतें. आपण वाढतो व जगतों आईच्या दुधावर, पण दूध हें तिच्या रोमरोमांत खेळणाऱ्या प्रेमाचें केवळ बाह्यस्वरूप आहे. 'तुका ह्मणें मायबापें । अवर्षी देवाचीं स्वरूपें' हें अक्षरशः खरेंच आहे, तरी त्यांतल्या त्यांत मातृप्रेमाची गोष्ट काहीं न्यारी आहे. तुम्हांनीं देवाला 'विठाई' 'विठोमाउली' असेंच वारंवार संबोधिलें आहे. मातृप्रेम जसें ईश्वरी आहे तसें मातृप्रेमाची संपूर्ण जाणीव अपत्याच्या ठिकाणीं असणें हाही ईश्वरी प्रसादच समजला पाहिजे. मातृप्रेम सहज आहे तशी मातृभक्ति ही वस्तुतः सहज आहे-असायला पाहिजे; पण पाण्याचा ओघ खालीं धांवतो, पाणी वर चढत नाहीं, त्याप्रमाणें ह्या विचित्र संसारांत आईचें प्रेम मुळांवर जसें सहज असतें तसें तितक्या कोटीचें मुळाचें आईवर

असलेलें प्रेम कचित् पाहण्यास सांपडतें ! बाळ स्तनंधय असतें तो-
पर्यंत तें अनन्यगतिक असल्यामुळें मातृप्रेमाला प्रत्युत्तर उत्तम प्रका-
रचें देतें; पण तेंच बाळ मोठें झालें कीं प्रथम खेळगड्यांच्या संगतींत,
नंतर तरुणपत्नीच्या लोभांत, त्यापुढें स्वतःच्या अपत्यप्रेमांत, याप्र-
माणें त्याच्या प्रेमाला फाटें फुटून तें विभागलें जातें व कित्येक वेळां
मूळच्या प्रेमनिर्झराशीं बेईमान सुद्धां झालेलें दिसतें व म्हणून कोठें
कोठें मातृप्रेमविमुख कुलांगार दृष्टीस पडतात ! हा प्राकृत जीवांचा
नियम असला तरी कांहीं सभाग्य जीवांचें मातृप्रेम आमरण अभंग
राहतें. त्यांनाच थोर म्हणतात, तेच थोर पदवीस पावतात. पुंडलीक
तरुणवयात मातृप्रेमाला विषयासक्तीमुळें कांहींकाळ विमुख झाले
होते, पण मातृभक्तीचें भाग्य कुक्कुटमुकुटांच्या आश्रमांत दृष्टीस पड-
तांच त्याचे डोळे उघडले व पुढें मातृपितृभक्तीची त्यांनीं एवढी
सीमा आचरून दाखविली कीं या भक्तीला भुलूनच भगवान् त्यांच्या
दर्शनास आले व अठ्ठावीस युगें विटेवर उभे राहिले आहेत. ' पुंड-
लीकें काय केलें ? ' मायबापें देवाचीं स्वरूपें भाविलीं ! याचें फळ
त्यांना काय मिळालें ? ' परब्रह्म उभें ठेलें ' हेच पुंडलीकराय मातृपितृ-
भक्तीमुळें संताचे अग्रणी व महाराष्ट्रांत भागवतधर्माचे आद्य प्रवर्तक
झाले. लौकिकांतही शिवाजी महाराज, नेपोलियन, शिकंदर वगैरे राजे,
मातृभक्तीच्या पुण्यबलावर दिग्विजयी झाले. मातृपितृभक्ति ही सर्व सद्गु-
णांची खाण आहे. हा आद्य सद्गुण ज्याच्या हृदयात वसत नाही त्याच्या
हृदयांत कोणताही सद्गुण उद्भवणार नाही, व तो केव्हांही विजयी होणार
नाहीं असें खास समजावें. तुकोबांचें हृदय निसर्गतः प्रेमपूर्ण होतें.
त्यांना देवानें जन्मतःच प्रेमानें पाझरणारें हृदय दिलें होतें. त्यांच्या
वयाच्या १७ व्या वर्षीपर्यंत आईबापांचें प्रेम त्यांनीं अनु-
भवलें व त्यांनींही त्यांच्यावर निरुपम प्रेम केलें. पुढें आईबाप वारले,
वाडिल भावजय वारली, भाऊ उठून गेला, पहिली बायको अन्नावां-

चून मेली, पहिला पुत्र संताजी मेला, दिवाळें निघालें, नापत्त झाली—व या संकटपरंपरेनें त्यांचें चित्त उदास झालें, त्यांच्या ठायीं वैराग्य उत्पन्न झालें. त्यांचें प्रेम जसें तीव्र होतें तसेंच त्यांना वैराग्य-ही जळजळित उत्पन्न झालें, कांहीं काळ सरस्वतीनदीप्रमाणें त्यांची प्रेमवृत्ति गुप्त झाली. तिला प्रकट करायला लावण्यासारखी त्यांच्या दुसऱ्या बायकोची वृत्ति नव्हती. ती रागीट, त्रासिक व कर्कश होती. तिचा स्वभाव त्यांची वैराग्यवृत्ति वाढविण्यासच कारण झाला असावा. वैराग्यवृत्ति बळावत असतांना त्यांना देव आवडूं लागला. 'देव !' देव पुढें येतांच त्यांची प्रेम—सरस्वती पुन्हां प्रगट झाली. प्रेमाला उत्तम विषय मिळाला. वैराग्यसंगतीनें दिव्य व पावन झालेल्या ह्या ओघानें देवाला पूर्णपणें व्यापलें, ग्रंथाध्ययन केलें, वाऱ्या केल्या, भजनपूजन केलें, पण देवाच्या सगुणदर्शनाचा ध्यास लागून भयंकर आग पेटली, देहगेहादि सकळ उपार्धांचा समूळ वीट आला व साधुसंतांना साक्षात् भेटणारा परमात्मा मला प्रत्यक्ष कधीं भेटेल या एकाच वृत्तीनें त्यांच्या अन्य सर्व वृत्ति पार बुडवून टाकल्या. अग्नीची आंच लागतांच दुधाला ऊत येतो त्याप्रमाणें दृढतम वैराग्याचा उन्हाळा अत्यंत प्रखर होतांच तो करुणामिघश्याम विरघळला. त्यानें त्यांना दर्शन दिलें व तुकोबांचें समाधान झालें. मातृपितृभक्तीचें हें ईश्वरी प्रेमांत रूपांतर झालें. तो सांवळ्या रूपांनं भेटणारा परमात्माच हळुहळू सर्व भूतांतर्गामीं वास करीत आहे असा प्रत्यय येऊं लागला. भूतांच्या हृदयांत परमात्मा असून हे जीव व्यर्थ मोहांत पडून दुःख भोगीत आहेत असें दृष्टीस पडतांच त्यांच्या उद्धाराचा कळवळा चित्तांत उत्पन्न होऊन त्यांना जागृत करणारी अभंगवाणी मुखांतून प्रगट झाली. परमेश्वरी प्रेमा-चा याप्रमाणें भूतदयेंत विस्तार झाला. मातृपितृप्रेमाचें भगवद्भक्तीचें व भगवद्भक्तीचें भूतदयेंत पर्यवसान झालें. ह्याप्रमाणें तुकोबांचें

चरित्र म्हणजे सारा प्रेमाचा इतिहास आहे. त्यांचे हृदय प्रथम स्वोद्धारासाठी विरघळले व नंतर भूतदयेने विरघळले. संतांच्या हृदयाचे मृदुत्व कुसुमांत नाही, चंद्रिकेत नाही, नवनीतांत नाही, ते दुसरे कोठेही नाही. प्रेमकला हे त्यांचे स्वरूप आहे. अखंड समत्वाने वाहणारे प्रेम यांतच ते अखेर विरघळून मिळून जातात. भूनांच्या कळवळ्याने केलेल्या उपदेशप्रसंगी लौकिक भाषेत कठोर वाटणारे शब्द त्यांच्या सुखांतून आले तरी त्या शब्दांच्या पाठीपोटी प्रेम असल्यामुळेच त्यांचे शब्द सुष्टुदुष्ट सर्व जीवांच्या कानांत पडतां पडतांच त्यांनाही सुखाच्या गुद्गुल्याच होत असतात. हे तुकोबांच्या सर्व चरित्रांत ओतप्रोत भरलेले जे दिव्य प्रेम तेच सतरावर्षांच्या वयापर्यंत त्यांच्या आईबापांना उपभोगायला सांपडले. असो. हे वाहवत गेलेले वर्णन जरा आवरून तुकोबांच्या अभंगांत त्यांच्या निःसंशय वाट्याला आलेल्या मातृप्रेमाचे उल्लेख कसे काय आलेले आहेत ते आतां पाहू. हे अभंग 'विठोमाउलीला' उद्देशून त्यांनी पुढे केले आहेत तरी त्यांत दृष्टांतरूपाने जे मातृप्रेमाचे वर्णन अत्यंत रसभरित व अनुभवपूर्ण आले आहे त्यावरून मातृप्रेमाचे सुख त्यांच्याही वाट्याला उत्तमापैकीं आल्याचे दिसते.

नलगे मायेसी बाळें निरवाँव । आपल्या स्वभाँवें ओढे त्यासी ॥१॥
 मज कां लागला करणें विचार । ज्याचा जारभार त्याचे माथां । धु०
 गोडधड त्यासी ठेवी न मागतां । समाधान खातां नेदी मना ॥२॥
 खेळतां गुंतले उमगूनी आणी । बैसोनियां स्तनीं लावी बळे ॥ ३ ॥
 त्याच्या दुःखें पडे आपण खापरीं । लाही तळीवरी होय जैसी ॥४॥
 तुका म्हणे देह विसरे आपुला । आघात तो त्याला लागों नेदी ॥५॥

आळविती बाळें । माते तें सुख आगळें ॥ १ ॥

घावें आवडी भातुकें । पाहे निवे कवतुकें ॥ धु० ॥

लेववूनि अळंकार । दृष्टी करावी सादर ॥ २ ॥

आपुलिये पर्दीं । बैसवूनि कोडें वंदी ॥ ३ ॥
 नेदी लामो दिठी । उचलोनि लावी कंठीं ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे लाभा- । वारी घ्यावो पद्मनाभा ॥ ५ ॥

❀

❀

❀

प्रीतीचा तो कळवळा । जिव्हाळाचि वेगळा ॥ १ ॥
 बहु नेदी रडों माता । दुश्चिन्न होतां धीर नव्हे ॥ २ ॥

❀

❀

❀

लागलिया मुख स्तना । घाली पान्हा माउली ॥ १ ॥
 उभयतां आवडी लाडें । कोडें कोडें पुरतसे ॥ धु० ॥
 मेळवितां अंगें अंग । प्रेमरंग वाढतो ॥ २ ॥
 तुका म्हणे जडभारी । अवयें शिरीं जननीचे ॥ ३ ॥

❀

❀

❀

मातेचिये चित्तीं । अवघी बाळकाची व्याप्ती ॥ १ ॥
 देह विसरे आपुला । जवळीं घेतां शीण गेला ॥ धु० ॥

❀

❀

❀

संतोषे माउली आरुषा वचनीं । वोरसोनि स्तनीं लावी बाळ ॥ १ ॥
 तैसें प्रेमळाचें अवघेंचि गोड । पुरवितो कोड पांडुरंग ॥ २ ॥

❀

❀

❀

धेनु चरे वनांतरीं । चित्त बाळकापें घरीं ॥ १ ॥
 तैसें करीं वो माझे आई । ठाव देउनि राखे पायीं ॥ २ ॥

❀

❀

❀

माझी विठ्ठल माउली । प्रेमपान्हा पान्हाइली ॥ १ ॥
 कुर्वाळूनि लावी स्तनीं । न वजे दूरी जवळूनी ॥ धु० ॥
 केली पुरवी आळी । नःहे निष्ठुर कोंवळी ॥ २ ॥
 तुका म्हणे घांस । मुखीं घाली ब्रह्मरस ॥ ३ ॥

❀

❀

❀

असे आणखीही पुष्कळ उतारे देतां येतील, पण येथे एवढे-
 च पुरेत.

६ पहिलीं चार वर्षे सुखांत गेलीं, पण देवाच्या मनांत तुकोबांना

संसारपाशांतून मोकळे करून लोकोद्धाराच्या कार्यास लावावयाचें होतें. ह्मणून त्यानें त्यांच्यावर एकामागून एक दुर्धर संकटें आणलीं व संसाराविषयीं उत्पन्न होणारा स्नेहबंध पार तोडून टाकला. वयाच्या सतराव्या वर्षीं त्यांचे आईबाप निवर्तले व सावजीची बायकोही मुत्युमुखीं पडली; त्यामुळें त्यांना फार दुःख झालें व त्यांनीं बहुत शोक केला. पुढील वर्षीं सावजीही तीर्थयात्रेला निघून गेले. सावजी आधींच उदास होते, त्यांत स्त्रीच्या पाशांतून मोकळे झाल्यामुळें ते अधिकच विरक्त झाले. सावजीचेंही वय फारसें नव्हतें. विशीच्या आंतबाहेरच होतें, तथापि दुसरें लग्न करून प्रपंचाची दूसरी आवृत्ति काढण्याइतका कोडगेपणा त्यांच्यांत नसल्यामुळें 'झालें तें पुरें झालें, आतां आयुष्य हरिभजनांत घालवावें,' असा विचार करून त्यांनीं देहु गांव सोडला व ते तीर्थाटणाला निघून गेले. सप्तपुऱ्या, बारा ज्योतिर्लिंगे, पुष्करादि तीर्थे करीत करीत ते काशीस गेले व तेथे सत्संगांत व आत्मचितनांत त्यांनीं आपलें उर्वरित आयुष्य घालविलें. इकडे तुकोबांस त्यांच्या वियोगानें अधिकच उदासीनता वाटली. आईबाप निवर्तले, बंधु निसटून गेले यामुळें ते फार खिन्न झाले व संसारांत त्यांचें लक्ष्य नीट लागेनासें झालें. त्यांच्या उदासीनतेचा फायदा घेऊन घेणेकऱ्यांनीं त्यांचे पैसे बुडविलें व देणेकऱ्यांनीं तगादे लावले. वडिलोपार्जित धनाची वाताहत झाली. दोन बायका, एक मूल, धाकटा भाऊ ब्राहिणी वगैरे परिवार पोसावयाला द्रव्य मिळविलें पाहिजे म्हणून तुकोबांनीं चव्हाट्यावर एक वाणसवद्याचें दुकान चालविलें. तोंडानें 'विठ्ठल विठ्ठल' ह्मणून भजन करावें, खोटे बोलूं नये, लवाडीचा व्यापार करूं नये, सर्वांवर दया ठेवून सढळ हातानें माल द्यावा व पैशाची जिकीर करूं नये असा क्रम चार वर्षे चालला. पण या वागणुकीमुळें दुकानावर चार पैसे मिळायचे ते जाऊन हा आंतबंड्याचा

व्यापार झाला. शीत, उष्ण, निद्रा, आळस कांहीं एक न म्हणतां रात्र-
दिवस दुकानांत खपूनही पैसा मिळेना. तेव्हां कर्ज उपसण्यास आरंभ
केला. सावकार घरांत शिरले. घरातली वस्तुभाव मोडली. दिवाळें
निघावयाची वेळ आली. एकदां आश्टेष्टांनीं बाजू राखली, एकदो-
नदां सासऱ्यानें कांहीं मदत केली, तथापि जम बसेना. पहिली
बायको गरीब होती, पण दुसरी जिजाबाई महातिखट
होती. तिनें घरांत कुरकुर, आदळआपट आरंभिली. ' कर्क-
शसंगती । दुःख उदंड फजीती ॥ १ ॥ नाहीं इह ना पर-
लोक । मजूर दिसे जैसे रंक ॥ २ ॥ ' अशी तुकोबांची स्थिति
झाली. संसाराचा ताप तुकोबांच्या चित्तास अनिवार होऊं लागला.
घरांत बायकोची कटकट, व बाहेर सावकारांचे तगादे यामुळें त्यांची
स्वस्थता नाहीशी झाली. मन वैतागलें. जें करावें त्यांत आंत पाय
असा प्रकार झाला. एकदां रात्री बैलावर धान्य घेऊन येत असतां
एक गोणीच पडून गेली. घरांत चार ढोरे होतीं त्यातील तीन
कांहीं रोगानें अकस्मात् मरून गेलीं. जो प्रसंग टाळायची ते धड-
पड करीत होते तोही प्राप्त झाला. त्यांचें दिवाळें निघालें ! मग
तर काय—गांवकुटाळांनीं तुकोबांचा छळच मांडला. ' तू विठोबाचें
नाम उच्चारतोस त्याचें हें फळ वरें ! ' असें म्हणून ते त्यांस हिणवूं
लागले. गांवांत कोणी वरें पाहीना. दोन पैसे कोणी कर्जाऊ किंवा
उसनवार देईना. त्यांनीं मोठा हिठ्या करून मिरच्या विकत घेतल्या व
गोण्या भरून एकदां ते कोंकणांत गेले. तेथें यांचा भोळवटपणा पाहून
त्यांना लुच्च्यांनीं लुटलें व सफा बुडविलें. देवाच्या दयेनें कांहीं पैसे
वसूल झाले. ते घेऊन परत येतांना वाटेंत एका भामट्यानें पित-
ळेची कडीं सोन्याचा मुलामा दिलेलीं यांच्या हातीं दिलीं व यांचे
रुपये उपटून तो निघून गेला ! गांवांत आल्यावर हीं कडीं सोन्या-
चीं नसून पितळेचीं आहेत असें दृष्टोत्पत्तीस आल्यावर लोकांनीं

फजिती केली व बायकोनें लाखोली वाहिली. याप्रमाणें पैसे जाऊन लोकांनिंदा मोबदल्यांत मिळाली. तरी आणखी एकवार जिजाईनें आपल्या नांवाचें खत लिहून दिलें व दोनशें रुपये तुकोबांस दिले, तुकोबांनीं त्याचें मीठ भरून दूर देशीं नेलें व दोनशेंचे अडीचशें केले, पण परत येतांना वाटेंत एक दीन व दारिद्र्यानें त्रस्त झालेला ब्राह्मण फार गयावया करूं लागला, तेव्हां चित्तास द्रव येऊन त्यास सर्व द्रव्य देऊन टाकले ! घरीं आल्यावर जिजाईनीं शब्दसुमनांनीं यथेच्छ पूजा केली ! अशांत पुणें प्रांतांत भयंकर दुष्काळ पडला. ह्या दुष्काळाचें वर्णन मार्गे पृ० ३३।३४ वर आलेच आहे. मुलें माणसें खाण्यावांचून हैराण झालीं. पाऊस पडला नाहीं. प्यायला पाणी मिळेनासें झालें. चाऱ्यावांचून बैल मेले. वडील बायको होती, तिनें कित्येक दिवस पोटांत अन्नाचा गोळा न गेल्यामुळे हजारों लोकांबरोबर प्राण सोडला ! तुकोबांची पत पार उडाली होती व घरांत दाणा बिलकुल नव्हता. त्यांना कोणी दारांत उभें करीना. त्या महाकाळांत शेराची धारण झाली. अन्नावांचून बायको मेली, या गोष्टीची त्यांच्या जिवाला अतिशय लज्जा वाटली. बायकोच्या पाठोपाठ त्यांचा पहिला व लाडका पुत्र संतोबा होता तोही मेल. याप्रमाणें दुःखाची सीमा झाली. आईबाप वारल्यापासून चार वर्षांत तुकोबांच्या संसाराची पार दाणादाण होऊन धन, गुरेंढोरें, बायको, मूल, अब्रू पार जाऊन सर्वांचा सत्यानाश झाला. दुःखाचा कडेलोट झाला. प्रपंचदुःखाच्या नांग्यांनीं त्यांचें अंतःकरण फाटून गेलें. देहूगांवांत पाय धरेना. आभाळ फाटलें. याप्रमाणें प्रपंचाची धूळधाण झाली.

७ संसार म्हटला म्हणजे आपत्ति आल्याच. जन्ममृत्यु ह्या महाघोर आपत्तीच्या रूपुस्तांत सांपडलेल्या यच्चावत् जीवांना आपत्तीची भेट घेतल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. संसार दुःखरूप आहे असा शास्त्र-

सिद्धांत आहे व सर्व जीवांचा अखेर अनुभव हाच आहे. तुकोबांनी चारवर्षे संसारांत बऱ्यापैकी काढलीं तोंच द्रव्यहानि, अपमान, दुष्काळ, प्रियजनवियोग या आपत्ती त्यांच्यावर एकदम् कोसळल्या व त्यामुळे संसाराचे भयाण स्वरूप प्रगट झाले. या आघातांमुळे प्रपंचांतून त्यांचे मन उठले. त्यांची पहिल्या बायकोवर फार ममता होती ती त्यांच्या डोळ्यांदेखत दुष्काळांत अन्नावांचून मृत्युमुखी पडली व त्यांच्या प्रेमाचे प्रथम पुष्प-संताजीवाळ-तेही गळून पडले. आई, बाप, भावजय, स्त्री, पुत्र हे सर्व कालवश झाले व कडुकाळांतील सर्व दुःखे अंगावर एकदाच येऊन आदळलीं-त्यामुळे त्यांच्या मनास प्रथम मोठा धक्का वसला. त्यांची वृत्ति उदास झाली. अशावेळीं जिजाई जर सौम्यप्रकृतीची असती तर तिने पतीचे चित्त प्रेमाने हातीं घेतले असते, त्यांच्या मनोगताप्रमाणे वागून संसारावरून पक्ष्याप्रमाणे उडून जाणारे त्यांचे मन मंजुभाषणांनीं व प्रेमळ कथालापानीं संसाराला कदाचित् तिला जखडून ठेवतां आले असते. पण हे आपले तर्क काय कामाचे ? भगवत्संकल्पाप्रमाणे सृष्टीतले सर्व व्यापार होत असतात. सामान्य जीव आपत्तींच्या जात्यांत किड्यांसारखे रगडले जातात, पण त्याच आपत्ति सभाग्य जीवांच्या उद्धाराला कारण होतात. श्रीरामरायाचा आज्ञा राजा अज याची तरुण लाडकी स्त्री अशीच तारुण्यांत मेली तेव्हां त्यानें विलाप केला तो कविशेखर कालिदासाने (रघुवंश सर्ग ८) वर्णिला आहे. अज म्हणाला : “ माझे धैर्य अस्तास गेले, आतां सुखविलास संपले, वसंतादि ऋतु उत्सवशून्य झाले, गायन बंद झाले, अलंकारांचे प्रयोजन सरले, सर्व गृह शून्य झाले. प्रिये ! तूं माझी गृहस्वामिनी (घरधणीण) होतीस, सल्लामसलत देणारी साचिव होतीस, एकांतांत सुखालापाने रिझवणारी मैत्रीण होतीस, ललितकलांत माझी प्रियशिष्या होतीस, अशा तुला ह्या मृत्यूने

हरण करून माझे काय काय नेले नाही ? मला त्यानें सर्वतोपरी नागविलें ! ” अज पडला विलासी राजा, आणि त्याचें वर्णन करणारा कविकुलमणि कालिदास ! तथापि अशा प्रकारचे शोकदायक विचार प्रियपत्नीवियोगानंतर कांहीं काळ तरी प्रत्येक विधुराच्या चित्तास दुखवीत असले पाहिजेत यांत संशय नाही. पण या दुनियेंत खरें प्रेम आहे कोठें ? असलें तर फारच विरळ. खरें प्रेम द्वितीय विवाहाच्या नुसत्या कल्पनेलाही अग्निस्पर्शासारखें भिऊन जाईल मृत्यूही शुद्ध प्रेमाचा नाश करूं शकत नाही. निष्फळ अश्रुधारांनीं शयनीय भिजविणारे, ‘ अशी गुणवती व प्रेमळ बायको जगांत मिळायची नाही ’ म्हणून रडतांनाच दुसरीसाठीं पत्रिका धुंडणारे, व विलापार्ची कवनें रचीत द्वितीयसंबंधाची योजना करणारे चंचल जीव दुनियेंत काय थोडे आहेत ! त्यांचें प्रेम कसलें तें ? क्षुद्र विषयवासनेला प्रेमाचें गोड नांव देऊन जगाला तें भुलविणें होय. निर्विषय प्रेमाला पात्र एक परमात्मा आहे व प्रेमाचें सर्वस्व फक्त भक्तांच्याच वांढ्याला आलेलें असतें. त्यांच्यांत खरेपणा असतो. वैराग्यानें डोळे उघडतांच नश्वर वस्तुजातांवर विभागलें गेलेलें प्रेम ते निग्रहानें एकवटून एका परमात्म्यालाच वाहतात. ‘ प्रेम अमृताची धार । वाहे देवाही समोर. ’ अजाचें सांत्वन करितांना वसिष्ठ म्हणाले:—

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।

स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥८॥

अर्थ:—“ मोहानें ज्याचें ज्ञान आवृत झालें आहे तो प्रियवस्तु गमावली कीं आपल्या हृदयांत हें शल्य खुपसलें गेलें असें मानतो; पण स्थिरबुद्धि पुरुष जो आहे तो विषयलाभ म्ह० स्वहित व विषयहानि म्ह० अहित असें न मानतां इष्टवस्तुवियोगानें आपला मोह तितकाच दूर झाला व आपल्या मोक्षरूप स्वर्गा स्वहिताचें दार उघडलें गेलें असें समजतो. ” वसिष्ठासारख्यांचा

हा बोध महात्म्यांच्या ठिकाणी सहजसिद्धसा उद्भूत होतो. नारदांची प्रिय माता त्यांच्या बाळपणीच वारली तेव्हां त्या स्थितप्रज्ञ मुनीला असाच दिव्य विचार स्फुरला. ते म्हणतात (श्रीभागवत-स्कंध १ अ० ६):—

तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीप्सतः ।

अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तरम् ॥ १० ॥

भक्तांचें कल्याण इच्छणाऱ्या भगवंताचा हा मजवर अनुग्रहच झाला असं मानून मी उत्तर दिशेची वाट धरिली. तुकोबाही नारदांच्याच कोटींतले असल्यामुळे त्यांनीही या प्रसंगी आपली अलौकिक स्थिरप्रज्ञता व्यक्त केली. आपत्तींचे प्रसंग हीं आपल्या कल्याणाचीं द्वारे आहेत. जगद्गुरु परमात्मा हा आपण शहाणे व्हावे म्हणून नानाविध भल्याबुऱ्या प्रसंगांतून नेऊन आपणांस शहाणपणाचे चांगले धडे देत असतो, पण ते न गिरवितां आम्ही मूढजन उनाड पोरंप्रमाणें पुनः पुन्हां त्याच्या हातच्या छड्यांचा कोडगेपणानें मार खात असतो. पुण्यात्मे मात्र विविध प्रसंगांतून ईश्वराचें मनोगत ओळखून अधिकाधिक शहाणे होतात. सर्वज्ञ देव जें जें करितो तें तें आपल्या हिताचें करितो असा त्यांचा देवावर अढळ विश्वास असतो. 'जें कांहीं करिसी तें माझें स्वहित' हें शममुख देणारें निर्मल तत्त्व ते जिव्हारीं बाळगतात, व ह्मणून महदापत्तींत निष्कंप राहतात. वाऱ्यानें झाडें उन्मळून पडतात, पण पर्वत स्थिर राहतात. सामान्य जीवांत व महात्म्यांत हाच मोठा फरक आहे. आपत्तींत वीराला अधिक अवसान चढतें तशीच भाविकाची निष्ठा दृढतर होत जाते. तुकोबांवर मार्गे सांगितलेल्या आपत्ती येऊन कोसळल्या व दुष्काळांत हजारों माणसें पटापट मरतांना त्यांनीं पाहिलीं, तेव्हां ही मृत्युलोकची राहाटी समजून येऊन त्यांच्या मनांत वैराग्य उत्पन्न झालें आणि या भवसागरांतून पांडुरंगावांचून तारणारा कोणीही नाही असा त्यांचा

निर्धार झाला. त्यांची या वेळची मनःस्थिति कशी होती ती पहा:—

१

बाप मेला न कळतां । नव्हती संसाराची चिंता ॥ १ ॥
 विठो तुझे माझे राज्य । नाहीं दुसऱ्याचें काज ॥ ध्रु० ॥
 बाइल मेली मुक्त झाली । देवें माया सोडविली ॥ २ ॥
 पोर मेलें बरें झालें । देवें मायेविरहित केले ॥ ३ ॥
 माता मेली मज देखतां । तुका म्हणे हरली चिंता ॥ ४ ॥

२

बरें झालें देवा निघालें दिवाळें । बरी या दुष्कालें पीडा केली ॥१॥
 अनुतापें तुझे राहिलें चिंतन । जाला हा वमन संवसार ॥ ध्रु० ॥
 बरें झालें देवा बाईल कर्कशा । बरी हे दुर्दशा जनांमध्ये ॥ २ ॥
 बरें झालें जर्गी पावलों अपमान । बरें गेलें धन ढोरें गुरें ॥ ३ ॥
 बरें झालें नाहीं धरिली लोकलाज । बरा आलों तुज शरण देवा ॥४॥

*

*

*

*

३

देव भक्तालागीं करूं नेदी संसार । अंगें वारावार करोनि ठेवी ॥१॥
 भाग्य द्यावें तरी अंगीं भरे ताठा । ह्मणोनि करंटा करोनि ठेवी ॥ध्रु०॥
 स्त्री द्यावी गुणवंती तीपें गुंते आशा । यालागीं कर्कशा पाठीं लावीर
 तुका ह्मणे साक्ष मज आली देखा । आणिक या लोकां काय सांगो३

४

संसाराच्या तापें तापलों मी देवा । करितां या सेवा कुटुंबाची ॥१॥
 म्हणऊनी तुझे आठवले पाये । ये वो माझे माये पांडुरंगे ॥ ध्रु० ॥
 बहुता जन्मींचा झालों भारवाही । सुटिजे हें नाहीं वर्म ठावें ॥ २ ॥
 वोढियेलों चोरीं अंतर्बाह्यात्कारीं । कणव न करी कोणी माझी ॥३॥
 बहु पांगविलों बहु नागविलों । बहु दीस झालों काशावीस ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे आतां धांव घाली वेगीं । ब्रीद तुझे जर्गी दीननाथा ॥५॥

५

पंचमहाभूतांचिये सांपडलों संधीं । घातलोंसे बंदीं अहंकारें ॥ १ ॥

आपुल्या आपण बांधविला गळा । नेणेचि निराळा असतांही ॥१॥
 कासया हा सत्य मानिला संसार । कां हे केले चार माझे माझे २
 कां नाहीं शरण गेलों नारायणा । कां नाहीं वासना आवरिली ॥ ३ ॥
 किंचित सुखाचा धरिला अभिलाष । तेणें बहू नाश केला पुढें ॥४॥
 तुका म्हणे आतां देह देऊं बळी । करोनि सांडूं होळी सांचिताची ५
 ह्यांपैकीं पहिल्या अभंगावरून लहानपणीं प्रथम बोल्होवा वारले
 व नंतर दुष्काळांत रखुमाई स्त्री, संताजी प्रथमपुत्र व शेवटीं
 तुकोबांची माता कनकाई या क्रमानें हीं माणसें वारलीं असें वाटते.
 बाप 'न कळतां' मेला म्ह० अकस्मात् मरण पावला, किंवा मला
 कळत नव्हतें अशा अज्ञानपणांत वारला, किंवा तुकोबा कोठें
 कामानिमित्त बाहेर गांवीं गेले असतां ते मरणसमयीं हजर नस-
 तांना वारला यांपैकीं काय खरें होतें हें आज कोण सांगू शकेल !
 खरा प्रकार कांहींही असो, आईबाप व स्त्रीपुत्र मरण पावले तरी
 ह्या धीर पुरुषानें 'विठो तुझे माझे राज्य । नाहीं दुसऱ्याचें काज'
 याप्रमाणें भजनसुखाला निर्वेधपणा मिळाल्याचेंच त्यांत समाधान
 मानलें एवढें खरें. दिवाळें निघालें, दुष्काळानें पीडा केली, बाईल
 कर्कशा मिळाली, अपमान झाले, धन व गुरेढोरे गेलीं, लोकलाज
 सोडून देवाला शरण गेलों—हें सगळें बरें झालें; कारण कीं—'अनु-
 तापें तुझे राहिलें चित्तन । जाला हा वमन संवसार'—ह्या सर्व
 आपत्तींमुळें संसाराचा वीट येऊन त्यांतून चित्त निघालें व अनुताप-
 पूर्वक देवाचेंच चित्तन करीत राहिलों, असें दुसऱ्या अभंगांत
 म्हटलें आहे.

फळकट हा संसार । येथें सार भगवंत ॥ १ ॥

संसार मृत्युग्रस्त, नश्वर व दुःखरूप आहे, त्याची आटाटी सर्व
 वृथा आहे, देव जोडावा हेंच जन्मा आलियाचें फळ आहे असें
 तुकोबांच्या मनावर पुरें बिंबलें.

तुका ह्मणे नाशिवंत हें सकळ । आठवे गोपाळ तेंचि हित ॥

* * * * *
सुख पाहतां जवापाडे । दुःख पर्वताएवढे ॥

* * * * *
दुःखांदवडी आहे हा संसार । सुखाचा विचार नाहीं कोठे

* * * * *
दंढ नाशिवंत आहे, देह मृत्यूचें भातुकें आहे, संसार सर्वथा दुःखरूप आहे, अवधीं सोयरीं सुखाचीं आहेत ह्मणून तुकोबांचें चित्त प्रपंचाला विटलें व अविनाशी सुख शोधण्याची त्याला भूक लागली. हा मृत्युलोक अनित्य व असुख आहे व येथें येऊन मला भजा—‘ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ’ असें स्वतः देव गीतेंतच (अ० ९ — ३३) बोलले आहेत. देव बोलले, शास्त्रांनीं सांगितलें आणि संतांनीं उपदेश केला, तरी ज्याचा त्याला पूर्ण अनुभव येऊन सत्य पटावें लागतें ! तें पटण्याइतकी अनंतजन्मांच्या पुण्याईनें मनोभूमि भाजून तयार व्हावी लागते. आपत्तीनें भूमि भाजून निघाली कीं तेथें परमार्थाचें पीक उत्तम येतें. चवथ्या अभंगांत तुकोबांनीं हेंच सांगितलें आहे. संसारतापानें तापलों ह्मणून देवाचे पाय आठविले. वर्तमान जन्मांतलीं दुःखें प्रत्यक्ष दिसलीं त्याबरोबर मागचे सर्व जन्म आठवले. अनंत जन्म असेंच दुःखांत गेले असून सुखाचे सांगाती, आंतले बाहेरले सर्व चोर आहेत, हे कोणी कामाचे नाहीत म्हणून काकुळतीस येऊन त्यांनीं देवाचे पाय धरिले हे चवथ्या अभंगाचें वर्म आहे. पण दुसऱ्यांनीं मला बुडविलें असें म्हणण्यापेक्षां अहंकारानेंच माझा नाश केला, अहंवृत्तीमुळें संसार सत्य मानून माझा मीच फसलों, इतके अनंत जन्म व चालू जन्माचीं इतकीं वर्षे व्यर्थ घातलीं—असो. आतां हा देह देवाच्या पायीं दिला हें पांचव्या अभंगाचें वर्म आहे. दिग्दर्शनार्थ हे चारच अभंग पुरेत.

‘ आतां बरें झालें ’ हा अभंग पहा. काय बरें झालें ? संसार

खोटा आहे हें कळून 'डोळे उघडले.' आपत्तीने डोळे उघडले म्हणजे आपत्तीच अनुग्रह वाटू लागते. संसारांत सुख असतें तर शुकादि कडेकपाटे धुंडीत गेले नसते, ढेकणाच्या बाजेवर निवांत झोंफ लागणें जसें शक्य नाहीं तसें संसाराच्या नित्यसंगतींत सुख मिळणें शक्य नाहीं इ० विचार तुकोबांच्या अभंगांत वेळोवेळीं आले आहेत. तुकोबांचें अंतःकरण ह्याप्रमाणें वैराग्यानें अनुतापानें भरून गेलें. वैराग्य हा परमार्थाचा पाया आहे. देहासगट सर्व दृश्य-सृष्टीच्या नश्वरत्वाचा पूर्ण ठसा चित्तावर उमटल्यावांचून तेथें ज्ञान ठरत नाहीं. 'विरक्तीवांचूनि कहीं । ज्ञानासी तगणें नाहीं' (ज्ञाने० १५।३६) हा सिद्धांतच आहे आणि असें वैराग्य अंगीं वाणण्यास जीव संसाराला आंतून विटलाच पाहिजे. 'संसारा या समस्ता । जाणजे जें अनित्यता । तें वैराग्य दवडितां । पाठी लागे ॥' (३९) असें दृढतर वैराग्य उत्पन्न होणें हीच परमात्म्याची कृपा होय. वैराग्य सोपें नाहीं, भगवंताच्या प्रसादावांचून तें कोणास मिळत नाहीं. देवाच्या मनांत ज्याच्यावर कृपा करावयाची आहे त्याला तो वैराग्य हें पहिलें दान देतो. असें परम शुद्ध वैराग्य तुकोबांना प्राप्त झालें आणि त्यांच्या परमार्थास आरंभ झाला.

८ वैराग्याबरोबर चित्तवृत्ति निवळण्यासाठीं त्यांनीं एकांत धरिला. ते प्रथम भामनाथाच्या डोंगरावर गेले व तेथें ते पंधरादिवस राहिले. तेथें त्यांनीं देवाच्या ध्यानांत व नामस्मरणांत काळ घालविला. इकडे तुकोबा घरांतून गेल्याचा बोभाटा होऊन जिजाबाईस चैन पडेना. जिजाबाईचा स्वभाव तापट असला तरी ती माउली थोर पतिव्रता होती. तुकोबावांचून तिला कांहीं सुचेना. तिनें कान्होबास त्यांच्या शोधार्थ पाठविलें, अखेर भामनाथावर त्यास तुकोबा आढळले. तेव्हां त्यांनीं आग्रह करून तुकोबांस घरीं नेले. जिजाबाईस त्यांना पाहून आनंद झाला. वडिलांपासून ज्यांच्याकडे येणें

होते त्यांची तुकोबांनी खतपत्रे माणविली व तीं सर्व ते इंद्रायणीच्या डोहांत बुडवून टाकू लागले. तेव्हां कान्होबांनी नम्रपणाने सांगितले की, 'तुम्हीं आतां साधु झालांत, पण मला बायकापोरांचा प्रपंच चालवायचा आहे, तेव्हां एवढे पैसे बुडवून माझे कसे चालेल?' हे ऐकून तुकोबा म्हणाले. "ठीक आहे. यांतलीं निम्मी खतपत्रे घेऊन तूं वेगळा हो व आपला संसार चालीव. आमचा सर्व भार विठोबावर आहे, हा आतां आम्हीं आपला क्रम ठरविला आहे. भुकेची वेळ पांडुरंग राखील. तुला मी तोशीद लागू देणार नाहीं. तूं आपला भाग घेऊन वेगळा हो, आमची काळजी करूं नकोस." असे म्हणून निम्मी खतपत्रे त्यांनीं कान्होबांच्या स्वाधीन केलीं व आपल्या बांध्यांची तत्काळ इंद्रायणीला अर्पण केलीं ! खतपत्रे बुडविण्याचे कारण महिपतबावांनीं मार्मिकपणाने दिले आहे. ते म्हणतात:—

अनुभव नसतांचि जाण । व्यर्थ पुस्तकींचें ज्ञान ।

तैसेंचि परहस्तींचें धन । दुश्चित्त मन सर्वदा ॥

आमुचें देखील किंवा नाहीं । ऐसी दुराशा आठवे जीवीं ।

यास्तव इंद्रायणीच्या डोहीं । खतें स्वयें बुडविलीं ॥

तुकोबांनीं आपली चित्तवृत्ति पांडुरंगाला वाहिली. या वृत्तीला मागे खेचणारी, पायबंद घालणारी, दुष्ट दुराशा त्यांना नको होती. मागे 'देह जड झाले ऋणाच्या आभारे । केले संवसारे कासा-ब्रीस' हा कर्जाचा अनुभव त्यांना आलाच होता. आतां देण्याघेण्याच्या कटकटीतून कायमचे सुटावे व निर्वैयपणाने हरिभजनांत रमावे यासाठीं त्यांनीं खतपत्रे इंद्रायणीच्या डोहांत टाकलीं. यापुढे त्यांनीं द्रव्याला स्पर्श केला नाही. दारिद्र्याचे हाल सोसले, प्रसंगीं भिक्षेवरही राहिले, पण धनस्पर्श यावज्जन्म न करण्याचा निश्चय करून कांचनाच्या पाशांतून ते कायमचे मुक्त झाले.

९ तुकोबांचा कांहीं काळ नित्यक्रम असा होता. प्रातःकाळीं प्रातर्विधी भाटपून विठोबाच्या देवळांत जावे, पूजाअर्चा करावी व इंद्रायणीच्या पार होऊन भामनाथ, भंडारा, किंवा गोरडा यांपैकी कोणत्या तरी डोंगरावर जाऊन ज्ञानेश्वरी किंवा नाथभागवत या ग्रंथाच्या पारायणांत, नामस्मरणांत सारा दिवस एकांतांत घालवावा. रात्र पडली कीं गांवांत येऊन मंदिरांत कीर्तनश्रवणांत किंवा पुढेंपुढें कीर्तन करण्यांत अर्धी रात्र घालवून उत्तररात्री थोडीशी निद्रा घ्यावी. याप्रमाणें विरक्तस्थितीनें राहतां राहतां त्यांनीं क्षुधातृषा हे प्राणधर्म जिंकले, निद्रालस्य गेले, युक्ताहारविहार सहजच होत असल्यामुळे इंद्रियजय झाला. हे सर्व हळुहळु साध्य झाले. सद्ग्रंथसेवन, नामस्मरण, कीर्तन, ध्यानधारणादिकांचा अभ्यास यांत काळ जाऊ लागला. त्यांनीं यात्रा वगैरे फारशा केलेल्या दिसत नाहींत. आषाढीकार्तिकीची वारी घराण्याचीच होती ती त्यांनीं यावज्जन्म चालविली. आळंदी क्षेत्र जवळच चार कोसांवर आहे व त्यांचीं ज्ञानेश्वर माउलीच्या चरणीं निष्ठाही मोठी होती यामुळे आळंदीस ते वारंवार जात. निवृत्तिनाथांची समाधी त्र्यंबकेश्वरीं आहे, चांगेदेवांची पुणतांब्यास आहे व पैठण नाथांचें क्षेत्र प्रसिद्धच आहे आणि हीं तीनही क्षेत्रें गोदातीरीं आहेत. तेव्हां वारकऱ्यांच्या मेळ्याबरोबर हे या क्षेत्रीं जाऊन आले यांत शंका नाहीं. 'गोदातटें निर्मळें । दिवस जाय सुखाचा' असा एका अभंगांत त्यांचा उद्गार आहे. काशी, गया व द्वारका पाहिल्याचें त्यांनीं एकदा लिहिलें आहे. हा यात्राप्रसंग शके १५५३। ५४ या सालांत गुरुदेशापूर्वीं झाला असावा. वैराग्य उत्पन्न

१ 'वाराणसी गया पाहिली द्वारका । परि नये तुका पंढरीच्या॥' हा अभंग पहा. 'तारुं लागलें बंदरीं' ह्या अभंगावरून व विशेषतः 'सीड लागले फरारा' या वर्णनावरून तुकोबा द्वारकेला तारवांत बसून गेले असावेत असें व दटें.

झाल्यावरच्या एकदोन वर्षांत ते काशीद्वारकादि क्षेत्रीं जाऊन आले
 असावेत. असो. याप्रमाणें संसाराचा थोडा अनुभव घेऊन व
 त्याची निःसारता मनाला पटून तुकोबांनीं परमार्थाची आवड
 धरिली. परमार्थप्राप्तीचे उपाय व सिद्धि याचें आपण पुढील
 खंडांत साविस्तर समीक्षण करूं.

मध्यखंड.

प्रकरण चवथें,

आत्मचरित्र.

यालागीं सुमन आणि शुद्धमती । जो अनिदक अनन्यगती ।
पै गा गौप्यही परी तयाप्रती । चावळिजे सुखें ॥

ज्ञानेश्वरी अ. ९-४०

१ संतचरित्रश्रवणाची आवड. २ तुकोबांचा आत्मचरित्रपर अभंग. ३ अभंगाचें विवरण व त्यांतील तीन मुद्दे. ४ वैराग्य. ५ साधनमार्ग. ६ निषेधाचा आघात. ७ दुसऱ्या अभंगाचा विचार. ८ प्रस्तुत खंड.

१ थोर पुरुष पाहिला कीं याला हा थोरपणा कसा प्राप्त झाला, हा कोणत्या मार्गानें कसा वागत आला, कोणते गुण यानें कसे संपादिले व वाढविले, हें समजण्याची मनुष्यमात्रास स्वाभाविक इच्छा असते. ही जिज्ञासा सात्विक असते, कारण आपल्यास असें वागतां यावें हा निर्मळ भाव तिच्या पोटांत असतो. सत्पुरुषाचें दर्शन झालें किंवा त्याचें चरित्र ऐकिलें म्हणजे याच्या अंगचे गुण आपल्याला कळावेत व हा कोणत्या मार्गानें प्रस्तुतच्या महत्पदास पोचता हें लक्ष्यांत घेऊन आपणही त्याच मार्गाला लागावें असें आपणांस वाटते. महत्पदप्राप्ति सुलभ नाहीं, त्यासाठीं त्यानें सोसलेले कष्ट सोसण्याची ताकद व पुण्याई सर्वांच्या वांट्यास येत नसून ही जिज्ञासा तृप्त झाली तरीही बहुतेकांच्या हातून थोरांचें अनुकरण होत नाहीं. बहुधा कळूनही वळत नाहीं, तथापि कळणें जरूर असतें. वेदशास्त्रांत ब्रह्मनिष्ठांच्या अंगचे अनेक गुण सांगितले आहेत. ते महत्प्रयासानें ज्यांनीं आपल्या अंगीं आणले अशा महात्म्यांचा

आचारच सामान्य जनांस मार्गदर्शक होतो व सात्विक श्रद्धा ज्यांच्या अंगी उत्पन्न झाली आहे ते त्यांचा आचार ह्य० वर्तनक्रम पाहून त्याप्रमाणे चालत असतात ' परी श्रुतिस्मृतीचे अर्थ । जे आपणचि होऊनि मूर्त । अनुष्ठाने गाजत । वडिल जे हे ॥ ८६ ॥ त्यांची आचार ती पाउलें । पाऊनि सात्विकी श्रद्धा चाले । तो तोंचि फळ ठेविलें । ऐसें लोहे ॥ ८७ ॥' (ज्ञानेश्वरी अ० १७) महात्मा जेवतो कसा, बोलतो कसा, चालतो कसा, व्यवहारांत वागतो कसा हे समजण्यांत सुद्धां मोठें शिक्षण असतें. सामान्य जनांना प्रिय असलेले विषय त्यानें कसे सोडले, विषयवासना कशी जिंकली, त्याला वैराग्य कसे प्राप्त झालें, प्रवृत्ति जिंकून तो निवृत्त कसा झाला, त्यानें कोणत्या ग्रंथांचें कसे अध्ययन केलें, त्यानें एकांत कसा धरिला, एकांतांत त्यानें कोणतें साधन केलें, सत्संगाची आवड त्याला कशी उत्पन्न झाली, सत्संगापासून त्यानें आत्मलाभ कोणता व कसा जोडला, त्यावर गुरुकृपा केव्हां कशी झाली, त्यानें निश्चय कोणता केला व तो आजन्म आघातांना न जुमानतां कसा पाळला, त्यावर भगवत्कृपा कशी झाली इत्यादि गोष्टी मुमुक्षूस नीट समजल्या म्हणजे त्याला आपला निश्चित कार्यक्रम ठरवितां येतो.

२ या प्रकारचे विचार तुकाराममहाराजांभोंवतीं नित्य जमणाच्या व त्यांच्या कीर्तनसुखाचा आनंद भोगणाऱ्या प्रेमळ भाविकांच्या मनांत येत असावेत. एकदां प्रसन्नवेळीं त्यांनीं महाराजांस प्रश्न केला कीं, " महाराज ! आपणांस वैराग्य कसे प्राप्त झालें ? भगवत्कृपा कशी झाली ? हे कृपेनें आह्मांस ऐकवावे. " हा प्रश्न ऐकून व श्रोत्यांची शुभेच्छा जाणून महाराजांनीं दोन अभंगांत त्यांस उत्तर दिलें. हे अभंग अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. त्यांतील 'यावी सूद्र वैश्य' हा अभंग तर महाराजांच्या चरित्राचा पूर्वार्ध स्पष्ट

सांगणारा आहे. आपलें चरित्र आपल्याच तोंडानें आपण सांगू नये हा शिष्टाचार खरा, पण 'तुम्ही संत प्रेमानें विचारतां तर तुमची ही आज्ञा मला पाळायला पाहिजे' असें म्हणून महाराजांनीं सांगण्यास प्रारंभ केला. 'नये बोलों परी पाळिलें वचन' हा चरण ह्या अभंगाचें ध्रुवपद आहे, यावरून आत्मचरित्र स्वमुखानें सांगणें अनुचित आहे हा भाव पोटांत ठेवून त्यांनीं केवळ भक्तानुग्रहार्थ आपल्या चरित्रांतल्या ठळक गोष्टी त्यांस सांगितल्या असें स्पष्ट होतें. आपण प्रथम त्यांच्या तोंडूनच त्यांचें पूर्वचरित्र लक्ष्यपूर्वक ऐकूं.

अभंग.

याती शूद्र वैश्य केला वेवसाय । आदि तो हा देव कुळपूज्य ॥१॥
 नये बोलों परी पाळिलें वचन । केलियाचा प्रश्न तुम्हीं संती ॥२॥
 संवसारें जालों आतिदुःखें दुःखी । मायबाप सेखीं क्रमिलिया ॥३॥
 दुष्कालें आटिलें द्रव्यें नेला मान । स्त्री एकी अन्नअन्न करितां मेली ३
 लज्जा वाटे जीवा त्रासलों या दुःखें । वेवसाय देखे तुटी येतां ॥४॥
 देवाचें देऊळ होतें तें भंगलें । चित्तासी जें आलें करावें तें ॥ ५ ॥
 आरंभीं कीर्तन करीं एकादशी । नव्हतें अभ्यासीं चित्त आधीं ॥६॥
 कांहीं पाठ केलीं संतांचीं उत्तरें । विश्वासें आदरें करोनियां ॥७॥
 गाती पुढें त्यांचें धरावें ध्रुपद । भावें चित्त शुद्ध करोनियां ॥ ८ ॥
 संतांचें सेविलें तीर्थपायवणी । लाज नाहीं मनीं येऊं दिली ॥ ९ ॥
 ठाकला तो कांहीं केला उपकार । केलें हें शरीर कष्टवूनी ॥ १० ॥

१ स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते सुगुप्तमपि वर्णितम् ।

व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवान्हि भगवत्प्रियः ॥

श्रीमद्भागवत ७-१३-४५

अजगरमुनि प्रन्हादास म्हणतात: 'माझे चरित्र लोकव्यवहार व शास्त्र-मर्यादा यांना सोडून आहे (असें जडांना वाटते) ह्मणून तें न सांगण्यासारखें असलें तरी तूं भगवद्भक्त आहेस म्हणून तुला सांगतो !

वचन मानिलें नाहीं सुहदांचें । समूळ प्रपंचें वीट आला ॥ ११ ॥
 सत्य असत्यासी मन केलें ग्वाही । मानियेलें नाहीं बहुमतां ॥ १२ ॥
 मानियेला स्वप्नीं गुरुचा उपदेश । धरिला विश्वास दृढ नाहीं ॥ १३ ॥
 यावरीया जाली कवित्वाची स्फूर्ती । पाय धरिले चित्तीं विठोबाचे १४
 निषेधाचा कांहीं पडिला आघात । तेणें मध्यें चित्त दुखवले ॥ १५ ॥
 बुडविल्या वह्यां बैसलों धरणें । केलें नारायणें समाधान ॥ १६ ॥
 विस्तारीं सांगतां बहुत प्रकार । होईल उशीर आतां पुरें ॥ १७ ॥
 आतां आहे तैसा दिसतो विचार । पुढील प्रकार देव जाणे ॥ १८ ॥
 भक्ता नारायण नुपेक्षी सर्वथा । कृपावंत ऐसें कळों आलें ॥ १९ ॥
 तुका म्हणे माझे सर्व भांडवल । बोलविले बोल पांडुरंगें ॥ २० ॥

३ (१) मी जातीचा शूद्र खरा पण व्यवसाय केला वैश्याचा.

(२) आमचा कुळस्वामी पांडुरंग असून त्याचीच उपासना आमच्या घराण्यांत पूर्वापार चालत आहे.

(३) आईबाप थोड्या अंतरानें वारल्यापासून संसारार्ची दुःखें मीं फार अनुभविलीं. दुष्काळ पडल्यामुळें घरांतलें होतें नव्हतें तें सर्व द्रव्य संपलें, द्रव्य संपल्याबरोबर मानप्रतिष्ठाही गेली. एक स्त्री 'अन्न अन्न' करतां अन्नावांचून मेली, जो व्यवसाय करावा त्यांत पाय आंत, असा आंतबट्याचा व्यापार होऊं लागल्यामुळें दुःखानें त्रासलों व माझी मलाच लाज वाटूं लागली, याप्रमाणें संतारतापानें फार दुःखी झालों.

(४) अशा स्थितींत जीवाला कांहीं विरंगुळा वाटावा म्हणून (विश्वंभरवावांनीं बांधलेले) पांडुरंगाचें देऊळ मोडकळीस आलें होतें त्याचा जीर्णोद्धार करण्याचें मनानें घेतलें (अहोरात्र शरीरकष्ट सोसून हें काम पुरें केलें.)

(५) प्रथम एकादशी करूं लागलों, कीर्तन ह् ० नाम-संकीर्तन—नामस्मरण करूं लागलों. प्रथम अभ्यासाकडे चित्त लागेना; मग संतांचे ग्रंथ पाहिले व त्यांचीं कांहीं उत्तरे (वचनें) पाठ

केली. संतवचनांवर पूर्ण विश्वास ठेवून व त्यांविषयी आदर वाळ-
गून तीं पाठ केली (व अर्थमननद्वारां चित्त अभ्यासाकडे लाविलें.)

(६) कीर्तनभजन कोणी हरिदास करीत तेव्हां मार्गे उभा
राहून ध्रुपद घळं लागलों व ' भावे चित्त शुद्ध करून ' अर्थपर
होऊन हरिप्रेम चित्तांत जमवूं लागलों.

(७) कीर्तनकार, भजनकार, हरीचें नाम गाणारे जे जे
कोणी संत भेटत त्यांच्या पायां पडून त्यांच्या पायाचें तीर्थ घेऊं
लागलों. याची लाज वाळगिली नाही.

(८) शरीर कष्टवून घडेल तेवढा परोपकार करूं लागलों.
दुसऱ्याच्या कार्यांत देह झिजवूं लागलों.

(९) ह्याप्रमाणें मी परमार्थाचा अभ्यास करूं लागलों,
कथाकीर्तनांत व संतसंगांत रमूं लागलों, परकार्यांत देह झिजवूं
लागलों, तेव्हां हा प्रपंचाकडे नीट लक्ष देत नाही असें वाटून
स्त्रीबंधुआसेष्ट हे मला उपदेश करून परत प्रपंचाकडे वळवूं लागले,
तेव्हां मन घट्ट करून मी त्यांचे ऐकिलें नाही. कारण मला 'समूळ
प्रपंचाचा वीट आला ' होता. सुहृद्गण मला प्रपंचाकडे खेचूं पहात
होता व मन परमार्थाकडे वळलें होतें, लोक प्रवृत्तीकडे ओढीत
होते व चित्ताला निवृत्ति आवडूं लागली होती; अशा प्रवृत्तिनिवृत्ती-
च्या झगड्यांत — ' सत्य असत्याला मन ग्वाही ' ह्य० साक्षी करून
सत्य जो श्रीहरि त्याचा मार्ग मी धरिला व असत्य—मिथ्या—
नाशिवंत जो प्रपंच त्याचा मार्ग सोडला व येणेंप्रमाणें ' मानियेलें
नाहीं बहुमतां.' नित्यानित्यविवेक करून श्रीहरीचा मार्ग निश्चित केला.

(१०) याप्रमाणें श्रीहरिच पाहिजे असा माझा माझ्या ठिका-
णीं निश्चय झाल्यावर श्रीगुरु बाबाजी चैतन्य यांनीं स्वप्नांत उपदेश
करून आवडीचाच ' राम कृष्ण हरी ' हा मंत्र दिला व मी ' च-
रिला विश्वास दृढ नाहीं ' म्हणजे हरिनामच मला तारील, नामच

नामी जो हरि त्याची भेट करवील असा बळकट विश्वास धरिला व नामस्मरणाची वृद्ध कांस धरिली.

(११) अखंड नामस्मरणांत रंगून जाऊं लागलों तेव्हां मला कवित्वाची स्फूर्ति झाली. कीर्तनप्रसंगीं मुखावाटे प्रासादिक अभंग येऊं लागले. ही माझ्या बुद्धीची प्रभा नसून देव मला बोलवतो असें समजून मी विठोबाचे पाय चिर्तीं धरिले.

(१२) पण असा क्रम चालला असतां (रामेश्वरभटांच्या द्वारे) निषेधाचा आघात पडला. देवाच्या प्रेरणेनें मी कवित्व करीत असून कांहीं लोकांनीं त्यास अडथळा केला, तेव्हां मी अभंगांच्या व ह्या इंद्रायणीच्या डोहांत बुडविल्या व (तेरा अहो-रात्र) घरणें धरून देवाच्या द्वारीं त्याचें ध्यान करीत पडून राहिलों. तेव्हां दया येऊन नारायणानें (स्वतः दर्शन देऊन) माझें समाधान केलें, आघातापासून माझें व वह्यांचें स्वतः रक्षण केलें.

४ ह्या अभंगांत तुकोबांच्या गळ्यांत संसार पडल्यापासून तों देवानें त्यांच्या अभंगांच्या व ह्या उदकांत राखिल्या व त्यांना सगुण-साक्षात्कार झाला, येथपर्यंतच्या सर्व ठळक गोष्टी त्यांच्याच मुखानें आपणांस ऐकावयास मिळाल्या आहेत. प्रथम त्यांनीं वैश्यव्यवसाय केला म्हणजे वाण्याचें दुकान चालविले. कांहीं वर्षे घंदा नीट चालला, पण पुढें एकामागें एक आपत्ति येऊन त्यांचें मन संसारा-ला विटलें. आईबाप वारले, दुष्काळानें सर्व द्रव्य गेलें, द्रव्यनाशा-बरोबर प्रतिष्ठा जाऊन दिवाळें निघालें, एक स्त्री अन्नावांचून तडफडून मेली, जो उद्योग करावा त्यांत आंत पाय असें होऊन ते प्रपंचदुःखानें होरपळून गेले तेव्हां वैराग्य उत्पन्न झालें. मनुष्य प्रपंचांत होरपळून निघाला म्हणजे परमार्थाकडे वळतो. संसारदुःखानें दुखवला व त्रिविधतापानें पोळला म्हणजेच प्राणी परमार्थाचा अधिकारी होतो. संसारदुःखानें आपण सगळेच गांजले जातो, दुःखें असह्य झालीं

ह्मणजे संसाराचा तेवढ्यापुरता वीटही येतो; पण शेंबडांतल्या माशीप्रमाणे त्यांतच पुन्हां गुरफटून जातो! संसाराच्या लाथा खाऊन आपण कोडगे होतो. तुकोबांनाही प्रपंचाचा वीट आला, पण यांत त्यांत फरक आहे, त्यांना 'समूळ प्रपंचाचा' वीट आला, प्रपंचाला मूलाधार जी वासना तीही त्यांची नष्ट झाली. स्मशानवैराग्य आपणांस नेहमीं येत असते, पण ते वैराग्य स्मशानाच्याबाहेर पाऊल टाकले कीं संपून पुन्हां आपण पहिल्यासारखे लोचट बनतो. याचे कारण—ते वैराग्य वरवर असते. डोळ्यांतून चार थेंब गेले कीं वैराग्य संपले ! तुकाराममहाराजांना प्रपंचाचा वीट आला एवढेच नव्हे तर प्रपंचाचे मूळ जी वासना तीही त्यांच्या ठिकाणची दग्ध झाली. संसार नश्वर आहे, संसारसुख ही भ्रांति आहे व शहाण्याने प्रपंचविषयक सर्व वासनांपासून दूर झटकले पाहिजे असा त्यांचा ठाम निश्चय झाला. ह्याप्रमाणे परमार्थाला मूलाधारभूत जें वैराग्य ते त्यांच्या अंगीं उत्पन्न झाले.

५ संसाराला जशी पाठ फिरली तसा परमार्थ सन्मुख होऊं लागला. परमार्थसिद्धीसाठीं काय साधनें केलीं हे त्यांनीं पुढें सांगितले आहे. विठोबाच्या देवळाचा त्यांनीं जीर्णोद्धार केला, एकादशीव्रत व हरिजागर ते करूं लागले, कीर्तनभजनकारांच्या मार्गे शुद्धभावानें टाळ धरून ते उभे राहूं लागले, साधुसंतांचे कित्येक ग्रंथ त्यांनीं पाहिले व मननसुखाला उपकारक अशीं त्यांचीं वचनें पाठ केलीं, लाजलज्जा सोडून साधुसंतांच्या पायीं ते नम्र झाले, होईल तितका देहाकडून परोपकार केला—ह्या साधनमार्गांचे त्यांनीं आक्रमण केले. स्त्रीबंधुभासदृष्ट यांनीं त्यांना परमार्थापासून निवृत्त करून प्रपंचाकडे पुन्हां खेचण्याचे पुष्कळ प्रयत्न केले. ह्या योगानें त्यांचा निश्चय कसाला लागला व अंतर्दुर्गाची शुभ प्रेरणा प्रमाणभूत मानून त्यांनीं कोणाचेही न ऐकतां आपली एकनिष्ठ

उपासना कायम राखिली. त्यांचा निश्चय दृढ आहे असे जाणून सद्गुरू बाबाजी चैतन्य ह्यांनी त्यांच्यावर अनुग्रह केला व स्वप्नांत उपदेश देऊन ' राम कृष्ण हरी ' हा आवडीचा मंत्र दिला. ह्याप्रमाणे तुकाराममहाराजांनी आपला साधनमार्ग सांगितला आहे. विठ्ठलमंदिराच्या जीर्णोद्धारपासून तो गुरुकृपेपर्यंत सर्व साधनांचा अवलंब त्यांनी ' भावे चित्त शुद्ध ' करून केला. ह्यांत नामस्मरण हे अखेरचे मुख्य साधन त्यांनी आजन्म चालविले तरी पूर्वीच्या साधनांचे महत्त्व कमी आहे असे कोणी समजू नये. पहिलेच साधन विठ्ठलमंदिराच्या जीर्णोद्धारचे आहे. विश्वंभरबावांच्या वेळेपासून विठ्ठलमंदिर देहूंत होते. त्यांच्या वेळेपर्यंत देवाची पूजाअर्चा, आरतीधूपारती वगैरे प्रकार चालतच आले होते. मंदिर तुकोबांच्या पूर्वीही होते, व नंतरही आहे. त्यांनी जीर्णोद्धार कसला केला असे कोणास वाटेल, तर तसे नाही. त्यांनी दगड गोळा केले, माती व पाणी एक करून चिखल केला, मिती उभारल्या व हे स्वतः शरीरकष्टाने केले—ही देवाची केवळ कायिक सेवा झाली. पण त्यांनी देवळाचा जीर्णोद्धार करण्याच्या मिषाने आपलाच जीर्णोद्धार केला, आपल्या भावाचा उद्धार केला, भक्तिभाव जिवंत केला व भावानेच पुढे त्यांना देव सांपडून दिला. ' तुका म्हणे होता ठेवा । तो या भावा सांपडला ॥ ' ज्या भावापाशी देव राहतो, ज्या भावाने देव सांपडतो, तो भाव देवळाच्या जीर्णोद्धारच्या निमित्ताने त्यांनी खडा उभा केला. भावाचा उदय चित्तांत झाल्यामुळे चिखलमातीचे काम करण्यांतही भगवत्सेवा कशी झाली हे भाविकच जाणतील. मला तर वाटते की, ज्या विश्वात्मक पांडुरंगाच्या नांवाचा झेंडा त्यांनी पुढे जगभर नाचविला, तो विश्वात्मा महाराजांच्या ह्या प्रथम सेवेपासूनच त्यांजकडे प्रेमाने पाहू लागला! गंध, धूप, दीप, पूजाअर्चा, नमस्कार, आरती, भूपाळी, भजन,

कीर्तन, ही सर्व उपासनेचीं बाह्य उपांगें आहेत व चित्तांत भाव नसला तर ही कवाईत होते, पण भावाचा उदय होतांच हीच त्या दीनदयाळ विठोमाउलीच्या प्राप्तीचीं साधनें होतात ! तेव्हां महाराजांच्या चित्तांत शुद्ध भावाचा उदय होऊन त्यांनीं मंदिराचा जीर्णोद्धार केला, एकादशी व्रत चालविलें, साधुसंतांचे ग्रंथही ' विश्वासें आदरे ' वाचले व त्यांतील निवडक वचनें आत्माभ्यासार्थ पाठ केलीं, कीर्तनकाराच्या मार्गे ते टाळ धरून उभे राहिले तेंही ' भावें चित्त शुद्ध ' करून राहिले. ह्या सर्वांत भाव मुख्य होता, व त्यामुळेच भावाचा भोक्ता जगदीश संतुष्ट झाला व त्यांना बाबाजी महात्म्यांचा उपदेश होऊन साधनांचें परमसार जें नामस्मरण त्याचा टकळा लागला. देवाची पूजाअर्चा, सद्ग्रंथसेवन, सत्संग, एकादशीव्रत, कीर्तन व नामस्मरण हा तुकोबारायांचा साधनमार्ग लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. ह्या साधनांनीं व गुरुकृपाबलानें ते अखेर भगवंताच्या पूर्णकृपेस पात्र झाले.

६ वैराग्य व साधनक्रम सांगितल्यावर महाराजांनीं पुढील चरणांत भगवत्कृपा झाल्याचें सांगितलें आहे. कृपेचें पहिलें चिन्ह म्हणजे त्यांना कवित्वस्फूर्ति झाली हें होय. ' ट ' ला ' ट ' आणि ' फ ' ला ' फ ' करणारे आणि आम्हांला स्फूर्ति झाली म्हणून सांगत फिरणारें धीटपाठ कवि गळोगळीं पडले होते व आहेत. तुकोबा अशांतले नव्हत हें सांगायलाही नको आहे. भगवत्स्फूर्तीवांचून त्यांनीं कधींही अभंग केले नसते. त्यांनीं अभंग केलें तेंही भगवत्संतोषार्थच केले; त्यांनीं केले म्हणण्यापेक्षां ते त्यांच्या प्रेमानें भरलेल्या हृदयांतून प्रकट झाले असेंच म्हणणें योग्य आहे. त्यांचे अभंग हे त्यांच्या हरिप्रेमाचे उद्गार आहेत. ती सखा भगवंत त्याची वाचा आहे. ह्या त्यांच्या कवित्वाला रामेश्वरभटाकडून निषेध झाला, तेव्हां चित्त दुखविलें जाऊन त्यांनीं अभंगांच्या वद्दया इंद्राय-

णींच्या डोहांत बुडविल्या. तेव्हां 'केले नारायणें समाधान'—देवानें तुकोबांना प्रत्यक्ष दर्शन देऊन त्यांना आलिंगन दिलें व त्यांच्या वह्या उदकांत रक्षिल्या. ह्याप्रमाणें महाराजांना फार दिवसांची 'देव प्रत्यक्ष भेटावा' ही जी तळमळ होती ती शांत झाली; त्यांना सगुणसाक्षात्कार झाला; त्यांचे डोळे, अंग व मन निवालें. देवाच्या नुसत्या परस्पर गोष्टी सांगावयाचा प्रसंग राहिला नाही. 'मी देव पाहिला आहे' असें बोलण्याचें सामर्थ्य त्यांना आलें. 'भक्ता नारायण नुपेक्षी सर्वथा । कृपावंत ऐसें कळों आलें ॥' असें त्यांनीं ह्या अभंगाच्या शेवटीं ह्मटलें आहे. देवाच्या कृपेचा प्रत्यक्ष अनुभव झाला. भक्तांची नारायण उपेक्षा करित नाही हें त्यांना अनुभवानें झणतां येऊं लागलें. ह्याप्रमाणें सगुणसाक्षात्काराचा वृत्तांत त्यांनीं येथें थोडक्यांत सुचविला आहे. ह्यासंबंधानें महाराजांचे स्वतःचे अभंग आहेत त्यांचा पुढें एका प्रकरणांत स्वतंत्र विचार होणारच आहे.

७ ह्या पहिल्या अभंगांतच 'नये बोलों परी पाळिलें वचन' असें म्हणत म्हणत महाराजांनीं आपल्या चरित्रांतल्या ज्या ठळक गोष्टी सांगितल्या, त्यांत स्वस्तुतीचें एक अक्षरही नाही, तथापि स्वचरित्र बोललों हेंच फार झालें असें वाटूनच कीं काय कोण जाणे, दुसऱ्या अभंगात त्यांनीं आपल्याकडे अत्यंत लघुत्व घेऊन "मी तरलों नाही. तुह्मां चार चौघापैकींच मी एक आहे. एकाचें पाहून दुसरा ह्याप्रमाणें तुम्ही उगीच मला मानीत आलांत, माझा संसार धड चालेना, भाग्यहीन करंटा झालों म्हणून घरादाराचा त्याग करून लजेनें तोंड लपवण्यासाठीं रानांत जाऊन बसलों! सहज वाडवडील या विठोबाची पूजाअर्चा करित होते त्याप्रमाणें कुलक्रम चालविण्यासाठीं मीही करित आहे, पण तीहि भावपूर्वक करितों असें समजूं नका." याप्रमाणें आपल्या श्रोत्यांस पुष्कळ

सांगितलें ! याचा परिणाम त्यांच्या मनावर काय झाला असेल तो अजमावणें कांहीं फारसें कठीण नाहीं. उगीच साधु साधु म्हणून लोक मार्गें लागतील, पण हा पसारा न वाढतां प्राप्त झालेलें गुज वृढावण्यासाठीं एकांतच पत्करावा अशा हेतूनें महाराज हें बोलले, असाच त्यांची आपल्या मनाशीं कयास बांधला असेल ! आणि हेंच बरोबर आहे. महाराजांचें चरित्र त्यांच्या डोळ्यांपुढें होतें. ते रोज त्यांची कीर्तनप्रसंगीं होणारी तन्मयता पहात होते. हरीसाठीं त्यांनीं प्रपंचाची होळी केलेली त्यांना दिसत होती. ' रामकृष्ण-हरी 'च्या गर्जनेनें सारा देह मांव, भंडारा, मोराडा व भामगिरि डोंगर हे दणाणून जात होते. देवानें त्यांना प्रत्यक्ष दर्शन देऊन त्यांच्या अभंगांच्या वद्या उदकांत रक्षिल्याचा दुदुंभी चोहोंकडे वाजून राहिला होता, अशा स्थितींत ' मी भावानें देवाची पूजा करीत नाहीं व मी तरलों नाहीं ' हे त्यांचे उद्गार कोणत्या भावानें भाविकांनीं घेतले असतील हें कांहीं सांगायला नकोच.

८ असो. ह्याप्रमाणें ' याति शूद्र ' ह्या अभंगांत तुकोबांनीं १ वैराग्यप्राप्ति २ साधनमार्ग व ३ रामेश्वरभटांनीं निषेधाचा आघात केला व तो पांडुरंगानें स्वतः निवारिला ही मनोरम कथा ह्या तीन मुद्द्यांच्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. महाराजांनीं जन्मापासून सगुणसाक्षात्कारपर्यंतचें म्हणजे आपलें तीस वर्षांपर्यंतचें चरित्र स्वमुखा-नेंच येथें सांगितलें आहे. हाच क्रम धरून आपण त्यांच्या चरित्राचा विचार केला पाहिजे. आपण त्यांच्या जन्मापासून २३ व्या वर्षीं वैराग्य उत्पन्न झालें येथपर्यंतचा विचार मागील प्रकरणांत केला आहे. पुढील सात वर्षे हीं महाराजांच्या चरित्रांतलीं अत्यंत महत्त्वाचीं वर्षे होत, म्हणून त्यांचा सविस्तर इतिहास प्रस्तुत खंडांत आपणांस वाचावयास मिळेल. त्यांच्या उपासनेचा मुख्य विषय श्रीपांडुरंग, त्यांच्या उपासनेचा पूर्वीच्या साधुसंतांनीं चोखाळलेला

मार्ग, तुकोबांनीं आचरिलेला साधनक्रम, गुरूपदेश, कवित्वस्फूर्ति, कवित्वास रामेश्वरभटांनीं केलेला निषेध, तन्निमित्त तुकोबांनीं केलेला निग्रह, वद्या बुडवणें व तरणें व श्रीपांडुरंगानें सगुणरूपानें दिलेले दर्शन इ० महत्त्वाचे विषय प्रस्तुत खंडांत येणार असल्यामुळे हा खंड तुकोबांच्या चरित्राचा केवळ गाभा आहे. तुकोबांच्या चरित्राचें रहस्य आपणांस ह्या खंडांत समजून येईल. मुमुक्षूना हा खंड किच्यादाखल होईल. तुकोबांच्या चरित्राचें हृदय म्हणजे हा मध्यखंडच आहे. तुकोबांच्या चरणांचें स्मरण करून आपण आतां त्यांच्या उपासनेचा विषय काय होता तें पाहूं.

प्रकरण पांचवें.

वारकरी संप्रदायाचा साधनमार्ग.

पंढरीची वारी आहे माझे घरीं । आणिक न करी तीर्थव्रत ॥१॥
व्रत एकादशी करीन उपवासी । गाईन अहर्निशीं हरिनाम ॥ध्रु०
नाम विठोबाचें घेईन मी वाचे । बीज कल्पांतीचें तुका म्हणे ॥२॥

१ सत्संग, सच्छास्त्र. गुरुकृपा व साक्षात्कार हे चार टप्पे. २ वारकऱ्यांची
सिद्धांतपंचदशी. ३ भागवतधर्म. ४ तुकोबांचा अभ्यास. ५ एकादशीव्रत.
६ संप्रदायांत मिळून जाण्याचें वर्म. ७ वारकरीसंतांचा सहवास. ८ कीर्तन-
शुख. ९ कीर्तनाचें नियम. १० साधनांचा प्राण सद्भाव. ११ परोपकारव्रत.
१२ परोपकाराचे प्रकार. १३ तुकोबांची साक्ष.

१ तुकोबांचें चित्त प्रपंचाला विटल्यावर तें सहजच परमार्था-
कडे वळलें. चित्तांतून प्रपंच निःशेष गळून गेल्याशि-
वाय मनुष्याला परमार्थ आठवत नाही व आवडत नाही, रुचत
नाहीं व पचत नाही. मनोभूमि वैराग्यानें शुद्ध झाल्यावर त्यांत ज्ञान-
बीजाचा पेरणी झाली कीं तें उगवतें. तुकोबा मूळचेच मुक्त होते
तेव्हां हा सामान्य नियम त्यांना लागू नाही असें कोणी म्हणेल
तर तें खरें आहे, पण मुक्ताचें चरित्र एकदां लिहावयास घेतल्या-
वर मानवीदृष्टीनेंच तें लिहिलें पाहिजे. जीवन्मुक्ताला साधनें कशाळा
हवीत, तो सदाच साधनातीत असतो, पण मनुष्यदृष्टीनें मुक्तचरित्र
वर्णिल्याशिवाय मुमुक्षुसाधकांना त्यापासून आपण काय बोध घ्यावा
हें समजत नाही. म्हणून वैराग्यप्राप्तीनंतर तुकोबांनीं कोणत्या साध-
नांचें आचरण करून भगवत्प्रसाद जोडला हें आपणांस पहावयाचें

आहे. तुकोबाचें घराणें वारकऱ्यांचें, तेव्हां परंपराप्राप्त वारकरीपद्ध-
तीचें शिक्षण त्यांना बाळपणापासून घरीच मिळत होतें. पंढरीची
आषाढीकार्तिकीची वारी घरांत सुरू होती. वैराग्य होण्यापूर्वी
बराच वेळ ते पंढरीस जाऊन आले होते. ज्ञानेश्वरी व नाथांचें
भागवत, नामदेवांचे व नाथांचे अभंग त्यांनीं बाळपणापासून घरीं
दारीं ऐकले होते. नाथमहाराज आळंदीहून गेल्यापासून आळंदीची
यात्रा वाढली व वारकरीसंप्रदायाचा प्रसार पुणेप्रांतीं जारीनें होऊं
लागला होता. आळंदीस, पुण्यास, देहूस व आसपासच्या
खेड्यापाड्यांतून एकादशीचे उपास, भजनें, कीर्तनें यांचा प्रघात
बराच पडला होता. अशा परिस्थितींत तुकोबांच्या मनावर साह-
जीकच वारकरीपंथाचा पगडा बसला, त्या पंथाचाच क्रम त्यांनीं
स्वीकारला व अखेर आपल्या तपोबळानें ते त्या पंथाचे अध्वर्यु झाले.
कामकोपलोभरूप संसारांतून जीव निसटला ह्मणजे तो प्रथम मोक्ष-
मार्गीं सज्जनांचा संग धरितो. “ मग सत्संगें प्रबळें । सच्छास्त्राचेनि
बळें । जन्ममृत्यूंचीं निमाळें । निस्तरे रानें ॥ ४४१ ॥ ते वेळीं
आत्मानंदें आधर्वें । जें सदा वसतें वरवें । तें तैसेंचि पाटण पावे ।
गुरुकृपेचें ॥ ४४२ ॥ तेथ प्रियाची परम सीमा । तो भेटे
माउली आत्मा । तये खेवीं आटे डिंडिमा । सांसारिक हे ॥ ४४३ ॥”
(ज्ञाने०अ. १६). सतत सत्संग, सच्छास्त्राचें अध्ययन, गुरुकृपा
व आत्मारामाची भेट या क्रमानें जीव संसाराच्या गलबल्यांतून मुक्त
होतो. अगदीं याच क्रमानें तुकोबा साक्षात्काराच्या अखेरच्या पायरी-
पर्यंत क्रमानेंच मोक्षपर्वतावर चढत गेले. हाच दिव्य इतिहास आपणांस
या मध्यखंडांत पाहावयाचा आहे. सज्जनांचा संग व त्या संगतींत
सहज अंगीं जडणाच्या साधनांचा अवलंब हा त्यांचा पहिला टप्पा;
सच्छास्त्राचें ह० साधुसंतांचे ग्रंथाध्ययन हा दुसरा टप्पा; गुरूप-
देशाचा तिसरा टप्पा व शेवटचा टप्पा म्हणजे साक्षात्कार. हे चार

मुख्य दृष्टे व मधली सांखळी जुळविणारे दुय्यम दृष्टे घेत घेत
आपणही तुकोबांचा त्यांच्याच वचनाधारे माग काढीत व त्यांच्या
पावलावर पाऊल ठेवीत संथपणाने अखेरचा मुक्काम गाठू !

२ मोक्षमार्गी सज्जनांचा संग हा पहिला दृष्टा आहे. मोक्षाच्या
मार्गाला लागलेले जे मुमुक्षु व साधक यांचा सहवास शुभेच्छा वाढ-
विण्यास कारण होतो. मुमुक्षूला बद्धाची संगति रुचायचीच नाही.
सजातीयाची संगति प्रीतीला व गुणवर्धनाला उपयोगी पडते. प्रपं-
चाचा वीट येऊन तुकोबांना देव पाहिजे असे वाटू लागल्याबरोबर
'देव वसे ज्याचे चित्ती । त्याची घडावी संगती ॥' अशी स्वाभा-
विक इच्छा झाली. पूर्ण बनलेल्या सिद्धाची किंवा सद्गुरूची भेट
एकदम होत नाही, व झाली तरी ती पचत नाही; म्हणून प्रथम
आपल्याचसारख्या समानधर्मीयांची संगति लागते, व त्या
संगतीतले आचारविचार प्रिय वाटून त्यांचाच मार्ग अनुस-
रावासा वाटतो. याप्रमाणे विचार करून पाहतां तुकोबांना वारक-
न्यांची संगति प्रथम झाली, ती प्रिय वाटली, व वारकन्यांच्या
साधनांचाच त्यांनी अवलंब केला. वारकरीसंप्रदायाचा साग्र इति-
हास येथे सांगायला अवकाश नाही, म्हणून थोडक्यांत या संप्र-
दायाचे जे मूलभूत सिद्धांत आहेत ते सांगतो. हा संप्रदाय फार जुना
आहे, श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्याही पूर्वीचा आहे. वारकरीसंप्रदाय
ह० महाराष्ट्रीयानांचा भागवतधर्म. याची सिद्धांतपंचदशी आज
सर्व वारकन्यांना मान्य अशी आहे:—

(१) उपास्यः—श्रीपंढरपूरनिवासी पांडुरंग. सगुणनिर्गुण एक
हा सिद्धांत. महाविष्णूचे सर्व अवतार मान्य, पण दशावतारांपैकी
राम व कृष्ण हे विशेष मान्य. विठ्ठल म्हणजे गोपालकृष्ण हे
उपास्य.

(२)सच्छास्त्रग्रंथः—मुख्य उपासनाग्रंथ गीता आणि भागवतः गीता

ज्ञानेश्वरीभाष्यानुसार व भागवत-एकादशस्कंध नाथभागवतानुसार. सनातनधर्मप्रतिपादक वेदशास्त्रपुराणें मान्य, वाल्मीकिरामायण व महाभारत मान्य, संप्रदायप्रवर्तक संतांचीं वचनेंही मान्य. ' हरि-पाठ ' प्रशस्त.

(३) ध्येयः—अभेदभक्ति, अद्वैतभक्ति किंवा ' मुक्तीवरील भक्ति ' हें ध्येय. अद्वैतसिद्धांत मान्य, पण ' अभेदूनि भेद राखियेला अंगीं वाढावया जगीं प्रेमसुख ॥ ' या हातोटीनें वरील ध्येयाची सिद्धि कराययाची. ' तेचि भक्ति तेंचि ज्ञान । एक विठ्ठलचि जाण ॥ ' याप्रमाणें ज्ञानभक्तींची एकरूपता. द्वैताद्वैतभावानें एका नारायणाचीच सर्व व्याप्ति आहे या अनुभवाला पांचणें हें ध्येय.

(४) मुख्यसाधनः—नवविधाभक्ति मान्य, त्यांतही अखंड नामस्मरण व निरपेक्ष कीर्तन हें मुख्य साधन.

(५) मुख्य मंत्रः—' रामकृष्णहरी '. श्रीहरीचीं अनंत नामें सर्व स्मरणीय, विष्णुसहस्रनामपाठ प्रशस्त.

(६) भक्तराजः—गरुड, हनुमंत व पुंडलीक.

(७) आदिगुरुः—शंकर. हरिहरांत पूर्ण अभेद.

(८) मुख्यमहंतः—नारदप्रन्हादध्रुवार्जुनोद्धवांप्रमाणेंच ' निवृत्ति ज्ञानदेव सोपान सुक्ताबाई । एकनाथ नामदेव तुकाराम ' हे मुख्य महंत. यांनीं मान्य केलेले संतही मान्य.

(९) संतस्मरणः—' जयजय रामकृष्ण हरी ' ' जय विठ्ठल ' ' विठोबा रखुमाई ' या देवाच्या नाममंत्रांप्रमाणेंच ' ज्ञानेश्वर माउली तुकाराम ' ' ज्ञानदेवनामदेवएकातुका ' ' भानुदास एकनाथ ' ' दत्तजनार्दन एकनाथ ' हे संतांचे नाममंत्रही तारक. ' देव ते संत संत ते देव ' हा सिद्धांत.

(१०) पूज्यः—संत, गो, विप्र व अतिथि हे पूज्य. भगवान् श्रीकृष्णांनीं यांना पूज्य मानायचा घालून दिलेला कित्ता अनुल्लंघ-

नीय. तुळशी पूज्यः दारीं तुळशीवृंदावन, गळ्यांत तुळशीमाळ, व देवाला तुळशीहार अवश्य.

(११) महाव्रतें:—एकादशी व सोमवार. आषाढी व कार्तिकी दोन्ही वेळ पंढरीची वारी अवश्य, किमानपर्शी एक नियमित करून ती चुकूं न देणें. महाशिवरात्र अवश्य.

(१२) महातीर्थः—महातीर्थ चंद्रभागा व महाक्षेत्र पंढरपूर. त्र्यंबकेश्वर, आळंदी, पैठण, सासवड, देहू हीं संतस्थानें ही महाक्षेत्रेंच होत. गंगागोदायमुनादि तीर्थे व काशीद्वारकाजगन्नाथादि क्षेत्रें मान्य.

(१३) वर्ज्यः—परस्त्री, परधन, परनिंदा व मद्यमांस सर्वथा वर्ज्य. हिंसा सर्वकाळीं सर्वस्थळीं सर्वांना सर्वथा वर्ज्य. कायेनें, वाचेनें व मनानें अहिंसाव्रत पाळणें अवश्य.

(१४) आचारः—वर्णधर्म, आश्रमधर्म, जातिधर्म, व कुळधर्म ज्याचे त्यानें अवश्य पाळले पाहिजेत. 'कुळधर्म चाळी, विधिनिषेध पाळी' पण सर्व विहितकर्मे भगवत्प्रीत्यर्थ करी हा शास्त्रसंतांचा उपदेश सर्ववन्द्य, "यालागीं कर्म आपुलें । जें जातिस्वभावे असे आलें । तें करी तेणें जितिलें।कर्मबंधातें॥"(ज्ञाने.१८-९३३).

(१५) परोपकारव्रतः—'सर्वं विष्णुमयं जगत् ' म्ह० विष्णुमय जग (हाच) वैष्णवाचा धर्म (तुका) 'सर्वाभूतीं भगवद्भाव' (नाथ), " जें जें भेटे भूत । तें तें मानिजे भगवंत । हा भक्तियोग निश्चित । जाण माझा ॥ " (ज्ञाने० अ० १०—११८) हें उदार तत्त्व चित्तांत ठेवून व समतेनें, दयेनें, सर्वांशीं वागून कायावाचा-मनानें सर्वभूतांच्या उपयोगीं पडावें ही भूतपतीची सेवा होय.

३ वारकरीसंप्रदायाचीं हीं मुख्य तत्त्वे आहेत. भागवतधर्माचीं हीं तत्त्वे मान्य करून व मान्य करीत वारकरी पांडुरंगाची उपासना पत्करितो. तुकोबांच्या पूर्वीं हींच तत्त्वे वारकऱ्यांत प्रचलित होतीं

व त्यांनी आपल्या चारित्र्याने व उपदेशाने ह्याच तत्वांचा प्रसार केला. भागवतधर्म म्हणजे कांहीं वेगळा क्रांतिकारक धर्म आहे असें नाही, वेदधर्माचेच हे सर्वसंग्राहक, अत्यंत मनोहर व लोकप्रिय असें स्वरूप आहे. वारकरीसंप्रदाय म्ह० महाराष्ट्राचा भागवतधर्म. हा एक वेदविरुद्ध बंड आहे असें म्हणणारे पुराणे कर्मठ व आमच्यासारखाच सुधारणेचा हा एक प्रकार आहे असें म्हणणारे अर्वाचीन सुधारक हे दोघेही चुकले आहेत. ' उभौ तौ न विजानीतो ! ' हा संप्रदाय सनातनधर्माचाच आहे. भागवतधर्माला वर्णाश्रमधर्म मान्य आहेत, विहितकर्म अत्याज्य आहे अशी त्याची शिकवण आहे. खरा वारकरी जातीचा अभिमान वाहत नाही व कोणाचा हेवादेवाही करित नाही. प्रारब्धवशात् जेथे आपणांस नारायणाने जन्म दिला ज्या जातींत राहून व त्या जातीचीं कर्मे करित असतांही नारायणाचे सप्रेम भजन करावे व भवसागरांतून तरून जावे एवढेच त्याला कर्तव्य असते. पांडुरंगाचे भजन हेच जीविताने साफल्य आहे अशी संप्रदायाची शिकवण असल्यामुळे सर्व जातीचे, सर्व धंद्यांचे भाविक लोक प्रेमाने एके ठिकाणी जमतात व नामसंकीर्तनाचा आनंद देतात घेतात. खरा श्रेष्ठपणा देवाचा भक्त होण्यांत आहे. सदाचार व निष्काम हरिभजन या गोष्टी संभाळल्या म्हणजे झाले, अशा प्रेमळ वारकऱ्यांचा म्हणजे मोक्षमार्गी सज्जनांचा संग तुकोबांना पाहिलाच होता तो त्यांनी दृढ धरिला. संप्रदाय घरचा खरा, पण वैराग्य झाल्यापासून तो त्यांनी मनापासून पत्करला.

४ अनुताप होऊन संप्रदाय पत्करला म्हणजे त्याची सजीवता प्रत्ययास येऊं लागते. पंढरीची वारी बिनचूक करणे, एकादशी महाव्रताचा अंगीकार करणे, दिवसारात्रीं हरिजागरांत—कीर्तनभजनांत व नामस्मरणांत रमणे, एस्वीं सुद्धां मांजर दुधाला टपून

वसतें त्याप्रमाणें कीर्तनाला टपून वसणें, कीर्तनभजनपुराणश्रवणांचे प्रसंग साधणें, कोणी भजनाला किंवा कीर्तनाला उभे राहिले म्हणजे ' भावें चित्त शुद्ध करोनियां ' त्यांचे मागें टाळ घेऊन उभे राहणें, धुपद घरणें, हळु हळु वीणा गळ्यांत घालून स्वतः कीर्तन करणें व कीर्तनास अवश्य असें पाठपाठांतर करणें, ग्रंथांची चालना करणें, अर्थ मनास आणून अर्थरूप होऊन रंगून जाणें व या आनंदांत अहोरात्र राहणें हा अभ्यास इतर वारकऱ्यांच्या संगतीनें तुकोबांनीं यथाक्रम केला.

९ वारकरी संप्रदायांत एकादशी या महाव्रताचें फार माहात्म्य आहे. पंधरा दिवसांनीं एक दिवस उपोषित राहून दिवस आणि विशेषतः रात्र हरिभजनांत घालविणें हा उपवासाचा हेतु असतो. जगांतील सर्व धर्मांत उपवासाचें मनोवाक्याशुद्धीच्या दृष्टीनें महत्त्व मानलें आहे. आपल्या धर्मांत प्रथम श्रुतिमाउलीनेंच उपवास हें परमात्मप्राप्तीचें साधन म्हणून सांगितलें आहे. बृहदारण्योपनिषदांत ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिशन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ' असें वचन आहे. यांत वेदाभ्यास ह्य० स्वाध्याय, यज्ञ, दान, तप व अनाशक म्ह० अशनरहित—अन्नपाण्यावांचून राहणें—

१ यद्दुदी लोकांत तित्री महिन्याच्या १० व्या तारखेस सर्वांनीं उपवास केलाच पाहिजे अशी त्या धर्माची सक्त आज्ञा आहे. उपवास न केल्यास शिरोवध केला जाईल असाही त्या धर्माचा कडक निर्बंध आहे. मुसलमान लोकांत रमजान महिन्यांत नक्षत्रांचा उदय होईपर्यंत किती निकरानें उपवास करितात हें सर्वास माहीत आहेच. जैन व बुद्धधर्मांतही उपवासाची पद्धती सांगितली आहे. ख्रिस्ती धर्मांत स्वतः येशू ख्रिस्तानें ४० अहोरात्र उपवास केल्याची गोष्ट प्रसिद्धच आहे. अलीकडे अमेरिकेंत नवीन कल्पनांचा प्रसार होत असून उपवासानें रोग बरे करण्याची प्रक्रिया डॉक्टर लोकही शिकवूं लागले आहेत. आरोग्याच्या दृष्टीनें तिकडे ' लंघन ' बहुतांस मान्य होऊं लागलें आहे.

हे पांच भगवत्प्राप्तीचे मार्ग आहेत म्हणून सांगितले आहे. महाभारतांत अनुशासनपर्व अ० १०५।१०६ मध्ये एक दिवसाचा, दोन दिवसांचे, तीन दिवसांचे, पंधरवड्याचे, आणि वर्षाचे असे उपवासाचे अनेक दिवस सांगितले आहेत. अनाशक, अनशन, निरशन, उपवास ह्या शब्दांवरून अन्नपाणी वर्ज्य करून भगवंताचे सांनिध्यकरणे (उप-समीप, वास-वस्ती) ह्य० भगवच्चिंतनांत काळ घालविणे हा उपवासाचा मुख्य हेतु आहे हे उघड आहे. भागवतांत एकादशीचे माहात्म्य सांगितले असून नवमस्कंधांत (अ० ४-६) अंबरीष राजाचे सुंदर आख्यायिका दिलेली आहे. द्वादशीच्या दिवशी दुर्वास ऋषि अतिथि आले. त्यांना भोजनास येण्यास उशीर होऊन व्रतभंग होऊं नये म्हणून या भगवद्भक्त राजाने द्वादशीला देवाचे तीर्थ घेतले या निमित्ताने दुर्वास क्रुद्ध झाले. त्यांनी जटंतून एक कृत्या निर्माण करून अंबरीषावर सोडली. राजा विष्णुभक्त. भगवंताचे सुदर्शन दुर्वासाच्या मार्गे लागले. दुर्वास घाबरून अखेर राजाकडे परत आले. एक वर्षाच्या उपवासानंतर दुर्वासासह राजाने भोजन केले व पारणा फेडिली. हा अंबरीषराजा पंढरपूरकडील दक्षिणात्य राजा होता. द्वादशी-वारस, वारशी हे त्याचे राजधानीचे शहर होते. वारशी येथे अद्याप भगवानाचे रम्य मंदिर असून पंढरीची यात्रा संपल्यावर पुष्कळ वारकरी वारशीच्या भगवानाचे दर्शन घेऊन आपापल्या गांवी जातात. अंबरीष राजा परम धार्मिक, उदार व पराक्रमी होता (भारत. शांतिपर्व अ० १२४). याप्रमाणे उपवासाचे सामान्यतः व एकादशीचे विशेषतः माहात्म्य आपल्या धर्मांत प्राचीन कालापासून चालले असून भागवतधर्मीयांचे तर ते महाव्रतच आहे. शरीर, वाचा व मन यांच्या पवित्रतेसाठी, ध्यानधारणेच्या सौकर्यासाठी, आत्मचितनासाठी उपवास करण्याचा जो प्रघात पूर्वीपासून पडला होता व ज्याचे वारकरीमंडळांत

विशेष महत्व आहे ते एकादशीचे महाव्रत तुकोबांनी जन्मभर चालविले इतकेच नव्हे तर पुढे उपदेशप्रसंगी एकादशी करण्याबद्दल वारंवार लोकांस सांगून पिंडपोषी आळशी लोकांचा तीव्र शब्दांनी निषेधही केला आहे !

एकादशीस अन्नपान । जे नर करिती भोजना ।
श्वानविष्टेसमान । अधम जन ते एक ॥ १ ॥
एका व्रताचे महिमान । नेम आचरती जन ।
गाती ऐकती हरिकीर्तन । ते समान विष्णूशी ॥ ध्रु० ॥
शेज बाज विलास भोग । करिती कामिनीचा संग ।
तया जोडे क्षयरोग । जन्मव्याधि बळिवंत ॥ २ ॥

* * * *

विडाभक्षणापासून सर्व विलासांचा त्याग सांगितला आहे. उपवासाने शरीर हलके, मन तरतरित व बुद्धि सूक्ष्म होते आणि ईश्वरभजनाचे कार्य उत्तम होते हा सर्वाप्रमाणे तुकोबांना अनुभव आल्यामुळे कळकळीनेच ते अशी कडक भाषा वापरीत आहेत.

एकादशीव्रत सोमवार न करिती।कोण त्यांची गति होईल नेणों।१।
काय करूं बहु वाटे तळमळ । आंधळीं सकळ बहिर्मुख ॥ २ ॥

एकादशीला रोजचे अन्न न घेतां दहा वेगवेगळे चमचमित पदार्थ करून खाणे याचाही तुकोबांनी धिक्कार केला आहे.

पंधरा दिवसा एक एकादशी । कांरे न करिसी व्रतसार ॥ १ ॥
काय तुझा जीव जातो एका दिसें । फराळाच्या मिसें धणी घेसी२
हरिकथाश्रवण व वैष्णवांचे पूजन ज्याने घडते अशी एकादशी कांरे करित नाहीस ? संसारकामासाठीं जागरणे काय थोडीं होतात ? रात्रीं कीर्तनसुख भोगायला देवळांत कां जात नाहीस ? ' देउळासी कांरे मरसी जातां ?' उपवास सोसत नाही होय ?

तुका ह्मणे कांरे सकुमार जालासी । काय जाव देसी यमदूतां ! ॥३

एकादशीव्रत करा, पोटभर खाऊं नका, हरिजागर करा, एवढे अष्ट-
हासाने सांगायचे तुकोबा ! तुझाला काय कारण ?—

काय करूं मज देवे बोलविलें । माझे खोळंबले काय होते ॥१॥

असो. एकादशी महाव्रत तुकोबांनीं चालविलें एवढेच नव्हे तर त्या-
बद्दल त्यांनीं कळवळ्यानें जनांस बोधही केला आहे.

६ अर्वाचीनांस वाटेल कीं ' एकादशीचे एवढे काय महत्त्व
यांनीं वर्णन केले आहे ? कोणी ' भोजन करील, फराळ करील, नाही
तर निरशन करील ! त्याचे एवढे प्रस्थ कशाला माजविलें पाहिजे ? '
तर तसें नाही. धर्मशास्त्राची आज्ञा ही तर गोष्ट आहेच, पण ज्या
समाजांत किंवा संप्रदायांत मनुष्य वाढतो त्याचे मुख्य मुख्य नियम
पाळल्याशिवाय त्यांतील बांधवांशीं त्याला एकरूप होतां येत नाही.
हा आपला समानधर्मीय खरा आहे, हंसांच्या मेळ्यांत शिरलेला
डोमकावळा नाही, असा सांप्रदायिकांचा त्यावर विश्वास बसल्या-
खेरीज त्यांच्यांत तो मिळून जात नाही व मिळून गेल्याशिवाय
संप्रदायाचे अंतरंग व खरे रहस्य त्याला उमगत नाही. उपास
करणे हे जर चित्तशुद्धीला कारण आहे तर तृतीयेला नाही तर
सप्तमीलाच उपवास केला म्हणून काय बिघडते असल्या वितंड-
वादांत शिरण्यापासून कोणासही स्वहित साधायचे नाही.
संप्रदाय म्हटला कीं नियम आलेच. संप्रदायाचे अनुष्ठान केल्या-
शिवाय ज्ञानाची सिद्धि नाही, व नियमावांचून संप्रदाय नाही असें
जगाचा इतिहास पाहिला असतां कोणाही सुज्ञ मनुष्यास कळून

२ नामदेवनाथांनींही तुकोबाप्रमाणेंच या व्रताबद्दल जनांस बोध केला
आहे. रामदासस्वामींनीं हरिदिनपंचकांत ' ज्यासी हरिची प्राप्ती व्हावी । तें
हरिदिनी करावी ॥ , ' एकादशी नव्हे व्रत । वैकुंठीचा महापंथ ॥ ' असें
म्हटले आहे.

येईल. शिवाय परंपरेचे नियम हजारो लाखो माणसें पाळीत असतां त्या नियमांच्या दाढ्यामुळे नियमांस एक प्रकारची स्थिरता व पूज्यता प्राप्त होते. एकादशी करणारे सर्व भाविक हरिमंदिरांत कीर्तनास जमले व त्यांत यथेच्छ जेऊन विडा चघळीत एकादा पंडित जाऊन बसला तर समाजास त्यामुळे बरे वाटणार नाही. सतारीच्या सर्व तारा एका सुरांत आल्याने जी मजा येते ते न येतां लोकांच्या एकीभूत अंतःप्रवाहांत मिळून जाण्याच्या आनंदाला तो मुकेल व यांत त्याचीच हानि आहे. समाजाचे नियम समाजांत मिळून जाण्याच्या आनंदासाठीं म्ह० स्वहितासाठीं च पाळायचे असतात. असो. एकादशीव्रत हें केवळ लंघनानें शरीर सुडसुडीत राहतें या आरोग्याच्या दृष्टीनें पाळायचें नसतें. ही पिंडपोषकांची दृष्टि झाली. हें महाव्रत भगवत्प्रसाद जोडण्यासाठीं परमार्थदृष्टीनें पाळायचें असतें. आज हरिदिन आहे, मला उपवास आहे, रात्री कीर्तनाचा आनंद भोगायचा आहे, आज कांहीं तरी विशेष आहे या कल्पनेपासूनच चित्तशुद्धीला आरंभ होतो. गंगास्नान, निराहार किंवा निदान अल्पाहार, भाविकांच्या भेटी, प्रेमळांचा समागम, मृदंगटाळवीणांचें मधुरध्वनि, नामघोष, भगवत्कथालाप हे सारे लाभ एकादशीव्रताचा अंगीकार केल्यापासून होऊं लागतात. तेवढ्यापुरता तरी संसाराचा विसर पडतो, कांहीं काळ तरी चित्त हरिस्वरूपीं रमतें. हा एक दिवसाचा अनुभव दृढ करण्यासाठीं नित्यनेम पाळण्याची बुद्धि होते व अखेर नित्याभ्यास अंगवळणी पडून खरा परमार्थलाभ होतो. हा अनेकांचा अनुभव आहे. 'आरंभीं कीर्तन करी एकादशी' हा जो तुकोबांनीं पहिला अभ्यास केला म्हणून म्हटलें आहे त्याचें बीज हें आहे.

७ एकादशी आणि कीर्तन यांचा वसंत आणि आम्रमंजरीचा बहर याप्रमाणें नित्यसंबंध आहे. कीर्तन आणि नामस्मरण या

संबंधाने पुढे एक स्वतंत्र प्रकरण येणार आहे. येथे एवढेच सांगतो की नामसंकीर्तनाचा आनंदानुभव संप्रदाय पत्करल्यानेच खरा खरा येणारा आहे. तुकोबा या अनुभवांत पुरे मुरले.

माझे आराधन । पंढरपुरीचे निधान ॥ १ ॥

तया एकावीण दुजे । कांहीं नेणे पंढरिजाजे ॥ २ ॥

* * * *

होईन भिकारी । पंढरीचा वारकरी ॥ १ ॥

हाचि माझा नेमधर्म । मुखीं विठोबाचे नाम ॥ २ ॥

जिवांचा जिन्हाळा । पाहूं आपुलिये डोळां ॥ १ ॥

आतां विठ्ठल एक देव । येर अवघेचि वाव ॥ २ ॥

* * * *

भवसिंधूचे काय कोडे । दावी वाट चाले पुढे ॥ १ ॥

तारूं भला पांडुरंग । पाय भिजो नेदी अंग ॥ धु० ॥

मार्गे उतरले बहुत । पैलतीरीं साधुसंत ॥ २ ॥

तुका म्हणे लागवेगे । जाऊं तयाचिये मार्गे ॥ ३ ॥

ही सांप्रदायिक एकनिष्ठ उपास्यप्रीति त्यांचे हृदयांत भरून गेली. 'सुखरूप' असा माझ्या पांडुरंगासारखा कोण आहे ? त्याच्या भेटीला कांहीं अडदर नाही. 'नलगे हिंडणे मुंडणे तें कांहीं.' पंढरीस अन्यविधी नाही. 'चंद्रभागे स्नान विष तो हरिकथा' एवढ्यानेच 'समाधान चित्ता सर्वकाळ' मिळते. सवंगडी वारकरी यांचे 'आम्हां विठ्ठल जीवन । टाळ चिपुळिया धन ॥' एवढेच धन असते, पण 'भक्तिसुखें लांचावलें असें तें विटेवरचे रूप' पाहिले की त्यांना त्यावरून आपला जीवभाव ओवाळून टाकावासा वाटतो. अशा प्रेमळ वारकरीमित्रांच्या संगतीने देहूस, पंढरीस, किंवा वारीस जातां येतां जो आनंद होतो तो अनिर्वचनीय आहे. 'तुका म्हणे समागमे । नाचो प्रेमे लागलो.'

संसार तो कोण देखे । आम्हां सखे हरिजन ॥ १ ॥

काळ ब्रह्मानंदें सरे । आवडी उरे संचली ॥ २ ॥
विठ्ठलाचे गाढे वीर कसे असतात पहाः—

झुंझार ते एक विष्णुदास जर्गी । पापपुण्य अंगीं नातळे त्या ॥ १ ॥
गोविंद आसनीं गोविंद शयनीं । गोविंद त्या मनीं बैसलासे ॥ धु० ॥
ऊर्ध्व पुंडू भाळीं कंठीं शोभे माळ । कांपिजे कळिकाळ त्या भेणें २
तुका म्हणे शंखचक्राचे शृंगार । मामामृत सार मुखामाजी ॥ ३ ॥

आषाढी कार्तिकीची वारी जवळ आली कीं तुकोबांच्या मना-
ला अधिकच उल्हास वाटेः—

आतां जावें पंढरीसी । दंडवत विठोबासी ॥ १ ॥

चंद्रभागेचिया तीरीं । आम्हीं नाचों पंढरपुरीं ॥ धु० ॥

जेथें संताची दाटणी । तेथे घेईन पायवर्णा ॥ २ ॥

तुका म्हणे आम्ही बळी । जीव दिला पायांतळीं ॥ ३ ॥

वारकरी तुकोबांबरोबर पंढरीस जाण्यास तयार झाले म्हणजे
तुकोबांनीं त्यांना म्हणावेंः—

स्वल्प वाटे चला जाऊं । वाचे गाऊं विठ्ठल ॥ १ ॥

तुम्ही आम्ही खेळीमेळी । गदारोळी आनंदें ॥ धु० ॥

ध्वजा कुंचे गरुडटके । शृंगार निके करोनी ॥ २ ॥

तुका म्हणे हेचि नीट । जवळी वाट वैकुंठा ॥ ३ ॥

पंढरीस देवदर्शन व संतमेळ्यांत कीर्तनसुख भोगून त्यांनीं
म्हणावेंः—

पुण्य फळलें बहुतां दिवसां । भाग्य उदयाचा ठसा ।

जालों सन्मुख तो कैसा । संतचरण पावलों ॥ १ ॥

आजि फिटलें माझें कोडें । भवदुःखाचें सांकडें ।

कोंदाटलें पुढें । परब्रह्म सांवळें ॥ धु० ॥

आलिंगनं संतांचिया । दिव्य झाली माझी काया ।

मस्तक हें पायां—। वरी त्यांच्या ठेविलें ॥ २ ॥

* * * *

ज्या संगतींत भगवत्प्रेम उत्पन्न होतें त्या संगतीची भावड सहजच

उत्पन्न होते. 'संतसंगतीं सर्वकाळ । थोर प्रेमाचा सुकाळ ॥' हा लाभ होत असल्यामुळे 'साधुसंतांच्या दाटणी । तुका जाय लोटांगणी ॥' — किंवा 'तुका म्हणे संतमेळीं । पायधुळी वंदीन' असा वारकऱ्यांविषयी चित्तांत प्रेमादर वाटणे सहज आहे. संतांच्या दारीं श्रान होऊन पडावे हेही भाग्याचे आहे, कारण तेथे उच्छिष्ट प्रसाद मिळून देवाचे गुणानुवाद ऐकायला मिळतात असेही तुकोबांनी म्हटले आहे.

त्यांचे हे समानधर्मी बांधवांविषयी कृतज्ञ प्रेमाचे उद्गार आहेत. एका उपास्याचे उपासक बंधुप्रेमाने बद्ध होतात, त्यांचे आचारविचार, त्यांचे उपास्य, त्यांच्या उपासनापद्धती, त्यांचे नित्यनेम, खाणेपिणे, आवडी—निवडी, स्वभावही एका विशिष्ट प्रकारचे बनतात आणि त्यांच्यांत सहज 'भाऊपण' उत्पन्न होते. वारकऱ्यांविषयी असाच प्रकार आहे. वारकऱ्यांचीं गांवोगांव जीं मंडळे आहेत तीं पाहिलीं म्हणजे वारकरी बहुधा रोज रात्री व विशेषतः दर एकादशीस आणि गुरुवारीं किंवा सोमवारीं एकत्र जमून भजन करित आहेत असे आढळून येईल. शिवाय आषाढीकार्तिकीला ते मेळ्यामेळ्यानेच कीर्तनभजन करित आनंदाने गातनाचत पंढरीस जातात. पंढरीच्या वाऱ्या दरमहा करणारे कांहीं नेमनिष्ठ वारकरी असतात. बहुतेक आषाढीकार्तिकीच्या मुख्य वाऱ्या करितात, कित्येक माही किंवा चैत्री वाऱ्याही करितात. कोणत्याही महिन्याची शुद्ध एकादशी देवाची व वद्य संतांची, यामुळे साऱ्या शुद्धपक्षांतल्या वाऱ्या पंढरीच्या असतात. अशा कमीअधिक नेमाच्या वारकऱ्यांच्या मेळ्यांत तुकोबांचे आयुष्य गेल्यामुळे वारकऱ्यांच्या पद्धतीने तुकोबा गेले. वारकऱ्यांचे मुख्य साधन भजन व कीर्तन. उंचनिच, ब्राह्मणमहार, पुण्यवंतपापी सर्वच संसाराचे किकर असल्यामुळे देवापुढे ते सर्वच दीनदुबळे आहेत. सर्वांना कीर्तनाचा अधिकार आहे.

दीन आणि दुर्बळांशीं । सुखराशी हरिकथा ॥

* * * *

कीर्तन चांग कीर्तन चांग । होय अंग हरिरूप ॥ १ ॥

प्रेमछंदें नाचे डोले । हारपला देहभाव ॥ २ ॥

असा तुकोबांप्रमाणें कोणाही भाविकाला कीर्तनानंदाचा अनुभव येतो. कीर्तन करणारा स्वतः तरतो व इतरांनाही तारतो. भक्त हरिकीर्ति गातो म्हणून भक्तवत्सल देव त्याच्या मागेपुढें त्याचीं सांकडीं वारीत संचार करितो. कीर्तनाचे वर्म तुकोबांनीं पुढील अभंगांत उत्कृष्ट प्रकारें सांगितलें आहे:—

कथा त्रिवेणीसंगम । देव भक्त आणि नाम ।

तेथीचें उत्तम । चरणरुज वादितां ॥ १ ॥

जळती दोषांचे डोंगर । शुद्ध होती नारीनर ।

गाती ऐकती सादर । जे पवित्र हरिकथा ॥ २ ॥

* * * *

हरिकीर्तनांत देव, भक्त आणि नाम यांचा त्रिवेणीसंगम होतो. कथेंत देवाचे गुणानुवाद गायिले जातात, नामाचा जयघोष होतो आणि आयता भक्तभाविकांचा सभागम घडतो. कथाप्रयागांत हे तीनही लाभ होतात. यांतला एकेक लाभहि बहुमोल आहे, मग तीनही लाभ जेथें एकदम् अनायासें मिळतात त्या कीर्तनाला जाऊन पवित्र हरिकथा सादर ऐकणारे नारीनर सहज उद्धरून जातात यांत नवल काय ? हरिकथा पवित्र आहे, ती गाणारे पवित्रपणें गातात व ऐकणारे सादर ऐकतात—अशा कीर्तनाइतकें स्वोद्धाराचें व लोकशिक्षणाचें उत्कृष्ट दुसरें कोणतें साधन आहे? प्रेमळ भक्त जेथें हरिगुण अत्यंत आवडीनें गातात तेथें हरि उभाच असतो. देव सांगतात:—

नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये रवौ ।

मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥ १ ॥

ज्ञानेश्वर महाराजांनीं कीर्तनभक्तीच्या सुखाचें वर्णन (ज्ञाने०

१९७-२११) फार बहारीचें केलें आहे. 'कीर्तनाच्या नटनाचांत प्रायश्चित्तांचे (किंवा प्रायः चित्तांचे) व्यवसाय सर्व खुंटतात, यम-दमादि योगसाधनें किंवा तीर्थ-यात्रा जीवांचें पाप उडवितात खरें, पण कीर्तनसुखांत रंगलेल्या प्रेमळांच्या ठिकाणीं पापच उरत नाहीं, कीर्तनांन जगाचें दुःख दूर होतें, कीर्तन जगाल आनंदाचें आवार (तटाची भित) घालून अवघे जगच महासुखानें दुमदुमून सोडतें, कीर्तनांन विश्व धवलित होऊन वैकुंठच पृथ्वीवर येतें.' असें सांगून महाराज देवाचें वरील हृदय आपल्या वाणीनें सांगतातः—

तो मी वैकुंठीं नसे । वेळ एक भानुबिंबीही न दिसे ।
वरी योगियांचींही मानसें । उमरडोनि जाय ॥ २०७ ॥
परी तयांपाशीं पांडवा । मी हरपला गिवसावा ।
जेथ नामघोष बरवा । करिती माझा ॥ २०८ ॥

देव सांगतात 'मी नित्य वैकुंठांत, सूर्यमंडळांत किंवा योगिजन-मनोकुंजांत राहणारा, आणि एकवेळ या तीनही ठिकाणीं मी सांपडायचा नाहीं पण माझे भक्त जेथे परमोल्लासानें माझे नामसंकीर्तन करितात, तेथे मात्र मी हटकून सांपडायचा !' ज्ञानोबारायांनीं या मधुर ओव्यांत वरील श्लोकाचें भाषांतरच दिलें आहे. तुकोबारायांनींहीः—

माझे भक्त गाती जेथे । नारदा मी उभा तेथे ॥ १ ॥

असेंच म्हटलें आहे. तात्पर्य कीर्तनांत देवभक्तांनांचा संगम असतो व लपून ब्रह्मदेवानेही लाळ घोटावी असें अपार भक्तिसुख कीर्तनांत लहानथोर सर्वांना आयतें मिळतें. तुकोबांना प्रथम कीर्तन-श्रवणाची, नंतर कीर्तन करण्याची आवडी लागली व अखेर कीर्तनभक्तीचा त्यांचे ठायीं उत्कर्ष झाला. 'सांडुनी कीर्तन न करी आणि क्राज । नाचेन निर्लज्ज तुझ्या रंगीं ॥'. कीर्तनांत किंबहुना परमा-

थीत प्रथमप्रवेश करतेवेळीं लज्जा आडवी येते, पण स्वतः कीर्तनांत रंगून गेल्यावर ' निर्लज्ज ' कीर्तन अपाप अंगवळणी पडते.

९ कीर्तन हे अशा प्रकारे श्रोत्यावक्त्यांना हरिमार्गाला लावण्याचे मुख्य साधन असल्यामुळे तेथे त्यांचे वर्तन शिस्तीचे असले पाहिजे हे ओघानेच आले. ही शिस्त पूर्वीपासूनच चालू होती, तथापि त्या शिस्तीचे मुख्य नियम आपण तुकोबांच्या मुखाने ऐकू. ' कथा काळीची मर्यादा ' या अभंगांत त्यांनी कीर्तनाचे मुख्य नियम सांगितले आहेत. (१) सप्रेम अंतःकरणेन जो कोणी ' टाळवाद्यगीत-नृत्यांच्या ' साह्याने भगवंताचे गुणनाम गातो तो भगवद्रूप लेखावा, त्याला नम्रपणे वदावे. (२) कथेत मर्यादेने बसावे. कथेत बसून आळसे अंग मोडू नये, हुंग कानवडे ह्म० वांकडे करून बसू नये, विडा चघळीत कीर्तनाला जाऊ नये, तोंडी विडा ठेवून कथेला बसू नये ह्म० तोंड स्वच्छ धुवून बसावे, नामपाठाला चित्त द्यावे, कीर्तन चालले असतां अन्यकथा-गप्पासप्पा बोलू नयेत, कथेत मानाची इच्छा करू नये, तेथे थोरपणा दाखवू नये, उंची वस्त्रे नेसून मग त्यांना धूळ लागेल म्हणून ती सावरून बसू नये, श्रेष्ठांना कनिष्ठांनी खेटून बसू नये, आपण बाजेवर ह्म० उंच जागी बसून हरिदासाकडे हेळणें पाहू नये, हे नियम अवश्य पाळावेत. (३) कोणाचेही अवगुण मनांत आणू नयेत. याप्रमाणे कीर्तनाची व हरिदासाची मर्यादा पाळून देहबुद्धीचे ढंग चित्तावर उठू देऊ नयेत. तुकोबांनी श्रोत्यांचे हे नियम सांगितले तसे वक्त्याचेही नियम सांगितले आहेत. वक्त्याचा मान मोठा आहे. ' वक्त्या आधी मान ' ह्म० श्रोत्यांत यति असले तरी गंधाक्षतापूजन त्यांच्याआधी वक्त्याचेच झाले पाहिजे. वक्त्याचा मान मोठा आहे तर जबाबदारीही मोठी आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे हरिदासाने निरपेक्ष कीर्तन केले पाहिजे. त्याने धन आणि मान दोहोंची इच्छा करू नये, कीर्तनाचे मोल

घेळें नये. त्यानें तट्टावृषभासी दाणाही घेतां उपयोगी नाहीं. हरिकथेवर पोटा भरणाऱ्यांस त्यांनीं चांडाळ म्हंटलें आहे. आशाबद्ध कीर्तन करूं नये इतकेंच नव्हे, 'कीर्तनाचा विकरा तें मातेचें श्मन' आहे. 'कन्या गो करी कथेचा विकरा । चांडाळ तो खरा तथा नांव,' म्ह० कन्या, गाय, व कथा यांचा विक्रय करील तो चांडाळ होय. हरिगुणकीर्ति ही हरिदासांची माय आहे, तिचा विक्रय करणें लाजिरवाणें व नरकाला नेणारें आहे. 'कथा करोनियां द्रव्य देती घेती । तथा अधोगति नरकवास' आहे. कीर्तनकाराची वाणी मधुर नसली तरी चालेल. 'मधुरावाणीच्या नको पडों भरीं.' स्वभावतः ती मधुर असली तर 'हें तों तुमचें देणें देवा' असें समजून देवाचे गुण गाण्यांत ती वेंचार्वी. देवाला उंच आलाप व वांकडेतिकडे तान यांची आवड नाहीं. देव भावाचा भुकेला आहे.

नाइकावे कानीं तथाचे ते बोल । भक्तीवीण फोल ज्ञान सांगे ॥१॥
वाखाणी अद्वैत भक्तिभावेवीण । दुःख पावे शीण श्रोतावक्ता ॥ २ ॥

ज्ञानभक्ति बोलावी पण देवभक्तपण मोडणारें ज्ञान कोणी बोलूं नये. 'सगुणचरित्रें परमपवित्रें हरिचीं वर्णावीं' या पदांत नाथांनींही हेंच सांगितलें आहे. हरिमूर्ति व हरिप्रेम चितीं छेलेल तें बोलावें, वैराग्याच्या युक्ति विवराव्यात, भक्तिप्रेमावांचून इतर बाष्कळ गोष्टी कथेंत काढूं नयेत, अद्वयभजनें अखंडस्मरणें करताळी वाजवावी, असें नाथांनीं या गोड पदांत सांगितलें आहे. कथेंत कुचरपणा करूं नये. 'कथे उभा अंग राखेल जो कोणी' त्याच्या पापांचे माप कोणी ध्यावें ! कथेचा जो उल्लंघ करील, मधून उटून जाईल, 'निद्रेचा आदर जागरणीं वीट' मानील तो अधम होय. तात्पर्य श्रोत्यावक्त्यांनीं कथेची मर्यादा पाळावी व हरिप्रेमानंद मनमुराद लुटावा.

१० पंढरीची वारी, एकादशीव्रत, सत्समागम, नामसंकीर्तन, ह्या सर्व साधनांना गोडी देणारी, यांना सर्वथा प्राणभूत अशी सुख्य गोष्ट म्हणजे शुभेच्छा किंवा सद्भावाची जोड ही होय. शुद्धभाव पोटीं असेल तरच साधनांची सफलता होते, नाहीतर ही व इतर साधनें मानदंभाला कारण होतात. श्रद्धावान् असेल त्यालाच ज्ञान मिळेल असें गीतेंत देव बोलले आहेत. भाव असेल तरच देव मिळेल, भाव तोच देव असें संतांनींही ठायींठायीं सांगितलें आहे. भावावीण साधनें फोल आहेत. मूळचा झरा, अंतला जिह्वाळा असेल तरच साधनें फलदायक होतात. पंढरी, चंद्रभागा, पुंडलीक, साधुसंत, देवप्रतिमा, टाळवीणा, व्रतजपतपादि कोणत्याही पवित्र गोष्टीं-विषयीं पवित्रपणाची निर्मळ बुद्धि पाहिजे तरच साधनें साध्य गांठून देतात, फार काय पण पराकाष्ठेचा सद्भाव असला तर साधनें हींच साध्यरूप होतात, साध्यसाधनांची एकात्मताच प्रतीतिस येते. बाह्योपचारांनीं भगवान् प्रसन्न होत नाहीत. 'मी उपचारें क्वणाही नाकळे गा' (ज्ञाने० ९-३६७) हेच खरें आहे. उसना भाव, टिकत नाही, तें केवळ थोतांड आहे. 'नटनाट्य अवघें संपादिलें सोंग, पण त्या वरपंग सोंगानें हृदयस्थ नारायण केव्हांही फसत नाही भाव जितका अस्सल तितका देव उघडा. साधनें व्यर्थ नाहीत साधनांनीं भाव वाढीस लागतो हें खरें आहे, पण साधनवनाचा वसंत निर्मळ भाव हा आहे. भाव ही देवाची देणगी आहे, हें पूर्वसुकृतांचें फळ आहे, ही पूर्वजांची पुण्याई आहे. भावाचा डोळा उघडला कीं सारें विश्व न्यारेंच दिसूं लागतें. 'सांपडे हा देव भाविकांचे हातीं । शाहणे मरती तरी नाही ॥' ज्ञानाचे डोळे उघडले म्हणजे ग्रंथ समजेल, त्याचें रहस्य उमगेल, पण भावावांचून तें आपलेसें होणार नाही. ज्ञानाचें विज्ञान होण्यास, ज्ञानरहस्य

हस्तगत होण्यास, देव जोडण्यास भावच पाहिजे. चित्त रंगलें तर तें चित्तच चैतन्य होतें. पण चित्त शुद्धभावानें रंगलें मात्र पाहिजे.

भाव तैसें फळ । न चले देवापाशीं बळ ॥ १ ॥

* * * * *
भावापुढें बळ । नाहीं कोणाचें सबळ ॥ १ ॥

करी देवावरी सत्ता । कोण त्याहूनी परता ॥ २ ॥

* * * * *

‘ पाषाण देव पाषाण पायरी ’ पण एकावर आपण पाय देतो व एकाची पूजा करितो. तोंटीचें पाणी आणि गंगेचेंही पाणीच, पण ‘ गंगा गोड—येरा काय चवी नाही ? ’ तात्पर्य भावानेंच प्रतिमेला देवत्व येतें, भावानेंच गंगोदकाला तीर्थपण येतें. हा भाव ज्यापाशीं आहे त्यापाशींच देव आहे. भाव तोच भगवंत. ‘ विश्वासाची धन्य जाती । तेथें वस्ती देवाची ’ यांत संशय कसला ! संशय, कुतर्कविकल्प हें महत्पाप आणि भाव हें महत्पुण्य आहे. असा निर्मळभाव मनीं उपजल्यामुळेंच तुकोबांचीं सर्व साधनें सफळ झालीं. ‘ लागला झरा अखंड आहे । तुका ह्मणे साहे (साह्य) झालें अंतर ’ असें त्यांनींच नाटाच्या अभंगांत म्हटलें आहे. ‘ आहा आहारे भाई ’ या गोड अभंगांत त्यांनीं भाविकाची दृष्टि कशी सोज्ज्वळ असते तें विस्तारानें सांगितलें आहे. ‘ गंगा नव्हे जळ । वृक्ष नव्हे वडपिंपळ । तुळशी रुद्राक्ष नव्हे माळ । श्रेष्ठ तनू देवाचिया ॥ १ ॥ ’ त्याचप्रमाणें संत सामान्य माणसें नव्हत, लिंगादि देव-प्रतिमा पाषाण नव्हत, गरुड नुस्तें पांखरूं नव्हे, नंदिकेश्वर ढार नव्हे, वराह डुकर नव्हे, लक्ष्मी स्त्री नव्हे, मीठ रेती नव्हे, हिरे खडे नव्हत, द्वाखावती गांव नव्हे, कारण यांच्या दर्शनसेवनानें

१ ‘ स्रोतसामस्मि जान्हवी ’ (गीता १०—३१). २ ‘ अश्वत्थःसद् वृक्षाणाम् ’ (गीता १०—२६) ‘ क्लृप्तद्रुम हन पारिजात । गुणं चंदनही वाड-विख्यात । तन्ही यया वृक्षजातां आंत । अश्वत्थ तो मी । ’ (ज्ञानेश्वरी १०—२३५).

मोक्ष मिळतो. ' कृष्ण नव्हे भोगी । शंकर नव्हे जोगी '—पण तुकोबा ! एवढा विमलभाव तुझा कोठून मिळाला ?—' तुका पांडुरंगी । हा प्रसाद लाधला ॥ ११ ॥ , ' पांडुरंगाच्या कृपाप्रसादाने हा शुद्धभाव तुकोबांना मिळाला व म्हणून त्यांची सर्वसाधने त्यांना फलद्रूप झालीं—या भावाने भगवंत जोडला. ' तुका ह्मणे होता ठेवा । तो या भावा सांपडला ' म्ह० माझ्या स्वरूपाची या भावाने मला ओळख करून दिली, भाव नसेल तर साधने वाव आहेत. ' तीर्थे-जळ देखे पाषाण प्रतिमा । संत ते अधमां माणसां ऐसे । ' म्ह० तीर्थीना हे नुस्ते जळ आहे, देवमूर्तीला ह्या काय साध्या पाषाणाच्या मूर्ति आहेत, संतांना हे काय असेच आहेत असे म्हणून जो हेळ-सील त्यांची सर्व साधने ' वाझेच्या मैथुनापरी गेलीं वायां ' असे तुकोबांनी स्पष्ट सांगितले आहे. तात्पर्य, साधनांतले साधन ह्मणजे साध्यसाधनाविषयीचा सद्भाव हे होय. आतां येथपर्यंतचीं सर्व साधने तुकोबांनी अंगीकारिलीं व त्याबरोबरच त्यांनीं परोपकाराचे व्रत चालविले. ' ठाकला तो काहीं केला उपकार । केले हे शरीर कष्टवूनी ' असे त्यांनीं आत्मचरित्रांत ह्मटलेच आहे; परोपकार कसा केला ते आपण आतां पाहू.

११ शरीर कष्टवून ठाकेल तो परोपकार करण्यांत तुकोबांची तत्परता असे. कोणी शेत राखायला सांगितले कीं शेत राखावे, ओझे घेऊन जा म्हटले कीं केवढेही मोठे ओझे असले तरी ते घेऊन जावे, घोड्याची चाकरी कर म्हटले कीं घोड्याची चाकरी करावी, जो जें काम सांगेल ते त्याचें काम करावे. असा फुकटचा चाकर मिळाला तर कोणाला नको असतो ? तुकोबा सर्वांना हवे हवेसे झाले ! तुकोबा मात्र ह्या सर्व नारायणाच्या मूर्ति आहेत व त्याची सेवा ती नारायणाची सेवा ह्या बुद्धीने ती करीत. मनुष्याच्या नामरूपाची ओळख बुजत जाऊन काम करायला सांगणारा ध्वनि आ-

तल्या नारायणाचा आहे एवढेंच त्यांना कळू लागलें. ध्वनि ऐकल्याबरोबर जेथून ध्वनि प्रसृत होतो त्या उगमस्थानावर त्यांची दृष्टि स्थिर होऊं लागली. नामरूप पाहिल्याबरोबर नामरूपातीताची ओळख होऊं लागली. ही सातवी दास्यभक्तीच होय. ह्या दास्यभक्तीचें मर्म देहंतल्या लोकांना अगर जिजाबाईला नसलें कळलें तरी जेथून कळतेपण प्रगट होतें तेंथें कळलें ! ही भूतांची सेवा भूतांना जाणवत नसली तरी भूतेशाला कळली. तुकोबा फुकटचा कामाला उपयोगी पडतो ह्मणून त्याला यथेच्छ राववून घेऊं नये इतका सुविचारही कित्येकांच्या डोक्यांत येत नसला तरी विषमभाव सांडण्याचें, निष्काम कर्म करण्याचें भूतसेवा हें अलौकिक साधन आहे हें तुकोबा जाणून होते. भूतसेवा ' भूतमात्री हरि ' पाहण्यास शिकविते, किंबहुना भूतमात्री हरि दिसू लागला म्हणजेच निष्काम व खरी भूतसेवा होते. असो. जिजाबाईला मात्र तुकोबा घराकडे पाहत नाहींत आणि साऱ्या गांवांतल्या लोकांचीं हलकींसलकीं वाटेल तसलीं कामें करितात याबद्दल फार अवघड वाटे. जिजाबाईच्या तर्फेनें कोणी ह्मणेल कीं " खरेंच ! गांवांतल्या लोकांचीं कामें तुकोबा करीत मग घरच्या माणसांचीं कामें करायला त्यांचें काय जात होतें ? " यावर उत्तर असें आहे कीं, घरच्या माणसांचीं कामें आपण सर्वच सर्वकाळ करीत असतो; पण आपल्या प्रेमाचा, ममतेचाच तो प्रकार असल्यामुळे ती खरोखर शेवटीं स्वसेवाच होते. परोपकार ह्मणजे देहाच्या बाजूनें ज्यांचा आपला यत्किंचितही संबंध नाहीं अशा परांवर उपकार करणें होय; व उपकार करणें म्हणजे प्रांत... ची-बुस्ती स्तुतीची किंवा आशीर्वादाचीही-अपेक्षा न करितां भगवत्प्रीत्यर्थ कायावाचामनानें चंदनाप्रमाणें झिजणें होय. या परोपकारांत किंवा लोकसेवेंत अनेक लाभ होतात; एक तर निष्काम कर्म करण्याची संवय लागते, दुसरें आ-

त्मभावाचा विकास होऊन आत्मराज ह्या सडेंतीन हातांच्या देहां-
 तच कोडलेला आहे हा वृत्तीचा संकोच जाऊन त्याची व्यापकता
 प्रतीतीस येते, तिसरें शरीराचें ममत्व झडत जातें व चवथें सर्वांत-
 र्यामी नारायण प्रसन्न होतो ! हे लाभ घरच्या मंडळीची सेवा
 करण्यापेक्षां घरचीं नव्हत असें समजल्या गेलेल्यांची सेवा करण्यानें च
 अधिक प्राप्त होणारे आहेत; म्हणून तुकोबांनीं ' ठाकला तो कांहीं
 केला उपकार । केले हें शरीर कष्टवूनि ' हा आपल्या साधनमार्गा-
 तला एक अभ्यास म्हणून सांगितला आहे. ' भावें गावें गीत '
 ह्या अभंगांत ' जरि व्हावा तुज देव । तरि हा सुलभ उपाव ' म्हणून
 जो तुकोबांनीं सांगितला आहे त्या देवप्राप्तीच्या उपायांत ' तुका
 म्हणे फार । थोडा करी परउपकार ।' ह्याप्रमाणें परोपकाराचाही
 त्यांनीं अंतर्भाव केला आहे. ह्या सुंदर अभंगांत चित्त शुद्ध म्हणजे
 निर्विषय करून देवाचें भावानें गीत गावें, आणिकाचे गुणदोष
 कानांनीं ऐकूं नयेत व मनांत आणूं नयेत, संतांच्या चरणीं लागावें,
 भूतमात्रीं नम्रता घरावी व थोडा फार होईल तितका परोपकार करावा
 हाच देवप्राप्तीचा सुलभ उपाय तुकोबांनीं लोकांस स्वतः कृतार्थ झाल्या-
 वर सांगितला आहे. त्याचें त्यांनीं अर्थातच आपल्या अभ्यासकाळीं
 अवलंबन केलें होतें. परोपकार करतांना देहभावाचा संकोच होऊन
 सर्वाभूतीं भगवद्भाव उदित होतो, मन विशाल होऊन आपपरभाव
 लुप्त होतो, व ' आंत हरि बाहेर हरि ' ह्या अनुभवाचा दिव्य
 आनंद प्राप्त होतो. ' भूतीं भगवंत । हा तों जाणतों संकेत. ' 'भूतीं-
 भगवद्भाव ' ठेवला म्हणजे माझे तुझे ह. विकार निरसतो व ' अद्वैत
 तो ठाव । निरंजन एकला ' हा अनुभव प्राप्त होतो. ' भूतांचिये नांदे
 जीवीं । गोसावीच सकळां । ' ह्य० गोसावी (गोस्वामी) जो पाडुरंग
 सकळ भूतांच्या जीवीं नांदतो त्याचीच परोपकारानें उत्कृष्ट सेवा
 होते. भूतांवर परोपकार म्हणजेच भूतात्म्याची पूजा होय. तुकोबांनीं

देह कष्टवून जो परोपकार केला तो भूतपतीची सेवा म्हणूनच केला आणि परोपकाराच्या थोरवीचें बीज हेंच होय.

भूतीं देव म्हणोनि भेटतो या जना । नाहीं हें भावना नरनारी॥१॥
जाणे भाव पांडुरंग अंतरांचा । नलगे द्यावा साचा परिहार ॥ २ ॥

१२ आतां तुकोबांच्या परोपकाराचे प्रकार पाहूं. महिपतवाबांनीं (भक्तलीलामृत अ. ३१) यांतले कांहीं वर्णन केले आहेत. एखादा पांथस्थ वाटेंत अकस्मात् भेटला कीं तुकोबांनीं त्याचें ओझें आपल्या डोक्यावर घ्यावें व त्याला कांहीं काळ विसावा द्यावा; कोणी पावसात भिजला तर त्याला कोरडें वस्त्र देऊन निवान्याची जागा द्यावी; यात्रेकरूंचे पाय सुजले असले तर कढत पाण्यानें ते स्वतः शेकावेत; गाय बैल निर्बल निरुपयोगी झाल्यामुळें निर्दय धन्यानें घरांतून हाकून लावले तर त्यांना चारापाणी द्यावे; मुंग्यांच्या वारुळावर जाऊन साखर घालावी; हिंसा मनानेही करूं नये; चालतांना पायांतर्ळी जीव रगडतील म्हणून 'कारुण्यामार्जी पाउलें लपवून' चालावें; कीर्तनांत फार उकाडा झाला तर स्वतः श्रोत्यांस वारा घालावा; नदीचें पाणी आणतांना कोणी थकलें भागलें तर त्याची घागर स्वतः घरीं पोचवावी; एखादा पांथस्थ आजारी पडला तर त्याला देवळांत नेऊन त्याच्या पथ्यपाण्याची व्यवस्था लावावी; मनुष्य व पशुपक्षी यांत भेदभाव न पाहतां जीव तेथून सारखा मानून लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्व देह नारायणाचेच भावावे व कायावाचा-मनाने—व जवळ असले तर धनानेही—सर्वांच्या उपगोर्गी पडावें असा तुकोबांचा क्रम सुरू झाला. भागवतांतील जडभरताप्रमाणें कसलेही कावाडकष्ट करण्यास त्यांनीं मार्गें घेऊं नये. अशा वर्तनानें तुकोबा सर्वासच अत्यंत प्रिय झाले, तुकोबा कोणास नको असें राहिलें नाहीं. तुकोबांचें हें अजातशत्रुत्व पाहून मंत्राजीवोवासारख्यास वाईट वाटून त्यानें त्यांचा अनन्वित छळ केला तरी त्याचेंही अंग

रगडण्यास त्यांनी कसूर केली नाही. परोपकाराच्या उज्वल भाव-
नेत स्वतःच्या बायकोचे लुगडेही अनाथास देऊन टाकले ! पण ह्या
दोन्ही गोष्टी पुढे यथाप्रसंग सांगण्यांत येणार असल्यामुळे येथे
त्यांचा विस्तार नको. एकदा एका ह्याताच्या बाईने सांगितल्या-
वरून तिचे तेल आणून तुकोबाने तिच्या घरी पोचते केले. ते नेह-
मीपेक्षा ज्यास्त दिवस गेले. ही गोष्ट गांवांत सर्वत्र पसरतांच भरामर
लोकांनी आपापले तेलाचे नळे आणून तुकोबांच्या गळ्यांत बांधले !
तुकोबांनी सर्वांचे नळे वाण्याच्या दुकानी जाऊन तेलाने भरून ज्याचे
त्यास आणून दिले. तुकोबांच्या पाठीवर एका बैलाचे हे जड ओझे पाहून
सती जिजाईला मात्र राग आला. एकदा एका शेतकऱ्याने तुकोबांस
आपल्या शेतावर रस प्यायला नेले. त्याचे आमंत्रण जिजाईने
घरांतून ऐकले होते म्हणून तिने जातांना तुकोबांस बजावले कीं
' तो शेतकरी येतांना उसाची मोळी देईल ती माझ्या पोरंसाठीं
घरी आणा. ' ठरल्याप्रमाणे तुकोबा शेतावर गेले, त्या शेतकऱ्याने
मोळ्या भक्तिभावाने तुकोबांस रस पाजला व उसाची भली मोठी
मोळी त्यांच्या डोक्यावर देऊन त्यांना घरी पाठविले. तुकोबा ऊस
घेऊन गांवांत शिरले मात्र, तो गांवांतलीं सर्व मुले त्यांच्या-
भोंवती जमा झालीं व ऊस मागू लागली. तेव्हां तुकोबांनी ती
मोळी डोक्यावरून खाली टाकली व त्याचीं कांडीं करून तीं एके-
क मुलास एक याप्रमाणे वाटून टाकलीं. राहतां राहिलीं तीन
कांडीं. तीं घेऊन ते घरी आले, त्यांच्या हातांत तीनच कांडीं पाह-
तांच जिजाईने ताडले कीं यांनी बहुधा ऊस गांवच्या पोरंसा वाटून
टाकला असावा. तुकोबांनी खरी गोष्ट तिला सांगितली व म्हणाले
" हे पहा. सगळीं मुले आपलींच आहेत. तुला तीन मुले
आहेत त्यांच्यासाठीं तीनच कांडीं पांडुरंगाने शिल्लक ठेवलीं, बाकी-
चीं ज्याची त्याला त्याने दिलीं. "

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥ १ ॥

तुकोबा असे उदारचरित होते. आपपरभाव त्यांचा नव्हीसा होत होता, किंबहुना ' माझे तुझे ' हा जीवभाव जाऊन त्यांच्या ठिकाणी ' सर्वच श्रीहरि ' हा भाव उदित व्हावा म्हणूनच त्यांनी नश्वर शरीर कष्टवून ' ठाकला तो कांहीं उपकार ' करण्याचा साधनमार्ग अंगिकारला. तुकोबांचे सर्वच आयुष्य परोपकारांत गेले. त्यांनी कीर्तने व अभंग प्रथम श्रीहरिप्राप्तीसाठी व नंतर लोकोपकारासाठी केलीं हे कांहीं सांगावयास नको. ' विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म ' या सिद्धांताप्रमाणें ते वागत असल्यामुळे परोपकार हा त्यांचा स्वभावच बनून गेला. ' भूतांची दया ' हें त्यांचे भांडवल झाले, ' रंजले गांजलेल्यांना ' ते आपले म्हणू लागले. ' तुका म्हणे आतां उरलो उपकारापुरता ॥ ' याप्रमाणें भगवत्प्रसाद झाल्यानंतरचें त्यांचें आयुष्यही परोपकारांत गेले. तुकोबांच्या आयुष्यांतला प्रत्येक क्षण विठ्ठलभजनांत व परोपकारांत गेला. त्यांचे अभंग त्यांच्या प्रयाणा- नंतरही जडजीवांच्या उद्धाराचें कार्य करित आहेत. तुकोबांची अभंगवाणी हें त्यांच्या परोपकारबुद्धीचें चिह्नचें स्मारक होय.

१३ वारकरीसंप्रदायाचा जो साधनमार्ग त्याच मार्गानें तुकोबा गेले हें उघड आहे. तो मार्ग आपण आतांपर्यंत पाहिलाच आहे, पण निश्चयदाह्यासाठी आपण तो तुकोबांसच एकवार विचारूं आणि हें प्रकरण संपवूं. आपण कोणती साधनें केलीं हें त्यांनी आपल्या अभंगांत स्पष्ट सांगितलें आहे. अभंगांत कोठें स्वतः आचरिलेला साधनमार्ग सांगितला आहे, व कोठें दुसऱ्यांस उपदेश करण्याच्या प्रसंगानें तो सांगितला आहे. ' बोले तैसा चाले ' या कोटींतले तुकोबा असल्यामुळे त्यांतही त्यांचीच साधनें स्पष्ट होतात. शिवाजी राजे यांस, जिजाबाईस, घरणेकरी ब्राह्मणास उपदेश करितांना सांगितलेली

साधनें हीं आपण विचारांत घेऊं. अशा सर्व साधनपर अभंगांचा एकदम विचार केला म्हणजे तुकोबांनीं आचरिलेला साधनमार्ग कोणता हें निश्चित समजण्यास कांहींच अडचण उरणार नाही

(१) एक धरिला चित्तीं । आह्मी खुमाईचा पती ॥ १ ॥

तेणें झालें अवघें काम । निवारिला भवभ्रम ॥ ध्रु० ॥

परद्रव्य परनारी । झाली विषाचिये परी ॥ २ ॥

तुका ह्मणे फार । नाहीं लागला व्यवहार ॥ ३ ॥

आह्मीं चित्तांत रुक्मिणीकांत धरिला आणि परधन व परनारी विष-तुल्य वाटलीं—‘ तेणें झालें अवघें काम ’ कोणतें काम झालें ? ‘ निवारिला भवभ्रम ’ हें. पांडुरंग चित्तीं धरिला व त्याच्याच प्रसादानें परधन व परस्त्री त्याज्य वाटली—एवढ्यानें भवभ्रम दूर झाला; त्यासाठीं मला कांहीं ज्यास्त आटाटी करावी लागली नाही. हरि-चित्तन व सदाचार हीं संसारनिवृत्तीचीं साधनें आहेत.

(२) कुळीचें दैवत ज्याचे पंढरिनाथ—त्याच्या घरीं मी दासीपुत्र होईन, पंढरीची वारी ज्याच्या घरीं त्याच्या दारचा पशु होईन, अहोरात्र विठ्ठलचित्तन करील त्याच्या पायींचें पायतन होईन, तुळशीवृंदावन ज्याच्या अंगणीं त्याच्या घरची केरसुणी होईन—या उत्कटभक्तीच्या उद्गारांवरून पंढरीनाथ, पंढरीची वारी, पंढरीनाथाचें चित्तन व पंढरिनाथास प्रिय अशा तुळशीचें पूजन या गोष्टी तुकोबांना किती प्रिय होत्या हें समजतें. उपास्याविषयींची परमप्रीति यानें व्यक्त होते.

(३) सुख वाटे परि वर्म—सांगतां. मला देवाचें वर्म सम-जत नाहीं. ‘ गायनाचें एवढें जाणें । विठ्ठल ह्मणे निर्लज्ज ’ ह्म० लाज सांडून विठोबाचें गुणनाम गातां. दुसरें कांहीं करितां काय ? ‘ अवघें माझे हेंचि धन । साधनही सकळ.’ निर्लज्ज नामस्मरण हेंच एक साधन मी जाणतां.

(४) विठ्ठल आमुचें जीवन—आमचा विठ्ठल आगमनि-

गमांचें ह्य० वेदशास्त्रांचें स्थान(रहस्य)आहे, विठ्ठल हा माझा ध्यान-
विसावा आहे, माझे चित्त वित्त पुण्य पुरुषार्थ सर्व विठ्ठल आहे,
माझा विठ्ठल कृपेचा व प्रेमाचा पुतळा आहे,

विठ्ठल विस्तारला जनीं । सप्तहि पाताळें भरुनी ।

विठ्ठल व्यापक त्रिभुवनीं । विठ्ठल मुनिमानसीं ॥

माझी मायबाप, बंधुभगिनी सर्व विठ्ठल आहे, विठ्ठलेविण मला
गोताची चाड नाही, विठ्ठलावांचून 'तुका म्हणे आतां नाहीं
दुसरें—' विठ्ठल माझे सर्वस्व आहे त्यावांचून माझे ब्रह्मांडांत कोणी
नाहीं. उपास्याची एकांतभक्ति हेंच उपासकाचें सर्वस्व होय.

(५) पांडुरंगा करूं प्रथम नमन—तुकोवांचे ओव्यारूपी दोन
अभंग आहेत. हे फार मोठे पण गोड आहेत. प्रत्येक अभंग शंभर
चरणांचा आहे. पहिला अभंग पाहूं:—

शीण झाला मज संसारसंभ्रमें ।

मग शीण जाऊन समाधान झालें ? कशांनै झालें ?

शीतळ या नामें झाली काया ॥ ५ ॥

तांतडीनें हरिगुण गावे, 'आणिक उपाय दुःखमूळ' आहेत,
मी स्वतः हरिकीर्तनानेंच तरलों. लोकांना अनुभवाचा मार्ग सांगतो—
हे वाट गोमटी वैकुंठासी जातां । रामकृष्णकथा दिंडीध्वजा ॥११॥
जाणते नेणते करा हरिकथा । तराल सर्वथा भाक माझी ॥ १६ ॥

आम्ही पतित कसचे तरतो असें हाणून विलकुल निराश होऊं नका.
मजसारखा 'नसेल पतित ऐसा कोणी.' कोणी कांहीं साधनें
करीत असतील पण 'मज या कीर्तनवीण नाहीं—' मीं मात्र कीर्तना-
वांचून कोणतेंच साधन केलें नाहीं आणि तरलों !

माझिया जीवाची केली सोडवण । ऐसा नारायण कृपालू हा २३
हाचि माझा नेम हाचि माझा धर्म । नित्य वाचे नाम विठोवाचें २४
कोठें नका पाहूं करा हरिकथा । तेथें अवचिता सांपडेल ॥ ६७ ॥
सांपडे हा देव भाविकांचे हातीं । शाहणे मरती तरी नाहीं ॥६८॥

होय हा सगुण निर्गुण आवडी । भक्तिप्रिय गोडी फेडावया ॥८६॥
चित्त रंगलियां चैतन्यचि होय । तेथे उणे काय निजसुखा ॥९३॥
सुखाचा सागर आहे विठेवरी । कृपादान करी तोचि एक ॥९४॥
आम्हांसी विश्वास त्याचिया नामाचा । म्हणउनी वाचा घोष करूं
शिकविलें मज मूढां संतजनीं । दृढ या वचनीं राहिलोंसें ॥ ९९ ॥
राहिलोंसें दृढ विठोबाचे पार्यीं । तुका म्हणे कांहीं न लगे आतां

हे लोक संसाराला डिकून कां राहिले आहेत याचेंच मला आश्च-
र्य वाटते ! ' हरिकथा सुखाची समाधि ' हा माझा अनुभव आहे,
हे परमामृत भोगणें यांच्या प्रारब्धांत नाही काय ?

(६) गाईन ओविया पंढरीचा देव—हा दुसरा अभंग पाहूं:—

रंगलें हें चित्त माझें त्यापार्यीं । म्हणउनि घेई हाचि लाहो ॥ २ ॥
लाहो करीन मी हाचि संवसारीं । रामकृष्ण हरी नारायणा ॥ ३ ॥

दवाचा आनंद हा असा सुलभ असून हे जीव संसारजालांत
मत्स्यांप्रमाणें कां तळमळत आहेत, संतसंगति घरून हे हृदिगुण-
गायनाचें परम सुख कां भोगीत नाहीत ? ' विषयीं गुंतलीं विपरलीं
तुज । कन्यापुत्रभाजधनलोभें ' पण नारायणा ! तूच मीपणाचा
यांना चाळा लावून आपण वेगळा राहून विश्वाच्या लीला कवति-
कानें पाहत आहेस ! जनहो ! पुण्यमार्गानें जा म्हणजे हा विठ्ठल कृपा
करील. पुण्यकर्म कोणतें म्हणाल तर ऐका ! ' पूजावे अतीत—देवद्विज'
करा जप तप अनुष्ठान याग । संतीं जे मारग स्थापियेले ॥ २० ॥

हीं सत्कर्म पोटीं काम ठेवून मात्र करूं नका.

वासनेचें मूळ छेदिल्यावांचूनी । तरलोसें कोणीं न ह्यणावें ॥२३॥

निष्कर्म सत्कर्माचरणानें हरिप्रेम उत्पन्न होईल. मी तर नामसं-
कीर्तनाला अपार भुललो आहे:—

अमृताचें सार निजतत्वबीज । गुह्याचें तें गुज रामनाम ॥ ३२ ॥
होचि सुख आहीं घेऊं सर्वकाळ । करूं हे निर्मळ हरिकथा ॥ ३४ ॥
कथाकाळीं लागे सकळां समाधि । तात्काळ हे बुद्धि दुष्ट नासे ३५

नासे लोभ मोह आशा तृष्णा माया । गातां गुण तथा विठोवाचे ।
येणें अंगिकार केला पांडुरंगें । रंगविलें रंगें आपुलिया ॥ ४२ ॥
विठोवाचं आह्मी लाडिके डिंगर । कांपती असुर काळ धाकें ॥४६॥
सत्य मानूनियां संतांच्या वचना । जा रे नारायणा शरण तुह्मी ॥

प्रेमळांचा संग करा. धन वित्त लोभ माया मोहपाश हे यमाचे
फांस आहेत. आपला गळा सोडवून घ्या. जाणत्यांच्या नादीं लागू
नका, कारण ' निंदा अहंकार वादभेद ' यांत ते व्यर्थ गुंतून देवाला
दुरावले आहेत ! साधूंचा संग करा. ' प्रेमसुख ध्यावें संतसंगें ! '

संतसंगें कथा करावें कीर्तन । सुखाचें साधन रामनाम ॥९३॥

हे साधें सप्रचीत बोलणें किती मनोहर आहे ! वरील दोन्ही
शतकें मुखोद्गत करार्थीत. या गंगाप्रवाहांत नित्य निमज्जन करावें.

(७) ' साधकाची दशा उदास असावी. ' उदास ह्य० काय ?
' उपाधि नसावी अंतर्बाह्य ! ' त्याला जिव्हेचें लोलुप्य नसावें, त्यानें
भोजन व निद्रा परिमित ठेवावी ह्य० तो युक्ताहारविहार असावा,
तो स्त्रीसंबंधांत विसृळ नसावा:—

एकांतीं लोकांतीं स्त्रियांशीं भाषण । प्राण गेल्या जाण करूं नये ॥

याप्रमाणें नीतीची बळकटी संभाळून त्यानें—

संग सज्जनाचा उच्चार नामाचा । घोष कीर्तनाचा अहर्निशी ॥

असें हरिभजनीं रमावें. वर्तनाचा ढिला राहून भगवद्भक्तांच्या
मेळ्यांत नुस्तें भजन करील तर तें फुकट आहे, नीतीचा दृढ असून
भजन सांडील तर तेंही व्यर्थ आहे. सदाचारानें वागून हरीला
भजेल अशा साधकालाच गुरुकृपेनें ज्ञान मिळेल.

(८) काळ सारावा चिंतनें—एकांतवास, गंगास्नान, देवाचें पूजन
व तुळशीच्या प्रदक्षिणा नेमानें करून हरिचिंतनांत काळ सारावा.
इंद्रियांसी नेम करून आहार, विहार, निद्रा व भाषण यांत परि-

मित असावें. देह देवाला अर्पावा. प्रपंचाचा भार शिरीं घेऊन कुंथत बसूं नये. परमार्थलाभ हेंच महाधन मानून देवाचे चरण जोडावें.

(९) धिक् जिणें तो बाइले आधीन—स्त्रैण असल्यानें परलोकीं साधन व इहलोकीं मान मिळत नाहीं. आतिथिपूजन करावें, (आलिया अतीता हा अभंग पहा. तो विन्मुख गेला तर ' सत्व ' घेऊन जातो. ' दारीं हाका कैसें करवतें भोजन । रुची तरी अन्न कैसें देतें ? ') काम, क्रोध, लोभ, निद्रा, आहार व आळस हे जिंकावेत. मानालागीं झुळूं नये. विवेक वैराग्य बळकट असावें. निंदा आणि वाद सर्वथा त्यागावा.

(१०) युक्ताहार नलगे आणीक साधन—
न लगे सांडावा लौकिक वेव्हार । घ्यावें वनांतर भस्मदंड ॥
कलियुगामाजी करावें कीर्तन । तणें नारायण देईल भेटी ॥

(११) नेम नाहीं जया एकादशीव्रत । जाणावें तें प्रेत इहलोकीं ॥
जयाचिये द्यारीं तुळशीवृंदावन । नाहीं तें स्मशान गृह जाणा २

(१२) पराविया नारी माउलीसमान—मानावी, परधन व परनिंदा वर्ज्य करावी, रामनामाचें चिंतन करावें, संतवचनीं विश्वास ठेवावा, सत्य बोलावें—

तुका म्हणे देव जोडे याजसाठीं । आणिक ते आटी नलगे कांहीं ॥

(१३) भावें गावें गीत । शुद्ध करोनियां चित्त ॥ १ ॥
जरि व्हावा तुज देव । तरि हा सुलभ उपाव ॥ धु० ॥
करी मस्तक ठेंगणा । लागे संतांच्या चरणा ॥ २ ॥
आपिकांचे कांणीं । गुणदोष मना नाणी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे फार । थोडा करी परउपकार ॥ ४ ॥

(१४) साधनें तरी हींच दोन्ही—साधा ह्मणजे देव कृपा करील. कोणतीं तीं दोन साधनें ?—

परद्रव्य परनारी । यांचा धरी विटाळ ॥ २ ॥
(१५) येथे दुसरी न सरे आटी । देवा भेटी जावया ॥ ह०
देवाची भेट घेण्यास दुसऱ्या साधनांचे सायास नकोत—

तोचि एक ध्यावा चित्तें । करुनी रितें कलेवर ॥

ह्र० देहांतून देहसंबंधीं विकारांचें विसर्जन करून देवाचें चि-
तन करा, ' नाठवूनि देह पायांचें चितन' करा.

(१६) तुका म्हणे खुंटे आस । तेथें वास करी तो ॥ १ ॥

ज्या हृदयांतून आशा समूळ गेल्या आहेत, नैराश्य मूर्तिमंत
आहे, तेथें देव राहतो. ' आशा ही समूळ खणोनि टाकावी '

(१७) नावडावे जन नावडावा मान—देहसंबंधीं व्यसनें, संवयी,
खोडी, संकल्प यांत मन गोवूं नये.

नावडावें रूप नावडावे रस । अवधी राहो आस पायांपाशीं ॥

(१८) हित व्हावें तरी अंभ दूरी ठेवा—लोकांसाठी, लो-
कांनीं बरें म्हणावें म्हणून परमार्थ करूं नका. देवासाठीं देवाला
आळवा. ' देवाचिये चाडें आळवावें देवा । ओस देहभावा पाडो-
नियां ' जन आणि मन या दोघांच्या फंदांत पडूं नका, यांना
चोरून नारायणाचें चितनसुख भोगा.

(१९) निर्वैर व्हावें सर्व भूतांसर्वेः—साधन बरवें हेंचि एक,

(२०) नरस्तुति आणि कथेचा विकारा—हीं दोन पापें देवा !

माझ्या हातून कधींही होऊं देऊं नकोस. आणखी--

भूतांचा मत्सर आणि संतानेदा । हें नको गोविंदा घडो देऊं ॥

(२१) कळे न कळे ज्या धर्मः—जाणत्या नेणत्यांना एकच
सांगतो कीं ' माझ्या विठोवाचें नाम । अट्टहासें उच्चार । '

तो या दाखवील वाटा । ज्या पाहिजे त्या नीटा ।

कृपावंत मोठा । पाहिजे तो कळवळा ॥ २ ॥

देवाचें प्रेम चित्तांत ठेवा, विठलाचा मनाला व वाचेली छंद
लावून द्या, त्याचा जिव्हाळा असो द्या म्हणजे तो सरळमार्ग दाखवील.

(२२) ' हेंचि भवरोगाचें औषधः—' त्या औषधाची फलश्रुति
आधीं सांगा. ऐकाः--' जन्म जरा तुटे व्याध । आणिक कांहीं नव्हे

बाध । करील वध षड्वर्गा. ' म्हणजे हें औषध घेतलें असतांना जन्म-
मृत्यूपासून सुटका होते, भवरोग जातो आणि शरीररोगही जातो.
त्यांत अवगुण कोणताच नाही, म्ह० मध्येच सृष्टी, कर्माधिक
होणे असा कांहीं प्रमाद झाला तरी त्यापासून कांहीं एक अपाय होणार
नाहीं. जितकें ध्याल तितका तें गुणच करील. शिवाय हें औषध
घेतलें असतांना बाह्य साधनांनीं दुराराध्य असा हा षड्रिपंचा
मेळा सहज जिकला जातो. वा ! फार बरें झालें तर मग, हें दिव्य
औषध तुकोबा ! आम्हांला सांगाच. एका तरः—

सांवळें रूप ल्यावें डोळां । सा चौ अठरांचा मेळा ॥

पदर लागो नेदी खळा । नाममंत्रमाळा विष्णुसहस्र ॥२॥

चार वेद, सहा शास्त्रे व अठरा पुराणे यांचा गोळाच असा हा
सांवळा विठ्ठल डोळ्यांत सांठवा व विष्णुसहस्रनामांचे पाठावर पाठ करा
ह्या दिव्यौषधाचें ' अनुपान चुकूं नका तरच घेतल्याचा गुण '
हीईल. तें अनुपान एका.

नये निघों आपुलिया घरा । बाहेर लागों नेदी वारा ॥

बहु बोलणें तें सारा । संग दुसरा वर्जावा ॥ ४ ॥

आपल्या चित्तांत हरि सांठवावा, बाह्य उपाधीचा वारा लागूं
देऊं नये, कीर्तनावांचून अन्यत्र बोलूं नये व हरीवांचून दुसरा
कोणाचाच संग करूं नये चित्त हरीला घावें. तें तर जवळ आहे
ना ? तें हरीला दिलें असतां त्याच्या चित्तानें लोण्यासारखें
मऊं होईल.

आणखी थोडें अनुपान सांगायचें आहे. अनुतापतीर्थांत नित्य
स्नान करीत जा, व दशदिशांची घोंगडी अंगावर घट्ट ध्या म्हणजे
प्राशारूपी घाम बाहेर निघून जाईल व वैराग्यदशा भोगून आप
ल्या पहिल्या शुद्धस्वरूपाप्रत पावालः—

न्हाये अनुतापीं पांघरे दिशा । स्वेद निघो दे अवधी आशा ।

होसील आधीं होतासी तैसा । तुका म्हणे दशा भोगी वैराग्य ॥६॥

(२३) अवध्या दशा येण साधती । मुख्य उपासना सगुणभक्ति ।
प्रगटे हृदयांची मूर्ति । भावशुद्धि जाणोनियां ॥ १ ॥

श्रीहरीच्या सगुणरूपाची भक्ति करणे हीच जीवांची मुख्यउपा-
सना आहे. मुमुक्षूंच्या चित्ताची शुद्धि झाली असतांना त्यांच्या हृदयां-
तली—त्यांच्या नित्यध्यानाची मूर्ति—साक्षात् प्रकट होऊन त्यांच्या-
पुढे उभी राहते. ह्या सगुणसाक्षात्काराला बीज म्ह० मुख्य साधन
हरीचें नामस्मरण हेंच आहे व फळ म्ह० तो झाल्यावरही तेंच
म्ह० नामस्मरणच करायचें आहे. अर्थात् नामस्मरणानेंच हरि
जोडायचा व हरि जोडल्यावरही नामस्मरणच करायचें. बीज आणि
फळ हरिनामच आहे. ह्या सगुणभक्तीनें अवध्या दशा साधतात,
भवबंधाचे पाश तुटतात, जन्ममृत्यु निवारतात. योगी ज्याला ब्रह्म
मानतात, मुक्त ज्याला परिपूर्ण आत्मा म्हणतात, तोच आमचा सगुण
श्रीहरि आहे. त्याचें नामसंकीर्तन हेंच आमचें साधन व साध्य आहे.

त्या नारायणालाच “ अगा ये सगुणा निर्गुणा । जगज्जनित्या
जगज्जीवना । वसुदेवदेवकीनंदना । बाळरांगणा बाळकृष्णा ॥ ”
असें आह्मी भक्त आळवितों.

(२४) धरणेकरी ब्राह्मणासः—तुकोबांनीं ११ अभंगांत जो
बोध केला आहे त्यांतही ‘ नाही देवापाशीं मोक्षाचें गांठोडें ’
असें सांगून इंद्रियांचा जय साधून मन निर्विषय करा व देवाला
शरण जा, असाच उपदेश आहे. शरण कसें जावें म्हणाल तर
“देवाचिये चाडें आळवावें देवा । ओस देहभावा पाडोनियां ॥”
ह्या० देवाच्या प्रेमासाठींच देहभाव सांडून देवाला आळवित जा.

(२५) शिवरायाला पाठविलेल्या पत्रांतहीः—

आम्हीं तेंणें सुखीं । ह्यणा विठ्ठल विठ्ठल सुखीं ॥ १ ॥

कंठीं मिरवा तुळशी । व्रत करा एकादशी ॥ २ ॥

हाच मुख्य उपदेशाचा भाग आहे.

(२६) प्रयाणाच्या पूर्वी जिजाबाईला जो पूर्णबोध ११ अभंगांत केला आहे त्यांतही मुलाबाळांच्या लोभांत न पडतां 'आपला तूं गळा घेई उगवूनि ' असें प्रथम सांगितलें आहे व—

१ आस निरसून मन कठिण कर, येथील क्षणभंगुर सुख थुकून टाक व पांडुरंगावर सर्व भार ठेवून त्याचें चिंतन कर म्हणजे परमानंद पावशील:—

देव पहावया करीं वो सायास । न धरीं हे आस नाशिवंत ॥ १ ॥
सडासंमार्जन तुळशीवृंदावन । अतीतपूजन ब्राह्मणांचें ॥ २ ॥
वैष्णवांची दासी होई सर्वभावे । मुखीं नाम घ्यावें विठोबाचें ॥ ३ ॥

(२७) 'एका पंडितजन':—विद्वान् लोक प्रायः विद्या संपादून कोणा तरी राजाची, श्रीमंताची अगर धनिकाची अतिरिक्त स्तुति करून आपली विद्या त्याच्या पायांवर वाहतात. तुकोबा अशांना सांगतात कीं 'नका करूं नरस्तुति!' मग पोट कसे भरेल ? ' अन्न आच्छादन । हे तों प्रारब्धाआधीन ' संसार प्रारब्धाच्या मार्थी मारा व प्रयत्न हरीचा करा. तो कोणता व कसा करावा ? ' तुका म्हणे वाणी । सुखें वेंचा नारायणी '

तुकोबा पंडिताची व्याख्या गीतेच्या अनुरोधानेंच समदर्शी व भगवद्भक्त अशी करितात:—

पंडित तो भला । नित्य भजे जो विठ्ठला ॥ १ ॥

अवघें सम ब्रह्म पाहे । सर्वाभूतीं विठ्ठल आहे ॥ २ ॥

(२८) आतां सर्वास बोधप्रद असा शेवटचा एकच गोड अभंग देतो. ह्यांत उपासनेची शपथ घेऊन तुकोबांनीं परमसाधन नाम-संकीर्तन हेंच होय असें सांगितलें आहे. उपास्याची आण घेऊन-सागणें हें किती निकराचें, कळकळीचें व महत्त्वाचें आहे याची उपासकांनाच यथार्थ कल्पना होणार आहे:—

नामसंकीर्तन साधन पै सोपे । जळतील पापे जन्मांतरिचीं ॥ १ ॥
 न लगती सायास जावे वनांतरा । सुखे येतो घरा नारायण ॥ २ ॥
 ठायींच बैसोनी करा एकचित्त । आवडी अनंत आळवावा ॥ ३ ॥
 रामकृष्णहरी विठ्ठल केशवा । मंत्र हा जपावा सर्वकाळ ॥ ४ ॥
 याविण आणिक नाही पै साधन । वाहतसे आण विठोबाची ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे सोपे आहे सर्वाहनी । शाहणा तो धणी घेतो येथे ॥ ६ ॥

हे प्रकरण येथे संपले. सत्संग, सच्छास्त्र, गुरुकृपा व साक्षात्कार असे परमार्थमार्गाचे जे चार टप्पे त्यांपैकी पहिला जो सत्संगाचा टप्पा तो आपण गाठला ! तुकोबा वारकरी घराण्यांत जन्मले, वारकरीसंप्रदायांत प्रविष्ट झाले, व तोच संप्रदाय त्यांनीं वाढविला, यामुळे त्यांना वारकऱ्यांचाच सत्संग मिळाला. हा संप्रदाय म्हणजे चिमूटभर लोकांचा नव्हे, साऱ्या महाराष्ट्रांतील लोकांचा हा धर्म होय. तेव्हां वारकरीसंप्रदायाची मुख्य तत्त्वे 'सिद्धांतपंचदशी' रूपाने प्रथम संकलित करण्यांत आलीं. नंतर एकादशीव्रत, वारकऱ्यांचे भजनी मेळे, कीर्तनप्रकार या तीन मुख्य प्रोष्टींचा आपण विचार पाहिला. तुकोबा या मार्गाने भावबळाने गेले व या मार्गाचाच त्यांनीं लोकांस उपदेश केला म्हणून आपणही त्यांच्या संगतींत त्यांचीच प्रासादिक वचनें ऐकत ऐकत येथवर आलों. शेवटीं त्यांनीं स्वतःच्या मनास, व जनांस, नेणत्यांस व पंडितांस, राजास व स्वभार्येस जो उपदेश केला त्यावरून त्यांनीं कोणता साधनमार्ग स्वतःसाठीं आंखला होता हे पाहिले. संप्रदायाच्या पूर्वीपासून चालत आलेल्या मार्गा-नेच तुकोबा गेले व म्हणून संप्रदायाचा व त्यांचा मार्ग अगदीं एकरूप आहे हे आपणांस कळून आले. प्रपंच उदासवृत्तीनें करावा व तनमन देवाला वहावे; परस्त्री, परधन, परनिंदा व परहिंसा हीं सर्वथा वर्ज्य करून नीतीनें चालावे; काम, क्रोध, लोभ, मोह, लज्जा, आशा,

दंभ, व वाद यांचा त्याग करून चित्त अत्यंत शुद्ध करावे; संतवचनांवर विश्वास ठेवून सर्वाभूर्ती नम्र असावे; एकादशीचे महाव्रत, पंढरीची वारी, व कीर्तन या संप्रदायाच्या मार्गाने पूर्ण श्रद्धेने जाऊन पांडुरंगा-विषयी परम प्रेम ठेवावे, हा मुख्य साधनमार्ग आपण पाहिला. आतां सच्छास्त्राकडे वळू.

प्रकरण सहावे.

तुकोवांचें ग्रंथाध्ययन.

केली आटाआटी । अक्षरांची देवासाठीं ॥ १ ॥

नव्हे विनोद उत्तर । केले रंजवाया चार ॥ २ ॥

* * * * *

कांहीं पाठ केलीं संतांचीं उत्तरें । विश्वासें आदरें करोनीयां ॥ १ ॥

* * * * *

१ विषयप्रवेश. २ ' शब्दादेवापरोक्षधीः ' ३ शब्द ह्यणजे वेद, तसेंच व्यापक अर्थानें वेदशास्त्रपुराणें व संतवचनें. ४ पुराणें व संतवचनें-तुकोवांच्या अध्ययनाचे विषय. ५ त्यांच्या अध्ययनाची दिशा. ६ महिपतबावांचे उद्गार. ७ भागवतधर्माचे मुख्य ग्रंथ-गीता आणि भागवत. ८ गीताध्ययन. ९ भागवतशास्त्राची दृढपरिचय. १० पुराणांविषयीं प्रीति. ११ विष्णुसहस्रनामपाठ. १२ महिम्नादि स्तोत्रपाठ. १३ तुकोवांना संस्कृत येत होतें काय ? १४ ज्ञानेश्वरीशीं समरसता. १५ देहूच्या वाडांतील बारावा अध्याय. १६ नाथांच्या ग्रंथांचा अभ्यास. १७ नामदेव. १८ कबीर. १९ ' या चौघांचि तरि धरि सोई रे ! २० भक्तकथा व त्यांचें वर्मः-अध्ययनाचें सार. २१ समारोप.

१ ' तुकोवांचें ग्रंथाध्ययन ' हा मथळा पाहूनच आमचे कित्येक वाचक बुचकळ्यांत पडतील ! ते म्हणतील: " अहो ! तुकोवांसारख्यांना ग्रंथाध्ययनाची काय गरज होती ! त्यांना ग्रंथ कशाला पाहिजे होते ! त्यांनीं कधीं कोणत्या शाळेंत कोणत्या पंतोजीच्या हाताखालीं अध्ययन केलें ! देवाची कृपा झाली आणि भगवत्स्फूर्ति-बरोबर अभंगवाणी त्यांच्या मुखांतून प्रगट झाली. " हें शेवटचें वाक्य बरोबर आहे. भगवत्स्फूर्ति झाली व अभंगवाणी त्यांच्या मुखांतून प्रगट झाली हें शेवटचें वाक्य अगदीं खरें आहे, तथापि भग-

वत्स्फूर्ति होण्यापूर्वी तुकोबांनी कांहीं अभ्यास केला होता की नाही ? भगवत्स्फूर्ति तुकोबांनाच कां झाली ? देहूस व इतरत्र तेव्हां दुसरे काय थोडे तरुण होते ? पेरल्यावांचून उगवत नाही व कष्टावीण कांहीं प्राप्त होत नाही ह्या कर्माचा मुख्य सिद्धांत आहे. तुकोबांनीही देवाच्या भेटीसाठीं अनेक साधनें केलीं त्यांतच ग्रंथाध्ययन हें एक महत्वाचें साधन केलें. तुकोबा शाळेंत शिकले व त्यांना परमार्थ शिकविणारे पंतोजीही पण मिळाले होते. त्यांची शाळा म्हणजे पंढरीचा भागवतसंप्रदाय व त्यांचे पंतोजी म्हणजे त्यांच्या पूर्वी होऊन गेलेले भक्तमंडळ ! पुंडलीकानें महाराष्ट्रांत भागवतधर्माचें विश्व-विद्यालय काढल्यापासून या पंढरीच्या विद्यालयाला जोडूनच आळंदी, सासवड, त्र्यंबकेश्वर, पैठण ह्या ठिकाणीं अनेक विद्यालये निघालीं होती. त्या विद्यालयांतून अनेक भक्त तयार होऊन बाहेर पडले होते आणि त्यांनीं भागवतधर्माचा महाराष्ट्रभर जयजयकार केला होता. तुकोबांच्या हातून देहूचें विद्यालय निघायचें होतें, पण तत्पूर्वी त्यांनीं पंढरीच्या, आळंदीच्या व पैठणच्या विद्यालयांत योग्य गुरूंच्या हाताखालीं स्वतः अध्ययन केलें होतें. तुकोबा वारकरीसंप्रदायाच्या शाळेंत तयार झाले व या संप्रदायांत प्रचलित असलेल्या मुख्य ग्रंथांचें त्यांनीं भक्तिपूर्वक अध्ययन केलें. तुकोबांनीं कोणते ग्रंथ पाहिले, कोणत्या संतांचीं वचनें पाठ केलीं, त्यांचे आवडते ग्रंथकार कोणते होते, त्यांच्या ग्रंथांचें अध्ययन त्यांनीं कसें केलें व त्यांतून सार काय घेतलें हें आपणांस ह्या प्रकरणांत पाहावयाचें आहे; पण तत्पूर्वी ग्रंथाध्ययनाचें सामान्यतः महत्त्व काय आहे तें आषण थोडक्यांत पाहूं.

२ गुरुकृपा होण्यापूर्वी आणि कांहीं काळ नंतरही ग्रंथाध्ययनाची सर्वासिद्ध जरूर आहे. शास्त्राध्ययनाचें महत्त्व सर्वकाळीं सर्वांनीं कबूल केलें आहे. आधीं अपरा विद्या आणि मग परा विद्या,

आधीं परोक्ष आणि मग अपरोक्ष, आधीं शास्त्राध्ययन आणि मग अनुभव, असा हा मार्ग अनादि आहे. मुण्डकोपनिषदांत ' द्वे विद्ये वेदितव्ये ' असें प्रथम सांगून मग ' ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ' ही अपरा विद्या व ' यया तदक्षरमधिगम्यते ' ही पराविद्या असें ह्मटलें आहे. अपरा विद्या हस्तगत केल्यावरच पराविद्या प्राप्त होत असते. ' शब्दा- देवापरोक्षधीः ' ह्म० वेदशास्त्रांच्या अध्ययनानेच अपरोक्षानुभव प्राप्त होतो असा सिद्धांत आहे. जसें ज्ञान मुरत जातें तसा विज्ञानाचा आनंद प्राप्त होत असतो. ज्ञानोबांनीं अमृतानुभवांत प्रथम शब्दाचें मण्डण करून पुढें अपरोक्षानुभवानंतर त्याचें खंडण कसें होतें हेंही दाखविलें आहे. पण शब्दाचें मंडण करितांना प्रथम त्यांनीं ह्मटलें आहे कीं ' शब्द ही फार मोठी उपयोगाची वस्तु आहे. ' तत्वमसि ' ह्या शब्दानेच जीवाला स्वरूपाचें स्मरण होतें अशी याची प्रसिद्धि आहे. शब्द हा जीवाला स्वरूपस्थितीवर आणणारा आरसा आहे. ' (अमृता. प्र० ६-१) तसेंच ' शब्द हा विहिताचा राजमार्ग कोणता व निषिद्धाची आडवाट कोणती हें दाखविणारा मशालजी आहे. बंध व मोक्ष यांच्या हद्दी ठरविणारा—यांचा कलह मिटविणारा—शिष्ट ह्म० न्यायाधीश शब्द हाच आहे. ' (अमृता० प्र० ६-५) येथें ' शब्द ' येणेंकरून ' वेद ' समजावयाचें आहे. शब्दाचाच पर्याय वेद आहे. शब्दानेच जीवात्म्याची शिवात्म्यार्शी भेट होते. जीवाची परमात्म्यार्शी गांठ पडल्यानंतर शब्द जरी मार्ग सरतो (यतो वाचो निवर्तन्ते) तरी आत्मारामाच्या मंदिरांत नेऊन सोडणारा ' शब्द ' हा वाटाड्या असल्यामुळे जीवाला त्याची कास धरल्यावांचून गत्यंतरच नाही.

३ आतां ' शब्द ' ह्म० ' वेद ' असा जरी विवक्षित अर्थ असला तरी वेदाचें रहस्य जीवांना सांगणारी शास्त्रें, पुराणें व

संतवचनें यांचाही त्यांत अंतर्भाव होण्यास कांहीं प्रत्यवाय दिसत नाही. शब्द ह्ये० वेद, शास्त्रे, पुराणे व संतवचनें अर्थात् सर्व भवबंधमोचक पवित्र वाङ्मय असा अर्थ घेऊन पाहिले म्हणजे शब्दाचा आश्रय केल्यावांचून जीवांस आपल्या हिताचा मार्ग सांपडणे दुर्घट आहे असाच निष्कर्ष निघतो. ह्या पवित्र वाङ्मयाने जीवाला प्रवृत्तिनिवृत्ति, विधिनिषेध, बंधमोक्ष, यांचा बरोबर अर्थ समजतो व आपल्या उगमाचा शोध लागतो. तुकोबांनीं वेद, शास्त्रे, पुराणे व संतवचनें ही चौकडीच धर्मवाङ्मय ह्या अर्थी पुष्कळ ठिकाणी घेतली आहे:-

विश्वीं^१ विश्वंभर । बोले वेदांतींचा सार ॥ १ ॥

जगीं जगदीश । शास्त्रे वदती सावकाश ॥ २ ॥

व्यापिले हें नारायणे । ऐसीं गर्जती पुराणे ॥ ३ ॥

जनीं जनार्दन । संत बोलती वचन ॥ ४ ॥

सूर्याचिया परी । तुका लोकीं क्रीडा करी ॥ ५ ॥

वेद, शास्त्रे, पुराणे व संतवचनें या सर्वांचे रहस्य एकच आहे आणि ते हें कीं विश्वांत विश्वंभर भरून उरला आहे. ते वेदांनीं स्वयंस्फूर्तीने सांगितले, शास्त्रांनीं सावकाश ह्ये० खंडणमंडणपूर्वक चर्चा करून सांगितले, पुराणांनीं आबालवृद्धांस व आचांडाल सर्वास कळेल असे ह्ये० मोठ्याने गर्जून सांगितले व संतांनीं अनुभव घेऊन सांगितले. चौघांच्या सांगण्याच्या तऱ्हेत फरक असेल, भाषेत फरक असेल, मांडणीत फरक असेल, पण चौघांचाही सिद्धांत एक आहे. सिद्धांताच्या दृष्टीने पाहतां त्यांच्यांत पूर्ण एकवाक्यता आहे,

१ ऐतिहासिक दृष्टीने पाहणारास या अभंगांत हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे तुकोबांनीं चार 'काळ' पाडले आहेत असे दिसून येईल. १ वेदोपनिषदांचा काळ. २ शास्त्रांचा किंवा षड्दर्शनांचा काळ. ३ पुराणांचा काळ व ४ साधुसंतांचा काळ. ह्या चारही काळांत वैदिक धर्माची परंपरा अविच्छिन्न चालली असून 'विश्वीं विश्वंभर' हेच आपल्या धर्माचे सार आहे.

त्यांचा समन्वय आहे. वेदशास्त्रे ज्याला आत्मा म्हणतात, पुराणे ज्याचे रामकृष्णशिवादिरूपाने वर्णन करितात त्यालाच आमचे संत विठ्ठल नावाने संबोधितात. नांवांत भेद झाला तरी परमात्मवस्तु अभिन्नच आहे. नांवरूपांच्या भिन्नत्वामुळे वस्तुभेद होत नाही. श्रुतीने ज्याला ओळखायची खूण ॐशब्दाने केली त्याला संतांनी 'विठ्ठल' म्हटले, श्रुतीने ज्याचे निर्गुणनिराकारत्व वानिले त्याचेच संतांनी सगुणसाकारपणही वानिले म्हणून दोघांत भेद कोठे झाला? लक्ष्य जोवर भिन्न नाही तोवर वर्णन करावयाच्या पद्धतींत भेद दिसला तरी एकवाक्यता मांडू शकत नाही. वेदांचा अर्थ, शास्त्रांचा निर्धार व पुराणांचा सिद्धांत एकच आहे आणि तो हाच की सर्वभावाने परमात्म्याला शरण जावे व निजनिष्ठेने त्याचे नाम गावे.

वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतुकाचि साधिला ॥ १ ॥

विठोबासी शरण जावे । निजनिष्ठा नाम गावे ॥ ध्रु० ॥

सकळ शास्त्रांचा विचार । अंती इतुकाचि निर्धार ॥ २ ॥

अठरा पुराणीं सिद्धांत । तुका म्हणे हाचि हेत ॥ ३ ॥

वेद, शास्त्रे व पुराणे हीं सिद्धांतासंबंधाने विसंवादी किंवा परस्पर-विरोधी नसून एकच रहस्य प्रगटविणारी आहेत आणि म्हणूनच आपला सनातन धर्म वेदशास्त्रपुराणोक्त आहे असे. आपण म्हणतो, व आपला नित्यकर्मांतला संकल्पही 'वेदशास्त्रपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थे' असाच आहे. जो परमात्मा वेदप्रतिपाद्य आहे त्याचेच—

सांवळे रूप ल्यावे डोळां । सा चौ अठरांचा गोळा ॥

असे भक्त वर्णन करितात. सहा शास्त्रे, चार वेद व अठरा पुराणे यांचा गोळा ह्यणजे अर्क, सारसर्वस्व, प्रतिपाद्यविषय आमचा हा सांवळा श्रीहरि आहे असे भक्त ह्यणतात. तुकोबा सांगतातः—

ऐके रे जना । बुद्ध्या स्वहिताच्या खुणा ।

पंढरीचा राणा । मनामाजी स्मरावा ॥ १ ॥

सकळ शास्त्रांचे हे सार । हे वेदांचे गढहर ।

पाहतां विचार । हाचि करिती पुराणें ॥ २ ॥

तात्पर्य काय कीं वेद, शास्त्रें, पुराणें व संनवचने हीं सर्व नारायण-पर असल्यामुळे वाङ्मयाच्या यांपैकीं कोणत्याही प्रकाराचें अध्ययन केले तरी वैदिक धर्मच उक्त आहे. वेद पहा, शास्त्रें पहा, पुराणें पहा, नाही तर साधूंच्या उक्ति पहा, सर्वांचें सार एकच आहे. जन्म-मृत्यूंच्या फेर्यांतून सुटावें, जगाची नश्वरता ओळखून स्वकर्म करावें, परमात्मबोध होऊन निःसंदेहता प्राप्त करून घ्यावी, मरणास मारून उरावें, सहज सच्चिदानंदरूप होऊन जावें, ह्याचसाठीं हें सर्व पवित्र वाङ्मय निर्माण झालें आहे. उदक एकच आहे. वापीकूपतडागादि केवळ बाह्य उपाधि आहे. कोणी नदीतीरीं वस्ती करून नदीच्या उदकानें आपलें कार्य करून घ्यावें, कोणीं सरोवराच्या उदकाचें सेवन करावें, कोणी कूपाच्या उदकावर तृषा भागवावी. ज्ञान हें उदक आहे; तृषा लागेल त्यानें सहजप्राप्त साधनांचा उपयोग करून घेऊन तृप्त होऊन जावें हा या वाङ्मयाचा मुख्य हेतु आहे. सागराचा, नदीचा, सरोवराचा किंवा कूपाचा सर्वांचा उद्देश एकच आहे आणि तो तृषाक्रांत जीवांनीं तृप्त होऊन जावें हाच होय. उपाधीचा अभिमान घेऊन किंवा उपहास करून भांडत बसणें हें खरी तृषा लागल्याचें लक्षण नाही ! चोखामाळा, रोहिदासचांभार, सजन-कसाई, कान्हूपात्रा, यांसारखे कनिष्ठ जातींत जन्मलेले जीवही खरी तहान लागल्यामुळे सत्संगतींत मिळालेले ब्रह्मानंदरूप जीवन आकंठ पिऊन तरून गेले. परमार्थाची खरी तहान लागल्यावर मग जातिरूपधनविद्या इत्यादि आगंतुक कारणांची मीमांसा करीत बसण्याचें सुचत नाही. नाथांसारखे ब्राम्हण ब्राह्मणत्वाचा अभिमानही ठेवीत नाहीत व चोखामेळ्यासारख्यांना आपल्या हीन जातीची लाजही वाटत नाही. ज्ञानेश्वरनाथांनीं 'ब्राम्हणसमाज' स्थापन केले नाहीत, नामदेवतुकारामांनीं 'मागासलेल्या जातींचे वर्ग' काढले

नाहीत व रोहिदासचोखामेळा यांनी ' अस्पर्शजातीच्या उद्धारार्ची मंडळे स्थापिलीं नाहीत ! ' यारे यारे लहान थोर । भलते याती-नारी अथवा नर ' म्हणून ज्यांना ज्यांना म्हणून हरिकृपेची खरी तहान लागली आहे अशा सर्व जातींतल्या सर्व मुमुक्षुजीवांसाठीं सर्व संतांनीं कीर्तनांत, ग्रंथांत, अभंगांत घरींदारीं आपली वाणी खर्चिली आहे. तात्पर्य काय तर वेद,शास्त्रे, पुराणें व संतवचनें हें सर्व वाङ्मय जीवांच्या उद्धारसाठीं निर्माण झालें आहे व ज्याला ज्याला भगव-त्प्राप्तीची तळमळव्यथा लागली असेल त्यानें त्यानें ह्यांपैकीं कोण-त्याही एका किंवा अधिक प्रकारांचा अवलंब केल्यावांचून त्याला परोक्षज्ञान प्राप्त होत नाही. तुकोबांनीं ह्यांपैकीं ' पुराणें व संत-वचनें ' यांचा अवलंब केला व त्यांचें वर्म मनांत सांठवून घेतलें.

४ तुकोबांनीं वेदांचें अध्ययन केलें नाही. ' घोकाया अक्षर । मज नाही अधिकार ' असें त्यांनींच तीन वेळ म्हटलें आहे. ब्राह्मणांनीं तेवढें वेदाध्ययन करावें आणि आत्मां शूद्रांना हा अधिकार नसावा असें मनांत आणून त्यांनीं कधीं ब्राह्मणांशीं भांडण केलें नाही. असले कोरडे वाद उपस्थित करायला त्यांना नको होते. त्यांना माहीत होतें कीं ब्राह्मणांना वेदाधिकार होता म्हणून कांहीं सर्वच ब्राह्मण वेदाध्ययन करीत नव्हते व करणारे सगळेच कांहीं मोक्षाला जात नव्हते व गेलेच तर ' स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परां गतिम् ' ह्या भगवदुक्तीप्रमाणें इतरांना मोक्षाचे दरवाजे उघडेच होते. ज्यांना वेदाचा अधिकार होता त्यांपैकीं फार थोडे अध्ययन करणारे होते, व त्यांतही वेदार्थ समजून व अर्थरूप होऊन जाणारे फारच विरळ ! शिवाय वेदार्थ फार गहन, शास्त्रें अपार व आयुष्य थोडें असें असून वेदाचें वर्म जर सुलभ पुराणग्रंथांतून व प्राकृत ग्रंथांतून प्रगट झालेलें आहे तर हा सोपा मार्ग टाकून व आयतें वाढून आलेलें अन्न टाकून नसती दगदग करण्याचें तरी कारण

काय ? शिवाय ज्याच्या चित्ताला खरी आंच लागली आहे तो साधनांच्या भांडणांत न पडतां सहजसुलभ साधनांचा अवलंब करून आपलें कार्य करून घेतो. याप्रमाणें तुकोबांनीं पुराणें व संतवचनें हीं आपल्या अध्ययनासाठीं पसंत केलीं व तींच त्यांच्या प्रेमळ प्रकृतीला मानवणारीं होतीं. त्यांचें तेवढ्यानेंही पूर्ण कार्य झालें. वेदाचीं अक्षरें घोकायचा अधिकार त्यांना नव्हता तरी वेदाचा अर्थ—अक्षर परब्रह्म—त्यांच्या हस्तगत झालें. वेदाचें शब्दतः नाही तरी अर्थतः अध्ययन झालें व हेंच ब्हावयास पाहिजे.

५ ' तुकोबांनीं आपल्या आयुष्याची कांहीं वर्षे ग्रंथाध्ययनांत घालविलीं यांत शंका नाही. ' कांहीं पाठ केलीं संतांचीं उत्तरे । विश्वासें आदरें करूनीयां ॥ ' असें त्यांनीं आपल्या आत्मचरित्रपर अभंगांत म्हटल्याचें आपणांस माहीत झालेंच आहे. ' शिकल्या शब्दाचें व्युत्पादितो ज्ञान, ' ' शिकविला तैसा पढो जाणे पुंसा ' इत्यादि अभंगांतून हीच गोष्ट त्यांनीं सांगितली आहे. दुसऱ्यांस उपदेश करितांना सुद्धां ' पढोनियां वेद हरिगुण गावें, ' ' पाहूनियां ग्रंथ करावें कीर्तन ' अशाच प्रकारचे उद्गार त्यांनीं काढले आहेत. त्यांनीं जे ग्रंथ पाहिले ते ' विश्वासें व आदरें ' पाहिले. ग्रंथकर्त्यांविषयीं पोटांत आदरभाव ठेवून आणि त्यांनीं जे सिद्धांत व ज्या संतकथा वर्णिल्या त्यांवर पूर्ण विश्वास ठेवून मीं ते वाचले असें तुकोबा स्वतःच सांगतात. वडिलांनीं त्यांना हिशेब ठिसेब पाहतां येण्यापुरतें जमाखर्ची शिक्षण दिलें होतें, पण तुकोबांना परमार्थाची भूक लागल्यावर त्यांनीं परमार्थग्रंथ अत्यंत आस्थेनें पाहिले. संसारोपयोगी विद्या कांहीं जन्मसार्थकाची विद्या नाही असें कळूं लागतांच ते परमार्थाचे ग्रंथ पाहूं लागले. ' केली आटाआटी । अक्षरांची देवासाठीं ॥ ' प्रपंचाचें मिथ्यात्व जाणल्यावर वैराग्य बाणलें व मग भगवत्प्राप्तीची तळमळ लागूनः—

मागील भक्त कोणे रीती । जाणोनि पावले भगवद्भक्ती ।
जीवें भावें त्या विवरी युक्ती । जिज्ञासु निश्चिती या नांव ॥

—नाथभागवत १९-२७४

याप्रमाणें आपल्यापूर्वी होऊन गेलेले भक्त कोणत्या साधनांनीं देवास प्रिय झाले याचा ते विचार करूं लागले व हा विचार ग्रंथां-तरींच केलेला असल्यामुळे ग्रंथ पाहणें अवश्य झालें. मागील भक्तांच्या कथा समजून घेऊन त्यांचें अनुकरण करितां यावें म्हणून त्यांनीं पुरा-णांसीं व संतांच्या उक्तींशीं परिचय केला. संतांच्या उक्ति पाहतां पहातां त्यांचें मनन सुरू झालें, मननानें सहज पाठांतर झालें. मनन करितां करितां मुखांत अक्षरें बसून गेलीं. पाठांतर व मनन यांच्या योगानें अर्थरूप होऊन जातां आलें. तेच ह्मणतात कीं नुस्तें पाठांतर काय कामाचें ? ‘घोकोनियां काय वेगीं अर्थ पाहे । अर्थरूप राहे होवो-नियां ॥’ नाथांनींही ह्मटलेंच आहे—

शब्द सांडूनिया मागें । शब्दार्थामाजी रिगे ।

जें जें परिसतु तें तें होय अंगें । विकल्पत्यागें विनितु ।

—नाथभागवत ७-३५९.

ज्याला जें पाहिजे असतें तें त्याला जिथें दिलेल तेथून तो संग्रहीत असतो, या न्यायानें तुकोबांना देवाचा ध्यास लागल्यावर देवाच्या व देवाची ओळख करविणाऱ्या देवतुल्य संतांच्या कथा ज्या ग्रंथांत होत्या तेच ग्रंथ त्यांना प्रिय झाले व त्या ग्रंथांतूनही हरिप्रेम वाढविणाऱ्या उक्ति त्यांच्या पाठांत बसून गेल्या.

करूं तैसें पाठांतर । करुणाकर भाषण ॥ १ ॥

जिहीं केला मूर्तिमंत । पेसा संतप्रसाद ॥ घु० ॥

सोड्ज्वळ केल्या घाटा । आहत्या नीटा मागिल्या ॥ २ ॥

तुका म्हणे घेऊं थांवा । करूं हांवा ते जोडी ॥ ३ ॥

या अभंगाचा अर्थ असा दिसतो:—“ज्यांत देवाची करुणा भाक-लेली आहे अशीं संतांचीं वचनें आम्ही पाठ करूं. ज्या संतांनीं

निर्गुण निराकार देवाला सगुण साकार व्हायला लावले, प्रेम-
बळाने त्याला व्यक्तीस आणले अशा संतांच्या उक्ति हा त्यांचा
प्रसादच होय. संतांच्या उक्ति हीं त्यांच्या कृपेचीं वचने आहेत.
त्यांनीं मार्गाल संतांचे मार्ग झाडून साफ केले आहेत. हे मार्ग
पूर्वीचेच खरे, पण मध्ये बुजले होते ते यांनीं धोपट केले. आम्ही
आतां त्वरा करूं व त्यांनीं देवाचे चरण जोडले ते आम्हीही जोडूं. ”
वरील अभंगाचा जास्त विचार केला म्हणजे तुकोबांचे मनोगत
काय होते तें स्पष्टपणे कळून येते. परमार्थाचे हजारो ग्रंथ संस्कृत
व प्राकृत भाषांतून होते, पण त्या सर्वांत ‘ ज्यांत करुणाकर भाषण ’
आहे तेवढेच त्यांना प्रिय होते. देवाची ज्यांत करुणा भाकली
आहे, देवभक्तांचें प्रेम ज्यांत व्यक्त झालें आहे, देवाला प्रेमभावानें
आळवायला जी साहाय्यक आहे अशीच वाणी त्यांना प्रिय होती;
नुस्ती शास्त्रांची प्रक्रिया ज्यांत सांगितली आहे असे शास्त्रीय ग्रंथ
त्यांना नको होते, त्यांची त्यांना आवड नव्हती. आतां ‘ करुणा-
कर भाषण ’ ही नव्या जुन्या अनेक कवींनीं काव्यांत ग्रथित केले-
लें आढळेल, पण ‘ जिहीं केला मूर्तिमंत ’ ह० सगुणसाक्षात्कारा-
चें सुख भोगलेल्या, देवाला प्रत्यक्ष पाहिलेल्या, देवाशीं प्रेमसंवाद
करण्या सगुणभक्तांच्या तोंडून निघालेलें करुणाकर भाषणच
त्यांना पाठांतरांत ठेवायचें होतें. ह्या सगुणभक्तांच्या करुणापर
उक्तींचें पाठांतर करण्यांतला हेबुही तुकोबांनीं चवथ्या चरणंत
सांगितला आहे. त्यांना जी जोड, जो लाभ झाला म्हणजे देवाला
‘ मूर्तिमंत ’ करून त्यांनीं जें प्रेमसुख भोगलें तेंच तुकोबांना पाहि-
जे होतें व त्यांचें उत्साहबल इतकें दिव्य होतें कीं मीं तें ‘ धांवा
घेऊन ’ भिळवीन असें त्यांना वाटत होतें. ज्या संतांनीं
देवाला प्रत्यक्ष केलें त्यांच्याच उक्ति पाठ करण्याचा आपला मनो-
दय तुकोबांनीं यथे याप्रमाणें व्यक्त केला आहेच, पण ते संतही पूर्व-

परंपरेला धरून चालणारे त्यांना पाहिजे होते. कोणी नवा धर्मपंथ काढणारे, नवा संप्रदाय रूढ करणारे, कांहीं तरी नवीन चळवळे धर्मक्रांती करणारे व नवीन बंडे त्यांना नको होती. मार्गेपासून जे मार्ग चालत आले आहेत पण मध्यंतरी परंपराप्राप्त मार्गही लुप्त झाल्यामुळे ज्यांनी ते सोज्ज्वळ केले अशा शुद्ध वेदपरंपरेने आलेल्या संतांच्या उक्तिच त्यांना प्रिय होत्या. 'आम्ही वैकुण्ठवासी' ह्या अभंगांत तुकोबांनी आपल्या अवताराचे प्रयोजन सांगितले आहे, त्यांतही प्राचीनकाळी 'बोलिले जे ऋषि' ते 'साच भावे वर्ताया' आम्ही आलों असून आम्ही 'झाडूं संतांचे मारग' असेच म्हटले आहे. पुढिलांचे सोयी माझ्या मना चाली। मताची आणिली नाही बुद्धि

पूर्वी झालेल्या संतांच्या मार्गाने चालवें अशी माझ्या मनाची प्रवृत्ति आहे, मी आपल्या स्वतंत्र बुद्धीने कांहीं नवीन मत स्वीकारिले नाही. असा 'तुका ह्याने माझा साक्षीचा व्यवहार' आहे. तुकोबांनी प्रथम 'बाळक्रीडेचे अभंग' रचिले त्यांत 'गाईन ओविया शिष्टांच्या आधारे' असेच त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे. दुसऱ्या एका वेळी 'आरुष माझी वाणी बोवडी उत्तरे' याप्रमाणे आपल्या कवित्वाकडे लीनता घेतांनाही 'आधारे वदली प्रसादाची वाणी। उच्छिष्ट सेवनी तुमचिया ॥'—माझी वाणी प्रासादिक स्वरी पण तुम्हां संतांच्या वचनांचे सेवन करून तुमच्याच आधाराने ती या किंमतीला चढली आहे असे ह्याटले आहे. 'संत गेले त्या ठाया। देवराया पाववी।' पूर्वील संत ज्या ठिकाणी विश्राम पावले त्या ठिकाणी त्यांच्याच मार्गाने मला घेऊन जा अशी तुकोबांची देवास प्रार्थना आहे.

तात्पर्य काय कीं पूर्वपरंपरेच्या ओघाने चालणारे व देवाला मूर्तिमंत करणारे जे साक्षात्कारी संत त्यांची करुणाकर भाषणेच आम्ही पाठांत ठेवूं व त्यांना जो देवाचा लाभ शाला तोच करून घेऊं असे तुको-

बांनी आपल्या पाठांतराबद्दल स्वतःच सांगितले आहे. आतां असे कोणते संत व कोणते ग्रंथ तुकोबांना प्रिय झाले होते याचा विचार पुढे ओघाने होणारच आहे. पुराण ग्रंथ व साधुसंतांचे ग्रंथ यांचाच तुकोबांनी अवलंब केला, आणि त्यांतील रहस्य मनांत सांठविले. 'बहुत शब्दांचे अध्ययन करूं नये कारण तो वाचेचा केवळ शीण आहे' असे बृहदारण्यकांत म्हटले आहे. ग्रंथांतले सिद्धांत एकदां नीट लक्षांत आल्यानंतर ग्रंथांचे प्रयोजनच उरत नाही. ग्रंथांतले सिद्धांत कळल्यावर ते पचनीं कसे पडतील, महात्म्यांचा तो अनुभव मला केव्हां येईल व मी आत्यंतिक सुख कधीं पावेन अशी तळमळ सुरू झाली कीं ग्रंथाध्ययन हळुहळु संपुष्टांत येते व अंतरंग अभ्यासास मग सुरुवात होते.

पाहों ग्रंथ तरी आयुष्य नाहीं हातीं ।

नाहीं घेसी मती अर्थ कळे ॥ १ ॥

होईल तें हो या विठोवाच्या नांवें ।

अर्जिलें तें भावें जीवीं धरूं ॥ २ ॥

असें तुकोबांनीं पुढच्या अवस्थेंत म्हटले आहे. ग्रंथांतील सार-भूत हरि चित्तानें निवडून घेतला म्हणजे ग्रंथांचे कार्य झाले. 'अक्षरांचा श्रम केला । फळा आला तेणें तो' तें असो. तुकोबांनीं कोणते ग्रंथ पाहिले, कोणत्या संतांचीं वचनें पाठ केलीं, वाचलेल्या ग्रंथांतून काय सार ते घेत हें आपण आतां पाहू.

६ तुकोबांनीं कोणत्या ग्रंथांचे अध्ययन केले होते हें महिपत-बाबांनीं आपल्या प्रेमळ वाणीनें (भक्तलीलामृत अ. ३०) सांगितले आहे:-

नामयाचे अभंग निश्चित । पाठ करुनि गात नाचत ।

हरिदिनीसी उपास करित । संतांसमवेत जागरण ॥ १० ॥

आणीक संतांचे पाहिले ग्रंथ । कबीरभक्त यवन विख्यात ।

तयाचें जें वचनामृत । तें पठण करी प्रीतीनें ॥ ४२ ॥

आणीक अध्यात्मग्रंथ थोर । स्वमुखें वदले ज्ञानेश्वर ।
 त्याची शुद्ध प्रती साचार । वैष्णववीरें मिळविली ॥ ४३ ॥
 श्रीविष्णुअवतार एकनाथ देखा । त्यांनीं भामवतावरी केली टिका !
 त्याचा प्रयत्न करूनि निका । ग्रंथ नेटका मेळविळा ॥ ४४ ॥
 त्या ग्रंथाचें करावया मनन । एकांत स्थळ योजिलें कोण ।
 रमणाय भांडारपर्वत जाण । ते स्थळीं जाऊन बैसतसे ॥ ४५ ॥
 ग्रंथाचें पारायण करूनी । अर्थान्वय ध्यानासि आणी ।
 पूर्वाभ्यासी जो शिरोमणी । कैवल्यदानी साह्य जया ॥ ४६ ॥
 ग्रंथ व्हावया पाठांतर । तुकयासी श्रम न लागती फार ।
 मनन करितां अहोरात्र । मुखीं अक्षरें बैसती ॥ ४७ ॥
 प्रासादिक एकनाथाचीं वचनें । जें कां भावार्थ रामायण ।
 त्याचेंही पाठांतर पूर्ण । निजप्रीतीनें करीतसे ॥ ४८ ॥
 श्रीभागवतींच्या कथा सुरस । स्वमुखें वदले महापुरुष ।
 त्याही पाहिल्या सायासें । लीला विशेष श्रीहरीची ॥ ४९ ॥
 योगवासिष्ठ अमृतानुभव पूर्ण । श्रीज्ञानेश्वर बोलिले वचन ।
 त्याही ग्रंथाचें करूनि मनन । अर्थ शोधून ठेविला ॥ ५० ॥
 आणीक पुराणें ऐकती फार

महिपतबाबांनीं येथें उल्लेखिलेले ग्रंथ तुकोबांनीं 'जाऊनि एकांत
 संधीं । अर्थ शोधी ग्रंथांचा ' ह्या तऱ्हेनें मननपूर्वक पाहिले यांत
 शंका नाही. नामदेवांचे अभंग ते ' पाठ करूनि नाचत ' हें उघड-
 च आहे. तुकोबांनीं प्रथम नाथनामदेवांच्या अभंगांचेंच पाठांतर मनन
 केलें, व कवीरांचें दोहरे त्यांनीं ' प्रीतीनें पठण ' केले, हें तुको-
 बांनीं स्वतः केलेल्या दोहऱ्यांवरूनही कळणारें आहे. ज्ञानेश्वरांच्या
 ग्रंथांच्या त्यांनीं ' शुद्ध प्रती ' मिळविल्या हे वावांचे उद्गार मन-
 नीय आहेत. ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव व योगवासिष्ठ(?) हे
 तीन अध्यात्मग्रंथ त्यांनीं ' मनन करून अर्थ शोधून ' ठेवले. याच
 ग्रंथांत महिपतबाबांनीं पुढें एके ठिकाणीं (अ० १६-१६२)
 ' हरिपाठाचे अभंग थोर । स्वमुखें वदले ज्ञानेश्वर । तेचि तुक

वैष्णववीर । सप्रेमादरे गातसे ॥ ' असे म्हटले आहे. ह्यणजे ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, योगवासिष्ठ व हरिपाठाचे अभंग हे ज्ञानेश्वरांचे चार ग्रंथ तुकोबांनीं मननपूर्वक पाहिले होते. आतां राहिले नाथ, नाथभागवत हा ग्रंथ त्यांनीं फार ' प्रयत्न करून नेटका ग्रंथ ' मिळविल्ल व ह्या ग्रंथाचीं भंडारा डोंगरावर एकांतस्थळीं जाऊन पारायणें करून अर्थान्वय मनास आणला. नाथांच्या भावार्थ रामायणाचेंही त्यांनीं ' निजप्रीतीनें पारायण ' केले. भागवतांतील सुरस कथा आणखी कोणीं महापुरुषांनीं वर्णिलेल्याही त्यांनीं कृष्णलीलाप्रेमार्थ ' सायासाने ' पाहिल्या. त्यांनीं ' आणीक पुराणें फार ऐकिलीं. ' महिपतवावांनीं तुकोबांच्या अध्ययनाचें हें जें वर्णन केले आहे तें अगदीं बरोबर आहे. बावांचा शोधकपणा व मार्मिकपणा पाहून मला सानंदाश्चर्य वाटते. बावांनीं तुकोबांच्या ग्रंथाध्ययनावद्दल जें लिहिलें आहे त्यालाच आणखी पुष्टि घावी व अर्वाचीन पद्धतीप्रमाणें तुकोबांनीं हेच ग्रंथ पाहिले होते यावद्दल तुकोबांच्या अभंगांतच काय अंतःप्रमाणें सांपडतात याची विशेष चर्चा करावी या हेतूनें पुढील भाग मीं लिहित आहे. नामदेव, कवीर, ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांचे ग्रंथ तुकोबांनीं आस्थापूर्वक पाहिले होतेच, पण याशिवाय आणखी कांहीं पाहिले होते कीं काय याचाही आपण कृमानें विचार करूं. तुकोबांना मूळ संस्कृत गीताभागवत सुद्धां स्वतंत्रपणें ल० प्राकृत टीकांच्या साक्षावाचून चांगले समजत होते व कित्येक संस्कृत स्तोत्रें, सुभाषितें, भर्तृहरिचीं नीति व वैराग्य हीं दोन शतकें वगैरे त्यांनीं पाहिलीं होती असें मला वाटते. तात्पर्य, तुकोबा व्युत्पन्न नव्हते तरी बहुश्रुत होते व कामापुरतें संस्कृतही त्यांना येत असावें असा त्यांच्या अभंगांवरून माझा ग्रह झाला आहे.

७ तुकोबा भागवतधर्माच्या विद्यालयांत प्रविष्ट ज्ञाह्यार्थें मार्गें सांगितलेच आहे. भागवतधर्माचा आचारधर्म त्यांनीं उचल-

त्याचे मागील प्रकरणी लिहिले आहे. भागवतधर्माची तत्त्वे ज्यांत विशद केली आहेत अशा ग्रंथांचे अध्ययन हे संप्रदायाबरोबर ओघानेच आले. भागवतधर्माचे मुख्य ग्रंथ दोन, गीता आणि भागवत. वेदशास्त्रांचे रहस्य गीता ग्रंथांत सांठवले आहे, व गीतावक्ता जो श्रीकृष्णनाथ त्याचे चरित्र भागवतांत सांगितले आहे, श्रीकृष्णाचे ज्ञानाधिकारी भक्त दोन. एक अर्जुन व दुसरा उद्धव. श्रीकृष्णांनी अर्जुनास गीतेत व उद्धवास भागवताच्या एकादशस्कंधांत भागवतधर्माचे रहस्य सांगितले असून त्याचेच मराठीत विशदीकरण अनुक्रमे ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांनी केले आहे. तात्पर्य, भागवतधर्माचे गीता आणि भागवत हे मुख्य आधारस्तंभ असून त्यांत पूर्ण एकवाक्यता आहे. दोन्ही ग्रंथांची शिकवण अगदी एक आहे. सर्व कर्मे कृष्णार्पणबुद्धीने करून हरिभक्तीने स्वतः तारावे व इतरांस तारावे असाच दोन्ही ग्रंथांचा उपदेश आहे. गीता प्रवृत्तिपर आहे व भागवत निवृत्तिपर आहे असे कित्येक विद्वानांचे म्हणणे आहे. पण दोन्ही ग्रंथ प्रवृत्तिनिवृत्तीतला पडदा काढून टाकणारे आहेत. ज्ञानभक्तीचा गोड मिलाफ दोन्ही ग्रंथांत झालेला आहे.

गीता भागवत करिती श्रवण । आणिक चिंतन विठोबाचे ॥
 तुका म्हणे मज घडो त्यांची सेवा । तरी माझ्या देवा पार नाही ॥
 भागवताचा आणखी स्वतंत्र उल्लेख तुकोबांनी ' पांडुरंगा करूं प्रथम नमना ' ह्या ओव्यारूपी शंभरचरणां अभंगांत केला आहे:-
 त्यांचींच उच्छिष्टें बोलतों उत्तरे । सांगितलें खरें व्यासादिकीं ॥५१॥
 व्यासें सांगितलें भक्ति हेंचि सार । भवासिंधुपार तरावया ॥५२॥
 तरावया जना केलें भागवत । गोवळे गोपी भक्त मातापिता ॥५३॥

व्यासांनी गीताभागवतांत ' भाके होचि सार ' सांगितल्याचे तुकोबा लिहितात. गीताभागवताशी तुकोबांचा किती दृढ परिचय होता ते आतां आपण पाहू.

८ मूळगीता तुकोबांच्या नित्य पाठांत होती व त्यासुद्धेच गीतेची छाया त्यांच्या अभंगांवर जागोजाग पडलेली स्पष्ट दिसते. 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' याचेंच रूपांतर 'अणुरेणुया थोकडा । तुका आकाशाएवढा ।' हें होय. 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' याचेंच अन्यरूप 'ब्रह्म सर्वगत सदा सम । जेथें आनः नाही विषम ।' हें होय. 'अंतकालेच मामेव स्मरन्' ह्या गीतावचना-चेंच 'अंतकाळीं ज्याच्या नाम आलें मुखा । तुका म्हणे सुखा पार नाही ।' हें भाषांतर होय. 'पद्मपत्रमिवाम्भसा' हाच दृष्टांत 'मग मी व्यवहारीं असेन वर्तत । जैसें जळाआंत पद्मपत्र' । या अभंगपादांत आला आहे 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके' व 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' ह्या १५ व्या अध्यायांतील श्लोकांचेंच तात्पर्य 'क्षरा अक्षरावेगळा । तुका राहिला सोवळा ।' ह्या चरणांत आलें आहे. 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' (गीता ९-२१) हीच गोष्टः—

जरी मार्गो पद इन्द्राचें । तरी शाश्वत नाहीं त्याचें । २ ।

स्वर्गभोग मार्गुं पूर्ण । पुण्य सरल्या मार्गुती येणें । ३ ।

याप्रमाणें तुकोबांनीं सांगितली आहे. 'यावानर्थ उदपाने (गीता २-४६) या श्लोकाचाच भावार्थ ज्ञानेश्वरीच्या अनुरो-धानें (२-२६२) 'त्यांनीं गंगेच्या अंतावीण काय चाड । आपलें तें कोड तूषेपारीं ।' असा सांगितला आहे 'अंतत्सदिति-निर्देशो' (गीता १७-२३) ह्या श्लोकाकडेचः—

अंतत्सदिति सूत्राचें सार । कृपेचा सागर पांडुरंग ॥१॥

ह्या अभंगपादाचा संदर्भ आहे. कर्मद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्' (गीता ३-६) याला देवांनीं 'मिथ्याचार' म्हटलें आहे. या श्लोकाची छायाः—

त्यागें भोग माझ्या येतील अंतरा । मग मी दातारा काय करूं ॥

या अभंगपादावर पडली आहे. 'उद्धरेदात्मनात्मानं' (गीता ६-५) म्हणजेच 'आपणाचि तारी आपणाचि मारी । आपण उद्धरी आपणया ॥' त्याचप्रमाणे 'जीव न देखे मरण । घरी नवी सांडी जीर्ण ॥' ह्य० वासांसि जीर्णानि' हाच गीताश्लोक (अ. २-२२) होय. 'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्' (९-३०) याचा अर्थ 'न व्हावीं तीं जालीं कर्मे नरनारी । अनुतापे हरी स्मरतां मुक्त' हा होय. हाही ज्ञानेश्वरीच्या अनु-रोधाने झाला आहे. (ज्ञाने. ४२०।२१) 'अनन्याश्चितयन्तो मां...योगक्षेमं वहाम्यहम्' (गीता ९-२२) हा सुप्रसिद्ध श्लोकच पुढील अभंगाच्या पहिल्या दोन पादांत प्रतिबिंबित झाला आहे:—

संसारीचें बोझें वाहता वाहविता । तुजविण अनंता नाहीं कोणी ।१।
गीतेमाजी शब्द दुंदुभीचा गाजे । योगक्षेम काज करणें त्याचें ।२।
चतुर्भुजां करीं वारु शृंगारावे । सारथ्ये करावें अर्जुनाचें ॥ ३ ॥
श्वपच अंत्यत भक्तिस्नेहें झाला । अचळपदीं केला ध्रुव तुका ॥४॥

असो. एवढ्याच उदाहरणांवरून तुकोबांचा मूळ गीतेशीं किती दृढपरिचय होता हे लक्ष्यांत येईल. तुकोबांकडे जे कोणी परमार्थाचा मार्ग विचारायला जात त्यांना ते गीतेची पोथी देत व गीता आणि विष्णुसहस्रनामाचे पाठ करायला सांगत. तुकोबांनी आपला जावई व शिष्य मालजी गाडे येलवाडीकर याला गीतेचे पाठ करायला सांगितले होते. बहिणाबाईंना त्यांनी स्वप्नांत अनुग्रह दिला त्याप्रसंगी त्यांनी त्यांना रामकृष्ण हरी हा मंत्र जपावयास सांगितला व गीतेचे पुस्तक पाठासाठी त्यांच्या हातीं दिले. बहिणाबाई स्वतःच 'दिधले पुस्तक मंत्र गीता' असे सांगतात (बहिणाबाई कवितासंग्रह पृ. १३ अभंग २४ पहा). यावरून तुकोबांच्या नित्यपाठांत गीता असून शिवाय गीतेच्या हस्तलिखित प्रतीही

कोणा योग्य पुरुषाला देण्यासाठी त्यांच्या संग्रही असत असे दिसते. मग या प्रती त्यांनी स्वतः लिहिलेल्या असोत किंवा कांहीं शिष्यांकडून लिहून घेतलेल्या अगर कोणी त्यांस अर्पण केलेल्या असोत. एकंदरीत तुकोबा स्वतः गीतेचे पाठ करीत व इतरांकडूनही करवीत असे दिसते.

९ तुकोबांचे मूळगीतेचे पाठ चालत त्याप्रमाणे त्यांनी मूळ भागवतही चांगले पाहिले होते. गीतेचा अभ्यास म्हणजे ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास व भागवताचा अभ्यास म्ह० नाथभागवताचा अभ्यास असा जरी प्रकार आहे तरी तुकोबांनी मूळ गीता व मूळ भागवत (सर्व बाराही स्कंध) नीट पाहिले होते यांत शंका नाही. तुकोबांच्या अभंगांत किंबहुना बहुतेक संतांच्या कवितेत ज्यांचा चारंवार उल्लेख येतो अशा प्रल्हाद, धुव, गजेंद्र, अजामेळ, अंबरीष, अर्जुन, सुदामा, गौळणी, ऋषिपत्न्या इत्यादि भक्तांच्या कथा भागवतपुराणांतच आहेत. धुवाराख्यान भागवताच्या चतुर्थ स्कंधांत (अ. ८।९) आहे. जडभरताची गोष्ट पंचम स्कंधांत (अ. ९।१०।११) सांगितली आहे. अजामेळाची कथा षष्ठस्कंधांत (अ. ६।२।३) वर्णिली आहे. प्रल्हादाचे चरित्र सप्तम स्कंधांत (अ. ५ ते १०) दिले आहे. गजेंद्रमोक्षाचा प्रकार अष्टमस्कंधांत (अ. २।३) आला आहे. अंबरीषाचे आख्यान नवमस्कंधांत (अ. ४।९) सांगितले आहे. दशमांत संपूर्ण कृष्णचरित्र वर्णिले आहे. जगातील सर्व ग्रंथांत भक्तिसुखार्णव असा भागवतग्रंथ अत्यंत मधुर आहे. त्यांतही दशमस्कंध मधुरतर व त्यांत पुन्हा श्रीकृष्णाच्या बाललीला मधुरतम आहेत. श्रीकृष्णाच्या बाललीलांचद्वल पुढे विस्तृत वर्णन येणार असल्यामुळे लेखणी येथे आबरतो. इतर संतांप्रमाणे भागवत ग्रंथ तुकोबाना स्फूर्तिदायक झाला आहे. एकादशावर नाथांनी भाष्य केले असून द्वादशांत कलिसंतारक अशा नामसंकीर्तनाचे श्रेष्ठत्व

वर्णिले आहे. भागवत ग्रंथ हा भागवतधर्माचा वेद आहे. ज्ञानो-
 बांनी ' व्यासाचा मागोवा घेत । भाष्यकारांत वाट पुसत ' गीता-
 रहस्य विशद केले आहे, तथापि ज्ञानेश्वरीवर भागवताचीच छाप
 अधिक पडली आहे. भरतखंडांत श्रीकृष्णमंक्तीचा प्रसार मुख्यत्वे
 भागवतामुळे झाला आहे. भागवत ग्रंथ तुकोबांनी अनेकवार समग्र
 ऐकिला, पाहिला, अनुवादिला आहे. भागवतांतले अनेक श्लोक
 त्यांच्या पाठांत बसून गेले, त्यांतले सिद्धांत त्यांच्या हृदयांत उतरले,
 त्यांतील भक्तकथा त्यांच्या भक्तिप्रवणतेस उद्दीपक झाल्या. या
 विषयी तिळमात्र शंका राहू नये यास्तव अंतःप्रमाणांवरून भाग-
 वताची छाप तुकोबांच्या विचारांवर व वाणीवर केवढी जबरदस्त
 पडली होती हे आपण थोडक्यांत पाहूः—

(१) चतुर्थस्कंधांत (अ० ८) नारदांनी ध्रुवाला भगवत्स्व-
 रूपाचे ध्यान करावयास दिले आहे, व तसेच महाविष्णूचे वर्णन भा-
 गवतांत अन्वत्र आहे. दशमांत श्रीकृष्णाचे रूपवर्णन अगदी तसेच
 आहे. श्रीपंढरपूरनिवासी विठ्ठलाचे रूप व तुकोबांनी केलेले त्याचे
 वर्णन त्याशी अगदी मिळते आहे हे पाहण्यासारखे आहेः—

श्रीवत्सांकं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् ।

शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥ ४७ ॥

किरीटिनं कुंडलिनं केयूरधलयाम्बितम् ।

कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ४८ ॥

वनमालिनम्=तुळशीहार गळां, रुळे माळ कंठीं वैजयन्ती.

मेघश्यामं पीतकौशेयवाससम्=कासे सोनसळा पांघरे पाटोळा ।

घननीळ सावळा बाइयानो ॥ १ ॥

किरीटिनं कुंडलिनं=मकरकंडले तळपती श्रवणीं ।

मुकुटकंडले श्रीमुख शोभले, इ०

कौस्तुभाभरणग्रीवं= कंठीं कौस्तुभमाणि विराजीत ।

(२) ' भक्ति हरौ भगवति प्रवहन् ' असा ध्रुव (प्रवहन् हे पद ध्यानीं धरा) = प्रेम अमृताची धार । वाहे देवा ही समोर ॥

(३) नायं देहो देहभाजां नृलोके
कष्टान्कामानर्हते विद्भुजां ये ।
तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्त्वं
शुद्धयेद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनंतम् ॥ ५-५-१ ॥

विद्भुज ह्य० विष्टाभक्षण करणारे श्वानसूकर. यांच्या तुच्छ योर्नी-
तही मिळणारे जे कष्टदायक विषयभोग तेच नरदेहांत येऊनही
भोगीत राहणें योग्य नव्हे म्हणून पुत्रहो ! (ऋषभदेव म्हणतात)
दिव्य तप करून शुद्धचित्त व्हा म्ह० अनंत ब्रह्मसुख भोगाल, या
श्लोकाशीं पुढील अभंग ताडून पहा:—

तरीच जन्मां यावें । दासं विठ्ठलाचे व्हावें ॥ १ ॥

नाहीं तरी काय थोडीं । श्वान सूकरें बापुडीं ॥ ध्रु० ॥

जाल्याचें तें फळ । अंगीं लागो नेदी मळ ॥ २ ॥

तुका म्हणे भले । ज्याच्या नांवें मानवले ॥ ३ ॥

विद्भुजः = श्वानसूकरें. सत्त्वं शुद्धचेतू = अंगीं लागो नेदी मळ ।

(४) संसारांत द्रव्यगृहादिकांच्या मार्गें धांवणाऱ्या मनुष्याला
या भवारण्यांत वाळटळीनें उडणाऱ्या धुळीनें भरलेल्या दिशा
दिसत नाहींत. ' कचिच्चवात्योत्थितपांसुधूम्रा । दिशो न जानाति
रजस्वलाक्षः ' (५-१३-४), रजस्वलाक्ष ह्य० धुळीनें डोळे भर-
लेला. ' क्षणक्षणा हाचि ' या अभंगांत:—

तुका म्हणे इहलोकींच्या वेव्हारें । नये डोळे धुरें भरूनि राहो ॥ ४ ॥

(५) षष्ठस्कंधांतील अजामीळाच्या कथेला व मुख्यतः

न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिंकरीः ॥ २-४८ ॥

तामोपसीदित हरेर्गदयाऽभिगुप्तान् ॥ ३-२७ ॥

या दोन चरणांला अगदीं धरून पुढील अभंग झाला आहे:—

यम सांगे दूतां । तुम्हां नाहीं तेथें सत्ता ।

जेथें होय हरिकथा । सदा घोष नामाचा ॥ १ ॥
 नका जाऊं तथा गांवां । नामधारकाच्या शिवा ।
 लुदर्शन यावा । घरी फिरे भोवतीं ॥ ४० ॥
 चक्रगदा घेऊनि हरी । उभा अले त्यांचे द्वारीं....

* * * * *

(६) मन्ये धनाभिजनरूपतपः श्रुतौज—
 स्तेजः प्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ।
 नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो
 भक्त्या तुतोष भगवान्नाजयूथपाय ॥ ७-९-९ ॥
 विप्रात् द्विपद्गुणयुतात् अरविंदनाभ—
 पादारविंदविमुखात् श्वपचं वरिष्ठम् ।
 मन्ये तदर्पितमनोवचने हितार्थ—
 प्राणं पुनाति स्वकुलं न तु भूरिमानः ॥ ७-९-१० ॥

प्रव्हाद म्हणतात: “ धन, सत्कुलजता (अभिजन), रूप,
 तप, पांडित्य (श्रुत), इंद्रियपटुत्व (ओज), कांति (तेज),
 प्रताप (प्रभाव), बल, उद्योगरता (पौरुष), प्रज्ञा (बुद्धि) व अष्टांग
 योग हे गुण कांहीं पुरुषोत्तमाच्या संतोषाला कारण होत नाहीत !
 गजेन्द्र पशु-पण त्यापार्शीं यांतला एकाही गुण नसून भगवंत केवळ
 त्याच्या भक्तीने त्यावर प्रसन्न झाले. ” आतां भक्तीवांचून देवाच्या संतो-
 षाला कांहींही लागत नाही. हे दुसऱ्या श्लोकांत सांगतात: “ वर सांगि-
 तलेले वाराही गुण एखाद्या ब्राह्मणाच्या अंगात आहेत, पण जर
 तो कमलनाभ प्रभूच्या सेवेला विन्मुख असेल तर त्यापेक्षां ज्यानें
 आपले मन, वाचा, कर्मे, अर्थ व प्राण भगवंताला अर्पिले आहेत
 असा चांडालही वरिष्ठ होय ! कारण हरिभक्त चांडालही स्वकुलाला
 पावन करितो, पण गर्वाचा पुतळा (भूरिमानः) असा नास्तिक
 ब्राह्मण स्वतःसही तारीत नाही. ”

वरील दोनही श्लोक तुकोवांच्या दोन अभागांत अवतरले आहे-

त. पहिल्या श्लोकावर ' नव्हती ते संत करितां कवित्व ' हा अभंग सुचलेला दिसतो:--

नव्हती ते संत करितां कवित्व ।=पांडित्य.

संतांचे ते आप्त नव्हती संत ॥ १ ॥=अभिजन.

नव्हती ते संत वेदाच्या पठणे ।=श्रुत,

नव्हती ते संत करितां तपतीर्थाटण । =तप. इ० इ०

आतां यापुढे दुसरा अभंग पहा:—

अभक्त ब्राह्मण जळो त्याचे तोंड । काय त्यासी रांड प्रसवली ॥ १
वैष्णव चांभार धन्य त्याची माता । शुद्ध उभयतां कुळ याती ॥ २
येसा हा निवाडा जालासे पुराणीं । नऱ्हे माझी वाणी पदरिंची ॥ २
तुका म्हणे आगी लागो थोरपणा । दृष्टि त्या दुर्जना न पडो माझी ॥ ३

दुसऱ्या श्लोकाचा अर्थ या अभंगांत स्पष्ट आला असून 'पुराणीं निवाडा' झाल्याचे तुकोबा सांगतही आहेत. काणत्या पुराणांत कोठें हा निवाडा झाला आहे हे कांहीं आतां सांगायला नको! भागवत पुराणाच्या वरील दुसऱ्या श्लोकांत हा निवाडा झाल्याचे आपण पाहतच आहोत. 'शुद्ध उभयता कुळयाती' म्ह० 'पुरांति सकुलं' व थोरपणा म्ह० 'भूरिमानः' हे उबडच आहे.

(७) प्रन्हाद दैत्यपुत्राना उपदेश करितांना (स्कंध ७-६) म्हणतो:—

पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्थं चाजितात्मनः ।

निष्कलं यदसौ रात्र्यां शेतेऽद्यं प्रापितस्तमः । ६ ।

सुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रोडतो याति विंशतिः । ७ ।

तुकोबांचा ' गातों वासुदेव ' हा अभंग पहा. ' अल्प आयुष्य मानवी देह । शत गणिले ते अर्ध रात्र खाय । पुढे बालत्व पीडा रोग क्षय । ' इ० हाच अर्थ. दुसऱ्या अभंगांतूनही आला आहे.

(८) अष्टम स्कंधांत गजेंद्राचे आख्यान आहे. (अ० २-३)

तें व तुकोबांनीं गजेंद्राचे केलेले उल्लेख पहावेत. गजेंद्राची कथा व तिचे मर्म तुकोबा सांगतात:—

गजेंद्र तो हत्ती सहस्रवरुषे । जळामाजी नक्रें पीडिलासं ॥ १ ॥
सुहृदीं सांडिलें कोणी नाहीं साहे । अंतीं वाट पाहे विठो तुझी ॥ २ ॥
कृपेच्या सागरा माझ्या नारायणा । त्यां दोघांजणां तारियेलें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नेले वाहनि विमानीं । मीही आइकोनी विश्वासलों ॥ ४ ॥

गजेंद्र जळांत नक्राशीं सहस्रवर्षे झगडत होता असें तुकोबांनीं म्हटलें आहे व भागवतांतही 'तयोर्नियुद्धयतोः समाः सहस्रं व्यगमन्' असेंच आहे. 'सुहृदीं सांडिलें कोणी नाहीं साहे' हा 'अपरे गजास्तं तारयितुं न चाशक्नु' याचा भावार्थ आहे. नक्र व गज या दोघांनाही नारायणानें तारल्याचें भागवतांतही सांगितलें आहे. गजेंद्राला 'विमानीं वाहून' नेल्याचें तुकोबांनीं लिहिलें आहे तेंही भागवतांत भगवंत 'तेन युक्तः अद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोऽगात्' असेंच सांगितलें आहे. याप्रमाणें तुकोबांनीं भागवतांतील ज्या ज्या भक्तकथांचा उल्लेख आपल्या अभंगांतून केला आहे त्या त्या कथा मूळांत नीट ताडून पाहिल्या म्हणजे तुकोबांचा भागवतार्शी साक्षात् दृढ परिचय होता असेंच कोणाच्याही लक्ष्यांत येणार आहे. गजेंद्राला 'देवानें विमानीं वाहून नेलें' ही गोष्ट 'मीही आइकोनी विश्वासलों' असें तुकोबा म्हणतात तेंही मननीय आहे. देव भक्ताला विमानांत घालून वैकुण्ठाला नेतात हें गजेंद्र अंबरीष इत्यादि भक्तांच्या चरित्रांत ऐकून 'मीही विश्वासलों' हां तुकोबांचा उद्गार त्यांच्या वैकुण्ठगमनाच्या कथेशीं मिळवून पहाण्यासारखा आहे.

(९) तैरेव सद्भवति यात्क्रियतेऽपृथक्त्वात्

सर्वस्य तद्भवति मूलनिषेवनं यत् ॥ ८-१०-२९ ॥

यथाहि स्कंधशास्त्रानां तरोर्मूलावसेचनम् ।

एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्चाहि ॥ ८-५-४९.

हा भागवतांत दोनवेळ आलेला मूळसिंचनाचा दृष्टांत याच अर्थाने तुकोबांनीही योजिला आहे:—

सिंचन करितां मूळ । वृक्ष ओलावे सकळ ॥ १ ॥

नको पृथकाचे भरीं । पडो एक सार धरी ॥ २ ॥

हा दृष्टांत ज्ञानेश्वरींतही आला आहे. 'जैसे मूळसिंचनें सहजे । शाखापल्लव संतोषती ।' (१-२५) पण 'अपृथक्त्वात्=नको पृथकाचे भरीं,' यावरून हा तुकोबांना भागवतावरूनच सुचला हें उघड आहे.

(१०) अहं भक्तपराधीनो (भागवत ९-४-६३)

अरे भक्तपराधीना । तुका ह्मणे नारायणा ॥ १ ॥

(११) वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥ ९-४-६६.
अतिव्रते जैसा भ्रतार प्रमाण । आह्मां नारायणा तैशापरी ॥

(१२) भर्जिताः क्रथिता धानाः प्रायो बीजायनेष्यते ॥ १०-२२-२६.
बीज भाजुनि केली लाही । आह्मां जन्ममरण नाहीं ॥

(१३) एकादशाच्या दुसऱ्या अध्यायांत ' कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा ' (३६) या श्लोकापासून ' विसृजति हृदयं न यस्य साक्षात्....प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः' (५६) या श्लोकापर्यंत भागवतधर्माचे वर्णन आहे. त्यातील आद्य व अंत्य दोन्ही पदांचा अर्थ तुकोबांच्या अभंगांत पहा:—

प्रेमसूत्रदोरी । नेतो तिकडे जातो हरी ॥ १ ॥

मनेसहित वाचा काया । अवघे दिले पंढरियाया ॥ २ ॥

प्रणयरशना म्ह० प्रेमसूत्रदोरी.

(१४) पुढील भागवती श्लोकाचे तर तुकोबांनी एका अभंगांत पदशः भाषांतरच केले आहे:—

न पारमेष्ठ्यं न महेंद्रधिष्यं । न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं ॥

न योगसिद्धीरपुनर्भवंवा । मय्यर्पितात्मच्छति मद्दिनान्यत् ॥

हा श्लोक ११ व्या स्कंधांत (अ० १४-१४) आला असून थोड्या फरकाने ६ व्या स्कंधांतही (अ० ११-२५) सांघडतो. याचा अर्थ: मला ज्याने आत्मार्पण केले आहे असा माझा भक्त माझ्यावांचून दुसरी कशाचीही इच्छा करित नाही. पारमेष्ठ्य ह्य० परमेष्ठीपद अथवा सत्यलोक, महेंद्रधिष्य म्ह० इंद्रपद, सार्वभौमपद, रसाधिपत्य म्ह० पातालाचे आधिपत्य, योगसिद्धी, अपुनर्भव ह्य० मोक्ष, ह्यांपैकी तो कशाचीही इच्छा करित नाही. आतां ह्या श्लोकांतील पारमेष्ठ्य इत्यादि सहा पदे अशीच पुढे ठेवून तुकोबांनी ह्या श्लोकाचे पदशः कसे भाषांतर केले आहे पहा:—

परमेष्ठीपदा । तुच्छ करीती सर्वदा ॥ १ ॥
 हेचि ज्यांचे धन । सदा हरीचे चिंतन ॥ ध्रु० ॥
 इंद्रादिक भोग । भोग नव्हे तो भन्नरोग ॥ २ ॥
 सार्वभौमराज्य । त्यासी कधीं नाहीं काज ॥ ३ ॥
 पाताळींचें आधिपत्य । ते तो मानिती विपत्य ॥ ४ ॥
 योगसिद्धिसार । त्यांसि वाटे तें असार ॥ ५ ॥
 मोक्षायैवढें सुख । सुख नव्हे तेंचि दुःख ॥ ६ ॥
 तुका ह्यणे हरीवीण । त्यांसि अवघा वाटे शीण ॥ ७ ॥

एवढ्या प्रमाणांवरूनही तुकोबांचा भागवतार्शी वृढ परिचय होता हे सर्वास कबूल होईल.

१० तुकोबांनीं भागवतशिवाय इतर पुराणें फार आवडीने पाहिलीं व त्यांतील भक्तकथांचा त्यांच्या मनावर फार परिणाम झाला असे त्यांनीं पुराणांबद्दल अनेकवार जे प्रेमोल्लेख केले आहेत त्यावरून दिसते:—

(१) पाहिलीं पुराणें । धांडोळिलीं दुरुषणें ।

ऐसा न देखे मी कोणी । दुजा तिहीं त्रिभुवनीं ॥

मीं पुराणें पाहिलीं व षड्दर्शनेही धुंडाळलीं, पण नारायणा-

वांचून त्रैलोक्यांत दुसरा कोणी समर्थ नाही हेंच मला त्यांत आढळून आलें. कोणतीं दर्शने धांडोळलीं असावीत बरे ?

(२) पुराणांचा इतिहास । गोडरस सेविला ।

नव्हती हे अहाच बोलें । मोकळें फोल कवित्व ॥ १ ॥

पुराणांतील अनेक भक्तांचे इतिहास पाहिले, त्यांतील अमृत-रसाचे सेवन केले व त्या आधारानें मी हें माझे कवित्व करीत आहे. मी कांहीं निराधार मनःकलित वायफळ गोष्टी सांगत नाही.

(३) आतां मी अनन्य यथे अधिकारी । होईन कोणेपरी नेणो देवा

पुराणांचे अर्थ आणितां मनास । होय कासावीस जीव माझा २

देवा ! मी तुझ्या पायांपाशीं सरता केव्हां होईन, अनन्य भक्त केव्हां कसा होईन हें मला कळत नाही ! पुराणांतील ध्रुव, प्रन्हाद, बळी, भरत, सुदामदेव, इत्यादि भक्तांच्या कथा पाहतां त्यांच्या-सारखी विमल भक्ति मला केव्हां मिलेल, माझा उद्धार कधी होईल, देव कधी भेटेल, या विचारांनीं माझा जीव कासावीस होतो !

(४) भावेवीण नाही त्याचिये प्राप्ती । पुराणे बोलती ऐसी मात ॥

(५) नामें असंख्यात तारिले अपार । पुराणीं हें सार प्रसिद्ध हो ॥

(६) कृपाळु ह्मणोनी बोलती पुराणे । निर्धार वचनें यांचीं मज ॥

याप्रकारें अनेक ठिकाणीं तुकोबांनीं पुराणांविषयींचें आपलें प्रेम व्यक्त केले आहे. पुराणांतील भक्तकथा वाचून तुकोबांनीं तन्मय व्हावे, यांच्यासारखी उत्कट भक्ति माझ्या चित्तांत कधी बाणेल म्हणून तळमळावे, पुराणांचा अमृतरस सेवन करीत प्रेमा-श्रुंनीं मिजून जावे, ध्रुवाची ध्याननिष्ठा पाहून विठ्ठलरूपीं रंगून जावे, नामस्मरणानें किती भक्त तरले हें पाहून अधिक उल्हासानें नामरंगीं भरावे, देवाची भक्तवत्सलता आठवून त्याच्या प्रेमानंदांत विरून जावे, असा भागवतादि पुराणांच्या परिशीलनाचा कोमल

संस्कार तुकोबांच्या शुद्धचित्तौवर झाला. ' नामाचे पवाडे गर्जती पुराणे ' ह्या अभंगांत आदिनाथ शंकर, नारद, परीक्षिती, वाल्मीकि इ० महात्म्यांनी नामस्मरणाचा अलौकिक छंद घेतला व आसासारख्यांस मार्ग दाखविला असे म्हटले आहे. असो. गीता व भागवतादि पुराणे तुकोबांच्या अध्ययनांतील केवढे महत्वाचे अंग आहे हे आपण पाहिले.

११ भागवतधर्मीयांना विष्णुसहस्रनाम पूर्वीपासून प्रिय आहे व त्याच्या नित्यपाठाची परंपरा फार जुनी आहे. मूळ महाभारताच्या अनुशासनपर्वाचा ४९ वा अध्याय ह्यणजे हे विष्णुसहस्रनाम होय. भगवंताचे ध्यानपूर्वक नामसंकीर्तन हा चित्तशुद्धीचा सर्वोत्कृष्ट उपाय आहे. नामस्मरण वेदालाही संमत आहे. ' मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः ' असे ऋग्वेदाच्या शेवटच्या अध्यायांत म्हटले आहे. भागवतांत पुष्कळ प्रसंगी, विशेषतः अजामिळकथाप्रसंगी (स्कंध ६ अ. २) नाममाहात्म्य फार प्रेमाने गायिले आहे. नामस्मरणाचे विष्णुसहस्रनाम हे उत्कृष्ट साधन आहे. " नामाचेया सहस्रवरी । नावा इया अवधारी । सजूनियां संसारीं तारुं जाहलो " (ज्ञाने. अ. १२-९०) असा ज्ञानेश्वरमहाराजांनी त्याचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. ' सहस्रनामाचे वाटगे । खांदीं घेतले नेटगे । ' याप्रमाणे नामदेव-

१ पुराणपठणाचा असा उत्कृष्ट परिणाम तुकोबांसारख्या भगवद्भक्तांच्या मनावर होत असून, व पुराणे भक्तिसुख देणारी अमृतार्ची, सरोवरे आहेत असा त्यांच्यासारख्यांचा अनुभव ते स्वतः सांगत असून जे कित्येक आधुनिक पुराणांची हेटाळणी करितात व चिकित्सेच्या मिषाने नास्तिक्यांच्या गोत्यांत पडतात त्यांची कीव करावी तेवढी थोडीच आहे । तुकोबांच्या अभंगांची तारीफ पण त्यांना पूज्य व आधारभूत अशा पुराणांची निंदा करणाऱ्यांनी वरील अवतरणांचा व ' तुका म्हणे ऐसें आहे हे पुराणे । नव्हे माझी वाणी पदरिची ' असल्या उद्गाराचा आपल्या मनाशीच विचार करावा।

रायांच्या अभंगांत त्यांचा उल्लेख सांपडतो. गीताविष्णुसहस्रनामाच्या नित्यपाठाचा परिपाठ आपल्याकडे फार जुना आहे. नामस्मरण हे भवांतून तरून जाण्याचे मुख्य साधन आहे असा भागवतधर्माचा उपदेश आहे, भागवतांत तो सहस्रशः केला आहे. गीतेतही 'सततं कीर्तयन्तो मां' (अ. ९-१४) 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' (अ. १०-२५) 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' (अ. १८-१३) याप्रमाणे नामस्मरणाचा मार्ग सुचविला आहे. विष्णुसहस्रनाममाला ही आयतीच उपयोगी पडल्यामुळे लोकांनी ती प्रचारांत आणली होती. तुकोबांच्याहि पाठांत विष्णुसहस्रनाम होते यांत कांहीं आश्चर्य नाही. तुकोबांनी त्याचे एक लक्ष पाठ केले असे वारकरी मंडळांत मी ऐकले आहे ! तुकोबांच्या अभंगांत विष्णुसहस्रनामाचा उल्लेख ७१८ वेळां केलेला मला आढळला:—

- (१) नांव धड करु सहस्रनामाची । जे भवसिंधूची थडी ठाके १
- (२) सांवळे रूप ल्यावे डोळा । साचौ अठरांचा गोळा ।
पदर लागो नेदी खळा । नाममंत्रमाळा विष्णुसहस्र ॥
- (३) सहस्रनामाची आरोळी । एक एकाहुनि बळी रे ॥
- (४) सहस्रनामांचे रूखडे । भक्तकैवारी चोखडे ॥
- (५) भांडवल माझे मिरविसी जनी । सहस्रवोवणी नाममाळा ॥
- (६) एक नामा नाहीं ताळ । केली सहस्रांची माळ ॥
- (७) जया रूप ना आकार । धरी नाना अवतार ॥
घेतलीं हजार । नावे ठेऊनि आपणा ॥ ५ ॥
- (८) कळस वाहियेला शिरीं । सहस्रनामें पूजा करी ॥

१ हे उल्लेख ज्या अभंगांत सांपडले त्यांचे अनुक्रमारंभ पुढे देतो:—१

२ हेंचि भवरोगाचें औषध, ३ भक्तिसुखें जे मातले, ४ माझे मज घावें, ५ आमुचा तूं ऋणी, ६ व्यवहार तो खोटा, ७ न राहे क्षण एक.

विष्णुसहस्रनामनौकेचा मीं आश्रय केला व तुम्हीही करा म्हणजे भवसिंधूच्या पैल पार जाल असें तुकोबा म्हणतात. या नामावळीतील श्रीकृष्णाची केशव, पुरुषोत्तम, गोविंद, माधव, अच्युत, देवकीनंदन, वासुदेव, गरुडध्वज, नारायण, दामोदर, मुकुंद, हरी, भक्तवत्सल, पापनाशन इत्यादि नावेच तुकोबांच्या अभंगांतून वारंवार येतात ही गोष्टही थोडीशी विचारणीय आहे. कित्येक नामांवरून तुकोबांना कांहीं अभंग सुचले असावेसे वाटते:—

(१) ' धर्मो धर्मविदुत्तमः—'

धर्माची तू मूर्ति । पापपुण्य तुझे हातीं ॥ १ ॥

(२) ' गुप्तश्चक्रमदाधरः ?—

घेऊनियां चक्रगदा । हाची धंदा करीतो ॥ १ ॥

भक्तां राखे पायांपाशीं । दुर्जनांसी संहारी ॥ २ ॥

' चक्रगदाधरः ' ह्या पदाचे विवरणच तुकोबांनीं वरील दोन चरणांत केले आहे. सुदर्शनचक्राने तो अंबरीषासारख्या भक्ताला पायांपाशीं राखतो व गदेनें तो कंसासारख्या दुर्जनांचा संहार करितो.

(३) ' अमृतांशोऽमृतवधुः—

जीवाचे जीवन । अमृताची तनु । ब्रह्मांडभूषणु । नारायण ॥ १ ॥

१२ तुकोबांच्या अभंगांत कोठे कोठे प्रसिद्ध संस्कृत श्लोकांची प्रतीके व भाषांतरं येतात त्यावरूनही त्यांच्या बहुश्रुतपणाचे व पाठशक्तीचे अनुमान होतें:—

(१) सर्वं विष्णुमयं जगत्=विष्णुमय जग वैष्णवाचा धर्म ।

(२) मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ।

माझे भक्त गाती जेथे । नारदा मी उभा तेथे ॥ १ ॥

(३) कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

कामातुरा भय लाज ना विचार

(४) क्षमाशस्त्रं करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति ।

अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपश्याम्यति ॥=

क्षमाशस्त्र जया नराचिये हातीं । दुष्ट तयाप्रती काय करी ॥ १ ॥
तृण नाहीं तेथें पडला दावाग्री । जाय तो विज्ञोनी आपसया ॥२॥

(५) मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ।=

उल्लंघितें पांगुळ गिरी । मुकें करी अनुवाद ॥

(६) प्रतिष्ठा सूकरी विष्टा गौरवं न तु रौरवम् ॥=

मानदंभचेष्टा । हे तों सूकराची विष्टा ॥ १ ॥

(७) परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥=

पुण्य परउपकार पाप ते परपीडा । आणिक नाहीं जोडा दुजा यासी

(८) मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।

लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ २ ॥

काय केलें जळचरीं । ढीवर त्यांच्या घातावरी ॥ १ ॥

हा तों ढायीचा विचार । आहे यातिवैराकार ॥ २ ॥

श्वापदातें वधी । निरपराधें पारधी ॥ २ ॥

तुका म्हणे खळ । संतां पीडिती चांडाळ ॥ ३ ॥

हा शेवटचा अभाग भर्तृहरीच्या श्लोकाचें सुरेख भाषांतरच आहे. लुब्धक, धीवर, पिशुन ह० खळ हीं तीनही उदाहरणें तुकोबांनीं जशींच्या तशींच उचललीं आहेत.

भर्तृहरीचीं नीतिवैराग्यशतके व आचार्यांचें पांडुरंगाष्टक, षट्-पदी आणि महिम्नादि स्तोत्रें तुकोबांच्या अवलोकनांत व पाठांत असावीत. पांडुरंगाष्टकांत 'भक्तांना भवसागर कंबरेखालींच आहे हे सांगण्यासाठीं देवानें कटीवर कर ठेवले आहेत' असें एका श्लोकांत म्हटलें आहे:—

शमाणं भवाब्धेरिदं मामकानां । नितंबः कराभ्यां धृतो येन तस्मात् ।
विधातुर्वसत्यै धृतो नाभिकोशः । परब्रह्मालिंगं भजे पांडुरंगम् ॥ ३ ॥

करा विठ्ठल स्मरण । नामीं रूपीं अनुसंधान ।

जाणोनि भक्तां भवलक्षण । जघानप्रमाण दावीतसे ॥

कटीवरी ठेबुनि हात । जना दावित संकेत ।

भवजलाब्धीचा अंत । इतुलाचि ॥

(९) असितगिरिसमं स्यात्कज्जलं सिंधुपात्रे

सुरतरुवरशाखालेखनीपत्रमुर्वा ।

लिखाति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं

तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥ ३२ ॥

हा महिम्नस्तोत्रांतला श्लोक प्रसिद्धच आहे. या श्लोकाची छाया पुढील अभंगावर व विशेषतः त्याच्या चतुर्थचरणावर कशी पडली आहे तें पहाः—

ज्याचे गर्जतां पवाडे । श्रुतिशास्त्रां मौन पडे ॥ १ ॥

तेथें माझी वाचा किती । पुरे करावया स्तुती ॥ ध्रु० ॥

शिणला सहस्रतांडें । शेष फणीऐसे धेंडे ॥ २ ॥

तुका म्हणे मही । सिंधुपात्र न पुरे शाही ॥ ३ ॥

तुझी कीर्ती सांगों तुजपुढें जरी । ब्रह्मांडाहीवरी माईना ते ॥ १ ॥

मेरूची लेखणी सागराची शार्द । कागद हा मही न पुरेचि ॥ २ ॥

१३ तात्पर्य गीता, भागवत, इतर कित्येक पुराणें व महिम्नादि स्तोत्रें हीं तुकोबांनीं मूळांतच चांगलीं पाहिलीं होती. तुकोबांना लिहितांवाचतां येत नव्हतें अशी ज्यांची समजूत असेल त्यांना हें वाचून आश्चर्य वाटेल, पण तुकोबांनीं भंडारा डोंगरावर ज्ञानेश्वरी-नाथभागवतादि ग्रंथांची अनेक पारायणें केलीं व बाललीलेचे अभंग स्वहस्ते लिहिले यावरून त्यांना मराठी उत्तम लिहितां वाचतां येत होतें यांत बिलकूल संशय नाही. आतां त्यांना संस्कृत येत होतें कीं नाही व येत असल्यास कितपत येत होतें हा प्रश्न राहिला. गीताभागवतांतील वर जीं समानार्थक अवतरणें दिलीं आहेत, त्यावरून हा प्रश्न सुटण्यास बरीच मदत व्हावी असें वाटतें. मी केवळ समानार्थक अवतरणें दिलीं नाहींत, तशीं तर शेंकडो देतां येतील; पण ज्यांवरून तुकोबांचा मूळ संस्कृत ग्रंथांशीं चांगला

परिचय होता व जी मनांत खेळत असतांना तुकोवांना ते ते अभंग स्फुरले असें निर्धिवाद म्हणतां येईल, अशीच अवतरणें दिली आहेत. मी अक्षरांची आटाटी केली, 'पुराणें पाहिलीं व दर्शनें धांडोळलीं' असें तुकोवा सांगतात, यावरून संस्कृत ग्रंथ त्यांनीं स्वतः पाहिले (नुस्ते दुसऱ्याच्या तोंडून ऐकले नाहीत), असें स्पष्ट दिसते. पाहण्यापाहण्यांत फरक असेल. ते व्याकरण पायाशुद्ध शिकले नसतील, त्यांना त्याची गरज नव्हती; पण ते भागवतादि पुराण-ग्रंथ स्वतः पाहत असत, व भावार्थ कळायला त्यांना अडचण पडत नसे असें मला वाटते. आतां इतपत कळण्यापूर्वीं त्यांना चांगल्याच्या तोंडून श्रवण झालें असलें पाहिजे हें उघड आहे. कोणी म्हणतात कीं वैराग्य झाल्यावर तुकोवा कांहीं महिने पठणास जाऊन राहिले व तेथे कोणा विद्वान् भाविक शास्त्र्याच्या तोंडून त्यांनीं सार्थ व साग्र भागवत ऐकिले व नंतर भंडार्यावर परत आल्यावर स्वबुद्धीनें भागवताचीं अर्थबोध होण्यासाठीं कित्येक पारायणें केलीं. भागवत संप्रदायांतलें भागवतसंहितेचे सप्ताह पुष्कळांनीं पाहिले असतील, किंवा चतुर्मास भागवतावर पुराणेंही ऐकलीं असतील. हा प्रघात फार पुरातन आहे. तुकोवांनींही सप्ताह किंवा पुराणें ऐकलीं असतील. सप्ताह चालला असतां कांहीं आस्थेवाईक श्रोते भागवताची बोधी पुढे ठेवून संथा किंवा शुद्ध पाठ घेत असतात, व नित्य पुराण श्रवण होतां होतां पुराणिकाच्या तोंडून महत्त्वाचे श्लोक वारंवार निघत असल्यामुळे ते एकून एकून बुद्धिवंत पुरुषांना काय पण स्त्रियांना सुद्धां ते पाठ होऊन जातात. असे केवळ श्रवणामुळे तुकोवांच्या पाठांत कांहीं श्लोक बसून गेले; यापेक्षा त्यांना अधिक संस्कृत येत नसावे असें कित्येकांचें मत आहे. तुकोवांना भावार्थ सहज समजण्याइतकें संस्कृत चांगलें येत होतें अशी माझी समजूत आहे. 'पाहिलीं पुराणें धांडोळलीं दुरुशनें' असें ते स्वतः जर सांगत

आहेत तर आपणास त्याबद्दल शंका घेण्याचें कारण नाहीं. पुराणें पाहिलीं म्हणजे भावार्थ समजण्यासाठीं मी स्वतः वाचलीं व दर्शनें घांडोळलीं ह० शास्त्रग्रंथ शोधले, आणि त्यांचा तात्पर्यार्थ 'विठोबासी शरण जावें, निजनिष्ठा नाम गावें' एवढा समजून गेलों असें तुकोबाच्या वाक्याचें तात्पर्य आहे. 'वेदांचें अक्षर घोषण्याचा मला अधिकार नाहीं' असें त्यांनीं चार दोन वेळें म्हटलें आहे तेंही विचार करण्यासारखें आहे. कांहीं संतांचीं वचनें मीं पाठ केलीं, कांहीं निवडक भागवती श्लोक किंवा स्तोत्रे जशीं मीं घोकलीं तशीं मला वेदवचनें पाठ करण्याचा अधिकार असतां तर—उपनिषदेही पाहून घांडोळून त्यांतील निवडक वचनें मीं पाठांत ठेवलीं असतीं असें त्यांचें म्हणणें आहे. याचा मतलब वेदाक्षराशिवाय पण तेथपर्यंत शास्त्रपुगणें मीं स्वतः पाहिलीं असाच दिसतो आणि ह्मणूनच तुकोबांना संस्कृत भाषेतील शास्त्रपुराणग्रंथ स्वतः वाचून त्यांचा भावार्थ समजण्यापुरतें संस्कृत येत असावें असा माझा समज आहे. त्यांची आस्था, प्रज्ञा व साक्षेण अलौकिक असल्यामुळें, व शास्त्रपुराणांच्या भावार्थग्रहणाला अनुकूल अशी त्यांची अंतःकरणप्रवृत्ति असल्यामुळें हे ग्रंथ पाहतां पाहतां त्यांना अर्थबोध होण्याइतकें संस्कृत येत असलें पाहिजे. शास्त्रपुराणग्रंथांचें रहस्य प्राकृतग्रंथांत विशद केलेलें होतें व ते ग्रंथही त्यांच्या पाहण्यांत होते म्हणून भावार्थ भाकलून होणें त्यांच्यासारख्या प्रज्ञाप्रतिभावान् अधिकारी पुरुषाला अशक्य होतें असें मानण्याचें कारण नाहीं. वेदशास्त्रपुराणांचें रहस्य ज्ञानेश्वरीं व नाथभागवत ह्या ग्रंथांत व्यक्त झालें होतें व हे ग्रंथ तुकोबांनीं रात्रंदिवस जिव्हारीं धरिले होते. तुकोबांचा आचार चांगला ब्राह्मणालाही किता घेण्यासारखा असल्यामुळें देवपूजनैवेद्यसमयाचे मंत्रही त्यांना मुखोद्गत होते. पूजासमाप्तीचे वेळीं 'मंत्रहीनं

क्रियाहीन ' अशी प्रार्थना आपण करितो. तुकोबा म्हणतात:—

असो मंत्रहीन क्रिया । नका चर्या विचारुं ॥ १ ॥

सेवेमध्ये जमा धरा । कृपा करा शेवटीं ॥ २ ॥

भोजनसमयी ' हरिदाता हरिभोक्ता ' हा श्लोक आपण म्हणतो. त्याचाच अर्थ ' दाता नारायण । स्वये भोगिता आपण ' असा आहे. आचार्यांच्या ' परापूजा ' नामक प्रकरणाला धरूनच ' कासयाने पूजा करूं केशीराजा ' हा उत्कृष्ट अभंग त्यांच्या तोंडून आला आहे. एके प्रसंगी पूजासाहित्य जवळ घेऊन देवपूजेला नित्याप्रमाणे प्रारंभ करणार तोच तुकोबांची तन्मयता झाली व देव, पूजक व साहित्य हा त्रिपुटीभेद मावळून एकाकारता झाली त्यावेळचा हा अभंग आहे. पण त्यावरून गंध, पुष्प, धूप, दीप, अक्षता, दक्षिणा, आरतीभजन, नैवेद्य यांसह ते देवाची पूजा रोज सशास्त्र करित असत हेच सिद्ध होते. नित्यकर्मात तुकोबा ढिले नव्हते. ' कांहीं नित्यनेमावीण । अन्न खाय तोचि श्वान ' असे जर त्यांचे सक्त सांगणे आहे तर केवळ भंडान्यावर ग्रंथ वाचले, एकाकार देवाची शाब्दिक प्रार्थना केली व रात्री गावांतील देवळांत दोन प्रहर कीर्तन करून गेले एवढ्यावरच तुकोबा राहत नसत. कुळपरंपरागत आलेली श्रीपांडुरंगाची पूजा त्यांनी कधीही टाळली नाही, व तीही कवाडतीची नव्हती. तुकोबा मूर्तिपूजक नव्हते हे म्हणणे पळभरही टिकणारे नाही. मात्र पूजा करणाऱ्या बहुतेक अज्ञजीवांप्रमाणे त्यांची पूजा टाळाटाळीची नव्हती. अत्यंत आस्थाप्रेमाने भरलेले अंतःकरण सर्व कर्मात तसेच असते. देवाची मूर्ति चैतन्यघन आहे, देव साक्षात् आपल्यासमोर उभा आहे, पूजाद्द्व्यांनी त्याची सश्रद्ध पूजा करणे हा परमानंददायक जीवधर्म आहे अशा सप्रेम भावाने त्यांची देवपूजा होत असे. पूजेत सर्व मंत्र पुराणोक्तच आहेत. देवाची पूजा करण्याचा सर्व जीवांचा अधि-

कार आहे. तुकोबांची सश्रद्ध व समंत्र देवपूजा, त्यांची निर्मल राहणी, त्यांचे संस्कृत व प्राकृत भाषेतील अध्यात्मग्रंथांचे अवलोकन, पाठांतर व कीर्तन हे सर्व इतक्या कळकळीचे होते की, त्यांच्या आचाराचे प्राह्मणही थोडेच सांपडावयाचे. या सर्वांचा परिणाम बहुजनसमाजावर चांगला होऊन तुकोबांच्या भगवद्भक्तीचा सर्वत्र डंका गाजला, व यामुळे पुराणमताभिमान्यांच्या तर्फे रामेश्वरभट तंटा करावयास सरसावले. तो कथाभाग पुढे येणारच आहे. तुकोबांच्या संस्कृत ग्रंथाध्ययनाचा प्रकार आपण पाहिला, आतां त्यांच्या प्राकृतग्रंथाध्ययनाकडे वळू.

१४ आतां ज्ञानेश्वरीशीं तुकोबांचा दृढपरिचय होता असें निर्विवाद सिद्ध करणारीं कांहीं अंतःप्रमाणे—पहिला उद्गार ज्ञानोबांचा व दुसरा तुकोबांचा—या क्रमानें सादर करितों.

(१) राम हृदयांत असून आंतजीव बाह्य विषयांवर लुब्ध होतात याला गोचिड व दुर्दुर यांचे दृष्टांत ज्ञानेश्वरी अ० ९ मध्ये दिलेले आहेत—

पाहे पा दूध पवित्र आणि गोड । पाशीं त्वचेचिया पदवाआड ।
परि तें अव्हेरुनि गोचीड । अशुद्धचि सेवी ॥ ५७ ॥
कां कमलकंदा आणि दुर्दुरीं । नांदणूक एकेचि घरीं...

तुकोबांनींही ' कथापुराण ऐकतां ' ज्यांना निद्रा ग्रासते त्यांना ' जवळी गोचिड क्षीरा । जैसी कमळणी दुर्दुरा ' हेच दृष्टांत दिले आहेत. शंभरचरणी अभंगांतही ' दूरी अंतरला नामनिंदकांसी । जैसे गोचिडासी क्षीर राहे ' असा चरण आहे.

(२) नामाचेया सहस्रवरी । नावा इया अवधारी ।

सजूनियां संसारीं । तारूं जाहलों ॥ १२-१० ॥

नांव धड करा सहस्रनामांची । जे भवसिंधूची थडी ठाके

(३) बीज मोडे झाड होये । झाड मोडे बीजीं सामाये ॥ ज्ञा. १७-५९

तरुवर बीजापोटीं । बीज तरुवरा शेवटीं ॥ १ ॥

(४) हे बहु असो पंडित । धरुनि बाळाचा हात ।

वोळी लिही सुव्यक्त । आपणाचि ॥ ज्ञाने० १३-३०६ ॥

अर्भकाचे साठीं । पंतें हातीं धारिली पाटी ॥ १ ॥

(५) काय भानुतेजो खद्योता । शोभा आथी ? ज्ञा० १-६७ ॥

खद्योतें फुलविलें रविपुढें हुंग ।

(६) अवघें जगचि महासुखें । दुमदुमित भरलें ॥ ज्ञा० ९-२०० ॥

तुका म्हणे अवघें दुमदुमिलें देवें । उरलें तें गावें हेंचि आलां ॥

(७) येथ एकाचि लीला तरले । जे सर्वभावे मज भजलें ।

तया ऐलीच थडी सरलें । मायाजळ ॥ ज्ञाने० ७-९७ ॥

मग कैचें रे भवबंधन । वाचें गातां नारायण ।

भवसिंधु तो जाण । येच तीरीं सरेल ॥ २ ॥

(८) जे ज्ञानाचा कुरुठा । तेथें सेवा हा दारवंटा ॥

तो स्वार्थीन करी सुभटा । वोळवोनी ॥ ज्ञा० ४-१६६ ॥

पडोनियां राहीं । उगाच संतांचिये पार्यीं ॥ १ ॥

(९) अमरीं भाट होइजे । मग मृत्युलोकातें वानिजे ॥ ज्ञा० ६-४१६

स्वर्गांचे अमर इच्छिताती देवा । मृत्युलोकीं व्हावा जन्म आह्वां

(१०) 'इंद्रिया लागे कळंभा । एकमेका ' (ज्ञा० भ० ६ ओवी १६ ते १९)

व तुकोबांचा ' माझ्या इंद्रियांसी लागलें भांडण ' हा अभंग पर-
स्पर ताडून पहा.

(११) आंगींचिया रोमा किती । जयाचिया तयासीं न गणवती ॥

तैसिया माझिया विभूती । असंख्य मज ॥ ज्ञा० १०-२१० ॥

' उंबरांतील कीटका ' या अभंगांतील ' विराटाचे अंगीं तैसे ।

मोजूं जातां अगणित केश ॥ ' हा चरण पहा.

(१२) मातें जेणें पाविजे । तें शुद्धपुण्य ॥ ज्ञाने० ९-३१६

जयामाजी नारायण । शुद्धपुण्य तें एक ॥ १ ॥

(१३) मज तथा अनन्यगतीची चाड ॥ ज्ञाने० १०-१३७

चाड अनन्याची धरी नारायण (बालक्रीडा १५)

(१४) जेव्हां सगर्भा वाढिले । तेव्हांचि पोटाचि धालें ॥ ज्ञा० १३-८४८
मायवर्णा धाल्या धाये । गर्भा आवंतन न पाहे ॥ १ ॥

(१५) आपली स्वतंत्र इच्छा न ठेवतां देवाच्या इच्छेला
अनुकूल असावें हें सांगतांना ज्ञानोबाराय पाण्याचा दृष्टांत देतात:-

मालिये जेउतें नेलें । तेउतें निवांतचि गेलें ।

तया पाण्या ऐसें केलें । होआवें गा ॥ ज्ञाने० अ० १२-१२० ॥

‘ इच्छा चाड नाही ’ या अभंगांत तुकोबा ह्मणतात:-

उदका नेलें तिकडे जावें । केलें तैसें सहज व्हावें ॥ २ ॥

मोहरी कांदा ऊंस । एक वाफा भिन्न रस ॥ ३ ॥

येथें त्यांनीं ज्ञानोबांचा दृष्टांत अधिक विशद व गोड केला आहे.
उपाधिभेदानें मोहरी (तामस) कांदा (राजस) व ऊंस (सात्विक)
यायोगें जळ त्रिविध भासलें तरी उदक एकच आहे. पाण्याचा
जसा आग्रह नाही तसें निराग्रही होऊन जावें.

(१६) नवव्या अध्यायांतलि गुह्यज्ञान सांगतांना संजयाची
सुखावस्था वर्णितांना ज्ञानोबा ह्मणतात:-

चित्त चाकाटलें आटु घेत । वाचा पांगुळली जेथिची तेथ ।

आपादकंचुकित । रोमांच आले ॥ ५२७ ॥

अर्धोन्मीलित डोळे । वर्षताति आनंदजळें ।

आंतुलिया सुखोमीचेनि बळें । बाहेरि कांपे ॥ ५२८ ॥

ऐसा महासुखाचेनि अतिरसें जेथ आटणी हो पाहे जीवदशे ।

*

*

*

*

स्थिरावली वृत्ती पांगुळला प्राण । अंतरींची खूण पावुनियां ॥१॥
पुंजाळले नेत्र जाले अर्धोन्मीलित । कंठ सद्गदित रोमांच आले ॥२॥
चित्त चाकाटलें स्वरूपामाझारी । न निघेचि बाहेरी सुखावलें २
तुका ह्मणे सुखें प्रेमेसी डुल्लत । विरालों निश्चित निश्चितीनें ॥३॥
(१७) संसारांत राहून आपलें अक्रियत्व कसें मोळखावें हें
सांगतांना ज्ञानोबांनीं बहुरूपाचा (अ० ३-१७६) व स्फटिकाचा

(अ० १५-२४०.) हे दृष्टांत दिले आहेत, ते तुकोवांनीं 'नटनाट्य अवघे संपादिले सोंग' या अभंगांत दोन्ही एकत्र आणले आहेत.

(१८) जैशी सुखनिद्रा आंथरुणीं । इंगळाच्या ॥ ज्ञाने० ॥

ढेकणाचे बाजे सुखाची कल्पना । (तुका०)

(१९) अद्वैतानुभवानें देहांतून वेगळे निघाल्यावर मग देह-कर्मांचा बाध होत नाहीं. ताक वुसळून लोणी काढल्यावर लोणी पाण्यांत टाकलें तरी वेगळेंच राहतें:-

मग ताकौनियां काढिलें । लोणी माघौतें ताकीं घातलें ।

परि न घेपोचि कांहीं केलें । तें जैविं ॥ ज्ञाने० १८-१४०६

तुकोवाही ' पडिलों बाहेरी आपुल्या कर्तव्यें ' या अभंगांत-

एकामध्यें एक नाहीं मिळौ येत । ताक नवनीत निवडालिया ॥

(२०) ताहानें ताहानचि पियार्वी। भुकेलिया भूकचि खार्वी ॥ ज्ञा० १२-६३

तान्हे तहान प्याली । भूक भुकेनें खादली ॥ १ ॥

(२१) तैसे भूतजात सर्व । हे माझेचि कीर अवयव ।

परी मायायोगें जीव- । दशे आले ॥ ज्ञाने० ७-६६ ॥

तुका ह्मणे एका देहींचे अवयव । सुखदुःख-भोगशीण पावेष्ठ

(२२) गीतेंतील 'अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्'

(अ. ९-३३) ह्या श्लोकावरील ज्ञानोबारायांची टीका (४९१-

५०७) आणि तुकोवांचा ' वाटे या जनाचें थोर वा आश्चर्य '

हा व नाटाच्या अभंगांतील ' विषयवोढी भुलले जीव ' हा असे

दोन अभंग एकदम वाचून पहावे म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पठणाचा

तुकोवांच्या विचारांवर केवढा परिणाम झाला आहे तें दिसून येईल.

बापडे जीव देवाला कां भजत नाहींत, कसल्या बळावर उन्मत्त

होऊन विषय भोगीत पडले आहेत याची दोघांनाही कीव

आली आहे.

(ज्ञा०) अगा मातें न भजावयालागीं। कचण बळ पा आपुलिये अंगीं

काई घरीं कीं भोगीं । निश्चिती केली ॥ ४९३ ॥

(तु०) कोण दम ऐसा आहे यांचे पोटीं । येईल शेवटीं कोण कामा ।
काय मानूनियां राहिले निश्चिती । काय जाव देती यमदूता ॥

(ज्ञा०) नातरी विद्या कीं वयसा । यथा प्राणियांसि हा ऐसा ।
मज न भजतां भरंवसा । सुखाचा कोण ? ॥ ४९४ ॥
तरी भोग्यजात जेतुलें । तें एका देहाच्या निकिया लागलें ।
आणि देह तंव असे पडिलें । काळाचिये तोंडीं ॥ ४९५ ॥

(तु०) कोण सुख धरलें संसारीं । पडोनि काळाचे आहारीं ।

(ज्ञा०) जेथ चहूंकडे जळत वणवा । तेथूनि न निगिजे केवि पांडवा ।
तोर्वि लोकां येऊनि सोपद्रवा । केवि न भजिजे मातें ॥ ४९२ ॥
कां ही विसरलीं मरण बापुडीं । काय यांसी गोडी लागलीसे ।
कां ही नाठविती देवकीनंदना । सुटायी बंधनापासूनियां ।

(२३) साखरेचा माघौता । वद्धिमंतपणेंही करितां ।

परि ऊंस नव्हे पंडुसुता । जियापरी ।

तेवि पावोनियां जयातें । पुनरावृत्ति नाहीं ॥ ज्ञाने० ६-२० २ ॥

साखरेचा नव्हे ऊंस । आह्यां कैचा गर्भवास ? ॥ १ ॥

(२४) देवाचे गुण गातां वेद मुके झाले व शेषही थकला—

पाहे पा जाणिवेचेनि बळें । कोणही वेदांपासूनि असे आगळे ।

कीं शेषाहूनि तोंडालें । बोलकें आधी ? ॥ ३७० ॥

तोही आंथरुणातळवटी दडे । येरु नेति नेति ह्मणोनि बहुडे

एथ सनकादिक वेडे । पिसे जाहले ॥ ३७१ ॥ (ज्ञाने० ९)

त्याचा पार नाहीं कळला वेदांसी । आणिकही ऋषी विचारितां ।

सहस्रमुखें शेष शिणला बापुडा । चिरलिया धडा जिह्वा त्याच्या

(आणि) शेष स्तुती प्रवर्तला । जिह्वा चिरुनि पलंग झाला ॥ १ ॥

(२५) ज्ञानेश्वरींत (अ० ६ ओवी ७० ते ७८) शुक-

नळिकान्यायानें देहाभिमानी जीव ' आपणचि आपण्यां पायाचि

चवडा गोवून कसा घात ' करून घेतो तें सांगितलें आहे. तुको-

बांचे पुढील चरण पहा:—

आपणचि तारी आपणचि मारी । आपण उद्धरी आपण्यां ।

शुकनळिकान्यायें गुंललासी काय । विचारुनि पाहे मोकळिया ॥
(२६) समर्थाचिया पंक्तिभोजने । तळिल्यावरिल्या एक पक्कानें १८-४६

समर्थासी नाहीं वर्णावर्णभेद । सामग्री ते सिद्ध सर्व घरीं ॥१॥
न ह्मणे सुहृदसोयरा आवश्यकाराजा आणि रंक सारिखेचि ॥२॥

१५ वरील सर्व प्रकरण लिहून गेल्यावर देहु येथें एका जुन्या
बाडांत ज्ञानेश्वरीच्या वाराव्या अध्यायांतील ओव्या व त्यांतील
कित्येक ओव्यांच्या खालीं तत्सदृश तुकोबांचे अंभंग दिलेले माझ्या
प्राहण्यांत आले. वारकरीमंडळींत वारावा अध्याय-त्यांत सगुण-
भक्तीचें प्रतिपादन आद्यंत उत्कृष्ट असल्यामुळें-अधिक प्रिय आहे.
सदर बाड तुकोबांच्या धराण्यांतीलच त्यांच्या कोणा नातवापण-
त्वानें लिहिलेले असावें असें दिसलें. तें सर्व बाड येथें स्थलसंकोचा-
स्तव उतरून देणें अशक्य आहे तथापि त्याची वाचकांस थोडशी
कल्पना व्हावी म्हणून २।४ नमुने दाखवितों.

१ (ज्ञा०) तरि व्यक्त आणि अव्यक्त । तूंचि एक निभ्रांत ।

भक्ती पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगें ॥ २३ ॥

(तु०) ज्यानें ज्यानें जैसे ध्यावें । तैसे व्हावें कृपालें ।

सगुणनिर्गुणांचा ठाव । विटे पाव धारियेलें ॥ २ ॥

*

*

*

*

२ लक्षूनियां योगी पाहाती आभास ।

तें दिसे आह्मांस दृष्टीपुढें ॥१॥

२ (ज्ञा०) एकदेशीया व्यापका । सरिसा पाड ॥ २५ ॥

(तु०) ह्मणे विट्टल ब्रह्म नव्हे । त्याचे बोल नाईकावे ॥ १ ॥

३ (ज्ञा०) आणि जें प्रणवापैलीकडे । वैखरियोसि जें कानडें ॥३१॥

(तु०) स्तुती करूं तरी नव्हेचि या वेदा ।

तेथें माझा धंदा कोणीकडे ॥ १ ॥

परी हे वैखरी गोडावली सुखें ।

रसना रस मुखें इच्छितसे ॥ २ ॥

४ (ज्ञा०) कर्मद्रियें सुखें । कारिती कर्म अशेखें ।

जियें कां वर्णविशेषें । भागा आलीं ॥ ७६ ॥

आणिकही जे जे सर्वाकायिक वाचिक मानसिक भाव।

तयां मी वांचूनि ठाव । आनौती नाहीं ॥ ७९ ॥

(तु०) आला भागासी तो करी वेवसाव ।

परी राहो भाव तुझ्यापाशीं ॥ १ ॥

शरीर तें करी शरीराचे धर्म ।

नको देऊं वर्म चुकों मना ॥ ३ ॥

* * * *

कवणांचे कारण न लगेचि कांहीं ।

सर्वा सर्वाठायीं तूं मज एक ॥ १ ॥

काद्यावाचामन ठेविलें तुझ्या पायीं ।

आतां उरलें काई न दिसे देवा ॥ २ ॥

५ (ज्ञा०) पै अभ्यासाचेनि बळें । एकां गति अंतराळें ।

व्याघ्रसर्प प्रांजळें । केले एकीं ॥ १११ ॥

विष कीं आहारीं पडे । समुद्रीं पायवाट जोडे ।

एकीं वाग्ब्रह्म थोकडे । अभ्यासें केले ॥ ११२ ॥

ह्यणोनि अभ्यासासि कांहीं । सर्वथा दुष्कार नाहीं ।

यालागीं माझियाठायीं । अभ्यासें मिळे ॥ ११३ ॥

(तु०) साधूनी वचनानाग खाती तोळातोळा ।

आणिकांतें डोळां न पाहावे ॥ १ ॥

साधूनी भुजंग धरितील हातीं ।

आणिकें कांपती देखोनियां ॥ २ ॥

असाध्य तें साध्य करितां सायास ।

कारण अभ्यास तुका ह्यणे ॥ ३ ॥

१६ आतां एकनाथ महाराजांच्या ग्रंथांशीं तुकोवांचा किती गाढ परिचय होता तें पाहूं. नाथांचें भागवत, भावार्थरामायण, स्फुट अभंग वगैरे अफाट वाङ्मय असून त्यापैकीं नाथभागवत व अभंग यांशीं तुकोवांचा विशेष दाट स्नेह होता असें दिसते. या

संबंधाने हवे तितके उतारे देतां येतील, पण लेखणी आवरती
घरून थोडीं अंतःप्रमाणे देतोः—

(१) जें माझे भक्त आले घरा
तें सर्व पर्वकाळ आले द्वारां ।
वैष्णवां तो दिवाळी दसरा
तीर्थे घरां पै येती ॥ ना. भा. ११—१२६६ ॥

संब घरां आले ह्य० दिवाळीदसऱ्याचा आनंद होतो हा अनु-
भव सर्वांचा आहे; पण ह्या अनुभवाला हें मूर्तस्वरूप नाथांनी दिले.
त्यांच्या अभंगांतही—

आजी दिवाळीदसरा । श्रीसाधुसंत आले घरा ॥ १ ॥

हेच तुकोबा आपल्या लोकप्रिय झालेल्या चरणांत सांगतातः—

साधुसंत येती घरा । तांची दिवाळी दसरा ॥ १ ॥

(२) जैशी जीवनावेगळी मासोळी । तैसा बोधालागी तळमळी ।
(ना. भा. ७—२३) .

जीवनावेगळी मासोळी । तुका तैसा तळमळी ।

(३) सिद्ध करुनि पूजासभार । माझे पुजेचा अत्यादर ।

पूजा करितां एकाग्र । जें साधुनर घरा येती ॥

त्या साधूंची पूजा न करितां । ना. भा. अ. ११—११९४।९५.

ह्या ओव्या व ' संत आवी देव मग ' हा नाथांचा अभंग—

देव सारावे परते । संत पूजावे आरते ॥ १ ॥

ह्या तुकोबांच्या अल्पाक्षररमणीय पण स्पष्ट ठसठसीत अभंग-
पादांत परिणत झाले आहेत.

(४) रांडवा केले काजळकुंकू।देखोनि जग लागे थुंकूं ॥१११९६७

कुंकूवाची उठाठेव । बोडकाबाई काशाला ? ॥ (तुका०)

(५) ' लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं मानुष्यं ' (भा. ११—२३—२२)

ही मूळ भागवती कल्पना घेऊन नाथांनी (अ. ९) तिचा
विस्तार केला आहेः—

यालागीं नरदेह निधान । जेणें ब्रह्मसायुर्ज्यां घडे गमन ।
देव वांछिती मनुष्यपण । देवाचें स्तवन नरदेहा ॥ २५९ ॥
मनुष्यदेहींचेनि ज्ञानें । सच्चिदानंदपदवी घेणें ।

एवढा अधिकार नारायणें । कृपावलोकनें दीधला ॥ ३३ ॥

इहलोकीचा हा देह । देव इच्छिताती घाहे ॥ १ ॥

धन्य आह्मी जन्मा आलों । दास विठोबाचे झालों ॥ ध्रु० ॥

आयुष्याच्या या साधनें । सच्चिदानंदपदवी घेणें ॥ २ ॥

तुका ह्मणे पाठवणी । करूं स्वर्गांची निशाणी ॥ ३ ॥

(६) केवळ जीं अपवित्रें । रिसें आणि वानरें ।

म्यां पूजिलीं गौळियांचीं पोरें । ताकपिरें रानटें १४।२९०

गौळियांचीं ताकपिरें । कोण पोरें चांगलीं ? ॥ (तुका०)

(७) सांगट्याच्या खेळातलीं सांगटी (सारी) मेली व
झाली (जिवंत झाली, घरांत बसली) ह्या दोन्ही कल्पनांप्रमाणें
पूर्ण ज्ञान्याच्या दृष्टीनें बंधमोक्षही मिथ्या आहेत:-

सारी निमालियापाठी । कोण पुण्यात्मा चढे वैकुण्ठीं ।

कोण पडे नरकसंकटीं ! बद्धमुक्तगोष्टी समूळ मिथ्या ॥ २९-७६८ ॥

सारी जाली मेली लटिकें वचन । बद्धमुक्तशीण तुका ह्मणे ॥ ४ ॥

(८) काय गृहाश्रमां देव नसे । मग वना धांवताति पिसें ।

साचचि देव वनीं वसे । तरी कां मृगससे न तरती व्याघ्र ॥

घालोनियां आसनें । देवो भेटता जरी ध्यानें ।

तरी वकांचीं पालिंगणें । कां पां तत्क्षणे नुद्धरती ॥ ११६ ॥

एकांतरहिवास विवरीं । तेथेंचि भेटतां श्रीहरी ।

तरी न तरोनियां उंदरीं । कां पा घरोघरीं चिंवताती ॥ ११७ ॥

नाथभागवत अ० ५

काय सर्प खातो अन्न । काय ध्यान वकाचें ? ॥ १ ॥

अंतरींची बुद्धि खोटी । भरलें पोटीं वाईट ॥ ध्रु० ॥

काय उंदीर नाही धांवीं । राख लावी गाढव ! ॥ २ ॥

तुका म्हणे सुसर जळीं । काउळीं कां न न्हाती ॥ ३ ॥

अंतरींची बुद्धि खोटी आहे तोंपर्यंत वाह्य साधनें निष्फळ आ-

हेत. सर्प वायु भक्षण करून राहतो, बक ध्यानस्थ दिसतो, उंदीर विळांत राहतो, गाढव राखेंत लोळतो, सुसर जळांतच निरंतर राहतो व कावळा पुष्कळ बुचकळ्या मारतो—पण यानें कांहीं त्यांना कोणी साधु म्हणत नाहीं. वायुभक्षण, ध्यान, एकांतवास, विभूति-चर्चन, जळांत अनुष्ठान किंवा स्नान हीं ईश्वरप्राप्तीचीं साधनें नाहींत असें नाहीं; पण हीं करूनही बुद्धींतले दोष गेले नाहींत तर हीं आचरूनही व्यर्थ होतें एवढाच भावार्थ आहे.

(९) अद्वैतभक्ति, अभेदभक्ति हा विचार व हे शब्द ज्ञानेश्वरींत आहेत. यालाच नाथांनीं ' मुक्तीवरील भक्ति ' म्हटलें आहे, नाथभागवतांत हे शब्द दहापांच वेळ आले आहेत. (अ. २९ ओवी ७१० ते ८१० पहा). तुकोबांचा चरण—

मुक्तीवरील भक्ति जाण । अखंड मुखीं नारायण ॥

(१०) देह वोखटें म्हणोनि त्यागावें । तें मोक्षसुखासी नागवावें ।
कां गोमटें म्हणोनि भोगावें । तें अवश्य जावें नरकासी २५२
तरी हें त्यागावें ना भोगावें । मध्यभागें विभागावें ।
आत्मसाधनीं राखावें । निजस्वभावे हितालागीं ॥ २५३ ॥

—नाथभागवत अ० ९

शरीरा सुख नेदावा भोग । न द्यावें दुःख न करीं त्याग ।
शरीर वोखटें ना चांग । तुका म्हणे वेग करीं हरिभजनीं ६
तुकोबांचे नाटाचे अभंग.

नाथांचें भावार्थरामायणही तुकोबांनीं पाहिलें होतें यांत संशय नाही. त्यांतून दोन उतारे देतोः—

(११) तंवचि वैराग्याच्या गोष्टी । जंव सुंदर वनिता न देखे दृष्टी
(भा. रा. अरण्यकांड अ. ३)

तोंवरी तोंवरी वैराग्याच्या गोष्टी । जंव सुंदर वनिता दृष्टी पडली
नाहीं ॥ (तु०)

(१२) श्रीरामनामेचीण जें तोंड । तें केवळ जाण चर्मकुंड ।

भीतरों जिब्हा चामुंड । कवित्वकांटे कांटली ॥ अर० १-९ ॥
नाम न म्हणे ज्याचें तोंड । तेंचि चर्मकाचें कुंड ॥ ५ ॥

नाथांच्या व तुकोबांच्या दोषांच्याही अभंगांचे गाथे प्रसिद्ध आहेत. आतां नाथांचे अभंगही तुकोबांच्या पाठपाठातरांत होते. नाथांच्या अभंगाचाही तुकोबांच्या अध्ययनावर केवढा परिणाम झाला तें आपण पाहूं. पहिला उतारा नाथांचा व दुसरा तुकोबांचा हें लक्षांत ठेवावें:—

(१) वर्णावी ते थोरी एका सद्गुरूची । येरा मानवाची कमानये १

वर्णावी ते थोरी एका विठ्ठलाची । कीर्ति मानवाची बोलूं नये ॥१॥

(२) चिंतनासी न लगे वेळ । कांहीं तया न लगे मोल ।

वाचे सदा सर्वकाळ । रामकृष्ण हरी गोविंद ॥ १ ॥

चिंतनासी न लगे वेळ । सर्व काळ करावें ॥

(३) चिंतन तें करीं सदा । रामकृष्ण हरिगोविंद ॥ १ ॥

हेंचि एक सत्य सार । वायां व्युत्पत्तीचा भार ॥ २ ॥

हेंचि एक सत्य सार । वाउगा व्युत्पत्तीचा भार ॥ १ ॥

(४) द्रव्य घेऊनियां कथा जे करिती । उभयता जाती नरकामध्यें

कथा करोनियां द्रव्य देती घेती । ही दोघे जाती नरकामध्यें ॥१॥

(५) गीताभागवतावर दोषाचेंही अनिवार प्रेम, नामस्मरणा-

चा दोषांचाही उपदेश, हरिहर ऐक्य दोषांच्याही ठिकाणीं:—

आयुष्यअंतवरी नामस्मरण । गीताभागवताचें श्रवण ।

विष्णुशिवमूर्तींचें ध्यान ॥ हेंचि देणें सर्वथा ॥

गीत । गवत करिती श्रवण । आणीक चिंतन विठोबाचें १

(६) तुमच्या वेचा महिमा । मज न कळे पुरुषोत्तमा ॥

तुमच्या नामाचा महिमा । मज न कळे पुरुषोत्तमा ॥

नका करूं कर्माकर्म । तुह्यां सांगतीं मी वर्म ।

श्रीरामाचें नाम । अट्टहासें उच्चारण ॥ १ ॥ (त्राय)

कळे न कळे ज्या धर्म । एकां सांगतां रे वर्म ।

माझ्या विठोबाचें नाम । अट्टहासैं उच्चार ॥ १ ॥ (तुका०)

(८) बायकोच्या आधीन पुरुषानें राहून बाइल्या होऊं नये, तिच्या छंदानें नाचून आपला परमार्थ बुडवूं नये असा दोषांचाही उपदेश आहे:—

बाइलेच्या आधीन होय ज्याचें जिणें । तया अधमा नरकीं येणें॥१
बाईलमनोगतें ऐसा चाले । नावडती कोणाचे तया बोल २ (नाथ)
बाइले आधीन होय ज्याचें जिणें । तयाच्या अवलोकनें पडिजे द्वाड
कासया ते जंत जिताती संसारीं । माकडाच्या परी गारोड्याच्या
बाइलेच्या मना येईल तें खरें । अभागी तें पुरें बाइलेचें ॥३॥ (तुका)

यांतील ' माकडाच्या परी गारोड्याच्या ' ह्या चरणानें ज्ञान-
श्वरींतील ' चित्त आराधी स्त्रियेचें । आणि तियेचेचि छंदें नाचे ।
माकड गारुडियाचें । जैसें होय ॥ ' (अ. १३-७९३) ह्या
ओवीचें स्मरण झाल्याशिवाय राहत नाहीं !

(९) हरिहरांच्या अभेदाबद्दल दोषांचेही अभंग पाहण्या-
सारखे आहेत. नाथांच्या तीन अभंगांतलें एकेक चरण घेतलें म्हणजे
तुकोबांचा एक अभंग होतो !

हरिहरा भेद । नका करूं अनुवाद । धरितां रे भेद । अधम तो
जाणिजे ॥ १ ॥

हा एका अभंगाचा प्रथम चरण असून दुसऱ्या एका अभंगाचा
तिसरा चरण:—

गोडीसी साखर साखरेसी गोडी । निवाडितां अर्थघडी दुजी नव्हे
असा आहे. तिसऱ्या एका अभंगाचा प्रथम चरण असा आहे:—
एका वेलांटीची आढी । मूर्ख नेणती बापुडीं ॥ १ ॥

आतां ह्या तीनही चरणांतल्या कल्पना ज्यांत एकवटल्या आहेत
असा तुकोबांचा अभंग पहा:—

हरिहरां भेद । नाहीं नका करूं वाद ॥ १ ॥

एक एकाचे हृदयीं । गोडी साखरेचे ठायीं ॥ ध्रु० ॥

भेदकासी नाड । एक वेलांटीच आड ॥ २ ॥

उजवा वाम भाग । तुका म्हणे एकचि अंग ॥ ३ ॥

(१०) ' जो वितटला ' ह्या नाथांच्या अभंगांतला—

देव उभा मागे पुढें । वारी सांकडें भवाचें ॥ २ ॥

हा चरणच तुकोबांच्या ' आह्मां हरिच्या दासा ' या अभंगांतील पुढील चरणांत पुनर्जन्म पावला आहे:—

देव उभा मागे पुढें । उगवी कोडें संकट ॥ ३ ॥

(११) सद्गुरुमहिम्यांत नाथ म्हणतात ' उपकारा त्यांच्या नेहे उतराई । ठेवीं जीव पायीं थोडा पहा ॥ ' तुकोबा संतस्तवनांत:—

काय द्यावें यांसी व्हावें उतराई । ठेवितां हा पायीं जीव थोडा

(१२) वारकरी पंढरीचा । धन्य धन्य जन्म त्याचा ॥ १ ॥

जाय नेमें पंढरीसी । चुकों नेदी तो वारीसी ॥ २ ॥ (नाथ)

पंढरीचा वारकरी । वारी चुकों नेदी हरी ॥ १ ॥—(तुका०)

(१३) दोचि अक्षरांचें काम । वाचे म्हणा रामनाम । (एकनाथ)

दोचि अक्षरांचें काम । उच्चारवा रामराम ॥ (तुकाराम)

(१४) वेळोवेळां सांगे जना । मागे दाना सर्वांसीं । (एकनाथ)

वेळोवेळां हेंचि सांगे । दान मागे जगासी ॥ (तुकाराम)

(१५) भागवतसंप्रदायांत हरिहरांचें समान प्रेम असून

एकादशी व सामवार हीं दोन्हीं व्रतें करण्याचा प्रघात आहे.

सोमवार व्रत एकादशी करी । त्याचे चरण शिरीं वंदीन मी ।

शिवाविष्णु दोन्ही एकचि प्रतिमा । ऐसा जया प्रेमा वंदीन त्यासी ।

एकादशी सोमवार न करेती । कोण त्यांची गति होईल नेणों । तु०

हरिहरा भेद । नाहीं नका करूं वाद ॥ १ ॥

(१६) मज आणिलें नाभरूपा । त्यांचो मजवर कृपा ।

दाविला हा सोपा । मार्ग मज उद्धवा ॥ १ ॥ (एक०).

आला नांवारूपा । तुका म्हणे जाला सोपा ॥१॥ (तुका०)

(१७) कोठें कोठें नाथांचा अभंग मनांत आणून तुकोबांनी त्याच्या पूरणार्थ किंवा त्याला प्रेमानें उत्तर देण्यासाठीच जणुंकाय आपला अभंग लिहिला आहे असें वाटतें. ' देवाचे ते आप्त जाणोवे ते संत ' या नाथांच्या अभंगपादपूरणार्थच जणुं तुकोबांनी ' नव्हती ते संत करितां कवित्व ' हा अभंग लिहिला आहे. बहिणावाईचा मूळ सर्वसंग्रहगाथा मला शिकर येथें त्यांच्या वंशजाकडून मिळाला. त्यांत मध्येंच एका पृष्ठावर ' ब्रह्म सर्वगत सदा सम ' हा नाथांचा अभंग दिला आहे. या अभंगाचें ध्रुवपद ' ऐसे कासयानें भेटती ते साधु ' असें आहे. या अभंगाचे खालीच ' ऐसे एसियानें भेटती ते साधु ' हा तुकोबांचा अभंग दिला आहे !

(१८) ज्ञानेश्वरीचा नाथभागवतावर आणि दोन्ही ग्रंथांचा तुकोबांच्या अभंगांवर विलक्षण परिणाम घडून आलेला आहे. अर्जुन मोहानें कवळला तेव्हां स्नेहाचें कठिणपण सांगतांना ज्ञानेश्वर म्हणतात:—

जैसें भ्रमर भेदी कोडे । भलतैसें काष्ठ कोरडे ।

परि कळिकेमाजि सांपडे । काँवळिये ॥ २०१ ॥

तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणें । परि तें कमळदळ चिरूं नेणे ।

तैसें काठिण कोवळेपणें । स्नेह देखा ॥ २०२ ॥ (अ. २)

यांतील भ्रमराचा दृष्टांत नाथांनी घेतला असून शिवाय त्यांच्या गृहस्थाश्रमाला नित्य परिचयाचा असा बाळाचा गोड दृष्टांत अधिक घातला आहे:—

जो शुष्क काष्ठ स्वयें कोरी । तो काँवळ्या कमळामाझारी ।

भ्रमर गुंतला प्रीतीवरी । केसर माझारी कुचंबो नेदी ७२

वाळ पालवीं घाली पिळा । तेणें बापु राहें थोकला ।

तरी काय तो निर्बळ जाहला । ना तो स्नेहें भुलला ढळेना ॥७८३॥

तुकोबांनीं हे दोन्ही दृष्टांत पुढील अभंगांत योजले आहेत !—

नाहीं काष्ठाचा गुमान । गोवी भ्रमरा सुमन ॥ १ ॥
 प्रेम प्रीतीचें बांधलें । तें न सुटे कांहीं केलें ॥ ध्रु० ॥
 पदरीं घाली पिळा । बाप निर्बळ सारीं बाळा ॥ २ ॥
 तुका ह्मणे भावें । भेणें देवें आकारावें ॥ ३ ॥

बाळाचाच तेवढा दृष्टांत पुन्हां एकदा आला आहे.

प्रीतीचा कळह । पदरासी घाली पीळ । सरों नेदीं बाळ । मार्गेंपुढें
 पित्यासी ॥ १ ॥

काय लागे त्यासी बळ । हेडाविता कोण काळ । गोविती सबळ ।
 जाली स्नेहसूत्राची ॥

(१९) नाथांचें लिहिणें थोडें ऐसपैस प्रशस्त असतें, तुकोबांचें सूत्रप्राय खणखणित असतें. ज्ञानेश्वरी व नाथभागवत हे ग्रंथ तुकोबांनीं सूक्ष्मपणें अभ्यासिले, त्यांचें हार्द हृदयांत ठेविलें, त्यांचें मनन पठण परम-आस्थेनें केलें. ज्ञानेश्वरीचें स्पष्टीकरण नाथ भागवतानें होतें. दोन्ही ग्रंथ ज्यानें उत्तम अभ्यासिले असतील त्यालाच तुकोबांचीं सूत्ररूप वचनें उलगडतां येतात ! उदाहरणसाठीं एकच अभंग देतोः—

गोदेकाठीं होता आड । करुनी कोंडकचतुक ॥ १ ॥
 देखण्यांनीं एक केलें । आइत्या नेलें जिवनापें ॥ ध्रु० ॥

१ आणखी पुष्कळ उतारे देतां येतील. ' ओळखिला हरी सांठविला पोटी ' (नाथ) ' सांठविला हरी ' जेणें हृदयमंदिरीं ' (तुका), ' पवित्र तें कुळ घन्य त्याची माय ' (नाथ) ' पावत्र ते कुळ पावन तो देश ' (तुका); ' रावरंक होकां उंच निंच याती । भक्तोवीण माती मुखीं त्याच्या ' (नाथ) उंच निंच कांहीं नेणें भगवंत ' (तुका); ' ऐसा संतांचा महिमा ' नाही आणिक उपमा । (नाथ) ऐसा संतांचा महिमा । जाली बोलायाची सीमा ॥ (तुका); ' काय वानूं मी पामर ' (दोघे); ' उजळले भाग्य आतां ' (दोघे); ' थकले सहा अठरा चार ' (दोघे) इ० इ०

राखोनियां होतो ठाव । अल्प जिव लावूनी ॥ २ ॥

तुका म्हणे फिट्टे धणी । हे सज्जनीं विश्रांती ॥ ३ ॥

आता या अभंगातील गोदा, आड, देखणे, इ० पदांचा अर्थ काय लावावा ? ज्याला परंपरा ठाऊक नाही, परंपरेचे अध्ययन नाही तो या अभंगाचा अर्थ तर्काने वाटेल तसा लावील; पण तुकोबांना हा अभंग कोठून स्फुरला, तेथला कोणता त्यांना अभिप्रेत असा अर्थ त्यांच्या मनांत यावेळीं घोळत होता हे परंपराप्राप्त मार्गाने जाणाऱ्यांशिवाय इतरास सहसा कळणार नाही ! या अभंगाचा गोलार्थ असा आहे; “गोदावरीच्या काठीं एक आड होता. तो सांचवणीच्या पाण्यानें तुडुंब भरला होता व आपल्याच ठिकाणीं आपले कोडकौतुक करून होता. मीही तेथे अल्पजिव लावून ठाव राखून होतो. पण देखण्यांनीं एक उपकार केला. त्यांनीं मला आर्श्या जीवनापें नेले. ह० मूळ सरितेच्या वाहत्या उदकीं नेले. तेथे माझी धणी फिटली ह० तृप्ती झाली ही विश्रांति सत्संगतीनेंच मिळाली.” पण एवढ्या अर्थाने कोणाचेही समाधान होणार नाही. देखण्यांनीं म्ह० संतांनीं आइत्या जिवनापें नेले म्हणून त्यांचे उपकार मानण्यासाठीं ह्या अभंगाची प्रवृत्ति आहे. हा संतपर आहे. संसार तरून जाण्याचे बहुत उपाय आहेत. त्यांत मुख्य ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग. त्यांत भक्तिमार्ग प्रांजळ, निर्विघ्न व नित्यनिर्मळ आहे, ज्ञानमार्ग मध्यम व विकळ आहे. भक्तिमार्ग ही गोदा ह० अखंड घडघडाटाने वाहणारी सरिता व ज्ञानमार्ग हा आड. नाथ-भागवतांत ११व्या अध्यायांतल्या ४८ श्लोकावर नाथांचे जें भाष्य आहे त्यांत वरील अभंगाचे मूळ आहे ! ‘प्रायेण भक्तियोगेन सत्संगेन विनोद्धव । नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायणं हि सतामहम्’ ह्या श्लोकावर ते भाष्य आहे. ‘सत्संगीं लाभणाऱ्या भक्तियोगावांचून प्रायः हरिप्राप्तीचा अन्य उत्कृष्ट मार्ग नाहीच, कारण संतांचा उत्तम

आश्रय (प्रायणं) मोच आहे ' असें भगवान् सदर श्लोकांत म्हणतात. यावरील भाष्यांत नाथ म्हणतात:—

मळा शिंपावया लागूनी । मोट पाट उपाय दोन्ही ।

मोटा काढिजे विहिरवणी । बहुत कष्टोनी आति अल्प ॥१५३१॥

मोट नाडा बैलजोडी । अखंड झोडितां असुडी ।

येतां जातां वोढावोढी । भोय भिजे थोडी भाग एक ॥ १५३२॥

तैसा नव्हे सरितेचा पाट । एक वेळ केल्या वाट ।

अहर्निशीं घडघडाट । चालती लोट जीवनाचे ॥ १५३४ ॥

मळा भिजवायला पाणी पाहिजे तें मोट किंवा पाट या दोन उपायांनी आणतात. मोटेच्या पाण्यानें सुई थोडी भिजते व मोट, नाडा, बैलजोडी इ० जमवून फार कष्ट करावे लागतात. सरितेच्या पाटाचें तसें नाही, एकदा वाट पाडली कीं पाण्याचे लोट अखंड घडघडाट चालून हवी तेवढी जमीन अल्पायासानें भिजते.

हा दृष्टांत कशासाठीं घेतला आहे ?—

मोटेचें पाणी तैसें ज्ञान । करूनि वेदशास्त्रपठण ।

नित्यानित्यविवेकासी जाण । पंडित विचक्षण वैसर्ती ॥१५३५॥

पण त्या पंडितांत मतांचा गलबला किती ?—

एक कर्माकडे ओढी । एक संन्यासाकडे ओढी ।

कोणी तप, कोणी पुरश्चरण, कोणी वेदाध्ययन, कोणी दान
कोणी योग, इ० आपापल्या मतीनें हे सर्व ज्ञानाचें सार सांगतात:—

ऐसी ज्ञानमार्गांची गती । नानापरीचीं विधे येती ।

विकल्पे नासल्या व्युत्पत्ती । माझी निजप्राप्ती तेथ नाही ॥१५४२॥

तैसी नव्हे माझी भक्ती । नाममात्रें मज पावती ।

* * * *

गंगेच्या ओघासारखा हरिनामाचा घडघडाड चालतां विघ्न
वापुडीं होऊन जातात.

एवं निर्विघ्न मजमाजी सरता । मार्ग नाही भक्तीपरता ।

हैं सत्य सत्य गा सर्वथा । भक्ति तत्वता मज पाठियें ॥ १५४७ ॥

हैं जर खरें तर ' अवधेचि भक्ति कां न करिती ? ' उत्तर—

कोटी जन्मांची पुण्यसंपत्ती । जरी गांठीं असेल आइती ।

तें जोडे माझ्या संतांची संगती । सत्संगें भक्ति उल्लासे ॥१५५१

असो. नाथांच्या या ओव्यातला हा विषय मनांत भरला असतां, तुकोबांस 'गोदेकाठीं होता आड' हा सूत्ररूप अभंग स्फुरला हें उघड आहे. ग्रंथाध्ययनानें व अन्य साधनांनीं प्राप्त झालेल्या ज्ञानावर मी टोकून बसलों असतां संतांनीं कृपा करून मला परमात्म्याच्या भक्तिरूप महागंगेत नेऊन सोडलें हें तुकोबांना ह्या अभंगांत सांगावयाचें होतें. ' जीवींच्या जीवना एका जनार्दना ' या प्रमाणें तुकोबांनीं नाथांचा सप्रेम उल्लेख चार दोन ठिकाणीं करून त्यांचें 'वाचारिण' त्यांनीं फेडलें हें त्यांच्या मलाईचेंच द्योतक आहे.

१७ आतां नामदेवांकडे वळूं. नामदेवांचा गाथा व्यवस्थेशीरपणें छापलेला नसल्याकारणानें व नामदेवांचाच अवतार तुकोबा असल्यानें त्यांचा संबंध उताऱ्यांवरून दाखविण्याचें विशेष प्रयोजन नाही. ज्या ज्या प्रकरणांवर नामदेवांचे अभंग आहेत बहुधा त्या त्या प्रकरणांवर तुकोबांचे अभंग आहेत. नामदेवांची सगुणभक्ति अत्युत्कट जिह्वाळ्याची आहे, त्यांची मधुरभक्ति पराकाष्ठेची मधुर आहे, या संबंधांत त्यांच्यासारखे तेच आहेत ! नामदेवराय आपल्या घरच्या

१ गाथापंचकांत नामदेवांचा गाथा छापला आहे. त्यांत ज्ञानेश्वरनामदेवांच्या समकालीन संतांत नाथांचे पणजे भानुदास यांनाही गावलें आहे (अभंग ५७८ व ९६५ पहा) हें उघडच चुकीचें आहे. तसेंच नामदेवरुत संतचरित्रांत भानुदास बोधलेबोवा यांचाही चरित्रें दिलीं असून मिराबाईच्या चरित्रांत ' एकनाथाघरीं वाहतसे पाणी ' याही उत्तरकालीन गोष्टीचा समावेश केला आहे ! नामदेवांच्या अभंगांचें चांगलें संशोधन झालें पाहिजे हें उघड आहे.

सगळ्या मंडळीसगट, दासीजनीसगट, पांडुरंगाचे सर्वस्वी झालेले आहेत. त्यांची देवाशी अर्जुनासारखी सख्यभक्ति आहे. देवत्यांच्या घरच्या मंडळीसारखाच त्यांच्याशी अहोरात्र खेळणारा, बोलणारा, प्रेमकलह करणारा, त्यांच्या घराचाच होऊन बसलेला आहे. 'आह्वां सांपडलें वर्म । करूं भागवतधर्म ' यासाठी नामदेवांचा अवतार. त्यांच्याशी ह्य० ह्या कलियुगाने उद्धवाशी देवाच्या व त्यांच्या ज्या परमप्रेमाच्या गुलगुल गोष्टी होत, 'अगे तू माउली संतांची साउली आठवितां घाली प्रेमपान्हा ' असे हृदयाने ह्यणत देवाशी ते अतिकोमल लडिवाळपणा करीत व देवही आपले षड्गुणैश्वर्यत्व विसरून त्यांच्या प्रेमांत मुरून जात तो देवभक्तांचा प्रेमळ कोमळपणा नामदेवांच्या वाणीनेच एकावा. तू पक्षिणी मी अंडज, तू कुरंगी मी पाडस, तू माउली मी तान्हुली, तू समुद्र मी द्वारका, तू तुळशी मी मंजरी, तू कृष्ण मी रुक्मिणी, इ० प्रकारे देवाशी अलौकिक सलगी नामदेवांनी केलेली पाहून व नवनीतालाही मृदुपणांत लाजविणारी त्यांची अमृतमधुर वाणी ऐकून पाषाणही उलेल यात तिळमात्र शंका नाही. बाकी सर्व बाबतींत नामदेवांची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति ह्यणजे तुकोबा होत ! तुकोबांच्या वाणींत भगवद्भक्ताची, लोकोद्धारक व धर्मप्रवर्तक महंताची जी दिव्यस्फूर्ति, जो ठसकेदारपणा, जी प्रखरता, जें ओज आहे तें काहीं अलौकिकच आहे. असो आपणांस दोघांची येथें तुलना करायची नाही. जे नामदेव तेच तुकोबांच्या रूपाने धर्मकार्यार्थ अवतरले असल्यामुळे नामदेवांचे राहिलेले मोठे कार्य तुकोबांनी करून दाखविले. आतां उभयतांच्या अभंगांत थोडेसे साम्य पाहू. ' देवावीण ओस स्थळ नाही ' ' देवावीण ठाव रिता कोठें आहे,' इ० अनेक चरण उभयतांच्या गाध्यांत सारखेच आढळतात. ' पंढरीच्या सुखा । अंतपार नाही लेखा ' असा नामदेवांचा चरण ' गोकुळीच्या सुखा अंत-

पार नाही हेखा ' अशा रूपाने तुकोबांच्या अभंगांत आला आहे. ' वीतभर पोट लागलेसे पाठी ' हा नामदेवांचा अभंग व ' पोट लागले पाठीशी । हिंडवितें देशदेशी ' हा तुकोबांचा अभंग पहा. दोघांचेही लटक्यांचे चार चार अभंग आहेत. ' लटिका मी गाणु लटिका मी नाचणु ' व ' लटिकें माझे ज्ञान लटिकें माझे ध्यान ' असें नामदेव सगळे लटिकेपण भक्तीच्या उत्कटपणाने आपल्याकडे घेतात, व तुकोबा ' लटिकें तें ज्ञान लटिकें तें ध्यान । जरी हरि-कीर्तन प्रिय नाही ' याप्रमाणे लटिकेपण खरोखरीच्या लटक्यांच्या पदरांत घालतात !

(१) आम्ही होतो पंढरीसी । आमची जुनाट मिरासी ॥ १ ॥
 राहू रखुमाई माता । पांडुरंग आमुचा पिता ॥ ध्रु० ॥
 पुंडलीक आमुचा भाई । चंद्रभागा बहिणाई ॥ २ ॥
 नामा ह्मणे हो शेवटीं । घर चंद्रभागे कांठीं ॥ ३ ॥
 आमची मिरास पंढरी । आमचें घर भीमातीरीं ॥ १ ॥
 पांडुरंग आमुचा पिता । रखुमाई आमुची माता ॥ ध्रु० ॥
 भाऊ पुंडलीक मुनी । चंद्रभागा आमुची बहिणी ॥ २ ॥
 तुका जुनाट मिरासी । ठाव दिला पायांपाशीं ॥ ३ ॥

(२) देवा माझे मन करोनी स्वाधीन ।

निमोळी स्वामीपण भोगसी ना ॥ १ ॥

फुकाचा कामारा वोळगे निरंतर ।

न घाली तुज भार कल्पनेचा । २ ॥ नाम०

कामारा=दास, सेवक. निमोळी=मोलावीण, जेथे मोल देऊन सेवक मिळवावे लागत नाहीत तरच फुकटचे सेवक मिळतात असें स्वामीपण. नामदेवरायांचे देवाला सांगणे आहे की ' देवा ! माझे मन आपल्या स्वाधीन करून घेऊन तुम्हीं फुकटचे स्वामीपण कां भोगीत नाही ? मी बिनपगारी सेवक होऊन तुमची सेवा करण्या-

स उत्सुक आहे, ' हाच भाव तुकोवांनीं कसा व्यक्त केला आहे पहा:—

मोल वैचूनीयां धुंडिती सेवका । आम्हीं तरी फुका मार्गों बळें १
नसता जवळा हित फार करू । जीवभाव धरूं तुझ्या पार्थी ॥ २ ॥

(३) समर्थांचें बाळ पांघरे वाकळ । हांसती सकळ लोक कोणा
ऐसा तूं आविनाश त्रिभुवनींचा राजा । नामा म्हणे माझा तूंचि
स्वामी ॥ ३—नाम०

समर्थांचें बाळ कीविलवाणें दिसे । तरी कोणा हांसे जन देवा ॥१
अवगुणी जरी जालें तें वोंगळ । करावा सांभाळ लागे त्याचा धु०
तुका म्हणे तैसा मी एक पतित । परि मुद्रांकित जालों तुझा ॥ २ ॥

(४) 'भोगावरी आम्हीं घातला पापाण । मरणा मरण आणियेलें'
हा चरण दोषांच्याही एका अभंगाचा प्रथम चरण असून पुढें नाम-
देवांच्या अभंगाचे २ चरण व तुकोवांच्या अभंगाचे ५ चरण
असून ते अगदीं भिन्न आहेत.

(५) ' विठार्ई माउली वोरसोनी प्रेमपान्हां घाली ' हे शब्द-
प्रयोग दोषांच्याही अभंगांतून वारंवार सांपडतात.

(६) 'तत्त्व पुसावया गेलों वेदज्ञासी ' हा नामदेवांचा अभंग
व ' ज्ञानियाचे वरीं चोजवितां देव ' हा तुकोवांचा अभंग
दोन्ही एकाच अर्थाचे आहेत. वेदज्ञ, शास्त्रज्ञ, पंडित, पुराणिक,
इत्यादि सर्व पाहिले पण तुझें प्रेमसुख त्यांजजवळ नाही म्हणून
तुझेच पाय चित्तांत व नाम मुखांत धरिलें आहे असा दोषांनींही
आपापला अनुभव या अभंगांतून सांगितला आहे.

१८ उत्तरहिंदुस्तानांतील संतकवींपैकीं कवीरांच्या दोहऱ्यांशीं
तुकोवांचा वराच परिचय होता हें त्यांनीं स्वतः कांहीं दोहरे केले
आहेत यावरून व कांहीं अंतः प्रमाणांवरूनही दिसते:—

(१) ' जग अमंगळ ' ह्या अभंगांत तुकोवा म्हणतात:—

धर्म भूताची ते दया । संत कारण ऐसिया ॥ २ ॥

नव्हे माझे मत । साक्षी करुनि सांगे संत ॥ ३ ॥

‘ भूताची दया हाच धर्म होय ’ हें त्यांनीं संताच्या वचनाची साक्ष ठेवून ह् ० ‘ दया धरमका मूल है ’ ह्या कबीरांच्या वाक्या-धारें ह्मटलें आहे.

(२) खांड खेलौना दोन्ही, खांड खेलौना एक ।

तैसेही सबजग देखिये किये कबीर विवेक ।

खडा रवाळी साखर । जाला नामाचाचि फेर ।

न दिसे अंतर । गोडी ठायीं निवडितां ॥ १ ॥

खांड ह् ० साखर व खेलौना म्ह ० साखरेचें चित्र हीं एकच आहेत.

(३) कामिकका गुरु काम है लोभीका गुरु दाम ।

कबीरका गुरु संत हे संतनका गुरु राम ॥ १ ॥

लोभीके चित धन बैठे कामिनीचित काम ।

माताके चित पुत बैठे तुकाके मन राम ॥ २ ॥

(४) प्रन्हादने पिता तजे भरतने अपनी माथ ।

विभीसनने भाई त्यजे श्रीरामके कार्य ॥ ३ ॥

नारायणीं जेणें घडे अंतराय हो कां बापमाय त्यजावीं तीं १।

प्रन्हादें जनक विभीषणें बंधु राज्य मातां निंद्यु भरतें केली ॥३।

तुकोबांच्या वेळीं कबीरांची ख्याति भरतखंडभर झाली होती.

कबीर (शके १३६२-१४४०) व तुकोबा यांत शंभर सवाशें वर्षांचें अंतर होतें. तुकोबा एकवार काशीसही गेले होते (मार्गें पृ० ९५ पहा) तेथें कबीरांची कविता त्यांच्या ऐकण्यांत व पाहण्यांत आली असावी.

१९ तुकोबांचे टिपण्याच्या खेळावर जे सात अभंग आहेत त्यांत एक अभंग आहे. त्यांत ‘ खेळ खेळोनियां निराळे ’ राहिलेल्या-प्रपंचाच्या डावांत न सांपडलेल्या चार प्रमुख खेळियांचें त्यांनीं

वर्णन दिले आहे. ते चार खेळिये म्ह० नामदेव, ज्ञानेश्वर (व त्यांचे मंडळ), कबीर व एकनाथ हे होत. तुकोबारायांचे विशेष आवडते व ते गुरुस्थानीं मानीत असलेले हे चार खेळिये होत.

(१) शिंपियाचा पोर एक खेळिया नामा तेणें विठ्ठल बसवंत केला रे।

एकघाई खेळतां तो न चुकोचि कोठें तथा संत जन मानवले रे।

(२) ज्ञानदेव मुक्ताबाई वटेश्वर चांगा सोपान आनंदें खेळती रे।

कान्हो गोवारी त्यांनीं बसवंत केला आपण भोंवतीं नाचती रे।

सकळिकां मिळोनि एकचि घाई त्यांच्या ब्रह्मादिक लागती पायां रे।

(३) रामा बसवंत कबीर खेळिया जोडा बरवा मिळाला रे।

(४) ब्राह्मणाचें पोर एक खेळिया एका भला तेणें जन खेळकर केला रे

जनार्दन बसवंत करुनियां तेणें वैष्णवांचा मेळ मेळविला रे।

एकाचि घाई खेळतां खेळतां आपणाचि बसवंत झाला रे ॥६॥

प्रत्येक खेळियाचा एकेक बसवंत म्ह० उपास्य होतें. ह्या चौघां-

शिवाय 'आणिक खेळिये होऊनियां गेले वर्णावया वाचा मज

नाहीं रे।' पण 'या चौघांची तरी धरि सोई रे' म्ह० नामदेव,

ज्ञानेश्वर, कबीर व एकनाथ ह्या चौघांच्या तरी मार्गाला लागी म्हणून

त्यांनीं आपल्या श्रोत्यांना सांगितलें आहे. या खेळियाचे ध्रुवपदः-

एके घाई खेळतां न पडसी डाई। दुचाळ्यानें ठकसिल भाई रे

त्रिगुणांचे फेरीं तुं थोर कष्टी होसी या चौघांचि तरि धरि सोई रे।

ऐक्यभावानें तूं खेळ खेळूं लागलास तर या प्रपंचाच्या डावांत

सांपडणार नाहींस पण द्वैतभाव धरशील (दुचाळा म्ह० कात्री, चि-

मटा) तर फसशील. त्रिगुणांचे कष्ट चुकवायचे असतील तर या

चार खेळियांचा आश्रय धर, यांच्या मार्गानें जा. ज्यांच्या मार्गानें

जाण्यास ते जनतेस सांगतात त्यांच्याविषयीं त्यांचा विशेष प्रेमादर

होता हें उघड आहे, व त्या प्रेमादरामुळें त्यांनीं त्यांच्या ग्रंथांचे कसे

वारकाईनें परिशीलन केले होते हें आपण येथवर पाहिलेच आहे.

२० भागवतधर्मपरंपरेतील प्राचीन व अर्वाचीन साधुसंतांच्या ज्या कथा तुकोबांनी वाचल्या आणि कीर्तनपुराणांतून व संत-मुखांनी ऐकल्या त्यांचा तुकोबांच्या मनावर फार मोठा संस्कार झाला. त्यांचे सिद्धांत दृढ झाले, विचार स्थिरावले, हरिप्रेम अपरंपार वाढलें व त्यांच्या रहाणीचें स्वरूप निश्चित झालें. संतकथा-श्रवणानें त्यांचें भक्तिबळ वाढलें व 'निर्मळ निश्चळ विठुली विश्वास' बसण्यास त्यांचा उपयोग झाला. संतांचें त्यांना पाठबळ मिळालें. संत-कथा ह्या कामधेनुंसारख्या इष्टलाभ देतात, त्या उत्कट भगवत्प्रेम बळावतात, सन्मार्ग दाखवितात, निश्चयाचें बळ देतात व सिद्धांत पटवितात. संतकथांतून तुकोबांनी इष्ट तें तें वर्म काढून घेऊन स्वतःची कमाई केली. शीलवंत, साक्षःत्कारी व धर्मनीतिप्रवण अशा संतसज्जनांच्या चरित्रांतून आत्महितार्ची कोणकोणती रहस्ये तुकोबांनी घेतलीं हे आपण एकवार त्यांच्याच तोंडून ऐकूः—

(१) मानी भक्तीचे उपकार । ऋणिया ह्मणवी निरंतर ॥

देव भावभक्तीला मुललेला असल्यामुळें भक्तांचा ऋणी (अंकित) होतो हें तत्त्व अंबरीष, बळी, अर्जुन व पुंडलीक यांच्या उदाहरणांवरून ह्या अभंगांत सिद्ध केले आहे. अंबरीषासाठीं दहा जन्म घेऊन 'दास्य करी दासांचें' हें भक्तीचें महिमान देवानें जगाला दाखविलें आहे. भक्तीचे उपकार फेडण्यासाठीं तो 'रक्षपाळ बळिद्वारी' राहिला, अर्जुनाचे रथवारु वागवून त्याच्या मार्गें मार्गें हिंडला व पुंडलीकाचे द्वारी तर २८ युगें उभाच राहिला आहे.

(२) कनवाळू कृपाळू देव भक्तांच्या कैवारानें त्यांच्यासाठीं हवे ते कष्ट सोसतो, हें अंबरीष व प्रन्हाद यांच्या चरित्रांत व द्रौपदीवस्त्रहरण, दुर्वासकृत धर्मछल इ. प्रसंगीं देवानें दाखविलें आहे.

(३) हरिजनांची कोणा न घडावी निंदा । साहत गोविंदा

नाहीं त्याचें ॥ देव भक्तांविषयीं इतका कोमल असतो कीं त्याला स्वतःची निंदा सोसवते, पण भक्तछल वा भक्तनिंदा सोसवत नाहीं:—

दुर्वास हा छळों आला अंबक्रुषी। सुदर्शन त्यासी जालित फिरे ॥३॥
द्रौपदीच्या शोभें कौरवांची शांति। होऊनि श्रीपती साह्य केली ॥४॥
न साहेचि बभ्रू पांडवा पारिखा । धुडाविला सखा वळिभद्र ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे अंगीं राखिली दुर्गधी । अश्वत्थामा वधी पांडवपुत्रा ॥६॥

त्यानें अंबरीष व द्रौपदी यांच्या छळाबद्दल दुर्वास व कौरव यांचीं हाडें मोकळीं केलीं, पांडवांचें शत्रुत्व करणारा त्रिकांड्या बभ्रू देवास सहन ज्ञाला नाही व पांडवांच्या विरुद्ध असलेल्या बळराम-बंधूसही देवांनीं पृथ्वीपदक्षिणेस लावून दिलें. अश्वत्थाम्यानें छापा घालून पांडवपुत्र मारले म्हणून देवांनीं त्याच्या मस्तकीं सदैव दुर्गधी ठेवली. असें देवाचें भक्तप्रेम अलौकिक आहे ह्मणून त्याची भक्ति करा व देव आपुलासा करा.

(४) शुकसनकादिकी उभारिला बाहो—देव भक्तप्रेमाचा लोभी आहे हें मीच म्हणतां असें नाहीं, मोठमोठे बाहू उभारून हेंच सांगत आहेत. 'परिक्षिती लाहो सातां दिसां—' आणखी 'त्वरा झाली गरुडा टाकियलें मागें । द्रौपदीच्या लागें नारायणें ॥ १ ॥ भक्ताची हाक ऐकतांच 'प्रेमाची आवडी लोभा पूर' येऊन देव फार तांतडी करितात. म्हणून वा मना । त्वरा कर.

उठाउठी करीं स्मरणाचा धांवा । धरवत देवा नाही धीर ॥

(५) ऐका महिमा आवडीची । बोरें ख.य भिल्लटीचीं ॥ १ ॥

थोर प्रेमाचा भुकेला । हाचि दुष्काल त्याला ॥ धु० ॥

पोहे सुदामदेवाचे । फके मारी कोरडेच ॥ २ ॥

न ह्मणे उच्छिष्ट अथवा थोडे । तुका ह्मणे भक्तीपुढें ॥ ३ ॥

(६) प्रहादकथा मनांत येऊन तुकोवा विचारतात:—

हांकेसरसी उडी । घालोनियां स्तंभ फोडी ॥ १ ॥

ऐसी कृपावंत कोण । माझे विठाईवांचून ॥ २ ॥

(७) अडालिया जनांचा साह्यकारी एक देवच आहे:—

आडिले पीडिले नांजिले संसारीं । त्यांचा तूं कैवारी देवराणा ॥ २
प्रन्हाइ महा संकटीं रक्षिला । तुहीं आपंगिला नानापरी ॥ ३ ॥

(८) माझ्या विठोबाचा कैसा प्रेमभाव तो सांगतांना पुरा-
णांतील अनेक भक्तकथांवर लक्ष ठेविलें आहे:—

मागें पुढें उभा राहे सांभाळीत । आलिया आघात निवारावे ॥ ३
योगक्षेम त्याचे जागे जडभारी । वाट दावी करीं धरूनियां ॥ ४
तुका म्हणे नाहीं विश्वास ज्या मनीं । पहावें पुराणीं विचारुनी ॥ ५

(९) देवानें ज्यांचा अंगीकार केला ते जगदृष्टीनें पूर्वीं निंद्य
असले तरी वंद्यच झाले आहेत:—

अंगीकार ज्यांचा केला नारायणें । निंद्य तेही तेणें वंद्य केले ॥ १
अजामेळ भिल्ली तारिली कुंटणी । प्रत्यक्ष पुराणीं वंद्य केली ॥ घृ०
ब्रह्महत्याराशी पातकें अपार । वाल्मीकि किंकर वंद्य केला ॥ २
तुका म्हणे येथें भजन प्रमाण । काय थोरपण जाळावें तें ॥ ३

देवाचा भक्त तोच खरा वंद्य व तोच खरा थोर. देवानें अंगी-
कार करणें हेंच वंद्यपणाचें बीज आहे. ' माझिये भक्तीवीण । जळो
तें जियालेपण (जीवित) ' असें ज्ञानोबाही म्हणतात. अंत:-
करण हरिप्रेमानें भरलें नाहीं, तर कुळ, जाति, वर्ण, रूप, विद्या इ०
हे असून तरी काय उपयोगाचे ? उलट हे दंभाला कारण होतात.
अजामीळ, कुंटणी व वाल्मीकि यांचें पूर्वाचरण व शबरीची जाति
पूर्वीं निंद्य असून नारायणानें यांचा अंगीकार केल्यामुळेंच हे जगा-
ला वंद्य झाले आहेत.

(१०) तुज करितां नव्हे ऐसें कांहीं नाहीं ! मनुष्याच्या
दृष्टीनें पसंत नापसंत याला कांहीं किंमत नाही, देवाला जें पसंत

तें शुभ, तें वंघ, तेंच उत्तम असा देवाचा कायदा तुकोबा देवा-
लाच सांगतांना प्रेमाच्या घिटार्ईनें ह्मणतात:-

सोळा सहस्रनारी ब्रह्मचारी कैसा? निराहारी दुर्वासा नवल नोहे ३
पंच भ्रतार द्रौपदी ते सती । करितां पितृशांति पुण्य धर्मा ॥ ४ ॥
दशरथा पातकें ब्रह्माहत्याराशी । नवल त्याचे कुशीं जन्म तुझा ॥ ५ ॥
मुनेश्वरा नाहीं दोष अणुमात्र । भांडवितां स्तोत्रवंघ होती ॥ ६ ॥

श्रीकृष्णनाथ सोळाहजार नारी भोगून पुन्हा ब्रह्मचारी, दुर्वास
साठ खंड्या अन्न खाऊन पुन्हा निराहारी, द्रौपदीला पांच भ्रतार
असून पुन्हां ती सती, भीष्मद्रोणादिकांचा रणांगणांत वध केला असून
पुन्हा धर्मराज पुण्यशीलच, श्रावणवधाचें पातक करणाऱ्या दशरथा-
च्या पोटीं रामरायाचा जन्म, वसिष्ठविश्वामित्र हे आपापसांत भांड-
णारे असून पुन्हा वंघमुनीश्वरच ! ह्या कथांचें वर्म तुकोबा सांगतात:-

अशुभाचें शुभ करितां तुज कांहीं । अवघड नाहीं पांडुरंगा ॥ ध्रु०

नीतिशास्त्रें जगाची राहाटी नीट चालावी ह्मणून कांहीं नीतीचें
नियम बाधतात, पण अखेरचा न्याय पाहतां देवाच्या हातींच सर्व
सूत्र आहे ! ही व्याक्ति किंवा हें कर्म श्रेष्ठ व वंघ असा देवानें त्या-
च्यावर शिक्षा मारला म्हणजे तें नाणें जगांत चालतें ! देवाच्या दर-
बारचा हुकूम जगाला मान्य होतो.

(११) देवानीं गीतेंत स्वमुखानें ' सर्व धर्मान्परित्यज मामेकं
शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्योऽमोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ '
असें म्हटलें आहे. हें सर्व धर्मांचें सार आहे. हरिशरणागति हाच
आणि हा एकच मार्ग सर्व शुभाशुभ कर्मबंधांपासून मुक्त होण्याचा
आहे. ' मागे शरणागत तारिले बहुत ' ते तरी तारतांना ' पाहि-
ले अपराध नाहीं यातिकुळ ! ' अनन्यता एवढाच गुण देव पाहतो,
तो यातिकुळाचा किंवा भक्तांच्या पूर्वाचरित्राचाही विचार करीत
नाहीं. अनन्यप्रेमाच्या गंगेंत सर्व शुभाशुभकर्म शुभच होऊन

जातात. देव पूर्वीच्या पापांची क्षमा करितो व अनन्यता झाल्यावर पापकर्मे होतच नाहीत म्हणून भक्त सहज कर्मबंधांपासून मुक्त होतो. अजामेळ, गणिका, भिल्ली, धुव, उपमन्यु, गजेंद्र पशु, प्रन्हाद, पांडव इत्यादि सर्व भक्त देवाने त्यांच्या अपराधांचा किंवा जातिकुळांचा विचार न करितां तारले आहेत.

प्रन्हाद अग्नींत राखिला जळांत । विषांचे अमृत तुझ्या नामें ॥ ५
पांडवां संकट पडतां जडभारी । त्यांचा तूं कैवारी नारायण ॥ ६
तुका म्हणे तूं या अनाथाचा नाथ । ऐकोनिया मात शरण आलों ७

(१२) भक्तही देवाचे अखंड स्मरण कसे करतात पहा:—

पहा ते पांडव अखंड वनवासी । परित्या देवासी आठविती ॥ १
प्रन्हादासी पिता करितो जाचणी । परितो स्मरे मनीं नारायण ॥ २
सुदामा ब्राह्मण दरिद्रे पीडिला । नाही विसरला पांडुरंगा ॥ ३
तुका म्हणे तुझा न पडावा विसर । दुःखाचे डोंगर झाले तरी ॥ ४

(१३) देव भक्तांवर दुःखाचे डोंगर आणतो, त्यांच्या संसाराचे वाटोळे करून म्ह० संसारपाशांतून त्यांना पूर्ण सोडवितो. 'विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः' या कुंतीच्या वचनाचाच अनुवाद 'हरि तूं निष्ठुर निर्गुण' या अंभंगांत करून तुकोबांनीं हरिश्चंद्र, नळ, शिवी, कर्ण, बळी, श्रियाळ यांचीं सुप्रसिद्ध पण हृदयद्रावक उदाहरणे दिलीं आहेत. 'तुज भावे जे भजति । त्यांच्या संसारा हे गति !' पण भक्त बहादूर खरे, अनन्य शरणागतीचे वर्म ते रेसभर सोडीत नाहीत. म्हणूनच—

(१४) वैष्णवांची कीर्ति गाइली पुराणी:—

आदिनाथ शंकर नारद मुनीश्वर । शुकापेसा थोर आणिक नाही ॥ ३
तुका म्हणे मुकुटमणि हरिभक्ति । आणिक विश्रान्ति आरतीया ॥ ४

आर्तांची विश्रान्ति अशी हरिभक्ति ही सर्वश्रेष्ठ आहे,

(१५) नारायणीं जेणे घडे अंतराय- त्या मातापितरांचा

सुद्धां देवासाठीं भक्त त्याग करितात मग स्त्रीपुत्रधनमानांची त्यापुढे किंमत आहे काय ? प्रन्हादानें जनकाचा, विभीषणानें बंधूचा व भरतानें मातेचा आणि राज्याचा देवासाठीं त्याग केल्याचें प्रसिद्धच आहे. देवाचे भक्त असे त्यागी, विरक्त व एकनिष्ठ असतात.

(१६) न मनावें तैसें गुरूचें वचन । जेणें नारायण अंतरे तें ॥

हें सिद्ध करण्यासाठीं वामनावरांतील बळीचें, ऋषिपत्न्यांचें व गोपीचें अशीं भागवतातलीं तीन मार्मिक उदाहरणें तुकोबांनीं दिलीं आहेत:—

आड आला म्हूण फोडियेला डोळा । बळीनें आंधळा शुक्र केला ।
उल्लंघूनियां त्या भ्रतारांची आज्ञा । अन्न ऋषिपत्न्या घेउनि गेल्या ॥
गौळणी करिती देवासीं व्यभिचार । सांडूनि आचार भ्रष्ट तोही ।

विधिनियम, शास्त्राचार किंवा नीतिबंधनें सर्वथा पाळलीं पाहिजेत हें काय तुकोबांस माहीत नव्हतें ? त्यांनीं तर हीं बंधनें तोडणाऱ्या दांभिक खोट्या खळांवर कडक प्रहार केले आहेत ! विषयसुखासाठीं कोणी निर्वंध तोडिल तर त्यांना अधोगति आहे, पण ' सतां गतिः ' अशा परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठीं सर्वस्वाची होळी करायचीच तयारी पाहिजे हा भक्तिशास्त्राचा सिद्धांत आहे. धर्माधर्माच्या भक्तिशास्त्रदृष्ट्या व्याख्या तुकोबा सांगतात:—

१ ख्रिस्तीधर्मशास्त्र जें बायबल त्यांतही हेंच तत्व सांगितलें आहे. " कोणीही मनुष्य मजकडे येईल आणि आपल्या बापाचा, आईचा, बायकामुलांचा वंधुभगिनीचा व स्वतःच्या नरदेहाचाही द्वेष ह्य० त्याग करणार नाही तर तो माझा शिष्य (भक्त) होण्यास पात्र नाही. " (ल्यूक १५) " जो कोणी आपल्या आईवर, बापावर, बायकोवर किंवा मुलांवर माझ्यावरच्या प्रेमापेक्षां अधिक प्रेम करील तो माझा भक्त नव्हे " (मॅथ्यू ११)

देव जोडे ते करावे अधर्म । अंतरे तें कर्म नाचरावें ॥ १० ॥
 तुका ह्मणे हा तो जाणतो कळवळा । ह्मणोनि अजामेळा उद्धरिल्लें
 बळी, ऋषिपत्न्या व गोपी यांच्या भक्तीला देव भुलला, यांच्या
 एकनिष्ठ प्रेमाला देव भुलला व ' देव जोडे ते अधर्म ' त्यांच्या
 हातून घडले तरी त्यांजवर प्रसन्न होऊनः—

तयांसीं दिलें तें कवणांसीं नाहीं ।

असें त्यांना काय एवढें घवाड दिलें ?

अवघा अंतर्बाहीं तोचि झाला ! ॥ ९ ॥

(१७) हरिप्राप्तीचें मुख्य साधन जें नामस्मरण त्यानें असंख्य
 भक्त तरल्यार्ची उदाहरणें तुकोबांनीं अनेक अभंगांत दिलीं
 आहेत. ' नाम ह्मणतां ' या अभंगांत केवळ नामवळानें तरलेल्या
 उपमन्यु, गणिका वेश्या व प्रहाद यांचीं उदाहरणें दिलीं असून
 ' नामाचे पवाडे गर्जती पुराणें ' या अभंगांत सर्वश्रेष्ठ असें शंकर,
 अखिल भक्तगुरु नारद, महाकवि वाल्मीकि व सात दिवसांत हरि-
 गुणनामसंकीर्तनानें उद्धरिलेला परिक्षिती अशीं त्यांनीं चार ठळक
 उदाहरणें दिलीं आहेत.

(१८) भक्तकरुणा बहु तुझिया अंतरा । मज विश्वंभरा कळों आलें
 पाक्षियासी तुझे नाम जें ठेविलें । तये उद्धरिल्लें गणिकेसी ॥५०॥
 कुंठिणी ते दोष बहु आचरली । नाम घेतां आली करुणा तुज २
 तुका ह्मणे सीमा नाहीं तुझे दये । कोमल हृदय पांडुरंगा ॥३॥

(१९) जननिया बालकारे या पाळण्यांत काळबागुलाला
 भ्यालेल्या जीवांच्या हांकेबरोबर नारायण कसा धांवत येतो हें
 जनक, सिंभ्रीया ह्म० राजा शिबी, गणिका, अजामेळ इ० उदाह-
 रणें देऊन सांगितलें आहे.

(२०) भाविकांचें काज अंगें देव करी । काढी घर्माघरीं उच्छिष्ट तें
 उच्छिष्ट तीं फळें खाय भिल्लुटीचीं । आवडी तयांची मोठी देवः

काय देवा घरीं न मिलेचि अन्न । मागे भाजीपान द्रौपदीसी ॥२॥
 अर्जुनाचीं घोडीं घुतलीं अनंतें । संकटें बहुतें निवारिलीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ऐसीं आवडती लडिवाळें । जाणिवेचें काळें तोंड देवा
 ह्या पुराणांतर्गत भक्तकथांप्रमाणेंच अर्वाचीन काळांत होऊन
 गेलेल्या भक्तभागवतांच्या व प्रेमळांच्या कथांचेही तुकोवांना अत्यंत
 प्रेम होतें व त्यांच्या चरित्रांवरूनही तुकोवांनीं नामस्मरणभक्तीच सर्व
 साधनांवरिष्ठ आहे हे सार काढलें. महाराष्ट्रांत त्यांच्यापूर्वीं होऊन गेले-
 ल्या अनेक संतभक्तांबद्दल त्यांनीं वारंवार प्रेमोद्गार काढले आहेत. अशा
 बहुतेक भक्तांचीं नांवे ' मंगलाचरणांत ' घेतलेल्या १२ व्या अंभ-
 गांत ' मज बहु गीत संत आणि महंत । नित्य आठवित ओवि-
 येसी ' असें प्रेमार्थें ह्मणून त्यांनीं सांगितलीं आहेत.

(२६) पवित्र तें कुळ पावन तो देश । जेथें हरिचे दास
 जन्म घेती ॥ १ ॥ वर्णाभिमानानें कोणी पावन झाले नाहींत व
 साधुसंत कनिष्ठ मानलेल्या जातींतही झाले आहेत.

अंत्यजादि योनी तरल्या हरिभजनें । तयाचीं पुराणें भाट झालीं ।
 वैश्य तुळाधार गोरा तो कुंभार । धागा हा चांभार रोहिदास ॥ ५
 कवीर मोमीन लतिफ मुसलमान ॥ सेना न्हावी जाण विष्णुदास ६
 कान्होपात्रा खोटु पिंजारी तो दादू । भजनीं अभेदु हरिचे पार्यीं ॥ ७
 चोखामेळा वंका जातीचा महार । त्याशीं सर्वेश्वर ऐक्य करी ॥ ८
 नामयाची जनी कोण तिचा भाव । जेवी पंढरिराव तियेसर्वें ॥ ९ ॥
 मेशळा जनक कोण कूळ त्याचें । माहिमान तयाचें काय सांगों ॥ १०

तात्पर्य काय कीं:—

यातायातीधर्म नाहीं विष्णुदासा । निर्णय हा ऐसा वेदशास्त्रीं ॥ १०
 तुका म्हणे तुहीं विचारावे ग्रंथ । तारिले पतित नेणों किती ॥ ११ ॥

(२७) देव मावाचा मुकेला आहे, उंचनीच हे भेदाभेद तो
 पाहत नाहीं:—

उंच निच कांहीं नेणे हा भगवंत । तिष्ठे भाव भक्ति देखोनिघां । धुं

दासीपुत्र कण्या विदुराच्या भक्षी । दैत्याघरीं रक्षी प्रन्हादासी ॥१॥
 चर्म रंगुं लागे रोहिदासासंगीं । कविराचे मार्गीं विणी शेले ॥ २ ॥
 सजनकसाया विकू लागे मांस । मळा सावत्यास खुरपू लागे ॥३॥
 नरहरि सोनारा घडू फुंकू लागे । चोख्यामेळ्यासंगे ढोरें ओढी ॥४॥
 नामयाची जनी सर्वे वेंची शेणी । धर्माघरीं पाणी वाहे झाडी ॥ ५ ॥
 नाम्यासर्वे जेवी नव्हे संकोचित । ज्ञानियाची भित अंगें ओढी द
 अर्जुनाचीं घोडीं हाकी हा सारथी । भक्षी पोहे प्रीती सुदाम्याचे ।
 गौळियांचे घरीं अंगें गाई वळी । द्वारपाल बळिद्वारीं झाला ॥ ८ ॥
 येकोबाचें ऋण फेडी हृषिकेशी । अंवरिषाचे सोशी गर्भवास ॥९॥
 मिरावाईसाठीं घेतो विषप्याला । दामाजीचा जाला पाडेवार ॥१०॥
 घडी माती वाहे गोण्याकुंभाराची । हुंडी मेहत्याची अंगें भरी ॥११॥
 पुंडालिकासाठीं आजूनि तिष्ठत । तुका ह्मणे मात धन्य त्याची ॥१२॥

(२३) भक्तऋणी देव बोलतां पुराणें. देव भक्तांचा ऋणी
 आहे हें पुराणांचें वचन खरें आहे असें सांगून तुकोबांनीं कबीर,
 नामदेव, एकनाथ व भानुदास यांचीं उदाहरणें दिलीं आहेत.

मार्गे काय जाणों आइकिली वार्ता ।

कबीर सातें जातां घडिया वांटी ॥ २ ॥

माघारिया धन आणिलें घरासी ।

ने घे केला त्यासी त्याग तेणें ॥ ३ ॥

कबीर एक विणलेलें सणंग घेऊन बाजारांत जात असतांना
 त्यांनीं अर्धें सणंग एका दीन याचकास दिलें व अर्धें ब्राह्मणवेष-
 धारी देवास दिलें. देवानें त्याची किंमत आणून कबीरास दिली, पण
 कबीरानें ती घेतली नाहीं.

नामदेवाचिया घरासी आणिलें । तेणें लुटविलें द्विजा हातीं ॥ ४ ॥

नामदेवानें आपल्या जवळचें कापड वाटेंतल्या धोंड्यांना ते देव
 असें भावून वाटून टाकलें तेव्हांही असाच प्रकार झाला.

प्रत्यक्षासी काय आवें हैं प्रमाण । एकोवाचें ऋण फेडियेलें ॥ ५ ॥

एकनाथानें आळंदीस तीन महिने वारकरी भक्तांना पोसून ऋण केलेले देवानें फेडलेली गोष्ट तर ताजी आहे ना ?

बीज दळोनियां केली आराधना । लागे नारायणा पेरणें तें ॥ ६ ॥

भानुदासांनीं जवळचें पेरणीचें बीं दळून संतांस भोजन घातले तेव्हां देवांना स्वतः त्याच्या जेताची पेरणी करावी लागली.

(२४) भक्तांची जगांत ख्याति होऊन त्यांच्या द्वारे जड जन उद्धारावे म्हणून देवानें अनेक चमत्कार केले आहेत व भक्तांची कामे केली आहेत:—

फिरविले देऊळ जगामाजी ख्याती । नामदेवा हातीं दूध प्याला ९
रियेली हुंडी नरसी मेहत्याचीं । धनाजी जाटाचीं शेतें पेरी । धु०
मराबाईसाठीं जेतो विषप्याला । लाख्या कोलाट्याला ढोल पिटी
कबीराचे मार्गीं विणूं लागे सेले । उठविलें मूल कुंभाराचें ॥ ३ ॥

आतां तुह्मी दया करा पंढरिराया । तुका विनवी पायां वेळोवेळां ४

२१ हे प्रकरण बरेच लांबले आहे, पण तुकोबांच्या अध्ययनाचें सर्व बाजूनीं यथार्थ स्वरूप सर्वांच्या लक्ष्यांत यावें यासाठीं याचा एवढा विचार केला आहे. यावरून जुन्या व नव्या विचारांच्या कित्येक लोकांना आपलीं मतें बदलावीं लागतील. तुकोबांना ग्रंथवाचनाचें कारण नव्हतें, त्यांनीं ग्रंथ वाचले नाहींत व त्यांना लिहितां वाचतांही येत नव्हतें ही कित्येक जुन्या लोकांची मोठी समजूत चुकीची आहे हे यावरून स्पष्ट होतें. तुकोबांना लिहितां वाचतां येत होतें इतकेंच काय, पण त्यांनीं गीताभागवतादि संस्कृत व ज्ञानेश्वरी-नाथभागवतादि प्राकृत ग्रंथ अत्यंत आस्थेनें, सूक्ष्मपणानें चांगले अभ्यासिले होते, निवडक ग्रंथांचेंच पण पाठपाठांतर चांगले केले होते, भागवतासारख्या ग्रंथाचा वाचतां वाचतां भावार्थ कळण्याइतपत संस्कृतही चांगले येत होतें याविषयीं हे प्रकरण वाचल्यावर कोणा-

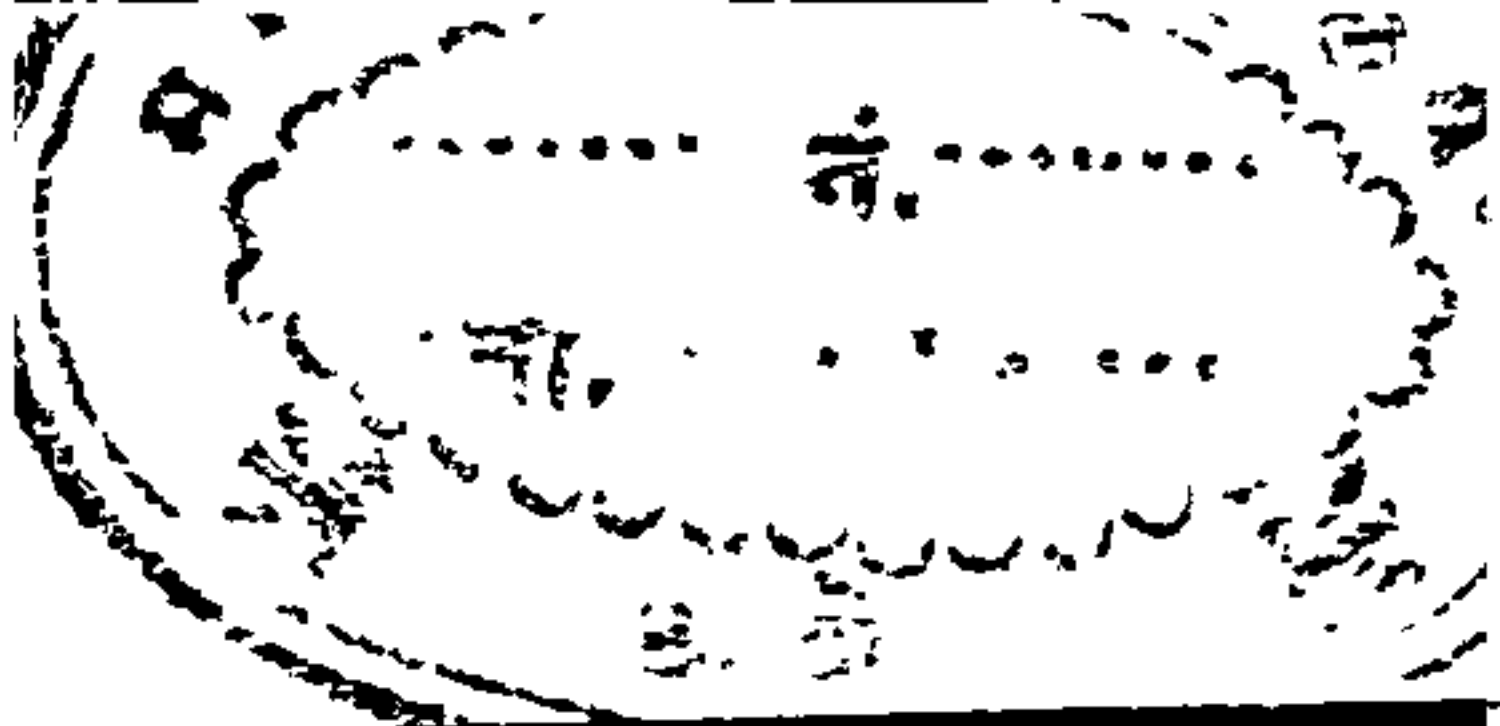
सही संशय राहूं नये असें मला वाटते. ' पाहिलीं पुराणें । घांडो-
ळीं दरुशनें ' ह्या त्यांच्याच उद्गारावरून त्यांचें अध्ययन किती
उच्च दर्जाचें होतें हें दिसते. त्या मागच्या काळांतही तुकोबासा-
रुव्या शूद्राला इतकें अध्ययन करावयाची समाजांत सवड असतां-
ना व तुकोबासारखे प्रज्ञावंत साक्षेपी त्याचा पूर्ण फायदा घेत अस-
तांना हिंदुसमाजानें स्त्रीशूद्रादिकाना बुद्धिपुरःसर अज्ञानांत ठवलें ही
कित्येकांनीं जी ओरड चालविली आहे ती व्यर्थ आहे हें उघड आहे*
त्याचप्रमाणें तुकोबांची शिष्याण बहिणाबाई, समर्थांच्या शिष्याणी
आक्का व वेणू, आणि ज्ञानेश्वरकालीन मुक्ताबाई व जनाबाई (व त्यानंतर
मिराबाई) यांचें शिक्षण अध्ययन व ग्रंथकर्तृत्व हें पाहिलें असतां समा-
जानें स्त्रीवर्गाच्या उन्नतीकडे दुर्लक्ष केलें हें म्हणणेंही दुराग्रहाचें ठरते.
ब्राह्मत्या ज्ञानगंगेतलें पाणी पिऊन तृप्त होण्याचा सर्वकाळीं सर्वास
अधिकार आहे, पण ज्ञानगंगोदक पिण्याची आवड, सवड व निवड
सर्वासच असते असें नाहीं त्यामुळें ब्राह्मणांत काय किंवा इतर
जातींत काय अविद्येचा प्रभाव अधिक पडलेला सर्वत्र दिसत
असतो. असो.

तुकोबांच्या शिक्षणाविषयीं जुन्या लोकांची भोळी कल्पना
जशी चुकलेली आहे त्याप्रमाणेंच तुकोबांना ज्ञानेश्वरनाथापासून
फोडण्याचा जो प्रयत्न कित्येक भर्वाचीन पंडित करित असतात

* तुकोबांच्या पूर्वी इ. शके १४८६ मध्ये शिंगणापूरचा कवि महालिंग-
दास यानें ' विक्रमवत्तिशी ' नामक एक मोठा ओवविद्ध ग्रंथ रचिलेला मला
१० वर्षांमागें उपलब्ध झाला होता. तसेच शके १६२० मध्ये अवाचितसुत
काशी यानें ' द्रौपदीस्वयंवर ' नामक २५ प्रसंगांचा सुंदर ग्रंथ लिहिलेला
प्रसिद्ध आहे. हे दोनही कवी अस्सल मराठावर्गातील होते. शिवराजासही
लिहितां वचतां येत होतें. या सर्व पुराव्यावरून ब्राह्मणांशिवाय इतर जातीं-
तही विद्यावंत पुरुष होते हें उघड आहे.

तोही गैरवाजवी आहे. ज्ञानेश्वरनाथांच्या वाङ्मयतरंगिणींत तुको-
 वा किती आवडीने बुड्या मारीत, व त्यांतून त्यांनी किती तरी
 विचाररत्ने हस्तगत करून घेतलीं हे आपण पाहिलेंच आहे. कोणी-
 ही ग्रंथकार आपल्या पूर्वजांचे ऐश्वर्य नाट संभाळून त्यांत शक्य तितकी
 भर टाकतो. यांत कोणत्याच प्रकारचा कोणाला कमीपणा नाही.
 बाप—आजांनी मिळविलेली संपत्ति आपल्या ताब्यांत घेऊन तिचा
 उपभोग घेणें व आपल्या पराक्रमानें तिचें संवर्धन करणें हे सत्पुत्रा-
 चें कर्तव्यच आहे. ज्ञानोवांनी व्यासांची गीता घेऊन तिच्यावर
 आपल्या प्रतिभेची लेणी चढविली, नाथांनी ज्ञानेश्वरी व भागवत
 पचवून त्यांच्या आधारे आपली वाणी रंगविली, तुकोवांनी ज्ञाने-
 श्वरनाथांनी निर्माण केलेल्या रत्नांच्या खाणींची मालकी मिळविली
 व त्यांतून आपल्या अभंगाचे हिरे पाडून त्यांच्या प्रभेने साऱ्या
 जगाला थक केले ! हा क्रम अनादि चालत आलेला आहे, व
 एवढ्या विजयवीर्यशाली पूर्वजांच्या कुळांत आपण जन्मास आलों
 याबद्दल सर्व महाराष्ट्रीयांस धन्यताच वाटली पाहिजे व वाटतेही.
 षण नामदेवतुकोवांना ज्ञानेश्वरनाथांपासून फोडण्याची जी काहीं
 लोकांची धडपड चालली आहे ती पाहून चमत्कार वाटतो. पांडु-
 रंगाच्या कानांतिल ' ज्ञानदेव नामदेव एका तुका ' ही मोत्यांची
 चवकडी सर्वजनमान्य, सर्वप्रिय व सर्वपूज्य आहे, ही कोणालाही
 फोडतां येणार नाही. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे सकलसंतांचे मुगुट-
 मणि आहेत, ज्ञानेश्वरीमाउलीचें दूध पिऊन बहुतेकांनी आपलें
 अध्यात्मबळ वाढविलें आहे. ज्ञानेश्वरांचे शिष्य विसोबा खेचर हे
 नामदेवांचे गुरु होत, ष० ज्ञानेश्वर हे नामदेवांचे परमगुरु होत,

१ मी सटीप तयार केलेल्या व निर्णयसागर प्रेसने छापलेल्या ' एकनाथी
 भागवत ' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत नाथांनी ज्ञानेश्वरी कशी पचविली होती,
 हें दिलें आहे.

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

पंधराव्या शतकांत एक दुसरे नामदेव झाले आहेत व त्यांनीं महा-
भारतावर कांहीं ओवीबद्ध पर्व किंवा अभंग व संतचरित्रे वगैरे
लिहिली असून त्यांच्या कवितेचा मूळ नामदेवांच्या कवितेशीं
गोंधळ झालेला गाथा छापला आहे हे खरे आहे; तथापि ज्ञानेश्वर-
समकालीन नामदेव हेच सर्वसंतमान्य आहेत यांत शंका नाही.
ज्ञानेश्वर, नामदेव व एकनाथ याच परंपरेंत तुकोबा येताहेत. ज्ञाने-
श्वरी व नाथभागवत ह्या ग्रंथांशीं तुकोबांचा किती अंतरंगपरिचय
होता हे आपण पाहिलेच आहे, तेव्हां त्यांच्या मधून तुकोबांना
फोडणे हे कोणालाही शक्य नाही. नामदेव व तुकाराम यांनींच
भक्तिपंथ काढला व त्याच्याशीं ज्ञानेश्वरएकनाथांचा कांहीं संबंध नाही
हे त्रिखंडपंडितांचेही मत गडगच्च पुराव्यांपुढे क्षणभरही टिकणारें नाही.

हा भागवतसंप्रदाय फार प्रचीन आहे, ज्ञानेश्वरांच्याही फार
पूर्वीचा आहे; त्याचे महाराष्ट्रांतले मुख्य प्रसारक ज्ञानेश्वर, नामदेव,
एकनाथ व तुकाराम हे आहेत. भागवतधर्माची श्रेष्ठ व्यक्तींच्या
ठिकाणीं निष्ठा आहे पण हा व्यक्तिनिष्ठ नाही, हा श्रीकृष्णो-
पासकांचा संप्रदाय आहे. श्रीकृष्णाची, पांडुरंगाची उपासना हा
याचा परमधर्म आहे. जो कोणी परम कृष्णभक्त असेल त्याला या
संप्रदायांत मान आहे, त्याची जातगोत कोणी पुसत नाही. ज्ञाने-
श्वरनाथ हे केवळ ब्राह्मण म्हणून मान्य नाहीत, तर परम कृष्णभ-
क्त ह्मणून मान्य आहेत. नामदेव आणि तुकाराम हेही परम कृष्ण-
भक्त ह्मणून तसेच मान्य आहेत. भागवतसंप्रदायांत जातीचे बंड नाही व
जातिद्वेष व जातिसंकरही नाही. वरील चार प्रमुख महंतांप्रमाणेच हा
संप्रदाय नरहरी सोनार, रोहिदास चांभार, सजन कसाई, सूरदास,
कबीर, वेश्या कान्हूपात्रा, चोखामेळा महार, भानुदास, कान्हू
पाठक, मिराबाई, गोरा कुंभार, दादू पिंजारी, शेखमहंमद, मुक्ता-
बाई व जनाबाई, वेदरचा कारभारी दामाजी, दौलताबादचे किल्ले-

दार जनार्दन स्वामी, सांवता माळी, तुळाधार वैश्य इत्यादि भगवद्भक्तांनाही परमपूज्यच मानतो. हरिभक्ताची जात कोणी पुसत नाही, धंदा पुसत नाही, पूर्वचरित्रही विचारीत नाही, हरिभक्तीच्या कसावर जो कोणी शंभरनंबरी ठरेल त्यालाच संत मानतात. अशा शंभरनंबरी संतांतही ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम ही चौकडी संतांनीच अग्रगण्य ह्मणून ठरविली आहे. जातीच्या अभिमानाने किंवा द्वेषाने कोणी ती फोडू ह्मणेल तर ते शक्य नाही. 'ज्ञानदेव नामदेव एका तुका' किंवा 'निवृत्तिज्ञानदेव सोपान मुक्ताचाई । एकनाथ नामदेव तुकाराम ' हीं महाराष्ट्रांने एकमताने तयार केलेलीं भजनेच या चौघांच्या एकरूपतेची साक्ष देत आहेत. त्यांना एकात्मतेच्या भावानेच वंदन करून मी हें प्रकरण पुरे करितो.

येथवर तुकोबांच्या ग्रंथाध्ययनाचा विचार झाला. गीता, भागवत, कांहीं पुराणे, भर्तृहरीचीं शतके व महिम्नादि स्तोत्रे ह्या संस्कृत व ज्ञानेश्वरी, नाथभागवत, नामदेवकवीरादि संतांच्या उक्ति या प्राकृत भाषेत प्रगट झालेल्या भागवतधर्ममान्य ग्रंथांच्या सूक्ष्म अध्ययनाचा तुकोबांच्या आचारविचारांवर व भाषेवर अत्यंत परिणाम झाला आहे हें वाचकांच्या लक्ष्यात आले असेलच. ज्यांच्या ग्रंथांची त्यांनीं अनेकवार विश्वासें आदरे पारायणे केलीं, ज्यांच्या उक्तींशीं व तदंतर्गत भावनाप्रधान सुविचारांशीं ते मनाने अहोरात्र तन्मय झाले, ज्यांनीं वर्णिलेल्या भक्तिज्ञानवैराग्यपरिपूर्ण सत्कथांशीं ते पूर्ण तादात्म्य पावले त्यांचाच विचारसरणीचें व भाषापद्धतीचें त्यांना संपूर्ण वळण लागलें यांत आश्चर्य करण्याजोगें कांहीं नाही. हें व्हायचें तसेंच झालें. परमार्थाची आवड उत्पन्न होऊन कुलपरंपरा-प्राप्त व सहजसुलभ अशा पंढरीच्या वारकरीसंप्रदायाचा मार्ग तुकोबांनीं अंतःकरणपूर्वक स्वीकारला व त्यांतच संप्रदायाचें जे ज्ञाने-

श्वरनामदेवएकनाथादि पूर्वाचार्य त्यांच्याच ग्रंथांचे अध्ययन करून-
 व तद्दर्शित मार्गाने जाऊन ते भगवत्कृपेला पूर्ण पात्र झाले आणि-
 शेवटी भक्तीच्या उत्कर्षाने, सद्धर्माचरणाने व प्रबोधशक्तीने त्यां-
 च्याच माळिकेत जाऊन वसले.

—***—

प्रकरण सातवें.

गुरुकृपा व कवित्वस्फूर्ति.

मानियेला स्पर्शा गुरुचा उपदेश । धरिला विश्वास दृढनामी ॥१॥

१ विषयप्रवेश. २ सहस्रवांचून कृतार्थता नाही हा वेदशास्त्रसंतांचा सिद्धांत. ३ स्वामी विवेकानंदांचा अनुभव. ४ तुकोबांची महात्म्याच्या भेटीविषयी तळमळ. ५ गुरुच मुमुक्षूला धुंडतात. ६ बाबाजी चैतन्यांचा स्वप्नांत उपदेश. ७ दिनकर गोसावी यांचे उदाहरण. ८ अभंगांत गुरुनाम वारंवार कां नाही ? ९ राघव, केशव, बाबाजी चैतन्य यांची हकीकत. १० चौघांच्या गुरुपरंपरा. ११ केशव चैतन्य व बाबाजी चैतन्य एक नव्हत. १२ बंगाल्यांतील चैतन्यसंप्रदायाशी संबंध नाही. १३ कवित्वस्फूर्ति.

१ अतीव उत्कंठेने तुकोबांचा अभ्यास चालला होता. ' देव कृपा करील मज ! काय लाज राखील ' हेंच ज्याला त्याला पुसावेसे त्यांना वाटत होते, ' काय मी उद्धार पावेन । काय कृपा करील नारायण ' असे आश्वासन कोणी तरी संतमहात्मा देईल याविषयी ते अत्यंत घाबरे झाले होते. माझी बुद्धी कधी स्थिर होईल, हरीचे वर्म मला केव्हां समजेल, देहपात होण्यापूर्वी नारायणाची भेट कशी होईल, त्याच्या पायी मी कधी मिठी घालीन, त्यासाठीं सद्गदितकंठ होऊन मी देहभाव कधी विसरेन, तो मला आपल्या चान्ही भुजांनी कधी कुरवाळील, माझे डोळे त्याचे स्वरूप पाहून कधी निवतील अशी त्यांना तळमळ लागून राहिली होती. ज्याने देव प्रत्यक्ष पाहिला आहे असा सत्पुरुष मला भेटेल काय असे ते मनालाच विचारीत. ज्यासाठीं प्रपंचाची होळी केली, स्वतःपत्रे इंद्रायणीच्या डोहास समर्पून धन गोमांसासमान मानण्याची शपथ

घेतली, घरादाराचा लोभ सोडला, आप्तइष्टांकडून वाईट म्हणवून घेतलें, एकांत गांठला व वायुवेगानें ग्रंथाध्ययन व रामकृष्णहरीचें भजन चालविलें तो विश्वव्यापक पांडुरंग कोठें कसा कधीं भेटेल हें सांगणारा, त्याला प्रत्यक्ष पाहिलेला, महात्मा मी डोळ्यांनीं कधीं पाहीन अशी त्यांना प्रखर चिंता लागून राहिली. आणि परमात्मा कल्पवृक्ष आहे, चिंतामणि आहे, चिंतिलेलें पुरविणारा आहे हा सर्व भक्तांचा अनुभव यावेळीं तुकोबांनाही आला. त्यांना महात्मा भेटला, स्वप्नांत भेटला, त्यानें यांच्या मस्तकीं हात ठेवला, आवडीचा मंत्र रामकृष्ण हाच दिला. तुकोबांचें प्रिय उपास्य पांडुरंग याच्याच ठिकाणीं निष्ठा ठेवण्यास सांगितलें. आपण चाललों आहोंत तें योग्य मार्गानें चाललों आहोंत असा त्यांना विश्वास आला. रामकृष्णहरीचें भजन पूर्वीचेंच होतें, पण अधिकृत महात्म्याच्या मुखानें तो मंत्र मिळाला, उपासनेचें वर्म समजलें, निश्चय दृढ झाला, समाधान झालें. खटल्याचा निकाल काय होणार हें ज्याचें त्याला आधींच माहीत असतें, वकील सांगत असतो, पण न्यायधीशाच्या तोंडून निकाल ऐकल्याशिवाय त्याचें खरें समाधान होत नाहीं, तसाच काहींअंशीं हा प्रकार आहे. अधिकृत पुरुषाच्या मुखानें मंत्र मिळाला. धीराचें आशीर्वादाचे दोन शब्द त्याच्या तोंडून ऐकले, म्हणजे जीवाचें समाधान होतें, आपला मार्ग चुकला नाहीं याची त्याला खात्री वाटते, ग्रंथ वाचूनही कळत नाहीं तें वर्म क्षणांत समजतें, बुद्धी पोंचत नाहीं तेथील रहस्य आयतें पदरांत पडतें. स्वानुभवी साक्षात्कारी महात्म्याच्या क्षणैक समागमानें सर्व कार्य होतें. परमार्थ पचविलेला महापुरुष पाहिला ह्मणजे परमार्थ रोमरोमांत भिजून जातो, हाही परमार्थरूप होतो. हा योग तुकोबांच्या भाग्यानें त्यांना आला.

२ सद्गुरुप्रसादावांचून कोणाचाही परमार्थ केव्हांही सिद्ध झाला नाहीं. ग्रंथाध्ययन पुष्कळ झालें, परोक्ष ज्ञान मि-

ळाले, योगाभ्यास झाला, आमच्या बुद्धीने आम्हांला ज्ञानाचे रहस्य समजले, आम्हांला आतां दुसऱ्या गुरूची गरज काय, गुरु अधिक ते काय सांगणार असे ज्यांस वाटते ते शेवटीं अहंकाराच्या जाळ्यांत गुरफटलेलेच सांपडतात ! गुरुकृपेचून रजतम साफ धुवून जात नाहीत, ज्ञानाच्या ह्य० आत्मज्ञानाच्या ठिकाणीं दृढतम निष्ठा उत्पन्न होत नाही, ज्ञानाचा साक्षात्कार होत नाही. “ शब्दजात आलोडिले । अथवा योगादिक जें अभ्यासिले । ते तैचि म्हणों ये आपुले । जें सानुकूल श्रीगुरु ॥ ’ (ज्ञाने० १०-१७२). ज्याची त्यालाच सर्व कमाई करावी लागते हें खरें, पण त्यावर श्रीगुरूच्या कृपेचें शिकामोर्तव पडल्याशिवाय ती कमाई भगवंताच्या दरबारीं मान्य होत नाही. अत्यंत सूक्ष्म व निर्मळ बुद्धीने ज्ञान आकलन झाले तरी दिव्याच्या पोटीं काजळी तसा ज्ञानाच्या पोटीं उत्पन्न होणारा अहंकार निःशेष घालविण्यासाठीं सद्गुरूचे चरण अवश्य धरिले पाहिजेत. श्रीरामकृष्णांनाही गुरुचरणांचा आश्रय जोडावा लागला तेथें इतरांचा पाड काय ? वेद, शास्त्रे, पुराणे व संत यांची याविषयीं एकवाक्यता आहे. ‘ श्रोत्रिय ’ ह्य० श्रुतिशास्त्रनिपुण, व ‘ ब्रह्मनिष्ठ ’ म्ह० स्वानुभवसंपन्न, अशा सद्गुरूला शरण जा म्हणजे ब्रह्मविद्येचा अनुभव येईल अशी श्रुतिमाउलीची आज्ञा आहे. ‘ शाब्दे परेच निष्णातं ब्रह्म पशमाश्रयम् ’ अशा गुरूला मुमुक्षूने शरण जावे असें भागवत गते व ‘ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ’ असें भगवद्गीतेतही सांगितले आहे. ‘ आचार्यवान् पुरुषो वेद ’ याप्रमाणें अ. महापुरुषाचे पाय धरायला वेद सांगतात व आचार्यही ‘ षडंग... वेदो मुखे शास्त्रविद्या कवित्वादि गद्यं सुपद्यं करोति । गुरोराधि- मनश्चेन्न लग्नं ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम् ? ’ असे विचारतात, परम भाग्यानें सद्गुरूची गांठ पडतांच त्यांना सर्व-

भावानें शरण जावें व ' यथा देवे तथा गुरौ ' ह्य० देवाप्रमाणेच गुरूला भजावें असा हा अनादि परिपाठ आहे. सद्गुरु हे आपण जेऊन तूत झालेले असतात म्हणून अधिकारी जीवाची त्यांना करुणा येते.

पोट धालें आतां जीवनीं आवडी । पुरवावी परवडी बहुतांची ॥१॥
नावेचा भार तो उदकाचें शिरीं । काय हळू भारी तये ठायीं ? ॥२॥

अपरंपार स्वानंदजीवनावर तरंगणाऱ्या गुरुरूप नौकेला चार दोन वाटसरू तिच्यावर अधिक चढले काय व चार उतरले काय तिला जड थोडेच आहे ! गुरूला सच्छिष्यभेटीचा आनंद असतो, अद्वैतानुभव द्वैतमिषानें भोगायला सांपडतो ! श्रीकृष्ण पार्थाला ह्मणतातः " जे अद्वैतावरीही भोगिजे । ते अनुभविचें तूं विरजे । पुसेनि मज माझे । देतोसि सुख ॥" (ज्ञाने० १५--४५०).

शब्दशास्त्रांत निष्णात, स्वानुभवानें परिपूर्ण, प्रबोधशक्तीनें संपन्न, दयाळु व परम शांत या पांचही गुणांनीं श्रीगुरु युक्त असतातः-

तरी तो कायावाचामनें । अति कृपालु दीनाकारणें ।

तोडी शिष्याचीं भवबंधनें । उठवी ठाणें अहंकाराचें ॥२३७॥

जो शब्दज्ञानें पारंगतु । ब्रह्मानंदें सदा डुल्लतु ।

शिष्यप्रबोधनीं समर्थु । यथोचितु निजभावे ॥ २९८ ॥

-एकनाथी भागवत अ० ३

गुरुप्रसादावांचून संतपदवीस चढलेला एकही पुरुष नाही. सर्व शास्त्रांची चरित्रे पाहिलीं तरी गुरुप्रसादाचें महत्त्व व माधुर्य सर्वांनीं वानि-
हे. गुरुभक्तीचे हजारो उतारे देतां येतील, पण विस्तारभयास्तव
व धरितों. गुरुस्तुतीचें वाङ्मय अफाट आहे, ते अनुभवाचें
व अत्यंत हृदयंगम आहे. ज्याच्यावर गुरुप्रसाद झाला असेल,
सेवेचा परमानंद ज्याला भोगायला सांपडला असेल त्यालाच
जाची माधुरी कळेल. ज्ञानोबाराय व नाथ या दोघांनीही गुरुभ-
क्तीची माधुरी अपार लुटली आहे. यांनीं गुरुसमागमाचा व गुरु-

सेवेचा लाभ पूर्णपणे भोगला आहे. उभयतांच्या ग्रंथांत सर्व मंगलाचरणे श्रीगुरुस्तवनपर आहेत व तीं पराकाष्ठेचीं मधुर आहेत. १३ व्या अध्यायांच्या ७ श्लोकांतील 'आचार्योपासनम्' हे पद पाहतांच ज्ञानोबारायाच्या गुरुभक्तीचा पाट फुटला तो त्यावर शंभर ओव्या निघून गेल्या तरी त्यांना आवरला नाही. त्यांच्या गुरुभक्तीचा बहार लुटायची इच्छा होईल त्यानें माझ्या श्रीज्ञानेश्वर-महाराजांच्या चरित्रांतील 'उपासना आणि गुरुभक्ति' हे नववे प्रकरण समग्र पहावे (पृ० १५८-१९२). तसेंच नाथांच्या गुरुभक्तीचा प्रकार नाथांच्या चरित्रांत (पृ० ३८ ते ४५ पहावा. गुरुभक्ताला गुरु आणि उपास्य एकरूप होतात. ज्ञानेश्वरनाथांनीं श्रीगुरुमूर्तीतच पांडुरंग पाहिला, तुकोवांनीं पांडुरंगातच श्रीगुरु पाहिले. गुरु साक्षात् ब्रह्म आहेत व ब्रह्म गुरूच्या सगुणरूपानें कृतार्थ करिते. गुरुप्रसादावांचून मात्र कृतार्थ झालेला एकही महात्म आढळायचा नाही. श्रीगुरु हे चालते वोलते ब्रह्म आहे. त्याच्या चरणधुळींत आंघोळ केल्याशिवाय स्वरूपाजवळ कोणीच गेलेला नाही.

३ अर्वाचीन युगांतले विख्यात सत्पुरुष स्वामी रामतीर्थ व स्वामी विवेकानंद हेही श्रीगुरूला शरण जाऊनच कृतार्थ झाले आहेत. स्वामी विवेकानंद आपल्या भक्तियोगावरील प्रबंधांत म्हणतातः "गुरूच्या कृपेनें मनुष्याच्या उच्च व गूढ शक्तींचा विकास होतो, त्यांना चैतन्य येऊन त्यांच्या आध्यात्मिकतेची वाढ होते व अखेर नराचा नारायण होतो. हे आत्मविकासाचे कार्य ग्रंथ वाचून घेत नाही. एका जीवात्म्याला दुसऱ्या जीवात्म्याकडूनच हे साध्य पाहिजे. तुम्ही हजारो ग्रंथ जन्मभर उलथेपालथे करीत बसा, त्यांफार तर तुमची बुद्धी वाढेल, पण आपले अध्यात्मबळ मुळींच वाढले नाही असेंच तुम्हांस शेवटीं आढळून येईल. बुद्धीच्या वाढी बरोबर अध्यात्मशक्तींचाही विकास झाला पाहिजे असें कोणी

हणेल तर तें खरें नाही. ग्रंथवाचनानें मनुष्यांत असा भ्रम उत्पन्न होतो खरा; पण बारकाईने पाहिल्यास बुद्धी खूप वाढली तरी अध्यात्म-कर्तीची वाढ झाली नाही असेच त्याला समजून येईल. अध्यात्म-कर्तीचा विकास करण्यास नुस्ते ग्रंथ असमर्थ आहेत, आणि हणूनच अध्यात्म बोलणारे पुष्कळ सांपडतात पण त्यांचा कृतीशीं मेळ बसलेले लोक फार विरळ आहेत ! एका जीवावर अध्यात्माचे खरे संस्कार घडविण्यास दुसरा तसाच जीवकोटींतून पुढें गेलेला महात्मा पाहिजे, हें सामर्थ्य ग्रंथांत नाही. अध्यात्माचे संस्कार ज्यावर घडतात तो शिष्य व ते घडविणारा तो गुरु. भूमि भाजलेली, नांगरलेली तयार पाहिजे, आणि बीज निर्मळ जिवट पाहिजे; उभय संयोगांतच अध्यात्माचा विकास होतो..... अध्यात्माची तीव्र क्षमता लागतांच ह० जमीन तयार होतांक्षणींच त्यांत ज्ञानबीजाची शक्ती होते असा सृष्टीचा कायदा आहे. आत्मप्रकाश ग्रहण करण्याची पात्रता सिद्ध होतांच प्रकाशाचा पुरवठा करणारी शक्ति प्रगट होते..... सत्यज्ञानानंद अशा सद्गुरूला जग देवाप्रमाणें पूज्य मानतें. शिष्य शुद्धचित्त, जिज्ञासु व कायकेशी असावा लागतो, तसा तो तयार होतांच त्याला श्रोत्रिय, ब्रह्मनिष्ठ, निष्पाप, दयाळु, व प्रबोधचतुर असे समर्थ सद्गुरु भेटतात..... सद्गुरु डोळ्यांत ज्ञानांजन घालून शिष्याला डोळस करितात. असे सद्गुरु भाग्यानें भेटतील तेव्हां अत्यंत नम्रतेनें, विमल भावानें, दृढविश्वासानें त्यांना शरणा जावें, आपलें सर्व हृदय निष्कपटपणानें त्यांस अर्पवें, त्यां-
नीं चित्तांत परमावधीचें प्रेम ठेवावें, त्यांस साक्षात् परमेश्वर म्हणजे भक्तिज्ञानाचा समुद्र आपलाच आपणांस सांपडून जाता वाटेल..... महात्मे हे ईश्वरावतारच होत. ते केवळ नै, एका कृपाकटाक्षानें, किंवा नुस्त्या इच्छेनेंही शिष्यास कृतार्थ ठात, पापाचे पर्वत असलेल्या भ्रष्ट जीवासही ते दयेनें क्षणार्धांत

पुण्यात्मा बनवितात. ते गुरूंचे गुरु होत. मनुष्यरूपाने प्रगट झालेले हे साक्षात् नारायण होत. मनुष्याला यांच्याच रूपाने परमात्मा दिसतो. देव निर्गुण निराकार आहे, पण आपण जोंवर मानव आहोत. तोंक मानवरूपानेच आपण त्याला भजले पाहिजे. तुम्ही वाटेल तें ह्यणा, हवातिका प्रयत्न करा, तुम्हांला मनुष्यरूपी (सगुण) परमेश्वरांचेच भजन केले पाहिजे. निर्गुण निराकारपणाच्या कोणीही वलगना करो, सगुणाला झिडकारून बोलो, अवतारांची निंदा करो, सूर्य-चंद्रतारागणांकडे बोट दाखवून बुद्धिवादाने तेथेच देव पाहण्यास सांगो—त्याला परमात्म्याचे काय ज्ञान आहे हे तुम्ही पहायला जाल तर ते 'शून्य' आहे असेच तुम्हांस आढळून येईल! आपण माणसे आहोत, परमात्मा सगुणरूपाने—सद्गुरूच्या रूपानेच आपणांस भेटतो यांत संदेह नाही." (स्वामी विवेकानंदांचे समग्र ग्रंथ भाग ३ रा. पृ. ५१६ ते ५२१ मूळ इंग्रजीवरून) स्वामी आणखी म्हणतात की " भगवद्देहीची आकांक्षा बाळगणाऱ्या मुमुक्षूचे डोळे उघडणारे श्रीगुरुच होत. गुरु व शिष्य यांचे नाते पूर्वज व त्यांचे वंशज यांच्या नात्यासारखेच आहे. श्रद्धा, नम्रता, शरणागति, व आदरभाव या गुणांनी शिष्य गुरूचे मन मोहील तरच त्याची आध्यात्मिक उन्नति होईल. आणि लक्ष्यांत ठेवण्याची ही गोष्ट आहे कीं गुरुशिष्यांचे असे अत्यंत प्रेमाचे नाते ज्या ज्या ठिकाणी असते तेथे तेथेच प्रचंड अध्यात्मशक्तीचे महात्मे उत्पन्न झालेले आढळतात. ज्ञानाची परम सीमा अशी जी स्वानुभूति ती ग्रंथांपासून मिळत नसते. तुम्ही पृथ्वीपर्यटनाने सारी भूमि पालथी घाला, हिमालय, आल्प्स, कॉकेशस, महापर्वत ओलांडून शोधून या, समुद्राच्या तळीं बुड्या मारा, तिथे देश पहा नाहीतर गोबीचे अरण्य धुंडा, स्वानुभवाचे खरे धर्मरहस्य वरील गुण अंगीं आणून श्रीगुरूचा प्रसाद जोडल्याशिवाय तुम्हांला कालत्रयी उमजणार नाही ! ह्यणून भगवंताच्या अनुग्रहाने श्रीगुरु

भेटीचा भाग्योदय येईल तेव्हां श्रीगुरूंना सर्वभावानें शरण जा, हेंच माझे परब्रह्म अशी त्यांवर दृढनिष्ठा ठेवा, त्यांचें लेंकरूं होऊन त्यांची अनन्यसेवा करा ह्मणजे धन्य व्हाल. अशा परम प्रेमादरानें जे श्री-गुरूला शरण गेले आहेत त्यांना—आणि त्यांनाच केवळ—सच्चिदानंद प्रभुनें प्रसन्न होऊन आपल्या परम भक्तीचे आणि अध्यात्माचे अ-लौकिक चमत्कार दाखविले आहेत !!”

४ तुकोबांचा परमार्थ वरपंग नव्हता म्हणून त्यांनीं देखोवेखी गुरु करून टाकण्याची घाई केली नाही. पुष्कळ ठिकाणीं कसोटी लावून पाहिली, पण तिला उतरणारा कोणी भेटला नाही. ‘घरो-घरीं अवघें झालें ब्रह्मज्ञान,’ पण मुरलेलें ब्रह्मज्ञान त्यांना आढळलें नाही. ‘निरे कोणापारीं होय एकरज । तरी घारे मज दुर्बळारीं ॥’ ह्म० खरें, वासनेनें न विटाळलेलें, आचरणानें प्रकाशणारें शुद्ध ब्रह्म-ज्ञान मला दुर्बळाला एक रजभर तरी द्या म्हणून त्यांनीं दीनवाणीनें याचना केली होती ! पण ‘जेथें तेथें पाहे देखीचे पर्वत । पा-यावीण भित तांतडीची’ असें त्यांना चहूंकडे देखीचे पर्वतच दिसून आले. त्यांनीं भोंदू ‘गुरूंचा’ व दांभिक ‘संतांचा’ आपल्या अभंगांतून खरपूस समाचार घेतला आहे त्यावरून त्यांना देखीच्या पर्वतांचा कसा मनापासून तिटकारा होता हें दिसतें.

कामक्रोध लोभ चितीं । वरिवरि दाविती विरक्ती ॥

तुका ह्मणे शब्दज्ञानें । जग नाडियेलें तेणें ॥ १ ॥

* * * *

डोई वाढवूनि केश । भूतें आणिती अंगास ॥ १ ॥

तरी ते नव्हती संतजन । तेथें नाहीं आत्मखुण ॥ २ ॥

* * * *

रिद्धिसिद्धीचे साधक । वाचासिद्ध होती एक ।

त्यांचा आह्लासी कंटाळा । पाहों नावडती डोळां ॥

* * * *

दावुनि वैराग्याची कळा । भोगी विषयांचा सोहळा ।
ज्ञान सांगतो जनांसीं । अनुभव नाहीं आपणांसी ॥ १ ॥

* * * * *

अशा प्रकारचे दांभिक, अर्धवट किंवा पोटभरू लोक केव्हाही पायलीचे पंधराच सांपडायचे. तुकोबांच्या शुद्ध व सूक्ष्म दृष्टीला खऱ्याखोऱ्याचा निवाडा तेव्हांच करितां येत असे. सामान्य लोक बाह्यवेषावरून चकतात, पण तुकोबांनीं ' नव्हती ते संत करितां कवित्व ' ह्या अभंगांत सांगितलें आहे कीं, कवित्व करतात ते संत नव्हत, संतांचे आप्त ते संत नव्हत, हातीं भोपळा घरून नैराश्य मि-
खणारे ते संत नव्हत, वेदपाठक, पुराणिक, कीर्तनकार, माळामु-
द्रांचे धारक, भस्मलोवे, वन सेवणारे, कर्मी, जपी, तपी हे सर्व ' संत ' नव्हत. ह्या सर्व बाह्य लक्षणांवरून संतपण सिद्ध होत नाहीं: तुका ह्मणे नाहीं निरसला देह । तंववरी हे अवघे संसारिक ॥
देहाचा निरास झाला नाही तोंपर्यंत कोणीही ' संत ' पणाच्या पायरीला पोचलाच नाहीं असें समजावें.

करिशी ते देवा करी माझे सुखें । परि त्यासि मुखें न ह्मणे संत ॥
जया राज्य द्रव्य करणें उपार्जन । वश दंभमानइच्छे झाले ॥ २ ॥
द्रव्यलोभाची किंवा मानदंभाची वासना जोंपर्यंत पोटांत आहे तोंपर्यंत ' संतपण ' दूरच आहे. संत म्हणविणारे लोक या जर्गी बहुत आहेत, ' हिच्याऐशा गारा ' दुरून दिसतात, पण तुकोबांच्या पसं-
तीला यांतून कोणीच उतरेना.

ह्मणविती ऐसे आइकर्तो संत । न देखिजे होत डोळां कोणी ॥ १ ॥

खरे संत दुर्लभ आहेत, म्हणून निराशपूर्वक त्यांनीं एकदा उद्गार काढले आहेत:—

ज्ञानियांचे घरीं चोजवितां देव । तेथें अहंभाव पाठी लागे ॥ १ ॥
ह्मणोनियां ऐसे सांडिले उपाय । धरियेले पाय दृढ तुझे ॥ ध्रु० ॥
वेदपारायण पंडित वाचक । न मिळती एक एकांमर्घीं ॥ २ ॥

पाहों गेलों भाव कैसी आत्मनिष्ठा । तेथें देखे चेष्टा विपरीत ॥ ३ ॥
आयुलिया नाहीं निवाले जे अंगें । योगी करिती रागें गुरुगुरु ॥४॥
तुका म्हणे मज कोणाचा पांगिला । नको वा विठ्ठला करूं आतां॥५॥

ज्ञान्यांच्या घरीं देवाचा शोध करूं जावें तर तेथें अहंभावानें तेच झपाटले आहेत असें दिसलें. वेदपारायण, पंडित, वाचक हे पहावे तर एकमेकांशीं वाद करून दुसऱ्याला खोटे पाडून आपलेंच मत प्रस्थापित करण्यांत जो तो गुंग झालेला दिसला. ह्यांची आत्मनिष्ठा पाहूं गेलों तर उलट हे देहनिष्ठ आहेत असेंच दिसून आलें. ह्यांच्या तोंडांत आत्मनिष्ठेच्या गोष्टी असल्या तरी पोटांत हे सगळे देहोपासकच आहेत असें आढळलें. असाच अनुभव मला योगिराज म्हणाविण्याच्यांचा आला, आणि खरेंच आहे—जे आपण स्वतः शांतिसुख पावले नाहीत, ज्यांचा देहनिरास झाला नाही, जें स्वतः अंतर्बाह्य हरिरूप झाले नाहीत ते दुसऱ्याला काय उद्धरणार ? जो स्वतः तरला असेल तोच दुसऱ्यास तारील ! तुकोबा झणतात मला असा कोणी कृतार्थ झालेला महात्मा सांपडला नाही, झणून पांडुरंगा ! मीं तुझेच पाय दृढ धरिले आहेत.

९ पण संत दुर्लभ असले तरी आहेत, नाहीत असें केव्हांही होत नाही. चंदन महाग—पण मिळतें. मातीसारखी कस्तुरी वाटेल तेव्हां व वाटेल त्याला मिळत नसली तरी ज्याच्या विशांत दाम आहेत त्याला ती मिळाल्याशिवाय राहत नाही. उंची हिरे सामान्यांच्या डोळ्याला पहायलाही दिसत नाहीत, पण श्रीमंताला ते घेतां येतात; त्याप्रमाणें ज्याच्या पदरीं पुण्यसंपत्ति विपुल आहे त्याला सत्संग घडतो. सत्संग दुर्लभ आहे, अगम्य आहे, पण अमोघही आहे; भगवंताच्या अनुग्रहावांचून हा महलाभ प्राप्त होत नाही. जीवाची भाग्यश्री उदयोन्मुख होण्याच्या वेळींच संत भेटतात, त्यांतून ज्याला भगवंतांची आज्ञा होईल तेच धांवत घरीं

बसल्याजार्गी येऊन कृतार्थ करितात. मुमुक्षूला गुरु धुंडावे लागत नाहीत, गुरुच कृतार्थ होण्यास कोण जीव पात्र आहेत ते धुंडीत असतात, व फळ पाडाला आलें कीं शुक अनाहूत तेथें येऊन टोंच मारतात, तद्वत् विरक्त जीव पहातांच कृपाकुल सद्गुरु धांवत येऊन निजगुज सांगून मुमुक्षूला कृतार्थ करितात. सर्व संत सद्गुरुरूपच आहेत, तथापि सर्व स्त्रिया आईसारख्या असल्या तरी स्तनपान करविणारी आई ही देवानें बोजिलेली एकच असते, त्याप्रमाणें सर्व संत गुरुरूप असले तरी स्वानुभवामृत पाजणारी सद्गुरुमाउली हीही नियोजित असते व मुमुक्षुबाळ स्वानंदामृत प्राशनाच्या भुकेनें व्यथित झालें कीं मग तिला पळाचाही धीर निघत नाही, ती असेल तेथून धांवत येऊन याला अमृत पाजते. गुरु नियोजित असतात, गुरुशिष्यांचे लागेबांधे फार मागचे असतात, व ठरीव वेळीं ठरीव शिष्याला ते कृतार्थ करितात. तुकोबांचे सद्गुरु बाबाजी चैतन्य असेच भगवदिच्छेनुसार यथाकालीं यथोचित रीतीनें येऊन तुकोबांवर प्रसाद करिते झाले.

६ तुकोबांनीं गुरूपदेश झाला त्या प्रसंगाला अनुलक्षून चार दोन अभंग केले आहेत. त्यांपैकी पहिला सर्वप्रसिद्ध अभंग हा आहे:—
 सत्य गुरुरायें कृपा मज केली । परि नाही घडली सेवा कांहीं ॥१॥
 सांपडविलें वाटे जातां गंगास्नाना । मस्तकीं तो जाणा ठेविला करू
 भोजना मागती तुप पावशेर । पडिला विसर स्वप्नामाजी ॥ २ ॥
 कांहीं कळे उपजला अंतराय । म्हणोनियां काय त्वरा जाली ॥३॥
 राघवचैतन्य केशवचैतन्य । सांगितली खूण माळिकेची ॥ ४ ॥
 बाबाजी आपुलें सांगितलें नाम । मंत्र दिला रामकृष्णहरी ॥ ५ ॥
 माहो शुद्ध दशमी पाहूनी गुरुवार । केला अंगीकार तुका म्हणे ॥६॥
 ह्या अभंगावरून पुढील गोष्टी सिद्ध होतात:—

(१) सद्गुरूंनीं तुकोबावर कृपा केली व त्यांना रामकृष्णहरी हा मंत्र दिला.

(२) हा उपदेश त्यांना स्वप्नांत ते गंगास्नानाला (देहस
इंद्रायणीच्या स्नानाला) जात असतांना झाला. गुरूंनीं मस्तका-
वर हात ठेवला.

(३) सद्गुरूंनीं भोजनाला पावशेर तूप मागितलें पण ते
तुकोबांकडून त्यांना विस्मृतीमुळें मिळालें नाहीं. सद्गुरूंची सेवा
कांहीं एक घडली नाहीं याबद्दल तुकोबांना जागृतींत आल्यावर
खेद झाला व सेवेत कांहीं अंतराय घडला ह्मणून कीं काय कोण
जाणे पण सद्गुरूंनीं जाण्याची त्वरा केली.

(४) राघवचैतन्य केशवचैतन्य ही त्यांनीं आपली गुरुपरं-
परा सांगितली व आपलें नांव बाबाजी असें सांगितलें.

(५) हा उपदेश माघ शुद्ध दशमी गुरुवार या दिवशीं
जाला.

(६) या प्रमाणें तुकोबांचा सद्गुरूंनीं अंगिकार केला.
माझिये मनींचा जाणोनियां भाव । तो करी उपाव गुरुराजा ॥ १ ॥
आवडीचा मंत्र सांगितला सोपा । जेणें नव्हे गुंफा कांहीं कोठें ॥ धु०
जाती पुढें एक उतरले पार । हा भवसागर साधुसंत ॥ २ ॥
जाणत्या नेणत्या ज्या जैसी आवडी । उतार सांगडी तापे पेटीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मज दावियेला तारू । कृपेचा सागर पांडुरंग ॥ ४ ॥

ह्या दुसऱ्या अभंगांत आणखी मुद्द्याच्या तीन गोष्टी सांगित-
ल्या आहेत.

(७) माझ्या मनांतला भाव जाणून सद्गुरूंनीं माझ्या आव-
डीचा सोपा मंत्र सांगितला व त्यामुळें कोठें कांहीं भानगड (गुंफा)
उत्पन्न झाली नाहीं.

ह्याचा भाव असा आहे:—गुरूंनीं उपदेश करण्यापूर्वीच तुको-
बांची विठलोपासना ठरून गेली होती व रामकृष्णहरी हा त्यांचा
मंत्रही ठरून गेला होता. विठ्ठल त्यांचें कुलदैवतच होतें. उपा-

स्याचा आवडीचाच मंत्र सांगितल्यामुळें कोठें कांहीं गुंफा (भान-गड, गुंतागुंत) उत्पन्न झाली नाही. समजा गुरूंनीं गणेशाची उपासना व त्याचा मंत्र सांगितला असता, किंवा दुसऱ्या एखाद्या देवतेची उपासना किंवा दुसऱ्याच मंत्र दिला असता, किंवा योग-यागादि अन्य साधनक्रम सांगितला असता तर ' गुंफा उत्पन्न झाला असता. पूर्वीचा साधनक्रमच पुढें चालविण्यास गुरूंनीं सांगितल्यामुळें तुकोबांना दुप्पट अवसान चढलें, नाही तर पूर्वी चालविलेली उपासना पुढें चालवावी कां गुरूंनीं सांगितलेल्या मार्गानें जावें असा संदेह मनांत येऊन कदाचित् मनाची चलबिचल झाली असती तर मोठाच ' गुंफा ' झाला असता. पण गुरूंनीं ' कूपेचा सागर जो पादुरंग तोच मला तारू ' दाखविल्यामुळें, आवडीचाच ' रामकृष्णहरी ' हा मंत्र दिल्यामुळें व माझीच उपासना वृढतर निष्ठेनें चालविण्यास मला सांगितल्यामुळें कोठें कांहीं भानगड उत्पन्न झाली नाही.

(८) एकामार्गे एक अनेक साधुसंत-ज्ञानेश्वर नामदेव एकनाथादि-ह्याच मार्गानें जाऊन भवसागराच्या पार झाले आहेत.

तुकोबारायांना विठ्ठलाची उपासना व रामकृष्णहरी हा मंत्र हे जसे प्रिय होते तसे त्यांचा नित्य व्यवसाय ज्ञानेश्वरनामदेवनाथादिकांच्या ग्रंथांचें श्रवणमनन हा असल्यामुळें त्यांचा सहवासही प्रिय होता. तोही ह्या योगानें कायम राहिला. त्यांना समजा गुरूंनीं दत्तमंत्र देऊन गुरुचरित्राचीं पारायणें करण्यास सांगितलीं असतीं; ह्या योगानेंही त्यांचें कार्य झालें नसतें असें नाही-तर पूर्वसंस्कारबलानें वृढ होत चाललेली उपासना एकदम सोडून दुसरी घेण्याचा प्रसंग आला असता ! तरी देखील कांहीं ' गुंफाच ' उत्पन्न झाला असता. ह्याप्रमाणें आवडीचें उपास्य, आवडीचा मंत्र व आवडीचा पंढरीचा भागवतसंप्रदाय यांना सोडावें न लागतां किंबहुना अधि-

कच दृढ धरितां येईल असा गुरूंनी उपदेश केल्यामुळे कोठे कांहीं गुंफा झाला नाही.

(९) मला आवडता असाच मार्ग सद्गुरूंनी दाखवून दिला तरी जाणत्या नेणत्या सर्वांना त्यांच्या त्यांच्या अधिकाराप्रमाणे व आवडीप्रमाणे उपदेश करण्यास गुरुराज समर्थ आहेत, जाणते नेणते जसे जसे शिष्य भेटतील तसे तसे त्यांना ' उतार सांगडी तापे पेटी ' हे उपाय ते सांगतात. हा चरण किंबहुना हा अभंग नीट समजून घेण्यास आपणास ज्ञानेश्वरीचा आश्रय केला पाहिजे ! 'दैवी ह्येषा गुणमयी ' (अ० ७-१४) व ' तेषामहं समुद्धर्ता ' (अ० १२-७) ह्या श्लोकांवरील ज्ञानोबारायांच्या ओव्या पुढे ठेवून ह्या चरणाचा अर्थ उलगडतो, जाणत्या नेणत्यांना त्यांच्या त्यांच्या अधिकाराप्रमाणे मार्ग दाखविला जातो. ' सडे जे देखिले । ते ध्यानकासे लाविले । परिग्रही घातले । तरियावरी ' (ज्ञाने० १२-९१) ह्य० जे ब्रह्मचारी, संन्यासी वगैरे सडे आहेत त्यांना योगमार्ग व जे परिग्रही ह्य० बायकामुळे असून संसार करणारे आहेत त्यांना नामनौका-(तरी) नामस्मरणाचा मार्ग देव दाखवितात. मायानदीतून तरून जातांना कोणी उताराने जातात. अहंभाव सांडून ' ऐक्याचिया उतारा ' जातात (ज्ञाने ७-१००), कोणी ' वेदत्रयाचिया सांगडी ' घेऊन जातात (८४), कोणी ' यजनक्रियेची पेटी पोटी बांधून घेतात (८९), व कोणी ' आत्मनिवेदनाचे तरांडे ' (ताफा) घेतात. तुकोबांच्याही सांगण्याचे तात्पर्य इतकेच आहे कीं समर्थ सद्गुरुंजवळ सर्व साधने तयार असतात; पण शिष्याच्या आवडीप्रमाणे ते त्याला इष्ट तो मार्ग लावतात. मला श्रीगुरूंनी आवडीचा मंत्र सांगितला तेणेकरून या विविध साधनांचा कांहीं गुंफा पडला नाही.

आणखीही चार पांच ठिकाणी गुरूपदेशाचे उल्लेख आहेत.

श्रीसंतसद्गुरूंनी ' लावूनियां हातें कुरवाळिला माथा । सांगितलें चिंता न करावी. ' श्रीगुरूंनी ' सांगितला मंत्र रामकृष्ण साचा । सर्व काळ वाचा हेंचि बोले. ' श्रीगुरूंनी स्वप्नांत अनुग्रह करून रामकृष्णहरी मंत्र दिला, पण याशिवाय त्यांनीं कांहीं वर्म सांगितलें असलें तर तुकोबांनीं तें वाचेंत आणलेलें नाहीं. सांप्रदायिक रहस्य कोणी उघड सांगतही नाहीं.

७ बाबाजी चैतन्यांनीं तुकोबांस स्वप्नांत उपदेश दिला असाच प्रकार यानंतर २० वर्षांनीं नगर जिल्ह्यांत भिंगारचे ईशान्येस १४ कोसांवर वृद्धेश्वरी झाल्याचा मराठी वाङ्मयांत एक दुसरा दाखला सांपडतो. ' स्वानुभवदिनकर ' ह्या सुंदर ग्रंथाचे कर्ते दिनकर गोसावी हे समर्थ रामदासस्वामींचे शिष्य होत. हे भिंगारचे जोशी. ह्यांचें उपनांव मुळे, पण ज्योतिषाच्या व्यासंगामुळें यांना पाठक हें उपनांव मिळालें. दिनकरांना ऐन तारुण्यांत वैराग्य प्राप्त झालें व तें आपलें गांव सोडून वृद्धेश्वरच्या रम्य खोऱ्यांत शके १५७४ चे फाल्गुनांत शिरले. त्या एकांतांत त्यांनीं एक वर्ष यथाविधि पुरश्चरण केलें. शके १५७५ च्या फाल्गुन शुद्ध १५ ला रात्री नामस्मरण करीत असतां त्यांना निद्रा लागली. दिनकर स्वामी लिहितात:-

अवस्था जागरस्वप्ननिद्रांत । तुर्या केवळ इत्थंभूत ।

ते समई नेत्र होऊनि उन्मीळित । विनीत अष्टभाधेसी ॥६॥

अशा स्थितींत रामदासस्वामींच्या वेषानें श्रीरामरायांनीं प्रत्यक्ष येऊन त्यांच्या मस्तकावर डावा हात ठेवला ! इतक्यांत दिनकर गोसावी जागे झाले. त्यांना परमानंद तर झालाच पण मूर्ती प्रत्यक्ष जागृतींत दिसावी अशी त्यांना तळमळ लागून राहिली. इतुकें स्वप्नांतीं जंव हो न सरे । तंव स्वानुभवीं आनंदाचेनि भरें । ध्यान लक्षीं चित्त चेइरें । तत्काळ जालें ॥ ८ ॥

आई न दिसल्यामुळें तान्हा मुलाची किंवा गाय घरीं वेळेली

न आल्याने वासराची किंवा निधान चुकल्याने कृपणाची जशी
अवस्था होते तशी दिनकरांची झाली.

तेवि सरतां सुषुप्ति स्वप्नसंधि । जागृति अवस्थेचिया अवधीं ।

दिनकरों प्राप्त तुर्यायुक्त समाधि । श्रीरामदासकृपां ॥ ११ ॥

तेणें समाधियोगें निश्चळ चित्त । विरमलें जेथील तेय ।

चाकाटोनियां नित्रांत । तटस्थ ठेलें ॥ १२ ॥

कांहीं स्वप्न कांहीं जागर । कांहीं सुषुप्तीचाहि गमे पडिभर ।

परि तुर्यावस्था साचार । ठसावली दिसे ॥ १३ ॥

कांहीं स्वप्न, कांहीं जागर, कांहीं सुषुप्ती अशा तिहींच्या सर्घींत
तुर्यावस्थेंत चित्त जेथल्या तेथे विरमून ताटस्थ्य आलें असतांना
श्रीरामरायांनीं समर्थांच्या रूपानें दिनकरांच्या मस्तकावर डावा
हात ठेवला. स्वप्नंतली सगुणमूर्ति त्यांच्या चित्तावर पूर्ण ठसावली व
ती जागृतींत भेटेपर्यंत त्यांनीं अन्नपाणी वर्ज्य करायचा निश्चय केला.
त्याप्रमाणें ते एकवर्ष राहिले. षाह्योपाधीचें भान हारपलें, स्वप्नमूर्ति
अंतर्बाह्य व्यापून राहिली. असें एक वर्ष क्रमतांच शके १५७६ च्या
फाल्गुनी पौर्णिमेस साक्षात् समर्थ प्रगट झाले. दिनकरांच्या आनं-
दास पारावार उरला नाही. समर्थांनीं मस्तकावर उजवा हात ठेवून
त्यांस कृतार्थ केलें. उजवा हात सद्गुरूवांचून कोणासही ठेवतां
येत नाही. हा सर्व कथाभाग 'स्वानुभवदिनकर' ग्रंथांत (कलाप
१६ किरण ४) अवश्य पहावा.

तुकोबांच्या स्वप्नानुग्रहांत व दिनकर गोसावी यांच्या स्वप्नानु-
ग्रहांत विलक्षण साम्य आहे. पांडुरंगानें बाबाजी चैतन्यांच्या रूपानें
तुकोबांवर अनुग्रह केला असें महिपतबाबा म्हणतात, व रामरायांनीं
रामदासरूपानें दिनकर गोसावी यांजवर अनुग्रह केला असेंच स्वा-
नुभवदिनकर सांगतो. तुकोबांचे गुरु त्यांच्या अनुग्रहाच्या आधीं
पुष्कळ वर्षे समाधिस्थ झाले होते व 'पांडुरंग ध्यानीं पांडुरंग मनीं

जागृतीं स्वप्नीं पांडुरंग ' असा तुकोबांना पांडुरंगदर्शनाचा ध्यास असल्यामुळे तुकोबांस ते दर्शन झाले व दिनकर गोसावी यांनी स्वप्नदृष्ट मूर्तीच्या दर्शनाचा निदिध्यास घेतल्यामुळे त्यांना बरोबर एक वर्षाने त्यांची गुरुमूर्ति प्रत्यक्ष येऊन भेटली. ज्याला ज्याचा निदिध्यास असतो त्याला त्या रूपाने स्वप्नांत व जागृतीतही प्रत्यक्ष दर्शन होते ही गोष्ट दोन्ही उदाहरणांवरून सिद्ध होते. आतां महात्म्यांना दुसऱ्याच्या स्वप्नांत जाऊन कसा बोध देतां येतो हे आत्मांसारख्या प्राकृत जिवांस गूढ वाटले तरी तुकोबा व दिनकर गोसावी यांसारखे निष्कामभक्त आपणांस स्वप्नांत गुरूपदेश झाला हे स्वतः सांगत असतांना त्याविषयीं अविश्वास वाळगण्याचे कांहीं कारण नाही. अशा बाबतींत विश्वासाशिवाय प्रचीति येत नाही व प्रचीती आल्यावांचून प्रायः विश्वास बसत नाही ह्मणून भाविक माणसें प्रथम विश्वास ठेवतात व त्यांच्या पूर्वभाग्याने किंवा भगवत्कृपाबलाने प्रचीतीचा दिवस केव्हां तरी उगवण्याचा संभव असतो, स्वप्नांतच काय पण गर्भांतही उपदेश केल्याच्या कथा आपल्या पुराणांतून आहेत. त्या कांहीं मिथ्या मानतां येत नाहींत. महात्मे चारी देहांहून वेगळे व पूर्ण स्वतंत्र असल्यामुळे चारी देहांवर त्यांची सत्ता चालते. ते देहांचे मालक असतात. अर्थात् हवा तो देह हवा तेव्हां स्वीकारणे व टाकणे या दोन्ही गोष्टी त्यांच्या हातच्या आहेत. बाबाजी चैतन्यांनीं स्थूलदेहाचा त्याग केल्यावर सूक्ष्म देहांत येऊन भंडान्यावर स्वोद्धारार्थ अहर्निश झगडणाऱ्या तुकोबांची चित्तशुद्धि व अधिकार जाणून त्यांजवर कृपा केली व तुकोबांनीं चालविलेली उपासनाच पुढे चालविण्यास प्रोत्साहन दिले. असे प्रोत्साहन वरच्या कोटीतील जीवाकडून खालच्या कोटीतील जीवांना मिळत असते. वस्तुतः गुरु व शिष्य यांच्यांत वरचा व खालचा असा भेदभाव राहिलेलाही नसतो. दोन

पाण्यानें तुडुंब भरलेलीं सरोवरें जवळजवळ असलीं ह्य-
णजे ज्या सरोवरांतलीं पूर्णतेची पहिली लाट दुसऱ्या सरोवरांत
जाते त्या सरोवराला गुरुत्व देण्याची मनानें तयारी करावी न करावी
तोंच दोन्ही सरोवरांच्या लाटा एकमेकांवर वाहूं लागून मधील बांध
बुजून जातो व दोनीं सरोवरें मिळून एक महासरोवर बनतें असाच
प्रकार गुरुशिष्यांच्या एकात्मतेचा होत असतो. शिष्य गुरुपदावर
केव्हां आरूढ होतो व गुरुशिष्य केव्हां एकमय होऊन जातात हें
सांगण्याइतकाही काळ यास लागत नाही. ' उद्धरेदात्मनात्मानं '
हेंच खरें आहे, तथापि शेवटची बत्ती गुरुशिवाय कोणी देत
नाहीं. हा ज्या मार्गानें चालत असतो त्याच मार्गानें चालत जाऊन
मुकाम गांठलेला व मागच्यांना उत्साहबळ देण्यासाठीं च परत फिर-
णारा कोणी वाटाळ्या वाटेंत भेटावा लागतो. हाच गुरु होय. हा
भेटल्यानें मोक्षमार्गींच्या या पथिकास हिंमत येऊन आपण आड-
रोनांत न जातां बरोबर मार्गानेंच चाललों आहोंत असा विश्वास
येतो. असे मोक्षमार्गांत अनेक गुरु भेटतात. हेंच मार्गदर्शकाचें
काम संतमहात्मे करीत असतात. अखेर जे गुरु भेटतात तें पूर्ण-
काम करून अनुभवसुख याच्या पदरांत बांधून याला पूर्ण करितात
हे सदगुरु होत. सदगुरुचें काम अत्यल्प पण अत्यंत उपकारक असतें
' जीवत्मया शिवात्मयाशीं ते ऐक्यता ' करितात.

८ तुकोबांचे गुरु बाबाजी चैतन्य हे होते याविषयी विलकूल
शंका नाही. ' बाबाजीसद्गुरुदास तुका ' असें तुकोबाच स्वतःस
ह्मणतात. ज्ञानोबा, नामदेव किंवा नाथ यांच्या ग्रंथांत किंवा अभं-
गांत श्रीगुरुचें नांव जसें बारंवार येतें तसें तुकोबांच्या अभंगांत
येत नाही ही गोष्ट खरी आहे, पण यावरून तुकोबांनीं गुरुपदेश
घेतलाच नाही किंवा पांडुरंगानेंच त्यांना स्वप्नांत उपदेश करून आपलें
नांव बाबाजी चैतन्य असें कांहीं तरी सांगितलें ही कोणाकोणाची.

कल्पना आहे ती मात्र चुकीची आहे असे स्पष्ट ह्मणावे लागते. 'मस्तकीं सहावे' ह्या अभंगांत 'सद्गुरुसेवन तेंचि अमृतपान' असे तुकोबांनीं ह्मटले असून 'नेणे अर्थ कांहीं' ह्या अभंगांत:—
 तुका ह्मणे गुरुकृपेचा आधार । पांडुरंगें भार घेतला माझा ॥५॥
 असें तुकोबांनीं स्पष्ट सांगितले आहे. गुरुची आज्ञा व तुकोबांच्या मनाची आवड एकरूप झाली, ध्याननिष्ठा दृढतर झाली, नाम-संकीर्तनसाधन स्थिर झाले. तुकोबांना स्वप्नांत उपदेश झाल्यामुळे इतर संतांप्रमाणे गुरुसहवास घडला नाही. ज्ञानेश्वरांच्या समोर निवृत्तिनाथांची, नामदेवांपुढे विसोबाखेचरांची व नाथांपुढे जनार्दनस्वामींची मूर्ति अहोरात्र खेळत होती, त्यांच्याशीं संवादसुख त्यांना भोगतां येत होतें, त्यांच्या दर्शनसेवेचा नित्यानंद त्यांना मिळत होता, त्यांचें शुद्ध स्वरूप जाणायचा त्यांना अवसर सांपडला होता, निर्गुणब्रह्मच या गुरुरूपानें सगुण झाल्याची प्रतीति प्रतिक्षणीं त्यांना येत होती, यामुळे परब्रह्मच सद्गुरुरूपानें प्रगट झाल्याची त्यांची निष्ठा अचळ होती. तुकोबांना गुरूपदेश स्वप्नांत झाला व गुरूंनीं पावशेर तूप मागितले असतांही यांना त्यावेळीं तें देण्याचें भान राहिलें नाही व पुढेंही सेवेचा अवसर सांपडला नाही शिवाय गुरूंनींही पांडुरंगध्यानाचाच प्रकार सांगितला व आपण गुप्त झाले. या कारणांसाठीं तुकोबांच्या अभंगांत गुरुवर्णन आले नाही व त्यांचा नामोल्लेखही चारदोन वेळच येऊन गेला. पांडुरंगाचा पुढील ध्यानप्रकार, सगुणसाक्षात्कार व निगर्णबोध हे क्रमानें गुरूपदिष्ट मार्गानें जाऊनच झाले असल्यामुळे पांडुरंगस्वरूपांत गुरुस्वरूप मिळून गेले, व पांडुरंगसेवा ही गुरुचीच आज्ञा असल्यामुळे पांडुरंगभक्तिच गुरुभक्तीचा अंतर्भाव होऊन गेला. यासाठीं तुकोबांच्या अभंगांत गुरूंचा नामोल्लेख फार वेळ झालेला आढळत नाही; तथापि जे उल्लेख आहेत त्यांवरून बाबाजी चैत-

न्यांचा स्वप्नांत उपदेश झाला ही गोष्ट निश्चित आहे. गुरूपदेश स्वप्नांतच व्हावा लागतो ! स्वरूपजागृती झाल्यावर उपदेशाची भरज उरत नाही व मोहनिद्रेंत जीव असतांना त्याची भूक लागत नाही; म्हणून मुक्तावस्था व बद्धावस्था या दोन्ही गुरूपदेशाला योग्य नाहीत ! ना धड जागृती ना धड बंधन अशी मध्यम भुमुक्षावस्थाच उपदेशाला योग्य आहे !

९. बाबाजीचैतन्यांचा तुकोवांस स्वप्नोपदेश झाला हें सिद्ध आहे, पण त्यांचेविषयी कांहींही विश्वसनीय माहिती उपलब्ध झाली नाही ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. ज्या चारदोन गोष्टी प्रसिद्ध झाल्या आहेत त्यांत परस्परविरोधी असा भाग बराच आहे. अशा स्थितींत तुटपुंज्या, अर्धवट व परस्परविरोधी असलेल्या माहितीच्या आधारावर तर्काची इमारत उभारून निश्चिंयात्मक सांगणें उचित नाही. संतचरित्र ह्यणजे कांहीं कल्पित कादंबरी नव्हे, आधारावांचून येथें काहणी सांगायची सोय नाही. बरें त्यावांचून विशेष अडन आहे अशांतलाही भाग नाही. माघ शुद्ध १० ला तुकोवाना गुरूपदेश झाला ह्यणून ही तीथ तेवढी वारकरीमंडळांत पवित्र मानली जाते व त्या दिवशी ठिकठिकाणीं कीर्तनभजनादिकांची गर्दी उडते ही एकच गोष्ट यासंबंधानें निश्चित आहे. तुकोवांचे गुरु कोण होते, कोठें राहत असत, ते समाधिस्थ कधीं झाले, त्यांची परंपरा मागून कोठून चालत आली, याविषयी वारकरीमंडळांत कांहीं एक परंपरेची माहिती नाही व ग्रंथही उपलब्ध नाही. तुकोवांना स्वप्नांत अल्पकाळ गुरुदर्शन व उपदेश झाला, गुरूंनीं राघवचैतन्य केशवचैतन्य ही मालिकेची खूण सांगितली व स्वतःचें नांव बाबाजी सांगितलें, आवडीचा रामकृष्णहरी मंत्र तुकोवांस दिला ते व त्वरा करून गुप्त झाले या पलीकडे पूर्ण विश्वसनीय अशी कांहीं एक माहिती मिळत नाही. 'मानियेला स्वप्नीं गुरूचा उप-

देश ' भसें तुकोबांनीं स्पष्ट हटले आहे त्यातील ' मानियेला ' या पदावरून तुकोबांना त्यांचे गुरु पुन्हा कधी स्वप्नांत किंवा जागृतींत भेटले असावेत असें दिसत नाही, हणजे स्वतः तुकोबांनाही गरू-कडून कांहीं अधिक गोष्टी कळल्या असें मानायला आधार नाही. अशा स्थितीत तुकोबांच्या गुरुबद्दल चरित्रकारांनीं तरी अधिक काय लिहावे ? मात्रा स्वतःचा या पलीकडे कोणत्याही गोष्टीवर विश्वास नाही, वारकरीही ठेवीत नाहीत व त्यांना त्याची अवश्य-कताही वाटत नाही हे स्पष्ट नमूद करून आतां ज्या गोष्टी प्रसिद्ध झाल्या आहेत त्यांचा थोडासा विचार करूं.

चैतन्य कथाकल्पतरु नांवाचा एक ओवीबद्ध ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे. हा ग्रंथ निरंजनबुवा नांवाच्या एका पुरुषाने शके १७०९ पुर्वंग संवत्सरांत कार्तिक शुद्ध ११ स लिहून पुरा केला. यांत राघवचैतन्य व केशव-चैतन्य यांची माहिती दिली आहे. ह्या ग्रंथाला मूळ आधार त्याहून एका प्राचीनतर ग्रंथाचा आहे असें शेवटीं हटले आहे.

कृष्णदासबैरागी परमभक्त । तेणे वर्णिला हा वृत्तांत ।

शके पंधराशें शहाण्णवांत । ग्रंथ पूर्ण पै जाला ॥ १४१ ॥

त्या ग्रंथाचेनि आधारें । बोलिलों वेडींवांकुडीं उत्तरे

कृष्णदासबैरागी यांनीं शके १५९६ मध्ये पूर्ण केलेल्या ग्रंथाच्या आधारें हा ग्रंथ लिहिल्याचें निरंजनबुवा सांगतात. कृष्णदासबाबांचा ग्रंथ मिळाला असता तर निरंजनबुवाचें प्रस्तुत प्रकरण त्याशीं ताडून पाहतां आलें असतें. तूर्त सदर ग्रंथांत तुकोबांच्या गुरुपरंपरेविषयीं काय माहिती मिळते ती पाहूं. या ग्रंथाचे ६ अध्याय असून ओवी संख्या ७६० आहे. यांत तुकोबांची गुरुपरंपरा दिली आहे ती श्रीविष्णु-ब्रह्मदेव-नारद-व्यास-राघवचैतन्य-केशवचैतन्य उर्फ बाबाजी चैतन्य-तुकोबाचैतन्य अशी आहे. व्यासांचा राघवचैतन्यास उपदेश झाला. राघवचैतन्य हे ' उत्तम

नामनगरीं । मांडवी पुष्पावतीचे तीरीं ' बहुत काळ तप करीत होते. ' जाल्या नखांच्या चुंबळी । अंगावरी वाढली धुळी । जटा लोंबती भूतळीं । देह शुष्क जाहला ' अशा प्रकारची त्यांची तीव्र तपश्चर्या पाहून श्रीव्यास प्रगट जाले व त्यांनीं त्यांना ' नमो भगवते वासुदेवाय ' हा मंत्र प्रणवयुक्त सांगितला. उत्तमनगरी म्हणजे ओतूर. हा गांव पुणे जिह्यांत जुन्नरपासून चार कोसांवर आहे. तेथून चार मैलांवर पुष्पावती उर्फ कुसुमावती ही नदी कुकडी नदीस मिळते. राघवचैतन्यास ओतूर मुंक्कारीं गुरूपदग झाला. गुरूपदेशानंतर राघवचैतन्यांनीं (हें नाव त्यांस त्यांच्या गुरूंनीं दिलें) अधिक तीव्र तप केलें. तेथे त्यांस कांहीं काळानें तृणामल (तिनेवल्ली ?) येथील देशपांडे नृसिंहभट यांचे द्वितीय पुत्र विश्वनाथबाबा हे भेटले. नृसिंहभट हे कर्मनिष्ठ ब्राह्मण होते. तृणामल येथील शिवालय यवनांनीं भग्न केल्यावर नृसिंहभट तेथून निघाले व ते फिरत फिरत पुनवाडी (तेव्हांचें पुणे) येथें आले. तेथें ते आपली स्त्री आनंदीबाईसह सुखरूप राहिले. या दंपत्यास त्र्यंबक, विश्वनाथ व बापू असे तीन पुत्र झाले. नृसिंहभट समाप्त झाल्यावर तिन्ही पुत्रांत कलह सुरू झाले. ' बाबांची वृत्ति उदासीन । त्रिकाळ करावें संध्यास्तान । धर्मालागीं उदार पूर्ण । गृहकृत्य कांहीं करूं नये ॥ ' असा विश्वनाथबाबांचा नित्यक्रम पाहून दोघां बंधूंनीं त्यास घराबाहेर घालविलें. विश्वनाथबाबांची पत्नी गिरिजाबाई हीही त्यांजबरोबर घराबाहेर पडली. हें दंपत्य तीर्थयात्रा करीत ओतुरास आलें. दोघेही विपत्तीनें त्रस्त होऊन गेल्यामुळें हिंडत होते. पूर्वप्रारब्धबळानें त्या ठिकाणीं त्यांची व राघवचैतन्यांची गांठ पडून त्यांची विश्वनाथबाबांवर कृपादृष्टि झाली. विश्वनाथबाबा ऋग्वेदी ब्राह्मण होते. ते संसारतापानें तप्त झाले होते. बंधूंनीं घराबाहेर घालविलें. स्त्रीनेंही यांचे दारिद्र्यास्तव यांस पीडा दिली. ' कार्णी नाहीं

बाळींबुगडीं । मिळालीं नाहीं लेणींलुगडीं । सुख नाहीच अर्धघडी।
जाले याचे संगतीनें ' असा बायकोचा नित्य आक्रोश ऐकूनही
त्यांचे कान फिटले होते. ते राघवचैतन्यांस एकदम शरण गेले.
यावेळीं त्यांचें वय २५ वर्षांचें होतें. कांहीं काळानें त्यांस पुत्र
झाला. त्याचें नांव नृसिंहभट ठेवले. विश्वनाथवाबांनीं त्यानंतर
' वैराग्यें चित्त शुद्ध जालें । स्त्रांचे रिणही फिटलें ' असें म्हणून
संन्यासदीक्षा घेण्याची इच्छा गरूपाशीं प्रगट केली. विश्वनाथवाबां-
स संन्यास दिला व त्यांचें राघवचैतन्यांनीं केशवचैतन्य असें नामा-
भिधान ठेवले. उभयता गुरुशिष्य ओतूरपासून थोट्या अंतरावर
अरण्यांत जाऊन राहिले व तेथे ब्रह्मानंद भोगते झाले. कांहीं
काळानें दोघेही तीर्थयात्रेस बाहेर पडले. नाशिक, त्र्यंबकेश्वर,
द्वारका, प्रयाग, काशी, जगन्नाथ इत्यादि क्षेत्रें करीत ते कलबुर्ग्यांस
आले. तेथें ते पावसानें बेजार होऊन एका मशीदींत शिरले. तेथें
त्यांनीं एका मधल्या कोनाड्यांत पादरक्षा ठेवल्या. मुलाणा तेथें
आल्यावर निमाजस्थानीं पादुका ठेवल्याबद्दल तो त्या उभय यतींवर
फार रागावला व त्यानें ही गोष्ट काजीच्या कानांवर घातली. दोन
हिंदु संन्याश्य नीं मुसलमानांच्या मशीदींत फार बेअदबीचें वर्तन
केलें अशी बातमी निजामशहाच्या कानांवर जाऊन सर्व यवन
संतापले व त्या गांवांतील ब्राह्मणांचा फार छळ झाला. पादशहाही
मशीदींत आला व त्याप्रसंगीं उभय यतींनीं त्या मशीदीस आज्ञा
केल्यावरून ती जड इमारत पाव कोसांवर उडून बसली ! हा
चमत्कार पाहून पातशहा थक्क झाला व हे महान् पीर पैगंबर
आहित असें मनांत समजला. दोन्ही यति लगेच गुप्त झाले. पात-
शहा त्यांच्या भेटीसाठीं उतावीळ झाला. त्यानें त्यांची भेट आळ-
दगुंजाटीस घेतली. स्वामींनीं त्यास अभय दिलें. स्वामींच्या सन्मा-
नार्थ बादशहानें मशीदींतच दोन कबरा बांधून त्यांचीं नांवां राघव-

दराज व केशवदराज अशीं ठेवलीं. राघवचैतन्यांनीं यानंतर लव-
करच जनांची उपाधि वाढूं लागली तेव्हां समाधि घेतली. त्यांनीं
ओतुरास जाण्याची आपल्या शिष्यास शेवटची आज्ञा केली. राघव-
चैतन्यांची समाधि आळंदगुंजोटीस आहे. तेथून ३ कोसांवर अस-
लेल्या मान्यहाळ गांवीं केशवचैतन्य कांहीं दिवस मठ बांधून
राहिले. ते वारंवार गुरूच्या समाधीच्या दर्शनास आळंदगुंजो-
टीस येत. राघवचैतन्य फार देखणे असत. “ चंद्रासम सुंदर वदन ।
जटा शोभतो हेमवर्ण । सर्वांगीं भस्म विराजमान । दिगंबर मूर्ति
नेटकी ॥ ” असें त्यांचें दिव्य रूप असे. केशवचैतन्य यानंतर तेथून
ओतुरास गेले. मार्गे त्यांच्या शिष्यांनीं मान्यहाळ गांवीं त्यांच्या पादुका
स्थापन केल्या. हे केशवचैतन्यच तुकोबारायांचे गुरु होत. बाबाजी हे
यांचें पूर्वाश्रमींचें नांव होय. तिसऱ्या अध्यायाचे शेवटीं:—

सर्व जन म्हणती केशवचैतन्य । भाविक ह्मणती बाबाचैतन्य ।
दोन्हीं नामें एकचि जाण । अत्यादरें बोलती ॥ १ ॥

असें त्यांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. शेवटल्या अध्यायांत ‘बाबाही म्हणती
पूर्वाश्रमीं’ असा पुन्हां उल्लेख आहे. इतकी हकीकत पहिल्या तीन
अध्यायांत देऊन ४ षष्ठा व ५ व्या अध्यायांत केशवचैतन्यांचें
उर्वरित चरित्र सांगून सहाव्यांत तुकोबांना उपदेश झाल्याची गोष्ट
त्यांच्या अल्पचरित्रासह सांगितली आहे. केशवचैतन्यांचे पुत्र नृसिं-
हभट व त्यांचे पुत्र केशवभट. केशवचैतन्यांनीं केशवभटावर कृपा
केली व जगदुद्धारार्थ अनेक चमत्कारही करून दाखविले. केशव-
चैतन्यांनीं शके १४९३ प्रजापति संवत्सरीं वैशाख वद्य १२ स
ओतूर येथें समाधि घेतली. समाधि घेतल्यावरही त्यांनीं अनेक
चमत्कार केले. त्यांनीं आपला पूर्वाश्रमींचा नातु केशवभट यास
समग्र भागवत सांगितल्याचें निरंजनबाबांनीं वर्णन केलें आहे.
त्यांनीं समाधि घेतल्यावर काशींत प्रगट होऊन एका ब्राह्मणावर

कृपा केली. त्याचप्रमाणें कित्येक वर्षांनंतर तुकोबांस त्यांनीं स्वप्नांत उपदेश केला. निरंजनबुवांनीं उभय चैतन्यांबद्दल जी हकीकत दिली आहे तिचा गोषवारा येथवर सांगितला. तिच्या खरेखोटे-पणाचें प्रत्यंतर पाहण्यासारखा दुसरा ग्रंथ आजवर उपलब्ध झाला नाही. कृष्णदास बैराग्याच्या ज्या ग्रंथाधारे निरंजनबुवांनीं आपला ग्रंथ लिहिला आहे तो शके १५९६ मध्ये म्हणजे तुकोबांच्या प्रयाणानंतर २५ च वर्षांनीं लिहिला गेला असल्यामुळे बराच प्रमाण मानावा लागता. पण तो ग्रंथ उपलब्ध झाला नसल्यामुळे ह्या चैतन्यविजय कल्पतरूंतली कोणती गोष्ट कृष्णदासानें सांगितलेली आहे व कोणती निरंजनबुवांनीं आपल्या माहितीप्रमाणें स्वतंत्र सांगितली आहे हें समजण्यास तूर्त मार्ग नाही.

राघवचैतन्य हे थोर सिद्ध पुरुष असून प्रेमळ कृष्णभक्त होते. आमचे गोवेकर मित्र विठ्ठलराव कामत यांनीं त्यांचा पुढील अत्यंत मधुर श्लोक मजकडे १० वर्षांपूर्वी पाठविला होताः—

१ केशवचैतन्यांची समाधि ओतुरास आहे असें वांबेग्याझिटाभरमध्ये (खंड १६ भाग ३) ओतूरच्या वर्णनांतही प्रसिद्ध झालें आहे. गुरुवुर्ग्यांचे वकील रा. मोहोळकर यांनीं ता. १५।१२।१९०३ च्या केसरींत प्रसिद्ध केले की, “ राघव, केशव व बाबाजी चैतन्य हे चैतन्यत्रय परस्पर गुरुबंधु असून तिघांचे गुरु वडवाळसिद्ध नागनाथ हे होत. वडवाळ क्षेत्र मोहोळ स्टेशनजवळ आहे. ” ही माहिती बरोबर नसावी असें बहिणाबाई व शंकरस्वामी शिऊरकर यांच्या पुढें येणाऱ्या गुरुपरंपरेवरून वाटण्यासारखें आहे. तसेच त्यांनीं तिकडे मुसलमान लोक वाघचैतन्यास शेखसाहेब, केशवचैतन्यास बंदेनवाज म्हणत असून केशवचैतन्यास सरकारांतून एक लक्षाची जहागीर आहे वगैरे जें प्रसिद्ध केले आहे त्यासही कांहीं प्रमाण अर्थ नाही असें मीं स्वतः गुरुवुर्ग्यांस जाऊन शोध केला तेव्हां समजून आले. लेखी प्रमाण किंवा परंपरा या दोहोंचा—निदान एकाचा तरी प्रत्यंतर पुरावा मिळाल्याशिवाय कोणतीच गोष्ट जर्मत धरितां येत नाही. श्रीकेशवचैतन्यांचें देऊळ काशीस आहे व समाधि ओतुरास आहे.

पुंजीभूतं प्रेम गोपांगनानां मूर्तीभूतं भागधेयं यद्गुणाम् ।
 सांद्रीभूतं गुप्तवित्तं श्रुतीनां श्यामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥
 श्यामीभूतं ह्य० सावळें परब्रह्म० ' गोंपींच्या प्रेमाचा केवळ
 पुंज, यादवांचें मूर्तिमंत भाग्य, श्रुतींचें घनवटपणास आलेलें रहस्य
 असें हें सांवळें पर-ह्य निरंतर मत्सन्निध असो ! '

राघवचैतन्यांची आणखी कांहीं कविता आहे ह्यणून समजतें.
 केशव चैतन्यांचें एक पद मला बहिणाबाईंच्या गाथ्यांत मिळालें.
 (पृ० ९५) तें पुढें देतो.

पद.

विषयाचे लोभें मन भ्रमलेसे भारी ।
 गृह पुत्र कलत्र हे जाले सुखकारी ॥
 आतां याचें दुःख मज सोसवेना हरी ।
 ह्यणोनि विनवितो कमळावरा रे ॥ १ ॥
 दीनानाथा दीनबंधु शरण तुला रे ॥ धु० ॥
 भवाब्धाचा तरणोपाय नेणवेचि कांहीं ।
 साधुसंग सेवा मज घडलिच नाहीं ॥
 शिश्नोदरव्यापाराच्या पडिलों प्रवाहीं ।
 यांतुनिया त्वरें आतां काढी मजला रे ॥ २ ॥
 चित्तशुद्धि होचि आतां मज वाट दावी ।
 वेदशास्त्रपुराणांची गती सुचवावी ॥
 नवविधा भक्ति निरंतर करवावी ।
 केशवचैतन्य म्हणे भूषण तुलारे ॥ ३ ॥

१० तुकोबारायाचे तीन थोर शिष्य निळोबाराय, बहिणाबाई
 व महिपतबाबा यांचे गुरुपरंपरेचे अभंग पुढें देतो.

१ निळोबारायांचा गुरुपरंपरा:

मुख्य महाविष्णु चैतन्याचें मूळ । सांप्रदायफळ तेथोनीयां ॥ १ ॥
 हंसरूपी ब्रह्मा उपदेशी श्रीहरी । चतुःश्लोक चारी भागवत ॥ २ ॥
 तें गुज विधाता सांगे नारदासी । नारदें व्यासासी उपदेशिलें ॥ ३ ॥

राघवचैतन्यं केलें अनुष्ठान । त्यासी द्वैपायनें कृपा केली ॥ ४ ॥
 कृपा करुनि हस्त ठेवियेला शिरीं । बोध तो अंतरीं ठसावला ॥५॥
 राघवा चरणीं केशव शरण । बाबाजीसी पूर्ण कृपा त्याची ॥ ६ ॥
 बाबाजीनें स्वप्नीं येउनि तुकयाला । अनुग्रह दिला निजप्रीती ॥७॥
 जगद्गुरु तुका अवतार नामयाचा । संप्रदाय सकळांचा तेथोनीयांटा
 निळा म्हणे मज उपदेश केला । संप्रदाय दिला सकळ जनां ॥९॥

२ बहिणाबाईचा गुरुपरंपरा.

आदिनाथें उपदेश पार्वतीसि केला । मच्छिंद्रे ऐकेला मच्छगर्भीं
 शिवहृदयींचा मंत्र पै अगाध । झालासे प्रसिद्ध भक्तियोगें ॥ २ ॥
 त्यानें त्या गोरक्षा केलें कृपादान । प्रगट तेथोनि गहिनीप्रती ॥३॥
 गहेनीनें दया केली निवृत्तिनाथा । बालपण असतां योगरूप ॥४॥
 तेथोनि ज्ञानेश पावले प्रसाद । झाले ते प्रसिद्ध सिद्धासनीं ॥ ५ ॥
 सच्चिदानंद बाबा भक्तीचा आगर । त्यासि अभयवर ज्ञानें केला ६
 पुढें विश्वंभर शिवरूप सुंदर । तेणें राघवीं विचार ठेविलासे ॥७॥
 केशव चैतन्य बाबाजी चैतन्य । झालेसे प्रसन्न तुकोबासी ॥ ८ ॥
 एकनिष्ठभाव तुकोबाचे चरणीं । म्हणोणि बहेणि लाधलीसे ॥९॥

३ महिपतवावांची गुरुपरंपरा.

निळोबारायांच्या अभंगांचे पहिले माठही चरण तसेच आहेत.
 थोडा फरक आहे, ' त्यासी द्वैपायनें कृपा केली ' बदल ' त्यासी
 द्वैपायनें भेट दिली; ' पांचव्या चरणाबद्दल ' कृपाहस्त त्यानें ठेवि-
 येला शिरीं । राघवाअंतरीं बोध केला; ॥ ' ८ व्या चरणाचा उत्त-
 रार्ध ' संप्रदाय त्याचा ऐशा रीती ' असे किरकोळ भेद असून
 शेवटला चरण असा आहे:--

महिपती ह्मणे ऐसी हे मालिका । सकळ भाविकां उच्चारितां ॥९॥

हा अभंग मला त्यांच्या वंशजाकडून मिळाला.

बहिणाबाई व निळोबाराय हे दोघेही तुकोबांचे शिष्य. निळो-
 बांचे शिष्य शंकरस्वामी शिऊरकर आणि बहिणाबाई दोघेही राह-
 णार एका गांवचे. बहिणाबाई तुकोबांच्या साक्षात् शिष्य व

शंकरस्वामी प्राशिष्य. आतां शंकरस्वामींची गुरुपरंपरा मला खुद्द शिऊर येथें त्यांच्याच वरीं मिळाली व तशीच एक शिऊरकरांचे शिष्य जे वासकर ह्यांच्या फडावर मान्य असलेली त्यांचे फडावरील कीर्तनकार हरिभाऊ गिंडे यांजकडून मिळाली. ह्या गुरुपरंपरेचे श्लोक १५ आहेत. आहेत तसेच्या तसेच मी खालीं देतो. त्यांच्या शुद्धाशुद्धतेकडे न पाहतां तात्पर्याकडेच पहावे!

४ शंकरस्वामींची गुरुमालिका.

॥ श्रीगुरुप्रसन्न ॥ अथ गुरुमालिका स्तोत्र प्रारंभः ॥

योऽस्मै शिवस्तुप्रणवः प्रणवैक्यगम्यो

यो निर्गुणो प्रणवतत्वहरोहरश्च ।

यो ह्यादिनाथगुरु ज्ञानप्रदोस्ति नित्यं

भक्त्या व्रजाम तमहं शिवसंप्रदायम् ॥ १ ॥

ईशं च पृच्छति शिवा निजतत्वमैशं

तां शंभुरहं कृपया अपयाति भेदम् ।

ज्ञानं च यो दिशति गुह्यतमं पयोब्धौ

भक्त्या व्रजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥ २ ॥

गौरिशयोर्यमनुवादमगाधबोध

तं ज्ञानवान् तनुशत्रुतनूद्भयेन ।

मच्छोदरे मुनिवरं प्रणमामि प्रीत्या ॥ भक्त्या० ॥ ३ ॥

यः शंकरोपमगुणैरतुलस्त्रिलोक्यां

मच्छींद्रनाथमुपदिष्टमनुक्रमेण ।

गौरक्षनाथ मुनिशं गुरुसेवकंच भक्त्या० ॥

यो योगविद्गुरुवरः प्रवरस्त्रिलोक्यां

योगेश्वरो मुनिवरो गयनी प्रसिद्धः ।

गौरक्षनाथमुपदिष्ट मनोज्ञतत्वं ॥ भक्त्या० ॥ ५ ॥

ज्ञात्वा कलौ मतिहतांश्च जनान्पृथिव्यां

तानुप्रहायच शिवेन निवृत्तिनाथम्

भक्तित्रिकं प्रकटितं गयनेरवाच्यं ॥ भक्त्या० ॥ ६ ॥

आचार्य शंकरकुलौ किल धर्मशास्ता

जातस्तथैव हरिरेव हि ज्ञानदेवः ।

लोके चकार हरिभक्तिप्रसिद्धमेव ॥ भक्त्या० ॥ ७ ॥

श्रीमन्निवृत्तिरूपदेशितमात्मज्ञानं
श्रीज्ञानदेव कृपयाहि जनैस्तदाप्तम् ।

देवाहि भक्तिसहितं विमलं हि ज्ञानं ॥ भक्त्या० ॥ ८ ॥

ज्ञानेश्वरस्य पद कंजंपरागरागी
संसारसार वरिभोग निवृत्तरागः ।

सच्चित्सुखाख्य मुनिपुंगवस्ततो गे

विश्वंभरोऽथ प्रवरो किल राघवाख्यः ॥ ९ ॥

चैतन्य केशव रथो किल केशवाच्च

बाबाजिसद्गुरुवरेणच कौतुकायो

अद्यापि यस्य चरितानिच कौतुकाय ॥ भक्त्या० ॥ १० ॥

यः कौतुकाराम विभेदतास्या

द्यः कौतुकाराम हरिः प्रियानाम ।

यः कौ तुकाराम प्लवो भवाब्धौ ॥

यः कौ तुकाराम गुरुः प्रसिद्धः ॥ ११ ॥

ग्रामोस्ति यस्य किल पिप्पलनेर नाम्ना

यः सर्वथा सुपथगामि तुकोपदिष्टम् ।

यस्य गृहे हरिकृतं सकलं हि कृत्यं

तं नीलकंठ प्रणस्यं प्रणमामि भक्त्या ॥ १२ ॥

ग्रामः शिवाख्य निकटं शिवनाम शैलौ

रामेश्वराख्य शिवलिंग प्रसिद्ध यत्र

यो नीलकंठवर शिष्याहि शंकराख्य-

रग्रेततो कालिमलापहरो अखंडः ॥ १३ ॥

इत्थं शिवान्वयपरंपरा कलौच

भक्तित्रिकं प्रकटितं भगवज्जनैर्यः।

यात्राभिरेव विपुलैर्हरिनामघोषै-

रद्यापि कीर्तनरसैर्जनतारकैस्तैः ॥ १४ ॥

गुरुमाला इदं स्तोत्रं यः पठेद्धरिसंनिधौ

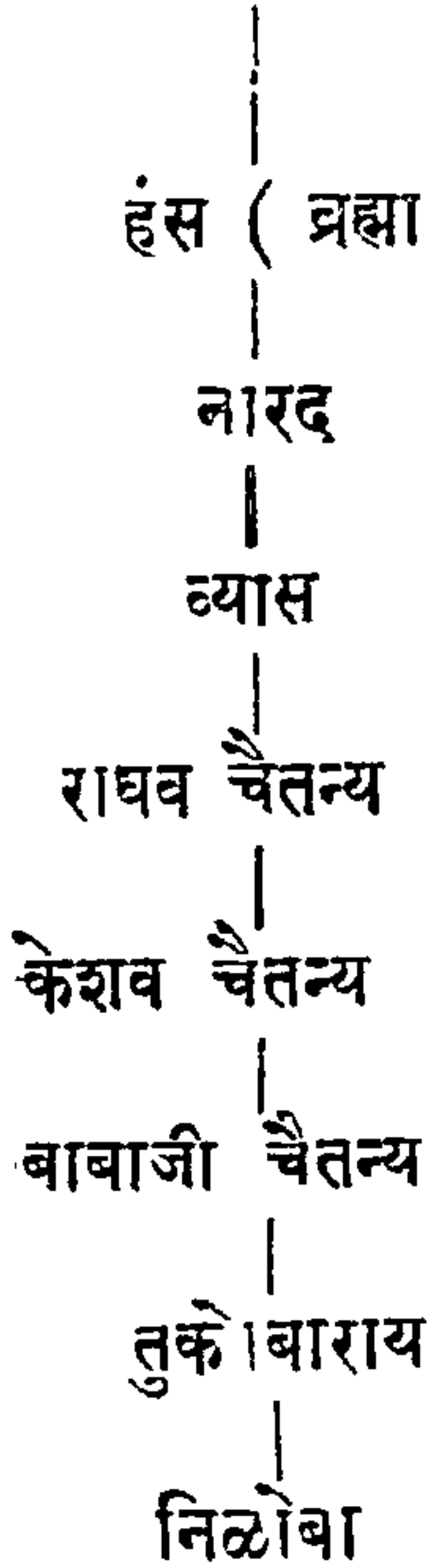
सर्वकामफलं तस्य विष्णुसायुज्य माप्नुयात् ॥ १५ ॥

॥ इति गुरुपरंपरास्तोत्रं संपूर्णमस्तु ॥

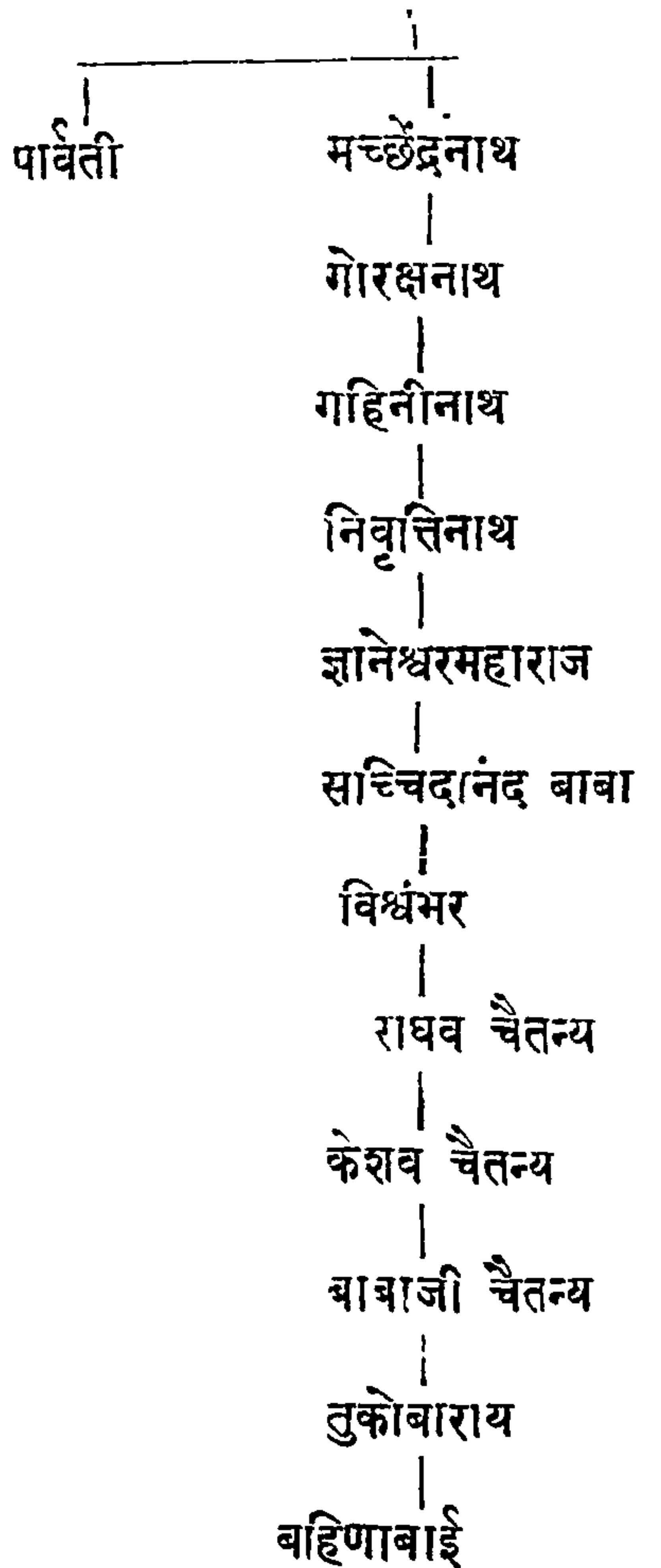
१३ राघवचैतन्यांच्या मार्गाल गुरुपरंपरेत यथे दोन प्रकार
दिसतात. निलोबाराय व निरंजनबुवा यांचे एक मत आहे व बहि-

णाबाई व शंकरस्वामी शिऊरकर यांचे एक मत आहे. दोन्ही गुरु-
परंपरा पुढे देतो:—

१ निळोवारायांची
महाविष्णु

२ बहिणाबाईंची
आदिनाथ

बहिणाबाई व निळोबाराय दोघही तुकोबारायांचे शिष्य, मग दोघांच्या गुरुपरंपरेंत भेद कां पडावा? बहिणाबाई तुकोबांच्या संग-
तींत देहूस कित्येक वर्षे जाऊन राहिलेल्या, तेव्हां ज्ञानेश्वरमहा-
जांच्या परंपरेंतलेच तुकोबा हे त्यांचें म्हणणें अविश्वसनीय कसें
मानावें? बरें निळोबारायांची व तुकोबारायांची साक्षात् भेट
नव्हती, तरी त्यांना स्वप्नांत उपदेश होऊन तुकोबांची टाळवीणा
मिळाल्यामुळें परंपरा चालविण्याचे अष्टाधिकार मिळालेले. निळो-
बारायांची वारकरीमंडळांत मान्यता अतिशय, निळोबारायांचे
शिष्य शंकरस्वामी व शंकरस्वामींचे शिष्य मल्लापा वासकर. वास-
करांचा फड पहिला आणि त्याला अग्रपूजेचा मान. अशा स्थिती-
त निळोबारायांनी दिलेली परंपरा तरी अमान्य कां करावी? इकडे
साक्षात् निळोबांचे शिष्य जी परंपरा देतात ती बहिणाबाईंनी
दिलेल्या परंपरेशीच सर्वांशी जुळती आहे! बहिणाबाईंचे शिष्य
के.णी दीनकवि हे ऊन गेले त्यांनी दिलेली परंपरा बहिणाबाईंनी
दिलेल्या परंपरेशी पूर्णपणें मिळती आहे. 'क्षीरसिंधूचिया स्थानी'
चंद्रमौळी शंकर (आदिनाथ) यांनी पार्वतीस (उदोनाथ ह्य० जग-
दंबा) 'आत्मारामीं मिळावया जो ज्ञानशक्तिबोध' केला तो
मच्छेन्द्रनाथास मिळाला. त्यांनी तो बोध गोरक्षनाथास, त्यांनी
गैनीनाथास, गैनीनाथांनी निवृत्तिनाथास व त्यांनी ज्ञाननाथास
(ज्ञानेश्वरमहाराजांस) दिला. ज्ञाननाथापासून हा बोध बाबा (सच्चि-
दानंद बाबा), योगीराय विश्वनाथ, शुद्धचैतन्य असे राघो चैतन्य,
केसो चैतन्य, बाबा चैतन्य, तुको चैतन्य, बहिणाबाई या शिष्यप-
रंपरेंत दीन कवीस मिळाला. ही माहिती दीनकवीने शके १६५२
साधारण संवत्सरीं कृष्णेच्या उत्तरतीरीं १८ प्रकरणात्मक पंचीक-

१ दत्तोपंत पोतदारांचा लेख पहा. (भारतइतिहाससंशोधक मंडळाचें
शके १८३७ चे वार्षिक इतिवृत्त. पृ. २७१-२७४).

रणनामक ग्रंथ लिहिला त्यांत दिलेली आहे. आदिनाथांपासून ज्ञान-
नाथांपर्यंतची परंपरा ज्ञानेश्वरीच्या उपसंहारांत स्वतः ज्ञानोबारायांनीं
दिली आहे, राघवचैतन्यांपासून तुकोबांपर्यंत स्वतः तुकाराममहारा-
जांनीं दिली आहे, तेव्हां या दोनी परंपरा निर्विवाद आहेत.
कालानुक्रमें पाहतां ज्ञानेश्वरमहाराज व तुकोबाराय यांच्यांत सुमारे
३२९ वर्षांचें अंतर पडतें, व एवढ्या काळांत सच्चिदानंद बाबा,
विश्वनाथ [विश्वंभर व विश्वनाथ एकच], राघव चैतन्य व केशव
चैतन्य हे चारच पुरुष धरावे लागतात, ह्मणजे प्रत्येक पिढी ८०
वर्षांची धरावी लागते व हें इतिहासशास्त्रदृष्ट्या अशक्य आहे, अशी
यावर या चौकस काळांत शंका निघणें स्वाभाविक आहे. त्यास
उत्तरही असें दोन प्रकारचें देतां येईल कीं महापुरुषांचें व योगपरं-
परेशीं संगत असलेल्या महापुरुषांचें आयुष्य सामान्यदृष्टीनें मापणें
योग्य नाहीं; किंवा मधल्या कमी प्रसिद्ध अशा कांहीं पुरुषांचीं नावें
गाळण्यांत आलीं असतील किंवा विस्मरणांतून गेलीं असतील. तें
कसेही असो, बहिणाबाई व निळोबाराय हे दोघेही स्वानुभवी थोर
संत होते, दोघांच्याही अभंगांवर गुरुकृपेची पूर्ण छाप पडलेली
आहे, तथापि दोघांच्याही गुरुपरंपरेंत थोडा फरक आहे तो वर
दाखविला आहे. वारकरी मंडळांत निळोबारायांची मान्यता अति-
शय आहे, इतकीं कीं कीर्तनांत तुकोबारायांच्या पश्चात् झालेल्या
कोणाचेंही वचन काढावयाचें नाहीं असा निर्विध आहे, तरी निळो-
बाराय हे त्यास अपवाद आहेत. त्यांच्या अभंगांस ज्ञानेश्वरनाम-
देवतुकोबानाथ यांच्या वचनांइतकाच मान असून त्यांच्या अभं-
गांवर कीर्तनेंही होतात. इकडे बहिणाबाईंची परंपरा सत्य मानली
तर ज्ञानेश्वरमहाराजांच्याच परंपरेंतले तुकोबाराय ठरतात व महा-
राष्ट्रांत या एकाच परंपरेंत ज्ञानेश्वर व तुकाराम हे दोन पुरुष झाले
असें होऊन ' ज्ञानेश्वर माउली तुकाराम ' या भजनाचें वर्म ध्या-

नात येतें आणि हें भजन ह्मणजे संपूर्ण संप्रदायाचाच जयजयकार असें सिद्ध होतें. पण निळोबांची गुरुपरंपरा मानावी कां बहिणाबाईंची मानावी हा प्रश्न न सुटता तसाच राहतो !

११ मार्गे राघव व केशव चैतन्य यांचे चरित्र ज्या निरंजनबोबांच्या ग्रंथांतून दिलें आहे तो ग्रंथ सांप्रदायिक दिसत नाही. केशव चैतन्य तेच बाबाजी चैतन्य असें निरंजनबुवांचें आग्रहाचें सांगणें दिसतें, पण सर्व परंपरा या मताच्या विरुद्ध आहे. राघव चैतन्य, केशव चैतन्य व बाबाजी चैतन्य हे तीन वेगवेगळे पुरुष असून पहिले दुसऱ्याचे गुरु अशी ही माळिकेची खूण आहे. यास प्रमाणें:-

(१) राघव चैतन्य केशव चैतन्य । सांगितली खूण माळिकेची ।
बाबाजी आपलें सांगितलें नाम । मंत्र दिला रामकृष्ण हरी ॥

बाबाजी हें तुकोबांच्या गुरूचें नांव. त्यांनीं आपलें बाबाजी हें नांव सांगतांना राघवचैतन्य केशवचैतन्य ही माळिकेची खूण सांगितली. केशव तेच बाबाजी ह्मटल्यास ' माळिका ' कोठें राहते ? एकाच पुरुषाची ' माळिका ' कशी होईल ? राघव, केशव या माळिकेंतला मी बाबाजी आहे असें त्यांनीं सांगितलें हेंच म्हणणें युक्त आहे. शिवाय या अभंगांत तुकोबांनीं आपली त्रयी सांगितली आहे असें मानणें उचित आहे. वंश दोन प्रकारचे समजले जातात, एक मांसवंश व एक विद्यावंश. गुरूपदेशानंतर निस्सीम गुरुभक्त सर्वस्वी गुरूचेच होऊन जातात. मुलीचें लग्न झाल्यावर मग तिचा संसार जसा सासरकडचा, नातें नांव संबंध सर्व सासरचे लावून ती पूर्णपतिपरायण झाल्याचें दर्शविते; तसेंच गुरुशिष्यांचें नातें आहे. ' पतिव्रते जैसा भ्रतार प्रमाण ' तसा गुरुभक्तांना गुरु प्रमाण. ज्ञानेश्वरमहाराजांचे निवृत्तिनाथ हे वडील बंधु, पण उपदेश झाल्यानंतर तें गुरूचें होऊन पहिलें नातें संपलें, म्हणून त्यांनीं आपणांस निवृत्तिदास, निवृत्तिनाथसुत असें म्हटलें

आहे. याच न्यायानें एकाजनार्दन, विठारेणुकानंदन, इ० गुरुभ-
क्तांचीं नांवे पडलीं आहेत. गुरुशिष्यांचें नातें असें आहे. आपण
संसारी लोक श्राद्धपक्ष करितांना किंवा रोजही ' रामचंद्रनारायण-
कृष्णशर्माणां हरितसगोत्राणां ' अशा प्रकारें आपल्या त्रयीचा
उच्चार करित असतो, त्याचप्रमाणें तुकोबांनीं वरील चरणांत आ-
पल्या त्रयीचा उच्चार केलेला आहे. तुकोबांचे गुरु बाबाजी चैत-
न्य, परमगुरु केशवचैतन्य व परात्पर गुरु राघवचैतन्य अशी ही
गुरूची त्रयी आहे व सांप्रदायिक परंपरेंतून ती तशीच समजली
जाते. ह्या दृष्टीनें हे तिघे किंवा दोघे गुरुबंधु होत असें एका दो-
घांनीं लिहिलें आहे तें चुकीचें आहे. आतां हे तीन पुरुष वेगळे
आहेत हें तुकोबांच्या पुढील परंपरेंतही कसें समजलें जातें तें पाहूं:-

(२) तुकोबांच्या अभंगांच्या ज्या वह्या पंढरीस, देहस त्यांच्या
वंशजांकडे अगर अन्यत्र त्यांच्या शिष्यांकडच्या वंशजांकडे आहेत
त्यांत प्रारंभीं तिघांनाही वेगवेगळें नमन आहे. पंढरीस तुकोबांच्या
वंशजांकडे जी अभंगांची गाथा आहे तिचे प्रारंभीं " श्रीगु-
रुपरंपरा ॥ श्रीराघव चैतन्य ॥ श्रीकेशव चैतन्य ॥ श्रीबाबा चैतन्य ॥
गुरुमंत्र रामकृष्ण हरी ॥ " असा उल्लेख आहे. इंदुप्रकाश गाथेचा
प्रारंभही " श्रीनिवृत्तिनाथाय नमः ॥ श्रीज्ञानेश्वराय नमः ॥ श्रीराघव-
चैतन्य श्रीकेशवचैतन्य श्रीबाबाचैतन्य सद्गुरुभ्यो नमः ॥ " असाच आहे.

(३) निळोबाराय परंपरेच्या अभंगांत म्हणतात:-

राघवचैतन्यें केलें अनुष्ठान । त्यासी द्वैपायनें कृपा केली ॥ ४ ॥

राघवाचरणीं केशव शरण । बाबाजीशीं पूर्ण कृपा त्याची ॥ ५ ॥

(४) बहिणाबाई म्हणतात:-

तेणें राघवीं विचार ठेविलासे ॥ ७ ॥

केशवचैतन्य बाबाजीचैतन्य । झालेसे प्रसन्न तुकोबासी ॥ ८ ॥

केशव व बाबाजी हे एकच असते तर दोन्ही नांवांपुढें चैतन्य.

असें पद आले नसते. शिवाय ' झालेसे ' ह्या क्रियापदांत एकवचन नाही. बहिणाबाई देवारीं भांडण यावरील २४ व्या अभंगान्त (पृ. स. १४६) म्हणतात:—

बाबाजीचे हाते तुकोबाचें ऋण । फेडविलें जाण येणें खरें ॥७॥

(५) महिपतबावांचेही हेच सांगणें आहे. तेही गुरुपरंपरा देतांना हे तिन्ही पुरुष भिन्नभिन्न असेच म्हणतात. पुढील ओवी (भक्तलीलाभूत अ० ५-२९७) स्पष्टच आहे:—

राघवचैतन्य जगविख्यात । केशवचैतन्य महाभक्त ।
बाबाचैतन्य प्रसिद्ध संत । ज्यांणीं भक्तिपंथ स्थापिला ॥

(६) बहिणाबाईचे शिष्य दीनकवि म्हणतात:—

राघो चैतन्ये भरी । केशो चैतन्ये पूर्ण लहरी ।
बाबाचैतन्या परी । तेचि ते लाधली ॥ २८ ॥

(७) रंगनाथस्वामींनीं आपल्या संतमालिकेंत ' राघवचैतन्य केशवचैतन्य । बाबाचैतन्य तुकोबा ' (१७) ह्याप्रमाणें तुकोबांचा त्यांच्या त्रयीसह उल्लेख केला आहे.

(८) देहु येथील अनेक जुन्या हस्तलिखित वाडांतून ' राघवचैतन्य याचे शिष्य केशवचैतन्य याचे शिष्य बाबाजीचैतन्य याचे शिष्य तुकोबाचैतन्य ' असेच लिहिलेले मला आढळले. हीं वाडे तुकोबांच्याच घराण्यांनील पुरुषांनीं लिहिलेलीं असल्यामुळे तुकोबांच्या घराण्यांत केशवचैतन्याहून बाबाचैतन्य हे पुरुष भिन्न असल्याचें स्पष्ट दिसते.

ह्या प्रमाणाष्टकावरून ' चैतन्य कल्पतरू ' कर्त्या निरंजनबावांचें अदृहासाचें सांगणें कीं केशव व बाबाजी हे एकच पुरुष होत हे म्हणणें खोटें ठरते.

जर ओतुरास ' केशवचैतन्यांची ' समाध प्रसिद्ध आहे म्हणून सांगतात आणि राजर्षी हे आपण केशवचैतन्यांचे वंशज आहोत

हणून हणतात तर मग बाबाजीचैतन्यांची समाध कोठे आहे ? ओतुरास एकच समाध आहे, ती गांवापासून एक मैलावर आहे व ती केशवचैतन्यांची आहे असे म्हणतात.

१२ वरील सर्व विवेचनावरून तुकोबांची त्रयी निश्चित आहे, पण राघवचैतन्यांच्या मार्गे जावयास निर्बाध सर्वसंमत प्रमाण उपलब्ध नाही असेच म्हणावे लागते. राघवचैतन्यांचा वडवान् सिद्धांसी संबंध त्रिप्यास विलकूल आधार नाही, तसेच बंगालच्या श्रीकृष्णचैतन्यांच्या संप्रदायाशीही तुकोबांचा दूरचाही संबंध दिसत नाही. बंगाल्यांत श्रीकृष्णचैतन्य उर्फ गौरंगप्रभु नांवाचे एक विख्यात कृष्णभक्त पंधराव्या शतकांत होऊन गेले. बंगालभर श्रीकृष्णभक्तीचा त्यांनी प्रसार केला व आजही बंगाल्यांत जी कृष्णभक्ति लोकप्रिय झाली आहे ती त्यांच्याच प्रभावाचे फळ होय. श्रीकृष्णचैतन्यांचे अत्यंत प्रेमळ व रसभरित चरित्र बाबू शिशिरकुमार घोस यांनी इंग्रजी भाषेत लिहिले आहे. आंग्लभाषाभिज्ञांनी ते अवश्य वाचावे. त्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागाच्या २६२ व्या पृष्ठावर (इ. स १८९८ ची आवृत्ति) बाबूंनी लिहिले आहे की, “ पुण्याचे संत तुकाराम हे गौरंगप्रभूचे किंवा त्यांच्या शिष्याचे शिष्य होते हे ठरवणे अनवश्यक आहे म्ह० ही गोष्ट उघडच आहे. ” गौरंगप्रभु पंढरपुरांतून गेले, पंढरपूर हे तुकोबांचे गांव होते, गौरंगप्रभूंची स्वप्नांत उपदेश करायचीच पद्धत होती इ० गोष्टी त्यांनी लिहिल्या आहेत, त्यामुळे तुकोबांना गौरंगप्रभूंचा किंवा त्यांच्या कोणातरी शिष्याचा उपदेश झाला होता असा कित्येकांचा समज झालेला आहे, पण तुकोबांचा बंगाल्यांतील चैतन्यसंप्रदायाशी दूरचाही संबंध लावतां येईल असे मला वाटत नाही. एक तर कृष्णचैतन्य समाधिस्थ होऊन तुकोबांच्या जन्मकाली ७५ वर्षे झाली होती. त्यांचा काल शके १४०७-१४५५ हा होय, यानंतर ७५

वर्षांनीं तुकोबांचा जन्म झाला ! कृष्णचैतन्यांनींच बाबाचैतन्यांच्या रूपानें स्वप्नांत येऊन तुकोबांस उपदेश केला असें कोणी म्हणेल तर मग कृष्णचैतन्यांचे मार्गें केशव व राघव चैतन्य हे होते असें म्हणावें लागेल, पण हेही कोणी पत्करणार नाही. अर्थात् श्रीकृष्णचैतन्य हे तुकोबांचे गुरु होते असें बिलकूल मानतां येत नाही. आतां राघवचैतन्य हे कृष्णचैतन्यांचे शिष्य होते असें मानलें तर कृष्णचैतन्यांच्या प्रसिद्ध शिष्यांत राघवचैतन्य या नांवाचे कोणी पुरुष नाहीत व राघवचैतन्यांचे गुरु कृष्णचैतन्य होत यास कोठेही प्रमाण नाही, म्हणून कृष्णचैतन्य किंवा त्यांचे कोणी शिष्य तुकोबांचे गुरु होते हे ह्मणण्यास आधार नाही. शिवाय बंगाल ओरिसा प्रांतांत जो कृष्णचैतन्यांचा संप्रदाय आहे तो मध्वाचार्यांच्या द्वैतपंथांतून निघाला आहे. त्यांत राधाकृष्णांची भक्ति विशेष आहे. चैतन्य व वालुभं संप्रदायांत राधाकृष्णभक्तीचें विशेष माहात्म्य आहे, महाराष्ट्रीय (तुकोबासगट) कोणत्याही भक्ताच्या उपासनेंत राघवेचें तसें विशिष्ट माहात्म्य नाही. शिवाय तुकोबांचा संप्रदाय द्वैताचा नव्हे, अद्वैताचा आहे. तुकोबांच्या अभंगांत अद्वैतसिद्धांत स्पष्टच आहे. या कारणास्तव त्यांच्या संप्रदायाचा कोणत्याही निव्वळ द्वैती संप्रदायाशीं संबंध जोडणें शक्य नाही. चैतन्यसंप्रदाय व महाराष्ट्रीय भागवतसंप्रदाय हे दोन्ही कृष्णभक्तीचे संप्रदाय खरे, पण चैतन्यसंप्रदायाचें कोणतेंही विशिष्टत्व तुकोबांच्या अभंगांत नाही व महाराष्ट्रीय भागवतधर्माचे प्रवर्तक जे ज्ञानेश्वरनामदेवनाथादि कृष्णभक्त त्यांच्या आचारविचारांहून रेसभरही निराळेपण तुकोबांच्या अभंगांत व चरित्रांत नाही, मग महाराष्ट्राबाहेरचे संस्कार त्यांच्यावर घडले असें ह्मणण्यांत तात्पर्य काय आहे ? बंगालच्या कृष्णचैतन्याविषयी आमचा प्रेमादर आहे, पण त्यांच्या संप्रदायाशीं तुकोबांचा दूरचाही संबंध लावण्यास कांहीं एक आधार

नाहीं हें स्पष्ट सांगितलें पाहिजे. कृष्णभक्तीचे वैष्णवसंप्रदाय भरत-
खंडांत बरेच आहेत, पण त्या प्रत्येकाचे कांहीं विशिष्टत्व आहे. तसें
पंढरपूरच्या वैष्णवसंप्रदायाचेंही विशिष्टत्व आहे. तें विशिष्टत्व ज्ञाने-
श्वरींत प्रथम प्रकट झालें व त्याच मोहरेवर नामदेवनाथतुको-
बादि आपले सर्व संत गेले आहेत. या सर्वांची सर्वबाबतींत पूर्ण
एकवाक्यता आहे. आपलें सोडायचें नाहीं, बाहेरचें सहसा ध्या-
यचें नाहीं हा जो महाराष्ट्रीयान्त एक प्रकारचा चिवटपणा आहे,
व तुकोबांच्या स्वभावांतही मराठ्यांची जी चिकाटी व धडाडी
आहे त्या दृष्टीनें पाहिलें तरी बंगालच्या चैतन्यसंप्रदायाशीं तुको-
बांचा अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नाहीं असें स्पष्ट झणवें लागतें.

१३ स्वप्नांत गुरूचा उपदेश झाल्यानंतरच मला कवित्वस्फूर्ति
झाली असें तुकोबांनीं आत्मचरित्रपर अभंगांत ह्मटल्याचें वाचकांस
आठवतच असेल. या तुकोबांच्याच खास उद्गारावरून त्यांनीं गुरू-
पदेशापूर्वीं कवित्व केलें नव्हतें हें उघड आहे. ही कवित्वस्फूर्ति
त्यांना नामदेवांच्या प्रेरणेनें झाली. व्युत्पत्तीच्या बळावर कविता
करणारे कवि पुष्कळ सांपडतात, पण प्रसादाचा रंग दैवी स्फूर्ती-
वांचून येत नसतो. तुकोबांना स्फूर्ति कशी झाली याबद्दल त्यांचे
स्वतःचे दोन अभंग आहेत:—

नामदेवें केलें स्वप्नामार्जीं जागें । सर्वें पांडुरंगें येवोनीयां ॥ १ ॥

सांगितलें काम करावें कवित्व । वाउगें निमित्त्य बोलों नये ॥ २ ॥

माप टाकी सळे धरिली विठ्ठलें । थापटोनी केलें सावधान ॥ ३ ॥

प्रमाणाची संख्या सांगे शतकोटी । उरले ते शेवटीं लावी तुकाश ।

पांडुरंगासह नामदेव स्वप्नांत आले, त्यांनीं स्वप्नांत मला जागें
केलें व सांगितलें कीं ' कवित्व कर, वाणी व्यर्थ वेंचूं नकोस. तूं
कवितेचें माप टाकीत चल, तुझा अभिमान विठोवानें घेतला आहे
असें नामदेवांनीं मला काम सांगितलें व थापटून जागें केलें. शत-

कोटी अभंगांचें प्रमाण नामदेवांनीं सांगितलें व त्यांनीं अभंग करून जी बाकी संख्या राहिली होती ती, तुकोबा म्हणतात, मी पुरी केली.'

द्याल ठाव तरी राहेन संगती । संतांचे पंगती पायांपाशीं ॥ १ ॥
आवडीचा ठाव आलोसं टाकून । आतां उदासीन न धरावें ॥ २ ॥
शेवटील स्थळ नीच माझी वृत्ति । आधारें विश्रांती पावईन ॥ ३ ॥
नामदेवापायीं तुक्या स्वप्नीं भेटी । प्रसाद हा पोटीं राहिलासे ॥ ४ ॥

तुम्ही आश्रय द्याल तर तुमच्या संगतीला राहीन, संतांच्या पंगतींत (ओळींत, माळिकेंत) पायांपाशीं राहीन. अगदीं शेवटचें स्थळ मला पुरें. माझी चित्तवृत्ति अजून मलिन आहे. पण आपल्या आधारानें राहून मी विश्रांति पावेन. नामदेवानें पांडुरंगाला बरोबर आणल्यामुळें तुकोबांला स्वप्नांत पांडुरंगाचें दर्शन झालें व स्वप्नांतून जागे झाल्यावरही त्याच्या प्रसादाचा आनंद चित्तांत भरून राहिला.

वरील दोन्ही अभंगांचा स्पष्टार्थ वर दिला आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं—तुकोबांना स्वप्नांत पांडुरंग व नामदेव यांचें दर्शन झालें. ' यापुढें लोकांशीं वृथा भाषण करण्यांत वाणी खर्च न करितां ती कवित्व करण्यांत खर्च कर. तूं आपला अभंगांमार्गे अभंग बोलत जा. पांडुरंगानें तुझा अभिमान घेतला आहे. तो तुझ्या पाठीशीं उभा आहे. तुझ्या वाणींत प्रेम, प्रसाद, स्फूर्ति देण्याचा देवाचा संकल्प झाला आहे ' असें नामदेवांनीं तुकोबांस देवाच्या समक्ष आश्वासन दिलें. शतकोटि अभंगांचा नामदेवांचा संकल्प होता पण तो कांहींसा अपुरा राहिल्यामुळें बाकीचे अभंग रचून तुकोबांनीं ती संख्या पुरी केली. दुसऱ्या अभंगांत तुकोबांनीं देवाची

१ महिपतवावांनीं भक्तिलीलामृत अ० ३२ मध्यें शतकोटीचा हिशेब असा दिला आहे कीं नामदेवांनीं ९४ कोटी ४० लक्ष अभंग रचून शेवटीं ९ लक्ष

प्रार्थना केली आहे. तुकोबा पांडुरंगांस विनवितात, ' देवा ! तुम्ही
 आश्रय घाल, कृपा कराल तर मी ज्ञानोवा, नामदेव, नाथ, कबीर
 यांच्याच निरंतर संगतींत राहीन, त्यांचा अनुभव अंगी जडेल
 असे सायास करीन. अशा संतांच्या मालिकेंत अगदी शेवटचें
 स्थळ मला दिलेंत तरी पुरे ! ते सर्व महात्मे पुण्यपुंज होते. अद्याप
 माझ्या वृत्तींत मलिनता आहे असें मला भय वाटतें. पण आपला
 व यांचा आधार असला ह्मणजे मी शुद्धमति होऊन आपल्या स्व-
 रूपां समरस होऊन परमानंद पावेन. ' ह्यानंतर स्वप्नांत तरी देवा-
 ची भेट झाली हा नामदेवाचाच उपकार आहे असें कृतज्ञतापूर्वक
 आठवून तुकोबा ह्मणतात कीं स्वप्नांतून जागृतींत आल्यावर मी
 आपल्याकडे पाहूं लागलों तों हें स्वप्न अनेक मिथ्या स्वप्नांपैकीं नसून
 देवभक्तांच्या भेटीचा व कृपेचा आनंद माझ्या हृदयांत संचरला आहे
 व त्यांचा प्रसाद मजवर खास झाला आहे असें मला जाणवलें !

अभंग लळिताचे केले व बाकीचे ५ कोटी ५१ लक्ष अभंग तुकोबांस करण्यास
 सांगितलें ! तुकोबांच्या मुखांतून एकंदर अभंग किती प्रगट झाले याची वरो-
 बर मोजमाप करितां येत नाहीं. यासंबंधानें दोन अभंग प्रसिद्ध आहेत. 'वेदाचे
 अभंग केले श्रुतिपर ' हा अभंग इंद्रप्रकाश गाथेच्या चरित्रभागांत दिला
 आहे. यांत १ कोटी अभंग भक्तिपर, १ कोटी ज्ञानपर, एक कोटी अनुभव-
 पर मिळून ३ कोटी, ७५ लक्ष वैराग्यपर व ७५ लक्ष नामपर मिळून आणखी
 दीड कोटी, असे एकंदर ४॥ कोटी ठोकळ विषयांवरील अभंग झाले. शिवाय
 ६० हजार उपदेशपर व ६० हजार रूपवर्णनपर मिळून १ लक्ष २० हजार.
 बाकीचे कांहीं श्रुतिपर, आत्मबोधपर वगैरे असा एकंदर हिशेब सरासरी ५ कोटी
 ७० लक्षांचा दिला आहे ! याशिवाय असाच एक दुसरा अभंग मला मि-
 ळाला आहे त्यांत ७ कोटी अभंग तुकोबांनीं केल्याचें सांगून त्यापैकीं ६॥ कोटी
 अभंग गणपतीनें स्वहस्तानें लिहिल्याचें सांगितलें आहे ! कसेंही असो आपल्या
 बांध्याला महाराजांचे साडेचार हजारच उरले आहेत ही गोष्ट खरी !!

प्रकरण आठवें.

चित्तशुद्धीचे उपाय.

तुका ह्मणे मना पाहिजे अंकुश । नित्य नवा दीस जागृतीचा ॥६॥

* * * *

बैसोनी निवांत शुद्ध करी चित्त । तथा सुखा अंतपार नाही ॥ १ ॥

येवोनी अंतरीं राहील गोपाल । सायासाचें फळ बैसालियां ॥ २ ॥

१ अध्यात्मसार. २ नाथांचें चिरंजीवपद व तुकोबांची सावधानता. ३ तुकोबांनी साधनमार्ग कां धरिला ? त्यांच्या लोकप्रियतेचें बीज. ४ मनोजयाचा उपाय. ५ तुकोबांच्या मनाशीं झटापटी. ६ कनककांताविषयक वैराग्य. ७ लौकिकाची चाड. ८ जनसंगाचा कंटाळा. ९ छलकवादकांच्या उपसर्गानें झालेला मनःक्षोभ. १० एकांतवास व त्याचें सुख. ११ अहंकार कसा मावळला. १२ स्वदोषांचें निवेदन. १३ सत्संग व १४ नामसंकीर्तन.

१ जीव ब्रह्मच आहे. ब्रह्माहून वेगळा नाही हा जर शास्त्राचा सिद्धांत व संतांचा अनुभव आहे तर आपल्या ब्रह्मस्वरूपाची प्रतीति सर्व जीवांस कां नसावी ? ब्रह्म सर्वगत सदा सम आहे, परमात्मा जवळी अंतरीं आहे, सर्व भूतांच्या हृदयांत आहे, सर्वभूतांतरात्मा आहे, सर्वव्यापी सर्वसाक्षी आहे, जळीं स्थळीं काष्ठीं पाषाणीं भरला आहे, तथावीण रिता ठाव नाही—हें जर खरें आहे तर तो सर्वास सर्वकाळीं सुलभ कां नसावा ? ' तरी पवित्र आणि रम्य । तेवींच सुखोपाय सुगम्य । आणि सुसुख परमधर्म्य । वरी आपणपां जोडे ॥ (ज्ञाने० ९-५५) ह्म० ब्रह्मसुख पवित्र, उत्तम, सुगम्य, सुसुख, सुखोपाय, सुधर्म्य असें जर आहे तर सर्व जीवांच्या उड्या

त्यावरच कां पडत नाहीत ? चार दमड्यांसाठी जे अहर्निश धडपड-
तात त्यांनी अशा अनायासे मिळणाऱ्या परमसुखाच्या मार्गे कां
लागू नये ? आयत्या ब्रह्मसुखाचा आस्वाद न घेतां संसार दुःखसा-
गर आहे, भवनदी दुस्तर आहे, मायामोह दुर्धट आहे, विषय-
वासना अनिवार आहे असें नित्य रडगाणे गात हे संसारालाच
विळखा घालून कां बसतात ? आपले सहजसिद्ध अमरपद सोडून जन्म-
मरणाच्या नांवाने खडे कां फोडितात ? मोक्ष दुर्लभ कां म्हणतात ?
परमार्थ विकट कां वाटतो ? जपतपाध्ययनादि नाना साधनांचे सायास
कां करितात ? घरचे स्वानंदसाम्राज्य टाकून विषयांचे काचमाणि गोळा
करणारे रंक कां बनतात ?—

याचाच तर सत्पुरुषांना चमत्कार वाटतो ! जीव अशी उलटी भाषा
बोलतात याचे त्यांना परकाष्ठेचे हंसू येते. ही मृत्युलोकची उफराटी
राहाटी पाहून त्यांना विस्मय वाटतो. ते म्हणतात:—सोडा, हें
बोलणे सोडा, उलट बोलायला शिका, उलट पाहायला लागा. मी
जीव आहे, संसारी आहे, दुःखी आहे हें वाटणे सोडा व मी ब्रह्म
आहे, मुक्त आहे, सुखी आहे असें म्हणा म्हणजे तुम्ही खरोखरीच
मुक्त व सुखी आहांत ! किल्ली उजवीकडून फिरवीत बसलात ती
डावीकडून फिरवा की कुलूप झटकन उघडेल. जातां तिकडे न
जातां उलट खा, पुढे न पाहतां मार्गे पहा, बाहेर न पाहतां आंत
पहा, ओथ सोडून उगमाकडे वळा की खरोखरीच तुम्ही मुक्त आ-
हांत, सुखी आहांत, ब्रह्मरूप आहांत ! यांत अवघड काय आहे ?
परमार्थ याहून निराळा कोठे आहे ? जीव आपल्या संकल्पानेच
बांधला आहे व संकल्पानेच मोकळा आहे. मी बद्ध जीव आहे
असें हा घोकीत बसला आहे म्हणून जन्ममरण, पापपुण्य, विधि-
निषेध, बंधमोक्ष, इ० गिरक्या खात हा भोंवडत आहे; पण पायां-
चे चवडे सोडून नळिकायत्रांवरून उड्डाण करणाऱ्या पोपटाप्रमाणे

यानें अहं व मम हे दोन संकल्प सोडले तर हाही तत्क्षणीं मुक्त आहे. कोण कोणाला बांधतो व कोण कोणाला सोडवितो ? एक संकल्प ! संकल्प करावा तसा मनावर चित्रपट उभा राहतो. संकल्प, कल्पना, संसार, वासना, वृत्ति, मन, माया हे 'सप्तही एकरूपी' आहेत. संकल्पानें जर जीव बांधला आहे तर संकल्प सुटला कीं हा मुक्त आहे. अहंमम या दोन दोष्यांनीं हा जखडला आहे तर या दोष्या सोडल्या कीं मुक्तपण सहजच आहे. संकल्पाचें किडाळ जळून गेलें कीं, जीवाचा हिणकसपणा जाऊन त्याचेंच सोनेच होतें. तें सिद्धच आहे. कल्पनेचेंच बंधन व कल्पनेचाच मोक्ष. आपलें आपण बंधमोक्षरहित निर्विकल्प निरंजन सुखरूप ठायींचे ठायींच साहोंत. पण—

अश्रद्धधानाःपुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ गीता. ९-३ ॥

जीव ही श्रद्धा बाळगील तर तत्क्षणीं तो मुक्त आहे. जीवाची तशी एकदम श्रद्धाच होत नाही म्हणून परमार्थप्राप्तीचा खटाटोप त्याला करावा लागतो. साधनांचे कष्ट करावे लागतात.—

२ तुकोबांनीं हा सगळा वेदांत शतशः वाचला, ऐकला व सांगितला होता. ते ठरलेल्या साधनमार्गानें चालले होते. पंढरीची वारी, एकादशी व्रत, कथाकीर्तनश्रवण, सद्ग्रंथाभ्यसन हें सर्व त्यांचें निग्रहपूर्वक चाललें होतें. गुरुप्रसाद झाला होता. नामदेवरायांनीं स्वप्नांत भेट देऊन कवित्व करण्याची स्फूर्ति दिल्याप्रमाणें कीर्तनप्रसंगीं व अन्य-स्थळींही अभंगांचे लोट त्यांच्या मुखावाटें लोटत होते. श्रोते धन्यवाद देत होते. कीर्तिही चहूंकडे फैलावत चालली होती. संत म्हणून कित्येक मानू लागले होते, लोक पायांवर डोकें ठेवून कोणी त्यांच्या वक्तृत्वाची, कोणी कवित्वशक्तीची, कोणी साधुत्वाची तारीफ करीत होते. एकंदरींत बस्तान चांगलें बसत चाललें होतें ! २७।२८

वर्षांचें वय. या वयांत इतकी लोकमान्यता मिळण्याचें थोड्यांच्याच प्रारब्धी असतें. पण बहुतेक अर्धवट परमार्थी एवढ्यावरच संतुष्ट होऊन गुरुत्वाचा बाजार मांडतात व शेवटीं आपला बोजवारा उडवून घेतात ! अशीं उदाहरणें आपल्या डोळ्यांसमोरही थोडीथोडकीं नाहींत. पांचचार वर्षें झटून परमार्थ करावा, चार दोन स्वप्नदृष्टांत, थोडाफार साक्षात्कार झाला कीं तेवढ्यानेच कृतार्थता मानावी, भोंवतळीं उदो उदो करणारीं शुद्धभावाचीं पण भोळींवापुडीं गोळा होतात त्यांच्या मुखांनीं स्तुतिस्तोत्रें. ऐकून आतां मी कृतार्थ झालों असें वाटून तेथेंच मुक्काम करावा, रिद्धिसिद्धींचे थोडेसे मासले पाहून भुलून वाट चुकावी व ब्रह्मपर्वताच्या पंचवीस पायऱ्या चढून वर गेला असल्यास पन्नास पायऱ्या गडगडून खालीं रसातळास जावें असा प्रकार शेंकडों ठिकाणीं होत असतो ! ज्यांचा आरंभच दांभिकपणांत असतो त्यांची गोष्ट सोडून द्या, पण जे मनोभावे परमार्थाला लागतात त्यांतलेही शेंकडोजण याप्रमाणें नित्य गडगडत असतात. अशासाठीं नाथांनीं ' चिरंजीवपद ' ह्मणून एक ४२ ओव्यांचें बहारीचें प्रकरण लिहिलें आहे. साधकांनीं तें सावधानतेसाठीं निरंतर डोळ्यांपुढें ठेवावें. विषय केवळ प्रापंचिकांनाच नाडतात असें नसून साधकांनाही कसें फशीं पाडतात हें यांत नाथांनीं सांगितलें आहे. साधकाला प्रथम अनुताप आणि वैराग्य पाहिजे. तो देहसुखाला लालचावेल तर सारा परमार्थ मूळांतच खुंटेल. ' त्याग केला पूज्यतेकारणें । सत्संग सोडुनि पूजा घेणें । शिष्यममता धरोनि राहणें । हें वैराग्य राजस. ' हें परमार्थ बुडविणारें वैराग्य कुचकामाचें होय. घर सोडून मठ बांधला, बायकापोरें सोडून शिष्यशाखा मिळविली यानें काय साधलें ? विषयभोगेच्छा समूळ सांडणें, व प्रारब्धानें विषय प्राप्त झाले तरी तेथून मन निष्टंक काढणें हें सात्विक वराग्यच साधकाला अवश्य पाहिजे. विषय आणि जनमान ह्य. लौकिक-

प्रतिष्ठा यांचा साधकानें सर्वथा त्याग केला पाहिजे. शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पांचही विषय साधकाला कसें झकवितात ते पहा: जनाला थोडे वैराग्य दिसलें कीं ते याची स्तुति, सन्मान व पूजा करितात, हा हरीचा अवतार आह्वाला तारावयाला प्रगट झाला आहे असें नित्य स्तुतिस्तोत्र गातात, 'महाराज' ह्मणून गौरव करितात— व याला ती शब्दगोडी लागून हा भुलतो. 'महाराज' ह्मणून स्तुति करितील तेच याला आवडतात. व इतर अप्रिय होतात. मौज ही कीं स्तुति करणारेच पुढें मार्गें निंदा ही करूं लागतात, पण हा मात्र स्तुतीच्या शब्दाला भुलून स्वहिताला कायमचाच मुक्तो. शब्द-विषय साधकाला याप्रमाणें नाडतो. याच्या भोंवती नाचणारे कित्येक याला मृदु आसनें देतात, सुंदर पलंग, उंची वस्त्रेपात्रें व देवाला उचित असे उपचार देतात, नरनारी शुश्रूषा करितात, हातपाय मस्तक रगडतात, मग हा त्या मृदुस्पर्शाला भुलतो, देहकष्ट याला नकोसे वाटतात या प्रमाणें स्पर्शविषय याला बाधक होतो. याच न्यायानें जन गोडगोड खाळं घालतात, याला आवडेल तें पुरवितात, सुमनहार, चंदनाच्या उट्या, केशरविलेपन, मधुर गायन, इ० रूप, रस, गंध हे विषयही त्याला बुडवितात. पण हा सावध राहत नाही. याला पूजकांची ममता लागते. कोमळ कंठकासारखें याचें कोवळें वैराग्य अशा संगतींत पार मोडून जातें. याप्रमाणें हा जनमानाच्या नादीं लागतो. अस हजारो साधक आजवर दुबले आहेत. यांतून पुन्हां वर डोकें निघणें कठिण, 'जरी कृपा उपजेल भगवंतीं । तरीच मागुता होय विरक्त. ' खरा विरक्त कसा असतो ?—

तो विरक्त कैसा ह्मणाल ! जो मानलें साडी स्थळ ।

सत्संगीं राहे निश्चळ । न करी तळमळ मानाची ॥ २६ ॥

मांडीना स्वतंत्र फड । म्हणे अंगा येईल अहंता वाड ।

धरुनि जीविकेची चाड । न बोले गोड मनधरणी ॥ २७ ॥

नावडे प्रपंचजनीं बैसणें । नावडे कोणासी बोलणें ।

नावडे योग्यता मिरवणें । बरवें खाणें नावडे ॥ २८ ॥

नावडे लौकिक परवडी । नावडती लेणीं लुगडीं ।

नावडे परान्नगोडी । द्रव्यजोडी नावडे ॥ २९ ॥

नावडे स्त्रियांत बैसणें । नावडे स्त्रियांचें पाहणें ।

नावडे स्त्रियांचें रगडणें । त्यांचें बोलणें नावडे ॥ ३० ॥

स्वस्त्रीसही कार्यापुरतें । पाचारावें स्पर्शावें निरुतें ।

परी आसक्त होवोनि तेथें । सर्वथा चित्तें नसावें ॥ ३४ ॥

नरनारी शुश्रूषा करिती । भक्तिममता उपजविती ।

परी शुद्ध जो परमार्थी । तो स्त्रियांचे संगतीं न बैसे ॥ ३५ ॥

अखंड एकांतीं बैसणें । प्रमदासंगीं न राहणें ।

जो निःसंग निरभिमानें । त्यापें बैसणें सर्वदा ॥ ३६ ॥

कुटुंबआहाराकारणें । अकल्पित न मिळे तन्ही कोरान्न करणें ।

ऐसे स्थिती जें वर्तणें । तें जाणणें शुद्ध वैराग्य ॥ ३७ ॥

ऐसी स्थिति नाहीं ज्यासी । तंव कृष्णप्राप्ती केंची त्यासी ।

यालागीं कृष्णभक्तासी । ऐसी स्थिति असावी ॥ ३८ ॥

या दहाच सुंदर ओव्यांत नाथांनीं साधकाला किती उत्कृष्ट मार्ग दाखवून दिला आहे. खऱ्या विरक्ताच्या अंगीं हीं सर्व लक्षणें सहज असतात. ज्याचें कोमळ वैराग्य असेल त्यानें हा आरसा निरंतर आपल्यापुढें ठेवावा. ढिलेपणाचें वर्तन करून अखेर फसणारे बापडे सर्वकाळीं सर्वस्थळीं रगड असतात, पण खऱ्या विरक्ताचा आदर्श असें तुकोवारा-यासारखे पुरुष विरळ, त्यांनाच कृष्णभेटी होऊन चिरंजीवपद मिळतें. तुकोवांचें वैराग्य तीव्र जळजळित, त्यांची आत्मसंशोधनाची जागृति अखंड, नित्य अंतरंग शोधीत राहून आंतले चोर हुडकून काढून त्यांना धुडावून लावण्याची तत्परता भारी. असा आत्मपरीक्षणाचा अभ्यास ठेवल्यानें चित्तशुद्धि होत असते, मलिनसंस्कार धुवून जातात व नवे जडत नाहीत, साधकाला हा अभ्यास डोक्यांत तेल घालून अहोरात्र करावा लागतो. हा अभ्यास तुकोवांनीं कसा

केला हें आपणांस आतां पहावयाचें आहे. ग्रंथाध्ययन झालें, गुरू-पदेश झाला तरी ज्याचें त्यानेंच जागृत राहून आत्मशोधनाचें कार्य सतत केलें पाहिजे. मन हें ओढाळ गुरूं आहे, त्याच्या गळ्यांत वैराग्याचें लोढणें अडकवून त्याची चाल मंद करीत करीत त्याला बश केलें पाहिजे. मनोनिग्रहावांचून इतर साधनें केव्हांही फोल होतात. मनोजय न झाल्यानें मोठमोठ्यांच्या तपश्चर्या भंग पावल्या आहेत, मी मी ह्मणणारे वीर नेस्तनावूत झाले आहेत, बडे बडे पंडित ज्ञानाच्या गिरिशिखरावरून रसातळाला गेले आहेत. मन बलिष्ठ आहे. दुर्जय आहे, दुराराध्य आहे.

तुका म्हणे येणें । बहु नाडिले शाहणे ॥ ४ ॥

ह्मणून विषयांकडे सतत धांवणाऱ्या मनोव्याघ्रावर पल्याण घालून जो त्याला मार्गें वळवील त्याची करामत सर्वांहून अधिक आहे. 'सोपें वर्म परी मन नाहीं हातीं' ही सर्वांची रड आहे ह्मणून—

मार्गें परतवी तो बळी । शूर एक भूमंडळीं ॥ २ ॥

असो. तुकोबांनीं मनाशीं कशा झटापटी केल्या, त्याला भगवंताच्या साहाय्यानें व कृपेनें वठणीवर आणण्यास काय काय परिश्रम केले, आशा, ममता, तृष्णा, प्रतिष्ठा, गर्व, लोभ इ. वृत्ति सावधानतेनें कशा जिंकल्या व ह्याप्रमाणें चित्तशुद्धीचा मार्ग धैर्यानें व निग्रहानें कसा चोखाळला हें आपणांस पाहावयाचें आहे.

३ येथें प्रथम एक गोष्ट नीट लक्ष्यांत ठेवली पाहिजे ती सांगून ठेवतो. तुकोबाराय सिद्ध कोटींतले पुरुष, वैकुंठाहून जगाचा उद्धार करण्यासाठीं भूलोकीं अवतरलेले, त्यांना चित्तशुद्धीच्या साधनांची गरज काय होती अशी कित्येक भाविकांना शंका येण्यासारखी आहे. जगाला वेदनीतीचा मार्ग दाखविण्यासाठीं, भक्तीचा डांगोरा पिटण्यासाठीं, संतमार्ग चोखाळण्यासाठीं आम्ही वैकुंठाहून आलों, देवाचा निरोप घेऊन आलों, असें तुकोबाराय स्वतःच जर सांगत

आहेत तर मग इतर सामान्य जीवांप्रमाणे तुकोबांनीं चित्तशुद्धीचे उपाय धुंडले व त्याप्रमाणे मग साधनसायास करून ते लोकोद्धाराच्या कार्यास समर्थ झाले हे ह्मणण्यांत तात्पर्य काय ? जगाला उद्धरण्यास जे आले त्यांचें चित्त अशुद्ध कधीं होतें कीं त्यांना साधनांची आवश्यकता भासावी ? ते मूळचेच मनाचे मालक होते तेव्हां त्यांना मनोजयासाठीं व मलिनवृत्ति शोधण्यासाठीं सायास करावे लागले हे ह्मणणे गैर नाही का ? अशी भाविकांना पुढील भाग वाचतांना शंका येणे साहजिक आहे, त्यांस पुन्हां एकवार येथें उत्तर देऊन ठेवतो. भगवंताचीं व अवतारी महात्म्यांचीं चरित्रे म्हणजे त्यांनीं मनुष्यरूपानें येऊन केलेल्या त्यांच्या लीला होत. त्यांच्या चरित्रभर त्यांचें विभूतिमत्त्व ज्ञात्यांना स्पष्ट दिसत असतें. विभूतिमत्त्वाशिवाय त्यांचीं चरित्रे इतकीं पुण्यपावन, उज्ज्वल, व लोकोपकारक झालींच नसतीं. विभूतिमत्त्वाशिवाय इतकीं निर्विघ्न कार्यसिद्धि, इतकी तेजस्विता, इतकें यश त्यांना मिळालें नसतें. मनीं धरिलें तें करून दाखवणें ही काहीं सामान्य सिद्धि नव्हे. हे सर्व खरें, तथापि विभूतींनाही मनुष्यदेह घेऊन आल्यावर मनुष्यांसारखीच लोकसंपादणी करावी लागते, एरव्हीं त्यांच्या चरित्रांपासून जीवांना बोध ध्यायला जागा उरली नसती. महात्म्यांच्या चरित्रांत दैवी भाग व मनुष्यभाग असे दोन अंश प्रगट असतात. दैवीभागाचें आपण साश्चर्य कौतुक करावयाचें असतें, व त्यावरून त्यांचें विभूतिमत्त्व जाणावयाचें असतें. त्यांतील मानवी चरित्र जें असतें तें आपल्याला उदाहरण घालून देण्यासाठीं असतें. गीतेंत भगवंतांनीं विश्वरूप दाखवून आपल्या ईश्वरत्वाची प्रतीति दाखविली आणि 'ममवर्तमानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः' (३-२३) हें तत्त्व सांगून वर्णाश्रमादि धर्मांनीं लोकस्थिति कायम रहाण्याचे नियमही बांधून दिले. रेड्याकडून वेद बोलवणें, भित्त चालविणें या गोष्टींनीं ज्ञानोबारायांनीं

आपलें ईश्वरत्व दर्शविलें आणि पैठणच्या ब्राह्मणांकडून शुद्धिपत्र मिळविण्याच्या खटपटीनें मनुष्याला उचित असा वर्तनक्रमहि सुचविला. तुकोबारायांनीं सदेह वैकुंठगमन करून आपलें विभूतिमत्त्व जातां जाता जगाला शेवटीं दाखवून दिलें आणि जन्मभर साधकाची दशा संभाळून जगाला भगवद्भक्तीचा धोपट मार्ग घालून दिला. ह्यांत त्यांचा परम कारुणिकपणाच स्पष्ट दिसून येतो. 'भूतांची दया हें भांडवल संतां'हें म्हणणें त्यांनीं स्वतः वागून सत्यसें जाणविलें आहे. तुकोबारायांनीं चित्तशुद्धीचे जे उपाय केले ह्मणून पुढें वर्णन येणार आहे त्यांतील हें बीज लक्ष्यांत ठेवून सदर प्रकरण किंबहुना महाराजांचें हें संपूर्ण चरित्र वाचावें. तुकोबाराय आपलें हृदय जितकें मोकळें करून बोलले आहेत तितक्या मोकळेपणानें दुसरे कोणी बोलले नाहींत. सर्वांना एकाच मुक्कामावर जावें लागतें. कोणाच्या उड्या मोठ्या पडतात, कोणाच्या लहान असतात. गोगलगाय शंभर पायांनीं चालत असून मंदमंद चालते, आणि वाघोबाची एकच उडी पण बारा हातांवर पडते. कोणी पिपीलिकामार्गानें जातात, कोणी विहंगममार्गानें जातात. एखादा गणिती चार उड्यांतच उदाहरण सोडवून त्याचें उत्तर काढतो, एखाद्याला क्रमानें जाऊन बारा उड्यांत तें उत्तर मिळतें. पहिल्याच्या बुद्धिमत्तेचें कौतुक होतें तरी क्रमानें सर्व पायऱ्या दाखविण्याची रीत सर्व विद्यार्थ्यांना समजते. त्यांतही चार उड्यांत उत्तर काढण्याइतकी बुद्धिमत्ता अंगीं असून जो शिक्षक मधली कोणतीही पायरी न गाळतां सर्व क्रम सर्वास समजावून देतो तो अत्यंत लोकप्रिय होतो ! त्याची रीत सर्वास समजते, त्याच्याच मार्गानें सर्वास जावेंसें वाटतें, व जो सावधानतेनें त्याच्या पावलावर पाऊल देऊन जातो त्याला त्याच मुक्कामावर जातांही येतें. तुकोबांचा हाच मार्ग होता व अशा मार्गदर्शित्वामुळेच ते अत्यंत लोकप्रिय झाले आहेत ! 'संसारतापे

तापलों मी देवा ' येथपासून तों ' तुका झाला पांडुरंग ' येथपर्यंत वाटेंतले सर्व मुक्काम तुकोबारायांनी आपल्या अभंगांत स्पष्ट दाखविले आहेत. ' पतित मी पापी शरण आलों तुज ' हा पहिला दगड ठोकला तर तेथपासून तों ' बीज भाजुनि केली लाही । आह्मां जन्ममरण नाही ' या शेवटच्या मुक्कामापर्यंत वाटेंत मैलामैलावर दगड रोवून त्यांनी हा भक्तिमार्गाचा रस्ता इतका धोपट करून दिला आहे की तुकोबांची अभंगवाणी हृदयांत ठेवून प्रत्येक मैल शोधित साधकानें बेधडक अखेरच्या मुक्कामावर डोळे मिटून (कां उघडे ठेवून ?) जावें ! आजवर पुष्कळांनी पुष्कळ रस्ते बांधले असतील; पण लहानथोर, सूज्ञअज्ञ, ब्राह्मणमहार, समर्थदुबळे, पुण्यपापी या सर्वांना निःशंकपणें जाण्यायोग्य असा सुगम, रुंद व आनंददायक रस्ता जसा तुकोबारायांनी बांधला आहे, असा कोणीही कोठेही बांधलेला नाही. जमीन वेदोनागायणाची, पण तुकोबांनी कांहीं जुने दगड व कांहीं नवे स्वतः सायासानें फोडलेले दगड लावून हा राजमार्ग--नव्हे संतमार्ग--तयार केला आहे. जें ज्याला पाहिजे तें त्याला येथें मिळतें. मार्ग ओळखीचा वाटतो. तुकोबांच्या संगतीनें मनाला हुरूप येतो. मार्ग दूरवरचा तरी सुसाध्य वाटतो. आपल्या मनांत असेल तें येथें भेटतें, हवें तें मिळतें, न कळत पाऊल पुढें पडत जातें. वाटेंत रम्य उपवनें आहेत. त्यांत खुशाल रमावें व त्रिविध तापांपासून मुक्त व्हावें. जागोजाग अभंग--आरसे लावले आहेत त्यांत सावकाश आपले तोंड पाहत बसावें व त्याची मलिनता काढून तें स्वच्छ करावें. रहदारीचा रस्ता असल्यामुळे संगतीचा दुष्काळ नाही. रस्ता निर्भय, रम्य आहे. तुकोबांनी स्वतः जीवापाड कष्ट सोडून हा दिव्य मार्ग तयार केला आहे. आपण त्यांच्याबरोबर येथवर चालत आलों, पुढेंही त्यांच्या संगतीनेचें चालत चालूं. त्यांनी कसकसे कष्ट सोसले हें त्यांच्या मुखानेंच ऐकूं. ते स्वतः आतां कष्टाच्या पार

आहेत, तरी या रस्त्यावर त्यांची नजर आहे. चोरचहाडांचा त्रास या रस्त्याला अगदी कमी आहे. चला तर आतां तुकोबांनीं मनोजय कसा केला; लौकिकापासून ते कसे झटकले, जनसंबंध सोडून ते एकांत-चासांत कसे रमले, अहंकारादि घरांतल्या चोराला त्यांनीं कसे दटावले भगवंताचें साह्य कसे मागितलें व मिळविलें, सर्व साधनांचें सार जें नामसंकीर्तन तें सत्संगतींत व एकांतांत किती आवडीनें केलें हा सर्व त्यांच्या चरित्राचा मनोरम भाग त्यांच्याच मुखानें आपण स्वस्थपणानें ऐकूं व त्यांच्याच कृपेनें आपणही एकेक कोस त्यांच्या मागोमाग जाऊं !

४ तुकोबांनीं आपल्या मनास परोपरीनें आळविलें आहे. मनोजयावांचून परमार्थ लटका आहे. दुनियेचें राज्य मिळवितां येईल, पण मनोजय करणें परमदुर्घट आहे, म्हणून पृथ्वीचें राज्य संपादणाऱ्या चक्रवर्ती राजापेक्षां मनाला कदांत वागविणाऱ्या साधूंची योग्यता सर्व देशांत फार मोठी समजली जाते. युरोपांत येशूख्रिस्त व साक्रेटीस यांची मान्यता कोणाही राजाला कधीं मिळाली नाहीं. आपल्या प्रिय भरतभूमींतही 'अनंतचि झाले जन्मोनियां मेले । होवोनियां गेले रावरंक ' पण शुक्राचार्य, भीष्म, हरिश्चंद्र, मारुतिराय, भरत, शंकराचार्य, तुळसीदास, मिराबाई, रामदास, एकनाथ, तुकोबाराय, ज्ञानोबाराय, शिवाजी राजे, अहल्याबाई इ० मनोजय करणाऱ्या सत्पुरुषांना जो मान आहे तो दुसऱ्या कोणाला मिळाला आहे ? याचें कारण मनावर खोगीर ठेवून अंतःशत्रूस जिकणाऱ्या वीराची योग्यता अश्वारूढ होऊन रणांगणांत रिपुदळे लोळवणाऱ्या शूरपेक्षांही जास्त आहे. प्रन्हाद आपल्या बापास म्हणाला, "बाबा ! आधी चित्तांतला आसुरभाव टाकून द्या कारण कीं तोच तुमचा खरा शत्रु आहे. ' समं मनो घत्स्व न सन्ति विद्विषः ' म्ह० मन साम्यस्थितीत ठेवा, उच्छृंखळ व कुमार्गाकडे सहज धांवणाऱ्या मना-

पेक्षां दुसरा प्रबळ शत्रु कोणी नाही. मनाची समता राखणे हीच अनंताची महारूजा आहे" (भागवत ७-८-१०) योगवासिष्ठांत व भागवतांत मनोनिग्रहाचे उत्तम उपाय सांगितले आहेत. भागवतांतले (स्कंध ११-२३) भिक्षुगीत अवश्य पहावे. आपल्या सुखदुःखाला कारण दुसरे लोक नाहीत, देवता नाही, ग्रहकर्मकाल यांपैकी कोणीही नाहीत, तर केवळ मन आहे. संसार मनःकल्पित आहे. त्रिगुणात्मक अनंत वृत्ति मनापासून उद्भवतात. दान, स्वधर्म, यमनियम, कर्म, ज्ञान, सद्ब्रते या सर्वांचा उद्देश तरी मनाचे नियमन करावे हाच होय. 'परोहि योगो मनसः समाधिः' ह्य० मनाची निश्चळता हाच परम योग आहे. ज्याचे मन समाहित-शांत आहे त्याला दानादिकांची आवश्यकता नाही, बरे ज्याचे मन समाहित नाही त्याला ही साधने अनुपयुक्त आहेत ! इंद्रचंद्रादि देव मनाचे अंकित झाले, पण मन कोणाच्या अंकित राहत नाही. अशा दुर्जय मनावर जो स्वार होईल तो सर्व बलिष्ठांनून बलिष्ठ होय ! मन काळाला आटपत नाही, मनाला रोग होत नाही, मन रोडावत नाही, मनाला पकडायला त्याचे स्थान सांपडत नाही ! तर मग असें हें मन वश व्हावे कसे ? नाथांनी 'जेविं हिरोनि हिरा चिरिजे । तेवीं मनेचि मन धरिजे' हा मनोजयाचा सर्वोत्कृष्ट उपाय सांगितला आहे. हिऱ्यानेच जसा हिरा चिरला जातो, त्याप्रमाणे मनानेच मन जिंकले जाते. मनाला चुचकारून हरिगुरुभजनीं राबवावे, रंगवावे, स्वरूपीं भरावे हा एकच मनोजयाचा उपाय आहे. 'मनासज्जना भक्तिपंथेचि जावे' याप्रमाणे समर्थानीं मनाला २०५ श्लोकांनीं आळवून हरिभजनाची गोडी दाखविली आहे. मन चंचल व दुर्निग्रह आहे असें अर्जुन म्हणाला तेव्हां 'अभ्यासेन-तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते' (गीता ६-३५) असा मनो-

जयाचाच देवानीं स्वतः उपाय सांगितला. ह्यावर ज्ञानोबाराक म्हणतात:—

वैराग्याचेनि आधारे । जरी लाविले अभ्यासाचिये मोहरे ।

तरी केतुलेनि एकें अवसरें । स्थिरावेल ॥ ४१९ ॥

यया मनाचें एक निकें । जे देखिले गोडीचिया ठाया सोके ।

ह्मणोनि अनुभवसुखचि कवतिकें । दावीत जाइजे ॥ ४२० ॥

एकीकडून वैराग्याचीच्या ज्वाळांनीं चित्ताला जागें करून विषय सोडायला लावायचें व दुसरीकडून हरिचितनाची गोडी चाखवायची, याप्रमाणें वैराग्य व अभ्यास ह्या दोन्ही साधनांचा मारा करून मनोदुर्ग सर करायचा असतो. अभ्यास गुरुभक्तांनीं गुरुभक्तीचा करावा, प्रेमळांनीं सगुणभक्तीचा करावा व ज्ञात्यांनीं स्वरूपानुसंधानाचा करावा. तात्पर्य व फळ एकच आहे. गुरु, सगुण व निर्गुण तत्त्वतः एकच आहेत. पण आवडीप्रमाणें यांपैकीं कोणताही अभ्यास दृढ केला तरी फलनिष्पत्ति एकच होते. या मनाचा एक मोठा गुण आहे कीं तें जेथें लगटेल तेथून तें उठायचें म्हणून नाही ! त्याला प्रपंचाची गोडी आहे तर ही विश्वरचना दग्धपटवत् आहे हें त्याला सतत जाणवून तें प्रपंचाला विटेल असें दृढतम वैराग्य ठेवावें व दुसरीकडून त्याला परमार्थाची गोडी लावीत लावीत हरिभजनीं समाधी घावी ! मनानेंच मनाला मारणें, मन हरिभजनीं रंगवून उन्मन करणें, हरिस्वरूपीं झगटून मन मनपणानें नुरवणें ह्मणजेच मनोजय करणें होय ! नाथ ह्मणतात:—

या मनाची एक उत्तम गती । जरी स्वयें लागलें परमार्थीं ।

तरी दासी करी चारी मुक्ती । दे बांधोनि हातीं परब्रह्म ॥६८७॥

मन स्वयें परमार्थीं लागेल तर मोक्षाचें गांठोडें आणून हातांत देईल, परब्रह्म हस्तगत होईल. एवढा महलाभ मन वश झाल्यानें होतो.

गति अधोगति मनाची हे युक्ति । मन लावी एकांतीं साधुसंगें ॥१॥

५ आतां मनोजयाचें हें महत्त्व व वर्म जाणून तुकोबांनीं मन कसें जिंकलें तें आपण पाहूं. ते म्हणतात:—

मग करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धिचें साधन ।

मोक्ष अथवा बंधन । सुखसमाधान इच्छा ते ॥१॥

गति अथवा अधोगति देणारें मन आहे. मन सकळांची माडली आहे. साधक, वाचक, पंडित, श्रोते, वक्ते या सर्वांना बाहू उभारून तुकोबा सांगतात कीं ' मनावांचून दुसरें दैवत नाही, याला आधीं प्रसन्न करून घ्या. ' मन प्रसन्न करून घेणें ह्मणजे त्याला विषयाच्या ओढीपासून खेचून धरून हरिभजनाच्या खुंट्याला बांधणें होय ! मनावर सदा राखण पाहिजे, हें जेथें जेथें जाईल तेथून तेथून सावध राहून याला परतवलें पाहिजे.

तुका ह्मणे मना पाहिजे अंकुश । नित्य नवा दीस जागृतीचा ॥ ४ ॥

नित्य जागृत राहून या मनाला आवरावें लागतें. मदोन्मत्त हत्ती जसा अंकुशावांचून आवरत नाही त्याप्रमाणें हें चंचल मन अखंड सावधानता राखल्यावांचून ठिकाणावर राहतच नाही. तुकोबांनीं मनाला कधीं दैवत ह्मणावें, कधीं चंचल म्हणावें, कधीं दुर्जन म्हणावें, पण सर्व प्रसंगीं देवाला स्मरून देवावर त्याला संभालण्याचा भार टाकावा. मनुष्य आपल्या बुद्धीनें या चंचल मनाला किती आवरील ? किती सावध राहील ? एका क्षणांत पन्नास ठिकाणीं भयान्याच्या मारणारें हें मन देवानें कृपा केली तरच आवरणारें आहे.

आवरितां मन नावरे दुर्जन । घात करी मन माझे मज ॥२॥

अंतरीं संसार भक्ति बाह्यात्कार । ह्मणोनि अंतर तुझ्यापायीं ॥३॥

देवा ! हें मन पहा संसाराचेंच चिंतन करितें. तुझ्या माझ्यांत हाच एक मोठा अडसर आहे. माझे भज पूजन होतें पण अंतरींहीं संसाराचें ध्यान सुटत नाही तोंवर मला चं हें मला ढोंगच वाटतें. नारायणा ! धांव धांव. तूच माझे अंतर भरून रहा.

कामकोध आड पडले पर्वत । राहिला अनंत पैलीकडे ॥ १ ॥

नुल्लंघवे मज न सांपडे वाट । दुस्तर हा घाट वैरियांचा ॥ २ ॥

देवा ! या मनापार्यां मीं फार हिंपुटी (कष्टी) झालों आहे. 'भयभीत पोटी सदा दुःखी' असा मी आहे. हे मनाचे विकार तुला नाही ना आवरतां येत ?—

आवरितां तुझे तुज नावरती । थोर वाटे चितीं आश्चर्य हें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे माझ्या कपाळाचा गुण । तुला हांसे कोण समर्थासी?४

मनाच्या अनंत ऊर्मि पाहून एखादवेळ तुकोबांनीं अत्यंत निराश व्हावें ! 'तुका ह्मणे माझा न चले सायास' हें मोकळेपणानें देवाला सांगावें.

आतां कैचा मज सखा नारायण । गेला अंतरोन पांडुरंग ॥

मी उदास झालों तरी देवा ! तुम्ही मात्र उदास होऊं नका. मन माझे चपळ न राहे निश्चळ । घडी एक पळ स्थिर नाहीं ॥ १ ॥
आतां तूं उदास न हो नारायणा । धांवे मज दीना गांजिलेंसे ॥ २ ॥

या मनाला कोंडायला जावें तर हें अधिकच बेफाम होतें.

अधिक कोंडितां चरफडी ! भलतीकडे घाली उडी ॥ १ ॥

भजन नावडे श्रवण । धांवे विषय अवलोकून ॥ ४ ॥

याला जागृतींत व स्वप्नांत दोन्ही वेळ राखूं तरी किती ?

मज राखे आतां । तुका ह्मणे पंढरिनाथा ॥ ७ ॥

नित्य या मनासी विचार करितों पण पहावें तर 'हें तों अनावर विषयलोभी' आहे. आपल्या बळें हें राखूं पाहतों पण मी 'न देखे हें जाळें उगवतां' असा निराश होतो. 'अनंत उठती चित्ताचे तरंग' हें देवा ! तुम्हांला काय दिसत नाही ?

कोण तुम्हांवणि मनाचा चालक । दुजें सांगा एक नारायणा ॥

तुमच्यावांचून मनाचा चाळक दुसरा कोणी असेल तर त्याचें तरी घर दाखवून द्या, तुमची कास सोडून मी त्यालाच धरीन !
निरोधितों परी न मोडे विकार । बहू हीं दुस्तर विषयद्वारें ॥ १ ॥
राहतेती तुम्ही भरोनी अंतरीं । होतों तदाकारीं निर्विषयाचि ॥ २ ॥

मनाचा पुष्कळ निरोध करून पाहिला पण मनाचे दुष्ट विकार मोडत नाहीत, विषयांचीं द्वारे अशीं हीं इंद्रियें फार वाईट आहेत. हीं बाहेरून निरंतर घरांत विषय आणीत असतात, मनाची व इंद्रियांची गट्टी फारां दिवसांची असल्यामुळे त्यांनीं विषय आणले कीं श्रवणमननादि साधनांनीं जमवलेले परमार्थविचार क्षणांत विसरून मन तात्काळ विषयाकार होतें. म्हणून नारायणा ! तुम्ही अंतर भरून रहाल तरच तरणोपाय आहे. अंतर तुम्ही भरलेलें पाहतांच हे विषय बाहेरच्या बाहेर राहतील. देवा ! करुणाकरा नारायणा ! या हो या. माझे अंतर भरून तुम्हीच सर्वदा येथें नांदा. देवा ! तुम्ही ह्याला 'तूं हीं इंद्रियें आवर, मी मनाचें पाहून घेईन'पहा देवा ! हें नका बोलूं !

एकाचेंही मज न घडे दमन । अवधीं नेमून कैसा राखों ॥

देवा माझ्या बळानें मला एकही इंद्रिय आवरतां येत नाही, मग हीं सगळीं मी कसा आवरूं ? इंद्रियें आवरतां येत नाहीत, मन ताब्यांत नाही. सारा अंधकार दिसतो—

तुका ह्याने झाली अंधळ्याची परी । आतां मज हरी वाट दावी ॥४॥

* * * * *
त्यांनीं मध्येच एखादवेळ मनाला गोड शब्दांनीं आळवावें. बा मना ! तूं आपला पंढरीचा ध्यास घे कसा, मग तूं सांगशील तें मी ऐकेन.

मना एक करीं । ह्याने मी जाईन पंढरी ।

उभा विटेवरी । तो पाहेन सांवळा ॥ १ ॥

बा मना ! मी रामकृष्ण हरी म्हणून, कथेला उल्हासानें जाईन, संतांच्या पायां लागेन असें म्हण. तूं मात्र एवढें साह्य करः—

नाचे रंगीं वाहे टाळी । होय सादर ते काळीं ।

तुका ह्याने मळी । सांडुनियां अंतरीची ॥ ४ ॥

मी रंगशिलेवर हरीच्या प्रेमानें नाचेन तेव्हां अंतरीची मळी सांडून तूं सादर हो. मना ! तूं ह्या इंद्रियाबरोबर वणवण हिंडून

थकला असशील. तुला एक अखंड विश्रांतीची जागा दाखवितो. चल, आपण तुपण तेथें अखंड सुख भोगूं.

देवाचिये पायीं मना देई बुडी ! नको धांवो वोढी इंद्रियांचे ॥ १ ॥
सर्वसुखें तेथें होती एकवेळे । न सरती काळें कल्पांतींही ॥ धु
जाणें येणें खुंटे धांव येरझार । न लगे डोंगर उसंतावे ॥ २ ॥
सांगणें तें तुज इतुलेंचि आतां । मानीं धन कांता विषतुल्य ॥ ३ ॥
तुका ह्मणें तुझे हातीं उपकार । उतरों हा पार भवसिंधु ॥ ४

* * * * *
पुन्हां मनाचें गाव्हाणें देवाकडे न्यावें, हरीवर सर्व भार टाका-
वा, शरणागत व्हावें, प्रेमानें देवावर कोपावें हे चाललेच होतें.
'तुम्ही देवा माझा करा अंगीकार' असें देवा ! मी आतां नाहीं
ह्मणणार. व्हायचें तें होऊन गेलें. तुमची आणि आमची दोघां-
चीही पत्त गेली—

आतां दोहीं पक्षीं लागलें लांछन । देवभक्तपण लाजवीलें ॥ ध्रु० ॥

तुमचें ठीकच आहे. विश्वनाथ तुम्ही, थोर. जग तुमची नापत्त
झाली असें ह्मणायला धजणार नाहीं, माझी मात्र—पण झालें काय ?
सांगूं ? एका—

एकांतीं एकलें न राहे निश्चय । न राहेचि पळ मन ठायीं ॥ ३ ॥
पायीं महत्वाची पडली शृंखळा । बांधविला गळा स्नेहाहातीं ॥४॥
शरीर सोकलें देखिलियां सुखां । कदान्न हें मुखा मान्य नाहीं ॥५॥
तुका ह्मणे झाला अवगुणांचा थारा । वाढली हे निद्रा आळस बहु ॥
देवा ! मी आतां वायां गेलोंच आहे. महत्वाची शृंखळा पायांत
पडली आहे, बायकापोरांच्या स्नेहकर्दमांत रुतलों आहे, दिसेल तें
सुख शरीर मागतच आहे, कदान्न जीभ पत्करीत नाहीं, तिला चांगलें
चांगलें गोडघोड पाहिजे, निद्रा, आळस वाढत्या प्रमाणावर आहे—
याप्रमाणें सगळ्या दोषांचें मी घर झालों आहे. क्षणभर एकांतांत
निश्चळ बसून तुझे चिंतन करावें तर पळभरही मन स्थिर राहत

नाहीं ! देवा ! आतां आमच्या भक्तपणाला व तुमच्या देवपणाला दोघांनाही काळोखी लागली !

न संडवे अन्न । मज न सेववे वन ॥ १ ॥

ह्यणउनि नारायणा । कीं व भाकितों करुणा ॥ २ ॥

देवा ! माझे सारे अवगुण मला समजतात, पण करूं काय ? मन अनावर आहे, इंद्रिये अनावर आहेत, वाचेनें बोलतो पुष्कळ पण बोलल्याप्रमाणें वर्तन होत नाही. अशा स्थितीत—मन इंद्रिये एकीकडे व मी एकीकडे अशा या विषम परिस्थितीत—तुम्ही मध्यस्थ झाले पाहिजे तरच हा कलह मिटेल !

माझे मज कळों येती अवगुण । काय करूं मन अनावर ॥ १ ॥

आतां आड उभा राहे नारायणा । दयासिंधुपणा साच करीं ॥ ध्रु०

घाचा वदे परी करणें कठीण । इंद्रियां आधीन जालों देवा ॥ २ ॥

तुका ह्यणे जैसा तैसा तुझा दास । न धरीं उदास मायबापा ॥३॥

मी आहे अशाचा असा पत्करा व दयासिंधुपण सत्य करून दाखवा !

‘ मन आवरा, मन आवरा ’ याप्रमाणें नित्य देवाची प्रार्थना

करीत असतांनाही मन स्वाधीन होत नाही व दयासिंधु वोळत

नाहीं अशा समजुतीनें गजबजून तुकोबा म्हणतात:—

काय करूं आतां या मना । न संडी विषयाची वासना ।

प्रार्थितांही राहेना । आदरें पतना नेऊं घाली ॥ १ ॥

आतां धांवे धांवे गा श्रीहरी । वायां गेलों नाहीं तरी ।

न दिसे कोणी आवरी । आणिक दुजा तयासी ॥ ध्रु० ॥

न राहे एके ठायीं एक घडी । चित्त तडतडां तोडी ।

भरले विषय भोवडी । घालूं पाहे उडी भवडोहीं ॥ २ ॥

आशा तृष्णा कल्पना पापिणी । घात मांडला माझा यांणीं ।

तुका ह्यणे चक्रपाणी । काय आजूनी पाहसी ॥ ३ ॥

घाषाणांचेही अंतःकरण उल्लेख अशा करुणस्वरानें मनाला आवरण्यासाठी नारायणाची केलेली प्रार्थना देव मुकाट्यानें ऐकत होते.

याची ही घडपड अशीच चालू द्या, या घडपडींतच मनोजयांचे बीज आहे हे जाणून देव बाह्यात्कारी तटस्थ होते. यावर कृपा केल्याशिवाय गत्यंतर नाही इतकी याची चिकाटी जबर आहे हे ओळखून देव तुकोबांची मनोजयाची घडपड पाहत होते. 'तुका ह्मणे नाही चालत तांतडी । प्राप्तकाळघडी आल्याधीण ॥' हा सिद्धांत खरा आहे, म्हणून अंतर्दामी अत्यंत कोमळ व भक्तवत्सल असे पादुरंग तुकोबांकडे अत्यंत प्रेमपडिभराने पाहत होते, मधून मधून प्रसादाची चुणूक दाखवीत होते, पण प्राप्तिसमय येईतों—या घडपडीने याची चित्तशुद्धि होत आहे ती होऊं द्या अशा विचाराने ते तटस्थपणा राखून होते, पूर्ण चित्तशुद्धि होतांच व आस्थेचा तवा तापतांच तो करुणामेघःश्याम वोळला, पण त्या गोड प्रसंगाकडे वळण्यापूर्वी तुकोबा आपल्या चित्तांतील सर्व विकार दवडण्याची व ते शुद्ध करण्याची कशी घडपड करीत होते ते आपण आणखी पाहू.

६ पैका, वायका आणि प्रतिष्ठा हे परमार्थमार्गांत तीन मोठे खडे आहेत. परमार्थमार्गांचे वाटसरू आधी थोडे, आणि या थोड्यांत कांहीं पहिल्या पैक्याच्या खड्यांत गडप होतात, त्यांतून वांचून पुढे जातात ते दुसऱ्या खड्यांत पडतात, या दोहींतून वांचून कोणी कदाचित् पुढे गेलेच तर ते तिसऱ्या प्रतिष्ठेच्या खड्यांत पडतात ! हे तीनही खडे ओलांडून जातात ते भगवत्कृपेला पात्र होण्याचा संभव असतो, पण असे फारच विरळ असतात. 'विरळा ऐसा कोणी । तुका त्याचे लोटांगणी ॥.' तुकोबांचा मनःसंयम दांडगा, यामुळे त्यांना पहिले दोन खडे सहज ओलांडून जातां आले, तिसरा प्रतिष्ठेचा खडा ओलांडून जातांना थोडेसे श्रम पडले असे दिसते ! तुकोबा वैष्णववीर प्रचंड त्यामुळे त्यांचा बाणेदारपणा पहिल्यापासून कसाला लागून ते त्यांतून लीलेने पार पडले व

तीनही खड्ड्यांच्या पैलपार गेले. प्रथम धनाचा प्रश्न. पण त्यांनी वैराग्याच्या प्रथम दर्शेतच धन पाषाणासमान, फार काय पण गोमांसासमान मानण्याचा निश्चय केला, खतपत्रे इंद्रायणीच्या डोहांत बुडवून देण्याघेण्याच्या संबंधांतून मोकळे झाले, शिवछत्रपतींनी त्यांजकडे जवाहीर पाठविलेले न पाहतां तसेच परत केले व वैराग्य लाभानंतर यावज्जीव त्यांनी धनाला नुस्ता स्पर्शही केला नाही या गोष्टींवरून पैक्याचा मोह त्यांना यावज्जन्म शिवलाच नाही हे स्पष्ट होते. आतां दुसरा मोह बायकांचा. पण याही बाबतीत ते पाहिल्या पासून अत्यंत सोंवळे राहिले. स्वस्त्रीचीही जेथे आठवण नसायची तेथे परस्त्रीचा विचारच काय राहिला ? तुकोबा रात्रीचे विठ्ठल मंदिरांतले कीर्तन आटपले कीं घंटा दोन घंटा निजलेच तर मंदिरांत किंवा घरीं निजायचे, पांढटेस उठून स्नान, विठ्ठलपूजा उरकून सूर्योदयाला इंद्रायणीच्या पार व्हायचे तें रात्री पुन्हां गांवांत आले कीं कीर्तनास उभे ! सारा दिवस भंडाऱ्यावर ग्रंथाध्ययन व नामस्मरण यांत रमलेले असायचे. अशा स्थितींत दिवसाही बायकोचीही गांठ पडायची पंचाईत मग स्त्रीवर्गाशीं दाक्षिण्याची भाषा बोलायची त्यांना फुरसत कोठून होणार ? चार चार महिन्यांत तुकोबाची गांठ पडत नाही म्हणून जिजाबाई गंगेवर व घरींदारीं शेजारच्या आयाबायांपाशीं वाणे वांटीत बसलेली आढळायची ! असले प्रखर वैराग्य ज्या पुरुषाचे त्याला बायकांचा मोह कोठून होणार ? शिवाय त्यांनीं मनाशीं एक आडाखा बांधून ठेवलेला होता:- तुका म्हणे तैशा दिसतील नारी । रिसाचिया परी आम्हांपुढें ॥

तुकोबा म्हणतात बायका समोर आल्याच तर या आस्वलीसारख्या आम्हांला वाटणार ! आस्वली गुद्गुल्या करून प्राण घेतात त्याप्रमाणें परमार्थी पुरुषानें यांचा संग बाधक होईल हें समजून यांच्यापासून चार पावले दूर राहावे हेंच श्रेयस्कर आहे असे मना-

शीं त्यांनीं ठगवून ठेवले. ' बाइल्या ' पुरुषाची त्यांनीं दोन चार अंभंगांत चांगली खरड काढली आहे. साधकाची दशा कशी असावी हे सांगतांना—

एकांतीं लोकांतीं स्त्रियांसीं भाषण । प्राण गेल्या जाण करूं नये ॥

असें त्यांनीं स्पष्ट बजावल्याचें आपण मार्गें (पृ० १४०) पाहिलेंच आहे. साधकाचें वैराग्य अभंग राहण्यास असा करडेपणा अवश्य पाहिजे, शेंकडों गुरु, बुवा, महाराज, सुधारक, नवे जुने या करडेपणाच्या अभावीं दाक्षिण्याच्या आणि वनितोद्धाराच्या गोष्टी सांगतां सांगतां घसरलेले जाण नित्यशः पाहतो व ऐकतो ! तुकोबा किंवा समर्थ असल्या वैराग्यशिखामणी साधुपुरुषांनींच स्त्रीवर्गाच्या उन्नतीकडे लक्ष पुरवावें, बाकी अर्धवटांनीं उन्नतीच्या नांवाखालीं स्वतःच अधोगतीस जाऊं नये हे उत्तम. असो. तुकोबा वैराग्याचे मेरुमणि. ते भंडाच्यावर हरिचितनांत निमग्न होऊन पडले असताना एक स्त्री, स्वयंप्रेरणेनें असो किंवा कुटाळांनीं चिथावल्यामुळे असो, पण तुकोबाचें सत्व पाहावयास तेथें एकांतांत गेली; तेव्हां तुकोबारायांनीं केलेले दोन अभंग प्रसिद्धच आहेत. पहिला अभंग त्या स्त्रीचा भाव समजतांच ते देवाला उद्देशून बोलले व दुसऱ्या अभंगांत आपला निर्धार त्यांनीं त्या बाईला सांगितलाः—

स्त्रियांचा तो संग नको नारायणा । काष्ठा या पाषाणा मृत्तिकेच्या नाठवे हा देव न घडे भजन । लांचावलें मन आवरेना ॥ १ ॥
दृष्टिमुखें मरण इंद्रियाच्या द्वारे । लावण्य तें खरें दुःखमूळ ॥ २ ॥
तुका म्हणे जरि अग्नि जाला साधु । तरी पावे बाधूं संघट्टणें ॥ ३ ॥

स्त्रियांच्या काष्ठपाषाणमृत्तिकेच्या मूर्तिही समोर नसाव्यात, लावण्य अनेक स्त्रीपुरुषांच्या नाशाला आजवर कारण झाले आहे, अग्नीनें पुष्कळ साधुत्व धारण केलें तरी त्याचा संसर्ग बाधकच होतो म्हणून नारायणा ! ज्यांत देवाचें व भजनाचें विस्मरण होतें

अशा हा स्त्रीजनांचा सहवास हानिकारक आहे. मला हा नको—
दाखवूं नकोस. तुकोबा नंतर त्या बाईस उद्देशून म्हणाले:—

पराविया नारी रखुमाईसमान । हें गेलें नेमून ठार्योचेंचि ॥ १ ॥
जाई वो तूं माते ! न करी सायास । आम्ही विष्णुदास तैसें नव्हों
न साहावे मज तुझें हें पतन । नको हें वचन दुष्ट वदों ॥ २ ॥
तुका म्हणे तुज पाहिजे भ्रतार । तरी काय नर थोडे झालें ॥ ३ ॥

तुकोबांनीं तिला माते म्हणून संबोधिले व परस्त्री ही आम्हां
विष्णुदासांला रुक्मिणीआईसारखी आहे असा आमचा निर्धार
फार मार्गेच ठरून गेला आहे असें तिला स्पष्ट सांगितलें व वाटेला
लावून दिलें. ! तात्पर्य परमार्थाला मारक असे जे कनक आणि
कांता हे दोन्ही विषय तुकोबांच्या चित्तीं केव्हांही धुसले नव्हते,
त्यामुळे या बाबतींत मनोनिग्रहाचें त्यांना कारणही पडलें नाहीं.
ते उपजताच सद्गुणी व विरक्त होते. परधन आणि परदारा यांचा
अभिलाष पामरांच्या चित्तांत असतो. त्यांच्या संबधानें ' परस्त्रीतें
म्हणतां माता । चित्त लाजविते चित्ता ' असें तुकोबांनीं म्हटलें
आहे. ज्यांना या अमंगलवृत्तींची बाधा होते पण जे विवेकवैराग्य-
पूर्वक त्यांचा निरोध करितात त्यांचें शौर्यही कमी प्रतीचें नाहीं,
पण ज्यांच्या हृदयाकाशांत असल्या हीन वृत्तींचे ढगही उठत
नाहींत त्यांनाच खरं सदाचरणी म्हणणें योग्य आहे. जो सदाचार
घसरले कीं काय असला संशय उत्पन्न करितो तो खरा सदाचार
नव्हे. पापकल्पनेचा वाराही पुण्यपुरुषांच्या चित्ताला लागत नाहीं;
तेच खरे शुचि होत. तुकोबाराय असें शुचिष्मंत होते हें काय
सांगायला पाहिजे ? ज्यांच्या निस्सीम शुचित्वामुळे देहू गांवाला
क्षेत्रपण आलें व इंद्रायणीला तीर्थपण मिळालें, ज्यांच्या दर्शनानें
हजारो जीव उद्धरून गेले, ज्यांच्या नामसंकीर्तनानें पापी तेच
पस्तावून पुण्यवंत झाले ते तुकोबाराय धगधगीत पुण्यराशि होतें

असे सांगण्याचेही कारण नाही. तात्पर्य, पैका व बायका किंवा कनक आणि कांता या जगाला भुलविणाऱ्या दोन मोहवस्तूंपासून; तुकोबा यावज्जीव मोकळे राहिले. त्यांचे वैराग्य अढळ होते.

७ मनुष्यमात्राला लौकिकाची चाड असते. लोकांनी बरे म्हणावे, लोकांत प्रतिष्ठा असावी, चारचौघांत या जा असावी, असे प्रत्येकाला वाटते. फक्त दोघांस लौकिकाची चाड नसते, एक व्यसनासक्त होऊन दुराचारांत रुतलेला असतो त्यास किंवा सत्यासत्याला मन ग्वाही करून नारळीच्या झाडासारखा सरळ जातो त्यास ! दोघेही निःसंग व निर्लज्ज बनलेले असतात ! पहिला संगांत असतो पण व्यसनदुराचारांत इतका निर्ढावलेला असतो की त्याला लोकांच्या बरेवाईट म्हणण्याची दिक्कत वाटत नाही; दुसरा आपल्या चित्तशुद्धीसाठी व निश्चित कार्यासाठी बुद्धिपुरस्सर जनसंमर्द टाळतो व आत्मविश्वासामुळे लोकांच्या स्तुतिनिंदेची तमा बाळगीत नाही. दोन्ही प्रकारचे लोक ह्या जगांत विरळच आहेत, बाकी बहुजनसमाज पाहिला तर लौकिकाच्या मार्गे लागलेला असतो. आचारविचारांत, लौकिककार्यांत किंवा वैदिक कर्मानुष्ठांत चार लोकांनी बरे म्हणावे यापलीकडे जनतेची दृष्टि नसते. गृहाचार, लोकाचार लोकांनी नावे ठेवू नयेत एवढ्याचसाठी प्रायः पाळले जातात ! चारचौघांत मिसळवे, चारचौघांसारखे वागावे, गप्पासप्पा भोजनावलि, लायबरी, मंडळे, व्याख्यानं कोठेही हा गोम्या नाही असे कोणाला वाटू देऊ नये, वर्गण्याबिर्गण्या नाक मोडीत पण बाह्यात्कार संभाळण्यासाठी देऊन सर्व ठिकाणी असोवे असाच सामान्यजनांचा लौकिकाचार आहे. आयुष्याचे कांहीं उच्च ध्येय ठरलेले नाही, महत्वाचे कार्य कांहीं अंगावर वेतलेले नाही, वेळेचे मोल समजत नाही, जन्मसार्थकाची निश्चित दिशा लागलेली नाही; जन्मास यावे कांहीं तरी करावे कसे तरी मरून जावे हाच ज्यांचा

आयुष्यक्रम असेच जीव लौकिकाचे मोठे भोक्ते असतात ! कार्य-कर्त्या पुरुषाला लौकिकाची पर्वा वाळगून चालत नाही. असो तुकोबारायांनी सत्यासत्याला मन ग्वाही करून आपला परमार्थ-मार्ग आक्रमिला तेव्हांच त्यांनी लौकिकाची बाजू सोडून दिली. ही तीन प्रकारे सोडलीः (१) जनांचा त्याग केला (२) एकांतवास धरिला व (३) स्तुतिनिंदाची किंमत मानली नाही. हे त्यांनी कसे साधले ते आपण पाहू.

८ परमार्थ्याने जनांच्या नादीं लागू नये. जन दुर्तोडी असतात हे तुकावांनी ' ऐसा हा लौकिक कदा राखवेना ' ह्या अभंगांत सांगतले आहे. लोक असेही म्हणतात व तसेही ह्मणतात. ! कसे ते पहा. ' संसार करितां म्हणती हा दोषा । टाकितां आळशी पोटापोसा ! ' आचार पाहिला ह्मणजे ह्मणतात कीं याने बाजार मांडला आहे, आचार नसला तर भ्रष्ट ! संतसंग केला तर उपदेशी ह्मणून हेळणा, न केला तर अभागी म्हणून निंदा ! निर्घनास करंटा व समर्थास ताठा चढला म्हणतात ! बोलतां वाचाळ व न बोलतां गर्विष्ठ ! भेटीला गेले तर लोंचट, न गेले तर निष्ठुर. लग्न करितां उन्मत्त, न करितां नपुंसक—असे हे जन दुर्तोडी आहेत. ' निपुत्रिका म्हणती पहा हो चांडाळ । पातकाचे मूळ पोरवडा ! ' मृदंगाला दोहीकडून थापा बसतात, त्याप्रमाणे लोक दोहीकडून बोलणारे आहेत. तात्पर्य ' ओक तैसा लोक धरितां धरवेना ' म्हणून ज्याला स्वहित पाहिजे त्याने ' त्यजूनियां जन ' हरिभक्तीचा प्रांजळ मार्ग आदरावा. व्यवहारांतही ' धनवंतालागीं । सर्व मान्यता हे जर्गी ' असा अनुभव सर्वांना आहे. इतर बाहेरचीं माणसेंच काय पण घरांतलीं, प्रेमाचीं मातापिताबंधुभगिनी भार्यासुत हीं माणसें सुद्धां द्रव्य आहे तर अधिक मानतात असा अनुभव कोणाला नाही ? अपवाद आहेत पण त्यांनीं सिद्धांतालाच बळकटी येते. पण

धनाच्या मार्गे लागून त्यांत आयुष्य घालविलें तरी अखेर कमाई काय ? 'सर्वे नये रे लंगोटी' मृत्युसमयींही जिवाचे जिवलग कोणी कामास येत नाहींत. 'तुका ह्मणे धन । भाग्य अशाश्वत जाण' याप्रमाणें अशाश्वताचा कंटाळा येऊन शाश्वत परमात्मसुख मिळविण्याचा तुकोबांचा निग्रह जसा झाला तसा जन व जनाचार यांत काळ व बुद्धि वेंचण्याचा त्यांना सहज कंटाळा आला, संगाचा बीट आला, निःसंगाचा सांगात प्रिय वाटूं लागला. 'नको नको मना गुंतूं मायाजाळीं । काळ आला जवळीं ग्रासावया' असा मनास उपदेश करून 'तुका ह्मणे माझीं न होत हीं कोणी । तुज चक्रपाणीवांचोनीयां' याप्रमाणें ते पांडुरंगाला शरण गेले. हरिनाम-संकीर्तनसुख एकांतांत भोगायला ज्यास्त सांपडतें व जनपीडाही तेथें कमी होते म्हणून ते एकांतांतच रमून गेले, 'देवाचा भक्त तो देवासीच गोड' ह्या अभंगांत इतरांना देवदासाची आवड नसते, लोक त्याला वेडावापडा म्हणतात, त्याला माझा असें प्रेमानें कोणी म्हणत नाहीं, तो 'रानीं वनीं भलते ठायीं' असतो, प्रातःस्नान विभूति-चर्चन, कंठीं तुळसीमाळा अशी त्याची मूर्ति पाहून घरचे दारचे सर्व जण त्याची निंदा करितात असें जणुं थोडें आत्मचरित्रच तुकोबांनीं सांगितलें असून शेवटीं म्हटलें आहेः—

जन्मोनीयां जाला अवधियां वेगळाह्मणोनि गोपाळा दुर्लभ तो॥९॥
 तुका ह्मणे जो या संसारा हसलातेणेंचि ठाकिला सिद्धपंथ॥१०॥
 असो. तुकोबांनीं गांवांत कीर्तनापुरता संबंध ठेवला तरी तेवढाही उपसर्ग त्यांना बाधक झाला. तुकोबांना कळकळीमुळें वाटे कीं सर्वांनीं कीर्तनाला यावें, नामसुख भोगावें व उद्धरून जावें. पण कांहीं आळशी घरींच निजायचे, कांहीं मन लावून ऐकायचे नाहींत! आपुला विचार करीन जीवांसी । काय या जनासी चाड मज ॥१॥
 आपुलें स्वहित जाणतीं सकळ । निरोधितां वळ दुःख वाटे ॥ध्रु०॥

आइको नाइको कथा कोणी तरी । जाऊनीयां घरीं निजो सुखें ॥४॥
तुका ह्मणे भाकूं आपुली करुणा । जयाची वासना तथा फळे ॥५॥
असा देवाच्या प्रीतीसाठींच कीर्तन करायचा क्रम ठेवला.

९ तरी कोणी कांहीं तर्ककुतर्क काढून छलबुद्धीनें वाद करा-
यला किंवा शंका विचारायला तुकोबांकडे येत व त्यांना सतावून
सोडीत. हाही संसर्ग तुकोबांना नकोसा झाला.

कोणाच्या आधारे करूं मी विचार । कोण देईल धीर माझ्या जीवा
संतांच्या आज्ञेप्रमाणें मी देवाचे गुण गातो. मी शास्त्रज्ञ नाहीं, वेदज्ञ
नाहीं, सामान्य शूद्र आहे. हे लोक येऊन मला त्रास देतात, माझा
बुद्धिभेद करूं पाहतात, देव असा निर्गुण आहे तसा निराकार
आहे असें ह्मणतात तर देवा ! तुझे भजन तरी करूं किंवा नको
तें सांगः—

कलियुगीं बहु कुशळ हे जन । छळितील गुण तुझे गातां ॥३॥
मज हा संदेह झाला दोहींसवा । भजन करूं देवा किंवा नको? ॥४॥
आतां नारायणा ! हे जन त्यागावें किंवा मरावें हेंच उरलें आहे !

न वजतां घरा । आह्मीं कोणाच्या दातारा ॥१॥

कां हे छळों येती लोक । दाट बळोंचि कंटक ॥४॥

नाहीं आम्हीं खात । कांहीं कोणाचे लागत ॥ २ ॥

कळे तैसी सेवा । तुका ह्मणे करूं देवा ॥ ३ ॥

नानाप्रकारचें कोरडे वाद उकरून काढणारे विद्वान् किंवा देवाची
निंदा करून भजनाला विरोध करणारे पाखांडी यांनीं तुकोबांची
जशी पाठ पुरविली होती ! त्यांची निष्ठा जणुं काय कसाला लावा-
यचा त्यांनीं विडाच उचलला होता. अशा लोकांचा ताप बहुधा
प्रत्येक साधकाला होत असतो. मात्र साधकांचें वैराग्य दृढ कर-
ण्याचें व त्यांचें भक्तिप्रेम वृद्धिंगत करण्याचे कामीं या शब्दछल-
कांचा किंवा पाखांड्यांचा उपयोग होत असतो, साधकाला आपल्या

चित्तांतले दोष शोधून काढून टाकण्याचे बाबतींतही यांचे उप-
कार कमी योग्यतेचे नसतात. निंदकाचे घर असावे शेजारी-तें एव-
ढ्याचसाठी. निंदक, छलक, वादक, कुतर्की, संशयखोर अशा जी-
वांना पुढें काय मार्ग लागत असेल तो लागो, पण साधकांच्या
उद्धाराला यांचा खरोखरीच फार उपयोग होत असल्यामुळे हे
त्याला गुरुस्थानीच आहेत ! असो.

पाखांड्यानीं पाठी पुरविला दुमालातेथें मी विठ्ठला काय बोले ॥ १ ॥
न कळे तें मज पुसती छळूनी । लागतां चरणीं न सोडती ॥ २ ॥
तुझ्या पायांवीण दुजें नेणे कांहीं । तूंचि सर्वांठायीं एक मज ॥ ३ ॥

* * * *

नको दुष्टसंग । पडे भजनांमधी भंग ॥ १ ॥
तुज निषेधितां । मज न साहे सर्वथा ॥ २ ॥
एका माझ्या जीवें । वाद करूं कोणांसर्वें ॥ ३ ॥
तुझे वर्णुं गुण । कीं हे राखो दुष्ट जन ॥ ४ ॥
काय करूं एका । मुखें सांग ह्मणे तुका ॥ ५ ॥

* * * *

अशा लोकांच्या संगतींत तुकोबांची सत्वस्थ धीरताही कधीं कधीं
भंग पावावी व क्रोधाचा आवेग त्यांना दुर्वह व्हावा, असेच एकदां
ते देवावर रागावले !—

आह्मां गांजी जन । तरी कां मेला नारायण ? ॥ १ ॥
काय आही त्याचे दास पोरटे झालों ? याची लाज काणाला ?

आही जनां भ्यावें । तरि कां न लाजिजे देवें ? ॥ २ ॥

तुका ह्मणे देश । झाला देवावीण आस ? ॥ ३ ॥

अशा छलकांवर तुकोबा एकदा कांहीं प्रसंगानें खूप संतापले,
मागाहून त्यांना पश्चात्ताप झाला व क्रोधमांगाचा विटाळ घालवि-
प्यासाठी त्यांनीं नामगंगेंत स्नान केलें ! भक्ताच्या हातून कांहीं दोष
घडल्यास अधिक नामस्मरण करणें हेंच त्याचें प्रायश्चित्त असतें.
तुकोबा ह्मणतात:—

आजी शिवला मांग । माझें विटाळलें अंग ॥ १ ॥

यासी घेऊं प्रायश्चित्त । विठ्ठल विठ्ठल हृदयांत ॥ध्रु०॥

झाली क्रोधासी भेटी । तोंडावाटे नर्क लोटी ॥ २ ॥

अनुतापें न्हाऊं । तुका ह्मणे रवी पाहूं ॥ ३ ॥

तुकोबांना ही दुर्जनसंगत त्रासदायक झाली. त्यांना भक्तभाविकांची व प्रेमळांची संगति नेहमींच असे हें आपण मार्गें (पृ० १२०—१२५) पाहिलेंच आहे. आवडते व नावडते असे उभयविध लोक ओहेत ही भावना आहे तोंवर गुणदोषविचार मनांत येतात, द्वैत-भाव जागृत राहतो, आपपरभेद मावळत नाही. ही सगळी घरांतली बाहेरची कटकट टाळण्यास एकांतवास हाच एक उत्कृष्ट उपाय आहे.

आणिकांची येती अंतरा अंतरें । सुखदुःख बरें वाईट तें ॥ ३ ॥

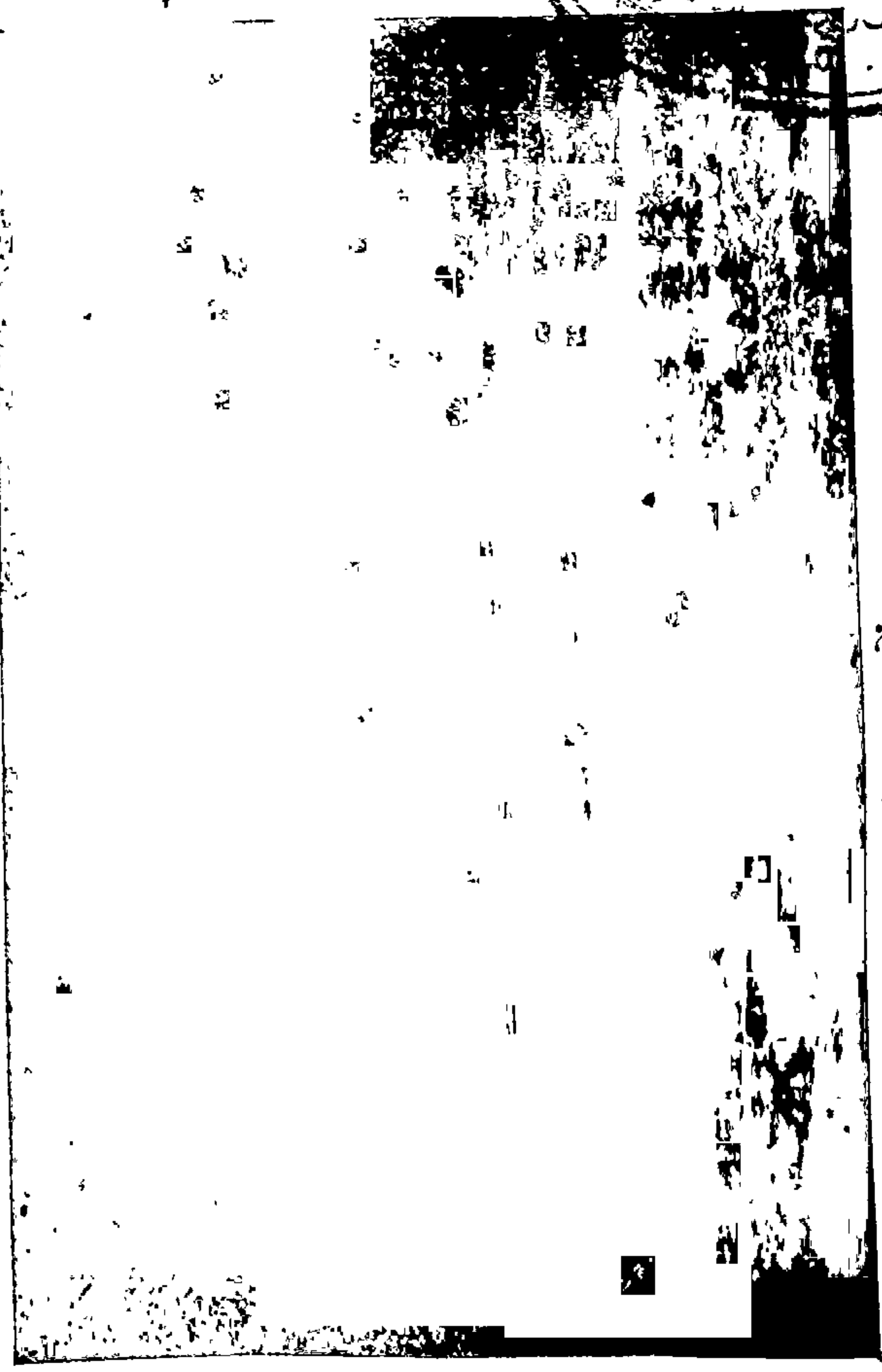
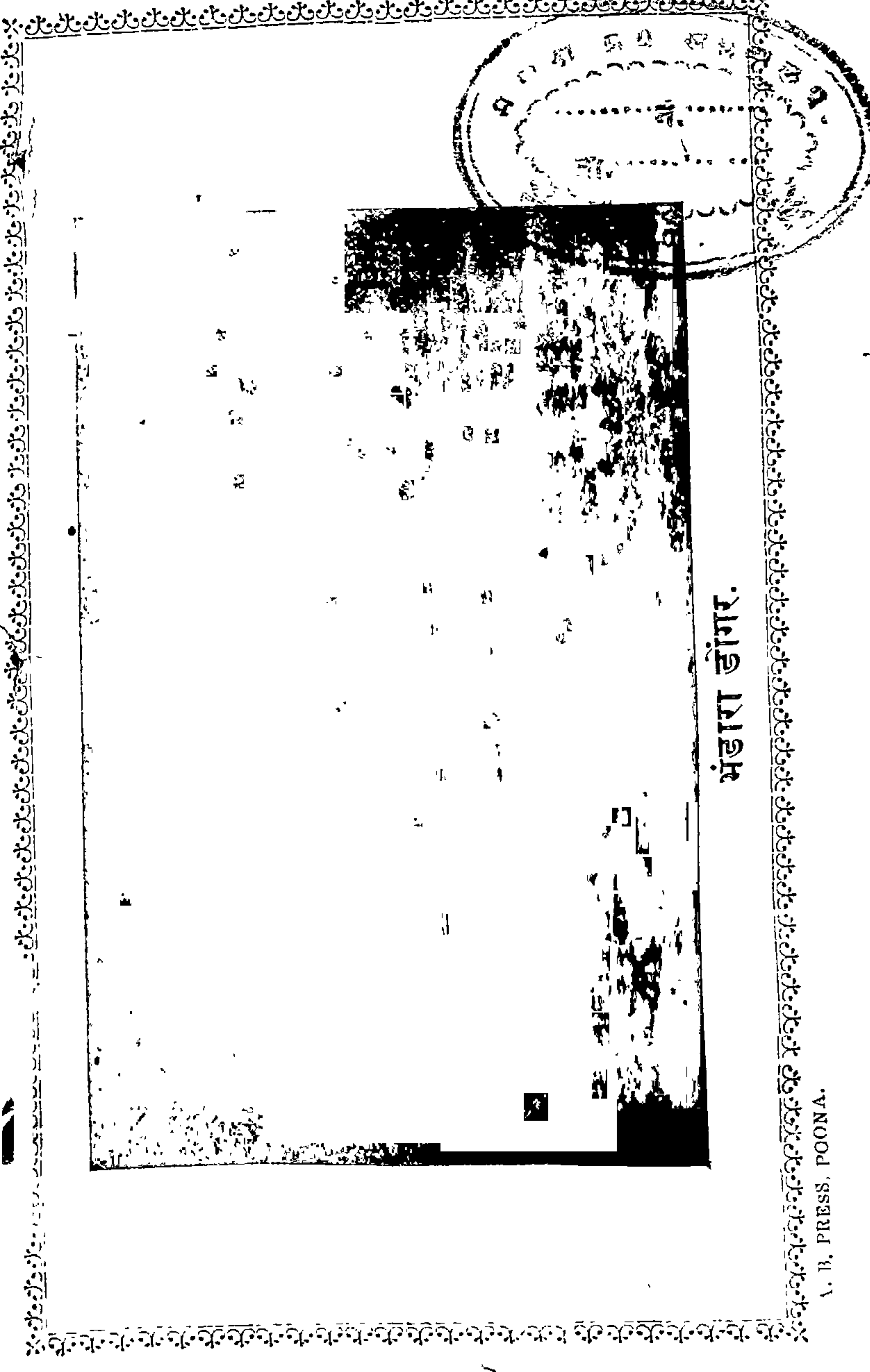
तुका ह्मणे घडे एकांताचा वास । तरिच या नास संबंदाचा ॥ ४ ॥

१० एकांतवासाचा लाभ व आनंद अपार आहे. नुस्ता एकांत ही अर्धी समाधि आहे ! जनसंमर्दाचा कंटाळा व वीट आल्यावर तुकोबांना एकांत अधिक प्रिय झाला. ' निरोधाचें मज न साहे वचन, ' कां कीं त्यांत जीव फार कासावीस होतो. जनसंग सोडून ' बैसतां एकांतीं गोड वाटे. ' संग हा चित्तवृत्तिनिरोधाला मोठा मारक आहे. ' संगें वाढे शीण न घडे भजन । त्रिविध हे जन बहु देवा ! ' संगीत ' दिसताती डोळां नाना छंद ! ' आनंदकंद अशा गोविंदाचा छंद पाहिजे तर नानाछंदांच्या फंदांत पडतां कामा नये. एकांतांत एकनिष्ठभाव राखतां येतो, हरीचें प्रेम जमत जातें. शाब्दिकांना स्वहित कळत नाही, इतकेंच काय पण त्यांना हरिप्रेमी मनुष्य त्यांना शत्रुसारखा वाटतो.

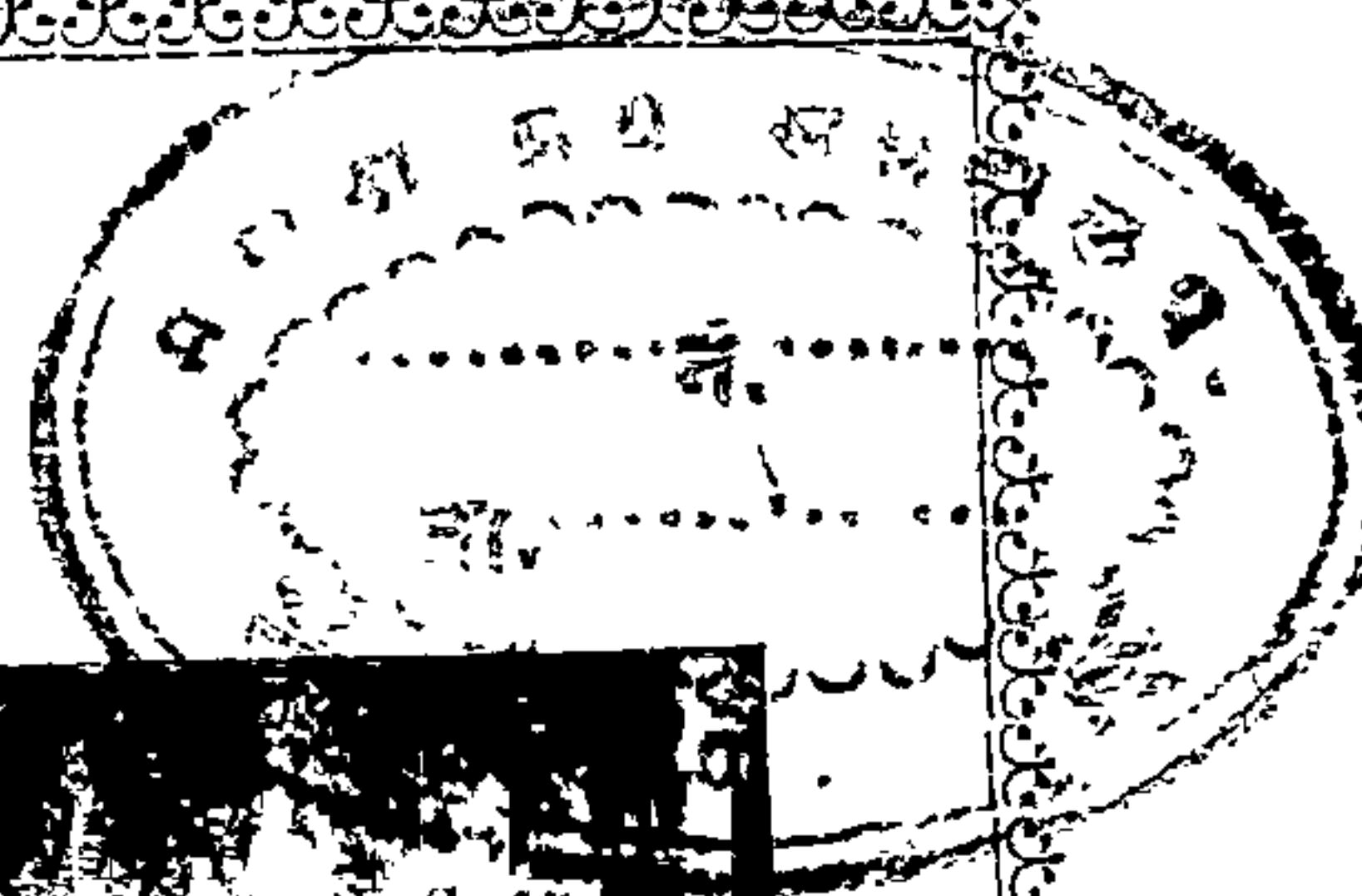
तुका ह्मणे आतां एकलैचि भलें । बैसोनि उगले राहावें तें ॥ ५ ॥

एकांतसुखाची गोडी काय सांगावी ? ती स्वयें चाखावी ह्मणजेच

कळून येणार आहे. एकांताची आवड उत्पन्न होणे हेंच ज्ञानभा-
 ग्याचें मोठें लक्षण आहे. “ आणि तीर्थे धौतें तटें । तपोवनें चो-
 खटें । आवडती कपाटें । वसवूं जया ॥६१२॥ शैलकक्षांची कुहरे।
 जलाशयपरिसरें । अधिष्ठी जो आदरें । न ये ॥ ६१३॥ बहु एकां-
 तावरी प्रीती । जया जनपदाची खंती । जाण मनुष्याकारें मूर्ती ।
 ज्ञानाची तो ॥ ६१४ ॥” (ज्ञाने अ. १३). हें ज्ञान्याचें लक्षण
 तुकोबांना वरोधर लागतें. त्यांनीं जनपदाची खंती वाटून नगराचा
 बहुतेक त्यागच केला. गोरडा, भामनाथ किंवा भंडारा, यापैकी को-
 णत्या तरी डोंगरावर त्यांचा दिवसभर मुक्काम असे. भंडान्यावर
 पश्चिमच्या वाजूस एक गुहा असून जवळच पाण्याचा झरा आहे,
 तेथें त्यांची वस्ती झाली. डोंगराच्या शिखरावरून चारी वाजूस
 लहान मोठे डोंगर, रम्य हिरवींगार शेतें, इंद्रायणीनदीचा प्रवाह
 व अनेक लहान मोठे ओहोळ यांची अनुपम शोभा दिसते. अशा
 त्या डोंगराला तुकोबांच्या सहवासामुळें तपोवनाचीच योम्यता
 आली. त्यांच्या विठ्ठलनामघोषानें सारा डोंगर निनादित झाला.
 तेथील वृक्षवल्लींना व पशुपक्ष्यांना तुकोबांच्या पुण्यमूर्तीचा दृढपरि-
 चय झाला व तुकोबांनाही त्यांच्या समागमाचा आनंद वाटूं
 लागला. श्रीविठ्ठलस्वरूपी रंगलेली ही भंडान्यावरील महर्षीची मूर्ति
 ज्या डोळ्यांनीं पाहिली असेल ते डोळे धन्य होत; फार काय पण
 तेथील वृक्षलता, झाडेंझुडपें, त्या पुण्यपरिसरांत विहार
 करणाऱ्या पक्ष्यांच्या झुंडी, व तेथील पाषाणही धन्य होत !
 तुकोबांना एकांतवास फार आवडला व मानवला. निवळीची बीं
 पाण्यांत टाकल्यानें पाणी स्वच्छ होतें, त्याप्रमाणें एकांतवासानें
 चित्तांतल्या मलिन वृत्ति नाहीशा होऊन त्यांचें अंतःकरण रमणीय
 आणि प्रसन्न झालें. ‘ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य ’ (गीता ६-११)
 ह्यावर भाष्य करितांना ज्ञानोबारायांनीं एकांतवासाचें मनोरम वर्ण-

भंडारा डोंगर.

A. B. PRESS, POONA.

न केलें आहे, “ जेथ आराणुकेचेनि कोडें (सुखसमाधानाच्या इच्छेनें) बैसलिया उठों नावडे । वैराग्यासी दुणीव (दुष्पट बळ) चेढे । देखिलियां जें ॥ १६४ ॥ जो संती वसविला ठावो । संतोषासी सावावो (साह्य) । मना होय उत्सावो । धैर्याचा ॥ १६५ ॥ अभ्यास आपण यातें करी । हृदयातें अनुभव वरी । ऐसी रम्यपणाची थोरी । अखंड तेथ ॥ १६६ ॥ ” एकांतशासाच्या शुचिप्रदेशांत ज्ञानवैराग्याला बळ चढतें, मनांत असो नसो—अभ्यास आपण होऊन हृदयांत घुसतो, चित्तावरचे मलिन संस्कार नष्ट होऊन चित्त प्रसन्न होतें, सुखसमाधानांत दिवसरात्र केव्हां निघून जातात तैही कळत नाहीं, भगवत्प्रेमाच्या लहरींशी खेळतां खेळतां जीवभाव लोपून जाऊन अखंड अद्वयानंदाचा अनुभव प्राप्त होतो; यासाठीं तर साधुसंत गिरिकंदरीं, किंवा जलाशयपरिसरीं सर्वसंगपरित्याग करून कायम वस्ती करितात. शहरांतून वेदांताचे कितीही ग्रंथ वाचले लिहिले, व्याख्यानं ऐकिलीं व दिलीं, चर्चावादांत काळ घालविला तरी शब्दचावटीच्या पलीकडे सहसा मजल जात नाहीं, व अनुभवाचे अंग प्राप्त होत नाहीं. जनांनीं गजबजलेल्या नगरांत गुणदोष अंगीं जडतात, शब्दाची खूप गलबल होते, पण निःशब्दाचा एकांत मिळत नाहीं. एकांताशिवाय ज्ञान मुरत व पचत नाहीं, अनुभवाचें दिव्य सुख प्राप्त होत नाहीं. प्रत्येक सत्पुरुषानें आपल्या आयुष्याचीं कांहीं वर्षे तरी एकांतांत घालविलीं आहेत. शहरांत मिळवावें आणि खेडेगांवांत जाऊन खावें अशी प्रपंचांतली एक क्षण आहे, त्याप्रमाणें सत्संगतींत मिळवावें आणि एकांतांत भोगावें असें परमार्थांतही म्हणतां येईल. एकांतावाचून परमार्थ मुरत नाहीं, वृत्ति निवळत नाहींत. तुकोबांनीं बहुतेक अध्ययन एकांतांत केलें, देहूगांवासी त्यांचा थोडाफार संबंध येई तेवढ्यानेंही जनपीडा त्यांना बहुत होऊन चित्त दुखवलें गेलें, पण त्याचा वचपा त्यांनीं

एकांतांतच वसून काढला. त्यांचे एकांतवासाच्या अनुभवावर दोन उत्कृष्ट अभंग आहेत.

वृक्षवळीं आम्हां सोईरीं वनचरें । पक्षीये सुस्वरें आळवीती ॥१॥
 येणें सुखें रुचे येकांताचा वास । नाहीं गुणदोष आंगा येत ॥२॥
 आकाशमंडप पृथिवी आसन । रमे तेथें मन क्रीडा करूं ॥ २ ॥
 कंधाकुमंडळ देहउपचारा । जाणवीतो वारा अवसरू ॥ ३ ॥
 हरिनामं भोजनप्रवडी विस्तार । करूनी प्रकार सेवूं रुची ॥ ४ ॥
 तुका ह्याणे होये मनासी संवाद । आपलाची वाद आपल्यासी ॥५॥
 एकांताचा वास कां आवडला हें तुकोवा वरील अभंगांत सांगतात. जनांत लोकांचे गुणदोष अंगाला येतात तसे ते वनांत येत नाहीत. वनांत आम्हांला संगतीला वृक्षवळी व वनचरें आहेत, देवाला मधुर-स्वरानें आळवणारे पक्षीही आहेत. ही संगत गोड व निरुपद्रवी आहे. यांना माणसांप्रमाणें दुसऱ्याच्या गुणदोषांच्या नस्त्या उठा-ठेवी करण्याची संवय नसल्यामुळें यांच्या संगतीत आमच्याही अंगाला गुणदोष येत नाहीत ! येथें ध्यान करायला जागाही विपुल आहे. मन रमेल तेथें आम्हीं बसतो, आकाशाचा मंडप व पृथ्वीचें आसन करून आम्हीही विराट होऊन विराटाचें ध्यान करितो. सर्व जागा आमचीच आहे. आम्ही येथें काळाचेंही बांधलेले नाही, घड्याळाच्या ठोक्यानें चालणारीं आम्हीं यत्रें नव्होंत, प्रभातकाळचा, माध्याह्नीचा, सायंकाळचा अंगाला वारा लागेल त्यावरून आम्हांला वेळ समजते. याप्रमाणें स्थळ व काळ या बाबतींत आम्हीं मोकळे आहोंत. हरिनामरसाचे अनेक उंची पदार्थ आम्ही आपल्या आवडीप्रमाणें येथें तयार करितो व हीं मधुर पक्कानें रुचीनें सेवन करितो, आपला आपल्याशींच वाद खेळतो, आपल्या मनाशींच संवादसुख भोगतो, आपला आपल्याशींच आनंद करितो. हीं सुखें आम्हांला एकांतांत मिळतात ' येणें सुखें रुचे एकांताचा वास ! '

खेळों मनासर्वे जीवाच्या संवादे । कौतुकें विनोदें निरंजनीं ॥१॥
 पचनीं पडिले तें रुचे वेळोवेळां । होतसे डोहाळा आवडीसी ॥ धु० ॥
 एकांताचें सुख जडले जिव्हारीं । वीट परिचारीं बरा आला ॥ २ ॥
 जगाऐसी बुद्धि नव्हे आतां कदा । लंपट गोविंदा झालों पार्यां ॥३॥
 आणिक ते चिंता नलगे करावी । नित्य नित्य नवी आवडी हे ॥४॥
 तुका ह्मणे धडा राहिला पडेन । पांडुरंगीं मन विसांवलें ॥५॥

एकांताचें सुख जिव्हारीं जडलें, जनसंगाचा बाह्यउपाधीचा वीट आला,
 जगासारखी बुद्धि राहिली नाही ह्य० जग देहबुद्धीचे, अहंमत्वाचे,
 प्रपंचाचे नित्य खेळ खेळत आहे पण माझ्या बुद्धीनें ते वेडेचार सोडून
 दिले असून ती गोविंदाचे पार्यां रत झाली आहे, कसलीही चिंता
 ह्मणून वाटत नाही. निरंजन (अंजन ह्य० माया, मायातीत)
 जो सखा पांडुरंग त्याच्या पायाशीं बसून मी आपला आपल्यासींच
 कौतुकविनोदाचे संवाद करून मनाशीं खेळत असतो. हें सुख
 माझ्या पचनीं पडलें व पचते तें पुनः पुन्हा भोगावेसें वाटतें या
 न्यायानें हेंच मला नित्य आवडलें आहे. हाच धडा पडून गेला
 आहे. मनाच्या सर्व चळवळी संपून तें पांडुरंगरूपीं विसावलें आहे !
 पांडुरंगीं मन रंगलें, व आनंदसुख भोगायलें मिळालें पण तेंच
 निरंतर भोगावें, असेंच देहभावविवर्जित होऊन गोविंदाच्या पार्यां
 लगटावें हेंच माझ्या आवडीला डोहाळे होऊं लागले आहेत !

महाराज ! हे आपल्या आवडीचे डोहाळे आपण असेच पुर-
 वीत रहा. यथाकाल तिच्यापोटीं श्रीकृष्ण जन्माला येऊन आम्हांला
 त्यांच्या बारशाचे भक्तिसुखाचे लाडू खायला मिळणार आहेत,
 आम्हीही त्यासाठी उतावीळ झालों आहोंत !

११ अहंकार जीवाच्या ठिकाणीं सहज आहे. आत्मस्वरूपाला
 आच्छादून तो खडा उभा राहतो म्हणून तो तमोगुणाचा आहे
 असें शास्त्र सांगतें, ह्या तमोमय अहंकारांत अनंत प्रकार आहेत !

देह मी, जीव मी, ब्रह्म मी हे अहंकाराचेच प्रकार. देह मी हा ओवळा अहंकार व ब्रह्म मी हा सोवळा अहंकार असे पाहिजे तर म्हणावे ! देह मी हटल्याबरोबर अहंकाराच्या लजावधि ठिणग्या उत्पन्न होतात. रूप, धन, विद्या, गुण, कीर्ति हे जीवाच्या अहंकाराचे विषय होतात. देश, भाषा धर्म, वर्ण, जाति, कुळ हेही अहंकाराचे विषय होतात. गुणदोष हे प्रकृतिस्वभाव असल्यामुळे जीवाने त्यांचा हर्षविषाद किंवा स्तुतिनिंदा करण्याचे वस्तुनः कारण नाही असे वेदांतशास्त्र सांगते, पण मौज ही की अज्ञानी व ज्ञानी या सर्वांवर अहंकाराचा सारखाच पगडा बसलेला दिसतो. प्रकृतिपर परमात्म्याकडे दृष्टि पोचेंपर्यंत हा कोणालाही सोडीत नाही. जीवपरमात्म्यांमधला हा पडदा निःशेष दूर होईतो त्यांची भेट होत नाही.

‘ थोरपण पन्हां सांडिजे । व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे । जें जागा धाकुटें होईजे । तें जवाळिक माझी ॥ ’ (ज्ञाने० ९-३७८) हे खरे, पण भगवत्कृपेशिवाय तो निःशेष दूर होत नाही. अहंकाराचे एकेक पडदे दूर होत जातील तसतसा परमात्मा सन्मुख होतो, सर्व पडदे दूर होतांच त्याची भेट होते. विद्वानांच्या मार्गे तर हा फार लागतो. कसलेही गुण किंवा विद्या अंगांत आली की हा सैतान अंगांत संचरतो. गुण किंवा विद्या अंगी नसतानाही त्यांचा फुंज असणे हे अज्ञानाचे व मूर्खत्वाचे पुरे चिन्ह आहे. ते अंगी असून त्यांची जाणीव असणे व बाह्यात्कारी नम्रता धरणे ही व्यवहारज्ञांची एक लपेटी आहे याचा उन्नतीला कांहीं उपयोग नाही. गुणांचा अहंकार अंगी वाजत आहे, आणि खंतीही वाटते हे साधकांचे लक्षण होय—‘ आहे ऐसा कोठें आठवाचि नाही ’ ही खऱ्या ज्ञानवंताची स्थिति. असो तुकोबांचीही प्रथम जेव्हां लोकांत पूज्यता वाढली, सत्कार होऊं सागला, कीर्तनाची छाप लोकांवर पडतेसे दिसले तेव्हांही थोडीशी बाधा त्यांनाही होऊं लागली होती, पण त्या जागृत

पुरुषाने देवाचा धांवा करून अहंकारवृत्ति पार जिरविली. देवाचे प्रेम जसजसे वाढत जाते, कर्ता तो आहे मी नव्हे, आहे हे सर्व देवाचे आहे माझे काहीं नाही, हा भाव जसजसा बळावत जातो तसतसा अहंकाराचा वारा वाहणे बंद होत जाते. ' पदोपदी नारायणा । तुमची करीन भावना ' या अंतरंग अभ्यासाने सर्व नारायणरूप भावत जाते तसा अहंकार नाहीसा होतो. अहंकारादि सर्व जीवभाव नष्ट होण्याचा एकच उपाय आहे आणि तो नारायणाची दृढतम उपासना जीवीं घरणे हा होय. तुकोवांनी भक्तिबळानेच या सर्व वृत्ति जिंकल्या. अहंकार, लौकिक, प्रतिष्ठा, जनमान, मोठेपणाची बुद्धि हे सर्व ढग उत्कटभक्तीच्या सूर्योदयाबरोबर पार वितळून गेले. हा अभ्यास त्यांनी कसा केला हे आपण आतां त्यांनी देवाला एकांतांत आळविताना जीं भाषणे केलीं त्या भाषणांचे श्रवणमनन करीत सावधानचित्ताने ऐकूः—

हीन माझी याती । घरि स्तुति केली संतीं ॥ १ ॥

अंगीं वसूं पाहे गर्व । माझे हरावया सर्व ॥ ध्रु० ॥

मी एक जाणता । ऐसे वाटतसे चित्ता ॥ २ ॥

राख राख गेलों वायां । तुका ह्मणे पंढरियाया ॥ ३ ॥

*

*

*

*

मजपुढे नाही आणीक बोलता । ऐसे काहीं चित्ता वाटतसे ॥ १ ॥

याचा काहीं तुझीं देखावा परिहार । सर्वज्ञ उदार पांडुरंगा ॥ ध्रु० ॥

कामक्रोधे नाही सांडिले आसन । राहिले वसोन देहामध्ये ॥ २ ॥

तुका ह्मणे आतां जालों उतराई । कळों यावे पाई निरोपिले ॥ ३ ॥

याप्रमाणे देवापुढे आपले अंतःकरण उघडे करून असेल नसेल ते सर्व त्याला निवेदणे व सर्व कार्यांत त्याचे साध्य मागणे ही भक्ति मोठी उंच कोटीची आहे. मी पुष्कळ ग्रंथ वाचले आहेत, मी उत्तम कीर्तन करितों, मी जाणता आहे अशा अहंकाराच्या वृत्ति

चित्तांत उत्पन्न होतात, पण देवा ! यांचें पार्यो माझा नाश होईल
असें मला भय वाटतें, म्हणून तुम्हीच कृपा करून यांचा परिहार
करा. तुम्ही नारायणा ! सर्वज्ञ आहांत, उदार आहांत, समर्थ
आहांत. हा अहंकार माझ्या चित्तांतून दवडा.

कथनीं पठणीं करूनि काय । वांचुनि रहणी वायां जाय ॥ १ ॥

पुष्कळ पाठांतर केलें व लोकांना ज्ञान सांगितलें, पण तें ज्ञान रह-
णींत ह्य० आचरणांत आलें तरच त्याचा उपयोग ! मुखांत अमृता-
सारखी गोड वाणी आहे पण स्वतः भुकेनें चरफडतो तर त्याचा याला
लाम काय ? (जिल्बीच्या) पाकांत दगड टाकला तर त्या दग-
डाळा तें काय होय ? माशी मध मिळवून ठेवते पण ती पोळी
पारधी आयता घेऊन जातो. लोभी कवडी कवडी करून घन मिळवतो
व तें मार्तींत आपल्या हातानें पुरून ठेवतो, तें घन दुसऱ्याच्या
उपयोगी पडत असेल पण याच्या हातीं तोंडीं तर मार्तीच पडते !
हें मार्मिक दृष्टांत देऊन तुकोबा ह्मणतातः—

आपुलें केलें आपण खाय । तुका वंदी त्याचे पाय ॥ ६ ॥

महाप्रयासानें गुरुशास्त्रमुखानें ज्ञान मिळवून तें ज्ञानान्न स्वतः जो
खात असेल, आपल्याच ज्ञानभोजनानें आपण तृप्त होत असेल, ज्याचें
ज्ञान त्याच्या रहणींत उतरलें असेल तोच वक्ता धन्य होय. आपण
जेवून लोकांस जेवविणारा ज्ञानदाता धन्य होय! कीर्तनांत ब्रह्मानंदाचा
पाऊस पाडून श्रोत्यांचीं अंतःकरणें निववणारा जो हरिदास स्वतः
त्या सुखांत भिजून निवाला असेल त्याच्या चरणाचा तुका दासानु-
दास आहे. माझ्या अंगीं हें सामर्थ्य आलें नाहीं. लोक माझ्या
कीर्तनांत माना डोलवतात पण मला माझी वाणीच कोरडी वाटते.
तुमच्या प्रसादाचा रंग नाहीं, तुमचा आधार मिळाला नाहीं.

काय बोलों सांगा । या उपरीं पांडुरंगा ॥ १ ॥

कोरड्या उत्तरीं । नका गौरवूं वैखरी ॥ ३ ॥

भक्तिभाग्यसोमा । द्यावा जोडोनीयां प्रेमा ॥ ४ ॥

करी विज्ञापना । तुका प्रसादाची दाना ॥ ५ ॥

१२ देवा ! मी तुमचे गुण नित्य वाखाणतो, भक्तिभावाचे श्रोत्यांवर छत उठवतो, लोक माझी स्तुति करितात पण माझ्या अंतर्दुःखाची ओलावा नाही, उपदेशाप्रमाणे कृति होत नाही !

तुज पहावे हे धरितो वासना । परी आचरणा ठाव नाही ॥ १ ॥
बाहिरल्या वेषे उत्तम दंडिले । भीतरीं मुंडिले नाही तैसे ॥ ३ ॥

*

*

*

*

चतुर मी झालो आपुल्या भौधता । भावेवीण रिता फुंद अंगी ॥ १ ॥
आतां पुढे वायां जावे हे तें काई । कामक्रोधे ठाई बास केळी ॥
गुणदोष आले जगाचे अंतरा । भूतांच्या मत्सरावरी बुद्धी ॥ २ ॥
तुका ह्मणे करूं उपदेश लोकां । नाही झालो एका दोषा परता ॥ ३ ॥

मी आपल्या शहाणपणाच्याच डौलांत असतो, पण देवा ! अंतरांत भक्तीचा जिव्हाळा नसून मी भक्त आहे असा नुस्ताच फुज माझ्या ठिकाणी वाढला आहे. काम क्रोध तर चित्तांत घर करून राहिले आहेत. लोकांच्या गुणदोषांची उठाठेव करितां करितां ते माझ्या चित्तांत घुसले आहेत. 'कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर' असा उपदेश करितो, पण बुद्धि निर्मत्सर झाली नाही. नारायणा ! सर्व दोषांचे आगर मीच झालो आहे! आतां वायां जायचें काय बाकी राहिले आहे? मी कथा करितो, नाचतो उडतो गातो, पण अंतःकरण अजून खडकासारखे कठोरच आहे तें प्रेमानें पाझरत नाही. प्रेमाच्या खूप गोष्टी सांगावच्या पण चित्त जर प्रेमानें उचंबळत नाही, डोळ्यांतून प्रेमाश्रूच्या धारा चालत नाहीत, चित्तनसुखानें हृदय प्रेममय होत नाही तर ही विटंबनाच नाही तर काय काय ?

बोलविसी तैसे आणी अनुभवा । नाही तरी देवा विटंबना ॥ १ ॥

'मीठावांचून पकान्न' म्ह० जिलबी आहे पण तिच्यांत साखर नाही, गोडी नाही तर तें पकान्न कसलें? शव खूप शृंगारलें पण त्यांत

प्राण नाही, सोंग घेतलें पण संपादणी बरोबर होत नाही, रूप चांगलें आहे पण अंगांत गुण नाही, मंगलकार्य आहे पण त्याचा आनंद वाढविणारी अपत्ये ह्य० कन्या-पुत्र नाहीत तर हीं सर्व व्यर्थच नाहीत कां ? हे दृष्टांत देऊन तुकोबा म्हणतातः—

तुका ह्मणे तैसी मज होते परी । न देखे अंतरीं प्रेमभाव ॥ ५ ॥
आपला दुर्लोकिक व्हावा, लोक साधु म्हणून सेवा करितात ते सारे निंदा करीत उघळून जावे व असें झालें म्हणजेच माझ्या हातून तुझी मनासारखी सेवा घडेल असेंही देवापार्शी मागतात !—

घापाची मी राशी । सेवाचोर पायांपार्शी ॥ १ ॥

करा दंड नारायणा । माझ्या मानाची खंडणा ॥ ४० ॥

जनाहारीं सेवा । घेतों लंडपणें देवा ॥ २ ॥

तुझा ना संसार । तुका दोर्हीकडे चोर ॥ ३ ॥

खऱ्या भक्तिभावानें अंतरंग रंगत चाललें; सर्व खेळ नारायणाचा आहे, कर्ताहर्ताभर्ता तो आहे, जीवाला अहंता वाळगायला यत्किंचितही जागा नाही; 'तुका ह्मणे नरकीं घाली अभिमान' असा हा अहंकार देव दुरावणारा आहे असा प्रत्यय येत चालला तस-तशी जनमानाची इच्छा समूळ नाहीशी झाली. लोक साधु म्हणून, देव म्हणून भजतात, पूजाउपचार करितात, स्तुतिस्तोत्रें गातात, मिष्टान्न प्रेमाग्रह करून खायला घालतात, या सर्व लोकादराचा तुकोबांना मनापासून वीट आला, हा जनमान मला खडकावर आपटून माझ्या परमार्थाचा सत्यनाश करील असें त्यांना भय वाटलें. ज्या मानासाठी, देहउपचारासाठी, स्तुतिगौरवासाठी जाणतेही अंतर्दामीं लाळ घेटीत असतात त्यानें तुकोबांचें उलटें अंग पोळें लागलें इतका हा जनमान त्यांना दुस्सह झाला !

भक्ता ह्मणे जन । परी नाही समाधान ॥ १ ॥

माझे तळमळी चित्त । अंतरलें दिसे हित ॥ २ ॥

कृपेचा आधार । नाहीं, दंभ जाला फार ॥ ३ ॥

*

...

*

नव्हे सुख मज न लगे हा मान । न राहे हे जन काय करूं ॥ १ ॥
 देहउपचारें पोळतसे अंग । विषतुल्य चांग मिष्टान्न हें ॥ ध्रु० ॥
 नाइकवे स्तुति वानितां थोरीव । होतो माझा जीव कासावीस ॥२॥
 तुज पावे ऐसी सांग कांहीं कळा । नको मृगजळा गोवूं मज ॥ ३ ॥
 तुका ह्मणे आतां करीं माझे हित । काढावें जळत आगींतूनी ॥ ४ ॥

*

*

*

*

लोक ह्मणती मज देव । हा तों अधर्मउपाव ॥ १ ॥
 आतां कळेल तें करी । शीस तुझे हातीं सुरी ॥ ध्रु० ॥
 अधिकार नाहीं । पूजा करिती तैसा कांहीं ॥ २ ॥
 मन जाणे पापा । तुका ह्मणे मायबापा ॥ ३ ॥

बाहेरच्या रंगाला जग भुलतें, पण ज्याचें मन त्याला माहीत
 असतें. लोकांकडून आपली पूजा करून घेणें हा अधर्म आहे, हा
 माझ्या अधोगतीचा मार्ग आहे, आणि शिवाय नारायणा!मी ह्या मानास
 पात्र नाहीं. तर देवा आतां याचा मला उचित तो दंड करा.
 माझे शीर तुमच्या हातांत दिलें आहे, अधर्माचा उच्छेद करण्या-
 साठी तुमचा अवतार आहे !

गातों भाव नाहीं अंगीं । भूषण करावया जर्गीं ॥ १ ॥

परि तूं पतीतपावन । साच करीं हें वचन ॥ ध्रु० ॥

मुखें ह्मणवितों दास । चित्तीं माया लोभ आस ॥ २ ॥

तुका ह्मणे दावी वेश । तैसा अंबरिं नाहीं लेश ॥ ३ ॥

*

*

*

*

ह्मणवितों दास न करितां सेवा । लंडपणें देवा पोट भरिं ॥ १ ॥
 खोटें कोठें सरे तुझ्या पायापाशीं । अंतर जाणसी पांडुरंगा ॥ ध्रु० ॥

*

*

*

*

तुझी कृपा केली नाहीं । माझे चित्त मज ग्वाही ॥ २ ॥

तुका मज देवा । मज वायां कां चाळवा ! ॥ ४ ॥

कळों आला भाव माझा मज देवा।पायांवीण जीवा आट केली ॥१॥
जोडूनि अक्षरें केली तोंडपिटी।नलगे शेवटीं हाती कांहीं ॥ ध्रु० ॥
देव जोडे ह्यणून सांगतसे लोकां ।माझा मीच देखा दुःख पावे॥२॥
तुका ह्यणे माझे गेले दोन्ही ठाय । संसार ना पाय तुझे देवा ॥३॥

* ❀ ❀ ❀

काय आतां आह्मी पोटाचि भरावें । जग चाळवावें भक्त ह्यणू ॥१॥
ऐसा तरी एक सांगाजी विचार।बहु होतो फार कासावसि ॥ध्रु०॥
काय कवित्वाची घालूनियां रूढी । करूं जोडाजोडी अक्षरांची॥२॥
तुका ह्यणे काय गुंपोनि दुकाना।राहों नारायणा करूनि घात ॥३॥

❀ ❀ ❀ ❀

नामाचा महिमा बोलिलों उत्कर्ष।अंगा कांहीं रस नयोचि तो ॥ १ ॥
तुका ह्यणे करा आपुला महिमा । नका जाऊं धर्मावरी माझ्या॥२॥

ग्रंथ पाहिलें व ऐकले आणि त्यांतल्याच गोष्टी व सिद्धांत मी लोकांना सांगत आहे, पण ते माझ्याच अंतःकरणांत ठसले नाहींत, ' शिकलों ते बोल । बोलें, तैसी नाहीं ओल ॥ ' अनेक संकल्प माझ्या चित्तांत आहेत, संकल्पाचा नाश झाला नाहीं; हें करीन, तें करीन असें अद्याप वाटत आहे. बुद्धिनिश्चय नाहीं. ' बुद्धि नाहीं स्थिर । तुका ह्यणे शब्दा धीर॥'तात्पर्य, ग्रंथांतले ज्ञान मी कीर्तनांतून लोकांना मोठ्या आवेशानें सांगत आसतो खरा, माझे चित्त अजून हरिप्रेमानें आर्द्र झालें नाहीं, बुद्धि व्यवसायात्मिका नाहीं, नाना-विध संकल्पांनीं अंतःकरण डहुळलें आहे, आणि ' बोलें आन सांगे आन ' अशीच माझी स्थिति आहे, नामाचा महिमा लोकांना सांगतो पण नामरसांत अंतर अजून भिजलें नाहीं.

शिकाविला तैसा पढो जाणे पुंसा । कैची साच दशा तैसी अंगीं १
स्वप्नीचिया सुखें नाहीं होत राजा । तैसा दिसे माझा अनुभव ॥ध्रु०
कासया हा केला जिव्हे अळंकार । पायासीं अंतर दिसतसे ॥ २ ॥

* * * *

‘ शिकल्या शब्दाचे व्युत्पादितो ज्ञान । ’ पण त्याचा मला उप-
योग काय ? ‘ अनुभव कई होईन भोगिता ? ’

तुकोबा संतांनाही विनवून सांगतात:—

नाहीं साजत हो मोठा । मज अळंकार खोटा ॥ १ ॥

असे तुमचा रजरेण । संतां पायीची वहाण ॥ धु० ॥

नाहीं स्वरूपीं ओळखी । भक्तिभाव करीं देखी ॥ २ ॥

नाहीं शून्याकारीं । क्षर ओळखी अक्षरीं ॥ ३ ॥

नाहीं विवेक या ठायीं । आत्मा अनात्मा ते काई ॥ ४ ॥

कांहीं नव्हे तुका । पायां पडणें हें ऐका ॥ ५ ॥

भक्त, ज्ञानी, संत ही पदवी फार मोठी आहे, हा मोठा अळं-
कार आहे हें खरें, पण तो मला साजत नाही. मी तुम्हां संतांच्या
पायींचा रजःकण आहे, तुमच्या पायीची वहाण आहे, तुमच्या
पायीं मस्तक ठेवावें एवढाच माझा अधिकार आहे. मी देखोवेखी
ह्र० चारचौघे करितात तसें भजन मात्र करितों. ज्याला स्वरूपसा-
क्षात्कार झाला आहे, क्षर, अक्षर व जेथें सर्वांचा लय होतो तें
महाशून्य ज्यानें ओळखलें आहे, आत्मात्मात्मविवेक ज्याच्या ठायीं
सिद्ध झाला आहे, त्यालाच ‘ संत ’ पणाचा अळंकार शोभतो.

तुकोबा संतांना विनवितात कीं तुम्ही कृपा करून माझी स्तुती
करूं नका. स्तुति ही अभिमानाचें विष माझ्या अंगांत भिनवून माझा
नाश करील व देवाला अभिमान स्वपत नसल्यामुळें अभिमान
जडला तर माझा विठोबा मला अंतरेल व तुम्हीही अंतराल !
न करावी स्तुति माझी संतजनीं । होईल यावचनीं अभिमान ॥ १ ॥
भारें भवनदी नुतरवे पार । दूरावती दूर तुमचे पाय ॥ धु० ॥
तुका म्हणे गर्व पुरवील पाठी । होईल माझ्या तुटी विठोबाची ॥ ३ ॥

१३ आतां आपण सत्संगाचा विचार करूं. तुकोबांना कीर्त-
नप्रसंगानें सत्संग मिळाला. भगवंताचे गुणानुवाद ऐकायला व

मायला सांपडले. ' कथा त्रिवेणीसंगम । देव भक्त आणि नाम ' हा आनंद अद्भुत आहे. वादक, निंदक, छलक, पाखांडी यांच्या संमतीचा तुकोबांना वीट आला, पण त्याची भरपाई सज्जनसंगतीने झाली. दुनियेंत प्रेमळ, भाविक, सत्वस्थ लोकही सदा सर्वत्र असतात. जे भाविक तुकोबांकडे कीर्तनप्रसंगानें ओढले गेले त्यांच्या गोड संगतींत ' तुका म्हणे येणें आनंदीआनंदु । गोविंदें गोविंदु पिकविला ' हा त्यांना लाभ मिळाला.

पापताप दैन्य जाय उठाउठी । जालियां भेटी हरिदासांची ॥ १ ॥
तुका ह्मणे मन जालें समाधान ! देखिल्या चरण वैष्णवांचे ॥ ४ ॥

* * * *

वैराग्याचें भाग्य । संतसंग हाचि लाभ ॥ १ ॥
संत कृपेचे हे दीप । करी साधका निष्पाप ॥ ध्रु ॥
तुका प्रेमें नाचे गाये । गाणियांत विरोनि जाये ॥ ३ ॥

* * * *

ज्याचे नारायण गांठीं । भरला हृदयसंपुटीं ॥
भाविक विश्वासी । तुका ह्मणे नमन त्यांसी ॥

* * * *

संतचरणरज लागतां सहज । वासनेचें बीज जळोन जाय ॥
मग रामनामीं उपजे आवडी । सुख घडोघडी वाढों लागे ॥ ध्रु॥
कंठीं प्रेम दाटे नयनीं नीर लोटे । हृदयीं प्रगटे नामरूप ॥ २ ॥
तुका ह्मणे साधन सुलभ गोमटें । परि उपतिष्ठे पूर्वपुण्यें ॥ ३ ॥

* * * *

अंगें अनुभव आला मज । संतचरणरजांचा ॥ १ ॥
सुखें धालों या सेवनें । दुःख नेणे यावरी ॥ २ ॥

* * * *

दास जालों हरिदासांचा । बुद्धिकायामनें वाचा ॥ १ ॥
तेथें प्रेमाचा सुकाल । टाळ मृदंग कल्लोळ ॥ ध्रु० ॥

नासे दुष्टबुद्धि सकळ । समाधि हरिकीर्तनीं ॥ २ ॥

* * * * *
भाग्यें झाली संतभेटी । आवडी पोटीं होती ते ॥३॥
तुका ह्मणे श्रम केला । आवघा आला फळासी ॥ ४ ॥

* * * * *
येथें ' संत ' शब्दाचा अर्थ नीट समजून घेतला पाहिजे. संत शब्द अशा अभंगांतून तुकोवांनीं जो वापरला आहे तो हरिदास, भाविक, प्रेमळ वारकरी या सामान्य अर्थानें साधकावस्थेंत योजला आहे. वरील सारख्या अभंगांत संत शब्दाची जी अघळपघळ योजना केली आहे ती काय तुकोवांच्या वेळीं संतांचा सुकाळ झाला होता कां तुकोवा न समजून भोळेपणानें सगळ्यांनाच संत म्हणून संबोधित होते ? अशी शंका निघेल तर दोन्ही कल्पना खऱ्या नाहींत. असल संत केव्हाही विरळच असायचे. तुकोवांच्या वेळीं असे संत होते व त्यांपैकीं कित्येकांच्या तुकोवांच्या भेटीही झाल्या. चिंतामणि देव, पुण्याचे अनगडशहा, नगरचे शेख महंमद, बोधलेबोवा, दैठणकरबोवा, यांच्या तुकोवांच्या भेटीबैठकी झाल्या होत्या, उत्तरवयांत रामदासांची त्यांची भेट झाली पण असे संत विरळ. खऱ्या संतांचीं लक्षणें तुकोवांनीं आपल्या अभंगांत दिलीं आहेत. तुकोवांचीं संतांची कसोटीही सामान्य नव्हती (पृ० १२७ ते १२९ पहा). बरें तुकोवा अज्ञानानें किंवा भोळेपणानें वाटेल त्याला संत ह्मणतील अशांपैकीही नव्हते. त्यांनीं भोंदू, दांभिक, खोट्या लोकांचा चांगला खरपूस समाचार घेतला आहे. त्यांची सत्यनिष्ठा इतकी जाज्ज्वल्य, भक्ति इतक्या जिढाळ्याची व वाणी इतकी न्यायनिष्ठुर होती कीं यात्किंचित् खोटेपण त्यांना खपत नव्हतें. त्यांच्यावेळीं खरे संत इतके सुकाळाचे नव्हते व ते भोळेही नव्हते मग त्यांनीं ' संत ' पद इतक्या अघळपघळ कां योजलें आहे ? तर पुष्कळ ठिकाणीं हें पद गौरवार्थ वापरलें आहे. सर्व

वारकरी कांहीं तुकोबा नव्हते ! कोणत्याही संप्रदायांत सामान्य जनसमूह असाच असायचा, पण प्रवर्तकांना आपला संप्रदाय वाढ-
वावयाचा असल्यामुळे अंमळ बऱ्यापैकी उत्सुक अल्पस्वल्प कार्य-
कर्ते जे असतील त्यांना गौरवून घेऊन अधिक कार्यक्षम करण्या-
साठी त्यांना वाणीने गौरवायचें असतें. यांत कांहीं लबाडी किंवा
खोटेपणा असतो असें नाहीं. आपला संप्रदाय लोकांचें व राष्ट्राचें
कल्याण करणारा आहे, याचा प्रसार होऊन लोक उद्धरले पाहिजेत
असें ज्यांना वाटतें ते तो हरप्रकारें वाढविण्याचा प्रयत्न करितात,
त्यासाठी त्यांना उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ सर्व प्रकारचे लोक हातीं
धरावे लागतात. या न्यायानें नामदेवनाथांपासून—गळ्यांत माळ
घालून पंढरीची वारी नियमानें करणारे, कथाकीर्तनभजनांत रमून
प्रेमानें विठ्ठलाची उपासना घेणारे जे वारकरी त्यांना, व विशेषतः
त्यांतील हरिदासांना व भजनीमंडळांच्या पुढाऱ्यांना 'संत' ही गौर-
वाची पदवी लावीत असत. याच न्यायानें तुकोबांनींही संत शब्द
पुष्कळ ठिकाणीं गौरवार्थ वापरला आहे. जे विठ्ठलाचे दास आहेत,
भजन करणारे प्रेमळ वारकरी आहेत, ज्यांचें भजनकीर्तनाला साह्य
झाल्यामुळे कीर्तनसुखाचा रंग आपल्यास उल्हासानें भोगतां येतो,
लोकोद्धारक असा कीर्तनसंप्रदाय वाढविण्यास ज्यांचे मनोभावे
साह्य होतें, त्यांचा कृतज्ञताबुद्धीनें गौरव करणें हें सौजन्याचेंच
लक्षण आहे. तुकोबांचे सर्व टाळकरी व श्रोते कांहीं तुकोबा

१ सांप्रतकाळींही असाच प्रकार आहे. शिवाजी महाराजांसारखे खरे 'देश-
भक्त' विरळ, अपण देशासाठी थोडेंफार काम करणाऱ्यांना 'देशभक्त'
किंवा राष्ट्रीय' हें पद देण्यांत येतंच कीं नाहीं ? 'सुधारक' याचा अर्थ
कांहींही असो, पण समाजसुधारणेच्या बाबतींत कांहीं काम करणारे, कामाला
मदत करणारे, किंवा सहाय्युभूति दाखविणारे व चहाते या सर्वांना 'सुधारक'
म्हणतात !

नव्हते. ' देशभक्त ' या संप्रदायांत जसे शिवाजी विरळ, तसे ' वारकऱ्यांत ' ही तुकोबांही विरळच सांपडायचे ! शिवाय आपल्या भक्तिसुखवर्धनाला ज्यांचें पूर्ण साह्य होतें, ज्यांच्या प्रेमळ संगतींत ज्ञानवैराग्यभक्तीला दुणीव चढतें, ज्यांच्या सहवासानें आपल्या परमार्थबुद्धीला भरती येते, त्यांच्या गुणदोषांकडे दुर्लक्ष होणें, कालेकरून दोष दिसले तरी जातील या बुद्धीने त्यांचा प्रेमभाव कायम राखणें हा सज्जनांचा स्वभावच आहे. समुदाय झटला की त्यांत सर्व प्रकारचे लोक असणारच.

हरिभक्त माझे जिवलग सोदरे । हृदयीं पाउलें धरीन त्यांची ॥१॥
 कंठीं तुळशीमाळा नामाचे धारक । ते माझे तारक भवनदीचे ॥५॥
 आळसें दंभें भावें हरिचे नाम गाती । ते माझे सांगाती परलोकीचे ७
 तुका ह्मणे तथा उपकारें बांधलों । ह्मणउनि आलों शरण संता १०

* * * *

हो कां दुराचारी । वाचे नाम जो उच्चारों ॥ १ ॥

त्याचा दास मी अंकित । कायावाचामनेसहित ॥ ४० ॥

नसो भाव चितीं । हरिचे गुण गातां गीतीं ॥ २ ॥

करी अनाचार । वाचे हरिनामउच्चार ॥ ३ ॥

हो कां भलतें कुळ । शुचि अथवा चांडाळ ॥ ४ ॥

ह्मणवी हरिचा दास । तुका ह्मणे धन्य त्यास ॥ ५ ॥

दुराचारी, अभाविक, अनाचारी, अकुलीन कसाही मनुष्य असला तथापि हरिनामोच्चार करणारा हरीचा दास असेल तर, तुकोबा म्हणतात, मी त्याला शरण आहे. यांत तीन तत्वे आहेत. एक तर हरिनामाचें सामर्थ्य एवढें थोर आहे कीं तें कसल्याही पतिताला अखेर उद्धरण्यास समर्थ आहे हा हरिनामाविषयीचा दृढविश्वास यांत स्पष्ट आहे.

अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यत्रासितोहि सः ॥ गीता ९—३० ॥

मनुष्य आधीं दुराचारी इ० असला तरी हरिभजनाच्या मार्गाला लागला ह्मणजे तो साधुच समजला पाहिजे, कारण त्याचा निश्चय पवित्र आहे, तो चांगल्या पंथाला लागला आहे; अर्थात् तो यथा-काल उद्धरून जाईल. 'यालागीं दुष्कृती जरी जाहला । तरी अनुतापतीर्थीं न्हाला । न्हाउनि मज आंत आला । सर्वभावे ' (ज्ञाने० ९-४२०). दुराचाऱ्याच्या दृष्टीने हा विचार झाला. तुकोबा ह्मणतात मला हरिनाम गाणारा व स्मरविणारा माझ्या जातीचाच वाटतो. 'आवडे ज्या हरी अंतरापासोनी । ऐसियाचे मनीं आर्त माझे' हरिभक्तच काय पण हरिमार्गाला लागलेलाही माझा सखा आहे. तिसरे असे कीं दुसऱ्यांच्या दोषांकडे पाहून मला लाभ कोणताच नाही. वाण्याघरीं गुळ घ्यायचा असला तर गुळ घ्यावा, त्याच्या यातिकुळाकडे पाहून आपणांस काय करायचे आहे? कासया गुणदोष वानूं आणिकांचे । मज काय त्यांचे उणे असे? ॥ दुसऱ्यांच्या गुणदोषांचा विचार करण्यांत म्यां आयुष्य कां दवडावे? दुसऱ्यांचे दुष्टनष्टपण पाहूं तर 'तयाहून अणु अधिक माझेच नष्टपण' आहे! माझ्याहून कुचरा खोटा कोण आहे? मी अवगुणांची राशी असतांना माझे घर सोडून दुसऱ्यांच्या घराचा केर मी कशाला पाहूं? स्वतःचे व दुसऱ्यांचे गुणदोष पाहण्याचा तुकोबांस पुरा वीट आला होता. 'आतां माझे नका वानूं गुणदोष' असे त्यांनीं इतरांसही सांगावे. कीर्तनप्रसंगाने गुणदोषचर्चा निघालीच तरी कोणाही व्यक्तीची निंदा, मत्सर, हेवा माझ्या मनीं नाही, दोष जावेत यासाठीच कळवळ्यानें मी बोलतो. मानदंभासाठीं छळितसे कोणा । आण या चरणां विठोबाची ॥ आपला मान वाढावा व दुसऱ्यांची कुत्सा करावी या क्षुद्र बुद्धीनें मी बोलत नाही यास पांडुरंग साक्ष आहे.

असो तुकोबांनीं आपल्या अंतःशुद्धीनें आपल्या सहचरांस या-

प्रमाणें पूज्य समजून त्यांच्या संगतीने आपल्या ठिकाणचा भगव-
त्प्रेमा वाढविण्याचे कामी त्यांचें साह्य घेतलें. यांत कित्येक सामान्य
तर कित्येक थोर अधिकाराचे, शुद्धाचरणाचे, प्रेमळ वारकरी अस-
लेच पाहिजेत. एकेक गुण तुकोबाही त्यांच्यापासून शिकले. असे
अनेक सज्जन तुकोबांना भेटले. त्यांच्या संवादसुखाचा व संगती-
चाही त्यांना लाभ झाला. विश्रांतीचा ठाव, प्रेममूर्ति, सच्छील,
ब्रह्मनिष्ठ, हरिभक्त अशांचा सहवास त्यांना घरीं, मंडान्यावर, कीर्त-
नांत, मंदिरांत वेळोवेळीं झाला. संत नव्हते त्यांसही संत मानून
घेण्याचा व त्याचा गुणलेश घेऊन आपला प्रेमा वृद्धिंगत करण्याचा
अभ्यास त्यांनीं मनोभावे केला. ' संतांचिये गावीं प्रेमाचा सुकाळ '
असतो, तळमळ किंवा दुःखलेश सांपडत नाही, त्यांचें अवधें धन
विठ्ठल असतो, ते प्रेमसुखाची देवघेव करितात, ' संतांचें भोजन
अमृताचें पान । करिती कीर्तन सर्वकाळ ' असे दयाळु संत मला
' निरंतर जागवितात, त्यांचे उपकार ' कोठवर मानूं असे संतप्रेमानें
तुकोबांनीं वारंवार ह्मटलें आहे. हरिकथामाउलीचें अवीट अमृतक्षीर
ज्यांच्या संगतींत मला सेवन करितां येते; त्या माझ्या प्रेमळ हरि-
भक्तांच्या दासांचा मी दास आहे. आमची ' दीन आणि दुर्ब-
ळांसी । सुखराशी हरिकथा '-माउली संतसंगतींत पान्हावते.
असो. तुकोबांनीं सत्संगाचा लाभ याप्रमाणें आषण स्वतः अंतरंगांत
संत होऊन घेतला.

१४ तुकोबांनीं अखंड सावध राहून मनोजयाचा अभ्यास कसा
चालविला होता, मनाशीं त्यांच्या झटापटी कशा चालल्या होत्या,
त्यांचें कनककांताविषयक वैराग्य कसें खणखणीत होतें, वादक-
छलकांच्या त्रासाला व जनतेच्या संगाला कंटाळून त्यांनीं एकांतवास
कसा धरिला, एकांतांचें सुख लाभून त्यांचें चित्त कसें उपशम पा-
वेलें, अहंकार कसा मावळला, आपल्या दोषांचें निवेदन ते देवा-

पार्शी कसे करीत व सत्संग कसा धरिला हें आपण येथवर पाहिलें. आतां आत्मशुद्धीच्या ह्या प्रयत्नांचें शिरोरत्न जें नामसंकीर्तन त्याच-
इल चार शब्द लिहून हें प्रकरण संपवूं. एकांताचें सुख त्यांना
मिळत होतें यांत शंका नाही, पण त्यांत साक्षात् सुख जें मिळालें
तें नामस्मरणाच्या अभ्यासानेंच मिळालें. तुस्त्या एकांतानें उपाधी
दूर झाल्यामुळें फार तर दुःखध्वंसाचें अप्रत्यक्ष सुख मिळालें असेल
पण प्रत्यक्षसुखाचा झरा जो लागला तो नामसंकीर्तनाच्या अभ्या-
सामुळेंच होय. कीर्तनभजनप्रसंगीं समशील साधुसंतांच्या व भा-
विकांच्या संगतींत नामस्मरणाचा लाभ ते घेतच होते (मार्गें पृ०
१२२ ते १२८ पहा), पण एकांत मिळाल्यामुळें सर्वकाळ
नामस्मरणाला मोकळाच सांपडला. कथेंत सज्जनसंगाचा व मृदंग-
टाळवीणादिकांच्या साहाय्यानें होणाऱ्या नादब्रह्माचा आनंद अपूर्वच
आहे, पण तेवढ्यानें भागत नाही. अखंड नामस्मरणाचा आनंद
सर्वकाळ भोगल्याशिवाय चित्तशुद्धीचा साक्षात्कार होणें नाही.
प्रहरभर कीर्तनांत तन्मयता झाली, पण बाकीच्या वेळांतही मनाला
कोठें तरी समाधि दिल्याशिवाय त्याच्याहातून सुटका होत नाही.
विष्णुसहस्रनामाचे पाठ तुकोबांनीं चालविलेच होते (पृ० १७४),
पण अखंड नामस्मरणाचा छंद त्यांनीं आपणास लावून घेतला हें
त्यांचें साधनसर्वस्व होय. नामस्मरणाचा छंद वाचा प्रथम मोठ्या
कष्टानें पत्करते पण एकदा पत्करल्यावर वाचा नामाला पळही विसं-
बत नाही. चित्तांत रूपाचें ध्यान व मुखांत हरीचें नाम असें नाम-
स्मरण असतें. अंतर्दामीं ध्यान ठसावत जाणें, ध्यानांत चित्त रंगून
जाणें, अंतर्दामीं तन्मय होणें, हें नाम वाचेंत अखंड बसल्याचें लक्षण
आहे. ' चित्तीं नसे तरी नसो । परी वाचे तरी असो ' येथून तुको-
बांचा नामाभ्यास सुरू झाला तो ' माझी मज झाली अनावर
वाचा । छंद या नामाचा घेतलासे ' यांत त्याचें पर्यवसान झालें !

या मध्या अभ्यासांतला जो आनंद आहे तो ज्याचा त्यानेच अनुभव घेऊन भोगायचा आहे, तो वाचनेने व्यक्त करणे अशक्य आहे. कुलाचार, संप्रदायपरंपरा, पुराणे व साधुसंतांचे ग्रंथ, गुरूपदेश या सर्वांनी नामस्मरणच श्रेष्ठ साधन आहे ह्मणून तुकोबांस सांगितले हे आपण पाहिलेच आहे. सांगितले पुष्कळ, पण केले पाहिजे ! तुकोबांनी नामाभ्यास केला व ते धन्य झाले. श्रीपांडुरंगाचे रूप पाहून किंवा ध्यानांत आणून तुकोबांच्या चित्तांत प्रेमसुखाच्या लहरी उठत व त्यांत ते स्वयं विरून विरघळून जात.

देखोनियां तुझ्या रूपाचा आकार । उभा करीं कर देवोनियां ॥१॥
तेणें माझा चित्ता होतें समाधान । वाटतें चरण चरण न सोडावें
मुखें गातो गीत वाजवितो टाळी । नाचतो राडळी प्रेमसुखें ॥२॥
तुका ह्मणे मज तुझ्या नामापुढें । तुच्छ हें बापुडे सकळही ॥ ३ ॥

* * * * *
देखिलीसे मूर्ती । माझा हृदयाची विश्रांती ॥ १ ॥

* * * * *
काय वैकुण्ठ बापुडे । तुझ्या प्रेमसुखापुढें ॥ २ ॥

* * * * *
धन्य तो हा काळ सरे आनंदरूप । वाहतां संकल्प गोविंदाचे ॥१॥

* * * * *
धणी न पुरे गुण गातां । रूप दृष्टी न्याहाळितां ॥ १ ॥

बरवा बरवा पांडुरंग । कांती सावळी सुरंग ॥ ध्रु० ॥

सर्व मंगळांचें सार । मुख सिद्धींचें भांडार ॥ २ ॥

तुका ह्मणे सुखा । अंतपार नाहीं लेखा ॥ ३ ॥

— श्रीविठ्ठलरूपाच्या ठिकाणी इतकी चित्तवृत्ति तन्मय झाली असतांना ' व कोंडकोंडुनि धरीन जीवें । देहभावे पूजीन ' असा पांडुरंग हृदयसंपुटीं सांठविण्याचा वृद्धाभ्यास चालला असतांना हा अभ्यास अखंड करण्यास अखंड नामस्मरणापरतें, चित्तनापरतें

अन्य कोणतें साधन कोणी कोठें कधीं सांगितलें आहे ? नाम-स्मरण सर्वासि सर्वकाळीं अत्यंत सुलभ आहे. ' नाम घेतां न लगे मोल । नाममंत्र नाही खोल. ' आणि हें साधन तात्काळ फळ देणारें आहे, येथें उधारी नाही. ' मुखीं नाम हातीं मोक्ष । ऐसी साक्ष बहुतांसी ' पण हा दुसऱ्यांचा हवाला न देतां. ' तुका म्हणे रामनामी । कृतकृत्य झालों आर्त्ता ' याप्रमाणें तुकोबांनीं स्वानुभवही सांगितला आहे. जिव्हेला नामाची एकवार चटक मात्र लागली पाहिजे मग ' ते जीव गेल्या न सोडी ' एवढी अपार गोडी नामचिंतनाची आहे. साखर आणि गोडी तसे नाम आणि नामी एकरूप आहेत हा अनुभव नामस्मरणानंद भोगण्याच्यासच प्राप्त होतो व नाम हें केवळ साधन नसून नामछंदानें साध्यसाधन एकमय होऊन जातात अशीही प्रतीति येते. तुकोबांनीं नामसुख अपार भोगलें, किंवाहुना नामसुख अखंड भोगण्याकरितां व भोगण्याचे लोकांस शिकविण्याकरितांच त्यांचा अवतार होता असेही ह्मणावेसे वाटते. आसर्ती, भोजर्ती, शयर्ती, गमनागमन करितां, सर्व कार्य करितां त्यांचें नामचिंतन चाले व ' चिंतने चिंतने तद्रूपता ' हा अनुभव त्यांना येई. नामचिंतनानें जन्मजराभयव्याधि सर्व दूर होतात. ' भवरोगा ऐसें जाय । आणिक काय कुलकें ? ' तुकोबांनीं नामाचा आनंद कसा भोगला, संसारपाश त्यामुळें कसे तुटले, हरिप्रेमगोडी वाहून रसना कशी गोडावली, इंद्रियांच्या धांवा कशा खुंटल्या, अमूप सुख घरीं कसें चालून आलें याबद्दल त्यांनीं हजारों प्रसंगीं आपले गोड अनुभव अनुपम गोडीनें वर्णिले आहेत. देवाचें रूप पाहतां किंवा ध्यानीं येतां नामरंग चित्तीं उमटे व नामरंगीं रंगतां रंगतां श्रीरंग अंतरीं प्रगटे व नामनामींच्या एकरूपतेत तुकोबा विरून जात. ' अवधा विठ्ठलचि उरे ' असा हा परमामृतभोजनाचा तुकोबांच्या घरचा समारंभ पाहून ज्याच्या

तोडाला पाणी सुटणार नाहीं असा पाषाण कोण असेल ! तुको-
बांच्याच तोंडून नामामृतगोडीचा थोडा आस्वाद आपणही घेऊं:-

नाम घेतां मन निवे । जिव्हे अमृतचि स्रवे ।
होताती बरवे । ऐसे शकुन लाभाचे ॥ १ ॥
मन रंगलें रंगलें । तुझ्या चरणीं स्थिरावलें ।
केलियां विठलें । कृपा ऐसी जाणावी ॥ २ ॥

बैसूं खेळूं जेवूं । तेथे नाम तुझें गावूं ॥ १ ॥
रामकृष्णनाममाळा । घालूं ओवूनियां गळा ॥ २ ॥

संग आसनीं शयनीं । घडे भोजनीं गमनीं ॥ २ ॥
तुका ह्मणे काळ । अवघा गोविंदें सुकाळ ॥ ४ ॥

इंद्रियांची हांव पुरे । परि हें उरें चिंतन ॥

काळ ब्रह्मानंदें सरे । उरलें उरें चिंतन ॥

समर्पिली वाणी । पांडुरंगीं घेते धणी ॥ १ ॥
धार अखांडित । ओघ चालिलेला नित्य ॥ २ ॥

बोलणेंचि नाहीं । आतां देवाविणें कांहीं ॥ १ ॥
एकसरें केला नेम । देवा दिले क्रोध काम ॥ २ ॥

प्रवित्र तें अन्न । हरिचिंतनीं भोजन ॥ १ ॥
तुका ह्मणे चवी आलें । जें कां मिश्रित श्रीविठलें ॥३॥

लागलें भरतें । ब्रह्मानंदाचें वरतें ॥ १ ॥
तुका ह्मणे वाट । बरवी सांपडली नीट ॥ ४ ॥

मतिविण काय वर्णं तुझें ध्यान । जेथें पाडिलें मौन वेदश्रुति ॥ १ ॥
 करूनि गोजिरा आपुलिये मती । धरियेलें चित्तीं चरणकमळ धु० ॥
 सुखाचें ओतिलें पाहों तें श्रीमुख । तेणें हरे भूकतान माझी ॥ २ ॥
 रसना गोडावली ओव्या गातां गीत । पावलेसें चित्त समाधान ॥ ३ ॥
 तुका ह्मणे माझी दृष्टि चरणांवरी । पाउलें गोजिरीं कुंकुमाचीं ॥ ४ ॥

नाहीं त्रिभुवनीं सुख या समान । ह्मणउनि मन स्थिरावलें ॥ १ ॥
 धरियेलीं जीवीं पाउलें कोंवळीं । कंठीं एकावळी नाममाळा ॥ २ ॥
 शीतळ होवुनीयां पावलों विश्रांती । न साहे पुढती घाली चित्ता २
 तुका ह्मणे झाले सकळ सोहळे । पुरविले डोहळे पांडुरंगें ॥ ३ ॥

नाम घेतां कंठ शीतळ शरीर । इंद्रियां व्यापार नाठवती ॥ १ ॥
 गोड गोमटें हें अमृतासी वाड । केला कडवाड माझ्या चित्तें ॥ २ ॥
 प्रेमरसें झाली पुष्ट अंगकांती । त्रिविध नासती ताप क्षणें ॥ ३ ॥

पाय चित्तीं, रूप डोळां व नाम मुखीं असें हें नामस्मरण सर्वे-
 द्रियांसगट जीवाला हरिप्रेमानंद भोगवून त्याचें जीवत्व हिरावून
 नेतें, मग ' उरला उरे विठ्ठल ' याप्रमाणें अद्वयानंदच राहतो !
 नामस्मरणानें न कळे तें कळों येतें, न दिसेतें दिसू लागतें, अचोळणें
 चोळतां येतें, न भेटे तें भेटतें असा अलभ्य अपार लाभ घरीं चालत
 येतो असें तुकोबांनीं स्वानुभवाचें रहस्य सांगितलें आहे. 'तुका ह्मणे
 जों जों भजनासी वळे । अंग तों तों कळे सन्निधता ' हा अनुभव
 स्वतः जो घेईल त्यासच कळणार आहे. नामावांचून दुसरा तरणो-
 पाय नाही हें तुकोबांनीं ' विठोबाची आण ' घेऊन सांगितलें आहे,
 (मंगलाचरण अभंग १७ पहा) ही बोलण्याची सीमा झाली.
 असो. तुकोबांचे आणखी तीन अभंग देऊन हें प्रकरण पुरें करितों.
 विषयीं विसर पडला निःशेष । अंगीं ब्रह्मरस ठसावला ॥ १ ॥
 माझी मज झाली अनावर वाचा । छंद या नामाचा घेतलासे ॥ २ ॥

लाभाचिया सोसें पुढें चाली मना । थनाचा कृपणा लोभ जैसा २
तुका ह्याणे गंगासागरसंगमीं । अवघ्या झाल्या ऊर्मी एकमया ॥३॥

प्रेमामृतें माझी रसना ओलावली । मनाची राहिली वृत्ति पार्यां ॥१॥
सकळही तेथें वोळलीं मंगळें । वृष्टि केली जळें आनंदाच्या ॥४०॥
सकळ इंद्रियें झालीं ब्रह्मरूप । वातलें स्वरूप तयामाजी ॥ २ ॥
तुका ह्याणे जेथें वसे भक्तराव । नांदे तेथें देव संदेह नाहीं ॥ ३ ॥

आनंदाच्या कोटी । सांठविल्या आह्मांपोटीं ॥ १ ॥

प्रेम चालिला प्रवाहो । नामओघ लवलाहो ॥ ० ॥

अखंड खंडेना जीवन । रामकृष्ण नारायण ॥ २ ॥

घडी आहिक्य परत्र । तुका ह्याणे समतीर ॥ ३ ॥

नामाचें माहात्म्य अनेकांनीं अनेक ठिकाणीं गायिलेलें आहे, पण तुकोबांनीं सवांवर मात केली यांत शंका नाही. अशी अमृत-रसतरंगिणी अन्यत्र कोठें सांपडणार आहे? तुकोबांच्या गायमुखांतून घडघडाट वाहिलेल्या या नाममंदाकिनीनें सारें विश्व आपल्या पवित्र उदरांत आणलें आहे. नामामृतसेवनानें तुकोबांची रसना गोडावली, वाचा अनावर झाली, सकळेंद्रियें ब्रह्मरूप झालीं, तुकोबा व नाम एकरस झाले, मग या नामभक्तांना सोडून देव दूर कोठें राहील? देव, भक्त, आणि नाम यांचा त्रिवेणीसंगम झाला. तुकोबांची अपार नामप्रीति पाहून देव भुलले व त्यांना तुकोबांच्या भेटीला तुकोबांना आवडेल अशा रूपानें यावें लागलें. 'अच्युताचा योग नामछंद' या त्यांच्याच वचनाप्रमाणें अच्युताला नामरूपाची बुंधी वेऊन त्यांच्या भेटीस येणें प्राप्त झालें. तुकोबांना पांडुरंगाचें साक्षात् दर्शन झालें, सगुणसाक्षात्काराचा महायोग प्राप्त झाला. तो दिव्य कथाभाग वाचकांना पुढील तीन प्रकरणांत वाचात्रयास मिळणार आहे. साधनांची सीमा झाली कीं साध्य आपण होऊन घरवसल्या चालत येतें. कसें तें वाचकांनीं मनाला अति हळुवारपण आणून पहावें, भोगावें व स्वानंद लुटावा.

प्रकरण नववें.

सगुणभक्ति व दर्शनोत्कंठा.

१ विषयप्रवेश. २ भक्तिमार्गाचें श्रेष्ठत्व. ३ सगुणनिर्गुणविवेक. ४ तुकोबांची सगुणनिष्ठा. ५ देवाचें सगुण साकार होणें. ६ विठ्ठल शब्दाची व्युत्पत्ति ७ ज्ञानेश्वरींत नामनिर्देश कां नाही ? ८ तुकोबा मूर्तिपूजकच होते. ९ तुकोबांची दर्शनोत्कंठा. १० देवाशीं प्रेमकलह. ११ भेटीचे मनोरथ.

१ मागील प्रकरणांत तुकोबारायांनीं चित्तशुद्धीचे कोणते उपाय केले, कोणत्या साधनांनीं जीवपरमात्म्यांच्या मधला मायेचा विरल पडदा दूर सारला, साधनांची परमावधी अखंड नामस्मरणांत कशी केली तें आपण पाहिलें. मार्गें (पृ० ११२) सांगितल्याप्रमाणें सत्संग, सच्छास्त्र, गुरुकृपा हे तीन टप्पे आपण ओलांडून आलों, आतां साक्षात्काराचा चवथा टप्पा आपणांस गांठावयाचा आहे. ' बुडविल्या वह्या बैसलों धरणें ' अशा वेळीं ध्यानमग्न स्थितींत असतांना ' केलें नारायणें समाधान ' (पृ० १०२) तो समग्र प्रकार आपणांस आतां पहावयाचा आहे. या प्रकरणांत भक्तिमार्गाचें श्रेष्ठत्व, सगुणनिर्गुणविवेक, तुकोबांची सगुणप्रीति, विठ्ठलदर्शनाची उत्कंठा, या उत्कंठेंत देवाशीं केलेले प्रेमकलह, देवाच्या भेटीची तळमळ इ० प्रकार सांगावयाचे आहेत. भगवंताच्या सगुणदर्शनापूर्वीं भक्ताच्या अंतःकरणाची कशी स्थिति होते हें आपणांस ह्या प्रकरणांत पहावयास सांपडेल. या पुढच्या प्रकरणांत

तुकोवांचें प्रियउपास्य श्रीपंढरपूरनिवासी पांडुरंग यांच्या स्वरूपाचा थांग लावण्याचा आपण प्रयत्न करूं ! श्रीविठ्ठलस्वरूपाचा बोध घेतल्यावर तिसऱ्या प्रकरणांत रामेश्वरभटांच्या सांगण्यावरून तुकोवांनीं वहा बुडविल्या, तेरा अहोरात्र विठ्ठलचितनांत निमग्न होऊन ते शिलेवर पडले व श्रीविठ्ठलाचें त्यांना साक्षात् दर्शन झालें हा दिव्य कथाभाग आपण पाहूं. वस्तुतः हीं तीनही प्रकरणें ' सगुण-साक्षात्कार ' याच सदरांत यावयाचीं, पण साक्षात्कारप्रसंगाचें यथार्थ स्वरूप वाचकांच्या ध्यानांत यां यासाठीं एकाचीं तीन प्रकरणें करून ह्या विषयाचा सांगोपांग विचार करण्याचें मी ठाविलें आहे. दर्शनाची उत्कंठा, ज्याचें दर्शन व्हावें अशी उत्कंठा त्या विठ्ठलाच्या स्वरूपाचें आविष्करण व अत्युत्कटभक्तिप्रसंगीं त्याच स्वरूपांत भगवंताचें दर्शन या क्रमानें होणाऱ्या गोष्टींचें या तीन प्रकरणांत विवेचन करावयाचें आहे, तिकडे वाचकांनीं सावधान चित्तानें लक्ष द्यावें अशी त्यांची विनंति करून आपण सगुणसाक्षात्काराच्या प्रसंगाचा पूर्वरंग पाहण्यास प्रारंभ करूं.

२ नरजन्मास आल्याचें सार्थक भगवत्प्राप्तीत आहे हें संत-शास्त्रमुखानें श्रवण केल्यावर भगवत्प्राप्तीचा कोणता मार्ग आपण स्वीकारावा किंवाहुना आपल्या मनःप्रवृत्तीला कोणता मार्ग सहज-सुलभ व अनुकूल आहे याचा विचार होऊन मुमुक्षु तोच मार्ग निश्चित करितो. योगमार्ग, कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग हे भगवत्प्राप्तीचे चार मुख्य मार्ग आहेत. श्रुति कांडत्रयरूपिणी आहे ह्यणजे कर्म, उपासना व ज्ञान हे तीन मार्ग दाखविणारी आहे व पातंजलमुनींनीं चवथा योगमार्ग स्पष्ट केला असून आजवर हजारो मुमुक्षु या ४ मार्गांपैकीं जो ज्याला सुलभ व प्रिय तो मार्ग स्वीकारून कृतार्थ झाले आहेत. परमात्मपद गांठणें हें साध्य असून साधनांत ज्यानें त्यानें आपल्या आवडीप्रमाणें निवड केली आहे.

चारही मार्ग उत्तमच आहेत, तरी या कलियुगांत भक्तिमार्गच श्रेय-
स्कर आहे असे शास्त्रकारांनी ठरविले असून हजारो संतमहात्मे
याच मार्गाचा पुरस्कार करणारे झाले आहेत. भगवान् श्रीकृष्णांनी
गीतेत व भागवतांत भक्तिमार्गाचा मुख्यतः उपदेश केला आहे.
गीता आणि भागवत हे भक्तिमार्गाचे आधारस्तंभ आहेत. भगवंतांनी
गीतेत कर्म, ज्ञान व योग हे तीनही मार्ग भक्तिमार्गातच आणून
सोडले आहेत. देवांनी अर्जुनाला जे आपले विश्वरूप दाखविले
ते ' न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ' (अ-
११-४८) म्ह० चारही वेदांचे अध्ययन, यथाविधि यज्ञांचे अध्य-
यन, दान, श्रौतादिकर्म व वोर तपे इत्यादि कोणत्याही साधनां जे
त्याला किंवा कोणालाही दाखविले नव्हते, ते रूप भगवान् अर्जु-
नाच्या भक्तीला मुख्यामुळे त्यांच्याच प्रसन्नतेने अर्जुनास पहावया-
स मिळाले, देवाच्या भक्तीनेच देवाचे स्वरूप दिसते. देवांनी गीते-
च्या उपसंहारांतही ' गुह्याद्गुह्यतरं ज्ञानं ' सांगितले ते

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

सर्वभूताशयस्थित जो ईश्वर त्याला सर्वभावाने शरण जाणे हेच
सांगितले व अगदी अखेरचा गोड घांस ' सर्व गुह्यतमं भूयः ' जो
अर्जुनाच्या व तन्निमित्ताने सर्व भूतांच्या तोंडांत घातला तोही 'मन्म-
ना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु' व 'सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं
शरणं व्रज ' याप्रमाणे भक्तिरसाचा घातला आहे. ' अनित्यमसुखं
लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ' म्ह० हा लोक अनित्य आहे व
दुःखदायक आहे म्हणून येथे जन्म मिळाला असतांना माझी भक्ति
कर असाच गीतेचा उपदेश आहे. गीतेचे रहस्य हेच आहे. सर्व
साधुसंतांनी भगवद्बचनानुरोधाने, स्वानुभवाने, व भूतहितेच्छेने
भक्तिमार्गाचा पुरस्कार केला आहे. असो. तुकोबांच्या जीवीचा
जिव्हाळा भक्त्यनुकूल होता व भागवतसांप्रदायाच्या संगतीने

त्यांची मूळची भक्त्यनुकूल चित्तवृत्ति अधिकच भक्तिमय झाली. भगवान् भक्तीनेच वश होतील व तेणेकरून आपण कृतकार्य होऊं असा त्यांचा निर्धार झाला. ' निष्काम निश्चल विठुलीं विश्वास । पाहों नये वास आणिकांची ! हा त्यांचा निर्धार कसा झाला तें आपण त्यांच्याच वाणीनें ऐकूः—

योगाभ्यास करावा पण योगसाधनाची क्रिया मला माहीत नाही व तितकें बळही माझ्या अंगीं नाही. शिवाय मुख्य कारण असें कीं माझ्या चित्तीं देवावांचून दुसरें काहीं नाही—
नाहीं बळ योग-अभ्यास कराया । न कळे ते क्रिया साधनाची॥२
तुझिये भेटिचें प्रेम अंतरंगीं ।.....

दुसरें असें कीं ' भक्तीचें तें वर्म' ज्याच्या हातीं आहे त्याच्या—
अष्टमहासिद्धी वोळगती द्वारीं । न वजती दूरी दवडितां ॥ १ ॥
योगाच्या सिद्धी भक्ताच्या अंगीं त्याला नको असल्या तरी सुद्धां जर जडतात तर योगाभ्यास वेगळा तो कशाला हवा ? ' योगभाग्य घरा येती । अवघ्या शक्ती चालत ! ' योगाच्या नुसत्या कवायतीनें चित्तशुद्धि होत नाही म्हणून योगी म्हणून कोणाकडे गेलें तर ' योगी करिती रागें गुरुगुरु ! ' असा अनुभव येतो. खरा योग म्ह० जीवपरमात्मैक्य—देवभक्तांचें ऐक्य तें भक्तियोगानें साधतेंच.

इतर मार्ग पूर्वीच्या युगांत ठीक होते पण या कलियुगांत तरी भक्तिपंथच अत्यंत श्रेयस्कर आहे. कर्ममार्गाचें विधिविधान नीट कळत नाही व हातून घडणें तर त्याहूनही कठीणः—

अवघ्या वाटा झाल्या क्षीण । कलीं न घडे साधन ।

उचित विधिविधान । न कळे न घडे सर्वथा ॥ १ ॥

भक्तिपंथ सर्वांत सोपा आहे. त्यांत सर्व कर्म श्रीहरीला अर्पण होत असल्यामुळे पापपुण्याचा लेप लागत नाही व जन्ममृत्यूंचेही खंडण होतेंः—

भक्तिपंथ बहु सोपा । पुण्या नागवे या पापां ।

येण जाणें खेपा । येणेंचि एकें खंडती ॥ २ ॥

आणखी असें कीं योगमार्ग, ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग यांचें आचरण करणाऱ्याला स्वतःच्या बळावरच चालावें लागतें तसा प्रकार येथें नाही. ह्या भक्तिमार्गांनं जीव चालू लागला कीं त्याला भगवंत साह्य होतातः—

उभारोनि वाहे । विठो पालवीत आहे ।

दासां मीच साहे । मुखें बोले आपुल्या ॥ ३ ॥

बाह्या उभारून देवांनीं सांगितलें आहे कीं माझ्या भक्ताचा मीच साह्यकर्ता आहे. ' न मे भक्तः प्रणश्यति ' (गीता ९-३१) व ' तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ' (गीता १२-६) हे देव स्वतःच बोलले आहेत. तात्पर्य भक्तिपंथ सर्व मार्गावरिष्ठ आहे. ' आणिकां उपाया अनुपान कठिण ' अन्यमार्ग जे आहेत त्यांचीं अनुपानें आहेत, पण या भक्तिमार्गांत मनुष्य देवाला अनन्यभावे शरण गेला कीं त्याची कड लावण्याचा भार देव अंगावर घेतात. मंत्रतंत्रजपतपव्रत हे मार्गही विकट व अनिश्चित फलदायी आहेत.

तपें इंद्रियां आघात । क्षणें एक वाताहात ॥ ३ ॥

मंत्र चळे थोडा । तरी धडचि होय वेडा ॥ ४ ॥

व्रतें करितां सांग । तरी एक चुकतां भग ॥ ५ ॥

तात्पर्य तैसी नव्हे भोळी सेवा । एक भावाचि कारण देवा ॥ २ ॥

ह्या वरून जपतपव्रतानुष्ठानादिकांचा तुकोबा धिकार करितात असें कोणीं समजू नये. यासाधनांची मोहोर देवाकडे ठेवून हीं आचरिलीं ह्यणजे हीं भक्तिरूपच आहेत. ओव्यारूपी अभंगांत त्यांनीं ह्मटलें आहेः—

करा जपतप अनुष्ठान याग । संतीं जे मारग स्थापियेले ॥

सत्य मानूनियां संतांच्या वचना । जारे नारायणा शरण तुह्मी ॥

आतां ज्ञानमार्ग पहावा, पण ज्ञानाच्या गोष्टी सांगायला सोप्या असल्या तरी ज्ञानाचा अनुभव कठिण आहे.

सांगतां दुर्लभ ज्ञानाच्या गोष्टी। अनुभव तो पोटीं कैचा घडे ॥ १ ॥

शुद्धज्ञान परमदुर्लभ आहे. कोणत्याही वासनेचा विटाळ न झालेले शुद्ध ज्ञान कोठे मिळेल म्हणून पाहू लागलो तो ज्ञानाच्या पाठी अहंकाराचे भूत बहुधा आढळून आले. त्यापेक्षा 'चितनां मंगल अष्टौप्रहर' हे जाणून भजनाची मी सोय धरिली.

'मनवाचातीत तुझे हे स्वरूप' जीवाला कळावे कसे असा विचार करितां, तुकोबा म्हणतात, 'योगयागतपे देहाच्या योगे । ज्ञानाच्या लागे न सांपडसी ।' म्हणून आम्ही तुझी भोळ्याभावाने सेवा करणे हेच श्रेयस्कर असे ठरविले आहे. भक्तीच्या मापे मोजितो अनंता । इतराने तत्वता न मोजवे ' ह्य० अनंत हा अनंतच आहे, त्याचा पार वेदांसकट कोणालाच लागला नाही; योग, ज्ञान, कर्म या साधनांनी त्याचे पूर्ण आकलन होत नाही म्हणून आम्ही भक्तीचीच कास धरिली आहे.

'बहु भितो जाणपणा—' ज्ञानापासून ज्ञानाचा फुंज अंगी चढेल अशा भीतीने आम्ही तो मार्गच सोडून दिला आहे. प्रेमपान्हा पाहिजे, आम्हांला तुझे भक्तिमुखच पाहिजे. या प्रेममार्गाची—भक्तिमार्गाची योग्यता सर्वांत मगठी आहे:—

यासी तुळे ऐसे कांहीं । दुजे त्रिभुवनीं नाहीं ।

काला भात दही । ब्रह्मादिकां दुर्लभ ॥ २ ॥

ह्या भक्तीशीं कशाचीही तुळणा करवत नाहीं. श्रीकृष्णाचे सवंगडी होऊन काल्याचे सुख भोगणे ब्रह्मादि देवांनाही दुर्लभ आहे. देवा ! आजपर्यंत अद्वैतज्ञानाच्या गोष्टी मी पुष्कळ बोललो पण तू देव व मी भक्त ह्या भागांत खंड पाडू नकोस व भक्तीचा रंग उणा पाडू नकोस एवढेच तुजपाशीं मागणे आहे.

तुका ह्मणे हेंचि देई । मीतूपणा खंड नाही ।

बोलिलों त्या नाही । अभेदाची आवडी ॥ ४ ॥

अभेदाची आवडी नाही असें तुकोबा अभेदाचा अनुभव घेतल्याशिवाय खास बोलले नाहीत. भक्तीची पायरी खालची व ज्ञानाची पुढची असे केवळ ज्ञानमार्गी पुरुष म्हणोत, पण ज्ञानेश्वरनाथतुकोबांसारखे ज्ञानीभक्त 'मोक्षावरील भक्तीचें' ह्य० पराभक्तीचें सुख अधिक मानतात. मोक्षाचें आह्मांसी अवघड नाही, तो आह्मी गांठोडीस बांधून ठेवला आहे, भक्तांना मोक्ष नको असतो, मोक्ष आमच्या दारीचें खेळणें आहे, भक्तांच्या दारी मोक्ष काकुळती होऊन पडला आहे असें तुकोबांनीं अनेकवार उद्गार काढले आहेत, पण त्यावरून मोक्षार्थी त्यांनीं वैर बांधलें होतें असें नाही, तर तो सहज आहे अशी खात्री झाल्यावरच त्यांनीं भक्तिसुखाचें कोडकौतुक केलें आहे ! ज्ञानसंमिश्र भक्ति किंवा ज्ञानोत्तर भक्ति—तिला पराभक्तिही ह्मणा—पण ज्ञानानें स्वरूप ओळखल्यावरच—तुकोबांनीं भक्तीच्या परमानंदाचा सुखविलास भोगण्याची मनीषा धरली. वरील विवेचनावरून योगमार्गाची, ज्ञानमार्गाची किंवा कर्ममार्गाची विटंबना करून भक्तिमार्गाची तुकोबादि भक्तश्रेष्ठांनीं श्रेष्ठता गायिली आहे असें कोणी समजू नये. हे मार्ग उत्तमच आहेत, पण भक्तिमार्गचें अनुसरण केल्यानें ह्या सर्व मार्गांनीं गेल्याचें फळ मिळून शिवाय प्रेमसुखाचा लाभ होतो. योग म्हणजे चित्तवृत्तिनिरोध आणि तो साधण्याचा उपाय 'ईश्वरप्राणिधानाद्वा' असें पातंजलयोगसूत्रच आहे. तुकोबांना ईश्वरप्राणिधानानें चित्तवृत्तिनिरोध किती साधला होता हें पाहिलें

१ ह्या सूत्राचा अर्थ तुकोबांच्या वाणानें एकावाः—

योगाचें तें भाग्य क्षमा । आधी दमा इंद्रियें ॥ १ ॥

अवधीं भाग्यें येती घरा । देव सोयरा जालिया ॥ २ ॥

ह्मणजे ते योगी नव्हते असे कोण ह्मणू शकेल ? तसेच संग व फलाशा सोडून कर्म करणे हे निष्काम कर्मयोगाचे जर सार आहे तर केवळ भगवत्प्रीत्यर्थ कर्माचरण करणारे तुकोबा कर्मयोगी नव्हते असे कोणी म्हणावे ? जीवपरमात्मयोग हे जर ज्ञानमार्गाचे अंतिम साध्य आहे तर 'तुका विठ्ठल दुजा नाही' ह्या अनुभवाच्या शिखरावर पोचलेले तुकोबा ज्ञानी नव्हते असे तरी कोण म्हणेल ! तात्पर्य कर्म, ज्ञान, योग यांचा भक्तीशी विरोध नाही. हे सर्व शब्द वेगळे दिसतात व भगवंताला सोडून असतील तर हे मार्ग भिन्न वाटतात, पण वस्तुतः ते सर्व एकाच अनुभवाचे निदर्शक आहेत. तुकोबा योगी होते, कर्मी होते व ज्ञानी होते आणि त्यामुळे त्यांच्या चित्तांत व वाणींत अपार प्रेमरंग भरला आहे व ज्या जादूने त्यांनी जगाला आपले वेड लावले असे मुख्यतः निस्सीम भक्त होते. ह्या भक्तीचे स्वरूप शब्दांनी सांगता येणे शक्य नाही. प्रेम-स्वरूप अनिर्वचनीय आहे. 'प्रेम नये बोलतां सांगतां दावितां । अनुभव चित्ता चित्त जाणे.' कर्मज्ञानयोगांला पूर्णत्व ज्या भक्तीने येते, कर्मज्ञानयोगाची सार्थकता ज्या प्रेमाने होते ती भक्ति, ते प्रेम, तो जिव्हाळा तुकोबांच्या हृदयांत पूर्ण होता, 'हेंचि माझे तप' ह्या अभंगांत भक्तिपूर्वक देवाचे चिंतन करणे, त्याचे नांव घेणे, त्याच्या रूपाशी तन्मय होणे हेच माझे तप, हाच माझा योग, हाच माझा यज्ञ, हेच माझे ज्ञान, हेच माझे जपध्यान, हाच माझा कुळाचार, हेच माझे सर्वस्व असे त्यांनी म्हटले आहे. कर्माच्या 'आर्दी अवसानीं अंती' देवाचे अखंड चिंतन हाच त्यांनी स्वधर्म सांगितला आहे. कर्मज्ञानयोगांत जे जे न्यून असेल त्याची पूर्तता हरिप्रेमाने होते ह्मणून भक्तियोगच सर्वांत श्रेष्ठ आहे. तुकोबांनी आजन्म भक्तिसुख भोगले व भक्तीचा नगारा पिटून भक्तिमार्गाचा प्रसार केला. नारायण भक्तीने वश होतो. 'प्रेम-

सूत्रदोरी । नेतो तिकडे जातो डरी ' असो. भक्तिमार्गच श्रेष्ठ
कां याचीं तुकोबांनीं वर दिलेलीं कारणें ज्यांना पटत नसतील त्यांना
तुकोबा सौम्य उत्तर देतात कीं मला हा मार्ग रुचला म्हणून मी
हा पत्करला आहे ! ' तुका ह्मणे बहु सांडियेलीं मते । आपुल्यापुरतें
धरोनि ठेलों । ' बहुतां छंदांचें बहुत लोक आहेत, त्यांच्या वरो-
वर कुठवर नाचावें ? त्यापेक्षां ' करावा जतन आपुला विश्वास '
—आपली भगवन्निष्ठा जतन करावी व दुसऱ्याच्या वाटेला जाऊं
नये. भक्तिसुख हें अविट आहे, पुनः पुन्हा सेवावेसें वाटतें.

भक्तिप्रेमसुख नेणवे आणिका । पंडितवाचकां ज्ञानियांसी ॥१॥
आत्मनिष्ठ जरी झाले जीवन्मुक्त । तरी भक्तिसुख दुर्लभ त्या ॥२॥
तुका ह्मणे कृपा करिल नारायण । तरिच हें वर्म ठायीं पडे ॥३॥

३ सगुणनिर्गुण एक हाच आपल्या संतांचा सिद्धांत आहे,
तथापि त्यांनीं भक्तीचें कोडकौतुक केलें आहे. अद्वैतांत द्वैत आणि
द्वैतांत अद्वैत, निर्गुण तेंच सगुण व सगुण तेंच निर्गुण असा त्यांचा
निर्धार व अनुभव असल्यामुळें उभयविध *आनंद त्यांच्या वाणींत
भरलेला आहे. संत द्वैती नाहींत व अद्वैतीही नाहींत, द्वैताद्वैतशून्य
अशा शुद्ध ब्रह्माशीं ते समरस झालेले असतात. ' तुज सगुण ह्मणों
कीं निर्गुण रे । सगुण निर्गुण एक गोविंदु रे ' हें ज्ञानोबारायांचें व
'सगुणनिर्गुण ज्याचीं हीं अंगें । तेचि आम्हांसंगें क्रीडा करी' हें
तुकोबांचें ह्मणणें याच सिद्धांताला धरून आहे. निर्गुण तोच भक्त-
कार्यार्थि आपले निर्गुणपण न मोडतां सगुण झाला आहे. परब्रह्म
मनवाचातीत आहे, ' अक्षरामाजीं सांपडे । कां कानावरी
जोडे ' असें नाहीं:—

ऐसें शब्दजात माघौतें सरोजेथ संकल्पार्चें आयुष्य पुरे ।
वाराही जेथ न सरे । विचाराचा ॥ ३१९ ॥
जें उन्मानियेचें लावण्य । जें तुर्येचें तारुण्य ।

अनादि जें अगण्य । परम तत्त्व ॥ ३२० ॥
 जें विश्वाचें मूळ । जें योगद्रुमाचें फळ ।
 जें आनंदाचें केवळ । चैतन्य गा ॥ ३२१ ॥
 जें आकाराचा प्रांत । जो मोक्षाचा एकांत ।
 जेथ आदि आणि अंत । विरोनि गेले ॥ ३२१ ॥
 जें महाभूतांचें बीज । जें महातेजाचें तेज ।
 एवं पार्था जें निज- । स्वरूप माझे ॥ ३२३ ॥

असें जें अचिंत्य, अव्यक्त, अरूप, अगुण, अनाम, सर्वरूप, सर्वगत
 परमात्मतत्त्व—तें, अगदीं तेंच, तें निराकार, निर्विकार, निर्गुण
 परब्रह्मस्वरूपः—

ते हे चतुर्भुज कौभेली । जयाची शोभा रूपासि आली ।

देखोनि नास्तिकीं नोकिलीं । भक्तवृंदें ॥३२४॥ (ज्ञाने० अ० ६)

भक्तांनीं नास्तिकांचा छळवाद आरंभिला तेव्हां तेंच परब्रह्म चतुर्भुज
 नयनमनोहर झालें आहे. ' झालें आहे ' हा शब्दप्रयोग सुद्धां
 खुपतो, तेंच तें आहे !

लक्ष्मिनियां योगी पाहती आभास । तें दिसे आह्लांस दृष्टीपुढें ॥१॥
 कर दोनी कटीं राहिलासे उभा । सांवळी हे प्रभा अंगकांती ॥२॥
 अचेत चेतलें भक्तीचिया सुखें । आपुल्या कौतुकें तुका ह्मणे ॥३॥

भगवान् ' ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम् ' (गीता १४-२७) म्हणजे
 ' ब्रह्म आन नसे मी वांचूनी ' (ज्ञाने०) असें स्वमुखानें सांग-
 तात. ' सगुण निर्गुण गुणाचे अगुण, ' असें हरीचें स्वरूप आहे तरी
 ' ज्ञानदेवा ध्यानीं रामकृष्ण मनीं ' असा सगुणाचा छंदच भक्तजन
 घेत असतात. स्वतः देवांनींच गीतेच्या बाराव्या अध्यायांत अव्यक्तो-
 पासना मोक्षप्रद खरी पण कष्टप्रद आहे (क्लेशोधिकतरस्तेषां) व
 व्यक्तोपासना सुलभ आणि श्रेष्ठ आहे ह्मणून सांगितलें आहे. ' व्यक्त
 आणि अव्यक्त । हे तूंचि एक निभ्रांत ' ह्म० दोन्ही रूपें एका-

चीच—दोन्ही मिळून एकच, पण भक्त भक्तिसुखार्थ व्यक्ताचीच उपासना करितात. अव्यक्त ह्य० निर्गुण, निराकार, निरुपाधिक, विश्वरूप ब्रह्म व व्यक्त ह्य० सगुण, साकार, सोपाधिक राम-कृष्णादि रूप. अव्यक्त ह्य० जें कोणत्याही प्रमाणानें व्यक्त केलें जात नाहीं (न केनापि प्रमाणेन व्यज्येत) व व्यक्त ह्य० करण (इंद्रिय)-गोचर असें व्यक्ताव्यक्तांचें आचार्यांनीं विवरण केलें आहे. व्यक्ताची उपासना सुलभ, सुखकर, सर्वसाध्य असून आणि अखंड भक्तिप्रेमानुभव देणारी असून अव्यक्तोपासनेचें मोक्षरूप फळही देणारी आहे. आचार्य उपासना म्हणजे काय तें सांगतात:—“ यथाशास्त्रं उपास्यस्य सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनम् ” म्ह० तैलधारा अविच्छिन्नपणें सतत पडतें त्याप्रमाणें उपास्याकडे एकसारखें दीर्घकाल लक्ष असणें ही उपासना होय. देहवंत जीवांना व्यक्ताचीच उपासना सुखकर वाटणारी आहे. अर्जुनाला विश्वरूप पाहिल्यावरही कृष्णारूपाचीच तहान लागली, “ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ” ‘जयाची उपनिषदा नाहीं भेटी’ तें विश्वरूप पाहून अर्जुन म्हणाला:—

हे विश्वरूपाचे सोहळे । भोगोनि निवाले जी डोळे ।

आतां होताति आधले (अधीर) । कृष्णमूर्तीलागी ॥६०४॥

तें साकार कृष्णरूपडें । वांचूनि पांहीं नावडे ।

तें न देखतां थोडें । मानिताति हे ॥ ६०५ ॥

आह्मां भोगमोक्षाचिया ठार्यां । श्रीमूर्तीवांचूनि नाहीं ।

ह्मणोनि तैसाचि साकार होई । हें उपसंहरी आतां ॥ ६०६ ॥

हीच सर्व भक्तांची वृत्ति असते. पण अव्यक्त व्यापक आणि व्यक्त एकदेशी असें कोणी म्हणल तर ज्ञानोबाराय सांगतात कीं सोन्याची लावट व गुंज या दोहोंत सोनेपणाच्या दृष्टीनें कांहीं भेद नाहीं किंवा अमृताच्या सागरीं जाऊन अमृताची एक चूळ घेतली तरी सागराचेंच सामर्थ्य एकाही चुळींत आहे त्याप्रमाणें विश्वरूप आणि चतुर्भुज मूर्ति य

मोक्षदात्रीं सारस्वत्याच समर्थ आहेत. गीतेच्या १२ व्या अध्यायांत
सुगुणोपासनाच श्रेयस्कर आहे असा निजजनानंद व जगदादिकंद
जो श्रीमुकुंद त्यानें स्वमुखानेंच सांगितले आहे. एकनाथमहा-
राजांनीं भागवतांत (स्कंध ११ अध्याय ११ श्लोक ४६ वरील टीका
पहा) म्हटले आहे कीं सगुण निर्गुण दोनीं समान हें खरें, पण
निर्गुणाचा बोध कठिण, मनबुद्धिवाचेली अगम्य असून वेदशा-
स्त्रांलाही त्याची खूण कळत नाही तसा प्रकार सगुणाचा नाही.
सगुणाचें रूप पाहतांच भूकतान हरपते व मन प्रेमभरित होतें.
सोने आणि अलंकार एकच, पण सोन्याची खोट नववधूच्या
गळ्यांत बांधली तर ती बरी दिसेल कां सोन्याचे नानाविध अलं-
कार घडवून ते तिच्या अंगप्रत्यंगांवर चढविले असतां ती मनोहर
दिसेल ? दुसरें असें कीं तूप पातळ काय व घट्ट काय तूपच तें,
पण पातळ तुपापेक्षां घट्ट तुपाचे गोळे खायला कसे गोड लागतात!
तसाच ' निर्गुणापरिस सगुणीं पाहे । अतिलवलाहे स्वानंदू. ' देवा-
च्या सगुणध्यानपूजनभजनांत जो परमानंद आहे तो कोणत्याही
अन्य साधनानें मिळणारा नाही. सगुणभजनानें अद्वैतसिद्धि अ-
पाप होते. ' रघुनाथभजनें ज्ञान झालें ' असें समर्थांचें स्वानुभव-
पूर्वक सांगणें आहे. ' भक्त्या मामभिजानाति ' असेंच देव सांग-
तात. ह्या संबधानें नाथांनीं उःकृष्ट सिद्धांत सांगितला आहे तो
निरंतर ध्यानीं धरावा.

“ दीपकालिका हातीं चढे । तें घराभीतरी प्रकाशु सांपडे ।

माझी मूर्ति जें ध्यानीं जडे । तें चैतन्य आंतुडे अवघेंचि ॥ ”

देवाच्या मूर्तीचें दर्शन, भजनपूजन, कथाकीर्तन, नामस्मरण,
इ० श्रद्धापूर्वक घडत राहिलें ह्मणजे हळूहळू ज्याची मूर्ति उपास्य तो
ध्यानीं जडून चित्तांत खेळूं लागतो, स्वप्नदृष्टांत होऊन आदेश ऐकूं
येतात, तो पाठीशीं आहे असा प्रत्यय येऊन त्याचें प्रेम वृद्धिंगत

होत असतें, मग त्याच्या प्रत्यक्ष भेटीची तळमळ लागते, पुढें प्रत्यक्ष भेट होऊन तो निरंतर संनिध आहे असा अनुभव येतो व शेवटीं आंत बाहेर तोच आहे व तोच सर्व भक्तांच्या हृदयीं आहे, त्यावांचून ब्रह्मांडांत दुसरा कोणी नाहीं, माझ्यांत तोच आहे, मीही तोच आहे असें होऊन सगुणनिर्गुण हे भेदभाव लयास जातात, सगुणभक्तीच निर्गुणानुभव होतो, सर्व भेदभाव आटून जातात. असें समरस झालेले भक्त भक्तिसुखाचे सोहळे भोगण्यासाठीं ' तूं देव मी भक्त ' एवढेंच मौजेचें द्वैत गमतीनें ठेवतात. असा भक्त पाहिला तरी त्यांचें कर्म भक्ताचें, पण अंतरंग पाहतां तो परमात्माच आहे असें देखण्यांस कळून येतें. ह्याच अर्थानें तुकोबांनींही ' अमेदूनि भेद राखियेला अंगीं । वाढावया जगीं प्रेमसुख ' असें ह्मटलें आहे. सर्व महाराष्ट्रसंत असेंच सगुणांत निर्गुण व निर्गुणांत सगुण, द्वैतांत अद्वैत व अद्वैतांत द्वैत पाहणारे व पाहून तद्रूप झालेले आहेत. तुम्ही त्यांना द्वैती ह्मटले तरी शोभेल, अद्वैती ह्मटले तरी शोभेल, सगुणभक्त ह्मटले तरी चालेल, निर्गुणानुभवी ह्मटले तरी ते अद्वैतानुभवांत असूनही द्वैतसुख भोगतात. आपला भागवतधर्म असाच अद्वैत आणि भक्ति यांचें ऐक्य करणारा आहे. ज्ञानोबाराय, समर्थ व तुकोबा या तिघांचाही अनुभव एकच कसा आहे तें सांगतोः—

(१) पवन हालवूनि पाहिजे । तरी गगनावेगळा देखिजे ।

येरवीं गगन तो सहजे । असें जेसें ॥ ११५ ॥

तैसें शरीरीं हन कर्म । तो भक्त ऐसा गमे ।

परी अंतरप्रतीतिधर्म । मीचि जाहला ॥ ११६ ॥

—ज्ञानेश्वरी अ०

(२) देहास लागली उपासना । आपण विवेकें उरेना ।

ऐसी स्थिति सज्जना-। अंतरीची ॥ ४२ ॥

—दासबोधे द० ६ स० ७

(३) आधीं होता संतसंग । तुका झाला पांडुरंग ।

त्यांचे भजन राहिना । मूळ स्वभाव जाइना ॥

ह्या तीनही उद्गारांवरून शुद्ध ब्रह्मज्ञान आणि निष्ठावंत भजन यांचे भक्ताच्या ठिकाणी पूर्ण ऐक्य असते हे उघड दिसते. भक्तीचे अद्वैतार्थी भांडण नाही इतकेच काय पण त्यांची एकरूपता आहे. द्वैताद्वैत, सगुणनिर्गुण, देवभक्त, जीवब्रह्म हे भेद समजुतीपुरते आहेत, तत्त्वतः नाहीत हा सिद्धांत ध्यानांत धरून साधुसंतांनी ज्या भावाने सगुणोपासनेचे कोढकौतुक केले आहे त्याच भावनेने आपणही सगुण-प्रेमाची कथा ऐकण्यास तयार होऊ. तुकोबांनी देवार्थी विनोद केला आहे, प्रसंगी स्तुतिबरोबर बाह्यतः निंदाही केली आहे, हव्या त्या कल्पना केल्या आहेत, प्रेमाने शिव्याही दिल्या आहेत पण देवार्थी आपले मूळांतले ऐक्य ओळखल्याशिवाय त्या खास दिल्या नाहीत. तुकोबांना सर्व महाराष्ट्र संतांप्रमाणे अद्वैतसिद्धांत सर्वस्वी मान्य होता हे ज्यांच्या लक्ष्यांत येत नाही त्यांना तुकोबांनी देवार्थी फार सलगी केली आहे यांचेच आश्चर्य वाटते! सिद्धांत अद्वैताचा आणि सुखसोहळा भक्तीचा हे भागवतधर्माचे रहस्य न विसरतां सगुण-भक्तीचा आनंद आपण तुकोबांच्या संगतीत भोगायला तयार होऊ.

६ विठ्ठल शब्दाची व्युत्पत्ति ' विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लानि गृण्हाति विठ्ठलः ' म्हणजे ज्ञानशून्य अर्थात् भोळेभावडे जे अज्ञान त्यांचा अंगीकार करणारा अशी धर्मसिंधुकार काशीनाथ बाबा पाध्ये यांनी केली आहे. तुकोबांचा ' वीचा केला ठोबा । ह्यणो-नि नांव विठोबा ' असा एक चरण आहे. त्याचा वी. म्ह. पक्षी-गरुड, तो ज्याने वाहन केला आहे ह्य. गरुडवाहन असा अर्थ असावा असे मला वाटते. वी. (विद्) म्ह. ज्ञान त्याचा ठोबा म्ह. सोट, आकार अर्थात् ज्ञानाचा आकार, ज्ञानमूर्ति, परब्रह्माची सगुण साकार मूर्ति असाही कोणी कोणी अर्थ करितात. व्युत्पत्ति-

शास्त्रदृष्ट्या विष्णु-विठु-विठोवा असाही अर्थ होतो. विष्णु याचें प्राकृत भाषेच्या व्याकरणाप्रमाणें विठु असें रूप होतें. मुष्टि=मूठ, पृष्ठ=पाठ तसेच विष्णु=विठु. 'ल' प्रत्यय प्रेमार्थी व 'वा' आदर्शार्थी आहे. कोणी विठुल=विटस्थल, विटेवर उभा राहणारा असा अर्थ करितात. पांढऱ्या मातीची जमीन म्हणून त्या स्थानास पंढरपूर म्हणत, तेथें विटांचे कारखाने असावे. पुंडलीकानें देवापुढें बीट केली ती विटांचा मुख्य म्हणूनच होय. असो. विठोवा शब्दाचा धात्वर्थ कसाही असला तरी विठोवा ह्या शब्दानें पंढरीच्या विटेवरची श्रीकृष्णमूर्ति असाच बोध कोट्यवधि लोकांना आजवर होत आला आहे. श्रुतीनें परमात्म्याला 'ॐ' हें नांव दिलें तसें संतांनीं त्याच परमात्म्याच्या व्यक्तरूपाला-श्रीकृष्णाला-विठुल असें नांव दिलें आहे. ज्ञानोबारायांनीं 'ॐत्सदितिनिर्देशो' ह्या गीताश्लोकावर व्याख्यान करितांना प्रणवाबद्दल जें म्हटलें आहे तेंच देवाच्या विठुल नांवाला लागू पडण्यास हरकत नाही.

तं (ब्रह्म) कीर अनाम अजाती । परि अविद्यावर्गाचिये राती- । माजीं ओळखावया श्रुती । खूण केली ॥ ३२९ ॥ उपजलिया बाळकासी । नांव नाहीं तयापार्शीं । डेविलेनि नांवेसी । ओ देत उठी ॥ ३३० ॥ कष्टले संसारशिणें । जे देवो येती गाऱ्हाणें । तया ओ देणें नांवें जेणें । तो संकेत हा ॥ ३३१ ॥ ब्रह्माचा अबोला फिट्यावा । अद्वैतत्वे तो भेटावा । ऐसा मंत्र देखिला कणवा । वेदें वापें ॥ ३३२ ॥ मग दाविलेनि जेणें एकें । ब्रह्म आळविलें कवतिकें । मार्गां असत ठाके । पुढां उभें ॥ ३३३ ॥ (ज्ञानेश्वरी अ० १७)

ब्रह्म अनाम व अजाती असून त्याची संसारांत शिणलेल्या जीवांना ओळख पटावी म्हणून श्रुतीनें जो संकेत केला तो प्रणव-शब्दानें ओळखला जातो, तसेंच संतांनीं श्रीकृष्णाची ओळख जीवांना पटावी म्हणून त्याचा विठुलनांवानें निर्देश केला आहे व श्रीकृष्णही त्यांना या नांवानें कोणी आळविलें कीं प्रत्यक्ष होऊन भक्ताच्या पुढें उभे राहतात. श्रीकृष्णाला हरिवंशभागवतांत विठुलनांवानें संबो-

धिलें नसलें व भक्तांनीं त्याचें हें नांव नवीन ठेविलें असलें तरी नां-
 वाच्या नवीनपणामुळें श्रीकृष्णाचें कृष्णपण कांहीं ढळत नाही. कित्येक
 पुराणांतून पंढरपुरच्या विठ्ठलाचे उल्लेख आहेत. पद्मपुराणांत (उत्तर-
 खंड, गीतामाहात्म्य) ' द्विभुजं विठ्ठलं विष्णुं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् '
 असा उल्लेख आहे. गरुडपुराणांत ' विठ्ठलं पांडुरंगे च व्यंकटाद्रौ
 रमासखं ' म्ह० पंढरींत विष्णूला विठ्ठल म्हणतात असें म्हटलें
 आहे. स्कंदपुराणांत भीमामाहात्म्यांत ' पांडुरंग इति ख्यातो विष्णु-
 विपुलभूतिदः ' असा एकदां उल्लेख असून त्याच पुराणांत
 चंदलामाहात्म्यांत ' कमलावल्लभो देवः करुणारसशेवधिः '
 असें पुन्हां विठ्ठलाचें वर्णन केले आहे. याप्रमाणेंच ब्रह्मांडपुराण,
 भार्गवपुराण इ० पुराणांतून व श्रीशंकराचार्यकृत पांडुरंगस्तोत्रादि-
 कांतूनही श्रीपंढरपूरनिवासी पांडुरंगाचें वर्णन आलेलें आहे.
 पंढरी हें क्षेत्र व श्रीविठ्ठल ही देवता फार प्राचीन आहेत. पुराणां-
 तील वर दिलेल्या अवतरणांवरून विठ्ठल म्ह० विष्णु हें स्पष्ट आहे.

७ विठ्ठलस्वरूपाचा विचार आपण पुढील प्रकरणांत करणार
 आहोंत, येथें विठ्ठल म्ह० विष्णु व त्यांतही विष्णूचा पूर्णावतार
 श्रीकृष्ण हें लक्षांत घेऊन एका आक्षेपाचा विचार करून पुढें जाऊं.
 ज्ञानेश्वरींत विठ्ठलाचा नामोच्चार कां नाही व ज्या अर्थी तो नाही
 त्या अर्थी ज्ञानेश्वरमहाराज ह्म० ज्ञानेश्वरीकर्ते हे विठ्ठलभक्त होते
 असें नसून ते निर्गुणोपासकच होते असा कित्येक अर्वाचीन पंडि-
 तांचा तर्क आहे! ज्ञानेश्वर व नाथ हे दोघेही निःसीम गुरुभक्त
 होते व ग्रंथरचनाकारांनीं त्यांचे गुरुही त्यांच्या सन्मुख होते यास्तव
 त्यांच्या ग्रंथांचीं मंगलाचरणें गुरुस्तुतीनींच भरलेलीं आहेत; तथापि
 त्यांच्या ग्रंथांतून श्रीकृष्णप्रेमाचे जे अद्भुत निर्रर आहेत त्यांज-
 कडे लक्ष पांचवले असतां त्यांचें सगुणप्रेम किती अलौकिक होतें तें
 आंधळ्यासही दिसून येणार आहे. श्रीकृष्णार्जुनप्रेमाच्या वर्णनप्रसं-

सांतून ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं आपली कृष्णभक्तीची लालसा पुरवून घेतली आहे (माझे श्रीज्ञानेश्वरचरित्र पृ० २११ ते २१८ पहा) शिवाय जेथे जेथे श्रीकृष्णवर्णनाचे प्रसंग आले, तेथे तेथे महाराजांची वाणी किती कोमळ झाली आहे हे ज्ञानेश्वरीच्या वाचकांस माहीतच आहे. विस्तारभयास्तव उतारे देत नाहीं. ज्ञानेश्वरींत अ० ४ प्रारंभीच्या १४ ओव्या, अ० ९ ओव्या ४२५ ते ४७५ पहा.

ऐसें सांवळेनि परब्रह्म । तेणें भक्तकामकल्पद्रुमें ।

बोलिजे श्रीआत्मारामें । संजयो ह्मणे ॥ ९-५२१ ॥

अकराव्या अध्यायाच्या उत्तरार्धांत व बाराव्यांत सगुणोपासनेचे—
' त्या चतुर्भुजरूपाचे '—गोड वर्णन पहा. बाराव्याच्या उपसंहारांत

ऐसें निजजनानंदें । तेणें जगदादिकंदें ।

बोलिलें मुकुंदें । संजयो ह्मणे ॥ २३९ ॥

राया जो निर्मळू । निष्कळंक लोककृपाळू ।

शरणागतां स्नेहाळू । शरण्य जो ॥ २४० ॥

पै सुरसहायशीळ । लोकलालनलीळ ।

प्रणतग्रतिपाळ । खेळ जयाचा ॥ २४१ ॥

जो भक्तजनवत्सल । प्रेमळजनप्रांजळ ।

सत्यसेतु सकळ । कळानिधि ॥ २४३ ॥

तो श्रीकृष्ण वैकुंठीचा । चक्रवर्ती निजांचा । ...

ही सुधामधुरवाणी प्रेमळ सगुणभक्ताशिवाय कोणाच्या मुखांतून सवणें शक्य आहे ? निर्गुणबोध व सगुणप्रेम या दोन्ही गोष्टी पूर्णभक्तांच्या ठिकाणीं सांपडतात. चंद्राची द्रुती किंवा चंद्राची चंद्रिका तशी अद्वैतीं भक्ति आहे; पण हे ' अनुभवाचि जोगें । नव्हे बोलाऐसें ' (ज्ञाने० १८-११५०). वसुदेवपुत्र देवकी-नंदन (ज्ञाने० ४-८) हाच सर्वरूपरूपस, सर्वदृष्टिडोळस व सर्वदेशनिवास (ज्ञा० १८-१४१७) असा परमात्मा असून ' भक्ताचिये प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती ' हा भक्तप्रीती-

मुळें व्यक्तीस आला म्हणून जगाचें कार्य झालें, नाहीं तर हा काय तुम्हां आम्हांस आकळावयाजोगा आहे काय ? • येन्हीं हा योगियां नाडले । वेदार्थासी नाकळे । जेथ ध्यानाचेही डोळे । पावती ना ' (४-१३) बरें झालें परमात्मा सगुणरूपानें व्यक्त झाला व तोच पुंडलिकाच्या प्रीतीसाठीं पंढरीस विटेवर कटीं कर ठेवून उभा राहिला आहे. भक्तांनीं आपल्या आवडीनें त्याचें विठ्ठल हें नांव ठेवलें आहे. तो जसा भावाल तसा आहे. भक्त त्याला सच्चिद्घन परमात्मा भावतात व तसाच तो त्यांच्या प्रचीतीस येतो. तो सर्वव्यापी आहे; आकाशाहून व्यापक आहे व परमाणूपेक्षं लहान आहे. तोच विश्व भरून भक्तांच्या हृदयांत राहिला आहे. ' जर्गी पाहतां सर्वही कोंदलेंसे । अभाग्या नरा वृढ पाषाण भासे ' असें समर्थानीं म्हटलें आहे. नामदेवराय, जनावार्डे इ० सर्व संत श्रीविठ्ठलाचे उपासक होते. नाथमहाराज श्रीकृष्णाचे म्ह० विठ्ठलाचेच भक्त होते. ज्ञानेश्वरींत जसें विठ्ठलाचें नांव नाहीं तसें नाथभागवतांतही एका ओवीशिवाय—

पावन पांडुरंगक्षिती । जे कां दक्षिणद्वारावती ।

जेथ विराजे विठ्ठलमूर्ती । नामें गर्जती पंढरी ॥ २९-२४५

या ओवीशिवाय दुसरा उल्लेख नाहीं, तथापि ज्ञानेश्वरी व एकनाथी भागवत हे दोन्ही ग्रंथ कृष्णभक्तीनें ओथंबलेले आहेत, आणि कृष्ण तेच विठ्ठल असल्यामुळेच वारकरी मंडळांत हे ग्रंथ वेदतुल्य मानले जात आहेत. नाथांचे पणजे भानुदासमहाराज हे तर श्रुशात विठ्ठलभक्त म्हणून प्रसिद्ध आहेत, पैठणास त्यांचें विठ्ठल-मंदिर आहे, याच मंदिरांत नाथांचीं पुराणें होत, याच श्रीविठ्ठल-मूर्तीपुढें नाथांचीं कीर्तनें होत, विठ्ठलावर नाथांचे शेंकडों अभंग आहेत याप्रमाणें नाथ हे महाभागवत, श्रीकृष्णभक्त, विठ्ठलभक्त असून नाथभागवतांत विठ्ठलावर एकच ओवी आहे, आणि ज्ञाने-

श्वरीत नामतः निर्देश नाही या गोष्टीचा अतिशय करून कित्येक अर्वाचीन पंडित ज्ञानेश्वरी हा तत्त्वज्ञानाचा व निर्गुणोपासनेचा ग्रंथ आहे व विठ्ठलभक्त वारकऱ्यांचा त्या ग्रंथाशी कांहीं संबंध नाही असें प्रतिपादित असतात हे मोठे आश्चर्य आहे. ज्ञानेश्वरी हा कोणाला नुस्ता तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ वाटत असेल तर खुशाल वाटो, पण वारकऱ्यांचे तो ग्रंथ व नाथभागवत हे दोन्ही उपासनाग्रंथ आहेत. वारकऱ्यांची उपासना श्रीकृष्णाची आहे व हे परमकृष्णभक्तांचे कृष्णभक्तिपूर्ण ग्रंथ उपासनाग्रंथ म्हणूनच त्यांना मान्य झाले आहेत. ज्ञानोबा व नाथ हे दोघेही पूर्ण कृष्णभक्त, विठ्ठलभक्त होते, व त्यांचे ग्रंथ कृष्णभक्तीनें म्हणजेच विठ्ठलभक्तीनें ओथंबले आहेत आणि म्हणूनच हे वारकरीमंडळांत अत्यंत प्रिय व मान्य आहेत. ज्ञानेश्वरनाथांना नामदेवतुकोबांपासून फोडण्याचा या लोकांचा प्रयत्न फोल आहे हे मागे (पृ० २१५ ते २१८) सिद्ध केलेच आहे. रुक्मिणी-रखुमाई ही श्रीकृष्णांची पट्टराणी, त्यांची चिच्छक्ति, आदिमाया हे प्रसिद्धच आहे आणि कृष्ण तेच विठ्ठल असल्यामुळे ' विठ्ठलरखुमाई ' हा वारकऱ्यांचा नाममंत्र सिद्ध झाला आहे. ज्ञानेश्वरी व नाथभागवत हे ग्रंथ कृष्ण(विठ्ठल)भक्तिप्रधान आहेत हे नीट ध्यानीं घेतले म्हणजे ज्ञानेश्वरनाथांना पढरीच्या भक्तिपंथापासून फोडणे सर्वथा अशक्य आहे हे वरील पंडितांनाही कबूल करावे लागेल. ज्ञानेश्वर, नामदेव, जनाबाई, नाथ, तुकोबा हे सर्व एका विठ्ठलाचे भक्त आहेत. विठ्ठलाची उपासना तुकोबांनीं यावज्जीव केली.

विठ्ठलमूर्ति हा भक्तांच्या जीर्वांचा जिव्हाळा आहे, पंडित भगवानलाल यांच्या मते ही मूर्ति ६ व्या शतकापूर्वीची खास आहे. निर्गुण ब्रह्म आणि सगुण देव दोन्ही विठ्ठलमूर्तीत आहेत ही मूर्ति भक्तांना चैतन्यघन दिसते. या मूर्तीच्या पूजनभजनाने

व ध्यानधारणेनेच भाविक भक्तांना देवाच्या सगुणरूपाचें दर्शन होऊन अद्वयानंदाचा अनुभव आलेला आहे व येत असतो. विठ्ठलाची भक्ति ही योगज्ञानाची विश्रामभूमिका आहे. कोणी म्हणेल कीं अद्वयानंदाला या मूर्तिपूजेची गरज काय आहे, पण मी विचारतो कीं मूर्तिपूजनानें भक्तिरसास्वाद मिळून अद्वयानंदाला उणेपणा येतच नाही मग मूर्तिपूजेनें तरी काय नुकसान आहे ! देव, भक्त व पूजन ही त्रिपुटी अद्वयानंदाच्या स्वानुभवावर उभारली असल्यामुळें कोठें विघडतें ?

देव देऊळ परिवार । कीजे कोरुनि डोंगर ।

तैसा भक्तीचा वेव्हारु कां न व्हावा ।। अमृतानुभव प्र०९-४१

डोंगरावरील कोरीव लेण्यांत एकाच खडकाचे शंकर, मार्कंडेय व शिवमंदिर किंवा विष्णु, गरुड व विष्णुमंदिर असे तीन प्रकार करून हरिहरभक्तिसुखास्वाद घेतां येत नाही काय ? सुवर्णाचे राम, सुवर्णाचे मारुति व त्यावर सुवर्णाचीं फुलें उधळणारा परमभक्त अशा त्रिपुटीनें काय अद्वैतसुखाची हानी होते ? हें सर्व पूजकाच्या अधिकारावर आहे ! मुद्दल कायम राहून व्याजाचे पैसे विश्रांत पडले तर काय चतुर पुरुष ते घेत नाही ? वजन आणि कस कमी न होतां अलंकारांची शोभा जर भोगायला मिळते तर तो आनंद सोडून नुस्ती सोन्याची लगडच उराशीं बाळगणाराला आपण काय शहाणा समजूं ? अद्वैतबोधाला धक्का न बसतां देवाच्या मूर्तीसमोर भजनपूजनादि करून भक्तिसुखामृत सेवणारा भक्त काय अद्वयानंदाला पारखा होतो ? भक्तिसुखासाठीं भक्तच देव आणि भक्त दोन्ही आपणच होऊन पूजादि उपासनाकर्म करीत असतो. पण ही हातोटी सत्संगतींत मुरल्याशिवाय उमजत नाही व न उमजल्यामुळें सगुण आणि मूर्तिपूजा याचें वर्म ध्यानांत येत नाही ! हें मूर्तिपूजेचें वर्म ध्यानीं न आल्यामुळेंच 'मूर्तिपूजा' हा शब्द

एकतांच कित्येक लोक विचकतात व तुकोबांसारखे महात्मे मूर्ति-पूजक होते काय असा प्रश्न विचारतात. त्यांस स्पष्ट उत्तर देतां येतें कीं 'होय, ते मूर्तिपूजक होते व आमरण मूर्तिपूजकच होते.' आपला सर्व समाज मूर्तिपूजक आहे किंबहुना सारा मनुष्यसमाजच मूर्ति-पूजक आहे असेंही म्हणतां येईल. वेदांत वरुण, सूर्य, उषा ह्या देवांच्या मूर्तींचीं स्तोत्रें आहेत. निराकारवादीही देवाची प्रार्थना करितात तेव्हां त्यांच्या मनांत तरी कांहीं एक प्रकारचें रूप उभें राहणें कीं नाहीं ? जर राहत असेल तर ती रूपाची—मूर्तीचीच—पूजा झाली, वरें जर राहत नसेल तर प्रार्थनेचें वैयर्थ्य सिद्ध होतें ! देव अमूर्त आहे व मूर्तही आहे, त्याचा अनुभव भक्तभाविकांनाच आहे. ईश्वर सर्वत्र आहे तर मग मूर्तीत कसा नाहीं ? तुकोबा विचारतात:—

अवघें ब्रह्मरूप रिता नाहीं ठाव । प्रतिमा तो देव कैसा नव्हे ? ॥

ईश्वर सर्वव्यापी आहे आणि प्रतिमेत मात्र नाहीं, मग प्रतिमा ईश्वराहूनही मोठा झाली ! असो. वाटेल त्या पाषाणाला कांहीं आर्ही देव ह्मणून पूजित नाहीं. ब्राह्मणद्वारां शास्त्रमंत्रांनीं प्राणप्रतिष्ठा केलेल्या मूर्तीलाच देव म्हणून आर्ही पूजतां व देव म्हणून तेथेंच भाव ठेवतां. भाव तोच देव आहे व भक्ताचा भाव जाणून देवही पाषाणांत प्रगट होतो. त्याचें पाषाणपण जातें व सच्चिदानंदघन परमात्माच तेथें प्रगट होतो. तुकोबा म्हणतात:—

पाषाण देव पाषाण षायरी । पूजा एकाघरी पाय ठेवी ॥ १ ॥

सार तो राव सार तो भाव । अनुभवी देव तेचि झाले ॥ २ ॥

गंगोदक व इतर सामान्य उदक यांच्या गोडींत काय मोठासा फरक आहे ? पण भावनेनें च गंगेला श्रेष्ठत्व आलें आहे ना ?

तुका ह्मणे हें भाविकांचें चर्म । येरीं धर्माधर्म विचारावे ॥ ४ ॥

ज्याच्या उद्देशानें पूजादिकर्म केलें जातें त्याला तें कोणत्याही मार्गानें

अर्पण केलें तरी पावतें. पत्र, पुष्प, फल, तोय कांहींही, कोणीही, कोठेंही, कसेंही—पण शुद्धभावानें—अर्पण केलें म्हणजे मला पावतें—‘तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः’ (श्रीगीता ९-२६) असें भगवंताचें वचन आहे. ‘ शिवपूजा शिवासि पावे । माती मातीशीं सामावे ’ किंवा ‘ विष्णुपूजा विष्णुसि अर्पे । पाषाण राहे पाषाणरूपे ’ असें तुकोबानीं म्हटलें आहे. देवाची सगुण साजिरी सुलभ गोड मूर्ति पाहून हजारो भक्तांना आनंद झाला आहे व मूर्ति चिद्धन होऊन त्यांना पावली आहे.

धन्य भावशीळ । ज्याचें हृदय निर्मळ ॥ १ ॥

पूजा प्रतिमेचा देव । संत ह्मणती तेथें भाव ॥ २ ॥

तुका ह्मणे तैसे देवा । होणें लागे त्यांच्या भावा ॥ ३ ॥

तुकोबांची विठ्ठलमूर्तीवरील निष्ठा इतकी अचल होती कीं ‘ ह्मणे विठ्ठल पाषाण । त्याच्या तोंडावरी वहाण ’ ‘ ह्मणे विठ्ठल ब्रह्म नव्हे । त्याचे बोल नाइकावे ’ इत्यादि उत्कट प्रेमाचे त्यांचे उद्गार निघाले आहेत. नाथभागवतांत (अ० ११ श्लोक ४६):—

निर्गुणाचा बोध कठिण । मनबुद्धिवाचे अगम्य जाण ।

शाखांची न कळे ऊणखूण । वेदीं मौन धरियेलें ॥

तैसी सगुणमूर्ती नव्हे जाण । सुलभ आणि सुलक्षण ॥

देखतां जाय भूकतहान । निवताहे मन सप्रेमें ॥

जो नित्यासिद्ध सच्चिदानंदु । प्रकृतिपर परमानंदू ।

सगुण जाला जी गोविंदु । स्वानंदकंदु स्वलीला ॥

माझिये मूर्तीचेनि दर्शनें । होत डोळियां पारणें ।

जन्ममरणांचें उठवी धरणें । खत फाडणें विषयांचें ॥

मूर्तिपूजा सप्रेमभरित करणाऱ्या भक्तांसाठीं देव मूर्तीतच प्रगट झाल्याचीं अनेक उदाहरणें आहेत. नाथ (अ० ७) म्हणतात:—

आतांही प्रत्यक्ष प्रमाण । दासाचेनि वचनें जाण ।

पाषाणप्रतिमे देवो आपण । आनंदघन प्रगटे पै ॥ ४८२ ॥

नाथांनी आपल्या अभंगांतूनही म्हटले आहे:—

मी तेचि माझी प्रतिमा । तेथ नाहीं आन धर्मा ॥ १ ॥
 तेथें असे माझा वास । नको भेद आणि सायास ॥ २ ॥
 कालियुगीं प्रतिमेपरतें । आन साधन नाहीं निरुतें ॥ ३ ॥
 एका जनार्दनीं शरण । दोनीं रूपें देव आपण ॥ ४ ॥

२

देव सर्वाढायीं वसे । परि न दिसे अभाविका ॥ १ ॥
 जळीं स्थळीं पाषाणीं भरला । रिता टाव कोठें उरला ॥२॥

*

*

*

असो तुकोबांचे व तत्सम अन्य संतांचे सगुणमूर्तिपूजेसंबंधानें विचार काय होते ते संक्षेपानें सुचविले आहेत. त्यांचा आचारही तदनुसार होता हें सांगावयास नकोच. पंढरीच्या विठ्ठलमूर्तीचे उपासक, विश्वंभरबावांच्या वेळेपासून कुळदेव विठ्ठलाची नित्यशः पूजाअर्चा करणारे, विठ्ठलमंदिराचा जीर्णोद्धार करणारे व विठ्ठलमंदिरांत अखेरपर्यंत नित्य कीर्तन करणारे तुकोबा मूर्तिपूजक नव्हते असें कोणता सत्यनिष्ठ पुरुष ह्मणू शकेल ? तुकोबांचे पुत्र नारायणबोबा यांच्या देहूच्या सनदेतही 'तुकोबा गोसावी श्रीदेवाची मूर्तीची पूजा स्वहस्तें करित होते' असे स्पष्ट शब्द आहेत !

९ श्रीविठ्ठलमूर्तीची पूजाअर्चा, ध्यानधारणा व अखंड नामस्मरण चालू असतां तुकोबांना देवाच्या साक्षात् भेटीची तळमळ लागन राहिली. ज्याच्या मूर्तीची आपण नित्य पूजा करितों त्याची प्रत्यक्ष भेट कधीं होईल असे त्यांना झालें. प्रन्हादध्रुवासारख्यांना बाळपणीच सगुण देवाचें दर्शन झालें, नामदेवावरोंवर देव प्रत्यक्ष बोलत चालत, जनाबाईसंगें दळू लागत, अशा माझ्या पंढरिरायाचें मला दर्शन केव्हां होईल अशी त्यांना अपार उत्कंठा लागली. प्रत्यक्ष दर्शनाशिवाय ब्रह्मज्ञान कोरडें वाटूं लागलें; ब्रह्मज्ञानाच्या नुस्त्या

मोष्टी सांगून व ऐकून समाधान होईनासे झाले. बाहूंनी देवाच्या भेटीसाठीं स्फुरण पावावे, सारखे टक लावून डोळ्यांनीं पाहात रहावे, डोळ्यांनीं देव दिसत नाही तर हे डोळे गेलेले काय वाईट, नेत्रांला देवाचे चरण नाही दिसले तर ते आंधळे झालेले पत्करले, असले मनोरथ सुरू झाले. उत्तरोत्तर ही भेटीची तळमळ वाढत चालली. या वेळची त्यांच्या मनाची स्थिति पुढील अभंगांत पहा:—

भेटीलागीं पंढरिनाथा । जीवा लागली तळमळव्यथा ॥ १ ॥

कें कृपा करिसी नेणे । मज दीनाचें धांवणें ॥ ध्रु० ॥

शिणलें माझें मन । वाट पाहतां लोचन ॥ २ ॥

तुका ह्मणे भूक । तुझे पहावया मुख ॥ ३ ॥

* * * *

वाटुली पाहतां शिणले डोळुले । दाविसी पाडलें कें वो डोळां ॥ १ ॥

तूं माय माउली कृपेची साउली । विटुले पाहिली वास तुझी ॥ ध्रु० ॥

कवणा निरविलें । कठिण कैसें झालें हृदय तुझें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे माझ्या आसावल्या बाह्या । तुज क्षेम वाया पांडुरंगा ॥ ३ ॥

* * * *

नलगे हें मज तुझें ब्रह्मज्ञान । गोजिरें सगुण रूप पुरे ॥ १ ॥

लागला उशीर पतितपावना । विसरोनि वचना गेलासि यथा ॥ ध्रु० ॥

जाळोनी संसार वैसलों अंगणीं । नाहीं तुझे मनीं मानसींही ॥ २ ॥

तुका ह्मणे नको रागेजो विटुला । उठीं देई मला भेटी आतां ॥ ३ ॥

* * * *

आर्त माझ्या बहु पोटी । व्हावी भेटी पायांसी ॥ १ ॥

तळमळ करी चित्त । अखंडीत वियोगें ॥ २ ॥

* * * *

आत्मस्थितीचा विचार । काय करूं हा उद्धार ।

न देखतां धीर । चतुर्भुज मज नाहीं ॥ ४ ॥

तुजवांचूनि कांहीं व्हावें । ऐसें नको माझिये जीवें ।

तुका ह्मणे घावें । दरुशन पायांचें ॥ ५ ॥

* * * * *
तुका ह्मणे एकवेळ देई भेटी । वोरसोनि पोटीं आलिंगावें ॥ १ ॥

* * * * *
जातां भले काय डोळियांचें काम । जंव पुरुषोत्तम न देखती ॥२॥
तुका ह्मणे आतां पांडुरंगावीण । न वांचतां क्षण जीव भला ॥३॥

* * * * *
तुका ह्मणे मज दाखवी श्रीमुख । हरेल या भूक डोळियांची ॥१॥

* * * * *
तुका ह्मणे येवोनियां देई भेटी । कुरवाळुनि पोटीं घरीं मज ।

* * * * *
झुरोनि पांझरा होऊं पाहे आतां । येई पंढरिनाथा भेटावया ॥ १ ॥

* * * * *
काय तुझे वेंचे मज भेटी देतां । वचन बोलतां एकदोन ॥ १ ॥

* * * * *
तुका ह्मणे तुझी नलगे दसोडी । परी आहे आवडी दर्शनाची ॥४॥

* * * * *
इच्छिती त्यासी व्हावें जी अरूपाआम्हासी सरूपस्थिती चाड ॥१॥

देवा ! तुमच्या निराकाररूपाची ज्यांना प्रीति असेल त्यांना तुम्ही निराकार व्हा, पण मला तुमच्या सगुण साकार रूपाचीच आवड आहे. ' पाउलांनीं इच्छा गोवियेली ' ह्म० माझी इच्छा तुझ्या चरणदर्शनाचीच आहे. मी आपला अजाणताच आहे. ' लेकरासी कोठें जाणत्याची परी । करूं येते दूरी धरावया ! ॥ ३ ॥ ' ज्ञान्यांची बरोबरी म्यां अज्ञान्यांनै कशी करावी ? मूल जाणतें झालें ह्मणजे आई त्याला दूर धरते, पण नेणतें वाळ आईची मांडी सोडीत नाही. मुक्ति आपली ब्रह्मज्ञानी जे असतील त्यांना दे, मला ती नको. ' लागली न सुटे नामाची आवडी ' तुझ्या नामाची जिव्हेत गोडी लागली आहे, तुझे चरण पाहाण्याची डोळ्यांना भूक लागली आहे, हा माझा भाव कांहीं बदलणारा नाही, तरी तुम्ही माझा

भक्तिरस ओस पाडूं नका, मला चाळवूं नका. देवा ! मला तुझी मुक्ति नको, तूच पाहिजेस !

मौन कां धरिलें विश्वाच्या जीवना । उत्तर वचना देई माझ्या ॥ २ ॥

माझे संचित पूर्वपुण्य सर्व तू आहेस, ' तू माझे सत्कर्म तू माझा स्वधर्म । तूचि नित्यनेम नारायणा ॥ ४ ॥ ' मी तुझ्या कृपावचनाची वाट पाहत आहे.

तुका ह्याणे प्रेमळाच्या प्रियोत्तमा । बोल सर्वोत्तमा मजसर्वें ॥ ५ ॥

' शरण आलें त्यासी न दावी हे पाठीं ' हीच देवा ! माझी विज्ञापना आहे. जे आळवितात त्यांना झडकर उत्तर द्यावें, गांजिलियाचें घांवणें करावें, भागलियाचा विसांवा व्हावें व आम्हांला विसरूं नये हीच नारायणा ! माझी प्रार्थना आहे.

' जाय परतें काय आणिला कांटाळा ' असें तरी देवा ! एकदा आपल्या तोंडानें सांगा !! ' कां हो केली तुम्हीं निष्ठुरता देवा ! ' अहो ! तुम्हीं पूर्वांच्या साधूंसी गोष्टीमाता केल्यांत तें भाग्य माझ्या अदृष्टांत नाही काय ? ' भाग्यवंत त्यांसी सांगितल्या गोष्टी । तें नाही अदृष्टीं आमुचिया ? ॥ ४ ॥' तुझांपासून आजवर कोणाला अंतर पडलें नाही व तुमची भेट झाल्याशिवाय माझी ही बुद्धि कांहीं स्थिर होणार नाही !

' आम्हीं जाणावें तें काई । तुझे वर्म कोणे ठायीं ? ' देवा तुला अंतपार नाही असें श्रुति बोलतात मग आम्हीं तुला कोठें कसें शोधवें ? सप्त पाताळांखालतीं व स्वर्गाहून वरती असा तू दिसाळ (विश्वव्यापी, फार मोठा) आहेस, अशा तुला मी मशक डोक्यांनीं कसा पाहूं ? हे पंढरिनिवासा ! विठोबा ! तू एवढा मोठा आहेस तरी प्रियभक्तांसाठीं तू हवें तेवढें लहान रूप घेतोस.

होई मज तैसा मज तैसा । साना सुकुमार हृषीकेशा ॥

पुरवी माझी आशा । भुजा चारी दाखवी ॥ २ ॥

‘ तरी आम्ही तुझी धरियेली कास ’ कां तर कोणीही तुझा दास आजवर वायां गेला नाही. तुझा दास वायां जात नाही, मी तुझा दास आहे, ह्मणून मीही वायां जाणार नाही ! तू मात्र ‘ कृपावंता पाहे मजकडे ’ आणि—

अगा पंढरीशा उभा विटेवरी । येई लवकरी धांवे नेटें ॥ २ ॥

‘ क्षुधार्थी अन्न दुष्काळ पीडिले ’ दुष्काळांत भुकेने पीडलेल्याला मिष्टान्नाचे ताट पुढे दिसले किंवा डोळा लावून बसलेल्या ‘ मांजरें देखिला लोण्याचा गोळा ’ मांजराला लोण्याचा गोळा दिसला ह्मणजे त्याची जशी धांदल उडते—

तैसें तुझे पायीं लांचावलें मन । झुरे माझा प्राण भेटावया ॥२॥

‘ कोण पुसे आम्हां शिणलें भागलें’—पांडुरंगा ! तुझ्यावांचून आमच्या मायेचें या विश्वांत कोण आहे बरें ?

कोणापार्शीं आम्हीं सांगावें सुखदुःख । कोण तानभूक निवारील ?

आमच्या तापाचा परिहार करणारा दुसरा कोण आहे ? आम्हीं इच्छेचें भातुकें कोणाजवळ मागावें ? कोण आह्वांला कवतुकें बुझावील ? ह्मणून आतां प्रार्थना एवढीच आहे:—

धांव घाली आई । आतां पाहतेसी काई ॥ १ ॥

धीर नाहीं माझे पोटीं । झालों वियोगें हिंपुटी ॥ ध्रु० ॥

करावें शीतळ । बहू झाली हळहळ ॥ २ ॥

तुका ह्मणे डोई । कधीं ठेवीन हे पाई ॥ ३ ॥

१० देवदर्शनासाठीं चित्त तळमळत असतांना तुकोबांनीं देवावर कधीं रागवावें, कधीं प्रेमाची याचना करावी, कधीं अद्भुत युक्तिवाद किंवा विलक्षण कोटिक्रम करावा, कधीं त्याला निष्ठुर ह्मणावें व कधीं ‘ तुका ह्मणे भोळा । स्वामी माझा हो कोवळा । ’ असें त्याचें भक्तवात्सल्य चितून प्रेमांत विरून जावें; कधीं ‘ पांडुरंगें पहा खादलीसे रडी । परी नामशेडी धरिली आम्हीं ’ असें

म्हणत देवावर आपला विजय झाला असें भावावें आणि कधीं आपलें पातित्य आठवून लज्जेनें मुख खालीं घालावें; कधीं देवाला संतांच्या पंचायतींत नेऊन त्याला फजितखोर, दिवाळखोर ठरवायचा डौल घालावा व कधीं ' काशासाठीं आम्हीं जाळिला संसार ' ' केली कोणासाठीं संसाराची होळी ' असें ह्मणून दीन होऊन जावें, ' कधीं प्रसंगीं देईन आजी शिब्या ' म्हणून देवावर सडकून पुष्पांजळी वहावी व कधीं ' तूं माडलीहनि मयाळ ! चंद्राहनि शीतळ कल्लोळ प्रेमाचा ' ह्मणून त्याच्या दयालुत्वाचें चिंतन करीत विरघळून जावें; कधीं आपण पतित आहोंत म्हणावें, कधीं देवाशीं बरोबरी करावी, कधीं देवाला निर्गुण ह्मणावें, कधीं देवाला सगुण म्हणावें, कधीं द्वैतकल्पना करावी, कधीं अद्वैताचा रंग प्रगट करावा, याप्रमाणें प्रेमाचे अनंत प्रकार करून तुकोबांनीं देवाचें प्रेमसुख भोगावें, हे प्रेमाचे नानाविध रंगढंग त्यांनीं करावे. !! त्यांपैकीं कांहीं प्रेमकल्लोळ त्यांच्या शब्दांनींच पाहूं:—

‘ जेणें तुज आलें रूप आणि नांवः—’ देवा तुला नांवरूपाला आणणारे आम्हीं पतितच तुझ खरे देव आहोंत, आम्हीं आहोंत ह्मणून तुझी थोरवी ! अंधारामुळें दीपाला शोभा येते, रोगांमुळें धन्वंतरी प्रसिद्धीस येतो व विषामुळें अमृताला व पितळेमुळें सोन्याला किंमत आहे !

‘ तुझे म्हणवितों ? :—’ परीं तुज नाहीं आमुचे उपकार । नामरूपा थार केलियाचे ? पण तुला आमच्या उपकाराची कांहीं आठवण तरी आहे काय ? दुसऱ्या एका वेळीं तुकोबा म्हणाले— देवा ! आम्हीं भक्तांनीं तुला नांवरूपाला आणलें ह्मणून तुझा जगांत एवढा बडिवार चालला आहे, ‘ नाहीं तरी तुज कोण हो पूसतें ! ’

‘ सोळा सहस्र होऊं येतें ? ’ ह्म० सोळा हजार नारींसाठीं सोळा हजार रूपें तुम्हांला घेतां येतात आणि या तुक्याला एक रूप दाखवा म्हटलें तर मात्र जिवावर आलें आहे—‘ हें देव म्हण संपादि ! ’

देवा ! माझ्या जागृतिस्वप्नांचा मेळ नाही. अरे ! तुझे औदार्य मला कळून चुकलं ! पायांवर डोकी ठेविली तर तू गळ्यांतली. माळ सुद्धा माझ्या ओंजळीत टाकू नयेस काय ? समजलं ! ' तोंकं कृपण तो जेऊं काय घाली ? ' वाटीभर ताक देववत नाही तो पोटाभर जेवायला कसचा घालतो !!

देवा ! मार्गे भक्त तरले ते आपल्या कमार्डने तरले, त्यांनी आपलं सर्वस्व तुला दिलं तेव्हां तू त्यांना आपलं चित्त दिलंस ! पण ' उसणं फेडितां धर्म तेथें कोण ? ' माझ्यासारखा कमार्डेचा हीन पतित जर तू तारशील तरच तुझं औदार्य प्रगट होईल !

देवा ! आज तुझी माझा प्रीतिभंग केलांत, आतां माझें तोंड खवळलं तर मी संतांत तुमची फजिती करीन ! तुझी असं निष्ठुरपणानें वागूं लागलांत तर ' कासयानें गांठीं उपजावा विश्वास ! '

ज्याचा स्वामी दुबळा त्या सेवकाचें जिणें लाजिरवाणें होय. ' देशोदेशीं थाक जयाच्या उत्तरे । त्याचें कृतरे परी भले ! ' ज्याच्या नामोच्चाराबरोबर जग थरथर कांपतें त्याच्या दारचें कुतरे होऊन पडणें सुद्धां मोठ्या मानाचें आहे. देवा ! हा विचार माझ्या मनांत कां आला हें आपलें आपण जाणा. ' आळी मेळी—'

खचित ह्या मोठेपणाला धिक्कार असो ! ' थोरिवेचें काळें तोंड ! मी दारांत सारखा हांका देत आहे, पण नुस्तें ' ओ ' सुद्धां देववत नाही ! एवढा शिष्टाचार सुद्धां तुझाला माहित नसावा ! ' आलिया अतीता शब्द समाधान । करितां वचन काय वेचे ? ' श्रीहरि ! हें तुझालाच साजतें, लक्ष्यांत ठेवा, माझी माणसें अशीं निलाजरीं नव्होंत !

तुझ्या तोंडून चार शब्द ऐकायला मिळणार नाहीत तोंपर्यंत माझी करकर संपणार नाही, जर एक शब्द बोलशील तर पहा ! तुला पुंडलिकाचीच शपथ आहे !

देवा ! तुझी चाळवाचाळवी करण्यांत कुशल आहांत, व मीहि अतिशय लागट आहे. आमचें कपाळ म्हणून तुला मीन वरायची बुद्धि होते दुसरें काय ? आम्हांला आपणांहुन वेगळें केलेंत म्हणून हा विनोद !

खरेंच पण देवा ! 'तुजचि पासाव झालोंसें निर्माण । असवें तें भिन्न कासयानें ?' आम्हांत न्यूनता कोणती आहे ती तरी स्व-मुस्मानें सांगा. चला, संतांपुढें आपला वाद निवडण्यासाठीं जाऊं—

अमर तूं खरा । नव्हे कैसा मी दातारा ? ॥ १ ॥

तुज नांव जर नाहीं । तर माझें दाव काई ? ॥ २ ॥

तुज रूप नाहीं । तर माझें दाव काई ? ॥ ३ ॥

खेळसी तूं लीळा । तेशें मी काय वेगळा ? ॥ ४ ॥

साच तूं लटिका ? तैसा मीही म्हणे तुका ॥ ५ ॥

देवा ! तुझ्या प्रेमासाठीं, तुझ्या एका वचनासाठीं, तुझ्या दर्शनासाठीं मी भुकेला आहे. 'इंद्रियांची होळी । संसार दिला बळी' हें जाणून भेट द्या.

देवा ! तुझ्या माझ्यांत श्रेष्ठ कोण तें पाहूं—मी पतित आहे, पण तूं आपलें पावनत्व सिद्ध करून दाखविलें नाहीस; आम्ही भेद-बुद्धि जीवार्थी घट्ट धरून वसलों आहोंत, पण तुझ्यानें तिचा छेद होत नाही; आमचे दोष इतके बळिवंत आहेत कीं तुजें त्यांच्यापुढें कांहीं चालत नाही; माझें मन दशदिशा भटकन आहे, पण तूं त्याच्या भयानें फार दूर (मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः) लपला आहेस !! मग सांग बरें ! तूं श्रेष्ठ कां आम्हीं श्रेष्ठ !!

देवा ! माझीं सगळीं नात्यागोत्याचीं माणसें मेलीं आणि तूच रे कसा मला नाहीस !

तुज वचतांची माझा । गेला चाप आज्ञा पणजा ॥

विठो ! कैसा वांचलासी । आतां सांग मजपाशीं ॥

आम्हां लागलेसे पाठी । बालत्व तारुण्य काठी ॥

विठो ! कैसा वांचलासी । आतां सांग मजपाशीं ॥

देवा ! तूं मूळचा चांगला आहेस, पण ह्या मायेच्या भिडेनें
बाइलबुद्ध्या झाला आहेस, तिच्या संगतीत रंग चाले शिकलास !

बहु होतां भला । परि ये रांडेनें नासला ॥ १ ॥

ज्याचे त्यासि नेदी देऊं । तुका म्हणे धांवे खाऊं ॥ ४ ॥

देवा ! आक्षी आजवर तुझी स्तुति केली, निंदाही केली, पण तूं
भला खमंग आहेस ! ' गोष्ट न करी नांव नेवे, ' माझ्याशीं दोन
शब्द बोलत नाहीस, माझे नांवही घेत नाहीस तेव्हां मी तर स्पष्ट
सांगतो—

माझे लेखीं देव मेला । असो त्याला असेल ॥ १ ॥

' कोण पर्वकाळ पाहशील तीथ ' माझे चित्त तुमच्या भेटी-
साठीं कासावीस झाले आहे. मी अन्यायी अवगुणी म्हणून कोण
करूं नका. या नेणत्या पोराला रडवूं नकोस, मी पदरशीं पिळा
घालून तुला थोपवून घरीन.

देवा ! तूं घर घेणारा आहेस. ' जेथें तेथें देखे लांचाचे पर्वत '
ह्र० कोणीही कांहीं घेतल्याशिवाय देत नाही, मग तूच एकटा
उदार कोठून असणार ! ' आधीं वरी हात या नांवे उदार ! उस-
ण्याचे उपकार फिटफिट ' असं खरें औदार्य दाखवा. आक्षी होईल
अशी सेवा करीतच आहोंत !

देवा ! मी खराच पापी आहे काय हो ? ' पापी लणों तरी
आठवितो पाय । दोष बळी काय ' त्याहूनी ? ' तुमचें मी पाय
आठवीत असतो, मग सांगा बरें माझ्या दोषांचें बळ तुमच्या पायां-
च्या बळाहून अधिक आहे काय ?

' उपजो मरो ' ही तर आमची मिरास आहे, हें निवारशाळ
तर तुझी थोरवी खरी !

देवा ! तुम्ही निरंतरचे सबळ आणि आम्ही निरंतरचे दुर्बळ अशी कांहीं दुर्बळपणाची मिराशी आम्हीं घेतली आहे काय ? आम्ही याचक आणि तुम्ही दाते असाच नित्य संबंध कां असावा ? हें पहा—‘आमुचेही कांहीं असों द्या उपकार ! एकल्याने थोर केंचे तुम्हीं !’

देवा ! आम्ही विष्णुदास, आम्ही तुमच्या बळावर निर्भर असायचे पण या काळाची सत्ता पाहतों तों आमच्यावर !

‘ काय देवा नेणों आलें गांडेपण ! तुम्ही शक्तिहीन झाले दिसां !’

देवा ! आम्ही पतित, तुम्ही पतितपावन. आम्हांला धर्मनीत कळली तसें आम्ही वागलों. आमचा उद्धार करावा हें तुमचें उचित तें तुम्ही संभाळा. ‘ करावें उचित ज्याचें त्याणें ’ ! कायावाचामनां तुमचेंच ध्यान करणें तें मी करीत आहे. आतां तुमचा धर्म तुम्ही पहा !

देवा ! मागल्या संतांच्या मार्गानें मी चालत आहे. मी खोटा चाळा करीत नाही, मी तुमचें लेंकरूं ना ? ‘ नये येळं बळा लेंकरासी ’

देवा ! तुम्ही समर्थ, मी दीन. ‘ तुका म्हणे तुम्हांसर्वे करितां वाद ! होईजे तें निघ जनीं देवा । ’ श्रेष्ठाबरोबर मीं वाद केला तर लोकांत निघ ठरेन. म्हणून हुजत घालीत नाही, तुम्ही समर्थपणाची संपादणी करा म्हणजे झालें.

‘ काय तें सामर्थ्य न चले या काळें ? ’ देवा ! माझे संचित तुम्हांहून बलिष्ठ झालें झणून तुम्ही गप्प बसलांत किंवा ‘ काय गमाविली सुदर्शनगदा । त्या भेणें गोविंदा लेंजतसां ? ’ पहा देवा ! दीनानाथ हें आपलें ब्रीद सांभाळा !

देवा ! माझा कंटाळा करितां, मग आधींच पायांचें प्रेम कां लावेलेंत ! आजवर भीड ठेवून बोलत होतां, पण आतां विचारतां कीं आमचा जीव घ्यायचा तर तुम्ही आकारालाच कां आलेत ?

देवा ! मीं सर्व देह तुमच्या पायां समर्पिला आहे आणि तुम्हीं

काय माझा विटाळ धरितां कां माझ्यापुढें यायला लाजतां ? मी अनन्य आहे. ' तुजविण रत आणिकाचे ठार्यो ! ' असें म्हणणारा = एक तरी ग्वाही (साक्षीदार) माझ्या विरुद्ध तुम्ही आणाल काय !

माझ्यासारखा आजवर कोण उद्धरलांत सांगा पाहूं !

हार्तींच्या कांकणा कासया आरसा । उरलों मी जैसा तैसा आहे !'

आमच्यामुळे तुला देवपण आले हा आमचा उपकार देवा ! तुम्ही विसरलांत ? पण उपकार विसरणें हें मोठेपणाचें लक्षणच आहे !

' समर्थासी नाहीं उपकारस्मरण । दिल्या आठवण वांचोनिया । '

मी आतां खंडावर आलों आहे, प्रेम देऊन माझी समजूत काढा ! देवा ! मी पतित म्हणून तुम्ही पतित-पावन. माझे नांव आर्धा आणि मग तुमचें !

जरी मी नव्हतो पतित । तरि तूं कैचा पावन येथ ॥ ४ ॥

म्हणोनि माझे नाम आर्धा । मग तूं पावन कृपानिधी ! ॥ २ ॥

देवा यांत फरक नका करूं—

नवें करूं नये जुनें । सांभाळावें ज्याचें त्यानें ॥ १ ॥

देवा ! मी तुझी फार निंदा केली, पण ' तो कळवळ्याचा वाद आहे, भांडायची मला संवय आहे. कमजास्त शब्द सुटले असले तर क्षमा करा ' माझा घर्म खरा काय तो मी जाणतो—

कासयानें बळ करूं पायांपाशीं । भाकाची ते दासीं करुणा आर्धां ॥

तुझे मुखें दोन शब्द ऐकावे, तुझे श्रमिख पहारें हीच आस आहे. देवा ! तुम्ही लवकर कां येत नाहीं ?

चिटाबाई ! विश्वंभरे ! भवच्छेदके । कोठें गुंतलीस अगे विश्वव्यापके न करी न करीं न करीं आतां आळस आव्हेरु ।

व्हावया प्रगट कैचें दुरी अंतरु ॥ २ ॥

' कांही देवा कांहीं न बोलाचि गोष्टी । कां मज हिंपुटी करि-तसां ? ' कंठी प्राण आले, वचनाची वाट पहात आहे. देवाचा म्हणवितां देवाची भेट नाही याची मला लाज वाटत आहे.

देवा ! माझे प्रेम भंगू नका. तुमची कृपा असल्यावर मी असा केविलवाणा राहणार नाही. पोटा भरल्यावर काय जगाला सांगावे लागते ! तृप्तता मुखावरूनच कळून येते. ' हेचि त्याची ओळखी । घालें टवटवीत मुखी ॥ '

असो. अशा प्रकारे तुकोबांनी देवाशी प्रेमभरांत विनोदउत्तर करित असोवें. क्वचित् बाह्यात्कारी शब्द जरी भांडखोरपणाचे कडक दिसले तरी त्यांतून कळकळीचा जो अपार रंग भरलेला आहे तो त्या विश्वज्यापक विठोमाउलीला कळत होता. ' कळावें त्यासी कळे अंतरीचें ! ' आणि भांडण तरी प्रेमावांचून कोण करितो ? उत्कट प्रेमाशिवाय भांडायला तरी कड कोठून येणार ! प्रेमावांचून मनुष्याला कडोविकडीचें भांडणही करितां येणार नाही !! तुकोबांनी देवाशी जें भांडण केलें, जो मौजेचा विनोद केला, जे दीनवाणीचे किंवा बरोबरीच्या नात्याचे उद्गार काढले त्या सर्व उद्गारांवरून त्यांचे देवावरचें पराकाष्ठेचें प्रेम मात्र व्यक्त होतें. देवानें आपलें सगुणरूप दाखवावें ही एकच उत्कट वासना त्यांच्या मनांत खेळत होती. प्रत्यक्ष दर्शन नाही, ' आयकिली कानीं वदे वाणी ' यापलीकडे अनुभव नाही, तोंवर बोलांत ' रामरंग ' नाही अशी त्यांची बुद्धि दृढ झाली होती. सती वस्त्रालंकारांनीं खूप नटविली तरी पतीची संगत जोंवर झाली नाही तोंवर ती मनांत झुरत राहते. तशीच तुकोबांना देवाची भेट झाली नाही तोंवर सर्व हीन वाटे.

पत्नी कुशलता भेटी अनादर । काय तें उत्तर येईल मानूं ॥ १ ॥
आलों आलों ऐसी दाऊनियां आस । बुडों बुडतयास काय द्यावें
असे त्यांनीं देवास विचारलें आहे. जेवल्याचें समाधान नुसतें मांडेपुरीचा दहावेळ उच्चार करून होत नसतें; ह्मणून तुमच्या दर्शनाचा अनुभव या अग्नी त्यांनीं देवाच्या दारीं सारखी हकाटी लावली.

देवा ! तुझी प्रत्यक्ष भेट झाली नाही आणि तुझ्या कोरड्या गोष्टीच सांगत राहिलों तर हे संत मला काय म्हटतील याचाही विचार करा. नाटाच्या एका अभंगांत ते म्हणतात:—

मज ते हांसतील संत । जिहीं देखिलेति मूर्तिमंत ।

ह्मणोनि उद्वेगलें चित्त । आहाच भक्त ऐसा दिसे ॥ १ ॥

ज्यांना तुझे प्रत्यक्ष दर्शन झालें ते संत मला हांसतील, हा नुस्ता वरपंगी भक्त आहे, देव पाहिल्याशिवायच देवाच्या गोष्टी सांगत सुटला आहे असें ह्मणतील याची माझ्या जिवाला फार खंती वाटते. नुस्त्या यशकीर्तीचा कोरडाच डांगोरा पिटला कीं समाधान झालें अशांपैकीं मी नव्हे:—

काय करूं कीर्ति लोकदंभमान । दाखवी चरण तुझे मज ॥ १ ॥

मी तुझे चरण पाहिले नाहीत तोंवर माझ्या चित्ताचें समाधान तर नाहीच, पण लोकांचेही समाधान होणार नाही.

सकळिकांचें समाधान । नव्हे देखिल्यावांचून ॥ १ ॥

रूप दाखवी रे आतां । सहस्रभुजांच्या मंडिता ॥ २ ॥

तुजें रूप एकदां मी आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें म्हणजे तें मी निरंतर चित्तांत वागवीन व मग मला संतही मानतील. साक्षात् ज्यानें देवाला पाहिलें नाही त्याला संतांत मान कोणता ?

रूपा यावें जी अनंता । धरिन पुढाची त्या सत्ता ।

होईन सरता । संतांमाजीं पोसणा ॥

संत किंवा भक्त तोच कीं ज्याला देवाचा सगुण साक्षात्कार आहे. तात्पर्य काय कीं 'तुका म्हणे धर्णी । नव्हे जेविल्यावांचूनी'

१० देवाच्या भेटीची लालसा वाढत चालली तेव्हां देवाची आपली भेट कशी व्हावी या तऱ्हेचीं तुकोबांना जागृतींतही सुख-स्वप्नें पडूं लागलीं. 'भागलों मी आतां' ह्या अभंगांत ते ह्मणतात, देऊनि आलिंगन प्रीतीच्या पाडिभरें अंगें हीं दातारें निववावीं ॥२॥ अमृताची दृष्टि घालूनियां वरी । शीतल हा करी जीव माझा ॥३॥

घेई उचलोनी पुसें तहानभूक । पुसों माझें सुख पीतांबरे ॥ ४ ॥
 बुझावोनि माझी धरी हनुवटी । ओवाळूनि दिठी करूनि सांडीं ॥५॥
 तुका म्हणे बापा अहो विश्वंभरा । आतां कृपा करा ऐसी कांहीं ॥६॥
 देव प्रेमभरानें मला मिठी देतील नी माझें सर्व शरीर सुखरोमां-
 चित होईल, देवाची अमृतदृष्टि मजवर पडेल व माझा अंतरात्मा
 सुखसमुद्रांत बुडून जाईल, देव मला लेकराला उचलून कडेवर
 घेतील, तानभूक पुसतील, आपल्या पीतांबरानें माझें तोंड पुसतील,
 माझी हनुवटी घरून माझें सांत्वन करतील—असल्या गोड गोड
 विचारांत त्यांचें मन मग्न होऊं लागलें. प्रत्यक्ष भेटपेक्षां प्रियमनुष्याची
 भेट झाली ह्मणजे काय काय प्रकार होतील त्यांचे आगाऊ मनोरथ
 उभाण्यांत अधिक सुख असतें ! भेट होतांच एकवार प्रेमाचा वुट-
 का देऊन उत्कंठा तात्काळ स्थिरावते. प्रियवस्तु प्राप्त होण्यापूर्वी
 चाललेले मनोरथ वस्तुप्राप्तीपेक्षांही अधिक सुखमय असतात. गाडा
 आणायला बाप बाजारांत जायला निघाल्या वेळेपासून तो गाडा
 घेऊन परत येईपर्यंतच्या काळांत लेकराच्या मनांत जे सुखाचे
 मनोरे उभे राहतात व गाडा मिळण्याच्या कल्पनेनें त्यांचें जें
 नाचणें बागडणें चालतें त्याची सर गाडा मुलाच्या हातांत पडल्या-
 वर होणाऱ्या सुखाला यायची नाहीं. वस्तुप्राप्तीच्या सुखापेक्षां तत्पूर्वी
 होणाऱ्या उत्कंठेचें सुख अनिवार आहे. आणखी हा आनंद पहाः—
 भावबळें कैसा झालासी लहान । मागें संतीं ध्यान वर्णियेलें ॥ १ ॥
 तें मज उचित करूनियां देवा । दाखवी केशवा मायबापा ॥ ३० ॥
 पाहोनियां डोळां बोलेन मी गोष्टी । आलिंगूनि मिठी देईन पायीं २
 चरणीं दृष्टि उभा राहेन समोर । जोडोनियां कर पुढे दोन्ही ॥३॥
 तुका ह्मणे उत्कंठित हे वासना । पुरवी नारायणा आर्त माझें ॥४॥
 मागील अभंगांत भेट झाल्यावर देवांनीं काय करावेंसें तुकोबांना
 वाटत होतें तें सांगितलें, या अभंगांत मी काय करीन तें सांगतात.
 मी देवाला डोळे भरून पाहीन, प्रेमभरानें त्याचे पाय घट्ट घरीन,

चरणांवर दृष्टि ठेवन हात जोडून समोर उभा राहीन व देवार्शी
-मनमोकळेपणानें पोटभर बोलें ! अशा प्रकारें भेटीची वासना
उत्कंठित झालेली त्यांच्या अनेक अभंगांत स्पष्ट दिसत आहे. मी
देवाची सेवा आजवर करीत आलों आहे ती बरोबर आहे कां कोठे
चुकली आहे हें देवालाच मी विचारीन !

स्वमुखें जी तुम्ही सांगा मज सेवा । ऐसें माझे देवा मनोगत ॥१॥

मी देवाजवळ चित्त वित्त धरेंदारे यांबद्दल गोष्टसुद्धा काढणार नाहीं.
देवाच्या सेवेचा प्रकार खुद्द देवाला विचारीन. माझी वासना काय
आहे तें मी देवा ! तुझ्या चरणांची शपथ घेऊन सांगतो. ऐक—

बोलें परस्परें वाढवावें सुख । पहावें श्रीमुख डोळेभरी ॥ ३ ॥

तुका ह्याने सत्य बोलतो वचन । करूनी चरण साक्ष तूझे ॥ ४ ॥

देवा ! तू म्हणशील की ' अरे ! तू शस्त्रे धांडोळलीं आहेस,
पुराणें पाहिलीं आहेस, संतसमागम केला आहेस, कथा पुराणें
ऐकून व ब्रह्मज्ञानाचे ग्रंथ पाहून ब्रह्मज्ञान काय तें तुला पुरतें कळलें
आहे, मग आतां माझे व्यापक रूप सोडून माझी धाकुटी मूर्ति
पाहण्याची आवड कां धरतोस ? ' देवा ! हें तुमचें भाषण समजलें,
घण माझे मनोगत, एका !

कासयासी आम्हीं व्हावें जीवन्मुक्त । सांडुनीयां थीत प्रेमसुख ॥१॥
सुख आह्यांसाठीं केलें हें निर्माण । निर्देव तो कोण हाणे लाथा २
देवा तुला माझी उत्कंठित वासना काय आहे ती एकवार स्पष्ट सांगतो.

नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्थितिभाव । मी भक्त तू देव ऐसें करी ॥१॥

दावीं रूप मज गोपिकारमणा । देवू दे चरणावरी माथा ॥ ४० ॥

प्राहेन श्रीमुख देईन आलिंगन । जीवें लिंबलोण उतरीन ॥ २ ॥

पुसतां सांगेन हितगुजमात । बैसोनि एकांत सुखगोष्टी ॥ ३ ॥

तुका ह्याने यासी न लावी उशीर । माझे अभ्यंतर जाणोनीयां ॥४॥

' मज अनाथाकारणें ' देवा ! आतां तुम्ही याच एकदां. काय सांगूं?

जीव झुरें तुजसाठीं । वाट पोटीं पाहतसें ॥ २ ॥

चित्त रंगलें चरणीं । तुजवांचूनि न राहे ॥ ३ ॥

देवाच्या भेटीची बशी अत्यंततयंत उत्कंठा लागली. देवाला आळवितां 'आळवितां कंठ शोषला,' आयुष्य व्यर्थ जात चाललें याबद्दल चित्त अधीर झालें तेव्हां 'अवस्था राहिली रूपाची अंतरी' याशिवाय बाकीचे सर्व संकल्प नष्ट झाले. शेवटीं तो शेष, त्या लक्ष्मीआई व तो गरुड हे व्यानावर उभे राहिले. तुकोबा त्यांची प्रार्थना करितातः—

गरुडाचें पायीं । ठेयीं वेळोवेळां डोई ॥ १ ॥

वेगीं आणावा तो हरी । मज दीनातें उद्धरी ॥ ध्रु० ॥

पाय लक्ष्मीच्या हातीं । तिसी यावें काकुळती ॥ २ ॥

तुका म्हणे शेष । जागे करा हृषीकेशा ॥ ३ ॥

* * * *

कैसा तीं देखिला होसील गोपाळीं । पुण्यवंतीं डोळीं नारायणा ॥ १ ॥

तेणें लोभें जीव झालासे बराडी । आम्ही ऐसी जोडी कई लाभों ध्रु०

असेल तें कैसें दर्शनाचें सुख । अनुभवे श्रीमुख अनुभवितां ॥ २ ॥

तुका म्हणे वाटे देसी आलिंगन । अवस्था ते क्षणक्षणा होते ॥ ३ ॥

अर्थः—नारायणा ! तुला त्या गोपाळांनीं आपल्या पुण्यवंत डोळ्यांनीं पाहिलें असेल तेव्हां त्यांना केवढें अपार सुख झालें असेल ! त्या सुखाच्या लोभानें माझे चित्त आशाळभूत झालें आहे. मला असा लाभ केव्हां मिळेल बरें ? तुझ्या मुखमंडलाकडे टक लावून पाहतां होणारें सुख कसें असेल ! तें अनुभव आल्यावांचून मला कसें कळणार ! तुझें रूप डोळ्यांना केव्हां दिसेल, तुझ्या आलिंगनाचें सुख मला केव्हां मिळेल अशी उत्कंठा, हुरहूर मला क्षणक्षणीं वाटत आहे.

भावार्थः—आ मधुर अभंगांतील भाव किती तरी गोड आहे !

त्या गोपाळांनीं तुला कैसा पाहिला असेल ह्यांतील 'कैसा' हें पद क्षणभर ताटस्थ उत्पन्न करणारें आहे. 'कैसा' ह्या पदानें गोपाळांच्या सुखाचा व 'पुण्यवंती' पदानें त्यांच्या डोळ्यांचा तुकोबांना मोठा हेवा वाटत होता हें तर उघडच आहे, पण 'कैसा' ह्या क्रियाविशेषणाला ह्या ठिकाणीं काय विलक्षण अर्थगांभीर्य प्राप्त झालें आहे ! तो सांवळा घननीळ, तो कासेचा सोनसळा, तीं बुकुटकुंडलें, ती चंदनाची उटी, तो निर्मळ कौस्तुभ व ती वैजयंती माळा, तें सुखाचें ओतलेलें श्रीमुख, असा तो 'राजस सुकुमार मदनाचा पुतळा' श्रीकृष्ण पुढें उभा आहे, व त्याचे सवंगडी गोपाळ 'पपौ निमेषालसपक्ष्मपांक्तिभिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् (रघुवंश सर्ग २-१९) ह्या कालिदासोक्तीप्रमाणें अनिमिष लोचनांनीं त्यांच्या मधुर मुखकमलाकडे सुखानुभवानें तटस्थ होऊन पहात आहेत—असा सर्व देखावा तुकोबांच्या मनश्चक्षूपुढें उभा होता असें 'कैसा' ह्या शब्दानें सूचित होतें असें मला वाटतें ! शिवाय असें भाश्य माझे कधीं उघडेल असा तुकोबांचा भावही त्या शब्दानेंच प्रगट होतो. गोपाळांच्या सुखाचा लोभ वाटून असा लाभ मला कधीं होईल, मी आपल्या डोळ्यांनीं श्रीकृष्णाचें रूप पोटाभर कधीं पाहीन, श्रीकृष्ण आपल्या बाहूंनीं मला केव्हां पोटाशीं धरतील अशी, तुकोबा म्हणतात, मला क्षणक्षणा उत्कंठा वाटत आहे.

ही त्यांची उत्कंठा खरी जिऱ्हाळ्याची आहे असें जाणून श्रीकृष्णानें त्यांची भेट लवकरच घेतली.

प्रकरण दहावे.

श्रीविठ्ठलस्वरूप.

धरियेलें रूप कृष्ण नामबुंधी । परब्रह्म क्षितीं उतरलें ॥ १ ॥
उत्तम हें नाम रामकृष्ण जर्गी । तरावयालागीं भवनदी ॥ २ ॥

* * * *

देवकीनंदनें । केलें आपुल्या चितनें ॥ १ ॥
मज आपुलिया ऐसें । मना लावूनियां पिसें ॥ २ ॥

१ तुकोबांचें उपास्य विठ्ठल हें श्रीकृष्णाचें बालरूप होय. २ ज्ञानेश्वरनामदेव-
नाथांचा हाच अभिप्राय आहे. ३ श्रीकृष्णाच्या बाललीला. ४ तुकोबांनीं
बाललीला कशा वर्णिल्या आहेत त्याचें दिग्दर्शन. ५ श्रीपिंडरीच्या विठ्ठल-
मूर्तीचें स्वरूप.

१ तुकोबांना देवाच्या सगुणरूपाचें दर्शन पाहिजे होतें हें आपण
मागील प्रकरणांत पाहिलें, आतां कोणत्या रूपाविषयीं तुकोबांना अत्यंत
प्रेम होतें तें पाहूं. ज्याला ज्या रूपाचें ध्यान असतें त्याच रूपांनै भगवान्
त्याला भेट देतात हा सिद्धांत आहे. मग तुकोबांना कोणत्या
रूपाचें ध्यान होतें, कोणतें रूप त्यांना अत्यंतप्रिय होतें, कोणत्या
रूपाचे, चरित्राचे व गुणांचें त्यांनीं पोवाडे गायिले; खातांपितां,
उठतां बसतां, घरीं दारीं, समाधिव्युत्थानांत, जागृतिस्वप्नांत देवाच्या
कोणत्या रूपाचा त्यांना निदिध्यास लागला होता हें आपण पाहूं.
कित्येक वाचक ह्मणतील कीं तुकोबांना पांडुरंगाचा (विठ्ठलाचा)
ध्यास होता हें सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. मग आतां तुम्ही कोणता जावई-
शोध लावणार आहांत ! तर यावर माझे ह्मणणें आहे कीं, हा खरो-
खरीच शोध आहे. निदान हा शोध मला ज्या दिवशीं प्रथम

लागला त्या दिवशीं एक मोठें कोडें उलगडलें. कसें तें सांगतां. तुकोबांचें कुळदैवत विठ्ठल हें होतें, त्यांना बाळपासून विठ्ठलाची उपासना होती, त्यांच्या अभंगांतूनही सर्वत्र विठ्ठलाचा—पांडुरंगाचा—च—शेष केलेला आहे तेव्हां विठ्ठलाचा त्यांना ध्यास होता हें उघड आहे, आतां 'विठ्ठल' ह्या पदावरून कोणचा बोध होतो तें पाहूं. विष्णु विट्टु—विठ्ठल, विठोबा या व्युत्पत्तीवरून विठोबा ह्मणजे भगवान् विष्णुच होत हें सरळ आहे. विष्णु ह्म० व्यापक—'व्याप्नोतीति विष्णुः—' सर्वव्यापी 'अत्यतिष्ठद्दशांगुलम्' असे भगवान् महाविष्णु. महाविष्णूची उपासना वेदांतही सांगितलेली आहे. विष्णुसूक्त वेदांत प्रसिद्धच आहे, महाराष्ट्रांत भगवद्भक्तांना विष्णुदास, वैष्णव म्हणतात. 'आह्मीं विष्णुदासीं देव ध्यावा चित्तं,' 'विष्णुमय जग वैष्णवाचा धर्म,' 'वैष्णव तो जया । अवधी देवावरी माया' इ० तुकोबांची वचनें प्रसिद्धच आहेत. तुकोबांनीं 'विठोबा' ह्या नांवाची व्युत्पत्ति गरुडवाहन, गरुडध्वज, अशी केलेली आपण पाहिली आहे. आतां—

होतासि क्षीरसागरीं । मही दाटली असुरीं ।

ह्मणोनियां घरीं । गौळियांचे अवतार ॥ ३ ॥

केला पुंडलीके गोवा । तुज पंढरीये देवा ।

तुका ह्मणे भावा-। साटीं हातीं सांपडसी ॥ ४ ॥

भगवान् विष्णु यांनीं युगायुगाचे ठायीं अनंत अवतार घेतले आहेत. 'बुद्धीचा जनिता लक्ष्मीचा पति' असा हा पांडुरंग आहे. यांनीं अनेक अवतार घेतले पण 'कृष्णस्तु भगवान्म्वयम्' या श्रीभागवतीवचनाप्रमाणें (स्कंध १-३-२८) श्रीविष्णूचा पूर्णावतार श्रीकृष्ण हे होत. श्रीविष्णु हे शुद्धसत्वाच्या क्षीरसागरावर शयन करीत असतांना एकदा महीवर कंसादि असुरांनीं उत्पात मांडला, तेव्हां गोकुळांत त्यांनीं गवळ्यांचे ह्म० वसुदेवदेवकी यांच्या घरीं अवतार

घेतला, त्या श्रीकृष्णपरमात्म्यालाच पुंडलिकांनी भावबळाने पंढरीस विटेवर उभे केले आहे. वेदांनी ज्यांचे वर्णन केले तेच भगवान् नंद-गृहीं अवतरले:—

निगमांचें वन । नका शोधूं करूं शीण ॥ १ ॥

या रे गौळियांचे घरीं । बांधलेसे दावेवरी ॥ २ ॥

भगवान् विष्णूचे पूर्णावतार हे श्रीकृष्ण—हेच विठ्ठल होत. 'गीता जेणे उपदेशिली । ते हे विटेवरी माउली.' तेव्हां तुकोबांच्या हृदयांची प्रियमूर्ति म्हणजे विठ्ठलाची—कृष्णाची होय. त्याच्याच दर्शनाची त्यांना उत्कंठा लागली होती.

उद्धव अक्रूरासी । आणिक व्यास अंबक्रुषी ।

रुक्मागंदप्रन्हादासी । दाविलें तें दाखवी ॥ १ ॥

तरि मी पाहेन पाहेन । तुझे श्रीमुखचरण ।

उतावीळ मन । तथा कारणें तेथें ॥ २ ॥

पांडवा आकांतीं । तेथें पावसी स्मरती ।

घातले द्रौपदी—लागीं बिरडे चोळीचें ॥ ४ ॥

करी गोपीचें कवतुक । गाईगोपाळांसी सुख ।

दावी तेंचि मुख । दृष्टी माझ्या आपुलें ॥ ५ ॥

तरि तूं अनाथाचा दाता । मागतिया शरणागता ।

तुका ह्मणे आतां । कोड पुरवी हें माझे ॥ ६ ॥

उद्धव व अक्रूर यांना नित्य दर्शन देणारे, पांडवांना आकांतीं पावणारे, द्रौपदीची लाज राखणारे, गोपींचे कोडकौतुक पुरविणारे, गाई-गोपाळांना संगसुख देणारे, जे श्रीकृष्ण त्यांच्याच दर्शनाची तुकोबांना उत्कंठा होती. 'सांबळें रूपडें चतुर्भुज मूर्ती। कृष्णनाम चितीं संकल्प हा ' ते श्रीमुखचरण मला दाखव, ते पाहण्यासाठीं माझे मन उतावीळ झाले आहे, असें ते म्हणतात. 'विठ्ठल आमुचें जीवन । आगमनिगमांचें स्थान' व ' कृष्ण माझी माता कृष्ण माझा पिता ' या दोन्ही अभंगांत पाहतां त्यांचें जीवींचें जीवन एकच—श्रीकृष्ण—होत. तुकोबांचें

ध्यान श्रीकृष्णाचें होतें आणि त्यांतही श्रीकृष्णाच्या बालरूपाचें होतें असें आतां आपणांस दिसेल. बालदशेचे तीन मुख्य भाग, सातवर्षांपर्यंत खरी बालदशा, चौदावर्षांपर्यंत कौमारदशा व एक-वीसवर्षांपर्यंत पौंगडदशा. श्रीकृष्णाच्या ज्या प्रेममय चरित्रांचें मक्तांना वेड लागतें ती बहुतेक सगळीं चरित्रे पहिल्या सात वर्षांत झालेलीं आहेत.

‘ उंबरांतली कीटका ’ हा अभंग पहा. उंबरांतल्या किड्याला उंबर हेंच ब्रह्मांड वाटतें. अशीं उंबरे एका झाडाला असंख्य असतात. अशीं अगणित झाडे ह्या नवखंड पृथ्वीवर आहेत. आम्हांला जें ब्रह्मांड वाटतें अशीं असंख्य ब्रह्मांडे विराट् पुरुषाच्या एका रोमावर आहेत व असे अनंत केस विराटाच्या अंगावर आहेत. असे कोट्यवधि विराट् पुरुष ज्याच्या पोटीं सांठविले आहेत तो परमात्मा पाहायचा कोठें ?

तो हा नंदाचा बाळमुकुंद । तान्हा ह्यणवी परमानंद ॥ ६ ॥

दुसरा एक अभंग पहा:—

अनंत ब्रह्मांडें । एके रोमीं ऐस धेंडें ॥ १ ॥

तोहा गौळियांचे घरीं । उंबरा चढतां टेका धरी ॥ २ ॥

मारी दैत्य गाढे । ज्यांचे पुराणीं पवाडे ॥ २ ॥

तुका ह्यणे कळा । अंगीं ज्याच्या सकळा ॥ ३ ॥

तत्त्वज्ञानाची भूक असलेल्या विद्वान् लोकांसाठीं श्रीकृष्णांनीं गीतोपदेश करून ठेवला आहे, व कथापरांसाठीं महाभारत आहेच, पण आजपर्यंत भरतखंडांत जे भगवद्भक्त व साधुसंत श्रीकृष्णावर बेहोष झाले आहेत ते सारे श्रीकृष्णाच्या बालपणींच्या दिव्य प्रेममय चरित्रांवर होत. तो आपणांला ‘नंदाचा बाल’ म्हणविणारा ‘तान्हा’ कान्हा, मुरलीधर, गोपगोपीना प्रेमाचें वेड लावणारा, गोपाळांच्या शिदोन्या खाणाऱ्या, दहिदूधलोणी चोरून नेणारा:—

विश्वाचा जनिता । ह्यणे यशोदेशी माता ॥

अनंत ब्रह्मांडे उदरीं । हरि हा बाळक नंदाघरीं ॥ १ ॥
 नवल केवढें केवढें । न कळे कान्होबाचें कोडें ॥ ४० ॥
 पृथ्वी जेणें तृप्त केली । त्यासी यशोदा भोजन घाली ॥ २ ॥
 विश्वव्यापक कमळापती । त्यासी गौळणी कडिये घेती ॥ ३ ॥
 तुका ह्यणे नटधारी । भोग भोगुनि ब्रह्मचारी ॥ ४ ॥

नागर गाडें बाळरूप । तें स्वरूप काळीचें ॥ १ ॥
 गाईगोपाळांच्या संगें । आलें लागें पुंडलीका ॥ ४० ॥
 तें हें ध्यान दिगंबर । कटीं कर मिरविती ॥ २ ॥
 ताराचेसे मूढलोक । दिली भाक पुंडलीका ॥ ३ ॥
 तुका ह्यणे वैकुण्ठवासी । भक्तांपाशीं राहिला ॥ ४ ॥

बाळरूप भक्तांना गोडच गोड झालें आहे. गाईगोपाळांच्या संगतीतलें बाळरूप हेंच तुकोबांचेंही जिव्हार होतें.

डोहांत कालिया सर्पाला मारणारा अशा हा 'बाल' कृष्णच भक्तांच्या जीवीचें जिव्हार होऊन बसला आहे. 'पंढरीस घडे' ह्या अभंगांत 'भोळी बाळमूर्ति पांडुरंग' असें तुकोबांनीं ह्मटलें आहे.

काग बग रिठा मारिले बाळपणीं । अवधी दैत्यखाणी बुडविली ॥ १ ॥
 तो मज दावा तो मज दावा । नंदनंदन जीवा आवडें तो ॥ २ ॥

ह्याच 'भोळ्या बाळमूर्ति पांडुरंगाचा' तुकोबांना ध्यास लागला होता. 'पांडुरंग ध्यानीं पांडुरंग मनीं । जागृतीं स्वप्नीं पांडुरंग ॥' 'आंत हरि बाहेर हरि । हरिनें घरीं कोडिलें' ॥ ३० प्रकारें ह्याच बाळकृष्णानें त्यांना आपला छंद लाविला होता. तुकोबांच्या निदिध्यासाचा व कीर्तनाचाही विषय श्रीबालकृष्णचरित्रच होतें.

दीन आणि दुर्बळांसी । सुखराशी हरिकथा ॥ १ ॥
 चरित्र तें उच्चारवें । केलें देवें गोकुळीं ॥ २ ॥

सांवळें रूपडें चोरटें चित्ताचें । उमें पंढरीचें विटेवरी ॥ १ ॥

डोळियांची धणी पाहतां न पुरे । तयालागीं झुरे मन माझें ॥ध्रु०॥

प्राण निर्घो पाहे कुडी ये सांडोनी । श्रीमुख नयनीं न देखतां ॥२॥

चित्त मोहियेलें नंदाच्या नंदनें । तुका ह्मणे येणें गरुडध्वजें ॥ ३ ॥

ह्या सर्व अभंगांवरून ' नंदाच्या नंदनाच्या सांवळ्या रूपड्यानें ' च तुकोबांचें मन मोहित केलें होतें व त्याच्याच दर्शनासाठी त्यांचें मन झुरत होतें हें स्पष्ट होतें.

२ विठ्ठल म्हणजे श्रीकृष्णाचें बालरूप हें लक्ष्यांत ठेवले म्हणजे आमच्या साधुसंतांनीं श्रीकृष्णचरित्रांतील त्याच्या ' बाललीलाच तेवढ्या विलक्षण प्रेमानें कां गाइल्या आहेत याचा उलगडा होतो. मूरदास, मीराबाई, नरसी मेहता हे उत्तरेकडील कृष्णभक्त व ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, निळोबाराय हे महाराष्ट्रीय कृष्णभक्त हे सर्व श्रीकृष्णाच्या बालचरित्रांचेच अत्यंत प्रेमानें वर्णन करणारे आहेत. आपल्या महाराष्ट्रीय कृष्णभक्तांनीं वर्णिलेल्या श्रीकृष्णाच्या 'बाललीला' वेगवेगळ्या गाथ्यांतून छापलेल्या आहेत. ज्ञानेश्वर व नाथ यांनीं अध्यात्माची दिशा दाखवीत दाखवीत बाललीलावर्णन केलें आहे त्यांनीं व नामदेव, तुकोबा व निळोबा यांनीं श्रीकृष्णाचें बालचरित कंसवधापर्यंत वर्णून श्रीकृष्ण द्वारकाधीश झाले हें सुचवून 'बाललीला' पुऩ्या केल्या आहेत. हरिहरांची एकात्मता व श्रीविष्णूच्या सर्व अवतारांची—त्यांतही रामकृष्णांची—भक्ति याचें जरी या सर्वांनीं वर्णन केलें आहे तरी एकनिष्ठ सगुणोपासनेच्या बाजूनें बोलायचें ह्मणजे हे पांचही संत कृष्णोपासक आहेत व पुन्हां त्यांतल्या त्यांत श्रीकृष्णाच्या बालचरित्राचे (विठोबाचे) उपासक आहेत असें निविंवाद दिसते. ज्ञानेश्वरींत किंवा नाथभागवतांत प्रसंगोपात्त कृष्णचरित्राचा उल्लेख कर्तव्य असतां बालचरित्रांतील कथांचेच उल्लेख आले आहेत. कसे तें आपण पाहूं:—

(वि) ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या अभंगांत 'वसुदेवकुमरू, देवकीनंदनू,' किंवा 'वृंदावनीं ब्रह्म नंदनंदनु,' 'उपनिषदाचा गाभा । परि देहुडा पाडलीं उभा', 'रूप तरी डोळसू । सुंदर पाहतां गोपवेषु,' 'तरु-योस ठेवुनि शिरीं वेणु ठेवुनि अधरीं । नंदरायाचा खिलारी वोज काय सांगों गे माय,' 'रास वृंदावनीं खेळे । इंदुवदनमेळे' इ० प्रकारें 'परब्रह्म पुतळा कीं आनंदाची कळा' अशा श्रीविठ्ठलाचें जें मनोहर वर्णन केलें आहे तें श्रीकृष्णाच्या बालवेषाला अनु-लक्षूनच केलें आहे. ज्ञानेश्वरींतही 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि' (गीता अ० १०-३७) यावर महाराजांनीं जें भाष्य केलें आहे त्यांतही सर्व वर्णन श्रीकृष्णांच्या बालपणचेंच आहे:—

जो मी देवकीवसुदेवास्तव जाहला । कुमारीसाठीं गोकुळीं गेला ।
तो मी प्राणासगट पियालो । पूतनेतें ॥ २८८ ॥

जुघुतां बालपणाची फुली । जेणें मियां अदानवी सृष्टि केली ।
करीं गिरि धरुनि उमाणिली । महेंद्रमहिमा ॥ २८९ ॥

कालिंदीचें हृदयशल्य फेडिलें। जेणें मियां जळत गोकुळ राखिलें ।
वासरुवांसाठीं लाविलें । विरंचीस पिसें ॥ २९० ॥

प्रथमदशेचिये पहांटे- । माजीं कंसाऐसीं अचाटें ।

महाधेंडीं अवचटें । लीळाचि नासिलीं ॥ २९१ ॥

ज्ञानेश्वरींत विठ्ठलनामनिर्देश नाही म्हणणाऱांनीं या ओव्यांचें नीट मनन करावें. यादवांत श्रीकृष्ण तो मी असें देव सांगत असतां व त्यावर भाष्य करायचा प्रसंग असतां ज्ञानोबारायांनीं कंसवधापर्यंत-चेंच वर्णन करावें आणि पुढील चरित्र तुला माहीतच आहे तें कशाला सांगावें अशा सवजीवर तें वर्णन करूं नये यावरून त्यांची बालकृष्णाविषयींच अधिक भक्ति होती हें सिद्ध नाही का होत ? हें वर्णन श्रीविठ्ठलाचें आहे व तेंच त्याचें उपास्य होतें याविषयी ज्ञानेश्वरींतला एवढाही पुरावा पुरेसा व्हावा असें मला वाटतें.

(ठ) नामदेवरायांच्या अभंगांतही विठ्ठलस्वरूपाचा असाच स्पष्ट बोध होण्यासारखे अनेक प्रसंग आहेत. 'अनिर्वाच्य ब्रह्म' असे निगम ज्याचे वर्णन करतात, जे उपनिषदांचे मथितार्थ, सारांचेही सार, जो श्रवणांचा श्रवण, नयनांचा नयन, ज्ञानाचा दर्पण, सर्वा-भूर्ती व्यापक, 'चित्ता चेतविता बुद्धीतें पाळिता । मनादि चालिता इंद्रियांसी', जो निर्विकल्प, निराकार, निःशून्य, निराधार, निर्गुण, अपरंपार इ० प्रकारें श्रुतिशास्त्रपुराणांनी गाडलेला परमात्मा—

तोचि गोकुळांत होऊनि गोवळ । ह्यणावितो बाल यशोदेचा ।
चिन्मय चिद्रूप अक्षय अपार । परेहून पर ह्यणती ज्यातें ॥

तें हें समचरण उभें विट्टेवरी । पहा भीमातीरीं विठ्ठलरूप ।
असें हें ज्ञानियांचें ज्ञेय व योगियांचें ज्येय तेथें कसें आलें ?
गोकुळीहूनि देव पंढरी पातला । त्वरित पावला वेणुनादीं ।
तेथूनि परतला बालवंशीं आला । तंव तो देखिला पुंडलीकें ॥
चतुर्भुज मूर्ति देखियली दृष्टी । पुंडलीकें ईट टाकियेली ॥
इट्टेवरी उभा राहिला विठ्ठल । ठसा मिरविला त्रिभुवनीं ॥
वेदांनीं निर्गुणरूपानें ज्याचें वर्णन केलें तोच सगुणरूपानें पंढरीस
प्रगट झाला आहे.

निर्गुणांचें वैभव आलें भक्तिमिषें । तें हें विलठ्ठवेषें ठसावलें ॥
भावाचें आळुकें मुललें भक्तिसुखें । दिधलें पुंडलीकें साधूनियां ॥

तो हरी गोकुळीं वसुदेवाकुळीं । यशोदेजवळी बालकृष्ण ।
असें नामदेवरायांनीं विठ्ठलाचें वर्णन केलें असून त्याच्या स्तुति-
स्तोत्रांतही—

श्रीधरा अनंता गोविंदा, केशवा । मुकुंदा माधवा नारायणा ॥
देवकीतनया गोपिकारमणा । भक्तउद्धरणा केशिराजा ॥

गोवर्धनधरा गोपीमनोहरा । भक्तकरुणाकरा पांडुरंगा ॥

अशा प्रकारे गोपालकृष्णाचे-बालकृष्णाचेच स्वरूप दाखविले आहे. श्रुतीशीं कानडे (कठिण, दुर्बोध) असे परब्रह्म सगुण कसे झाले म्हणाल तर ' जळीं जळगार दिसे जैशापरी । तैसा निराकारी साकार हा ! ' सगुण निर्गुण हा भेद उगीच समजुतीसाठीं करितात, तत्त्वतः पाहतां ' ऐसा पूर्णपणे सहजीं सहज ' असा हा पांडुरंग आहे, तोच विटेवर भक्तांसाठीं उभा असून त्याच्या नामसंकीर्तनानें, नामदेव म्हणतात, आमचे अंग निवाले आहे. परब्रह्म अविनाश आणि आनंदघन आहे, पण त्यापेक्षां आम्हांला प्रेमपान्थ्यानें सर्वकाळ पान्हवणारी आमची विठोमाउलीच आवडली आहे.

(ल) एकनाथमहाराजांनीं भागवतांत बालकृष्णाच्या भक्तीची पराकाष्ठा केली आहे. पहिल्या अध्यायांतच ते म्हणतात:—

बहुतीं अवतारीं अवतरला देवो । परी या अवतारीचा नवलावो
देवां न कळे अभिप्रावो । अगम्य पाहा वो हरिलीला ॥ १८६ ॥

उपजतांचि मायेवेगळा । बाढिन्नला स्वये स्वलीळा ।

बालपणीं मुक्तीचा सोहळा । पूतनादि सकळां निजांगें अर्पीं ॥ १८७ ॥

बाल बाळियातें मारी । अचाट जगादेखतां करी ।

परी बालपणाबाहेरी । तिळभरी नव्हेची ॥ १८९ ॥

ब्रह्म आणि चोरी करी । देवो आणि व्यभिचारी ।

पुत्र कलत्र आणि ब्रह्मचारी । हेही परी दाखविली ॥ १९० ॥

भक्ति भुक्ति मुक्ति । तिन्हीं केली एके पंक्ती ।

काय वानूं याची ख्याति । खाउनि माती विश्वरूप दावी १९४

जो चरित्रभाग मनुष्याला अत्यंत प्रिय असतो त्याचे मनसोक्त वर्णन केल्याशिवाय त्याला राहवतच नाही. श्रीकृष्णाच्या लावण्याचे व यशाचे अनुपम वर्णन याच अध्यायांत (२३८ ते २७३ व २८९ ते ३०९) वाचकांनीं अवश्य पहावे. सकल लोकलालन असा हा

बाळकृष्ण कीं ' ज्याचिया अंगसंगप्रभा । आणिली शोभा जगासी ' मूर्त परब्रह्मच होय.

घृत धिजलें तेंचि विघुरलें । परी घृतपणा नाहीं मुकलें ।
तेवीं अमूर्त मूर्ती मुसावलें । परी तें संचलें परब्रह्म ॥ २४६ ॥
सकल सौंदर्या अधिवासु । धरोनि मनोहर नटवेपु ।
लावण्य कळान्यासु । आणि जगदीशु निजांगें ॥ २८९ ॥
नवल सौंदर्या बीक उठी । सर्वांगीं गुंतल्या जनदिठी ।
कृष्णस्वरूपीं पडे मिठी । हात लुलुबुटी डोळियां ॥ २९० ॥
नयन लांचावले लोभा । दृष्टीसी निघालिया जिभा ।
यापरी श्रीकृष्णशोभा । स्वानंदगाभा साकार ॥ २९२ ॥
तो श्रीकृष्ण देखिला ज्या दिठी । ते परतोनि मागुती नुठी ।
आधिकाधिक घाली मिठी । देखे सकळसृष्टी श्रीकृष्णु ॥ २९३ ॥

कांसे विराजे सोनसळा । आपाद रुळे वनमाळा ।
घवघवीत घनसांवळा । देखतां डोळां जीवूं निघे ॥ २९-८७७

श्रीकृष्ण हे लीलाविग्रही होत. त्यांची तनु लोकाभिराम आणि ध्यानधारणमंगल अशी आहे. वेदांचें जन्मस्थान, षट्शास्त्रांचें समाधान, षट्दर्शनांची बुजावण असा हा श्रीकृष्णाचा पूर्णावतार आहे (नाथ भाग० ३१-३६८) आणि ' त्याही माजी बाळचरित्र । मधुरसुंदर अतिपवित्र ' (३८२) असें असून तेंच सकल भक्तप्रिय झालें आहे. तीच श्रीकृष्णाची बाळमूर्ति पंढरीस विठ्ठलनामरूपानें विठेवर उभी असून आमच्या संतांचें उपास्य आहे.

श्रीकृष्ण हेच विठ्ठल होत हे संतांच्या वचनाधारे सिद्ध झालेंच आहे. पण या गोष्टीस एक ऐतिहासिक प्रमाणही मिळालें आहे. श्रीकृष्णांचा अवतार होऊन आतां (गोकुळाष्टमीस १८४२) बरोबर ५००५ वर्षे झालीं ! श्रीकृष्णाचा जन्म शकपूर्व ३२६३ श्रावण वद्य ८ स रोहिणी नक्षत्रावर मध्यरात्रीं झाला. त्या दिवशीं

बुधवार होता असे ज्योतिपाधारे चिंतामणराव वैद्यांनी आपल्या 'श्रीकृष्णचरित्र' नामक ग्रंथाच्या पुरवणीत ह्मटले आहे. हे वाचतांच वारकऱ्यांना बुधवारी पंढरीतून बाहेर जाण्याचा का प्रतिबंध आहे व बुधवार विठोबारायाचा दिवस म्हणून तेथे पूज्य का मानला जातो हे लक्ष्यांत येऊन मला फार आनंद वाटला ! पंढरीचा संप्रदाय रूढ करणाऱ्या मूळ प्रवर्तकास बुधवारी कृष्णजन्म आहे हं खात्रीने माहित असले पाहिजे, एरवी त्यांनी बुधवार हा देवाचा वार म्हणून ठरविला नसता !!

३ ज्ञानेश्वर, नामदेव, नाथ, तुकोबा, निळोबा यांनी वर्णिलेल्या 'बाललीला' पाहिल्या म्हणजे त्यांत श्रीकृष्णाच्या बालचरिताचे ह० बाल, व कौमार दर्शतील अद्भुत चरित्रांचेच वर्णन केलेले आढळते. क्षीरसागरी शयन करणाऱ्या श्रीविष्णूला कंस-प्रमुख असुरांच्या भाराने दीन झालेली पृथ्वी शरण गेली, विष्णूने अभय दिले, वसुदेवदेवकीच्या विवाहसमयी 'आकाशवाणी' होऊन देवकीचा आठवा पुत्र तुला मारील असे कंसाला समजले, त्याने तिची सात अपत्ये मारली, काराग्रहांतच श्रीकृष्ण प्रगटले, वसुदेवाने कृष्णाला गोकुळांत नंदाकडे नेले, वाटेत लोहार्गळा तटातट तुटल्या व यमुनेने वाट दिली, कृष्णाचे मनोहर बालरूप व त्याची मोहकता सर्वगोपगोपींचे चित्त आकर्षित झाली, कृष्णाच्या नाशकरितां कंसाने पाठविलेल्या पूतना, माभळभट, तृणावर्त, वत्सासुर, प्रलंब, अधासुर, बग, केशी, शकटासुर, धेनुकासुर, इत्यादि असुरांचा श्रीकृष्णाने बालपणीच लोलेने नाश केला, करांगुलीवर पर्वत धरिला, यशोदेला मुखांत सर्व ब्रह्मांड दाखविले, ब्रह्मदेवाचा गर्व हरिला, वृंदावनांत गोपांसमवेत श्रीकृष्ण नानाप्रकारचे खेळ खेळले, दहीदूधलोणी चोरून अनेक चेष्टांनी त्यांनी गोपींचे चित्त हरले, श्रीकृष्णप्रेमासाठी त्या पतिसुतगृह विसरल्या, गोकुळवृंदावनांतल्या लीलांनी

आवालवृद्धनारीनर कृष्णप्रेमानें वेडे झाले, मग कृष्णांनीं मथुरेंत जाऊन कंसाचे मल्ल व शेवटीं कंस या सर्वांना मारलें, कांहीं काळानें श्रीकृष्ण द्वारकाधीश झाले, हे सर्व प्रकार श्रीकृष्णाच्या बाळलीलेंत कृष्णभक्त संतांनीं अत्यंत प्रेमानें वर्णिले आहेत. काल्याचे अभंग, गौळणी, हमामा, हुतुतु इ० प्रकारचे खेळ यांवरील अभंगांचाही बाललीलेंत अंतर्भाव होत असल्यामुळें हा गोकुळवृंदावनांतला श्रीकृष्णच आमच्या भक्तमंडळाचा विठ्ठल होय यांत तिळमात्र शंका नाही. श्रीकृष्णाचें उत्तरचरित्र सर्वप्रसिद्धच आहे. 'गीता जेणें उपदेशिली । ते हे विटेवरी माउली ' ह्या तुकोबांच्या उक्तीप्रमाणें अर्जुनाला भगवद्गीता व उद्धवाला उद्धवगीता सांगणारे, पांडवसाहाकारी द्वारकाधीश श्रीकृष्ण हे कौरवपांडवांच्या युद्धप्रसंगामुळें महाभारतानें लोकांना राजकारणपटु म्हणून जरी माहीत आहेत तरी आमच्या भक्तमंडळाला जे श्रीकृष्ण परमप्रिय आहेत ते गोकुळांतलेच होत. गोकुळांतलेच कृष्ण भगवद्गीता सांगणारे होत, कृष्ण एकच आहेत; तथापि श्रीकृष्णांनीं जगदुद्धारक, भक्तिरसपोषक परमानंदकर ज्या लीला गोकुळवृंदावनांत केल्या त्यांचाच प्रेमा भक्तांना अधिक असल्यामुळें गोकुळांतले श्रीकृष्णच त्यांचे उपास्य होत. स्वामी विवेकानंदांनीं म्हटलें आहे (प्रबुद्धभारत, जानेवारी १९१५) " श्रीकृष्ण सर्व मानवांचा उद्धार करण्यासाठीं अवतरलेला परमेश्वर होय व गोपीलीला हें धर्मांतर्गत भगवत्प्रेमाचें सारसर्वस्व होय. ह्या प्रेमांत जीवभावाचा लय होतो व परमात्म्याशीं पूर्ण तादात्म्य होतें. श्रीकृष्णांनीं गीतेंत ' सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेक शरणं ब्रज ' म्हणून जो उपदेश केला आहे त्याचें प्रत्यंतर ह्या लीलेंत पाहण्यास सांपडतें. भक्तीचें रहस्य शिकायचें असेल तर जा आणि वृंदावनलीलेचा आश्रय करा. श्रीकृष्ण हे गरिबांचें, भिकाऱ्यांचें, पातक्यांचें, मुलाबाळांचें, स्त्रीपुरुषांचें सर्वांचें परम उपास्य आहेत. ते व्युत्पन्न पंडित

आणि शाब्दिक तत्त्वज्ञ यांपासून दूर आहेत व अज्ञ भोळ्यांना ते जवळ आहेत. त्यांना ज्ञान प्रिय नाही तर ते शुद्ध प्रेमाचे भुकेले व मोक्ते आहेत. गोपींना श्रीकृष्ण आणि प्रेम एकरसच झाले होते. द्वारकेंत श्रीकृष्णांनी कर्मयोग शिकविला आणि वृंदावनांत भक्तिप्रेम शिकविले. श्रीकृष्ण प्रेमाचा—दयेचा क्षमेचा सागर आहेत. ”

४ तुकोबांनी आपल्या उपास्य विठ्ठलाच्या ज्या ' बालक्रीडा ' गाइल्या आहेत त्यांतही गोपगोपींच्या अत्युत्कट भक्तीचे व श्रीकृष्णाच्या भक्तवत्सलतेचे अत्यंत जिह्वाळ्याचे वर्णन केले आहे. बालक्रीडेचे, काल्याचे व गौळणींवरचे अभंग पहावेत.

आले अविनाश धरुनी आकार । दैत्यांचा संहार करावया ॥ १ ॥

करावया भक्तजनांचे पाळण । आले रामकृष्ण गोकुळासी ॥ २ ॥

गोकुळीं आनंद प्रगटले सुख । निर्भर हे लोक घरोघरीं ॥ ३ ॥

गोपींच्या गाढ कृष्णभक्तीचा प्रकार पहा:—

त्यांच्या पूर्वपुण्या कोण लेखा करी । जिहीं तो मुरारी खेळविला १

खेळविला जिहीं अंतर्बाह्य सुखे ॥ मेळवूनि मुखे चुंबन दिले ॥ २ ॥

दिले त्यांसी सुख अंतरींचे देवे । जिहीं एका भावे जाणितला ॥ ३ ॥

ज्यांचे कृष्णीं तन मन जाले रत । गृह पति सुत विसरल्या ॥ ४ ॥

विष त्यां जाले धनमानजन । वसविती वन एकांतीं त्या ॥ ५ ॥

एकांतीं त्या जाती हरीसी घेऊनी । भोगइच्छा धणी फेडावया ॥ ६ ॥

वयाच्या संपन्ना तैसा त्यांकारणे । अंतरींचा देणे इच्छाभोग ॥ ७ ॥

भोग त्याग नाही दोन्ही ज्यापारीं । तुका ह्मणे जैसी स्फाटिकाशिळा

ह्या गोड अभंगांत रासक्रीडेची कथा सगहस्य सांगितली आहे.

१ भक्तांना परमसुख देणाऱ्या ह्या दिव्यक्रीडेवर कित्येक भक्तिविन्मुख विद्वानांचे आक्षेप येतात. त्यांचे उत्कृष्ट खंडण चिपळूणकर मंडळींनी प्रसिद्ध केलेल्या 'हरिवंशालहं आमचे मित्र रा. माधवराव मोडक यांनी ' ग्रंथपरिचय ' म्हणून ८० पृष्ठांचा जो सर्वांगसुंदर निबंध जोडला आहे त्यांत (पृ० ६५-७२) जरूर तर पहावे.

चारी वेद ज्याची कीर्ति वाखाणित्ती । बांधवी तो हातीं गौळणीच्या
 त्या घरीं रिचे चोरावया लोणी । रिते पाळतोनी शिरे माजी ॥३॥
 जैसा तैसा आहे अंतर्बाह्याकारीं । ह्मणऊनी चोरीं न संपडे ॥ ५ ॥
 वर्म जाणती त्या एकल्या एकटा । बैसवील वाटा निरोधूनी ॥ ७ ॥
 निवांत राहिल्या निःसंग होउनी । निश्चळ त्या ध्यानीं कृष्णाचिया
 नथे क्षणभरी योगियांचे ध्यानीं । धरिती गौळणी भाविका त्या ॥९॥
 भाविका त्यांसी येतो काकुळती । शहाण्या ह्मणती न सांपडे ॥१०

*
 विसरल्या वरी देहाची भावना । तेचि नारायणा सर्व पूजा ॥ १०॥
 पूजा भाविकांची न कळतां घ्यावी । न मागतां दावी निज ठाव ११

*
 मनं हरिरूपीं गुंतल्या वासना । उदास या सुना गौळियांच्या ॥१॥
 यांच्या अतारांचीं धरूनियां रूपें । त्यांच्या घरीं त्यांपे भोग करी २
 एक भाव नाहीं सकळांच्या चित्तीं । ह्मणउनि प्रीती तैसै रूप ॥४॥
 लेंकरुं न कळे स्थूल कीं लहान । खेळे नारायण कवतुके ॥ ६ ॥

* * *
 आतां गोपांचें भक्तिभाग्य पहाः—

रामकृष्णें केलें कौतुक गोकुळीं । गोपाळांचे मेळीं गाई चारि ॥ १॥
 गाई चारी मोहोरी पावां वाहे पाठीं । धन्य जाली काठीकांबळी ते
 काय गौळियांच्या होत्या पुण्यरासी । आणीक त्या ह्यैसी गाई पशु ३

* * *
 व्रत याग यांसीं फळलीं बहुते । होतीं या संचितें गौळियांचीं ।
 गौळियांचें सुख दुर्लभ आणिकां । नाहीं ब्रह्मादिकां तुका ह्मणे ॥

* * *
 नंद व यशोदा यांचें कृष्णभक्तिभाग्य पहाः—

करुनी सायास मेळविलें धन । तेंही कृष्णार्पण केलें तिहीं ॥ ८ ॥
 कृष्णासी सकळ गाई घोडे ह्यैसी । समर्पिल्या दासी जीवभावे १०
 क्षणभरी होतां वेगळा त्यांस । होती कासावीस प्राण त्यांचे १२

त्यांचे ध्यानीं मनीं सर्वभावे हरी । देह काम करी चित्त त्यापें १२
 त्याचेंचि चिंतन कृष्ण कोठें गेला । कृष्ण हा जेविला नाही कृष्ण १३
 कृष्ण गाती ओव्या दळणीं कांडणीं । कृष्ण हा भोजनीं पाचारिती
 कृष्ण तया ध्यानीं आसनीं शयनीं । देखती त्या स्वप्नीं कृष्णरूप १६
 कृष्ण त्यांस दिसे आभास दुश्चिता । धन्य मातापिता तुका ह्मणे १७

शेजारच्या गौळणींची कृष्णभक्ति पहा, व अंतर्दामीं तें सुख
 भोगून मुग्धपणें प्रेमाश्रु ढाळाः—

कृष्ण हा परिचारी कृष्ण हा व्यवहारी । कृष्ण घ्यावो नारी आणिकीह्मणे
 म्हणे कृष्णावीण कैसें तुह्मां गमे । वेळ हा करमे वायावीण ॥ २ ॥
 वायांवीण तुह्मीं पिटितां चावटी । घ्यागे जगजेठी क्षणभरी ॥ ३ ॥
 क्षणभरी याच्या सुखाचा सोहळा । पहा एकवेळां घेऊनियां ॥ ४ ॥
 याचें सुख तुह्मां कळालियावरी । मग दारोदासिं न फिराल ॥ ५ ॥
 लाटिकें हें तुह्मां वाटेल खेळणें । एका कृष्णाविणें अवघेंचि ॥ ६ ॥
 अवघ्यांचा तुह्मी टाकाल सांगात । घेउनी अनंत जाल वना ॥ ७ ॥
 न कराल मग हा जीवावेगळा । टाकवाल बाळा आणिकांहीं ॥ ८ ॥
 बाळा एकी घरा घेऊनियां जाती । नाही त्या परती तुका ह्मणे १३

तुका ह्मणे पुन्हा न येती मागुत्या । कृष्णासी खेळतां दिवस गमे १
 दिवस राती कांहीं नाठवे तयांसी । पाहतां मुखासी कृष्णाचिया २
 ताटस्थ राहिलें सकळ शरीर । इंद्रियें व्यापार विसरलीं ॥ ४ ॥
 विसरल्या तान भूक घरदार । नाही हा विचार असों कोठें ॥ ५ ॥
 विसरल्या आह्मी कोणी या जातीच्या । वर्णाही चहूंच्या एक झाल्या
 खेळती भातुकें कृष्णाच्या सहित । नाही आशंकित चित्त त्यांचें ९
 भावना राहिली एकाचिये ठायीं । तुका ह्मणे पार्यां गोविंदाचे १४

यांनीं जाणितलें आपआपणया । लाटिकें हें वायां खेळतो तें ॥ १४ ॥
 व्याही भाई हरि सोयरा जावई । अवघियांच्या ठायीं केला एक ७
 तयां ठावें आहे आह्मीं अवघीं एक । ह्मणोनी निःशंक खेळतील १६

काय खातों आह्मीं कासया सांगतें । कैसें हें लागतें नेणों मुखीं १८
नाइकती बोल आणिकांचे कानीं । हरि ध्यानीं मनीं बैसलासे २१

*

*

*

काल्याच्या अभंगांतही असाच अनुपम रंग भरला आहे. श्रीगो-
पाळकृष्ण सवंगड्यांसमवेत गाई चारायला मधुवनांत जात तेथे
सर्वांनीं आपापल्या शिदोन्या सोडून जें भोजन केलें, विविध खेळ खे-
ळले त्याचें बहारीचे वर्णन तुकांबांनीं केलें आहे. देव आधीं म्हणतात
' काय कोणाची शिदोरी ते पाहूं द्या मला,' कारण 'घेतल्यावांचून
झाडा मी नेदी आपुलें कांहीं.' ताक दहीं भात भाकरी जें ज्यापाशीं
होतें तें त्यानें बाहेर काढलें. कोणाच्या ' गाई स्थिरावल्या होत्या,
तर ' एकांच्या फांकल्या बोटाळा फेरे भोंवतीं घेती ! ' सर्वांनीं
देवास विनविलें कीं ' आतां आह्मांला वांटून द्या, आह्मांपाशीं
आहे नाही तें तुज अवघोचि ठावें ' आहे. देवाला सर्व समान,
' कोणाच्या जीवा वाटों नेदी विषम तो—'

बैसवुनि केरी । गडियां मध्यभागीं हरी ।

अवघियांचें करी । समाधान सारिखें ॥

कान्होबा निष्कपट, मोठा खेळिया. ज्याच्या त्याच्या भावनेप्र-
माणें त्यानें वाटे केले.

पीडती आपल्या भावना । जैसी ज्याची वासना ।

कर्माचा देखणा । पाहे लीला कवतुक ॥

खेळ खेळे न पडे डाई । ज्याचा भार त्याचे डायीं ॥

कोणी पडतील डाई । कोणी कोडीं उगविती ॥

*

*

*

देती आपुलाला झाडा । गाई बैसविल्या वाडा ।

सर्वांच्या शिदोन्यांत हरीनें आपली गोडी घातली. परस्परसंवादां
सर्व ब्रह्मानंदें धाले.

भार वागविला खांदीं । नव्हती भिळाली तों मांदी ।
सकळांचे संदीं । ओझीं अवघीं उतरलीं ॥

खडकावर मोटा सोडल्या, कोणी पावे वाजवूं लागले, हरी
सर्वांच्या हातांवर व मुखांत घास घालूं लागले. देवाचे सवंगडी ते !
ह्मणती गोड झालें । नाहीं आमुचे पोट धालें ! ।
एक एकाचे उच्छिष्ट । खातां न मानिती वीट ।
काल्याचा तो परमानंद पाहून—

गाई विसरल्या चार । पक्षीश्वापदांचे भार ।
जालें यमुनाजळ स्थिर । बाहों ठेलें ॥
देव पाहाती सकळ । मुखें घोटोनियां लाळ ।
धन्य ह्मणती गोपाल । धिक् जालों आही ॥

कालादहीं पेटभर खाऊन गोपाल ह्मणतातः—

तुझा संग बरवा । नित्य आह्मां चावा ।

मग ते सर्व काठीकांबळी घेऊन गाई चारावयास गेले. त्यांत
कित्येक वांकडे, बोंबडे, खुडे, मुडे, लुडे होते पण त्या सर्वांचा
श्रीकृष्ण आवडता होता व देवही त्यांच्या भावाला भुलले होते.
मध्येच हमामा खेळूं लागले. देव ह्मणाले—

मशीं पोरा ये रे वार । तुझे वुजाविन खालिल दार ॥
तरीच मशीं बोल । पोरा जिव्हाळ्याची ओल ॥
आमुचिये रंगीं । दुजें तगेना ये संगीं ॥

। पोरा हमामा रे हमामा ॥

हुंबरी, फुगड्या, टिपन्या इ० खेळ सुख झाले.

दोन्ही टिपरीं एकचि नाद । सगुणनिर्गुण नाहीं भेद रे ।

कुसरीं अंगें मोडतिल परी । मिळविती एका छंदे रे ॥ १ ॥

या बाळकीडेच्या अभंगांत तुकोबांनीं अध्यात्माचे ध्वनि सुच-
विले आहेत. गोपी रासरंगांत समरसता पावल्या त्याप्रमाणें आपण
आपल्या चित्तवृत्ति कृष्णप्रेमांत रमवाव्या व तत्सम तन्मयतेचें सुख भो-

गावें हा बोध वरील अभंग वाचतां कोणाच्याहि मनांत उतरण्यसारखा आहे. शिदोरी ह्य० पूर्वसंचित तें पाहून त्यांत देव आपल्या प्रसादाची भर घालून जीवित गोड करितात व ' खालिल द्वार बुजवितात ' ह्य० अधोगति थांबवितात. असो. श्रीकृष्णभक्तांचा तुकोबांचा जिव्हाळा अपार होता हें कांहीं सांगावयास नको.

५ आणि पंढरीस श्रीविठ्ठलमूर्तीचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें असतांना ही बालमूर्ति आहे असेच सिद्ध होतें. ही मूर्ति बुद्धांची आहे किंवा जैनांची आहे असा कित्येक अर्वाचीन पंडितांचा तर्क आहे पण तो तर्कच आहे, त्या तर्काला कांहीं प्रतिष्ठा नाही. ही मूर्ति श्रीमहाविष्णूचे अवतार जे गोपाळकृष्ण त्यांचीच आहे, यांत, तिळ मात्र शंका नाही. भगवान् विटेवर उभे आहेत. विटेवर देवाची पाऊले मृदु आहेत. या पायांवर कोट्यवधि भाविकांनी आपली शिरें नमविली आहेत, प्रेमाश्रूंनी ती सहस्रशः भिजविली आहेत, त्यांना आपल्या जीवीचें निजगुज निवेदिलें आहे. या पायांनी लक्षावधि जीवांचे हृत्ताप निवविले आहेत, त्यांच्या नेत्रांचीं पारणीं फेडलीं आहेत, त्यांचें जीवित धन्य केलें आहे. हजारो पामरांनीं आणि मुक्तांनीं, बद्धांनीं मुमुक्षूंनीं आणि सिद्धांनीं, रंकांनीं आणि रावांनीं, पतितानीं आणि पतितपावनांनीं सर्वांनीं या पावलांच्या ध्यानभजनांत आपल्या आयुष्याची सफलता मानली आहे. लक्षावधि जीवांना हा दुस्तर भवसागर या पावलांच्या चित्तबलानें गोष्पदतुल्य (गाईच्या पावलाएवढा) झाला आहे. अशीं हीं श्रीविठ्ठलाचीं पावले विटेवर उभीं आहेत. देवाच्या डाव्या पायावर एक व्रण आहे. देवाची एक मुक्तकेशी नांवाची दासी होती. ह्या गोपीचें देवावर अत्यंत प्रेम होतें. ती अत्यंत सुकुमार होती व तिला आपल्या नाजुकपणाचा अभिमान वाटे, तिनें देवाच्या पायावर आपल्या उजव्या हाताचें बोट ठेवले तों तें देवाच्या अति सुकुमार

पायांत रुतलें. देवाच्या सौकुमार्यापुढें आपण कःपदार्थ आहोंत असें समजून ती लज्जित झाली. तिचा गर्वपरिहार झाला. देवाच्या दोन्ही पायांमध्ये पीतांबराचा सोगा आहे तो नाजुक व बालरूपोचित आहे. पीतांबर बालाचा असावा असाच आहे. मोठेपणचा असता तर पायघोळ असता. पुरुषेन्द्रियाचे जागीं करगोट्याची खूण आहे. सोन्याच्या करगोट्यावर सोन्याचेंच इंद्रिय आहे; तें मूळचें नाहीं, अर्थात् मूर्ति नसून नाहीं. जैनमूर्तीची शंकाच यावयास नको आहे. करगोटा पीतांबरावर आहे. देवाच्या उजव्या हातांत शंख व डाव्या हातांत पद्म आहे. उजव्या छातीवर भृगुलांछन आहे, भृगूच्या आंगठ्याची खूण आहे. गळ्यांत कौस्तुभमणि असून तो लोंबत छातीवर पडला आहे. बाहूंवर दंडपेट्या (बाहुभूषणें) आहेत. दोन्ही कानांत कानापासून स्कंधांपर्यंत लोंबणारीं मकराकार (मत्स्याकृति) कुंडलें आहेत. देवाचें मुख, नासिका व नेत्र प्रसन्न आहेत. मस्तकावर शिवाकार (पिंडीसारखा) मुकुट आहे. कपाळावर मुकुटाच्या मध्यें वारीक कंगोरा कपाळभर आहे, तो पाठीशीं सोडलेल्या शिदोरीच्या शिंकाळ्याच्या दोरीचा आहे. पंढरीचे गोपाळपूर, तेथील वस्तु, व काल्याचे समारंभ हे सर्व गोकुळांतले आहेत. अशा विठ्ठलरूपी बालकृष्णाला माझे अनंत प्रणाम असोत.

प्रकरण अकरावें.

सगुणसाक्षात्कार.

भक्तसमागमें सर्वभावें हरी । सर्व काम करी न सांगतां ॥ १ ॥

सांठविला राहे हृदयसंपुटीं । बाहेर धाकुटी मूर्ति उभा ॥ २ ॥

१ सत्यसंकल्पाचा दाता नारायण. २ रामेश्वरभट व तुकोबा यांच्या वि-
रोधाचें बीज, म्हणजे कर्मठ व भागवतधर्मी यांच्यांतला जुना वाद. ३ तुको-
बांना देहंतून उखडण्याचा विचार. ४ अभंगांच्या वह्या डोहांत बुडविल्या.
५ तेरा दिवस शिळ्वर पडून राहिल्यावेळचे १९ अभंग. ६ इकडे रामेश्वरभटा-
च्या अंगाचा दाह झाला. ७ सगुणसाक्षात्कार, देव तुकोबांच्या वह्या उदकांत
रक्षितांत. ८ त्यावेळचे तुकोबांचे ७ अभंग. ९ ह्या गोष्टीचें महत्व. १० रामे-
श्वरभटांची शरणागति. ११ त्यांचे तुकोबांवर ४ अभंग. १२ श्रीविठ्ठलदर्शनानंतर-
चें समाधान. १३ मध्यखंडाचा उपसंहार.

१ श्रीतुकोबारायांस सगुणदर्शनाची किती तीव्र उत्कंठा लागली
होती हें नवव्या प्रकरणांत आपण पाहिलें. आतां त्या उत्कंठेचें
त्यांना प्रत्यक्ष फळ कसें मिळालें हें ह्या प्रकरणांत पाहावयाचें आहे.
जीवमात्राला त्याच्या इच्छेप्रमाणें फळ मिळत असतें. 'वासना तसें
फळ' अशी ह्मण आहे. मनुष्याची इच्छाशक्ति एवढी प्रबळ आहे,
त्याच्या संकल्पाचा जोर असा विलक्षण आहे कीं तो जें काहीं करूं
ह्मणेल तें होईल. 'नर करनी करेसो नरका नारायन होय' हें कवी-
रसाहेबांचें वचन सर्वास ठाऊक आहे. जें जें व्हायची इच्छा करावी
तें तें होतां येतें, जें जें मिळावें अशी इच्छा धरावी तें तें मिळतें,
मात्र इच्छाशक्तीला शुद्धाचरणाचा, दृढनिश्चयाचा, सद्भावनेचा व

निदिध्यासाचा पाठिबा पाहिजे. संकल्प सिद्धीस जाणें हें संकल्पा-
च्या शुद्धतेवर व तीव्रतेवर अवलंबून आहे. मनाची शक्ति फार प्रचंड
आहे, मात्र तिचा एकनिष्ठतेनें पूर्ण उपयोग करून घेतां आला
पाहिजे. थेंब थेंब पाणी पडतां पडतां चोहोंबाजूनीं बांध वातले
तर सरोवर बनतें. पैसा पैसा सांठवून व्यापारी लक्षाधीश होतो.
सूर्यकिरणांचें केंद्रीभवन केलें तर अग्नि सिद्ध होतो आणि अशाच
तऱ्हेनें वाफेवर गाढ्या चालतात. त्याप्रमाणें मनाची शक्ति लहान
नाहीं, फार प्रचंड आहे. हजार वाटांनीं तें धावूं दिलें तर दुर्बळ
होतें, पण एका अधिष्ठानावर स्थिर केलें तर तेंच ब्रह्मपद हातांत
आणून देतें. मन हेंच मनुष्याच्या बंधाला कारण आहे व मोक्षा-
लाही कारण आहे. पंच विषयांच्या कुरणांत त्याला स्वैर सोडलें
तर तें थकून दुर्बळ होऊन जातें, परमात्म्याच्या कासेला लावलें
तर तेंच परमात्मरूप होतें. मन ह्यं इच्छाशक्ति पाणूं न
देतां एरुवटल्या पाहिजेत ह्यणजे एका ब्रह्मावर स्थिर केल्या पाहि-
जेत ह्यणजे त्याची शक्ति अफाट वाढते. परमात्मा सर्व
भूतांत भरला आहे, जळीं स्थळीं काष्ठीं पाषाणीं भरला आहे,
भूजलतेजसभीरख ह्या पंचभूतांना व स्थिरचराला व्यापून राहिला
आहे, त्याचाचून ब्रह्मांडांत दुसरी वस्तुच नाहीं असा शास्त्रसिद्धांत
आहे व अशीच संतांची प्रतीति आहे. 'या उपाधिमाजि गुप्त
चैतन्य असे सर्वगत' (ज्ञाने० अ० २-१२६) असा प्राचीन
ऋषिमुनीना व संतमहात्म्यांना प्रत्यय आलेला आहे व अर्वाचीन
काळींही कलकत्याचे विद्वद्भ्यं प्रो. जगदीश चंद्रबोस यांनीं नवीन
उपकरणसामुग्रीच्या साह्यानें तोच सिद्धांत जगासमोर सिद्ध करून दाख-
विला आहे. वृक्षपाषाणांतही चैतन्य भरलें आहे. त्याचाच संत
निदिध्यास घेत असतात, व निदिध्यासबलानेंच त्याचा साक्षा-
त्कार होतो. त्याहून पवित्र, श्रेष्ठ, प्रियतम विश्वांत कांहीं नाहीं.

त्याच्याच ठिकाणी सर्व इच्छाशक्ति एकवटून पवित्र जीव ब्रह्म-पद गांठतात. श्रुतीने त्याचेच वर्णन केले आहे. ज्ञानी, योगी व संत त्याच्याच ठिकाणी रममाण होतात. इतर नश्वर पदार्थांवर मन पांगू न देतां ह्मणजेच वैराग्यसंपन्न होऊन, ते त्याच्याच मननांत रंगवितात. त्याचे मनाला, वाचला व इंद्रियांना आकलन होत नाही, पण त्याचा मनाने छंद घेतल्यावर वाटेल त्या प्रकारे मन त्याला रंगवीत असते. शास्त्र त्याला चैतन्य ह्मणते, श्रुति त्याला आत्मा म्हणते, भक्त त्यालाच नारायण म्हणतात. 'वेदपुरुष नारायण । योगियांचे ब्रह्म शून्य । मुक्तां आत्मा परिपूर्ण । तुका म्हणे सगुण भोळ्यां आम्हां॥' तुकोबारायांनी त्या अनाम अरूप अचित्य परमात्म्याला नामरूप देऊन चित्य केला. गोकुळांत गोपगोपींना रम-वविणारी सांवळी बालमूर्ति चितनांत घेतली, मन त्यालाच वाहिले, इंद्रिये त्याच्याच ध्यानसुखांत रंगविलीं, बाह्य शरीरही त्याच्याच सेवेत रावविले व ह्याप्रमाणे कायावाचामनाने ते कृष्णमय झाले. मग कृष्णरूप पाहण्याची उत्कट भावना त्यांनी वाळगिली तर ती सफळ कां होऊं नये ? झालीच पाहिजे. 'निश्चयाचे बळ । तुका म्हणे तेंचि फळ ' निश्चयाचे बळ म्हणजेच फळप्राप्ति होय. अहं-काराचा वारा लागू नये म्हणून ' सत्यसंकल्पाचा दाता नारायण । सर्व करी पूर्ण मनोरथ ' असे भक्त म्हणत असतात आणि तेहि स्वरे आहे, जीवाचा शुद्ध संकल्प किंवा निश्चयाचे बळ आणि नारायणाची कृपा ह्या दोहोंत अंतर अत्यल्प आहे ! तुकोबांनी श्रीकृष्ण प्रगट व्हावे असा शुद्ध व तीव्रतम संकल्प धरिला आणि नारायणाला प्रगट होणे भाग आले ! ह्यांत भक्तांचे गौरव करावे कां देवाची भक्तवत्सलता वानावी कां दोषांच्या लडिवाळपणांत जगाला कौतुकावह प्रसंग पाहण्यास मिळाला ह्मणून जगाचे भाग्य वाखा-णावे हे ज्याचे त्याने ठरवावे. असो, तुकोबांच्या उत्कंठेप्रमाणे

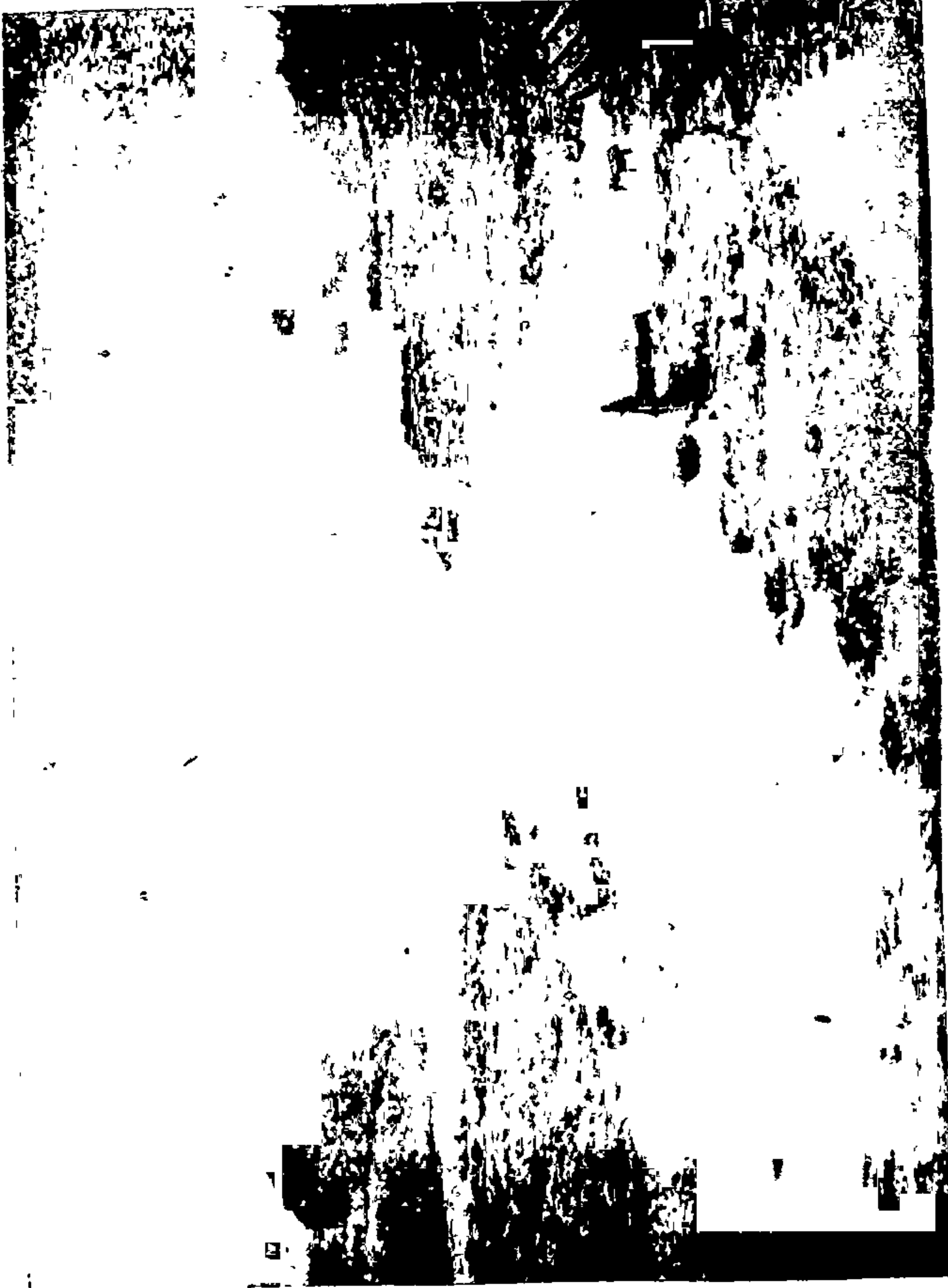
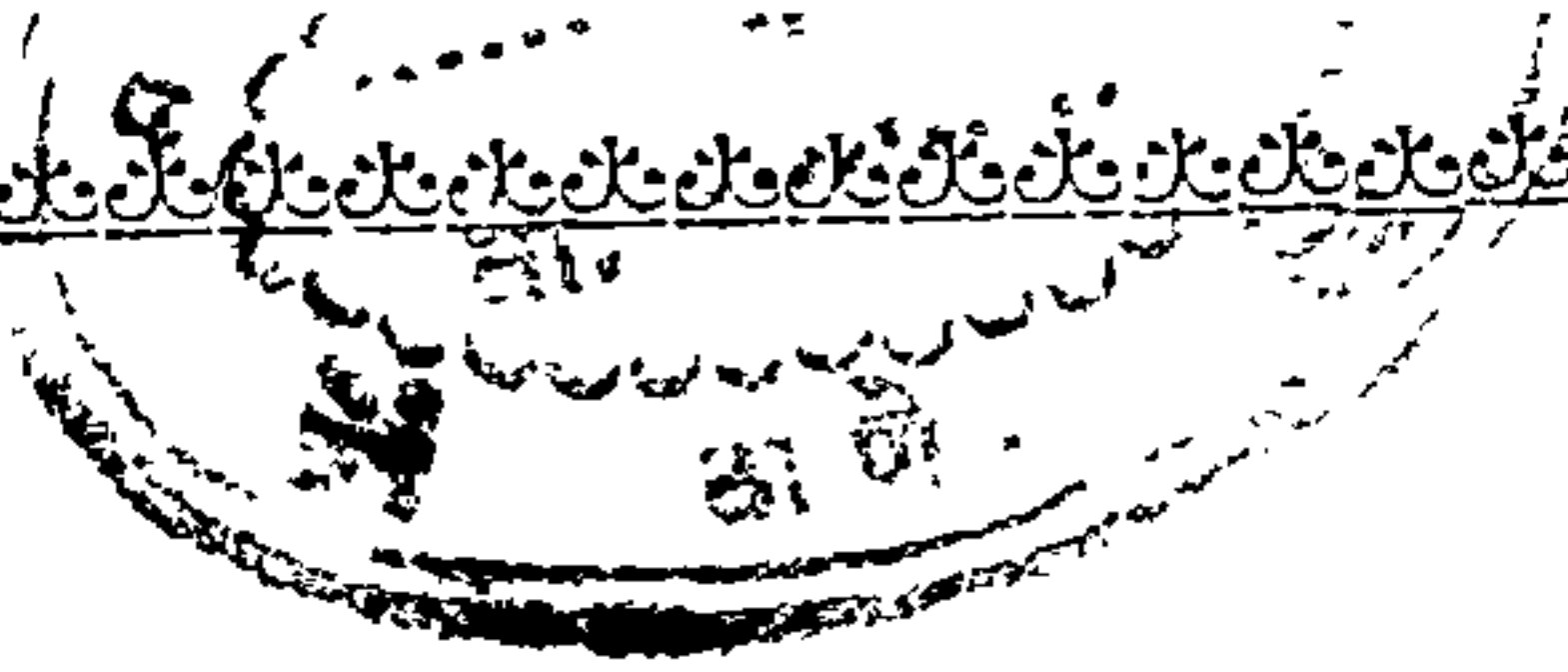
अगवंतानें केव्हां व कसें प्रगट होऊन त्यांचे मनोरथ पुरविलें हें आपण आतां पाहूं.

२ तुकोबांची दर्शनाची आवड देवाला पुरवायचीच होती, पण ती त्यांनीं एका प्रसंगाचें निमित्त करून पुरविली. रामेश्वरभटांनीं तुकोबांना अभंगांच्या बऱ्या बुडवायला सांगितलें, व त्या त्या सत्पुरुषांनें ब्राह्मणाची आज्ञा शिरसावंच मानून बुडविल्या आणि पुढें त्या देवानें उदकातून तारल्या ही गोष्ट लोकप्रसिद्ध आहे. ह्या गोष्टीच्या अनुषंगांत तुकोबांना सगुणदर्शन झाल्याचा अत्यंत मनोरम प्रसंग पुढें येणार असल्यामुळें आपण त्या गोष्टीकडेच वळूं. रामेश्वर भट हें लहान सहान प्रकरण नव्हतें. रामेश्वर भट हे थोर सत्पात्र व महाविद्वान् ब्राह्मण पुण्याच्या ईशान्येस ९ मैलांवर वाघोली येथें राहत होते. हे सच्छील, कर्मनिष्ठ व रामोपासक होते आणि धर्माधिकारीही होते. तुकोबांच्या गुणांची कीर्ति फांकत होती ती त्यांचेही कानांवर गेली होती. तुकोबा जातीनें शूद्र असून ब्राह्मणही त्यांच्या पायां पडतात व त्यांच्या कवनांन श्रुत्यर्थ उमटतात हें जनमुखें कळल्यापासून तुकोबांविषयीं व सामान्यतः वारकरी संप्रदायाविषयीं त्यांचा ग्रह प्रतिकूल झाला होता. तुकोबांच्या कीर्तीचा मत्सर वाटून कोणीकडून तरी त्यांचा पाडाव करावा अशा क्षुद्रबुद्धीनें प्रेरित होऊन त्यांनीं तुकोबांचा छळ केला असं मात्र नाहीं. आपणां सर्वास तुकोबांविषयीं सादर व संप्रम अभिमान वाटतो तरी कांहीं काळ त्यांचा प्रतिपक्षी ह्मणून पुढें आलेल्या सच्छील माणसाविषयीं आपण कुत्सित ग्रह करून घेऊं नये. वादविवादांत प्रतिपक्ष्याविषयीं भ्रम कलुषित करून घेण्याचा सामान्य लोकांचा स्वभाव आहे, पण हें पक्षपातित्व वाजूला साखून विरुद्धपक्षाचे सुद्धां यथार्थ गुण असतील ते विचारी मनुष्यानें अवश्य घेतले पाहिजेत व त्यांच्या ह्मणण्यांत अविचाराचा भाग जेवढा असेल त्याचें खंडण करणें जरूर असल्यास

तेही विचारानेंच केलें पाहिजे. रामेश्वरभट्ट म्हणजे कांहीं मंवाजी बोवा नव्हत ! त्यांची बाजूही विचार करण्यासारखी आहे. तुकोबा ज्या भागवतधर्माच्या पताकेखाली भक्तिप्रसाराचें काम करीत होते त्या भागवतधर्माशीं कांहीं बाबतींत त्यांचा प्रामाणिक विरोध होता. भागवतधर्माच्या प्रसारापासून हा विरोध थोडाबहुत चालत आला आहे व तो आजही निर्मूळ झालेला नाही! ज्ञानेश्वरमहाराजांचा आळंदीकर व पैठणकर ब्राह्मणांनीं किंवा एकनाथमहाराजांचा त्यांच्या हरिशास्त्री नामक पुत्रानें ज्या कारणांसाठीं छळ केला होता तींच कारणें तुकोबांशीं कठोरपणानें वागण्यांत रामेश्वरभटाच्या मनांत वागत होती. स्पष्ट सांगायचें म्हणजे ज्ञानोबारायांच्या वेळेपासून वैदिक कर्ममार्गी ब्राह्मणांना भागवतधर्म हा वर्णाश्रमधर्मबंधनें दिलीं करणारा एक बंडखोर संप्रदाय आहे असें मनातून वाटत असतें. वस्तुतः तो तसा नाही इतकेंच काय, पण वैदिकधर्माचें अत्यंत उज्ज्वल, व्यापक व लोकोद्धारक स्वरूप भागवतधर्मांतच पाहतां येते. या वादाचें उत्तर भागवतधर्मीय संतांच्या चरित्रांनींच दिलें आहे वारकरी जातिभेद विसरून एकमेकांच्या पायां पडतात, संस्कृतांतील ज्ञानरहस्य प्राकृतांत सांगितलें जातें व त्यामुळें देववाणीची पायमल्ली होते, कर्ममार्गावर थोडाफार कटाक्ष ठेवण्यांत येऊन भक्तीचें व नामाचेंच माहात्म्य सर्वाधिक सांगितलें जातें या गोष्टी जुन्या वळणाच्या वग्याच शास्त्रीपंडितांस व वैदिक कर्मठांस आजही मान्य नाहींत. सर्वच शास्त्रीपंडित या मताचे होते किंवा आहेत असें नाहीं, तथापि या मताच्या अभिमान्यांकडून भागवतधर्मप्रचारक ज्ञानेश्वराचा व नाथांचा पूर्वी जसा छळ झाला तसाच तुकोबांच्या वेळीं तुकोबांच्या रामेश्वरभटांकडून झाला. हे दोन वेगवेगळे पंथ आहेत. संस्कृत भाषेतच सर्व धर्मरहस्य राहिलें पाहिजे व ते ब्राह्मणांच्याच मुखांतून अन्य जातींनीं ऐकलें पाहिजे हा संस्कृताभिमानी कर्मठांचा

पक्ष व “ आतां संस्कृता अथवा प्राकृता । भाषा जाली जे हरि-
कथा । ते पावनचि तत्त्वता । सत्य सर्वथा मानली ॥ ” (नाथ
भागवत १-१२९) हा भागवतधर्मीयांचा पक्ष. संस्कृत भाषा
तेवढी देवानें केली व प्राकृत भाषा काय चोरानें केली असा नाथांनीं
वैदिकांस प्रश्न केला आहे । संस्कृत वंघ व प्राकृत निंघ हा अभि-
मानवाद आहे, असें सांगून नाथांनीं सिद्धांत सांगितला आहे तो
असा: “ देवासि नाही वाचाभिमान । संस्कृत प्राकृत त्या समान ।
ज्या वाणी जाहलें ब्रह्मकथन । त्या भाषा श्रीकृष्ण संतोषे ॥ ”
(अ० २९-१०२९). दुसरा मुद्दा जातिसंबंधाचा. वैदिकांना
जातिबंधनें कडक राहिलीं पाहिजे असतात. अंत्यजांपासून ब्राह्मणां-
पर्यंतच्या उच्चनीच भेदाचेंच त्यांच्यांत प्रस्थ असतें. भागवतधर्मीं
जातिभेदाचें प्रस्थही माजविलें नाही व त्यावर हत्यारही उपसलें
नाहीं. मनुष्य कोणत्याही जातींत जन्मला असो, जर तो शुद्धाचर-
णी व भगवद्भक्त आहे तर तोच सर्वास वंघ व श्रेष्ठ आहे असा
भागवतधर्मींचा सिद्धांत आहे. “ हो कां वर्णमाजी अग्रणी । जो
विमुख हरिचरणी । त्याहनि श्वपच श्रेष्ठ मानी । जो भगवद्भजनीं प्रे-
मळु ॥ ” (नाथभागवत अ० ५-६०) यामुळें श्रेष्ठता सर्वांशीं जातींस
न राहता भगवद्भक्त तो सर्वश्रेष्ठ असा सिद्धांत ठरून शंभरनंबरी
सोन्याचा कस जालीवर न लागतां संतपणावर लागूं लागला. यामुळें
हा संप्रदाय ब्राह्मणांचें महत्त्व घालविणारा आहे असा जुन्या मत-
वाद्यांचा ग्रह झाला. ज्ञानेश्वरनाथांच्या छळाला हे दोनच मुद्दे पुरेसे
होते. तुकोबांच्या छळाच्या वेळीं तिसरा एक मुद्दा पुढें आला. संत
सर्वश्रेष्ठ ठरल्यावर श्रेष्ठत्वही केवळ ब्राह्मणांकडे न राहतां तें साह-
जिकच संतांकडे गेलें. तुकोबांचें संतपण जसजसें सिद्ध होऊं लागलें,
त्यांच्या शुद्धाचरणाचा, उपदेशाचा, भक्तिप्रेमाचा लोकांच्या मना-
वर जसजसा पगडा बसूं लागला तसतसा लोकसमूह त्यांच्या भ-

जनां लागला. ह्या सुमुक्षु लोकांत देहूचा कुळकर्णी महादाजी पंत, चिखलीचा कुळकर्णी महारपंत, पुण्याचा कोंडोपंत लोहोकरे, तळेगांवचा गंगाराम मवाळ इत्यादि कित्येक ब्राह्मणही होते. तुकोबांची अमृतवाणी ऐकून ते भ्रमरांसारखे तुकोबांच्या चरणीं लीन झाले. ज्याला जें पाहिजे असतें तें त्याला उत्रापासून मिळतें त्याच्या चरणीं त्यानें लीन व्हावें हें साहजिक आहे. लोकांना शुद्ध धर्मज्ञान पाहिजे होतें, खरें प्रेमसुख पाहिजे होतें, देवाच्या गोष्टी जिह्याळ्याच्या भक्तीनें सांगणारा गुरु पाहिजे होता, तो त्यांना तुकोबा भक्ता व ते त्याच्या भजनीं लागले. लोकांना खऱ्या खोऱ्यांची निवड करितां येतें. तुकोबांच्या शेजारींच मंवाजीबोवा आपले गुरुत्वाचें दुकान मांडून बसला होता, पण त्याच्यापार्शी लोकांना पाहिजे होतें तें नव्हतें म्हणून त्याच्या भजनीं कोणी लागले नाहींत. मंवाजी व तुकोबा— एक खोटे नाणें व एक खरें नाणें. लोकांनीं दोघांची पारख बरोबर केली. तुकोबांचे गुण व प्रेम त्यांना आवडले. तुकोबा जातीचे शूद्र होते, पण ते ब्राह्मण असते तरी लोकांना इतकेच आवडले असते, व अतिशूद्र असते तरी इतकेच आवडले असते ! मंवाजी ब्राह्मण म्हणून त्याचें प्रस्थ कोणीही—ब्राह्मणांनीं सुद्धां—वाढविलें नाहीं. तेव्हां तुकोबांच्या छळाच्या वेळीं तिसरा मुद्दा पुढें आला तो त्यांच्या जातीसंबंधाचा होय. हे शूद्र असून ब्राह्मण यांच्या पायां पडतात व यांना गुरु मानतात हें जुन्या मतवाद्यांना खपलें नाहीं. इतक्या विवेचनावरून तुकोबा शूद्र असून धर्मरहस्य प्राकृत भाषेत सांगतात व ब्राह्मण त्यांच्या पायां पडतात यांत त्यांच्या रामेश्वरभटानीं केलेल्या छळाचें सर्व रहस्य आलें. जुन्यांच्या अभिमानानें तुकोबांशीं लढायला रामेश्वरभट पुढें आले नसते तर दुसरा कोणी तरी वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मण पुढें आलाच असता. प्राकृत भाषेत धर्मरहस्य सांगायला हरकत नाहीं ही गोष्ट ज्ञानेश्वरनाथांनीं छळ सोडून सिद्ध करून दिली व तशी रूढी

इंद्रायणीचा डोह व भामनाथ.

पाडली. आतां प्राकृत भाषेत अधिकारसंपन्न शूद्रांही धर्मरहस्य सांगायला हरकत नाही—कारण धर्मरहस्य भगवत्कृपेने कोणत्याही जातीच्या शुद्धचित्त मनुष्यांत प्रगट होते—ही गोष्ट सिद्ध करून देण्याला तुकोबाचा छळ होऊन ते त्यांत यशस्वी व्हावयास पाहिजे होते व ह्या छळाचा क्रस होण्याचा मान रामेश्वरभटास मिळाला ! ज्ञानेश्वरनाथाच्या अलौकिक सामर्थ्याने त्यांचा छाप आळंदीकर, पैठणकर व काशीकर ब्राह्मणावर बसून भागवतधर्माचा महाराष्ट्रभर जयजयकार व प्रसार झाला, तो जयजयकार व प्रसार आणखी करून भागवतधर्माचे एक पाऊल पुढे टाकण्याचे श्रेय पांडुरंगाच्या मनांत तुकोबांच्या पदरात टाकायचे होते. ही गोष्ट कशी घडून आली तेच आतां आपण पाहू.

३. रामेश्वरभटाला तुकोबांच्या भागवतधर्माची तत्त्वे अमान्य झाली, पण त्यांनी सरळ मार्गाने न जातां आडरानांत पाऊल टाकले. तुकोबांचा देहूस भजनकीर्तनांचा रंग जमतो व तेथेच त्यांच्या प्रिय विठ्ठलाचे स्थान आहे तर त्यांना देहूतूनच काढून घावे असा कुविचार त्यांनी मनांत आणला. 'देशधडी करावा तुका' असा त्यांचा विचार ठरला. महिपतबाबा (भक्तिलीलामृत अ० ३५) म्हणतात:—

ऐसें म्हणोनियां मनांत । भीड खर्चिली दिवाणांत ।

हाणे तुका शूद्रजातीचा निश्चित । श्रुतिमथितार्थ बोलतो ॥३६॥

हरिकीर्तन करूनि तेणें । भाविक लोकांसि घातलें मोहन ।

त्यासी नमस्कार करिती ब्राह्मण । हें आह्मांकारणें अश्लाघ्य ॥३७॥

सकळ धर्म उडवूनि निश्चित । नाममहिमा बोले अद्भुत ।

जनांत स्थापिला भक्तिपंथ । पाखांड मत हें दिसे ॥ ३८ ॥

१ मनुस्मृति अ० २ श्लोक २३८-२४१ पहावेत. विद्या, रत्ने, धर्म, शिल्प-ज्ञान ही 'समादेयानि सर्वतः' म्ह० जेथं मिळतील तेथून घ्यावीत असें मनूचे वचन आहे.

असे त्यांनी ग्रामाधिकार्याच्या मनांत भरवून दिले. रामेश्वरभटांचे आरोप वरील तीन ओव्यांत आले आहेत. त्यांनी ग्रामाधिकार्याला सांगून त्याच्याकडून देहूच्या पाटलास तुकोवाला देहूतून हांकून देण्याविषयी तार्कादपत्र पाठविले. पाटलाने ते तार्कादपत्र तुकोवांस वाचून दाखविले तेव्हा त्यांस मोठी काळजी पडली. त्या वेळचे त्याचे उद्गार पद्याः—

काय खावें आतां कोणीकडे जावें । गांवांत रहावें कोण्या बळे ॥१॥
कोपला पाटील गांवचे हे लोक । आतां घाली भीक कोण मज ॥धु॥
आतां 'येणें चवी सांडली' ह्मणती । निवाडा करिती दिवाणांत ॥२॥
भल्या लोकीं यांस सांगितली माताकेला माझा घात दुर्बलाचा ॥३॥
तुका ह्मणे याचा संग नव्हे भला । शोधित विट्टला जाऊं आतां ॥ ४ ॥

४. तुकोबा तसेच वाघोलीस गेले व रामेश्वरभट स्नानसंध्येंत बसले असतांना त्यांच्यापुढे जाऊन त्यांनी दंडवत घातले व सप्रेम नामगजर करून त्यांनी त्यांच्यासमोर कीर्तनास प्रारंभ केला ! कीर्तनांत ते प्रासादिक अभंग तत्काळ स्फूर्तीने म्हणूं लागले. तेव्हां रामेश्वरभट म्हणाले, " तुझ्या अभंगांत श्रुत्यर्थ उमटत आहेत व तूं शूद्र असल्यामुळे तुला श्रुत्यर्थ बोलण्याचा अधिकार नाही. तुझी वाणी शास्त्रविरुद्ध असल्यामुळे श्रोत्यावक्त्यांस नरकगति देणारी आहे, म्हणून तूं आजपासून कवित्व करू नकोस. " यावर तुकोबा म्हणाले, " पांडुरंगाने आज्ञा केल्यामुळे मी हें कवित्व करित आलों. ही वाणी व्यर्थ खर्च झाली. आपण ब्राह्मण ईश्वरमूर्ति आहांत. आपल्या आज्ञेप्रमाणें मी यापुढे कवित्व करणार

१ रामेश्वरभटांला अनुलक्षून तुकोवांना ' भल्या लोकीं ' असा शब्दप्रयोग केला आहे त्यावरूनच त्यांच्या स्वभावसौजन्याचा कल्पना होते. प्रतिपक्षाविषयी असा सौम्य व गोड उद्गार काढणारा वादी क्वचित सांपडेल; बाकी तुकोवांना पक्ष व प्रतिपक्ष हें कांहींच नव्हतें हें उघड आहे.

नाहीं, पण आजवर केलेल्या अभंगांचें काय करूं ? ” यानंतर रामेश्वरभटांनीं सांगितलें कीं “ तूं आपल्या अभंगांच्या सर्व वद्या नेऊन उदकांत बुडवून टाक ! ” हें ऐकून ‘ आपली आज्ञा मान्य करितों ’ असें म्हणून तुकोबाराय देहूस परत आले व अभंगांच्या वद्या खालींवर जड पाषाण घालून रुमालांत बाधून त्यांनीं तो रुमाल इंद्रायणीच्या डोहांत टाकून दिला ! पाण्यांत वद्या बुडविल्याची बातमी हां हां म्हणतां चौहोंकडे फैलावली, प्रेमळ भाविक जे होते त्यांना अत्यंत दुःख झालें व कुटिल, निंदक, खळ आनंदानें टिप्या बुडवूं लागले. ज्यांच्या जिभलीला दुसऱ्याचें उणें पहातांच निंदेचें अवसान चढतें ते तुकोबांकडे येऊन त्यांच्या तोंडावर त्यांचा उपहास करूं लागले. पूर्वीं भावाशीं विरोध करून स्वतें उदकांत बुडविलीं व आतां रामेश्वरभटाच्या वादात कविता बुडविली. याप्रमाणें धडप्रपंच ना परमार्थ अशी यानें आपली स्थिति करून घेतली आहे ! दुसरा कोणी असता तर त्यानें अशी दोहींकडे फजीती झाल्यावर लोकांस तोंड न दाखवितां जीवच दिला असता ! ” अशा प्रकारचीं दुरुत्तरे ऐकून ‘ तुक्याचें दुखंड झालें हृदय ! ’ त्यांनीं आपल्याशींच विचार केला कीं, ‘ हें लोकांचें हाणणें खरें आहे. प्रपंचाला मी होऊनच आग लावून बाहेर पडलों आहे, तेव्हां प्रपंचांत फजीती झाली याची मला कांहीं क्षिती वाटत नाहीं. प्रपंच मुळींच फाटका आहे, पण हरीसाठीं एवढी यातायात करूनही जर हरी प्रत्यक्ष झाला नाहीं, आघाताचें सांकडें त्यानें वारलें नाहीं, दुर्जे नांची तोंडे त्यानें बंद केलीं नाहींत व आपलें भक्तवत्सल हें प्रीति खरें केलें नाहीं तर जिंभत राहून तरी काय करावयाचें आहे ? देवाच्याच पायीं अन्नपाणी सोडून त्याचें चिंतन करीत पडून रहावें, मग पुढें त्याचें उचित तो करील. ” याप्रमाणें विचार करून तुकोबाराय देवाल्यासमोर तुळशीवृंदावनाशेजारीं एका दगडावर

तेरा दिवस पडून राहिले !

५ दगडावर पडतांना त्यांच्या तोंडून १९ अभंग निघाले, त्यांत त्यांची त्या वेळची मनःस्थिति उत्कृष्ट रातीने प्रतिबिंबित झाली आहे.

भूतबाधा आह्मां घरीं । हें तों आश्चर्य गा हरी ॥ १ ॥

जाला भक्तीचा कळस । आले वसतीस दोष ॥ २ ॥

जागरणाचें फळ । दिली जोडानी तळमळ ॥ ३ ॥

तुका ह्याणे देवा । आहाच कळों आली सेवा ॥ ४ ॥

अहो हरि ! भूर्ती भगवद्भाव ठेवून कोणाही भूताचा मत्सर न करितां भूतपति जो तूं त्या तुझे आम्हीं अहं । ~~पण~~ करित असूनही आह्मांला भूतबाधा (दुसऱ्यापासून पीडा) व्हावी हें आश्चर्य आहे ! आह्मी आजवर केलेल्या भक्तीचा आतां कळस झाला म्हणायचा ! देवा, तुझ्या भक्तीचें फळ आह्मांला हें मिळालें कीं, लोकांनीं द्वेष करण्यासारखे दोष आमच्या अंगीं उत्पन्न झाले ! एकादशीचीं व कीर्तनाचीं आजपर्यंत जागरणें केलीं त्याचें हेंच फळ काय कीं चित्ताला तळमळव्यथेची जोड व्हावी ! पण तुला दोष देण्यापेक्षां माझी सेवाच धड झाली नाही, ती आहाच (वरपंग, पोकळ) झाली हें खरें.

नाहीं जो वेंचलों जीवाजिया त्यागें । तोंवरी वाउगें काय बोलों ॥
ह्र० तुझ्या सेवेकडे आह्मीं आपला सर्व जीवभाव अर्पण केला नाही तोंपर्यंत तुला दोष देणें युक्त होणार नाही. आतां ' तुमची जोडी तरी करीन किंवा जीवाचा नाश तरी करीन. ' आतां निजच्याचा दिवस आला आहे ह्र० मीं कवित्व करावें कीं न करावें, तें लोकांना सांगावें कीं न सांगावें, तुला तें मान्य आहे कीं नाही याचा निकाल तुझ्याकडूनच लागणार आहे. बलेंच कवित्व मी करणार नाही, कारण—

करूं कवित्व काय नाहीं आतां लाज ? । मज भक्तराज हांसतील ॥
तुला पाहिजे असेल तर मात्र तुझ्या आज्ञेनें तुझ्यासाठींच कवित्व

करीन. “ तुका ह्मणे आतां न धरवे जीर । नव्हे जीव स्थिर माझा मज ॥ ” तुम्हीं एकावे यासाठीच मी कवित्व करीत आलों आहे. नाहीं आइकत तुम्ही माझे बोल । कासया हे फोल उपणूं भूस ? १ येसी तें करीन बैसलीया ढाया । तूंचि बुझावया जवळी देवा ॥२॥ तुम्ही माझे बोल ऐकत नाहीं तर मी तरी व्यर्थ कवित्वाची उठा- ठेव कशाला करूं ? शब्दांचें भूम उगीच पाखडूं कशाला ? आतां एकाच जागीं बसून तूं स्वतः येऊन समजूत घालशील तो उपाय करीन. तुझें दर्शन व्हावें ह्मणून पुष्कळ उपाय केले. आता अजून किती वाट पाहूं ! आशेचा शेवट आला आहे. सोक्षमोक्ष एकदांचा होऊं दे. देवा ! माझे शब्द तुम्हांला रुचत नाहीत मग बोलण्यांत काय अर्थ आहे ? “ शब्दा नाहीं रुचि । मग कोठें तुका वेंची ? ” तुमची साक्षात् भेट व्हावी हा माझा सत्यसंकल्प, तो पुरा न करितां प्रसाद केल्याची चुणूक मात्र दाखवून भेटण्याची टाळा- टाळी आजवर करीत आलां ! “ केल्यापुरती आळी । कांहीं होते टाळाटाळी ॥ १ ॥ सत्यसंकल्पाचें फळ । होतां न दिसेचि बळ ॥ २ ॥ ” आतां असे कराः—

यावावे संतोष । तुम्ही यासाठीं सायास ॥ १ ॥

करी आवडी वचनें । पालटूनि क्षणक्षणें ॥ २ ॥

द्यावें अभयदान । भूमिं न पडावें वचन ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे परस्परें । कांहीं वाढवी उत्तरें ॥ ४ ॥

आजपर्यंत वेगवेगळ्या अभंगांतून तुमची विनवणी केली. तुमची प्रसन्नता व्हावी यासाठीं सायास केले. पण ते सारे शब्द फोल झाले. आतां मला एवढें अभयदान द्या कीं, माझा शब्द व्यर्थ जाऊं नये. प्रत्यक्ष भेटा आणि तुमचा आमचा प्रेमसंवाद होऊं द्या. ‘ समाधा- नासाठीं लावियेले कान ’ तुमचा प्रेमाचा शब्द ऐकण्यासाठीं मी कान लावून बसलों आहे. ‘ तुका ह्मणे आतां तुम-

चेचि फंद । वरकड छंद कळों येती ॥ ' इतर छंद सोडून मी तुमच्या भेटीचाच छंद धरिला आहे. तुम्ही उदार आहांत, भक्त-वत्सल आहांत, अशा प्रकारे तुमचा डांगोरा पिटण्यासाठी मी भक्तीचे मोफत दुकान घातले आहे, पण तुम्हीच माझा अवेर कराल तर मात्र ही दुकानदारी मी आटोपती घेतों ! एक्या जीवाचा उद्धार तुमच्या नामाने होईलच होईल, पण जन उद्धरावेत याचसाठी मी हा पसारा केला आहे. माझ्या सायासाचा मला उबग आला नाही, पण भक्तावर आलेले आघात तुम्ही निवारले नाहीत तर तुमच्या नामाची प्रतिष्ठा जाईल व तुमची निंदा होईल आणि ती मला कानांनी ऐकवणार नाही.

काशासाठी बैसां करोनियां हाट । वाडना बोभाट डांगोरा हा ॥१॥
काय आले एका जीवाच्या उद्धारे । पावशीं उच्चारे काय हो ते ॥२॥
तुका म्हणे आतां आव्हेरिले तरी । मग कोण करी दुकान हा ॥३॥

* * * * *

माझा मज नाही । आला उबग तो कांहीं ॥

तुमच्या नामाची जतन । नव्हतां थोर वाटे शीण ॥२॥

न षडावी निंदा । कार्नां स्वामीची गोविंदा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे लाज । आम्हां स्वामीचे ते काज ॥ ४ ॥

तुमच्या नामाची व तुमची निंदा दुनियेंत होऊं नये व तुमच्या-विषयीं लोकांची अश्रद्धा वाढूं नये याशिवाय माझे दुसरे कांहीं एक मागणें नाही. ' कांहीं मागणें हें आम्हां अनुचित । वडिलांची शीत जाणतसों ॥ १ ॥' पूर्वीं जे अनेक ज्ञानीभक्त होऊन गेले, त्यांनीं निष्काम भजनाचा सुंदर कित्ता घालून दिला आहे तो मी जाणतो. तोच कित्ता मीही गिरवीत आहे, म्हणून मी कांहीं मागत नाही. ' देह तुच्छ झालें सकळ उपाधि । सेवेपार्शी बुद्धि राहिलीसे ' देहादि सर्व उपाधि तुच्छ करून तुझ्या सेवेच्या ठिकाणीच बुद्धि दृढ करून राहिलों आहे. ' तुका म्हणे देह फांकि-

ला विभागी ! उपकार अंगी उगविला ॥ ' हा छत्तीस तत्वांचा देह त्या त्या तत्वांच्या ठिकाणी वाटून मी वेगळा झालों आहे व केवळ उपकारापुरता उरलों आहे.

तुमच्या ब्रीदाला व नामाला कमीपणा येऊं नये व लोकांची श्रद्धा दृढ व्हावी यासाठीच हे तुम्हांला प्रकट होऊन दर्शन देण्याची व आघातापासून कवित्व राखण्याची प्रार्थना करित आहे. अशा सलगीने तुम्हांला त्रास देण्याचा माझा अधिकार नाही काय ? मी तुमचा दास नाही का ?

सांगा दास नोहे तुमचा मी कैसा । ऐसे पंढरीशा विचारुनी ॥१॥
कोणासाठी केली प्रपंचाची होळी । या पायांवेगळीं मायाबापा ॥२॥
नसेल तो द्यावा सत्यत्वासी धीर । नये भाजू हीर उकराटे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आम्हां आहिक्य परत्रीं । नाही कुळगोत्रीं दुजे काहीं ॥४॥

तुमच्या चरणांसाठीच मी प्रपंचाची होळी केली ना ? सत्यत्वाच्या ठिकाणी नसला तरी सुद्धा तुम्हीं धीर द्यावा, उलट वीं न रुजेल असा त्याचा नाश करूं नये. आम्ही आपण आहिक्य परत्र कुळगोत्र सर्व तुझे पायच केले आहेत. अपे तुझ्याठायीं अनन्य अपतां आमच्यावर देशधडी व्हायचा प्रसंग यावा हे योग्य आहे कां ? ' न पुरतां आळी देशधडी व्हावे । हे काय वरवे दिसतसे ? ॥ ' लंकराचा भार माडलीचे शिरावर आहे, तिने त्याला दूर करूं नये. बापा पांडुरंगा ! भेट देऊन तळमळ निवीव. मी तुझा ह्मणवितों पण ' म्हणवावे त्याची खूण नाही हार्ती ' म्हणून माझी ' अवकळा फजीती सावकाश ' होत आहे. 'स्तुति तरि करूं काय कौणापाशीं । कीर्ति तरी कैसी वाखाणावी ? ॥ ' तुझी खूण हार्ती नसल्यामुळे माझे बोल प्रचीतीचे आहेत असें या जनांस वाटणार नाही. आजपर्यंतची माझी सर्व बडबड फुकट गेली. ' बोलिलों वचन हारपले नमीं ' म्ह० बोललेले सर्व शब्द आकाशांत (शून्यांत)

गेले, हें पाहून माझे चित्त चकित झालें आहे. तुमच्या पार्यां माझे चित्त रमलें आहे, आतां भेटी द्या म्हणजे भवबंधाची गांठ सुटेल.

१९. रूपें गोविलें चित्त । पार्यां राहिलें निश्चित ॥ १ ॥

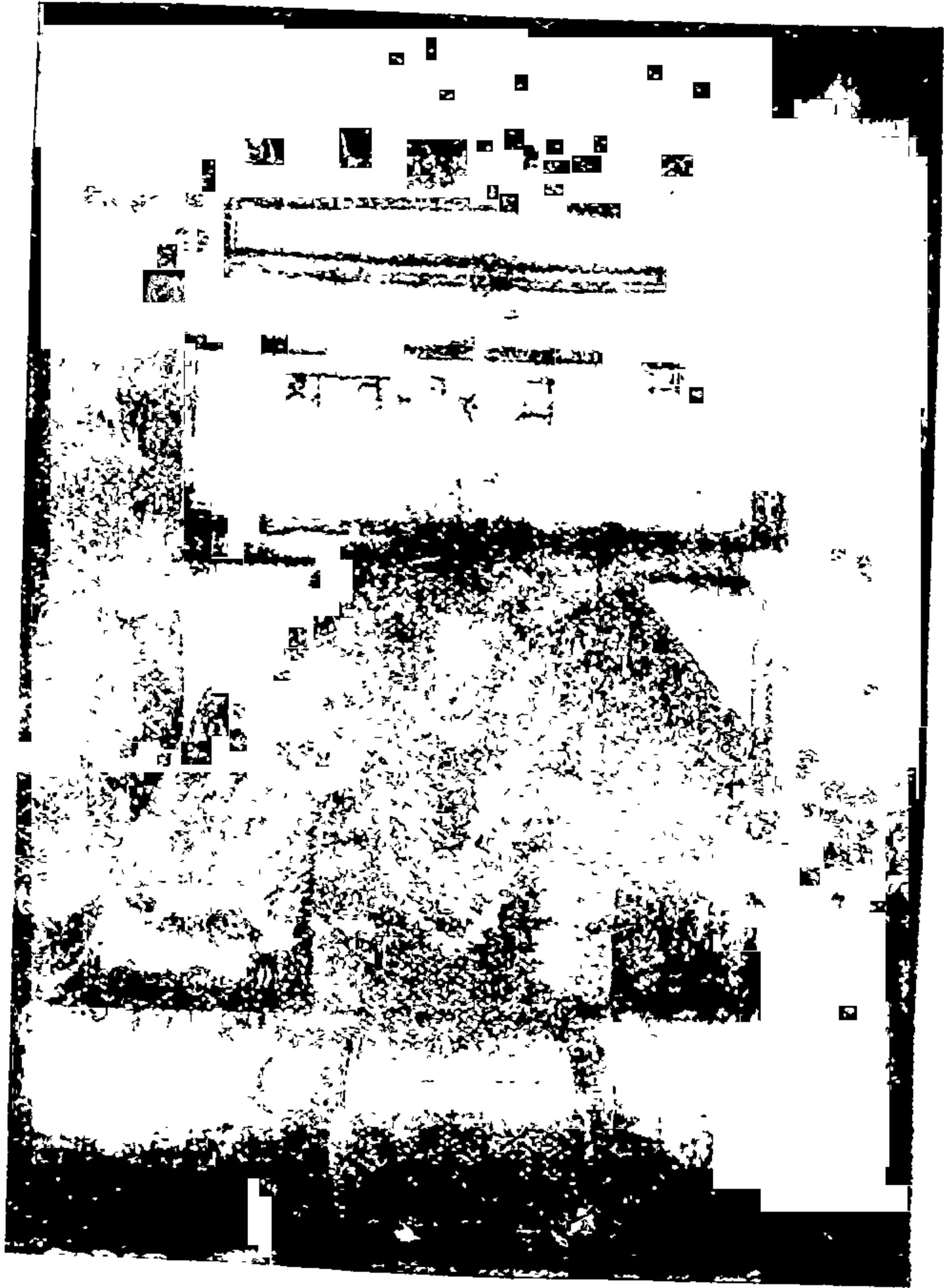
तुम्ही देवा अवघेचि गोमटे । मुख देखतां दुःख न भेटे ॥ २ ॥

जाली इंद्रियां विश्रांति । भ्रमतां पीडित ते होती ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे भेटी । सुटली भवबंधाची गांठी ॥ ४ ॥

ह्याप्रमाणें पांडुरंगाच्या साक्षात् दर्शनाविषयीं उत्कंठित होऊन तुकोबाराय देहूस पांडुरंगाच्या देवळासमोर शिळिवर चिंतन करित तेरा दिवस पडून डोळे झांकून राहिले. तेरा दिवसांत अन्नपाण्याचें त्यांना भानही राहिलें नाहीं. हृदयांत पांडुरंगाचें सतत ध्यान धुव-वाळाप्रमाणें लागून राहिलें.

६ इकडे वाघोलीस रामेश्वरभट होते त्यांवर त्यांला भक्तद्रोह घडला म्हणून देव कोपले. देवाला स्वतःचा छल एक वेळ सोस-वेळ, पण भक्तच्छल बिलकुल सोसवत नाहीं. कंसरावणादि देवद्वेषी मोक्षपदाला गेले, पण भक्तद्वेषी अनुतापानें शुद्ध होऊन भक्तालाच शरण न आले तर निश्चयानें अधोगतीलाच जातात ! सर्व भूतांच्या हितार्थ कायावाचामनानें झटणाऱ्या महात्म्यांचें चित्त सर्व भूतांच्या अंतराला व्यापून राहणारें असल्यामुळे त्यांला दिलेला धक्का भूतपति जो परमात्मा त्याला लागून तो क्षुब्ध होतो. म्हणून साधुच्छलासारखें दुसरें पाप नाहीं. असो. रामेश्वरभट वाघोलीहून पुण्यास नागनाथाच्या दर्शनास यावयास निघाले. नागनाथ हें जागृत दैवत असून त्याच्याठायीं रामेश्वरभटांची श्रद्धा होती. वारें-तच अनगडसिद्ध म्हणून एक अवलिया रहात असे. त्यानें आपल्या बागेंत एक विहीर बांधली होती. ही विहीर व अनगडशहाचा तक्र्या अजूनही यथे गूळआळींत पाहण्यास सांपडतात. त्या विहिरींत

वृंदावन व शिला.

रामेश्वरभटानें स्नान केलें, तों त्याच्या अंगाचा दाह होऊं लागला. कोणी म्हणाले, हा त्या फकीराच्या शापाचा परिणाम व कोणी म्हणाले तुकोबांचा छळ केल्याचा परिणाम. रामेश्वरभटाच्या अंगाचा नुसता भडका उडाला. शिष्यांनीं शीतलोपचार केले, पण फुकट. त्यांचें सारें अंग होरपळून गेलें. दुर्वासांनीं अंबरीषाचा छळ केला असतांना त्या महर्षीच्या मार्गे सुदर्शनचक्र लागलें व त्यांची तिरपिट उडाली (भागवत स्कंध ९, अ० ४१५) तसाच प्रकार तुकोबांचा छळ केल्यावेळीं रामेश्वरभटाचा झाला. ' साधुषु प्रहितं तेजो प्रहर्तुः कुरुतेऽशिवम् ' ह्य० साधूवर कोणी आपला प्रभाव गाजवूं लागला तर उलट त्यावरच अनर्थ कोसळतो हा न्याय अंबरीषाख्यानांत भगवंतांच्याच मुखांतून निघाला आहे. भगवान् आणखी असेही म्हणाले आहेत कीं:—

तपो विद्याच विप्राणां निःश्रेयसकरौ उभे ।

ते एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥ ५० ॥

तप आणि विद्या हीं दोन साधनें ब्राह्मणांना मोक्षद खरीं, पण ब्राह्मण जर दुर्विनीत असेल तर तीं त्याला उलट फल ह्य० अधोगति देतात. दुर्विनीत विप्र तपस्वी असूनही कसा संकटांत पडतो हें दुर्वासांच्या उदाहरणावरून समजतें व दुर्विनीत विप्र विद्यावंत असला तरी कसा फजीत पावतो हें रामेश्वरभटांच्या उदाहरणावरून लक्ष्यांत येतें. शेवटीं अंगाचा दाह शमावा म्हणून रामेश्वरभट आळंदीस जाऊन ज्ञानोबारायांच्या सेवेत राहिले.

७ रामेश्वरभटांच्या छळामुळे तुकोबांवर देशघडी होण्याचा प्रसंग आला. पांडुरंगाचें घरचें मंदिर व देवाची मूर्ति यांचा वि-योग होण्याचा प्रसंग आला. प्रपंचपरमार्थ दोन्ही बुडविल्याबद्दल लोकांचीं दुरुत्तरे खाण्याचा व आजवर केलेल्या कीर्तनपद्धतीवर व अभंगांवर बोळा फिरण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां त्यांच्या वैराग्याचा

व भगवत्प्रेमाचा पारा पूर्ण अंशावर चढला. ते तेरा दिवस अन्नपाणी सोडून व देहावर उदार होऊन पांडुरंगाच्या भेटीची परमोत्कंठेने वाट पहात शिलेवर पडून राहिले. ह्यावेळीं देवाला प्रकट होण्यावांचून गत्यंतरच नव्हते. भक्तीच्या खरेपणाची परीक्षा व्हावयाची होती, तुकोबांची भक्ति कसाला लागावयाची होती. ' ते वेळीं आपुल्या-चेनि कैवारे । मी साकार होऊनि अवतरे । (ज्ञाने० ४-५१)

ह्या देवाच्या प्रतिज्ञेची सत्यता जगाला पटायची होती, किंबहुना देवाच्या देवपणाचीच परीक्षा व्हावयाची होती ! वेद, शास्त्र, पुराणे, संतवचने व भक्तचरित्रे ह्यांची प्रतिष्ठा संभाळणे देवाला भाग असल्यामुळे देव सगुणरूपाने प्रगट होऊन या समयीं तुकोबांला भेटले व डोहांतल्या वह्या रक्षण करून भक्तांच्या कार्यासाठीं देव आपले अजत्व परते ठेवून अत्युत्कट भक्ताला भेटतात ही पूर्वी अनेकवार सिद्ध झालेली गोष्ट पुन्हां एकवार सिद्ध झाली. जग हें चिकित्सक आहे. अशा आपर्चीतही देवांनीं स्वतः रूप घेऊन तुकोबांचा संभाळ केला नसता तरी तुकोबांची निष्ठा अढळ राहती, पण लोकांची खात्री झाली नसती. देहस तुकोबाराय शिलेवर तेरा दिवस पडून राहिले होते, त्यांना दर्शन देऊन त्यांचे संकट अखेर देवाने निवारले. तुकोबांनीं त्रिभुवनींच्या देवाला भक्तिबळाने खेचून आणले व त्या निराकाराला आकार द्यावयाला लावले. ' देवा-हार्ती रूप धरवूं आकार । नेदूं निराकार होऊं त्यासी ॥ १ ॥ '

हे त्याच्या निस्सीम भक्तीचे सामर्थ्य जगाच्या प्रत्ययास येण्याचा समय प्राप्त झाला, तेव्हां श्रीहरीने वाळवेष धरून त्यांना दर्शन दिले, व आलिंगन देऊन त्यांचे पूर्ण समाधान केले. तुकोबांना देवाच्या सगुणरूपाचे दर्शन झाले. सगुणसाक्षात्कार झाला. ' प्रन्हादाचे मी परोपरीने रक्षण केले, त्याप्रमाणे इकडे तुझ्या पाठीशी नित्य उभा राहून तुझ्या कवितेच्या वह्या मी उदकांत रक्षिल्या आहेत '

असे तुकोबांनी देवाच्या तोंडून ऐकल्यावर ते समाधान पावले व देवही भक्ताच्या हृदयांत अंतर्धान पावले. यासमयीं तुकोबांचा देह बाहेरून मृतप्राय दिसत होता. श्वासोच्छ्वास मंद झाला होता, हालचाल खुंटली होती. कुटिलांना वाटलें कीं सर्व संपलें, पण भाविकांना त्यांच्या तोंडावर तजेला दिसत असून मध्यमावाणीनें नाम-स्मरण चालल्याचा मंद ध्वनि ऐकूं येत होता. याप्रमाणें तेरा दिवस लोटल्यावर चवदाव्या दिवसाच्या पहाटेस गंगाराममवाळप्रभृति भाविकांना दृष्टांत देऊन देवानें सांगितलें कीं, “अभंगांच्या वद्दया उदकावर तरंगत आहेत त्या तुम्ही घेऊन या.” सर्व भाविकांना आनंद होऊन ते डोहाकडे धांवले तों काय चमत्कार सांगावा ! वद्दयांचें दप्तर तुंबीफलाप्रमाणें उदकावर तरंगतांना त्यांनीं पाहिलें ! सर्वांनीं आनंदाच्या आरोळ्या ठोकल्या व ‘रामकृष्णहरी’ च्या गजरानें दशदिशा दणाणून टाकल्या. चारदोघांनीं तात्काळ पाण्यांत उड्या टाकून तें दप्तर हातोहात शाबूद बाहेर काढलें. इकडे तुकोबांनीं डोळे उघडले तों भक्तमंडळी आनंदानें बेहोष होऊन विठ्ठलाच्या नांवाचा घोष करीत त्यांच्याकडे येतांना त्यांनीं पाहिली. सर्वत्र आनंदीआनंद झाला. भाविकांच्या आनंदाला पारावार उरला नाही, कुटिलांचीं तोंडे काळीं पडलीं, वाऱ्याच्या हेलकाव्याबरोबर एकदां स्तुतीकडे व एकदां निंदेकडे आंदोलन पावणाऱ्या अर्धवटांच्या चित्तवृत्ति स्थिर होऊन प्रसन्नता पावल्या ! पांडुरंगाचें कौतुक स्मरून तुकोबांच्या हृदयांत प्रेमावेग मवेनासा होऊन त्यांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रू वाहूं लागले.

८. ह्या प्रसंगावर त्यांच्या तोंडून सात अत्यंत मधुर अभंग निघाले आहेत. त्यांत देवाच्या सगुणदर्शनाची खूण स्पष्ट सांगितली असून देवाला शिणविर्याबद्दल अत्यंत खेद प्रकट केला आहे.

हे सात अमंग ऋणजे अमृतानें भरलेले सात सरोवर आहेत. ते जसेच्या तसेच पुढे दिल्याशिवाय मला राहवत नाही.

१.

तू कृपाळू माउली । आह्यां दीनांची साउली ।
 न संवरति आली । वाळवेषें जवळी ॥ १ ॥
 माझे केलें समाधान । रूप गोजिरें सगुण ।
 निवविलें मन । आर्लिंगन देऊनी ॥ धु० ॥
 कृपा केली जनांहातीं । पायीं ठाव दिला संतीं ।
 कळों नये चित्तीं । दुःख कैसें आहे तें ॥ २ ॥
 तुका ह्मणे मी अन्यायी । क्षमा करी वो माझे आई ॥
 आतां पुढें काई । तुज घालूं सांकडे ? ॥ ३ ॥

२.

थोर अन्याय केला । तुझा अंत म्यां पाहिला ।
 जनाचिया बोला-। साठीं चित्त क्षोभविलें ॥ १ ॥
 भागदिलासी केला शीण । अधम मी यातिहनि ॥
 झांकूनी लोचन । दिवस तेरा राहिलों ॥ धु० ॥
 अवघें घालूनियां कोडे । तानभुकेचें सांकडे ।
 योगक्षेम पुढें । तुज करणें लागलें ॥ २ ॥
 उदकीं राखिले कागद । चुकविला जनवाद ।
 तुका ह्मणे ब्रीद । साच केलें आपुलें ॥ ३ ॥

३.

कापो कोणी माझी मान । सुखें पीडोत दुर्जन ।
 तुज होय शीण । तें मी न करीं सर्वथा ॥ १ ॥
 चुकी झाली एकवेळा । मजपासूनि चांडाळा ।
 उभे करूनिया जळा-। माजी वहा राखिल्या ॥ धु० ॥
 नाही केला हा विचार । माझा कोण अधिकार ।
 समर्थासी भार । न कळे कैसा घालावा ॥ २ ॥
 गेलें होऊनियां मार्गें । नये बोलों तें वाउगें ॥

पुढिलिया प्रसंगें । तुका ह्मणे जाणावें ॥ ३ ॥

४.

काय जाणे मी पामर । पांडुरंगा तुझा पार ।
 धरिलिया धीर । काय एक न करिसी । १ ॥
 उताविळ जालों आधीं । मतिमंत हीनबुद्धी ।
 पारि तूं कृपानिधी । नाहीं केला अन्हेर ॥ ध्रु० ।
 तूं देवांचाही देव । अवघ्या ब्रह्मांडाचा जीव ।
 आह्मां दासां कीव । कां भाकणें लागली ॥ २ ॥
 तुका ह्मणे विश्वंभरा । मी तों पतितचि खरा ।
 अन्याय दुसरा । दारीं धरणें बैसलों ॥ ३ ॥

५.

नव्हती आली सीस सुरी । अथवा घाव पाठीवरी ।
 तों म्यां केला हरी । एवढा तुह्मां आकांत ॥ १ ॥
 वांटिलासी दोहीं ठायीं । मजपाशीं आणि डोहीं ।
 लागों दिला नाहीं । येथें तेथें आघात ॥ ध्रु० ॥
 जीव घेती मायबापें । थोड्या अन्यायाच्या कोपें ।
 हें तों नव्हे सोपें । साहों त्वांचे जाणितलें ॥ २ ॥
 तुका ह्मणे कृपावंता । तुजएसा नाहीं दाता ।
 काय त्राणूं आतां । वाणी माझी खुंठली ॥ ३ ॥

६.

तूं भाउलीहूनि मायाळ । चंद्राहूनि शीतळ ।
 पाणियाहूनि पातळ । कळोळ प्रेमाचा ॥ १ ॥
 देऊं काशाची उपमा । दुर्जा तुज पुरुपोत्तमा ।
 ओवाळूनि नामा । तुझ्या वरूनी टाकिलों ॥ ध्रु० ॥
 तुवां केलें रे अमृता । गोडी त्याही तूं परता ।
 पांचा तत्वांचा जनिता । सकळ सत्तानायक ॥ २ ॥
 कांहीं न बोलोनी आतां । उगाच चरणीं ठेवितों माथा ।
 तुका ह्मणे पंढरिनाथा । क्षमा करी अपराध ॥ ३ ॥

७.

मी अवगुणी वन्यायी । किती ह्यणोन सांगों काई ।

आतां मज पायीं । ठाव देई विठ्ठले ॥ १ ॥

पुरे पुरे हा संसार । कर्म बळिवंत दुस्तर ।

राहों नेदी स्थिर । एके ठायीं निश्चळ ॥ ध्रु० ॥

अनेक बुद्धीचे तरंग । क्षणक्षणा पालटती रंग ।

धरूं जातां संग । तंव तो होतो वाधक ॥ २ ॥

तुका ह्यणे आतां । तोडीं माझी अवघी चिंता ।

येऊनीयां पंढरिनाथा । वास करीं हृदयीं ॥ ३ ॥

‘न संवरित आली बाळवेषे जवळीं’ ‘निवविलें मन आलिंगन देऊनी’ हे पहिल्या अभंगातील महाराजांचे उद्गार श्रीकृष्णांनी बालरूपाने त्यांना प्रत्यक्ष दर्शन देऊन आलिंगन दिले, याबद्दल अगदीं स्पष्ट व निःसंदेह आहेत.

९ ह्या सात अभंगातील ‘सप्रेमरस अति अद्भुत असून तो संत वृषिभरी सेवितात’ असे महिपतबावांनीं ह्मटले आहे ते सर्वथा योम्य आहे. बावा आणखीही म्हणतात कीं, देवांनें स्वनः अभंगांच्या वद्दया उदकांत रक्षिल्या ही मात देशेदेशीं प्रकट होऊन ‘तुक्याची कीर्ति भुमंडळीं । होय ते वेळीं प्रख्यात.’ बावांचे हे म्हणणे मार्गिकपणाचे असून विचार करण्यासारखे आहे. ही गोष्ट खरोखरीच इतकी महत्त्वाची आहे कीं, तिच्यामुळे तुकोबांची निस्सीम भगवद्भक्त म्हणून सत्कीर्ति चोहोंकडे अवश्य फांकावी. प्रत्येक महात्म्याच्या चरित्रांत असा एक अत्यंत महत्त्वाचा प्रसंग येतो कीं, त्या प्रसंगांमुळेच त्या महात्म्याचे सर्व सद्गुण कसाला लागून तो हर्षराला व जगाला मान्य होतो. आचार्यांनीं काशीक्षेत्रीं राहून शेकडों मोठमोठ्या शिष्यांना आपला अद्वैतसिद्धांत शिकविला व आपले भाष्यत्रय लिहिले, पण मंडनमिश्रासारखे धेड त्यांनीं बुद्धि-कौशल्यानें वादांत जिंकून आपल्या पायांशीं आणले तेव्हांच त्यांचे

जगद्गुरुत्व लोकांत सिद्ध झालें व सत्कीर्ति त्रैलोक्यांत फांकली. ज्ञानेश्वर-महाराजांनीं रेड्याकडून वेद बोलवून पैठणच्या विद्वन्मंडळास चकित केले व जड भित चालवून चांगदेवासारख्या दीर्घायु तपःसिद्धास पायांशीं लोळविलें तेव्हां त्यांचीं धर्मसंस्थापक म्हणून संतमंडळांत मान्यता झाली. शिवाजीमहाराजांनीं अनेक किल्ले घेतले व लढाया मारल्या पण पैजेचा विडा घेऊन येणाऱ्या महाबलाढ्य अफजुल-खानास प्रतापगडावर नामोहरम केले, तेव्हांच त्यांची महापराक्रमी राज्यसंस्थापक म्हणून स्वपरजनांवर छाप बसली. त्याप्रमाणेंच तुकाराममहाराजांच्या चरित्रांत त्यांची रामेश्वरभटाशीं झटापट होऊन रामेश्वरभटासारखा वेदवेदातवेत्ता, षट्शास्त्री व कर्मठ ब्राह्मण त्यांचें अलौकिक भक्तिसामर्थ्य पाहून शेवटीं त्यांस शरण आला व ज्या सगुणभक्तीचा डांगोरा पिटीत त्यांनीं शेंकडों कीर्तनें व अभंग करून लोकांना भक्तिमार्गाला लावण्याचें कांकण बांधलें होतें त्या सगुणभक्तीच्या उत्कर्षार्थ देवानें स्वतः सगुणरूपानें प्रगट होऊन त्यांच्या वरुद्धा स्वतः उदकांत रक्षित्या व त्यांना प्रत्यक्ष दर्शन देऊन आपल्या पदरांत घेतलें, तेव्हांच त्यांचा व भागवतधर्माचा विजय होऊन महाराजांचें भक्तोत्तममालिकेंत शाश्वतचें नांव पडलें.

१० इकडे रामेश्वरभट आळंदीस ज्ञानोबारायांच्या पार्यां सेवा करीत बसले होते त्यांना एके रात्री दृष्टांत झाला की, “ महावैष्णव तुकारामाचा द्वेष केल्यामुळे तुझ्या सुकृताचा नाश होऊन तुला संतच्छलाच्या पापामुळेच देहदुःख भोगावें लागत आहे, म्हणून तूं अंतरीं सद्भाव धरून त्याला शरण जा म्हणजे ह्या क्षुल्लक रोगापासूनच काय पण भयंरोगापासूनही मुक्त होऊन उद्धरून जाशील ” हा ज्ञानोबारायांचा दृष्टांत झाल्यावरून रामेश्वरभट अनुतापयुक्त झाले. इतक्यांत त्यांना देवानें उदकांत वरुद्धा रक्षण केल्याची सर्व गोष्ट समजली, तेव्हां तुकोबाराय महान् भक्त असून

आपण त्यांचा वृथा छळ केल्याबद्दल त्यांस मनःपूर्वक पश्चात्ताप झाला. रामेश्वरभटांचे डोळे उघडले, त्यांचे भाग्य उदयास आले. वेदाभ्यासाची व पांडित्याची महति भक्तीपुढे कांहींच नाही, तेव्हां नरदेहांचे मुख्य सार्थक संतसंगतीत राहून हरिप्रसाद जोडण्यांतच आहे असे त्यांच्या मनावर पक्के ठसले. तुकोवा ही देवाला प्रिय असलेली अत्यंत थोर विभूति आहे हे मनांत येऊन त्यांचा अहंकार गळून पडला. देव भक्तासाठीं साकार होऊन त्यांचे संरक्षण करितो व पांडिताच्या अंगाचा साधूच्या शापाने दाह झाला तरी तोही शमविण्याइतकी पांडित्यात पुण्याई नाही असें मनावर बिंबून त्यांचा अभिमान गळाला. चित्तांतला दुरभिमान गळाल्यामुळे तो ब्राह्मण मूळचाच शुद्ध होता तो शुद्धतर झाला. तुकोबारायांविषयी त्यांच्या मनांत परमादर उत्पन्न झाला. ते तुकोबारायास शरण गेले. त्यांनी तुकोवांस एक पत्र लिहून आपला साकल्प वृत्तांत कळविला व त्यांचीं मनःपूर्वक स्तुति केली. तुकोवांनीं त्यांस अल्प उत्तरादाखल पुढील अभंग लिहून पाठविलाः—

चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती । व्याघ्र हे न खाती सर्प तथा ॥१॥
 विष ते अमृत आघात ते हित । अकर्तव्य नीत होय त्यासी ॥२॥
 दुःख ते देखील सर्वसुखफळ । होतील शीतळ अग्निज्वाळा ॥ ३ ॥
 आवडेल जीवां जीवाचिये परी । सकळां अंतरीं एक भाव ॥ ४ ॥
 तुका ह्मणे कृपा केली नारायणे । जाणिजेतें येणे अनुभवे ॥ ५ ॥

अर्थः—आपले चित्त शुद्ध ठेवले तर शत्रु असतात ते मित्र होतात, व्याघ्रसर्पासारखे सहजकूर प्राणी सुद्धां दुष्टभाव मोडतात, विष अमृत होते, आघात कल्याणपरिणामी होतो, छळ व हेळणा नीतिबोध देणाऱ्या होतात, दुःख ते सुखदायक होते, अग्निज्वाळा शीतल होतात ! हे सर्व होते, पण वृथाभ्यासाने आपले चित्त मात्र आपण शुद्ध, निष्पाप, निर्विकल्प ठेवले पाहिजे. ज्याचे चित्त

शुद्ध आहे त्यावर जीव आपल्या जीवांसारखे प्रेम करितात, कारण सर्वांच्या अंतर्गामी एकाच वासुदेवाचा वास आहे. अशाच आपर्णित नारायणाने मजवर कृपा केली आहे (हें तुझांला कळेलेंच आहे) व या माझ्या अनुभवावरून तुझांला वरील सिद्धांत चांगला पटेल.

हा अभंग रामेश्वरभटांनीं मननपूर्वक वाचला. त्यांतील बोध त्यांना पटला. अनुतापाने दग्ध झालेल्या त्यांच्या मनोभूर्मीत हें बोधाचें बीज रुजलें. त्यांच्या अंगाचा व मनाचाही दाह शमला. रामेश्वरभट पूर्वीचे राहिले नाहींत. ते तुकोबारायांच्या चरणकमळीं लीन झाले. त्यांच्याच संगतींत निरंतर राहावयाची त्यांनीं इच्छा दर्शविली व ती त्या अजातशत्रु महात्म्यानें पूर्ण केली. छळ करावयाला निघालेले रामेश्वरभट शिष्य झाले. तुकोबा परीस होत, त्यांवर घाव घालावयाला निघालेल्या रामेश्वरभटरूपी लोखंडांचे सोने झालें. “ अगा वरी फोडावयाचि लागी । लोहो मिळो कां परिसाचे आंगी । कां जे मिळतिये प्रसंगी । सोनेच होईल ॥ ” (ज्ञानेश्वरी अ० १०-४६४.)

११ रामेश्वरभटांनीं तुकाराममहाराजांवर केलेले चार अभंग प्रसिद्ध आहेत. एका अभंगांत “माझी मज आली रोकडी प्रचीत । होऊनि फजीत दुःख पावे ॥ १ ॥ कांहीं द्वेष त्याचा करितां अंतरीं । व्यथा या शरीरीं बहुत झाली ॥ २ ॥ ” असें सांगून पुढे ज्ञानोबारायांनीं दिलेल्या दृष्टांताप्रमाणें मी तुकोबारायांला शरण गलों आहे, त्यांच्या कीर्तनास नित्य जात असतो व ‘ ह्याने रामेश्वर त्यांच्या समागमें । झालें हें आराम देह माझे ॥ ९ ॥ ’ ह्याप्रमाणें स्वच्छ सांगितलें आहे. दुसऱ्या अभंगांत भक्ताची जातगोत कोणी पाहूं नये, तो कोणत्याही वर्णाचा असला तरी त्याच्या पायां पडण्यांत

दोष नाही, गुरु परब्रह्म त्याला मानव ह्यणं नये—कारण जे नाम रंगले ते देवरूपच आहेत असे सांगितले आहे.

उंचनीच वर्ण न ह्यणावा कोणी । जे कां नारायणीं प्रिय झाले ॥१॥
चहं वर्णांसी हा असे अधिकार । करितां नमस्कार दोष नाही ॥२॥

असे शेट्टीं रामेश्वरभटांनीं मोठ्या आनंदाने कबूल केले. तिसऱ्या अभंगांत तुकोबारायाची योग्यता वाखाणली आहे. ' ब्रह्मानंद-तुके तुळें आला तुका । तो हा विश्वसखा कीडे जनी ' याप्रमाणे तुकोबांना ' विश्वसखा ' म्हणून त्यांची लोकप्रियता वर्णिली आहे. धर्माला क्षयरोग लागला होता तो या धन्वंतरीने दूर केला असे त्याचे यथार्थ वर्णन केले आहे.

शास्त्र श्रेष्ठाचार अविरुद्ध क्रिया । तुझी भक्तराया देखियेली

तुकोबाची क्रिया शास्त्र व श्रेष्ठाचार यांशीं अविरुद्ध आहे असे रामेश्वरभटांना पुढे सहवासाने कळून आले. ' ब्रह्मएक्यभावे भक्ति विस्तारली ' ह्य० अद्वैतसिद्धांताला धरून तुकोबांनीं भक्तिमार्गाचा प्रसार केला. 'पूजिले देवद्विज सर्व भावे' देवब्राह्मणांची मोठ्या भक्तिभावाने त्यांनीं सेवा केली, शांतिपतिव्रतेशीं त्यांनीं लग्न लावले, क्षमा मूर्तिमंत अंगीं दाखविली व दया जीवविली, जगाचा अज्ञानांधकार दूर करण्यासाठीं संतग्रहमेळांत तुकोबा हे प्रत्यक्ष सूर्य उगवले आहेत इत्यादिप्रकारे रामेश्वरभटांनीं ह्या अभंगांत स्तुति केली असून मीं ' देहबुद्धि व जात्यभिमान ' यांच्या अधीन होऊन तुमचा छळ केला पण ' आतां मी उपेक्षिलों न पाहिजे ' अशी तुकोबांची प्रार्थना केली आहे, आणि शेट्टीच्या चरणांत ' न घडो याचे पार्यी बुद्धीचा व्यभिचार ' ह्य० तुकोबांविषयीं म'ज्ञा जो हा शुद्धभाव उत्पन्न झाला आहे याला खंड पाडूं नका असे आपले उपास्य श्रीरामचंद्र यापशीं मागणे मागितले आहे.

ह्या तीनही अभंगांवरून रामेश्वरभटांचे रूपांतर कसे झाले ते

दिसते. हा विद्वान् कर्मनिष्ठ ब्राह्मण तुकोबांची योग्यता जाणून त्यांना शरण आला व त्यांच्या पाठीमागे टाळकरी होऊन राहण्यांत धन्य मानून राहिला. त्यांची बुद्धि मूळची शुद्ध होती, ती अहंकाराने मध्ये मलिन झाली, पण योग्य गुरूची मध्ये गांठ पडतांच डोळे उघडले. त्यांचा चौथा अभंग तुकोबांचे प्रयाण झाल्यानंतरचा आहे. रामेश्वरभटांनी तुकोबांचे पाय धरले ते अखेरपर्यंत सोडले नाहीत. १०।१५ वर्षे तुकोबांच्या संगतींत राहून त्यांचा तुकोबांविषयी जो ग्रह झाला तो चवथ्या अभंगांत व्यक्त झाला आहे. ' अमृताची वाणी वरुषला शुद्ध ' हें जग जाणतच आहे. ' भक्ति ज्ञान आणि वैराग्ये आगळा । ऐसा नाहीं डोळां देखियेला ' हा रामेश्वरभटांचा अखेरचा अभिप्राय सर्व जगास मान्य झालेला आहे. श्रीकृष्णदर्शनानंद अखंड भोगणारे श्रीतुकाराममहाराज व त्यांचे स्वरूपीं समरस झालेले रामेश्वरभट या उभय गुरुशिष्यांस अनन्यभावाने वंदन करून मी हा कथाभाग येथेच समाप्त करितों.

१२ वरील प्रसंगानंतर ' मी देव पाहिला आहे ' असे तुकोबांना स्वानुभवाने म्हणतां येऊं लागले. एकदां श्रीकृष्णाने बालवेषाने त्यांना दर्शन दिल्यावर मग ते हवे तेव्हां हवे तेथे होऊं लागले हे कांहीं सांगायला नकोच. ' बोलावितां यावे रूपा । सदा निर्गुणींच लपा ' असे देव त्यांचे अंकित झाले. मग निदिध्यासाचा चढता रंग कायम अंगीं मुरून राहिला. ' कृपा झाली मग नलगे अंगुंग । निजध्यासे रंग चढता राहे ' देवाचे दर्शन झाल्यानंतर मला देव भेटले, माझा प्राणविसावा मला भेटला, तुम्हीही माझ्यासारखाच देवाच्या चरणांशीं हट्ट धरून बसा ह्यणजे तुझां सही देव भेटेल असे स्वानुभवाने त्यांना कीर्तनांत लोकांना सांगतां येऊं लागले. जनाबाई, नामदेवराय, नाथ वगैरे संतांना देव भेटले तसे मलाही भेटले, आतां माझा शीणभाग गेला, आतां संतमेळ्यांत

उजळ माथ्याने जायला हरकत नाही असे त्यांस वाटले असल्यास त्यांत नवल नाही. देवाच्या भेटीनंतर देव भेटल्याचा आनंद त्यांच्या कित्येक अभंगांत व्यक्त झाला आहे:—

आतां कोठें धांवे मन । तुझे चरण देखिलिया ॥ १ ॥

भाग गेला शीण गेला । अवघा झाला आनंद ॥ धृ० ॥

मन्हावे तें झालें देखियेले पाय । आतां फिरुं काय मार्ग देवा ॥
बहु दिस होतों करीत हे आस । तें आलें सायासें फळ आजि ॥

श्रीकृष्णदर्शनानंतर त्यांचे ' कृष्णांजने जाले सोज्ज्वळ लोचन, जें बाळरूप पाहिलें तेंच नेत्रीं स्थिर झालें. ' बैसलें तें रूप डोळां वेळीवेळां आठवे. ' त्या रूपाच्या स्मरणाचा, निदिध्यासाचा आनंद वाढता झाला, निदिध्यासाने तन्मयता इतकी झाली की ' तुका ह्मणे वेध झाला । अंगा आला श्रीरंग. ' तुकोवांनीं नाटाच्या अभंगांत एके ठिकाणीं ' मज तों पडली होती भुली चित्तार्चा अपसव्य चाली । होती मृगजळ गोवी केली । दृष्टि उघडली बरे झालें, ॥ ' इतर जीवांप्रमाणें मलाही भूल पडून माझे चित्त विषयांच्या आडमार्गांत शिरलें होतें व मी प्रपंचरूपी मृगजळांत गुंतून फसलों होतो, पण बरे झालें अखेर देवाने माझे डोळे उघडले असें झटले आहे ! चार दोन अभंग टाकून पुढें एके ठिकाणीं हे म्हणतात: ' तुझांसी पावविली हाक । तेणें निरसला धाक । श० तुझांला मीं हाक मारली आणि ती तुझीं ऐकली यामुळे मी निर्भय झालों आहे.

ह्यानंतर लोकांना भक्तिमार्गाचा उपदेश तुकोवांनीं स्वानुभवाचा दाखला देऊनही केला आहे.

धीर तो कारण । साह्य होतो नारायण ।

होऊं नैदी शीण । वाहूं चिंता दासासी ॥ १ ॥

सुखें करावें कीर्तन । हर्षें गावे हरिचे गुण ।
 वारी सुदर्शन । आपणाचि कळिकाळा ॥ १ ॥
 जीव वेंची माता । बाळां जडभारी होतां ।
 हा तो नव्हे दाता । प्राकृतां या सारिखा ॥ २ ॥
 हें तों माझ्या अनुभवें । अनुभवा आलें जीवें ।
 तुका ह्मणे सत्य व्हावें । आहाच नये कारण ॥ ३ ॥

घैर्य वु दृढविश्वास ठेवून इरीच्या प्राप्तीचा उद्योग निरलसपणें
 करावा ह्मणजे तो दयाघन हरि साह्य होतो, तोच भक्ताचा चिंता
 वाहतो, त्याची सर्व दुःखेंसंकटें निवारितो, त्याचें सुदर्शन परभारेंच
 कळिकाळाचें निवारण करितें व भक्ताला कांहीं जडभारी पडलें
 तर आईहून अधिक कळवळ्यानें धांवत येतो—ही गोष्ट मी स्वतः
 च्या अनुभवानें तुझाला सांगत आहे, तुम्ही फक्त निष्ठेनें त्याचें
 नामसंकीर्तन करा. पुढील बहारीच्या अभंगांत सर्व संसारिकांना
 शक्तिमार्गाचें वर्म थोडक्यांत सांगितलें आहे:—

अवघ्या दशा येणेंचि साधती । मुख्य उपासना सगुणभक्ति ।
 प्रगटे हृदयीची मूर्ती । भावशुद्धि जाणोनियां ॥ १ ॥
 बीज आणि फळ हरीचें नाम । सकळ पुण्य सकळ धर्म ।
 सकळां कळांचें हें वर्म । निवारी श्रम सकळही ॥ २ ॥
 जेथें कीर्तन हें नामघोष । करिती निर्लज्ज हरीचे दास ।
 सकळ बोथंबले रस । तुटती पाश भवबंधाचे ॥ ३ ॥
 येती अंगा वसती लक्षणें । अंतरीं देवें धरिलें ठाणें ।
 आपणाचि येती त्याचे गुणें । जाणें येणें खुंटे वस्तीचें ॥ ४ ॥
 नलगे सांडावा आश्रम । उपजले कुळींचे धर्म ।
 आणीक न करावे श्रम । पुरे एक नाम विठोबाचें ॥ ५ ॥
 वेदपुरुष नारायण । योगियांचें ब्रह्म शून्य ।
 मुक्ता आत्मा परिपूर्ण । तुका ह्मणे सगुण भोळ्या आह्मां ॥ ६ ॥
 वेदांचा प्रकृतीपलीकडचा नारायण, योग्यांचें शून्य ब्रह्म व
 मुक्तांचा आत्मा तोच आमचाही देव आहे; पण आह्मां भोळ्या

उजळ माध्याने जायला हरकत नाही असे त्यांस वाटले अस-
ल्यास त्यांत नवल नाही. देवाच्या भेटीनंतर देव भेटल्याचा
आनंद त्यांच्या कित्येक अभंगांत व्यक्त झाला आहे:—

आतां कोठे धांवे मन । तुझे चरण देखिलिया ॥ १ ॥

भाग गेला शीण गेला । अवघा झाला आनंद ॥ धृ० ॥

ज व्हावे तें झालें देखियेले पाय । आतां फिरूं काय मार्ग देवा ॥१
बहु दिस होतो करीत हे आस । तें आलें सायासें फळ आजि ॥२

श्रीकृष्णदर्शनानंतर त्यांचे ' कृष्णांजने जाले सोज्ज्वळ लोचन, '
जे बाळरूप पाहिलें तेच नेत्रीं स्थिर झाले. ' बैसलें तें रूप डोळां।
वेळीवेळां आठवे. ' त्या रूपाच्या स्मरणाचा, निदिध्यासाचा आ-
नंद वाढता झाला, निदिध्यासाने तन्मयता इतकी झाली की,
' तुका ह्मणे वेध झाला । अंगा आला श्रीरंग. ' तुकोबांनीं नाटा-
च्या अभंगांत एके ठिकाणीं ' मज तों पडली होती मुली ।
चित्ताची अपसव्य चाली । होती मृगजळ गोवी केली । दृष्टि उघ-
डली बरे झाले, ॥ ' इतर जीवांप्रमाणें मलाही भूल पडून माझे
चित्त विषयांच्या आडमार्गांत शिरलें होतें व मी प्रपंचरूपी मृग-
जळांत गुंतून फसलों होतो, पण बरे झाले अखेर देवाने माझे डोळे
उघडले असें ह्मटले आहे ! चार दोन अभंग टाकून पुढे एके ठिकाणीं
ते म्हणतात: ' तुझांसी पावविली हाक । तेणें निरसला धाक । '
श० तुझाला मी हाक मारली आणि ती तुझीं ऐकली यामुळे
मी निर्भय झालों आहे.

ह्यानंतर लोकांना भक्तिमार्गाचा उपदेश तुकोबांनीं स्वानुभवाचा
दाखला दऊनही केला आहे.

धीर तो कारण । साह्य होतो नारायण ।

होऊं नैदी शीण । वाहूं चिंता दासासी ॥ १ ॥

सुखें करावें कीर्तन । हर्षें गावें हरिचे गुण ।
 वारी सुदर्शन । आपणचि कळिकाळा ॥ धृ० ॥
 जीव वेंची माता । बाळां जडभारी होतां ।
 हा तो नव्हे दाता । प्राकृतां या सारिखा ॥२॥
 हें तों माझ्या अनुभवें । अनुभवा आलें जीवें ।
 तुका ह्मणे सत्य व्हावें । आहाच नये कारण ॥ ३ ॥

धैर्य वु दृढविश्वास ठेवून इरीच्या प्राप्तीचा उद्योग निरलसपणें
 करावा ह्मणजे तो दयाघन हरि साह्य होतो, तोच भक्ताचा चित्त
 वाहतो, त्याची सर्व दुःखेंसंकटें निवारितो, त्याचें सुदर्शन परभारेंच
 कळिकाळाचें निवारण करितें व भक्ताला कांहीं जडभारी पडलें
 तर आईहून अधिक कळवळ्यानें धांवत येतो—ही गोष्ट मी स्वतः
 च्या अनुभवानें तुझाला सांगत आहे, तुम्ही फक्त निष्ठेनें त्याचें
 नामसंकीर्तन करा, पुढील बहारीच्या अभंगांत सर्व संसारिकांना
 शक्तिमार्गाचें वर्म थोडक्यांत सांगितलें आहे:—

अवध्या दशा येणेंचि साधती । मुख्य उपासना सगुणभक्ति ।

प्रगटे हृदयीची मूर्ती । भावशुद्धि जाणोनियां ॥ १ ॥

बीज आणि फळ हरीचें नाम । सकळ पुण्य सकळ धर्म ।

सकळां कळांचें हें वर्म । निवारी श्रम सकळही ॥ धृ० ॥

जेथें कीर्तन हें नामघोष । करिती निर्लज्ज हरीचे दास ।

सकळ बोथंबले रस । तुटती पाश भवबंधाचे ॥ २ ॥

येती अंगा वसती लक्षणें । अंतरीं देवें धरिलें ठाणें ।

आपणचि येती त्याचे गुणें । जाणें येणें खुंटे वस्तीचें ॥ ३ ॥

नलगे सांडावा आश्रम । उपजले कुळींचे धर्म ।

आणीक न करावे श्रम । पुरे एक नाम विठोबाचें ॥ ४ ॥

वेदपुरुष नारायण । योगियांचें ब्रह्म शून्य ।

मुक्ता आत्मा परिपूर्ण । तुका ह्मणे सगुण भोळ्या आह्मां ॥ ५ ॥

वेदांचा प्रकृतीपलीकडचा नारायण, योग्यांचें शून्य ब्रह्म व
 मुक्तांचा आत्मा तोच आमचाही देव आहे; पण आह्मां भोळ्या

भाविकांसाठीं तो सगुण ज्ञाला आहे. श्रीहरीच्या ह्या सगुण स्वरूपाची भक्ति हीच मुख्य उपासना आहे. त्याचें नामस्मरण हें सकळ पुण्य, धर्म व फळांचें बीज आहे व फळही आहे ! त्याच्या निर्लज्ज नामसंकीर्तनांत सर्व रसांचा आनंद एकदम मिळतो व सर्व संसारबंधनें तुटतात. ज्याच्या हृदयांत देवानें ठाण मांडून वास्तव्य केलें आहे त्याच्या अंगीं ज्ञान्याचीं लक्षणें सहज जडतात. आपला आश्रम, आपले कुळधर्म न सोडतां केवळ हरीच्या नामानें उद्धार होतो व आपल्या चित्ताची भावशुद्धि जाणून हृदयींची ह्य० ज्याचें आपण चित्तांत अखंड ध्यान करूं ती मूर्ति तेंच रूप घेऊन प्रत्यक्ष प्रगट होते.

रामेश्वरभट तुकोबांचे सांप्रदायी ज्ञाले तरी तुकोबांची विनीतता तिळमात्र सुटली नाही. ते त्यांना लोटांगण घालीत. (भक्तलीलामृत ३७)

रामेश्वरापेसा ब्राह्मण पाही । ह्यणवी तुकयाचा सांप्रदायी ।
त्यासी लोटांगण घालितसे विदेही । महंती नाही किंचित ॥ १८६
आपुला शिष्य देखोनी । त्यासी देवासमान मानी ॥

तोचि जगद्गुरु पूर्ण ज्ञानी । अद्वैतभजनीं निवाला ॥ १८६ ॥

१३ श्रीतुकोबारायांच्या चरित्राचा हा मध्यखंड येथें संपला-याला उपासनाखंड असेही ह्यणतां येईल. येथें थोडेंसे सिंहावलोकन करून मग उत्तरखंडाला प्रारंभ करावा हें बरें. पूर्वखंडांत मंगलाचरणानंतर कालनिर्णय, पूर्वपीठिका व संसाराचा अनुभव हीं तीन प्रकरणें आलीं असून यांत महाराजांच्या २१ व्या वर्षीपर्यंतचें चरित्र सांगण्यांत आलें. तुकोबांना संसाराचा कटु अनुभव येऊन वैराग्य उत्पन्न झालें येथपर्यंतचा माग पूर्वखंडांत आला असून त्यांचा परमार्थसाधनाचा इतिहास ह्या मध्यखंडांत आपण पाहिळा. महाराज कोणत्या मार्गानें सगुणसाक्षात्काराच्या पायरीपर्यंत चढले हें साधकांना स्वच्छ समजावें व हा खंड त्यांना मार्ग-

दर्शक व्हावा म्हणून हा अंमळ विस्ताराने सांगितला आहे. चरित्रांतला हाच खंड मुमुक्षुसाधकांना अधिक बोधप्रद होईल असे जाणून महाराजांच्या वचनाधारे याचा विस्तार केला आहे. चवथ्या प्रकरणांत 'याती शूद्र वैश्य केला वेवसाय' हा अभंग आधाराला घेऊन ह्यणजे तोच बीजाध्याय कळून त्यावर १ वारकरी संपदा-याचा साधनमार्ग २ ग्रंथाध्ययन ३ गुरुकृपा व कवित्वस्फूर्ती ४ चित्तशुद्धीचे उपाय ५ सगुणभक्ति व दर्शनोत्कंठा ६ श्रीविठ्ठलस्वरूप आणि ७ सगुणसाक्षात्कार ह्या सात प्रकरणांची सप्तपदी उभी केली आहे. ५ व्या प्रकरणांत वारकरी संपदायाचे स्वरूप आपण पाहिले व एकादशीव्रत, पंढरीची वारी, कीर्तनप्रसंगाचा आनंद, शुद्धभावाचे मर्म व परोपकाराचा अभ्यास या गोष्टींचा ऊहापोह केला. ६ वे प्रकरणांत तुकोबांनी कोणकोणत्या ग्रंथांचे अध्ययन केले होते ते अंतःप्रमाणांवरून आपण पाहिले व अध्ययनाचे महत्त्व सांगितल्यावर मूळगीता, मूळ भागवत, कांहीं पुराणे, विष्णुसहस्रनाममहिम्नादि स्तोत्रे, ज्ञानेश्वरीनाथभागवतादि प्राकृत ग्रंथ यांचे तुकोबांनी किती आस्थेने व सूक्ष्म अध्ययन केले होते व त्यांचे पाठांतर किती जिव्हाळ्याचे होते हे आपण अंतःप्रमाणांवरून निर्विवाद सिद्ध झालेले पाहिले व शेवटीं समारोपांत तुकोबांना ज्ञानेश्वरनाथांपासून फोडण्याचा अर्वाचीन पंडितांचा प्रयत्न कसा फोल आहे तेही दाखविले. ७ वे प्रकरणांत गुरुकृपा व कवित्वस्फूर्ति या दोन गोष्टींचा विचार केला आहे. प्रथम सद्गुरुकृपेचे महत्त्व, व तुकोबांची गुरुदर्शनाची तळमळ, बाबाजी चैतन्यांचा स्वप्नांत उपदेश हे प्रकार पाहिले आणि नंतर तुकोबांच्या त्रयीची हकीकत देऊन दोन भिन्न परंपरा, केशव व बाबाजी एक नव्हत हा प्रकार, व बंगाल्यांतील कृष्णचैतन्यांच्या संपदायाशी तुकोबांचा विलकूल संबंध कसा येत नाही या तीन गोष्टींची चर्चा केली आहे. ८ वे 'चित्तशुद्धीचे उपाय' हे प्रकरण

मुख्यतः साधकांसाठी सविस्तर लिहिलें आहे. तुकोबांची विरागता व सावधानता, त्यांच्या साधकस्थितीचें मर्म व त्यांच्या लोकप्रियतेचें बीज या गोष्टींचा प्रथम ऊहापोह करून तुकोबांनीं मनोजय कसकसा केला, जनसंगाचा व वादकल्लकांच्या कटकटीचा बीट येऊन एकांतवास कसा धरिला व एकांताचें सुख कसें भोगलें, स्वदोषांचें देवाला निवेदन करून त्याला कसें आळविलें, व सत्संग आणि नामसंकीर्तन या साधनांत साधनांची परिसमाप्ति कशी झाली तें आपण पाहिलें. हें सर्व प्रकरण साधकांना अत्यंत बोधप्रद होईल. ९।१०।११ ह्या प्रकरणांत सगुणसाक्षात्काराचा अत्यंत मनोरम वृत्तांत सांगितला आहे. ९ वे प्रकरणांत प्रथम ईश्वरप्राप्तीच्या उपायांत भक्तिमार्गाच श्रेष्ठ कां व सगुण व निर्गुण एकच कसें हें सांगून तुकोबांची सगुणनिष्ठा किती दृढतम होती तें आपण पाहिलें. तुकोबांचे उपास्य श्रीविठ्ठल. तेव्हां विठ्ठल शब्दाची व्युत्पत्ति कशी करितात, ज्ञानेश्वरींत विठ्ठल—नामनिर्देश नाही या गोष्टीवर भर देऊन अर्वाचीन पंडित ज्ञानेश्वरी वारकरीसंप्रदायापासून तोडण्याचा प्रयत्न करितात तो कसा निष्फल आहे, तुकोबा मूर्तिपूजक कसे होते व सगुणपूजेचा आनंद कसा आहे या मुद्द्यांचा ऊहापोह करून मग तुकोबांची दर्शनात्कंठा, त्यांचे देवार्शी झालेले प्रेमकलह, व भेटीचे मनोरथ हे गोड प्रसंग आपण अनुभविले. १० व्या प्रकरणांत श्रीविठ्ठलस्वरूपाचा विचार केला आहे. श्रीविठ्ठल ह्य० बालकृष्णच कसे, याबद्दल संतांचे अभिप्राय काय आहेत, संतांनीं बाललीलाच कां व कशा वर्णिल्या तें आपण पाहिलें व शेवटीं पंढरपूरच्या विठ्ठलमूर्तीचें सूक्ष्म वर्णनही केले. १० व्या ह्य० प्रस्तुत प्रकरणांत ज्या रामेश्वरभटाच्या छलाचें निमित्त करून श्रीकृष्णांनै बालरूपानें तुकोबांना साक्षात् दर्शन दिलें त्या मनोरम कथेचें सविस्तर वर्णन आलें आहे. प्रथम रामेश्वरभटांची योग्यता व त्यांच्या विरोधाचें

वर्म सांगून कर्मठांच्या विरोधाने भागवतधर्माचाच कसा जयजय-
कार होत आला आहे त्याचे विवेचन केले. नंतर तुकोबांनी वद्दा
डोहांत बुडविल्या व देवाने त्या तारल्या ही सर्वप्रसिद्ध गोष्ट
तुकोबांच्याच वचनाधारे वर्णिलेली आपण पाहिली. तुकोबांचा ह्म०
भागवतधर्माचा विजय झाला व रामेश्वरभट शरण आले. ह्या सात
प्रकरणांत सत्संग, सच्छास्त्र, गुरुकृपा व सगुणसाक्षात्कार या चार
टप्प्यांनी तुकोबा कृतार्थ कसे झाले ते आपण पाहिले. आतां वा-
चकांनी या मध्यखंडाचे पहिले ' आत्मचरित्र ' हे प्रकरण पुन्हां
वाचवे व विशेषतः ' याति शूद्र वैश्य केला वेवसाव ' ह्या अभंगाचे
विवरण पहावे ह्म० ते प्रकरण या मध्यखंडाचा बीजाध्याय कसा आहे
हे त्यांस समजून येईल. रामेश्वरभटांनी केलेल्या छलप्रसंगी तुको-
बांना सगुणसाक्षात्कार झाला.

'निषेधाचा कांहीं पडिला आघात । तेणे मध्ये चित्त दुखविले ॥ १४
बुडविल्या वद्दा बैसलों धरणे । केले नारायणे समाधान ॥ १५ ॥

ह्या चरणाचे वर्म आतां समजून येईल. तो अभंग तुको-
बांनी सदर प्रसंगानंतर व बहुधा लवकरच केला असावा. यापुढे
तुकोबा म्हणतात:—

भक्ता नारायण नुपेक्षी सर्वथा । कृपावंत ऐसें कळों आले ॥ १९ ॥
आतां आहे तैसा दिसतो प्रकार । पुढील विचार देव जाणे ॥ २८ ॥

पुढील प्रकरणांचा इतिहास आपणांस उत्तरखंडांत पाहावयास
मिळेल.

उत्तरखंड.

प्रकरण चारवें

—:—

मेघवृष्टि.

शैलेषु शिलातलेषु च गिरेः शृंगेषु गर्तेषु च
श्रीखंडेषु विभीतकेषु च तथा पूर्णेषु रिक्तेषु च ।
स्निग्धेन ध्वनिनाखिलेऽपि जगतीचक्रे समं वर्षतो
वंदे वारिदसार्वभौम ! भवतो विश्वोपकारि व्रतम् ॥ १ ॥

“ डोंगराळ मुलखांवर त्याचप्रमाणें मैदानांवर, पर्वतशिखरांवर तसेंच
दऱ्यासोन्यांवर, चंदनवृक्षांवर आणि विळ्याच्या झाडांवर, समृद्ध सरिता-
सागरांवर आणि रिक्त नदीनाल्यांवर-सर्व भूमंडळावर आपल्य हृदयहारि
गर्जनांनीं समवृष्टि करणाऱ्या मेघसार्वभौमा ! विश्वावर उपकार करणाऱ्या
सुद्ध्या या महाव्रताचें मी अभिवादन करितों ! ”

१ गुरुत्वाचा अधिकार. २ मेघवृष्टीनें करावा उपदेश. ३ तुकोबांची उप-
देशपद्धति. ४ हरिभक्तीचा सर्वसामान्य उपदेश. ५ संसारांत सावधानता.
६ संसारिकांस उपदेश. ७ दंभस्फोट. ८ धरणेकरी ब्राह्मणांस बोध. ९
तुकोबा आणि शिवराय. १० शिवरायास ९ अभंगांचें पत्र. ११ पाडकीचे
अभंग. १२ संत नेमळे आणि पंगु आहेत या आक्षेपाचें खंडण.

१ सगुणसाक्षात्काराचें तेज अंगावर फांकलेलें, इंद्रियें उपशम
पावलेलीं, प्रखरतर वैराग्याचीं लक्षणें देहावर उमटलेलीं, प्राप्तव्य
प्राप्त झाल्यानंतरचें समाधान नेत्रांत चमकून राहिलेले--अशी ती
तुकोबारायांची श्याममूर्ति ज्या नेत्रांनीं पाहिली असेल ते नेत्र
धन्य होत ! सतत १५ वर्षे तुकोबारायांच्या मुखांतून जी अमृता-
ची गंगा वाहिली तिच्यांत निमज्जन करण्याचें महद्भाग्य ज्यांना

लाभलें असेल ते श्रोते धन्य होत ! देवाच्या ऐकीव गोष्टी सांगणारे पुष्कळ मिळतात; पण देव पाहिलेला, देवाचा वरदहस्त मस्तकावर घेतलेला, देवाशी एकांत केलेला, असा स्वानुभवी महात्मा भगवल्लीला गातांना व अधिकारी वाणीने जनांस भक्तिमार्गाचा, सदाचाराचा, ज्ञान वैराग्याचा बोध करित असलेला ज्या स्त्रीपुरुषांनी पाहिला असेल ते धन्य होत ! देहूचें, पुण्यप्रांताचें, महाराष्ट्राचें भाग्य उदेलें, आणि तुकोबाराय आपल्या विठ्ठलमंदिरांतून मुक्तीवरील भक्तीचीं सणगें भराभर तयार करून तीं पंढरीच्या बाजारांत पाठवूं लागले ! त्यांच्या वाणीला स्वानुभवाचा रंग चढला, भक्ति-सुखाच्या अनुभवाच्या गोष्टी ते सांगूं लागले, उपदेश करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे अशी लोकांची निष्ठा वसत चालली, त्यांच्या खरेपणाच्या राहणीची सर्वांवर छाप वसल्यामुळें दांभिक-दुर्जनांवर ते त्यांच्या कल्याणासाठीं व लोकांना सावध करण्यासाठीं जे तडाखे उडवीत त्यांची सत्यता पटून असत्याचे बाजार ओस पडूं लागले व सर्वत्र तुकोबांचा बोलबोला झाला.

आपण जेऊन जेववी लोकां । संतर्पण करी तुका ॥ १ ॥

या त्यांच्या उद्गाराचा खरेपणा लोकांस कळून चुकला. देहूस परमार्थाचें नवीन विद्यापीठ निघालें व त्याचे चालक व सूत्रधार जे तुकोबा त्यांच्या उपदेशासाठीं गांवोगांवचे लोक धांवून येऊं लागले. देहु, लोहगांव, तळेगाव, पुणे, पंढरपूर व वार्डेतल्या मुक्कामाचीं ठिकाणें येथें तुकोबांच्या कीर्तनांची झड उडून राहिली. लोक-गरुत्व त्यांजकडे सहजच आलें. इंद्रियजयी, विरक्त, निरपेक्ष, स्वानुभवी असा लोकगुरु या स्वार्थपरायण जगांत क्वचितच लाभत असतो. तृतीचा हा धर्म आहे कीं सर्वांनीं आपल्यांसारखें तृप्त व्हावें, आपणांसारखें सुखी व्हावें, अशी तृप्त पुरुषाला सहज वासना उत्पन्न व्हावी. स्वतःचें आत्यंतिक कल्याण साधल्यावर लोककल्या-

णार्थ झटवें हा तृप्तांचा स्वभाव आहे, 'तुका ह्मणे मातां । उरलों उपकारापुरता '

२ गुरुत्वाची योग्यता अंगीं माली असूनही स्वतःला गुरुत्वाचा स्पर्श होऊं नये व आपण कोणाला आपला शिष्य ह्मणूं नये अशी तुकोबांची दृढतर भावना असल्यामुळे त्यांनीं आपल्या उपदेशाला मेघवृष्टि असं नांव दिलें आहे, व तेंच नांव आपण कायम करूं.

नेणे फुंकों कान । नाहीं एकांतींचें ज्ञान ॥ १ ॥

आह्मी एकांतींचा उपदेश कोणाला करित नाहीं, चिंतनसुख आह्मी भोगीत आहों त्याचे वांटेकरी तुम्हांला करूं, आह्मी या गुरुत्वाला आतळत नाहीं.

कपट कांहीं एक । नेणे भुलवायाचे लोक ॥

तुमचें करितों कीर्तन । गातों उत्तम ते गुण ॥

ह्या अभंगांत तुकोबांनीं सामान्यतः लौकिक गुरूंचे प्रकार निषेधिले आहेत. ते म्हणतात कीं मी जडीवुटी दाखवीत नाहीं, उठाउठी चमत्कार करित नाहीं, चाहुरांची वृत्ति चालविणारा मी मठपति नाहीं, मी देवतार्चनाचें दुकान मांडणारा नाहीं, 'करणें सांगणें आणिक ' असला मी पुराणिक नाहीं, घटपटांचा वाद करणारा मी पंडित नाहीं, अंबावाईचा उदो म्हणून मस्तकावर भंदे जाळणारा मी नाहीं, चार अजागळ मिळवून गोमुखीत हात धालून मी माळ जपत नाहीं, जारणमारणादि डंबांत पडणारा मी नाहीं, देवा ! ' तुमचें करितों कीर्तन । गातों उत्तम ते गुण ' एवढेंच मला ठाऊक आहे. आमचा देव उघडा आहे, रामकृष्ण हरि मंत्र उघडा आहे, माझा उपदेशही उघडा आहे, मला सांगायचें तें मी कीर्तनांत सांगतों, मजपार्शीं ज्ञाकातापा कांहीं नाहीं असं तुकोबांचें सांगणें आहे कारणः—

गुरुशिष्यपण । हँ तों अधमलक्षण ॥ १ ॥

भूर्ती नारायण खरा । आप तैसाचि दूसरा ॥ घृ० ॥

सर्वभूर्ती नारायणाचा वास आहे, तो माझ्या तसाच दुसऱ्यांच्याही हृदयांत असल्यामुळें मी गुरु व पैल शिष्य असा नसता भद, नको असा माझा निश्चय आहे, मी गुरुत्वाच्या नात्याने कोणाला उपदेश करीत नाहीं. नारायण अंतर्गामी प्रेरणा करून मला बोलवितो म्हणून मी बोलतां आणि तें मेघवृष्टीने बोलतो—

मेघवृष्टीने करावा उपदेश । परि गुरूने न करावा शिष्य ।

वाटा लाभे त्यास । केल्या अर्ध कर्माचा ॥ १ ॥

ज्याला उपदेश करायचा तो बुडाला ओल नाही असा खडक निघाला तर पेरलेले बी फुकट जाऊन पीक हातास न येतां फुकट सरकारसारा मात्र भरण्याची पाळी यायची ! त्यापेक्षां—

एकमेकां साह्य करूं । अवघे धरूं सुपंथ ॥

तुम्ही आम्ही एकमेकां नारायणाचे अमृतगुण गाऊन उद्धरून जाऊं. ' नसतां अधिकार । उपदेशासी बलात्कार ' करणारे गुरु आणि शिष्य शेवटीं पस्तावा पावतात.

उपदेशी तुका । मेघवृष्टीने आइका ।

संकल्पासी धोका । सहज तें उत्तम ॥ ४ ॥

मेघवृष्टीने उपदेश केला ह्याणजे तो सहजपणाचा रंग घेऊन उठतो. वृष्टि कोठें खडकावर पडेल, कोठें भाजून नांगरलेल्या जमीनीत पडेल, पीक येईल वा न येईल—त्याची मेघ खंती बाळगीत नाहीं. परमार्थ ज्याचा त्यानेच करायचा आहे. जो कंबर कसून लढेल तो फत्ते पावेल, गांब्या पराभूत होईल, त्याला आम्ही काय करावें ? मेघवृष्टीच्या उपदेशाने सर्वांना सारखा मार्ग दाखविण्याचें काम आम्ही करितों. ज्याचे स्वहित त्यानेच आचरलें पाहिजे.

चोराचिया धुडका मनीं । वसे ध्यानीं लांछन ॥ १ ॥

ऐशा आर्ह्यां करण काय । वर्षीं न्यायें पर्जन्य ॥ २ ॥

ज्याचे दोष त्याला कळत असतात. आर्ह्या गुणांची स्तुति व त्यागार्थ अवगुणांची निंदा बोलू. कोणाच्या वर्मां घाब लागल्यास आर्ह्यांकडे बोल नाही, कोणा व्यक्तीला उद्देशून आर्ह्या बोलत नाही. हरिगुण गातांना—

परम अमृताची धाम । वाहे देवाही समोर ॥ १ ॥

ऊर्ध्ववाहिनी हरिकथा । मुगुटमणी सकळां तीर्थां ॥ २ ॥

हरिकथा ऊर्ध्ववाहिनी ह्य० सात्विक भावांचा विकास करणारी सर्वतीर्थांवरिष्ठ आहे. आमच्या मुखांतून येणाऱ्या अमृताचा अभि-
षेक देवाला होत असतो. बरें, लोकांना उपदेश ह्मणून जेव्हां आर्ह्या बोलता तेव्हां—

नाहीं विचारीत । मेघ हगणदारी शेत ॥ १ ॥

पाणी शेतांत पडून सार्थकीं लागते कां गटारांतून वाहून जाते याचा विचार मेघ करीत नाही, त्याची सर्वांवर समान वृष्टि असते. गंगा पुण्यवंत व पापी या दोघांनाही आपल्या उदकांत स्नान करू देते. अग्निद्वारे देवांना हविषान्न मिळते व खांडववनेही भस्म होतात, पण अग्नीला दोहोंचा विटाळ नाही, या न्यायानें आमची उप-
देशपद्धती मेघवृष्टीसारखी समान आहे. आमचे शब्द सज्जनांना सुख-
वित्तील व ते स्तुति करितील आणि दुर्जनांच्या टाळक्यांत घाब बसल्यामुळे ते आमची कुटी खातील, पण ' मज हेंहि नाही तेंही नाही । वेगळा दोहीपासूनी ' तात्पर्य—

पर्जन्यें पडावें आपुल्या स्वभावे । आपुलाल्या दैवें पिके भूमी ॥

३ सर्वांना सारखा बोध करणें ह्मणजे प्रत्येकास एकच उप-
देश करणें नव्हे, हग्निजनाचा उपदेश सर्वास एक आहे, याकी—' अधिकार तैसा करूं उपदेश ' ह्या न्यायानें

ज्याला जें ओझें उचलेंवेल तेंच त्याच्या डोक्यावर ठेवूं. मुंगीच्या पाठीवर हत्तीचें पालाण कोणी ठेवीत नाहीं. पारध्यापार्शी फांसे (पाश), वागुरा (जाळी) व कुन्हाडा हीं सर्व असतात, पण तीं तारतम्यानें उपयोगांत आणावयाचीं असतात. खळांस, नष्टांस, कृपणांस, संसारिकांस, विरक्तांस, राजास, शूरास, पामरांस व ब्राह्मणादि जातींस त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें उपदेश करावयाचा असतो. शिवाय प्रत्येक जीवाचा अधिकार जो सिद्ध असेल त्याप्रमाणें त्यास उपदेश करावा लागतो. ' नेजा इशारती । तट्टा फोकावरी घेती ' म्ह० घोडा उमदा व जातिवंत असेल तर तो इशारतीनें चालतो, सामान्य तट्टांना सारखे फोक मारीत सुटले तरी तीं पाय उचलीत नाहींत ! धर्मनीतिव्यवहाराचा कांहीं उपदेश सार्ववर्णिक असतो, तो सर्वांनींच सर्वकाळीं घ्यावयाचा असतो. कोणता उपदेश कोणाला लागू पडतो हें ज्याचें त्यानेंच ठरवायें ! असो. तुकोबांनीं कोणता अभाग कोणाला उद्देशून कोणत्या प्रसंगीं सांगितला हें समजण्यास आज कांहींच मार्ग नाहीं, तथापि तुकोबांच्या श्रोत्यांत सामान्यतः ज्या प्रकारचे लोक होते त्याच प्रकारचे विविध लोक आजही आहेत व सर्व काळीं असणारच. ज्यानें त्यानें आपला अधिकार ओळखून बोध घ्यावा, संत ह सद्द्वैत्यांसारखे आहेत, त्यांजजवळ सर्व रोगांवरचीं औषधे व मात्रा असतात. ज्यानें त्यानें आपल्या रोगाच्या व प्रकृतीच्या मानानें लागेल तें औषध घ्यावें, पथ्य पाळावें व निरोगी होऊन जावें. संत भवरोगी दुरुस्त करितात. वेद्य तरा अर्थाचे भुकेले असतात, पण संत परोपकारी व निष्कामभक्त असल्यामुळे त्यांचा यांत कोणताही स्वार्थ साधायचा नसतो, उलट तेच चतुर्विध पुरुषार्थांचें दान करावयास निघालेले असतात. तुकोबांच्या उपदेशपद्धतींत अगदीं सौम्य उपायांपासून तों ' तुका म्हणें लासूं फांसं देऊं डाग ' येथपर्यंत सर्व प्रकार भरले आहेत. त्यांच्या

अभंगरूप आरशांत ज्यानें त्यानें आपले तोंड पाहून आपला रोग ठरवावा, औषध घ्यावे, पथ्य सांभाळावे व आरोग्याचें अमृतपान करावे. वैदिक ब्राह्मणाला व स्वराज्यस्थापनेच्या महत्कार्यांत गुंतलेल्या शिवराजाला, सिद्धाला व पामराला, जातिवंत भक्ताला व दांभिकाला, भल्याला व कुण्याला, शूराला व भ्याडाला, सर्वांना त्यांत उपदेश आहे. निवृत्तिमार्गीयांना व प्रवृत्तिमार्गीयांना सर्वांना तुकोबांनीं बोध केला आहे, ह्य० विवेकाचे मुख्य सिद्धांत सांगितले आहेत. संत व तत्त्वेवचे तपशील सांगत नाहीत, तो मनुष्याला व्यवहाराने व दुसऱ्याचें पाहून समजत असतो, ते मुख्य सिद्धांत तेवढे सांगतात. संतांचें मुख्य कार्य जीवांना मायेच्या निद्रेतून जागे करायचें असतें. ते उत्कृष्ट जागले असतात. संत जीवांना जागवितात, त्यांची मोहनिद्रा उडवितात, धर्माचें रहस्य सांगून उद्धाराचा मार्ग दाखवितात, भक्तिज्ञानवैराग्याचा बोध करून त्यांची देहबुद्धि उडवितात, त्यांचें जीवपणाचें दारिद्र्य घालवून त्यांना स्वात्मपदीं अढळ बसवितात, जीवांना अभयदान देतात आणि आपल्या पुण्यचारित्र्यानें व उज्ज्वल प्रबोधशक्तीनें संत जीवांचें रंकपण काढून टाकून त्यांना स्वानंदसाम्राज्यपटावर आरूढ करतात. संतांचे उपकार मायघापाहूनही अधिक आहेत. सर्व लहानमोठे ओहोळ आपल्या नामरूपांसगट समुद्रांत नाहीसे होतात त्याप्रमाणें संतांच्या बोधमहार्णवांत त्रिभुवनींचीं सुखदुःखें गडप होऊन जातात. असो. अशा विश्वोद्धारक महाविभूर्तीपैकींच तुकोबाराय अग्रगण्य असल्यामुळें त्यांच्या उपदेशाच्या मेघवृष्टीखालीं आपण सर्वजण नम्र होऊन त्या अमृतासरी मस्तकांवर घेऊन आराम पावूं.

४ हरिभक्तीचा सर्वास उपदेश एकच आहे:—

उघडी उघडी डोळे । तरि कां अद्यापी न कळे ।

काय मातेचिये खोळे । दगड आला पोटासी ॥१॥

मनुष्यदेहा ऐसा निध । साधेल तो साधी विध ।
करूनि प्रबोध । संत पार उतरती ॥ २ ॥

* * * *

बहुतां जन्माभंतीं । जोडी लाधली हे हातीं ॥ १ ॥
मनुष्यदेहा ऐसा ठाव । धरीं पांडुरंगीं भाव ॥ २ ॥

* * * *

आईकरे जना । तुझ्या स्वहिताच्या खुणा ।
पंढरीचा राणा । मनामार्जीं स्मरावा ॥ १ ॥
मग कैचे रे बंधन । वाचे गातां नारायण ।
भवसिंधु जो जाण । येचि तीरीं सरेल ॥ ध्रु० ॥
सकळ शाखांचें सार । हें वेदांचें गव्हर ।
पाहतां विचार । हाचि करिती पुराणे ॥ ३ ॥
ब्राह्मण क्षेत्री वैश्य शूद्र । चांडाळाही अधिकार ।
बालें नारी नर । आदी करूनि वेश्याही ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे अनुभवे । आहीं पाडियेलें ठावे ।
आणिकही दैवे । सुख घेती भाविके ॥ ५ ॥

मनांत आणालतें प्राप्त होईल. अभ्यासाला असाध्य काय आहे ?

असाध्य तें साध्य करितां सायास । कारण अभ्यास तुका झणे
हरिला शरण जा, त्याचे व्हा, त्याच्या गुणानुवादांत मग व्हा,
संसाराचा बागूल पळवून लावा. ' येचि देही येचि डोळां । भोगीं
मुक्तीचा सोहळा. ' हरिनामसंकीर्तनानें भवसिंधु येथेंच आटून
जातो, हें आही आपल्या अनुभवानें सांगतो. हरीचें सुख घेणारे
आणिक भाविक आहेत तेही हेंच सांगतील. वेदशास्त्रपुराणांचें
हेंच सार आहे. नामस्मरणाचा सर्वांना अधिकार आहे. हरिभजनाचें
माझे सुख तुम्ही पाहतांना ?

न कळे दिवसराती । अखंड लागलीसे ज्योती ।
आनंदलहरीची गती । वर्णू किती तया सुखा ? ।

हरिप्रसादाने सर्व दुःखांची हानी होते:—

हेंचि भवरोगाचें औषध । जन्म जरा तुटे व्याध ।
आणिक कांहीं नव्हे बाध । करील वध षड्वर्गा ॥ १ ॥
सांवळें रूप ल्यावें डोळा । सा चौ अठरांचा गोळा
पदर लागों नेदी खळां । नाममंत्रमाळा विष्णुसहस्र २

हें जन्ममृत्युभय, आधिऱ्याधिभय, षड्रिपूंचें भय सर्व प्रकारचीं भयें
दूर करून अभय देणारें औषध आहे. सहा शास्त्रें, चार वेद व
अठरा पुराणें यांचें सारसर्वस्व असें हें पांडुरंगाचें श्यामरूप डो-
ळ्यांत सांठवून ध्य व मुखांनै विष्णुसहस्रनामाचे पाठ चालू द्या.

नये निघों आपुलिया घरा । बाहेर लागों नेदी वारा ।
बहु बोलणें तें सारा । संग दुसरा वर्जावा ॥ ३ ॥

स्वस्वरूपाच्या घरांतून बाहेर पडूं नका, आत्मचित्तन विसरूं
नका, देहबुद्धीचा वारा अंगावर घेऊं नका; वायफळ बोलायचें
सोडून द्या व अनात्म्याचा संग करूं नका. प्रपंचाचें दहीं घसळून
त्यांतील सारभूत हरि तेवढा ध्या.

न्हाये अनुतापें पांघरी दिशा । स्वेद निघों दे अवघी आशा ।

होसिल आधीं होतासि तैसा । तुका ह्मणे दशा भोगी वैराग्य ५

अनुतापाचें स्नान करून अंगांतला आशेचा सारा घाम निघून
जाईपर्यंत दिशारूपी वस्त्र पांघरून घे ह्मणजे भवरोग पार जाऊन पहि-
ल्यासारखा—मूळचा सच्चिदानंजरूप आहेस तसा होशील. ह्यानं-
तर संसारांत असलास काय आणि नसलास काय तूं मुक्तपणाचा
सुखसोहळाच भोगशील—मात्र वैराग्यदशा क्षणभरही सोडूं नकोस!
'नारायणाला शरण जाऊन प्रत्यहीं आळवीत जा ह्म० ' तो या
दाखवील वाटा. ' अनुतापपूर्वक देवाला ह्मण:—

मी तंव अनाथ अपराधी । कर्महीन मतिमंदबुद्धी ।

तुज मी नाहीं आठविलें कधीं । वाचे कृपानिधी मायबापा २

नाहीं ऐकिलें गाइलें गीत । धरिली लाज सांडिलें हित ।
 नावडे पुराणा वैलले संत ॥ केली बहुत परनिंदा ॥ २ ॥
 नाहीं केला करविला परउपकार । नाहीं दया आली पीडितां फार
 करूं नये तो केला व्यापार । वाहिला भार कुटुंबाचा ॥ ३ ॥
 नाहीं केलें तीर्थांचें भ्रमण । पाळिला पिंड करचरण ।
 नाहीं संतसेवा घडलें दान । पूजावलोकन मूर्तींचें ॥ ४ ॥
 असंगसर्गे घडले अन्याय । बहुत अधर्म उपाय ।
 न कळे हित करावें तें काय । नये बोलूं आठवूं तें ॥ ५ ॥
 आपआपणां घातकर । झालों शत्रु मी दावेदार ।
 नूं तव कृपेचा सागर । उतरीं पार तुका ह्यणे ॥ ६ ॥

आपल्या सर्व दुष्कृतांचा, अपराधांचा सद्गदित कंठानें पश्चात्ताप-
 पूर्वक देवापुढें पाढा वाचावा, त्याची करुणा भाकावी, त्याचें साह्य
 मागावें, त्याला शरणागत व्हावें, झालेले दोष पुन्हां न घडतील
 याविषयी सावध रहावें व त्यांतही देवाला आठवावें, गावें, ध्यावें
 ह्यणजे तो कृपेचा सागर उद्धरील. शुद्धचित्तानें देवाचे गुणानुवाद गावे,
 संतांच्या चरणां लागावें, दुसन्यांच्या गुणदोषांची उठाठेव करूं नये,
 अशीर कारणी लावावें—देवाचा प्रसाद जोडण्याचा हा मार्ग आहे.

....

भवसागर तरितां । कां रे करितसां चिंता ।
 पैल उभा दाता । कटीं कर ठेवूनियां ॥ १ ॥
 त्याचे पायीं घाला मिठी । मोल नेघे जगजेठी ।
 भावा एकासाठीं । खांदा वाहे आपुल्या ॥ २ ॥
 भक्तिमुक्तीची चिंता । नाहीं दैन्यदरिद्रता ।
 तुका ह्यणे दाता । पांडुरंग वोळलियां ॥ ४ ॥

५ 'आह्मी संसारी लोक, आह्मांला संसार सुटत नाहीं !' सुखा-
 नें संसार करा पण हरीला न विसरतां नीतिपथानें जाऊन करा—
 हरिस्मरणानेंच संसार सुखाचा होतो. 'देवधर्म सांदीं पडला सकळ

विषयीं गोधळ गाजतसे ' याला काय संसार म्हणतात ? हा पशूंचा संसार, माणसांचा नाही ! या संसारांत सुख नाही. 'सुख पाहतां जवापाडे । दुःख पर्वता एवढे ' हा संसाराचा सर्वांचा अनुभव आहे. आईबाप, स्त्रीपुत्र, स्नेहीसावती, धनवित्त, देशीचा राजा हे कोणी मृत्युपासून सोडवायला समर्थ आहेत काय याचा विचार करा. ' देह मृत्यूचें भातुकें । कळों आलें कवतुकें. '

(१) धन मेळवूनि कोटी । सर्वे न ये रे लंगोटी ॥ १ ॥

(२) चालिले सोबती । काय मानिली निश्चिती ॥ १ ॥

काय करिसी एकला । काल संनिध पातला ॥ २ ॥

कांहीं सावध तो बरवा । करीं आपुला काढावा ॥ ३ ॥

(३) देह जाईल जाईल । यासी काल वा खाईल ॥ १ ॥

अजुनि तरी होई जागा । तुका ह्मणे पुढे दगा ॥ ४ ॥

याचें स्मरण ठेवून अंत्यामीं सावध राहून संसार करा.

जोडोनीयां धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचारें वेंच करीं १

परउपकारी नेणे परनिद्रा । परस्त्रिया सदा बहिणीमाई ॥२॥

भूतदया गाई पशूंचें पालन । तान्हेल्या जीवन वनामाजी ३

याप्रमाणे वागाल तर गृहस्थाश्रम हाच परमार्थाला पांचविणारा होईल. बरें, असें वागणें कठिण आहे काय ?

परास्त्रिया नारी माउलीसमान । मानिलियां धन काय वेंचे ? १

परद्रव्याभिलाष, परनिद्रा नाही करावयाची असें ठरविलेंत तर ' काय तुमचें यास वेंचे सांगा ? ' बैसलिया जागीं रामराम ह्मणाय-चा अभ्यास ठेवलांत, संतवचनांवर विश्वास ठेवलांत, सत्यभाषणांचें व्रत पाळलेंत तर कोणती हानी होणार आहे ?

तुका ह्मणे देव जोडे याजसाठीं । आणिक ते आटी न लगे कांहीं ६

संसार करितांना एकमात्र विसरूं नकोसः—

नव्हे तुझा हा परिवार । द्रव्य दारा क्षणभंगूर ॥ ३ ॥

अंतकाळींचा सोडरा । तुका ह्मणे विठो धरा ॥ ४ ॥

तुकोबांचा मुख्य उपदेश हा आहे. 'मुख्य उपासना सगुणभक्ती' संबधानें मार्गें (पृ. ३९७) विस्तृत विवेचन झालेंच आहे. वस्तुतः तुकोबांचे सारे अभंग हीच मेघवृष्टि आहे, ह्या अमृताच्या सरी अंगावर घेऊन कृतार्थ होण्याचा प्रत्येकानें मार्ग शोधावा. देव, संत आणि नाम-स्मरण 'देव भक्त आणि नाम'—याविषयी तुकोबांचे उपदेश आपण मार्ग अनेकवार ऐकले आहेत तेव्हां त्यांची पुनरुक्ति येथे न करितां सर्वसामान्य व्यवहारनीतिसंबधानें विविध प्रकारच्या लोकांना त्यांचे उपदेश कशा प्रकारचे आहेत हें आपण पाहूं.

६ निष्काम भक्तीचा डांगोरा पिश्यासाठीं तुकोबांचा अवतार व तो पिट्यांना भक्तिविरोधी लोकांचा व मतांचा त्यांना समाचार घ्यावा लागला इतकेंच काय पण भक्तिपंथांतलीं अनेक सोंगेंढोंगेंही त्यांना उखडून काढावीं लागलीं. भक्तपंथानें जातों म्हणणाऱ्यांतही केंक अभिमानी, विषयासक्त, अनाचारी, पोटपुजे, दांभिक लोक होत. त्यांना शुद्धभक्तीचा मार्ग दाखविणें जरूर झालें, व तो दाखवितांना त्यांच्यांतल्या दोषांचा त्यांनीं निषेध केला.

देवाचे ह्मणोनी देवीं अनादर । हें मोठें आश्चर्य वाटतसे ॥ १ ॥
 आतां येरां जनां म्हणावें तें काई । जया भार डोई संसाराचा ॥ २ ॥
 देवाचे भक्त ह्मणवितात; पण देवाचा आदर कसा ठेवावा, तेथें हात जोडून नम्रतेनें कसें वागावें, देवासमोर गळबल न करितां त्याची पूजाअर्चा व भजनपूजन शुद्धभावानें व लीनतेनें कसें करावें, उत्तम उत्तम वस्तु देवाला कशा वहव्या, देवापुढें जातांना तरी मनांतले मलिन विचार दूर करून अंतर्बाह्य शुचिभूत होऊन कसें जावें, या साध्या गोष्टीही यांना कळूं नयेत हें मोठें आश्चर्य आहे ! कीर्तन पुराणांत जेठा मारून गप्पासप्पा झोडणें, मोठ्यानें बोलणें, संतांच्या आदरांत कुचगाई करणें, तोंड रंगवून किंवा अशुचि स्थितीत देवासमोर जाणें, पूजनाला कुचक्या सुपाऱ्या ठेवणें,

हलके तांदूळ व वाशेरें तूप होमहवनाला आणणें, इ० असंख्य प्रकार जाणून नेणून लोक करीत असतात ! देव पाहिजे तर मग चित्त अशुद्ध कां ठेवतां ? अभिमान, ताठा, आळस, लज्जा, बुद्धी-चें चांचल्य, वर्तनाची सशेषता, मनाचें मालिन्य ही सर्व घाण देवाचे भक्त म्हणविरांनीं तरी दूर करायला नको काय ? केवळ बाह्य वेषानें कोणी भक्त होतो काय ?

जळालें तें घाह्य सोंग । अंतर व्यंग पडलियां ॥ १ ॥

चिरगुटें घालून पोट वाढविलें, गर्भारपणाचा बोभाट केला, लटके डोहळे दाखविले, पण ' दूध स्तनीं पोर पोटीं नाहीं ' तर या बाह्यात्काराचा उपयोग काय ? जनांत फजीती मात्र होते !

इंद्रियांसी नेम नाहीं । सुखीं नाम म्हणोनि काई ? ।

जेवी माशीसर्वें अन्न । सुख नेदी तें भोजन ॥

*

*

*

पिंड पोसावें हें अधमाचें ज्ञान । विलास मिष्टान्न करोनिया ॥ १ ॥
क्षणभंगुर हें जाय न कळतां । प्रास गिळों सत्ता नाहीं हातीं ॥ २ ॥
एवढाही विचार मनांत नसावा ? शुकजनकांसारखे अत्यंत विरक्त-पणानें वागले म्हणूनच त्यांस थोर लाभ झाला नां ? सर्व संसारविष-यक आशा व वासना यांचा त्याग केल्याशिवाय देव मिळणार नाही. आशा ही समूळ खणोनी टाकावी । तेव्हांची गोसावी व्हावें तेणें नाही तरी सुखें असावें संसारीं । फजीती दूसरी करूं नये ॥ २ ॥
हरीशीं योग पाहिजे तर आशेचें आधीं शून्य करावें.

लोभावरी ठेवूनि हेत । करी असत्य न्यायनीत ।

त्याच्या पूर्वजां पतन । नरकीं किडे होती जाण ॥ २ ॥

*

*

*

*

अभिमानाचें तोंड काळें । बळें दावी अंधार ॥ १ ॥

लागलीसे पाठीं लाज । झालें काज नासाया ॥ २ ॥

दुंभ, आशा, तृष्णा, अभिमान, भजन करण्याची लाज इ० दोषांपासून देवाचे म्हणविणारे तरी दूर राहिले पाहिजेत ! मनापासून ज्यांना देव पाहिजे त्यांनी आपले प्रेम संभाळून रहावे, प्रतिष्ठेला विष्टे-सारखे मानावे, नस्त्या वादांत पडू नये, अहंकारी तार्किकांच्या संग-पासून दूर रहावे व कसल्याही ढोंग धतुन्याचे पोकळ फुगे उभारू नयेत.

सोंगे छंदे कांहीं । देव जोडे ऐसे नाही ॥ १ ॥

शुद्धभावाविण । जो जो केला तो तो शीण ॥ २ ॥

तुका ह्मणे कळे । परी होताती आंधळे ! ॥ ३ ॥

* * * *

बहुतां छंदांचे बहु असे जन । वाटों नये मन त्यांच्या संगे ॥ १ ॥
करावा जतन आपुला विश्वास । पाहों नये वास आणिकाची ॥ २ ॥

* * * *

राहे उभा वादावादीं । तरी फंदीं सांपडे ॥ १ ॥

तुका ह्मणे सर्वरसीं । मिळे त्यासी गीत ते ॥ २ ॥

देवभक्तांनै वादाच्या फंदांत पडूं नये, सर्वरसांत मिळून जावे व आपला हरिचरणीं विश्वास बळकट धरावा. कुचर दाणा अन्नाच्या परिपाकांत जसा मिळून जात नाही त्याप्रमाणे अविश्वासी नर भक्तांच्या मेळ्यांत समरसता पावत नाही !

करावी ते पूजा मनैचि उत्तम । लौकिकाचें काम काय असे ? ॥ १ ॥

कळावे त्यासी कळे अंतरीचें । कारण ते साचें साचा अंगीं ॥ २ ॥

पूजा अवश्य करावी पण बाह्य दुंभ माजवूं नये. हरिप्रेम अंतरंगा-पासून असले पाहिजे.

भक्तीची ते जाती ऐसी । सर्वस्वासी मुक्तावे ॥

* * * *

नये नेत्रीं जळ । नाही अंतरीं कळवळ ॥ १ ॥

तों हे चावटीचे बोल । जग रंजवणे फोल ॥ धु० ॥

न फळे उत्तर । नाहीं स्वामी जों सादर ॥ २ ॥

तुका ह्यणे भेटी । जंव नाहीं दृष्टादृष्टी ॥ ३ ॥

नेत्रीं प्रेमाश्रु वाहत नाहींत, भंतरीं कळवळा नाहीं, परमात्मा सन्मुख झाला नाहीं, तोंवर त्याच्या गोष्टी दुसऱ्याला सांगणें व्यर्थ आहे. हे चावटीचे बोल क्षणभर जनरंजन करितील, पण स्वामी सादर झाला नाहीं तोंवर यांचा कांहीं उपयोग नाही. ' अनुभव येथें पाहिजे साचार. ' अहंता गळाली पाहिजे, भावावीण पाठां तर वांझें आहे, म्हणून हरिचरणीं निष्ठावंत भाव घरा.

सेवकासी आज्ञा स्वामीची प्रमाण । जोंवरी हा प्राण जाय त्याच्या अशी देवधर्मगुरूंची आज्ञा निष्ठेनें पळून खरोखर देवाचे व्हा. ज्ञानजड व तार्किक यांपेक्षां अडाणी पण भाविक माणसें पक्क-रलीं । ' एक परी वरें वेडें । तार्किक कुडें जळों तें. '

तुकोबांच्या कीर्तनाला व दर्शनाला येणाऱ्या लोकांत बहुतेक भरणा संसारिकांचाच असे यांत नवल नाहीं. तुकोबांनीं प्रपंचाची होळी केली, नाथांचा संसार अनुकूल भाऱ्येच्या संगतींत सुखाचा झाला, व समर्थ प्रपंचांत पडलेच नाहींत. हे तीनही महात्मे विरक्त होते. तिघेही अंतस्त्यागी होते, बाह्यसंगाचा विचार केव्हांही गौण आहे. पण बहुजनसमाज यांच्या कोटीचा कोठून असणार ? बायकापोरें, घरदार, उद्योगधंदे यांत गुरफटलेले शेकडा शंभर लोक, अपवाद विरळ ! तेव्हां या महात्म्यांनीं जग आहे असें घेऊन त्यांना उपदेश करावा यांत नवल नाहीं. संसार सुखानें करा पण देवाला विसरूं करा, हरि हरि ह्यणा व सदाचारानें रहा, वेदशास्त्रपुराणोक्त धर्मप्रमाणें चाला, यापेक्षां त्यांना सामान्य उपदेश काय करितां येणार ? देवासाठीं सर्वस्वाला आंचवण्याची तयारी पूर्वपुण्याशिवाय होत नसते. आतां तुकोबांनीं लोकांना परोपरीनें बोध कसा केला, कधीं आळवून व कधीं कठोर बोलून त्यांना सावध कसें केले, खळांवरून

उखडलेली समाजाची गाडी धर्मनीतीच्या मार्गाला कशी लावली, त्यांची सदोष आचरणे त्यांनी सुधरावे ह्मणून निर्भांडपणें त्यांच्या पुढें कशीं मांडलीं व वेळोवेळीं देव, धर्म व संत यांविषयीं त्यांच्या चित्तांत प्रेम उत्पन्न करण्याची कशी शर्थ केली हें आपण पाहूं.

आलियां संसारा उठा वेग करा । शरण जा उदारा पांडुरंगा ॥१॥
 देह हें देवाचें धन कुबेराचें । तेथें मनुष्याचें काय आहे ॥ २ ॥
 देता देवविता नेता नेवविता । तेथें याची सत्ता काय आहे ॥ ३ ॥
 निमित्ताचा धनी केला असे प्राणी । माझे माझे ह्मणोनि व्यर्थ गेला
 तुका ह्मणे कांरे नाशिवंतासाठीं । देवासर्वे आटी पाडितोसी ॥५॥
 शाहणा असशील तर हें एकच वचन तुला पुरें आहे. चंचळचित्ताच्या मार्गे न जातां ' आवडीनें गाई सर्वकाळ.' नामापरतें जर्गी सुलभ साधन नाहीं या निश्चयाचा मेरु हो. सर्वांना हात जोडून हाच उपदेश आहे की ' आपुलालें चित्त शुद्ध करा.'

हित तें करावें देवाचें चिंतन । करूनियां मन शुद्ध भावें ॥१॥
 तुका ह्मणे हा तंव कृपेचा सागर । नामासाठीं पार पाववील ॥२॥
 कथापुराण ऐकतां याला झोप येते आणि खाटेवर पडतां हा संसाराची चिंता तळमळ करीत जागतो ! ' ऐसी गहन कर्मगती । काय तयासी रडती ? ' हेंच जागरण व चिंता हरीकडे कां लावीत नाहीस. काय तुला इंद्रियें नाहीत ? देवानें दिलीं आहेत ना ?

मुखीं वाणी कानीं कीर्ती । डोळे मूर्ती देखाया ॥ २ ॥

तुका ह्मणे जागा हिता । कांहीं आतां आपुल्या ॥ ४ ॥

* * * * *

संसाराचे धांवे वेठी । आवडी पोटीं केवढी ॥ १ ॥

हागें जातां दगड सांची । अंतरींही संकल्प ॥ धु० ॥

लाज तेवढी नारायणीं । वांकडी वाणी पोरपें ॥ २ ॥

तुका ह्मणे बेशरमा । श्रमांवरी पाडिभरू ॥ ३ ॥

अशा अत्यंतासक्त संसारिकाला तुकोबा उपदेशितात:—

हरीच्या जागरणा । कांरे जातां नये मना ॥ १ ॥
 कोठें पाहसील तुटी । आयुष्य वेंचे फुकासाठीं ॥ धु० ॥
 ज्याची तुज गुंती । ते तों मोकलित्ती अंतीं ॥ २ ॥
 तुका ह्यणे बरा । लाभ काय तो विचारा ॥ ३ ॥

*

परद्रव्य परनारीचा अभिलाष । तेथोनियां न्हास सर्व भाव्या ॥१॥
 स्त्रिया धन बहु खोटे । नागवले मोठे मोठे ॥
 ह्यणोनि हे सांडा दोनी । सुख पावाल निदानीं ॥

हा उपदेश तुकोबांनीं बहुत ठिकाणीं केला आहे. स्वस्त्रीच्या छंदाने नाचून लंपट स्त्रैण होऊं नये व परस्त्रीचा विटाळ धरावा—ह्यणजे संसार उदासीनतेनें करून सर्व लक्ष परमार्थाकडे लावतां येतें. संसारांतही कार्याकारण विधिपालनापुरता स्त्रीसंबंध जो ठेवील त्याच्याच हातून कांहीं पुरुषार्थ होईल. 'स्त्री राखावी जैसी दासी' असें तुकोबांनीं एके ठिकाणीं याच अर्थाने ह्मटले आहे. भागवतांतही स्त्री आणि स्त्रैण यांचा संग हानिकर आहे ह्यणून सांगितले आहे.

विधीनें सेवन । विषयत्यागातें समान ॥

विषयीपणा पुरुषांच्या व स्त्रियांच्या उभयतांच्या हितास मारक आहे.

*

*

*

*

अहिंसेवर तर भागवतधर्माचा मोठा भर आहे. वारकन्यांत कोणी मांसाहारी मिळायचाच नाही, असल्यास तो लबाड चोरटा समजावा. भूर्ती भगवंत पहा ही तर संतांची मुख्य शिकवण आहे. 'भूतमात्रीं हरीवीण । न पाहेचि दूजेपण' ही पायरी पौंचली पाहिजे तर हिंसा सुतरां त्याज्य समजली पाहिजे. 'धिक् तो दुर्जन नाही मूतदया' हा अभंग पहा. सर्व जीव आपल्या प्राणासारखे जो मानीत नाही त्या चांडाळाला काय ह्यणावें ?

तुका ह्यणे सुखें कांपीतसे गळे । आपुलिया वेळे रडवसे ॥ ४ ॥

सैदच्या दैवतांपुढे नवस फेडण्यानिमित्त अगर पोटासाठीं—

आणिकांच्या कापिती माना । निष्ठुरपणा पार नाहीं ॥ १ ॥

करिती बेटे उसनवारी । यमपुरी भोगावया ॥ २ ॥

जीवें जीव नेणे पापी सारिखाची । नळीं दुजियाची कापूं वैसे ॥

आत्मा नारायण सर्वाघटीं आहे । पशूंमध्ये काय कळों नये ? ॥

देखत हा जीव हुंबरे वरडत । निष्ठुराचे हात वाहती कैसे ? ॥ ३ ॥

अशा चांडाळाला आपण पुढील जन्मासाठीं एक वैरी करून ठेवीत
आहोंत हें देखील कळत नाहीं !

मांस खातां हौस करी । जोडुनि वैरी ठेविला ॥ १ ॥

पुढिलासाठीं पाजवी सुरी । आपुली चोरी अंगुळी ॥ २ ॥

तुका ह्मणे फुटती हाडे । आपुल्या नाडे रडतील ॥ ३ ॥

* * * *

कन्या, गाय आणि हरिकथा यांचा विक्रय करून नरकाला जवळ
करणारे जे अधम आहेत त्यांचा तुकोबांनी धिक्कार केला आहे.
'गायित्री विक्रोनी पोट जे जाळिती, कन्येचा जे नर करिती
विकरा, व नाम गाऊनियां द्रव्य जे मागती'—ते जाती अधोरा नर-
रूपाता व आह्मांसी संगती नलगे त्यांची ! त्यांना तुकोबांनीं सुणें
ह्म. कुत्रें ह्मटलें आहे, चांडाळ ह्मटलें आहे. 'साळंकृत कन्यादान ।
पृथ्वीदानाच्या समान' हें आपलें शास्त्र सांगत असतांना जे कन्येचा
विकरा करितात, गाईचें पाळण हा आपला धर्म असतांना जे तिच्या
विक्रीवर पोट जाळतात, हरिकथामाउलीचा व नामामृताचा जे विक्रय
करितात ते अधमाधम होत.

* * * *

स्त्रीवर्गाला तुकोबांचा सामान्य बोध एवढाच असे कीं
त्यांनीं पतिव्रता धर्मानें चालावें; शील संभाळावें; धर्मकार्यांत
पतीला अनुकूल वागावें; सडासंमार्जन, तुळशीची व गाईची
पूजा, पाहुण्यांचें आगत्य, ब्राह्मणांचा सत्कार, कीर्तनश्रवण हे सर्व
करून घर स्वच्छ व शांत ठेवावें; हरिभजनानें आपला गळा उगवून
ध्यावा व मुलाबाळांना हरिभजनानें वळण लावावें. 'जातीची

शिंदळी ' या अभंगांत ' तुका हणें अस्सल जाती । जातीसाठीं खाती माती ' असा चरण आहे, ह० कुलवती स्त्री आपली शुद्धता राखण्यासाठीं मरून जाईल पण भ्रष्टपणा करणार नाही !

स्त्री शांत समाधानी असावी हें सांगतांना कोपिष्ठ स्त्रीचें ते वर्णन करितात:—

जळो तिचें तोंड । ऐसी कां ते व्याली रांड ॥ १ ॥

सदां भोंवयांसी गांठी । क्रोध धडधडीत पोटीं ॥ ध्रु० ॥

फोडिली गोवरी । ऐसी दिसे तोंडावरी ॥ २ ॥

तुका म्हणे नाही । चित्ता समाधान कांहीं ॥ ३ ॥

' पतिव्रते जैसा भ्रतार प्रमाण ' या दृष्टांतद्वारे सतीचें मुख्य व्रत पतिव्रत्य हेंच सांगितलें आहे. तुकोबांनीं स्वस्त्रिस जो पूर्ण बोध केला आहे त्याचा विचार पुढें होईलच, पण—

सडासंमार्जन तुळशीवृंदावन । अतीथिपूजन ब्राह्मणांचें ॥

वैष्णवांची दासी होई सर्वभावे । मुखीं नाम ध्यावे विठोबांचें ॥

आपुला तूं गळा घेई उगवोनी । चुकवी जाचणी गर्भवास । ।

किंचित हें सुख टाकी वो थुंकोनी । पावशील धणी परमानंद ॥

ही चारचरणी गळसरी सर्व स्त्रियांनीं तुकोबांचा प्रसाद म्हणून नित्य गळ्यांत घालावी !

बाइल्या नवरा, जारिणी स्त्री व गुर्वाज्ञाभंग करणारे कुपुत्र यांनाही तुकोबांनीं तुच्छ केलें आहे. ज्याची बाईल ' आपलीच करवी सेवा । पूजवी देवासारखें ' अशी वरचढ असेल व नव-
न्याला ' हातसोका कुतरा ' करीत असेल व हाही ' गाढव पशु ' बनून कामांध होऊन तिच्या भोंवतीं फेऱ्या घालीत असेल व तिच्या छंदानें जिवलगाना दूर करीत असेल तर तो आपल्या आयुष्याचा व्यर्थ नाश करून घेतो—

बाईले आधीन होय ज्याचें जिणें । तयाच्यो दर्शन पडिजे द्राड ॥
कासया ते जंत जिताति संसारों । माकडाच्या परी गारोड्याच्या ॥

बाईलेच्या मिष्ट भाषणाला भुलून कामी पुरुष आप्तेष्टांचा कसा
त्याग करितो हें त्यांनीं ३।४ अभंगांत विनोदी भाषेनें सांगितलें आहे!

एक लाडकी बायको आपल्या नवऱ्यास म्हणते, 'काय करूं
हो मला अन्न जात नाही. तीन सांजा मिळून सारे पायलीभर
गहू लागतात ! परवा तुम्हीं साखर आणलीत पण सात दिवसांत
अवधी दहा शेर खपली ! पोटाची व्यथा म्हणून दूध भात खाऊन
व तूपसाखर पथ्याला घेऊन मी कसे तरी दिवस काढते ! 'नीज नये
खाली घाली फुलें । जवळी न साहार्ती मुलें' पोरें सांभाळा म्ह० मला
जरा झोंप तरी येईल. कपाळशूळाची व्यथा म्हणून चंदनाची उटी
लावावी लागते ! तुझाला कशाला माझी माया असेल ? ' हाड
गळोनि आलें मांस ' अशी माझी दुर्दशा झाली आहे !

तुका म्हणे जिता गाढव केला । मेलियावरी नरका गेला ॥

कामी पुरुषाचे कान त्याची वरचढ बायको कस भरवते व एकत्र
नांदणाऱ्या घरांत फूट पाडते हें ' अतारासी भार्या बोलें गुजगोष्टी ।
मज ऐसी कष्टी नाही कोणी ' या अभंगांत पहा. तुमची आई,
जावा, दीर, दुष्टवृत्ति नणदुली, साऱ्यांनीं कसा माझा छळवाद
मांडला आहे, ' नांदो कोण्याखालीं आतां ' हें तरी सांगा !

ठाकतें ठमकतें जीव मुठी धरोनी । परी तुम्ही अजुनी न घरा लाज्जा ॥
वेगळे निघतां संसार करीन । नाही तरी प्राण देतें आतां ॥ ९ ॥

लाडकी बायको इतकी निकराला आल्यावर तो कामाचा
अंकित असा मूढ बाईच्या नवरा म्हणतो ' तू दुश्चित होऊं नकोस,
तुझ्यासाठीं मी मायबाप बंधु बहीण यांचा उधां त्याग करतो पहा' :-
वेगळे निघतां घडीन दोर चुडा । तूं तंव माझा जोडा जन्माचा कीं ॥५॥

तुला तार्हित, सांकळी, गळांची दुल्लडी, बाजुबंद सर्व करितों.

तुका म्हणे केला रांडेने गाढव ॥ मनासर्वे धांव घेतलीसे ॥ ९ ॥

बाइल्या पुरुषाचे जिणे व्यर्थ होय. त्याला 'परलोक मान नाही दोन्ही' ह्य० प्रपंचांत किंवा परमार्थांत त्याच्या हातून कांहींच पुरुषार्थ होणार नाही. हिंदुसमाज प्राचीनकालापासून अविभक्त कुटुंबपद्धतीला मान देणारा आहे. आईबाप, बहीणभाऊ, दीरजावा, नणदा, पहीपाहुणे, अतिथि यांनीं घर गोकुळासारखे गजबजलेले असणे हे आपण संसारांतिल मोठे भाग्य मानतो. घरांतला एक पुरुष बाइल्या निघाला कीं तो घराण्याची इभ्रत, डौल, बस घालवितो, परंपरा मोडतो, वडिलांची रीत नष्ट होते, कुळधर्म कुळपरंपरेला धक्का बसतो व हे अनिष्ट आहे ह्मणून तुकोबांसारखे समाजनायक बाइलेपणाचा धिक्कार करितात हे योग्यच आहे. 'मिथ्या विव्ही'चा तुटपुंजा संसार बहुधा धर्महीन होतो.

बाइल सवासीण आई । आपण पितरांचे ठायीं ॥ १ ॥

थोर वेंच झाला नष्टा । अवघ्या अपसव्य चेष्टा ॥ २ ॥

लाडकीला श्रम होतील ह्मणून देवधर्म, श्राद्धपक्ष सर्वांना काट देऊन हा लंड बनतो. पक्ष आला कीं बायको आईच्या ठिकाणी व हा पितरांच्या ठिकाणी होऊन दोघे यथेच्छ मिष्टान्नावर ताव मारतात व कांहीं करीत नाही ! या नष्टाचा खर्च होतो ! श्राद्धपक्षांतच आपण अपसव्य करितो, पण याच्या सर्वच चेष्टा अपसव्य, डाव्या, धर्महीन, त्याज्य चालत असतात. देवलंड, धर्मलंड, संतनिंदक अशांचा तुकोबांनीं धिक्कार केला आहे !

*

*

*

*

पर्वकाळीं भटजोशी घरीं आला तर त्याला विन्मुख जाऊं देणें, एकादशीस यथेच्छ जेवणें, ब्राह्मणाला खांडही न देतां राजद्वारीं मात्र नटून जाणें, कीर्तन डावलून सोंगट्या खेळणें किंवा नटांचे खेळ व नाच पहाणें, संतांची हेळणा—निंदा करणें व भेटतां कुचरपणानें अंग चोरणें, गाईची सेवा न करितां घोड्याची चाकरी

करणे, दारी तुळशीवृंदावन न ठेवणे, देवाची पूजा व अतिथि-सत्कार न करतां पोटभर जेवणे, दाराशीं भिकारी ओरडत असतां त्वाला गोळाभर अन्न न देणे, कन्याविक्रय करणे, बाइर्लाला कथेस जाण्यास प्रतिबंध करणे इ० अनेक धर्मलंडपणाच्या कृत्यांचा तुकोबांनीं अत्यंत कडक शब्दांनीं निषेध केला आहे. पतित, दुराचारी, दांभिक कोठेही आढळला कीं त्याला ठोकायला तुकोबांनीं कमी केले नाही, ब्राह्मणांतही जे दुराचार, ढोंग, लबाड्या, दुष्टपणाचे प्रकार त्यांना आढळले त्यांवरही त्यांनीं यथान्याय कोरडे ओढले आहेत, व त्याबद्दल कोणाही सद्ब्राह्मणाला विलकूल विषाद वाटत नाही, व वाटेल तर तो ब्राह्मणच नव्हे. दोष कोणाचेही असले तरी ते निश्च होत. ' उत्तम कुळीं जन्म क्रिया अमंगळ ' अशा खिस्तीचा व्यापार करणाऱ्या ब्राह्मणांचा, अंत्यजांच्या घरीं जाऊन त्यांची खिचडी मागून खाणाऱ्या व त्यांशीं देणे घेणे करितांना त्यांचा थुंका तोंडावर घेणाऱ्या आणि गलिच्छ शिव्या देणाऱ्या, स्वाचारविन्मुख ब्राह्मणांचा त्यांनीं सडकून समाचार घेतला आहे. तुकोबांनीं जे प्रहार केले आहेत ते दुर्गुणांवर आहेत, जातीवर नव्हेत हें विसरून घ्या. ब्राह्मणांविषयीं तुकोबांचा आदर होता हें त्यांच्या शेंकडो उद्दारांवरून स्पष्ट दाखवितां येईल. धर्मकर्मांत ते ब्राह्मणांना अग्रपूजेचाच मान देत व सर्व जातींनीं ब्राह्मणांचें धर्मगुरुत्व सांभाळावें असा त्यांचा उपदेश आहे, हें कोणाही ' सत्य ' शोधकास सहज कळून येणार आहे. जाति देवानें केल्या आहेत व सर्व जाति नारायणाच्याच आहेत असें त्यांनीं ह्मटले आहे. ' द्विजानमस्कारितां मनीं नाही भाव ' आणि परधर्मीयांशीं मात्र वागतांना ' तुर्काचे दासीचा लेक जैसा ' अशाप्रकारे त्यांनीं ब्राह्मणविरोधी व ब्राह्मणविद्वेषी जनांचा धिक्कार केला आहे.

७ संसारी जीवांना ' हरीला भजा व सदाचारानें रहा ' असा

बोध करितांना तुकोबांनीं हरिभजनाचें मिष करून दुराचार पिक-
वणाऱ्या दांभिकांचा दंभस्फोट अगदी निर्भीडपणानें केला आहे,
सरळ मार्ग सांगतांना कंटकांना दूर करावें लागतें, आणि असे
कंटक केवळ संसारी जीवापेक्षां परमार्थाचें सोंग पांघरणाऱ्या व
कोणत्या तरी मिषानें उपदेशक व गुरु म्हणून पुढें येणाऱ्या लोकां-
तच अधिक सांपडतात ! देवऋषी, भगत, जोगी, मौनी, मानभाव,
शाक्त, नाथपंथी, बैरागी, गोसावी, अतित्यायी, साधक, भिक्षाव्य-
वसायी, वितंडवादी वगैरे बहुरूपी बहिरंगी लोकांना त्यांनीं खूप
झोडलें आहे. या नानाविध पंथांत जीं ढोंगेंसोंगें बोकळलीं होतीं,
फसवेगिरी माजली होती, त्या सर्वांवर तुकोबांनीं स्पष्ट कोंरडे ओ-
ढले आहेत. त्यांना ' सोंगें छंदें काहीं । देव जोडे ऐसें नाहीं '
असें सांगून, 'तुका ह्मणे ऐसे मायेचे मइंद । त्यांपाशीं गोविंद नाहीं
नाहीं' म्हणून या पोटभऱ्या 'संतांच्या' नादीं लागून फसून नका असें
त्यांनीं जनतेस वारंवार बजावले आहे. हे लोक तर असोतच, पण
अब्रूदार व समाजांत बऱ्याच मान्य असलेल्या कीर्तनकार, पुराणिक,
गुरु, कवि, विद्वान्, संत या वर्गांतही जो जो खोटेपणा त्यांना आ-
ढळला तो तो त्यांनीं चव्हाट्यावर आणला आहे ! या उपदेशक
वर्गाचा समाजाला उपयोग आहे, जरूरी आहे ह्मणून त्यांविषयीं
लोकांचा पूज्यभाव असतो; पण म्हणून तर यांनीं अगदीं निर्मळ
व निर्दोष राहिलें पाहिजे. पण ही जाणीव, कळकळ व सत्यनिष्ठा
फार थोड्या लोकांत असते. बहुधा यांत बाजारीच फार सांपडतात;
म्हणून तुकोबांनीं त्यांना सोंगाडेपणा टाकून द्या, हरिप्रेम जिव्हा-
ळ्याचें धरा, सदाचार सेडूं नका असा उपदेश केला आहे. आपण
थोडेसे मासले पाहूं. कीर्तनसंप्रदायाविषयीं तुकोबांची अत्यंत प्रीति,
ह्मणून कीर्तनांत कोणी ढोंगी हरिदास असूं नयेत असें त्यांना स्वा-
भाविक वाटे. पोटासाठीं कीर्तन करूं नये, कीर्तन हा धंदा करूं

नये, 'तुका ह्मणे द्रव्य देती घेती । तेही दोषे नरका जाती' असा तुकोबांचा कडक निर्बंध आहे. कीर्तनकार व पुराणिक हे समाजाचे गुरु आहेत, यांनीं निर्लोभ व निर्दम होऊन लोकांस हरिमक्ति व सदाचार शिकवला पाहिजे, बोलल्याप्रमाणें वागलें पाहिजे. हरिदास, पुराणिक, पांडित, शास्त्री, गुरुत्व मिरविणारे, संतपणानें वावरणारे, वेदज्ञ, कर्मठ, जपी, तपी, संन्यासी या सर्वास तुकोबांचें खडखडित सांगणें असे कीं "ढोंगधत्तुरे करून लोकांस लुबाडूं नका, इंद्रियांचा जय करून तीं आधीं स्वाधीन करून ध्या, तुह्मी स्वतः न्यायनीतीनें व रहणीनें चाला, बोलण्याप्रमाणें तरी चाला, पोटाभरी विद्या आणि परमार्थ यांचा काला करूं नका, स्वतःस फसवूं नका व लोकांस वंचूं नका, निष्काम भजनानें हरीला जोडा व मग निष्कामबुद्धीनेंच त्याचे मनांत व जनांत गुणानुवाद गा, ज्ञानाचा अधिक आव आणून दंभ माजवूं नका, सगुणभक्ती किंवा उपासना करा व ती सिद्ध झाल्याशिवाय अद्वैतज्ञानाच्या गोष्टी लोकांस सांगून ठकवूं नका, तुह्मी स्वतः तरा व जनांस तारा" हा उपदेश तुकोबांनीं कोठें सौम्य शब्दांनीं व कोठें कठोर शब्दांनीं पण सर्वत्र अत्यंत कळकळीनें केला आहे.

आधारावांचुनी । काय सांगसी काहणी ॥ १ ॥

ठावा नाहीं पंढरिराव । तोंवरी अवघेंचि वाव ॥ धु० ॥

मानिताहे कोण । तुझे कोरडे ब्रह्मज्ञान ॥ २ ॥

*

*

*

*

अद्वैतीं ता नाहीं बोलाचें कारण । जाणिवेचा शीण करिसी वाया ॥
मासी तरी एक विठ्ठलचि गाई । नाहीं तरि ठायीं राहे उगा ॥ १ ॥

अद्वैत हा विषय सांगायचा नाही, स्वतः होऊन जायचा आहे. ग्रंथांचे आधार देऊन, पांडित्य मिरवून अद्वैत प्रतिपादन केले तरी त्याचा श्रोत्यावक्त्यांना कांहीं लाभ नाही. हरीचें नामस्मरण करावें,

देवाला भजावें यांत तूं मार्गाला तरी लागशील, उगीच वरच्या गोष्टी सांगून वाचा शिणवणें योग्य नाही.

रामकृष्ण नामें उच्चारीं सरळें । आठवी सांवळें रूप मनीं ।
शांति, क्षमा, दया हे अळंकार अंगावर घाला, नारायणाचें
भजन करा, कामादि षडुर्मी जिंका ह्यणजे अंगानें ब्रह्म व्हाल.
ब्रह्माच्या गोष्टी सांगून कोणी ब्रह्म होत नाही, लोखंडाचे चणे
खावे लागतात तेव्हांच ब्रह्मपदीं नाचायला मिळते !

तुका ह्यणे जैसी लांचासाठीं ग्वाही । देतील हे ठावी नाही वस्तु ॥

लांचासाठीं साक्ष देणाऱ्या लोभ्यांप्रमाणें सांगोवांगीचें ब्रह्मज्ञान
काय कामाचें ? आधारावांचून बोलण्यांत रसस्वार्थ नाही.

ब्रह्मज्ञानाची सरोभरी । पुढीला सांगे आपण न करी ॥ १ ॥

थू थू त्याच्या तोंडावरी । व्यर्थ शिणवी वैखरी ॥ २ ॥

लावी अनुसंधान । काहीं देईल ह्यणऊन ॥

अवघें पोटासाठीं ढोंग । तेथें कैचा पांडुरंग ॥

*

*

*

*

आपल्या मतीनें प्रसाद चिवडणारे व ' सोन्याशेजारीं तों ला-
खेची जतन ' या न्यायानें प्रासादिक कविवचनांच्या शालजोडीला
आपली ठिगळें लावणारे ' कवीश्वर '—

उष्ट्या पत्रावळी करूनियां गोळा । दाखविती कळा कवित्वाची ॥

अशा कवींना व त्यांच्या वाचकांना ' काय हातीं लागे भुसाचे
कांडणी ' असें तुकोबांनीं विचारावें ! त्यांनीं काकळुतीनें ह्यणावें—
सेव्यसेवकता न पडतां ठावी । तुका ह्यणे गोवी पावती हे ॥

उपासनेचा रंग यांन । ठाऊक नाही तोंवर हे शब्दचावटींत
असेच गुंतून रहायचे ! हरीचा प्रसाद जोडावा, स्वानुभवी सतांच्या
ग्रंथांत रमून आपली हृदयग्रंथि उकलावी हा प्रांजळ मार्ग सोडून
' कवि ' झणून हे लोक कां पुढें येतात कोण जाणे !

घरोघरीं झाले कवी । नेणे प्रसादाची चवी ॥ १ ॥

काढावे आइते । तेंची जोडावे सहितें ॥ २ ॥

तुकोबांच्या वेळीं सालोमालो ह्मणून एक चोरटे 'कवि' होते ! त्यांनीं तुकोबांच्या अभंगांतील त्यांचें नांव काढून आपलें नांव घा- लावें व ही माझी कविता ह्मणून लोकांस भासवावें ! तुकोबांनीं त्या चोरट्या ठक कवीचा ९ अभंगांत स्पष्ट निषेध केला आहे.

मोडुनी संतांचीं वचनें । करिती आपणां भूषणें ॥

तुका ह्मणे कवी । जगामध्यें रूढी दावी ॥

* * * * *

तरुण काय किंवा पोक्त काय पण विद्वानांकडे पहावें तर जो तो ताच्यानेच चालतो व साधुसंतांच्या टवाळ्या करण्यांत आपल्या विद्वत्तेची सार्थकता मानीत आहे !

विद्या अल्प परी गर्वशिरोमणी । मजहूनि ज्ञानी कोण आहे ॥ १ ॥
अंगी भरला ताठा कोणाचें मानीना । साधूची छळणा स्वयें करीर
तुका ह्मणे ऐसे मायेचे मंड । त्यांपाशीं गोविंद नाहीं नाहीं ॥३॥

पण हे मायेचे भेद मानाचे अभिलाषी असले तरी 'मान इच्छी तो अपमान पावे' या न्यायानें त्यांना मान तर मिळत नाहीच, पण अर्याविद्येच्या ताठ्यांत व तोऱ्यांत राहून व संतनिंदा करून हे अपमान पावतात. गुरुपणाचा धंदा करणारे पोटपोशे लबाड तुकोबांच्या वेळीं होतेच तुकोबांना भ्रष्टपणा अनाचार खपत नव्हताः—

गुरुमार्गामुळे भ्रष्ट सर्वकाळ । ह्मणती याती कूळ नाहीं ब्रह्मीं ॥१॥

पावित्राला ह्मणती नको हा कंटक । मानिती आत्मिक अनामिका नसता करुनि होम खाती एके ठायीं । ह्मणती पाप नाहीं मोक्ष येणें नाहीं शास्त्राधार पात्रापात्र नेणें । उपदेशून घेणें द्रव्य कांहीं ॥७॥

तुका ह्मणे ऐसे गुरुशिष्य पूर्ण । विठोबाची आण नरका जाती ॥८॥
दाटून उपदेश देती, रांडापोरातें गोविती, वर्षासन लाविती, निरूपणीं बोलती तैसी करणी न करिती, अशा भोंदू गुरूंचे व खोटा

संतपणा मिरवणाच्या दांभिकांचे तुकोवांनीं सडकून कान उप-
टले आहेत !

ऐसे पोटभरे संत । त्यां कैचा भगवंत ॥ १ ॥

परस्त्री, मद्यपान, असत्य, दंभमान यांच्या पाठीस लागून परमार्था-
चीं दुकानें मांडणारे पुरुष ' पुंस नाही पाय चारी । मनुष्य परी
कुतरीं तीं ! ' वेदांती, गुरु व संत म्हणविणाऱ्या लोकांत कित्येक
बोकड असतात व अद्वैताचा दुरुपयोग करून विषयवनांत ते पशू-
सारखेच चरतात !

विषयीं अद्वय । त्यांसीं आम्हां सिवों नये ॥ १ ॥

देव तेथूनी निराळा । असे निष्कम वेगळा ॥ २ ॥

वासनेची बुधी । तेथे कैची ब्रह्मस्थिती ? ॥ ३ ॥

जर्गीं कीर्तीं व्हावी । ह्मणोनि जालासी गोसावी ॥ १ ॥

बहुत केलें पाठांतर । वर्म राहिलेसें दूर ॥ २ ॥

चित्तीं नाहीं अनुताप । लटकें भगवें स्वरूप ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सिदळीच्या । व्यर्थ श्रमविली वाचा ॥ ४ ॥

विद्वानांत नाना मते, नाना तर्क, नाना पंथ असतात, पण अनुता-
पयुक्त होऊन भगवंताच्या कांसेला लागणारे विरळा !

शिकल्या घोलाचे सांगतील वाद । अनुभव भेद नाहीं कोणा ॥ १ ॥

पांडित हे अर्थ करितील कथा । न मिळती अर्थां निजसुखा ॥ २ ॥

उदंड शाहणे होत तर्कवंत । परि या नेणवे अंत विठावा ॥ १ ॥

उदंड अक्षरां करोत भरोवरी । परि ते नेणवे थोरी विठोवाची ॥ २ ॥

नाना मतांतरे शब्दाची व्युत्पत्ती । पाठांतरे होती वाचाळ ते ॥ १ ॥

माझ्या विठोवाचे वर्म आहे दुरी । कैची तेथे उरी देहभावा ? ॥ २ ॥

यज्ञ याग जपतप अनुष्ठान । राहे ध्येय ध्यान ऐलीकडे ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे हांय उपरति चित्ता । अंगीं सप्रेमता येणें लागे ॥ ४ ॥

नुसते शाब्दिक ज्ञान, अहंकारी ज्ञान, देहबुद्धि कायम ठेवणारें ज्ञान प्रेतावरच्या अलंकारासारखें व्यर्थ होय ! वेदवाणी शोधा, त्याची वांजट बोलणीं सारून सार ग्रहण करा, वेदी सांगितलें तें करा, शास्त्रार्थ पहा पण त्यांचें वर्म समजून घ्या, चित्ताला उपरति होऊं द्या, जाणिवेचें मूळ खंडून काढा आणि सप्रेमभरित होऊन माझ्या पांडुरंगाला भजा हेंच त्यांचें पंडितांना सांगणें असे. 'जेविलियावीण शून्य ते शृंगार' तशीं हरिप्रेमावांचून सर्व ज्ञानें वांजट होत. 'ज्या कारणें वेदश्रुति हीं पुराणें'—त्या नारायणाला जाणाल, भजाल तर तें ज्ञान सार्थकीं लागलेसें होईल; नाही तर अंगावर कोड फुटलेल्या माणसाप्रमाणें हा अहंकारी विद्वान् सर्वांना चिळसवाणा त्याज्यच वाटेल ! पंडित होऊन पोटासाठीं नरस्तुति करणें व वाग्वादांत वाणी खर्चणें हें बरें नाही असें तुकोबा नम्रतेनें त्यांस सांगतातः—

एका पंडितजन । तुमचें वंदितों चरण ॥ १ ॥

नका करूं नरस्तुती । माझी परिसा हे विनंती ॥ ध्र० ॥

अन्न आच्छादन । हें तों प्रारब्धा आधीन ॥ २ ॥

तुका ह्मणे वाणी । सुखें वेंचा नारायणीं ॥ ३ ॥

तुकोबासारखे हरिमय झालेले सत्पुरुष आणि त्यांनीं दुर्जन व दांभिक यांजवर कठोर वाग्वाण सोडावे हें कोणांस चमत्कारिक वाटेल, पण यास तुकोबांनीं उत्तरही दिलें आहे; 'भूतीं भगवंत हा तों जाणतों संकेत' पण वाट चुकून आडरानांत चाललेल्यांना त्यांचे दोष दाखवूनही त्यांच्या हितार्थ भी सावध करित असतो. 'निंदावें हें जग । ऐसा आला खरा भाग' पण काय करावें ? 'दुसऱ्याच्या मतां । झालें मिळेनासे चित्ता !' गोडीनें जेव्हां ऐकत नाहीत, 'मुखीं देतां घांस पळविती तोंडें' तेव्हां जरा हिंसका घावा लागतो. रोम्याची माया करून चालत नाहीं, कठो-

रच व्हावें लागतें. यांची दया कीव येते व राहवत नाही ह्मणून
 ' अनुभवे अंगा । तें या जगा देतसे ' मला भाविक लोक गळ्यांत
 माला घालतात, पायां पडतात, मिष्टान्न (मेजवान्या) देतात
 पण त्यानें माझे समाधान होत नाही, ' चिंता मनीं पाय विठोबाचे '
 हेच कळवळून यांच्या हितार्थ सांगतो व ऐकत नाहीत तेव्हां कडु
 औषध बळेंच पाजावें लागतें !

बुडतां हे जन न देखवे डोळां । येतो कळवळा ह्मणऊनि ॥
 मानदंभासाठीं मी कोणाला छळित नाहीं हे विठोबाची आण
 वाहन सांगतो.

जगीं तरी आह्मां देव । परि हे निंदितो स्वभाव ॥ १ ॥

येतो हिताचा कळवळा । पडती हातीं ह्मणोनि काळा ॥२॥
 इतकेही करून मी दोषांचा स्फोट करितो ह्मणून कोणाला वाईट
 वाटत असेल तर 'भीच दुष्ट सकळ चांग' ह्मणून सर्वांची क्षमा मागतो!

८ एक ब्राह्मण आळंदीस धरणें धरून बसला होता, त्याला
 ज्ञानोबारायांनीं तुकोबांकडे पाठविलें. तुकोबांना मोठेपणा नको
 होता तरी त्यांनीं ज्ञानोबांची आज्ञा म्हणून त्याला उपदेश केला.
 तो ब्राह्मण उपदेश व महाफळ टाकून गेला. त्या प्रसंगावर तुको-
 बांचे ३१ अभंग आहेत, मूळांत ष ओहे तेथें ख समजावा.

१ हे अभंग सर्व गाथ्यांतून आहेतच, पण हे ठाण्याचे रा. भावें व. णीं सं-
 ताजी जगनाडे यांच्या अस्सल वहीवरहुकूम छापलेल्या गाथ्याच्या दुसऱ्या
 भागांत आहेत तेच मूळ धरून त्यांतील महत्वाचा भाग वर दिला आहे.
 'अळकापुरीस ज्ञानदेवाचे देउळी घरने बैसला ब्राह्मण : त्याबद्दल तुकोबांन
 अभंग केले: ॥ ३१ येकतीस : " पुढें " देवाचा घावा अभंग ७ उपदेश
 अभंग ११ " असें म्हटलें असून शेवटीं " ज्ञानदेवी ब्राह्मण धरणे बैसला
 होता; दीवस ४२ ॥ बेताळीस : या कारणें तुकावा गोसांवीं याणीं अभंग केलें
 येकतीस ३१ हें कीही सही : ॥ हस्त अक्षर : संताजी तेळी जगनाडे : कसबे
 चाकण : वीठल " असा संताजीचा हातचा लेख आहे.

९४३

नको कांहीं पडों ग्रंथांचीये भरीः ॥ सीघ्रवत करीं हेची आतांः ॥
 ॥ १ ॥ धृ ॥ देवाचीये चाडे आळवावें देवाः वोस देहेभावाः ॥
 पाडूनीयां ॥ छ ॥ साधनें घालीती काळाचीये मुषीः ॥ गर्भवासा
 सेषीः न चुकतीः ॥ २ ॥

९४४

देवापासी नाही मोक्षाचें गांढोळेंः ॥ आणुनी निराळेंः चावें हातींः
 ॥ १ ॥ धृ ॥ इंद्रियांचा जये साधुनीया मन ॥ नीर्वीष कारण
 आहे तेथेंः ॥ छ ॥तुका ह्मणे फळ आहे मूळापासींः ॥
 शरण देवासीः जाईं वेर्गी ॥ ५ ॥

९४५

आळवावें देवा भाकुनी करुणाः ॥ आपुलीया मना साक्ष करींः ॥
 छ ॥ नाही जावें यावें दुरुनी लांगतः ॥ आहे साक्षभूत अंतरीचाः ॥
 ॥२॥ तुका ह्मणे हा आहे कृपासींधुः ॥ तोडी भवबंधुः तात्काळः ३

९४६

पाहोनीयां ग्रंथ करावें कीर्तनः ॥ तेव्हां आलें जाण फळ त्यासीः
 ॥ १ ॥ धृ ॥ नाही तरी वायां केली तोंडपीटीः उरी ते सेवटीं
 उरलीचः ॥ छ ॥ तप तीर्थाटण तरी कार्येसीधीः स्थीर राहे
 बुधीः हरीचा नार्मीः ॥ तुका म्हणे नको काबाडाचे भरीः ॥
 पडों सार धरीं हेची येकः ॥ ५ ॥

९४७

गोवांद गोवांद मना लागलीयां छद्ः ॥ १ ॥ धृ ॥
 मग गोवांद ते कायाः ॥ भेद नाही देवा तथाः ॥ छ ॥
 अनंदलें मन प्रेमें पाझरती लोचनः ॥ २ ॥
 तुका म्हणे अळीः जेवी नुरेची वेगळीः ॥ ३ ॥

९४८

ज्यांचे जया ध्यानः ॥ तेंच होये त्याचें मनः ॥ १ ॥ धृ ॥
 ह्मणउनी अवघें सारा ॥ पांडुरंग द्रुढ धराः ॥ छ ॥

*

*

*

*

संकोचोन काय जालासी लाहानः ॥ घेई आपोशण ब्रह्मांडाचें ॥१॥
 करुणीं पारणें : आंचवे संसार : ॥ उसीर उसीरां लाऊं नको ॥७॥
 घरकुलानें होता पाडिला आंधार : ॥ त्याणें केलें फार कासावी-
 स : ॥ २ ॥ जुगारून दूर लपवीलें काषे : ॥ तुका म्हणे वाषे :
 कवतुकाचे : ॥ ३ ॥

अवीस्वासीयांचें शरीर सुतकी : वीटाळ पातकी भेद आहे : ॥१॥
 त्याचा वेल काये जाइल मांडवा : होता तैसा ठेवा आला पुढे :
 ॥ ७ ॥ तुका म्हणे जैसा कुचराचा दाना : ॥ परपाकीं जाणा :
 षोटा तैसा : ॥ ३ ॥ ७ ॥

तुकोबांच्या वेळचा मराठी भाषेचा नमुना, त्यांचा शिष्य व लेखक संताजी याच्या लेखनाचा नमुना या दृष्टीने त्याच्या मूळ वहीवरहुकूम दिलेले अभंग महत्वाचे आहेतच, पण त्यांतील बोध अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आळंदीस ज्ञानेश्वरांच्या समाधीपार्शी ४२ दिवस अन्नपाणी सोडून ज्ञानेश्वरांनी कृपा करावी ह्मणून ब्राह्मण घरणें प्ररून बसला होता. ज्ञानोबारायांनी त्याला स्वप्नदृष्टांत देऊन तुकोबांकडे पाठविलें. तुकोबांना लौकिक उपाधीचा वीट आला होता ' नव्हे दास खरा । परी जाळा हा डांगोरा ' याचेंच त्यांना वाईट वाटत होतें, तरी ज्ञानोबांची आज्ञा अमान्य करवेना ह्मणून त्यांनी त्यास ११ अभंगांत उपदेश केला. तो वेडा ब्राह्मण तो उपदेश टाकून गेला. परमार्थ ह्मणजे अद्भुत किमया आहे, कोणी तरी एकदम घबाड आणून घावें, आपल्यास कांहीं करायला नको अशी ज्यांची कल्पना असेल ते त्या ब्राह्मणाप्रमाणें वरील उपदेश वाचून निराश होण्याचा संभव आहे, पण या उपदेशांत परमार्थाचें सारसर्वस्व आहे. त्याचा पारहाळ करित नार्हीं, वाचकांनी ते स्वबुद्धीने ग्रहण करावें.

९ शिवछत्रपतींचा जन्म शक १५४९ मध्ये झाला अशी आजवर समजूत होती, पण इतिहाससंशोधनाच्या नवीन प्रकारांमुळे तो शके १५५१ च्या फाल्गुनांत ह० तुकोबांच्या वयाच्या २१ वे वर्षी जो घोर दुष्काळ पडला त्या दुष्काळाचे वर्षी झाला असे ठरत आहे. शिवाजी राजे यांनी आपल्या वयाच्या १७ वे वर्षा तोरणा किल्ला घेऊन त्यावर स्वराज्याचे तोरण बांधले व यानंतर ३ च वर्षांनी (शके १५७१) तुकोबांचे प्रयाण झाले, ह्यणजे शिवराय २० वर्षांचे असतांच तुकोबांचे प्रयाण झाले, समर्थ रामदासस्वामींचा जन्मही शके १५३० चा असून ते आपली पुरश्चरणे व तीर्थयात्रा संपवून शके १५६७ मध्ये प्रथम कृष्णातीरीं आले. तेव्हां समर्थ, तुकोबा व शिवराय यांच्या भेटी शके १५६८ ते १५७१ च्या दरम्यान झाल्या असण्याचा पूर्ण संभव आहे. तुकोबांची कीर्तनेही शिवरायाने या शेवटच्या ३ वर्षांत ऐकलीं असावीत. शिवरायांची मातोश्री जिजाबाई व गुरु आणि कारभारी दादाजी कोंडदेव यांच्या देखरेखीखाली व उत्तेजनाने स्वराज्यस्थापनेचे कार्य चालू झाले. तुकोबा अवतारी तसेच शिवरायही अवतारी, दोघांचे मुख्य कार्यक्षेत्र पुणे प्रांत. तुकोबांनी धर्मजागृतीचे कार्य लोकोद्दाराच्या कळकळीने चालविले होते व हे कार्य ऐन रंगांत आले असतांनाच स्वराज्यस्थापनेचा उद्योग सुरू झाला. भरतखंडांतल्या सर्व अवतारी पुरुषांचे मुख्य ध्येय स्वधर्मरक्षण हेच असते. ' धर्म रक्षावयासाठी । करणे आटी आत्मांसी ' हे तुकोबांचे कार्य, ' व ' हिंदवी स्वराज्य श्रीने आत्मांस दिले आहे, ' ' हिंदुधर्मरक्षणासाठी आत्मी फकीरी घेतली आहे ' हे शिवरायांचे ध्येय, दोघांचे ध्येय एकच. राष्ट्राचा अभ्युदय आणि निःश्रेयस् (मोक्ष) दोन्ही कार्ये धर्माच्या रक्षणानेच होतात. धर्मरक्षणांत वर्णाश्रमधर्माचे रक्षण हे मुख्यांग आहे कारण की आपल्या सनातनधर्माचा वर्णाश्रमधर्म हा पाया आहे. तुकोबा, शिव-

राय व समर्थ यांचे अवतार वर्णाश्रमधर्माची विसकटलेली घडी नीट बसविण्यासाठी झाले. तुकोबांनी कलिप्रभावाच्या अभंगांत सर्व वर्ण आचारभ्रष्ट कसे झाले आहेत हे सांगितले असून—

वर्ण धर्म कोणी न धरी विटाळ । घालिती गोंधळ एके ठायीं ॥

याप्रमाणे संकराचा निषेध केला आहे.

तप व्रत करितां लागती सायास । पाळितां पिंडास गोड वाटे ॥

लोक देवधर्माला पारखे झाले असून ' देह तोचि देव भोजन ते मक्ति ' याप्रमाणे केवळ पिंडपोषी कर्तृत्वशून्य झाले आहेत व 'चारी वर्ण अठरा याती । भोजन करिती एके पंक्ती' याप्रमाणे सह-भोजनप्रेमी बनले आहेत याबद्दल त्यांनी खेद प्रगट केला आहे. ते ह्मणतात:—

ऐसे धर्म झाले कळी । पुण्य रंक पाय बळी ॥ १ ॥

सांडिले आचार । द्विज चाहाड झाले चोर ॥ २ ॥

टिळे लपविती पातडी । लेती विजारा कातडीं ॥ ३ ॥

बैसोनीयां तका । अन्योवीण पीडिती लोकां ॥ ४ ॥

नीचाचे चाकर । चुकलियां खाती मार ॥ ५ ॥

राजा प्रजा पीडी । क्षेत्री दुश्चिंतांसी ताडी ॥ ६ ॥

वैश्यशूद्रादिक । हे तों सहज नीच लोक ॥ ७ ॥

अवघे बाह्य रंग । आंत हिरवें वरी सोंग ॥ ८ ॥

तुका ह्मणे देवा । काय निद्रा केली धांवा ॥ ९ ॥

लोकांची दैना धर्मभ्रष्टेमुळे झाली आहे हे पाहून त्यांना कळवळा येई, लोकांच्या दुःस्थितीबद्दल त्यांना खेद वाटे.

न घडे यावरी न धरवे धीर । पीडितां राष्ट्र देखोनि जग ॥

पण धर्माची घडी नीट बसविण्यास राष्ट्रांत क्षात्रबळही उदय पावले पाहिजे, स्वधर्माच्या जागृतीस स्वराज्याचा दुजोरा पाहिजे हे त्यांस माहित होते. त्यांनी—

दया तिचे नांव भूतांचे पालन । आणिक निर्दळण कंटकांचे ॥

याप्रमाणें दयेचें लक्षण केलें आहे तें ' परित्राणाय साधूनां
विनाशाय च दुष्कृताम् ' असेंच केलें आहे. 'मामनुस्मर युद्धयच' ()
असें गीता सांगते, 'पहिलें तें हरिभजन । दुसरें तें राजकारण' असें
समर्थही ह्मणतात. सर्वांचें तात्पर्य एकच आहे. ब्रह्मतेज व क्षात्रतेज
दोन्ही प्रगट व एकवट झाल्यावांचून राष्ट्राचा अभ्युदयनिःश्रेयसरूप
धर्म उदय पावत नाही. ' श्लापादपि शरादपि' असें उभयविध सा-
मर्थ्य जेव्हां राष्ट्राच्या अंगीं येतें तेव्हांच त्यावेळींच राष्ट्रधर्माचा
विजय होतो. तुकोबांनीं दोन कार्यांपैकीं एक कार्य अंगावर घेतलें
व तें उत्कृष्ट प्रकारें पार पाडलें. त्याला स्वधर्माय राजसत्तेचा पाठिंबा
पाहिजे होता हें ते जाणून होते. लोक स्वाचारविन्मुख झाले आहेत
त्याला ताळ्यावर आणायला दंडशक्ति पाहिजे होती.

काय करूं देवा ऐसी नाहीं शक्ति । दंडूनी पुढती लावूं वाटे ॥

असें त्यांनीं ह्मटलें आहे. तुकोबांची देवाला प्रार्थना होती त्या-
प्रमाणें त्यांच्या हयातीतच घडून आलें. शेवटच्या ३।४ वर्षांत तरी
त्यांना स्वराज्यासाठीं झगडणारा क्षात्र वीर डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पाहतां
आला. शिवरायांना धर्माविषयीं तसें धर्मप्रसारक साधुसंतांविषयीं
जिव्हाळ्याचें प्रेम होतें. साधुसंतांच्या कृपाशीर्वादाचा पाठिंबा
असल्यावांचून तुझ्या राजकारणाला यश येणार नाही अशी त्यांस
जिजाबाईंची व दादार्जींचीही शिकवण होती. रामायणभारतांतील
वीरांच्या व भक्तांच्या कथा ऐकण्याची त्यांस अत्यंत गोडी होती.
साधुसंतांच्या भेटी घेणें, त्यांस सत्कारानें बोलावून आणून त्यांच्या
समागमाचा लाभ घेणें हा त्यांच्या धर्मशील प्रकृतीचा स्वभाव बनून
राहिला होता. त्यांनीं अखेर समर्थांचा समागम केला व त्यांचा उपदेश
घेतला ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे, पण तत्पूर्वीं चिंचवडचे चिंतामणि देव,
पुण्याचे अनगडशहा, यांच्या दर्शनास ते गेले होते. मौनीबोवा
आणि बावा याकूब या सत्पुरुषांची शिवाजीवर कृपादृष्टि होती

असे ब्रह्मद्रस्वामिनीं हटलें आहे (म. इ. सा. खंड ३ पहा.)
नाथांचे शिष्य चिदानंदस्वामी व त्यांचे शिष्य स्वानंद—‘तया आ-
पुलिया कल्याणकामें । शिवभूपतिनें प्रार्थूनि प्रेमें । रायदुर्गां स्था-
पिलें नेमें । सेवानुक्रमें तोषविलें ’ असें कृष्णदयार्णवांनीं हरिवरदा-
ग्रंथांत (अ० ९०—१०६६) हटलें आहे. असो. असे संत-
समागमप्रेमी शिवराय तुकोबारायांच्या भेटीस गेल्याशिवाय राहिले
असतील हें शक्यच नाही.

१० शिवबांनीं प्रथम तुकोबांकडे ते लोहगांवास असतांना दि-
वठ्या छत्री घोडे कांहीं कारकुनांबरोबर देऊन व जवाहीर देऊन
तुकोबांस पुण्यास बोलावूं पाठविलें. पण तुकोबा पडले महाविरक्त,
त्यांनीं जवाहीराकडे न पाहतां तसेंच तें शिवबाकडे परत पाठविलें
व बरोबर ९ अभागांचे एक पत्र दिलें.

*

*

*

दिवठ्या छत्री घोडे । हें तों बऱ्यांत न पडे ॥ १ ॥

आतां येथें पंढरिराया ! मज गोविसी कासया ॥ ध्रु० ॥

मानदंभचेष्टा । हे तों सूकराची विष्टा ॥ २ ॥

तुका ह्मणे देवा । माझे सोडवणें धांवा ॥ ३ ॥

हें ऐश्वर्य नारायणा ! मजकडे कशाला धाडतां ? यांचा स्वी-
कार कल्याणकर नव्हे. परमार्थाची यांत हानि व पायमल्ली होणा
आहे. सूकराच्या विष्टेसारखा मी मानदंभचेष्टांना त्याज्य समज
तों हें तुम्हांला माहित नाही काय ? मग हे असले सामान्यांना
भुक्तवणारे प्रसंग मला कां दाखवितां ? माझे अंतरंग माहित नाही ?

नावडे जें चित्ता । तेंचि होसी पुराविता ॥ १ ॥

कांरे पुराविली पाठी । माझी जीवें केली साटी ॥ ध्रु० ॥

न करावा संग । वाटे दुरावावें जग ॥ २ ॥

सेवावा एकांत । वाटे न बोलावी मात ॥ ३ ॥

जन धन तन । वाटे लेखावें वमन ॥ ४ ॥

तुका ह्मणे सत्ता । हातीं तुझ्या पंढरिनाथा ॥ ५ ॥

रिद्धिसिद्धीचे मामले तोंडावर टाकून तू पुष्कळांचीं करकर आज-
वर टाळली आहेस. पण असल्या अर्धवटांतला मी नाही! मी
तुझ्या पायांवांचून ब्रह्मांडांत कांहीं ओळखीत नाही !

जाणोनी अंतर । टाळिसील करकर ॥ १ ॥

तुज लागली हे खोडी । पांडुरंगा बहु कुडी ॥ ध्रु० ॥

उठाविसी दारीं । धरणें एखादिया परी ॥ २ ॥

तुका ह्मणे पाय । कैसे सोडीन ते पाहे ॥ ३ ॥

आपल्या निश्चयाचीही बैठक कायम राखून तुकोबाराय शिवरा-
यास लिहितातः—

मुंगी आणि राव । आह्मां सारिखाचि जीव ॥ १ ॥

गेला मोह आणि आशा । कळिकाळाचा हा फांसा ॥ ध्रु० ॥

सोने आणि माती । आह्मां समान हें चित्तीं ॥ २ ॥

तुका ह्मणें आलें । घरां वैकुंठ सगळें ॥ ३ ॥

आमच्या आशा व मोह पार गेले आहेत, व ते नसल्यामुळे आ-
ह्मांला मुंगी आणि राव किंवा माती आणि सोने सारखेंच झालें आहे.
आमच्या घरीं नारायणानें वास केल्यामुळे आह्मांला कांहींएक कमी
नाहीं. आह्मी दरिद्री आहोंत असें समजून आह्मांला साह्य करूं
पाहतां पण आह्मी रंक नहोत. आमचें ऐश्वर्य फार मोठें आहे.

तिहीं त्रिभुवनीं । आह्मी वैभवाचे धनी ॥ १ ॥

हाता आला घावडाव । आमचा मायबाप देव ॥ ध्रु० ॥

काय त्रिभुवनीं बळ । अंगीं आमुच्या सकळ ॥ २ ॥

तुका ह्मणे सत्ता । अवघी आमुचीच आतां ॥ ३ ॥

त्रिभुवनाचा स्वामी आमच्या स्वाधीन असल्यामुळे त्यांचें बळ
आमच्या अंगीं आलें आहे. आतां आमचीच सत्ता जगावर चाल-
णार आहे.

काय दिला ठेवा । आह्मां विठ्ठलचि व्हावा ॥ १ ॥
 तुह्मी कळलेती उदार । साटीं परिसाची गार ॥ धु० ॥
 जीव देतां तरी । वचना माझ्या नये सरी ॥ २ ॥
 गोमांसासमान । तुका ह्मणे आह्मां धन ॥ ३ ॥

अन् तुह्मी आह्मांला ऐश्वर्य तरी कोणतें देणार ? धन तर आह्मी गोमांसासमान वर्ज्य मानतो. तुमचें औदार्य चांगलें समजलें ! परिसासाठीं गारगोटी देणें (आंवळा देऊन भोपळा काढणें) याला कां औदार्य ह्मणावें ? धनाच्या मोबदल्यांत आमचा परमार्थ वांछितां काय ? विठ्ठल आमच्या मुखांतून जीं अमृताचीं वचनें बोलवतो त्यांतल्या एका वचनाची सुद्धां बरोबरी जीव देऊनही कोणाला करवणार नाहीं ! तुह्मीं आम्हाला देणार तर एकच दान द्याः—

आह्मीं तेणें सुखी । म्हणा विठ्ठल विठ्ठल सुखीं ॥ १ ॥
 तुमचें येर वित्त धन । तें मज श्रुतिकेसमान ॥ धु० ॥
 कंठीं मिरवा तुळशी । व्रत करा एकादशी ॥ २ ॥
 ह्मणवा हरिचे दास । तुका ह्मणे मज हे आस ॥ ३ ॥

ह्या सात अभंगांशिवाय षाणखी दोन अभंग आहेत. एक ' सोन्याचे पर्वत करवती पाषाण ' हा व दुसरा ' नाहीं विचारीत । मेघ हागणदारी शेत ॥ ' मोठाले डोंगर सोन्याचे करवतील, रानोरानचे वृक्ष कल्पतरू करतां येतील, नद्या व समुद्रही अमृतानें भरवेल, मृत्यूलाही थोपवून धरवेल, भूत भविष्य वर्तमान सांगतां येईल, रिद्धिसिद्धी प्रसन्न करवतील, योग मुद्रा साधतील, प्राणवायु ब्रह्मांडीं नेवेल—हे सर्व साधेल, फार काय पण मोक्षही प्राप्त करून घेतां येईल, पण विठोबाचे चरण जोडणें दुर्लभ आहे !! ते वरील सर्व साधनांनींही जोडणें दुर्घट आहे. असा पहिल्या अभंगाचा भावार्थ आहे. ' परी हे दुर्लभ विठोबाचे पाय । तेथें हे उपाय न

सरती,' हें या अभंगाचें ध्रुवपद आहे. असे हे विठोबाचे दुर्लभ पाय आम्हांला मिळाले आहेत तेव्हां आतां ह्या महलाभापुढें राजानें पाठविलेल्या 'दिवट्या छत्री घोडे' यांची किंमत काय? दुसऱ्या अभंगांत मेघाचा व गंगेचा दृष्टांत देऊन सुचविलें आहे कीं हागणदारी व शेत या दोघांवर मेघाची वृष्टि सारखीच होते किंवा गंगा पुण्यवंताला व पाण्याला सारखीच तारते त्याप्रमाणें आम्हीं कीर्तनें करितों त्यांत अधिकारी किंवा अनधिकारी अथवा राजा किंवा रंक ह्यांपैकी कोणीही श्रोते आले तरी आम्हांला सारखेच !

पुढील अभंगही शिवरायाला उद्देशूनच सांगितला असावा:—

मैत्र केले महाबळी । कामा न येती अंतकाळीं ॥ १ ॥

आधीं घे रे रामनाम । साम्रा भरीं हा उत्तम ॥ ध्रु० ॥

कामा न ये हा परिवार । सैन्य लोक बहु फार ॥ ४ ॥

तंववरी तुमचें वळ । जंव आला नाहीं काळ ॥ ५ ॥

तुका ह्मणे बापा । चुकवी चौन्याशीच्या खेपा ॥ ६ ॥

११ यानंतर शिवराय आपण होऊन तुकोबांच्या दर्शनासाठीं लोहगांवास गेले. कीर्तन ऐकून फार प्रसन्न झाले. त्यांना तुकोबांच्या कीर्तनाचा छंदच लागला. रात्री भोजनोत्तर घोड्याला टांच मारून त्यांनीं जी दौड ठोकावी ती तुकोबा देहूस, किंवा लोहगांवास असतील तेथें जाऊन कीर्तन ऐकावें व पाहंटेस आरती झाल्यावर दौडत पुण्यास

१ ह्या नवही अभंगावरून तुकोबांचें प्रखर वैराग्य व दिव्य आत्मानेष्टा हे गुण व्यक्त होतात. त्यांच्या त्यागी वृत्ताचा पुण्याच्या राजमंडळावर व भाविकांवर उत्कृष्ट परिणाम झालाच असला पाहिजे. काहीं गाथ्यांतून या ९ अभंगांशिवाय आणखी ५ मोठाले अभंग दिलेले आहेत. त्यांत छत्रपती, अष्टप्रधान, रामदासस्वामी यांचा उल्लेख आहे. पण हे अभंग वारकरी मंडळांत प्रक्षिप्त मानले जातात व मलाही ते तसेच वाटतात म्हणून मी त्यांचा विचार करित नाहीं. वरील नऊ अभंग मात्र तुकोबांचेच आहेत यांत शंका नाहीं.

परत यावें असा क्रम कित्येक दिवस चालला. एकदा शिवबांच्या मनांत पूर्ण वैराग्य उत्पन्न झालें व पुण्यास न जातां ते देहसच तुकोबांच्या संगतींत राहिले. शिवबा राजकारण सोडून साधुसंगतींत साधुच होऊन राहतो कीं काय असें जिजाबाईस भय वाटलें. त्या पुण्याहून देहस गेल्या. तुकोबांनीं कीर्तनांत वर्णाश्रमधर्म सांगितले व क्षत्रधर्म राजधर्म यांचें उत्कृष्ट प्रतिपादन करून शिवबांस स्वकर्तव्याखूढ केलें. एकदां तुकोबांच्या कीर्तनास शिवराय बसले असतां हजार पठाणांनीं पाळत ठेवून मंदिरास वेढा दिला, तेव्हां तुकोबांच्या पुण्यप्रतापानें ह्मणा शिवबांच्या सावधगिरीनें ह्मणा मंदिरांतून एक हजार पुरुष—शिवबांसारखे दिसणारे—बाहेर पडले, त्यामुळें खरा शिवाजी त्यांस सापडला नाहीच! या गोष्टी सर्वप्रसिद्ध आहेत व महिपतबाबांनीं त्या सविस्तर वर्णिल्या आहेत ह्मणून मी त्यांचा पारहाळ करित नाहीं. एक प्रसंग मात्र सांगतो. एकदा तुकोबांचें कीर्तन चाललें असतां त्यांचे 'वीर विठ्ठलाचे गाढे' ह्म० वारकरी श्रवणास बसले होते त्यांतच शिवबा व त्यांचे शूर मुत्सद्दी, वीर व शिपाई बसले होते. तुकोबांच्या मनांत दोघानांही-विठ्ठलभक्त वारकऱ्यांना व स्वराज्यसाधकांना—एकदम बोध द्यावा असें आलें ! त्यावेळीं त्यांनीं ' पाइकीचे ११ अभाग ' रचत रचत झटलें. वीरपण हे राजकारणांत काय किंवा परमार्थांत काय दुर्मिळच आहे. प्रपंच, राजकारण व परमार्थ या तीनही प्रकारांत सामान्यांचाच भरणा जास्त असायचा. सामान्य जीव सर्वत्र विपुल. वीरत्वास उचित अशा गुणांचे पुरुष दुर्मिळ. वीरत्वाचे गुण एका जातीचेच आहेत. गावाळ आणि वीर, पामर आणि संत एक नव्हत. पशूंत वीर एकच, सिंह-मनुष्यांत वीरत्वाचे गुण समान असले तरी प्रकार भिन्न आहेत. एकांत-विध्वंसी ह्म० केव्हां तरी नाश पावणारा हा पिंड व तत्संबंधी सर्व विकार याहून जो वेगळा तो वीर! देह व देहसंबंधी यांच्या क्षुद्र विचा-

रांत गुरफटलेला तो गावाळ व याहून अंतरंगाने वरच्या वातावरणांत वावरणारा तो वीर. बुद्धिमत्ता, उद्योगपरता, उच्चध्येय, पराक्रम, धाडस, लोककल्याणकारित्व हे जातिवंत वीरांचे सहजगुण होत. इंग्रज ग्रंथकार कार्लार्डेल व अमेरिकन तत्त्ववेत्ता इमरसन यांनी वीर पुरुषांचे वर्ग केले आहेत. आपल्या इकडील उदाहरणे घेऊन बोलायचे ह्यणजे तत्त्ववेत्ता व धर्मसंस्थापक हा एक जातीचा वीर (शंकराचार्यज्ञानेश्वरादि). महाकवि हा दुसऱ्या जातीचा वीर (वाल्मीकि, व्यास, कालिदास, तुळशीदास इ०). राज्यसंस्थापक हा तिसऱ्या जातीचा वीर (विक्रमादित्य, शिवाजी). पंडित व ग्रंथकार हा चवथ्या जातीचा वीर (अप्पयादीक्षित, मोरोपंत, निबंधमालाकार). संतसाधु हे पांचव्या जातीचे वीर (नाथसमर्थतुकोबारायादि). हे सर्व वीर पुरुष होत. तुकोबाराय, समर्थ व शिवबा हे तिघेही वीर पुरुषच. हे शिपाई गडी, पोटांत डोई खुपसून रडणारे नव्हत, असाध्य ते साध्य करून दाखविणारे हे. असो. विषयावर येऊं. शिवबांनी स्वराज्य मिळवून दाखविलें, तुकोबांनी देव आपलासा केला. तुकोबांनी पाइक ह्य० शिपाईगडी, शूर वीर कसा असावा हें सांगण्यासाठी पाइकीचे अभंग सांगितले. तुकोबांचे शिष्य व शिवबांचे अनुयायी, धर्मवीर व युद्धवीर, या उभतांना त्यांत उपदेश होता. त्यांतील महत्त्वाचा भाग पुढें देतो. जाणते मर्म जाणतील. विवरण केल्यास विस्तार होईल.

पाईकपणें जोतिला सिद्धांत । शूर धरी मात वचन चित्तीं ॥ १ ॥
 पाईकीवांचूनी नव्हे कधीं सुख । प्रजामध्यें दुःख न सरे पीडा ॥ २ ॥
 तरि व्हावे पाईक जीवाचे उदार । सकळ त्यांचा भार स्वामी वाहे
 पाइकीचें सुख जया नाहीं ठावें । धिग् त्यांनीं जावें वायांवीण ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे एका क्षणाचा करार । पाईक अपार सुख भोगी ॥ ४ ॥

येतां गोळ्या बाण साहिले भाडिमार । वर्षतां अपार वृष्टी करी ॥ १ ॥

स्वामीपुढें व्हावें पडतां भांडण । मग त्या मंडण शोभा दावी ॥२॥
पाइकांनीं सुख भोगिलें अपार । शूर आणि वीर अंतर्बाहीं ॥ ३ ॥

आपणां राखोनी ठकावें आणीक । घ्यावें सकळीक हिरोनियां ॥२
येऊं नेदी लाग लागीं नेदी माग । पाईक त्या जग स्वामी मानी ३
तुका म्हणे ऐसे जयाचे पाईक । बळिया तो नाईक त्रैलोक्यांचा ४

पाईकांनीं पंथ चालविल्या वाटा । पारख्याचा सांठा मोडोनिया १
पारखिये ठायीं घेवोनियां खाण ॥ आपुले ते जन राखियेले ॥ २ ॥
सांडितां मारग मारिती पाईक । आणिकांसी शीक लागवया ॥३
तुका म्हणे विश्वा घेउनी विश्वास । पाईक तयांस सुख देती ॥४॥

तृणवत तनू सोनें ज्या पाषाण । पाईक त्या भिन्न नाहीं स्वामी ॥
विश्वासावांचूनी पाइकासी मोल । नाहीं मिथ्या बोल बोलिलियां

जीवाचे उदर शोभती पाईक । मिरवती नाईक मुकुटमणी ॥
कमाईचीं हिणें पडलीं उदंड । नाहीं तयां खंड येती जाती ॥

एकाच स्वामीचे पाईक सकळ । जैसें तैसें बळ मोल त्या ॥ १ ॥
तुका म्हणे मरण आहे या सकळां । भेणें अवकळा अभयें मोल २

जातर्चा पाईक ओळखे पाइका । आदर तो एका त्याचे ठायीं ॥ १
धरितील पोटासाठीं हतियारें । कळती तीं खरें वेठीसीचीं ॥ २ ॥
जातीचें तें खरें असे घायडाय । पारखिया काय पाशीं लोपे? ॥३॥

तुका म्हणे नमूं देव म्हूण जना । जालियांच्या खुणा जाणतसों ४
अशा तेजस्वी वाणीनें तुकोबांनीं देवभक्तांस व देशभक्तांस,
वारकन्यांस व धारकन्यांस उपदेश केला आहे. पाईक (शिपाई
गडी, वीर) जीवाचा उदार असतो, तो तनु तृणवत् व सोनें
पाषाणासमान मानतो, पाइकीवांचून प्रजांच्या दुःखकेशांचें नि-

वारण होत नाही, ' देह मी नव्हे ' असा एका क्षणाचा निर्धार करून पाईक अविनाशी सुखाचा धनी होतो, पाईक स्वामीपुढे सत्याचे भांडण करण्यास कचरत नाही, पाईक अंतर्बाह्य शूर असतो म्ह० मनार्शी व जनासी धैर्याने लढत असतो, परक्यांचा सांठा मोडून म्ह० कामक्रोधादि आगांतुकांना धुडकावून लावून तो स्वजनांचे म्ह० आत्मधर्माचे रक्षण करितो, स्वामीवर अचल विश्वास ठेविल्यानेच पाईकाला मोल चढते, जातीचा पाईक खऱ्या पाईकांना ओळखतो असे जे झालेले म्ह० पूर्ण बनलेले निर्भय पाईक त्यांच्या खुणा सांगितल्या आहेत ! ' कमाईची हीने ह० गावाळ उदंड आहेत त्यांचे वर्णन करायला नको !

या वरील प्रसंगाशिवायही तुकोबांच्या अभंगांत असले वीर-श्रीचे उद्गार कित्येक ठिकाणी आले आहेत:—

शूर तो ओळखे घायडाय हात । येरा होईल मात सांगायची ॥
तुका म्हणे होई शूर । किंवा निसूर मजूर ॥

शूरपणाची कामे करवत नसतील तर मजुरी करून रहा ! हेंच समर्थानी ' जयांस जिवांचे वाटे भय । तेणे क्षात्रकर्म करूं नये । कांहीं तरी करुनि उपाये । पोटा भरावे ' या शब्दांत सांगितले आहे. तुकोबा सांगतात: ' भांडायचे—लढायचेच झाले तर निर्भयपणाने मुख्याशीच गांठ ठेवावी, गावाळांच्या नादी लागू नये '—

भांडणेचि झाले । मग जीवाचे काय चाले ? ॥ १ ॥

येऊं नेदावी पुढती । आड भयाची ते जाती ॥ २ ॥

कारितां सरोवरी । कांहीं न ठेवावी उरी ॥ २ ॥

नये मरो लंडीपणे । काय यापुढें तें जिणें ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे शूर । व्हावे धुरेसींच धूर ॥ ४ ॥

अशा सत्पुरुषाला ' फंगु, नेभळे ' ह्मणून त्याची निंदा करणारांचा समाचार घेऊन हे प्रकरण पुरे करितो.

१२ तुकोबांनीं ह्या वरील पाइकीच्या अभंगांत आपल्या तेजस्वी वाणीनें अत्यंत स्पष्ट व निर्भीड शब्दांत जे राजकारणाचे सिद्धांत सांगितले आहेत त्याहून अधिक वीर्यवती वाणीनें कोणी कोठें उपदेश केला आहे ? त्यांची वाणी मेघगर्जनेसारखी गंभीर, आकाशासारखी निर्मळ, सूर्यासारखी ओजस्वी आहे. त्यांनीं जो जो बोध केला आहे तो स्पष्ट, खणखणित व अत्यंत परिणामकारक असाच आहे. देवाला आळविण्यांत, संतांचें व नामांचें गौरव करण्यांत, दांभिकांचा स्फोट करण्यांत, विविध प्रकारच्या लोकांना उपदेश करण्यांत त्यांच्या वाणींत जी तेजस्विता आहे तीच वरील राजकारणविषयक उपदेशांत ही आहे, आणि हा उपदेश वयाच्या १९ व्या वर्षीं स्वराज्यसाधनाच्या महत्कार्यारंभीं शिवरायाला व त्यांच्या सवंगड्यांना तुकोबांनीं भरकीर्तनांत केला आहे ! ज्याचा सारा जन्म ' रात्रंदिवस आम्हा युद्धाचा प्रसंगांतर्बाह्य जग आणि मन ' ह्याप्रमाणें अंतर्बाह्य दुर्दमनीय अशा रिपूंशीं झगडण्यांत व त्यांवर आपलें स्वामित्व स्थापन करण्यांत गेला, ' परस्त्री ती आम्हां रसुमाईसमान ' असें म्हणून ज्यानें परस्त्रीला ' माते ' म्हणून संबोधून वाटेला लावले, ज्यानें राजाकडून आलेल्या बहुमोल जवाहिराचा ' तुका म्हणे घन । आम्हां गोमांसासमान ' याप्रमाणें आपला निर्धार सांगून त्याग केला, रामेश्वरभटासारखें घेंड ज्यानें आपल्या आध्यात्मिक तेजानें बारा दिवसांत आपल्या पायांशीं आणले, शिवबाकासारासारख्या धनलोभ्याला ज्यानें एका सप्ताहांतल्या कीर्तनरंगानें रंगवून सकल-विभव परित्याग करावयास लावले, शिवरायासारख्या कार्यकर्त्या महापुरुषाला ज्यानें आपल्या निर्मळ प्रबोधशक्तीनें भक्तिभावसमुल्लासानें नाचायाला लावले, ज्यानें साक्षात् परमेश्वराला आपलें निर्गुणत्व बाजूला सारून सगुणसाकार व्हायला लावले व ज्याची छाप लक्षावधि लोकांवर आज तीन शतके निर्बाध रीतीनें पडली

आहे त्या भक्तशिखामणीची वाणी वीर्यवती आहे हे नवल नाही. नवल हे आहे की अशा विजयवीर्यशाली महापुरुषाला तत्तुल्य व तदुरुस्थानीय ज्ञानेश्वरएकनाथादि साधुवंदाला व सर्व वारकरी संप्रदायाला 'पंगु, नेभळे, राष्ट्रकार्याला निरुपयोगी, राष्ट्रविघातक' इ० दुष्ट विशेषण लावून त्यांची निंदा व कुटाळकी करण्यांत कित्येक अर्वाचीन 'देशभक्त' स्वतःस धन्य समजत आहेत व 'वंदिले वंदावे निंदिले निंदावे । एक जातो जावे त्याच्या मार्गे ? या अंधपरंपरान्यायाने कित्येक तरुणांचा बुद्धिभ्रंश होत आहे ! संतांची निंदा देवाला आवडत नाही, समाजाला मानवत नाही. ज्ञानेश्वरनाथतुकोबादि भक्तांनी व वारकरी संप्रदायाने काय या लोकांचे घोंडे मारले आहे कोण जाणे ! सांप्रतच्या देशभाक्ती-संप्रदायाला संतनिंदेचे, अकारण विरोधाचे व धर्मद्रोहाचे असे वळण लागणे कोणत्याही तऱ्हेने इष्ट नाही. संतांची महाराष्ट्रीयान्वर एवढी जबरदस्त छाप बसली आहे की ती कोणालाही ढिलावतां येणे शक्य नाही. शिवाय ज्ञानेश्वरनाथतुकोबांचे वाङ्मय वगळले तर मराठी भाषेचे वैभव काय उरते बरे ? या साधुसंतांनी महाराष्ट्रांत प्रचंड धर्म-जागृती केली, राष्ट्राची मनोभूमि शुद्ध करून ठेवली, लोकांस धर्म-नीतिसदाचाराचे घडे घालून दिले, परधर्मीय राजसत्तेखाली चिर-डलेल्या जनतेस धर्मसंजीवन देऊन उठवले, वेदधर्माचे रक्षण केले, हिंदुधर्म व हिंदुसमाज यांचे अत्यंत विकट परिस्थितीत संगोपन केले, मराठी भाषेचे ऐश्वर्य वाढविले, स्वतःच्या उज्ज्वल चारित्र्याने व दिव्य प्रबोधशक्तीने महाराष्ट्रास सर्वतोपरी जिवंतपणा आणला व म्हणूनच येथे शिवरायास स्वराज्यस्थापना करितां आली हे सूर्यप्रकाशासारखे स्वच्छ दिसत असतांना जे लोक पाश्चात्यांच्या देशभक्तीच्या कल्पनांनी भ्रंत होऊन या लोकोपकर्त्या संतांची अवहेलना करण्यास प्रवृत्त होतात त्यांना काय नांव द्यावे हे सम-

जत नाही ! मनोजयाचे मूर्तिमंत पुतळे, निश्चयाचे मेरु, ज्ञानवैरा-
 ग्याचे सागर, भूतकल्याणासाठी ज्यांचे अवतार, जे अखिल राष्ट्राला
 मातापित्यांहूनही अत्यंत पूज्य, ज्यांच्या चरणांपाशी बसून सकल
 लोककल्याणेच्छुंनी आशीर्वाद मागावेत अशा थोर योग्यतेचे ईश्वरतुल्य
 जे महात्मे त्यांना जे नेभळे म्हणतात व त्यांनी राष्ट्रांचे मनोबल नष्ट
 केलें म्हणून त्यांची निंदा करितात त्यांनी या संतांचे समग्र ग्रंथ तरी
 निर्मत्सरबुद्धीने वाचून पहावेत अशी त्यांस माझी सविनय प्रार्थना
 आहे. या संतांनी राष्ट्र बुडविलें व समर्थांनी तारलें असा या लो-
 कांचा एक कोटिक्रम आहे. समर्थांची-रामदासांची-स्तुति कराल तेवढी
 आत्मांला प्रियच आहे, पण त्यासाठी इतर संतांची निंदा कशाला करितां?
 शिवबांना समर्थांचे आशीर्वाद व साह्य मिळालें हें कोण ना म्हणतो?
 शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्यसाधनाला जे कार्यकर्ते, न्यायी, सदा-
 चारी, निग्रही, व शीलवंत पुरुष येऊन मिळाले व त्यांच्या झें-
 ड्याखाली राष्ट्रकार्यार्थ सर्वस्व अर्पिते झाले ते नाथतुकोवादि
 संतांची छाप पडलेल्या महाराष्ट्रांतून मिळाले कां हे सारे देशभक्त
 आकाशांतून एकदम कोसळले ? संतांनी महाराष्ट्र नेभळा बनविला
 होता तर तुकोवांच्या मेघगर्जनेने निनादित झालेल्या पुण्यप्रांताच्या
 दऱ्याखोऱ्यांतून शिवबांना मावळे मिळाले कां परदेशांतून ते पार्सलांनी
 बोलावून आणले होते? डोंगरी मुलखांतल्या कंटक, इमानी, व शूर अशा
 मावळ्यांच्या एकनिष्ठ साह्यामुळेच शिवरायांना स्वराज्यस्थापना
 करितां आली हें सर्व इतिहासज्ञांस कबूल आहे. मावळे म्हणजे
 बहुतेक शेतकरी असतात व सर्व देशांतल्या शेतकऱ्यांप्रमाणें यां-
 * नाही लावण्या व फेवाडे गाण्याचा पहिल्यापासून छंद आहे,
 तथापि आजही कोणी मावळप्रांत सहज हिंडून पाहील तर त्याला
 तुकोबारायांचे परंपरेने ओलेले कित्येक अभंग व अभंगपाद माव-
 ळ्यांच्या तोंडून ऐकायला मिळतील ! मावळ्यांना धर्मवाङ्मय

कोणतेही माहीत असले तर ते तुकोबांचे अभंगच होत. शिवबांची बारा मावळे एकमेकाला लगटलेली असून त्यांची एकजूट आहे. तानाजी मालुसऱ्याचा प्रसिद्ध शेलारमामा देहूपासून दीडकोसावर असलेल्या शेलारवाडी (आतां स्टेशन)सुच राहत असे. पुढे रामदासस्वामींची छाप मुख्यतः शिवरायांच्या पांढरपेशा पाईकांवर पडली यांत संशय नाही पण तत्पूर्वी मावळ्यांना धर्मनीतिव्यवहाराचे मोठे शिक्षण तुकोबांच्या कीर्तनांतून मिळाले होते हे नाकबूल करणे शक्य नाही. समाज हा विराट् पुरुष आहे व विराट् झालेल्या महात्म्यावांचून त्याला गदगद हालवायला कोणीही समर्थ होत नाही ! हे लुंग्यासुंग्यांचे काम नाही. कलिकालप्रभावाने राष्ट्रावर धर्मग्लानीचे ढग मधून मधून येतात, व यावेळींच लोक दुबळे होतात. हे ग्लानीचे ढग जेव्हां महात्म्यांचे धर्मरक्षणार्थ अवतार होतात तेव्हां वितळून जातात व त्यांच्या प्रभावाने राष्ट्रांत सर्व प्रकारचे कर्ते पुरुष उत्पन्न होऊन राष्ट्राची सर्वांगीण उन्नति होते. समाजाला संतमहात्म्यांवांचून इहपरलोकीं तारक दुसरे कोणीच नाहीत. त्यांच्या नेतृत्वावांचून व कृपाशीर्वादावांचून उभारलेले राजकारण कागदाच्या फुग्यासारखे टिचकीबरोबर नाश पावते. समर्थानींही 'पहिले तें हरिभजन । दुसरें तें राजकारण' असेच म्हटले आहे ना ? साधुसंतानीं जग ' मिथ्या नाशिवंत ' आहे असे शिकवल्यामुळे लोक नेमळे झाले असा आक्षेप घेणारांस मी विचारतो कीं समर्थानीं काय जग ' सत्य अविनाशी ' आहे ह्मणून सांगितले आहे ? त्यांच्या ग्रंथांत असे कोठे ह्मटले आहे ? ' अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ' ही भगवान् श्रीकृष्णांचीच शिकवण आहे ना ? वेदशास्त्रे व स्वतःचा अनुभव काय सांगतो तें तरी पहा. उपासानीं लोक नेमळे बनतात का ? आण्णासाहेब पटवर्धन व महात्मा गांधी यांचे अनुभव ध्या ! खरे देशभक्त शिवाजीमहाराज हे संतांचे सामर्थ्य पुरे ओळखीत होते

म्हणूनच ते त्यांच्या चरणीं लीन असत ! राजकारण धर्मविवेक सोडून वावरेल तर ते फसेल. राजस चळवळींच्या थपडा खाऊन व हताश होऊन राष्ट्रांत पूर्ण नैराश्य उत्पन्न झाले म्हणजे ते देव-धर्मसाधुसंतांकडे वळते व सात्विकतेचे प्रेम, ऐक्य व तेज त्यांत उत्पन्न होऊन ते यशस्वी होते. समाज धर्मशून्य, विवेकहीन, व मूढ बनता तेव्हां त्यांतल्या सर्व भागांत अतिशय घाण सांचते. ती पावसाच्या सामान्य सरिणीं वाहून जात नाही, तिला मुसळधार धों धों पडणारी मेघवृष्टीच लागते. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, श्रीरामदास हे महात्मे आपल्या मेघगर्जनांनीं सारा समाज हादरून सोडतात; त्यांच्या मेघवृष्टींनीं समाजांतली सारी घाण वाहून जाऊन कूप, नद्या, नाले पाण्यांनीं तुडुंब भरतात; खडकाळ भाग सोडून बाकीची जमीन भिजते आणि मग अशा सुपीक जमीनींतून शिवबासारखा कुशल व समर्थ शेतकरी हवे ते पीक काढून घेतो, व सर्व राष्ट्र सुख-समृद्धींनीं भरून त्याचे आनंदवनभुवन होते ! महाराष्ट्राची अशी सुस्थिति तुकोबांच्या प्रयाणानंतर एकदोन तपांतच झाली. त्या सुख-समृद्धीकडे पाहून जमीनीची व तिची मशागत करणाऱ्यांची, भर-भरलेल्या पिकाची व भोक्त्यांच्या भाग्याची हवी तेवढी तारीफ करा—ती योग्यच आहे आणि तिच्यांत भाग घेणार नाहीं असा करंटा कोण आहे ? पण त्या मदाने तर होऊन मेघांचे उपकार विसरून नका एवढेच प्रेमाचे सांगणे आहे ! मेघवृष्टीच्या पाठोपाठ हताश, परवश व धर्मशून्य झालेल्या महाराष्ट्राचे आनंदवनभुवन झाले. त्याचे गौरवही समर्थांच्या मेघगर्जनेनेच एकून आपण या मेघसंघाताला नम्र-भावाने वंदन करूं. समर्थ शिवराज्यारोहणाच्या परम मंगल प्रसंगानंतर आनंदाने ह्याणाले:—

उदंड जाहले पाणी । स्नानसंध्या करावया ।

जप तप अनुष्ठाने । आनंदवनभूवर्मा ॥

लीहिला प्रत्ययो आला । मोंठा आनंद जाहला ।
 चढता वाढता प्रेमा । आनंदवनभूवनीं ॥
 बंड पाखंड उडालें । शुद्ध अध्यात्म वाढले ।
 राम कर्ता राम भोक्ता । आनंदवनभूवनीं ॥
 देव भक्त एक जाले । मिळाले जीव सर्वही ।
 संतोष पावले येथें । आनंदवनभूवनीं ॥
 स्वर्गाची लोटली जेथें । रामगंगा महानदी ।
 तीर्थांसी तुळणा नाहीं । आनंदवनभूवनीं ॥
 स्वधर्माआड जे विघ्न । तें तें सर्वत्र उठिलीं ।
 लाटिलीं कुटिलीं देवें । दापिलीं कापिलीं बहू ॥
 बुडाले सर्वही पापी । हिंदुस्थान बळावलें ।
 अभक्तांचा क्षयो जाला । आनंदवनभूवनीं ॥
 गळाले पळाले मेले । जाले देशधडी पुढें ।
 निर्मळ जाहली पृथ्वी । आनंदवनभूवनीं ॥

प्रकरण तेरावें.

—:०:—

चातकमंडळ.

पिपा साक्षामकण्ठेन याचितं चाम्बु पक्षिणा ।
नवमेघोज्झिताचास्य धारा निपतिता मुखे ॥

तुकोबांचें मुख्य शिष्य. १ महादाजीपंत कुळकर्णी, २ गंगाराम मवाळ, ३ ताजी जगनाडे, ४ गवरसेट वाणी, ५ माळजी गाडे, ६ बंधु कान्होबा, ७ महारपंत चिखलीकर, ८ कोंडोपंत लोहोकरे, ९ रामेश्वरभट्ट, १० शिष्या कासार, ११ नावजी माळी, १२ अंबाजीपंत, १३ कोंडपाटील, लोह्यांचें वर्णन. १४ कचेश्वर, १५ बहिणाबाई, १६ निळोबाराय, १७ संप्रदायाचा विस्तार.

तुकोबांनी आपल्याकडे गुरुत्व न घेतां मेघवृष्टीनें उपदेश कर-
ण्याचा परिपाठ ठेवला तथापि मेघाकडे अनन्यगतिकत्वानें पाहणारे
तक नारायणाच्या सृष्टीत निर्माण होत असतात याला मेघानें
तरी काय करावें ? तुकोबांच्या कीर्तनश्रवणास हजारो लोक आले व
तात्कालिक समाधान पावून गेले, पण त्यांतून कित्येक पूर्व सुकृता-
नुसार तुकोबांस कायावाचामनां अनुसरते झाले. अशा सभाव्य
जीवांचीं पुण्यप्रद नामें व त्यांच्या संक्षिप्तकथा ह्या प्रकरणांत पाहूं.

देहूस एका जुन्या बाडावर तुकोबांच्या प्रमुख शिष्यांचीं नांवें
एकत्र दिलेलीं आढळलीं तीं येणेंप्रमाणें:—

- १ निळोबाराय पिंपळनेरकर.
- २ रामेश्वरभट्ट बाघोलीकर.
- ३ गंगाराम मवाळ कडूसकर.
- ४ महादाजीपंत कुळकर्णी देहूकर.

- ५ कौंडोपंत लोहोकरे.
- ६ मालजी गाडे येलवाडीकर.
- ७ गवरशेट वाणी सुदुंब्रेकर.
- ८ मल्हारपंत कुलकर्णी चिखलीकर.
- ९ आंबाजीपंत लोहगांवकर.
- १० कान्होबा बंधू देहकर.
- ११ संताजी जगनाडे तळेगांवकर.
- १२ कौंडषाटील लोहगांवकर.
- १३ नावजी माळी लोहगांवकर.
- १४ शिवबा कासार लोहगांवकर.

हीं नांवे चौदा आहेत. यात प्रथम निळोबारायांचे नांव घातले आहे ते निळोबा तुकोबांच्या टाळकन्यांपैकी एक होते म्हणून नसून तुकोबांच्या शिष्यमंडळांतले अग्रणी म्हणून होय. निळोबा तुकोबारायांचे वेळीं ह्यात नव्हते, पण तुकोबांचा भक्तिसंप्रदाय चालविणारे त्यांचे अधिकारी शिष्य होते. या १४ शिष्यांत ७ ब्राह्मण व ७ ब्राह्मणेतर होते हे लक्ष्यांत ठेवले म्हणजे 'तुकोबांचा ब्राह्मणांनी छळ केला' हे म्हणणे किती लंगडे पडते हे समजून येईल, या भेदवादाचा विटाळ वारकरीसंप्रदायाला केव्हांही शिवला नाही. सर्व शिष्य तुकोबांच्या कृपाछत्राखाली आनंदाने भगवत्कथालापांत गुंग होते व त्यांचे परस्परप्रेमही अवर्णनीय होते. निळोबांशिवाय बार्कीचे १३ ही शिष्य पुणे प्रांतांतले व देहूच्या पंचकोशींतले होते. कान्होबा बंधू व मालजी गाडे जावई हे तर घरांतलेच होते. या १४ शिष्यांशिवाय कचेश्वर ब्रह्मे व बहिणाबाई यांची माहिती वा दहा वर्षांतच लागली असल्याने त्यांचाही या प्रकरणांत समावेश केला पाहिजे. प्रथम तेराजणांचा समाचार घेऊं. तेरांपैकी चारजण लोहगांवचे आहेत; लोहगांवीं तुको-

बांचें आज्ञोळ होतें व तेथील लोकांचा तुकोबांवर प्रेमाही अतिशय होता म्हणून तेरा शिष्यांची ओळख करून घेतल्यावर आपण लोहगांवचें वर्णन पाहूं. नंतर कचेश्वर व बहिणाबाई यांचा परिचय करून घेऊं व शेवटीं निळोबांच्या चरित्राचा विचार करून समारोप करूं. ह्या सोळा शिष्यांपैकीं निळोबा, कान्होबा, व बहिणाबाई यांनीं अभंग केले आहेत. रामेश्वरभटाचे ४ अभंग व २ आरत्या आहेत.

१ महादाजीपंत कुळकर्णी देहूकरः—हा देहूचा जोशी कुळकर्णी तुकोबांचा पहिल्यापासून निस्सीम भक्त होता. याच्या व तुकोबांच्या घराण्याचा स्नेहसंबंध पूर्वापार होता. महाराजांच्या संसाराकडे काळजीकांठ्यानें पाहणें, जिजाईला प्रसंगविशेषीं दाण्यागोत्याची किंवा पैशाची मदत करणें, हरतऱ्हेची पूसतपास करून तिला आपत्काळीं साह्य करणें हें वडालपणाच्या नात्यानें महादाजीपंत करीत असे. इंद्रायणीच्या तीरावर ' करंजाया मावल्या ' म्हणून देवीच्या मूर्ति आहेत तेथें तुकोबा भजनांत दंग होऊन बसत. शेजारच्या एका शेतकऱ्यानें तुकोबांना एकदा शेतावर राखण बसवून आपण परगांवीं गेला. तुकोबा सदा भजनांत निमग्न व पक्षी दाणे टिपायला आले तरी त्या नारायणाच्या मूर्ति भावायच्या, यामुळे त्यांनीं पक्षी निवारले नाहींत! तुकोबांना शेतकऱ्यानें अधमण दाणे देऊं केले होते, पण तो परत येऊन पाहतो तों कणसें काळीं व दाणा नाहीं! त्यानें संतापून पंचांकडे फिर्याद नेली. पंच येऊन पाहतात तों दहा खंडी दाणा निघाला. मग पांच खंडी दाणे तुकोबांस देवविले. तुकोबा अधमणावर घेईनांत, तेव्हां बाकीचा दाणा महादाजीपंतांनीं लोकसंमतीनें आपल्या घरी सांठविला व श्रीविठ्ठलमंदिराच्या जीर्णोद्धार्याच्या कार्यांत तो इमानाने सर्व खर्च केला.

२ गंगाराम म्वाळ कडूसकरः—तुकोबांचे पहिले घूपदी व

मुख्य लेखक दोनः एक गंगाराम मवाळ कडूसकर व दुसरे संताजी तेली चाकणकर. गंगाराम मवाळ हे वत्सगोत्री यजुर्वेदी ब्राह्मण दाभाड्यांच्या तळेगांवीं रहात असत. यांच्या वडिलांचें नांव नाभाजी. यांचा वडिलोपार्जित धंदा सावकारी सराफीचा असून हे घरचे सुखवस्तु होते. हे देहप्रकृतीनेच सात्विक, शांत, सोशिक व प्रेमळ होते. यांचें आडनांव महाजन असून गंगारामबोवांना त्यांच्या 'मवाळ म्हणजे मृदु-सौम्य' स्वभावामुळें तुकोबा प्रेमानें 'मवाळ' म्हणूं लागले. गोपाळबुवांनीं 'मेणाहूनि अंतर मवाळ' असें यांचें वर्णन केलें आहे. गंगारामबोवांसारखाच संताजी तेली यांचा स्वभाव होता, स्वभावसादृश्यामुळें त्यांचें परस्पर प्रेमही फार होतें. असे प्रेमळ, निष्ठावंत व दुराशाशून्य धृपदे—प्रेमभरानें नाचणारे, व मंजुळस्वरानें ठेका देणारे व तुक्याला जीवें भावें अनुसरणारे धृपदे—मार्गे सर्वकाळ सांथ देण्यास तयार असल्यामुळें तुकोबांच्या कीर्तनास अद्भुत रंग बोटवत असे, मवाळांचे वंशज तळेगांव, पुणें व कडूस येथें आहेत. गंगारामबोवांची व तुकोबांची गांठ प्रथम भामनाथ डोंगरावर पडली, मवाळ एकदा चुकलेली ह्येस शोधण्यास डोंगरावर गेले होते. तुकोबा तेव्हां भजनप्रेमांत रंगले होते, ते सहज म्हणाले 'घरीं जा, तुमची ह्येस तुमच्या वाड्यांत बांधलेली आहे,' घरीं जातात तों खरेंच! चार दिवस न सांपडणारी ह्येस घरीं आली हा त्या साधुपुरुषाच्या वचनाचा महिमा असें त्यांस वाटलें, आणि भक्ताच्या सहजवाणीला सिद्धशक्ति येतेही. गंगारामबोवांनीं दुसरे दिवशीं घरीं पुराणपोळीचा उत्तम स्वयंपाक केला व सिद्धान्नाचें ताट स्वतः डोक्यावर घेऊन ते तुकोबांकडे डोंगरावर गेले. तुकोबा जेवले पण ही उपाधी टाळण्यासाठीं ते पुढें लवकरच भंडान्यावर गेले. गंगारामबोवा तुकोबांच्या साधुत्वाला मोहून गेले. तीर्थयात्राप्रसंगीं व सर्वकाळ गंगारामबोवा व संताजी ही जोडी तुकोबांजवळ छायेसारखी असायची. तुकोबांस माघ

शुद्ध १० स गुरूपदेश झाला. तन्निमित्त तुकोबांच्या आज्ञेवरून कडूस येथे गंगारामबोवांनी जो उत्सव सुरू केला तो अद्याप त्यांचे वंशज १५ दिवस करीत असतात. या उत्सवाचे दिवसात मवाळांना सोयरसुतक येत नाही व त्यांचे घराण्यांत मूल देवी येऊन मरत नाही ! हा तुकोबांचा प्रसाद आहे अशी मवाळांची श्रद्धा आहे. दशमीपासून चार दिवस पालखी, छविना, भजन वगैरे सोहळा होतो. गंगारामाचा पुत्र विठ्ठल. त्याचे वंशांत रामकृष्ण नामक एक सत्पुरुष झाले व ते परमहंसवृत्तीने पंढरीस राहत असत.

३ संताजी तेली जगनाडे:—संताजीची कांहीं हकीकत वर आलीच आहे. यांचे अडनांव सोनवणे, राहणार चाकणचे. याचा पुत्र बाळाजी. त्याचे वंशज तळेगांवी आहेत. तुकोबांच्या अभंगांच्या संताजीच्या हातच्या वद्द्या तळेगांवी आहेत. त्याबद्दल प्रस्तावनेत लिहिलेच आहे व मेषवृष्टि प्रकरणांत त्याच्या लेखनाचा मासलाही दिला आहे. असे सांगतात की, संताजी व तुकोबा यांची आपसांत अशी आणभाक झाली होती की, आपणांपैकी ज्याचा मृत्यु आधी होईल त्यास जो मार्ग राहिल त्याने मूठमाती घावी! तुकोबा अदृश्य झाल्यावर कित्येक वर्षांनी संतोबा वारले. त्यांस त्यांचे आसेष्ट मूठमाती देण्यास तयार झाले, पण वर कितीही माती टाकली तरी तोंड झांकेना. अखेर मध्यरात्री तुकोबा स्वतः प्रगट झाले, त्यांनी मूठमाती दिली व बाळाजीस १३ अभंग दिले. त्यापैकी एक अभंग असा आहे:—

चारितां गोघने । माझे गुंतले वचन ॥ १ ॥

आह्मां येणे झाले । एका तेलियाकारणे ॥ २ ॥

तीन सुष्टी मृत्तिका देख । तेव्हां लोपाविले मुख ॥ ३ ॥

आलों म्हणे तुका । संत न्यावया विष्णुलोकां ॥ ४ ॥

भंडान्याच्या पायथ्याशी सुदुब्रे गांवी संताजीची समाधि आहे.

४ गवरशेटवाणी सुदुंब्रेकरः—हा कानडा लिंगाईत वाणी सुदुंब्रे येथे राहत असे. प्रपंचव्यवहाराकडे दुर्लक्ष करूनही हा तुकोबांच्या सेवेत रत असे. हा मोठा सत्स्थ असे. तुकोबांच्या प्रयाणानंतर हा मृत्यु पावला. तत्पूर्वी त्याने रामेश्वर भट व कान्होबा यांस बोलावून जवळ आणले व त्यांच्या तोंडून तुकोबांचे अभंग ऐकत याने सुखाने प्राण सोडला. ते वेळी तुकोबांच्या रूपाच्या ध्यासांत हा इतका मग्न झाला होता की शेवटी तुकोबा प्रगट झाले. याने स्वहस्ताने त्यांचे कपाळी बुका लावला व गळ्यांत हार घातला. तुकोबा दुसऱ्या कोणास दिसले नाहीत, पण सर्वांनी अधात्री हार लावतांना पाहून तुकोबांच्या नांवाचा जयघोष केला व तत्क्षणीच गवरशेटने देह ठेवला !

५ मालाजी गाडे येवलवाडीकरः—हा तुकोबांचा जावई म्ह० भागीरथीचा पति. उभयतांची तुकोबांवर अत्यंत भक्ति होती व देहूस गोपाळपुरा येथे भागीरथीची मूर्ति प्रयाणस्थानाजवळ स्थापिलेली अद्याप आहे. तुकोबांनी मालाजीस पाठास गीता दिली होती.

६ तुकयाबंधु कान्होबाः—प्रथम हा तुकोबांपासून वेगळा निघाला होता, पण पुढे तुकोबांची छाप त्याचे मनावर बसली व तो त्यांचा शिष्य झाला. गाथ्यांत या तुकयाबंधूचे बरेच उत्कृष्ट अभंग असून तुकोबांच्या प्रयाणानंतर याने जो शोक केला व देवार्शी भांडण केले त्याबद्दलचे अभंग तर अत्यंत करुणारसपूर्ण आहेत.

७ मल्हारपंत चिखलीकरः—हाही तुकोबांच्या नेमनिष्ठ टाळकऱ्यांपैकी एक होता.

८ कोंडोपंत लेहोकरे पुणेकरः—हाही वृषद धरीत असे. त्याने एकदा आपला काशीयात्रेस जाण्याचा वेत तुकोबारायांस कळविला व 'तुमचे वचन मानणारे पुष्कळ सुखवस्तु गृहस्थ आहेत तरी त्यांजकडून मला देशावर करून द्या' अशी त्याची प्रार्थना

केली. तेव्हां तुकोबांनीं आसनाखालीं हात घालून एक होन काढून त्याला दिला व सांगितलें कीं, 'हा होन मोडून साहित्य घेत जा, मात्र त्यांतील एक पैसा शिल्लक ठेवीत जा म्हणजे त्याच पैशाचा दुसऱ्या दिवशीं होन होईल.' कोंडोबांनीं पहिल्याच दिवशीं त्याची प्रचीत पाहिली. तेव्हां पैशाचा होन होतो हें पाहून त्याचें समाधान झालें. ही गेष्ट कोणास कळूं देऊं नकोस असें तुकोबांनीं त्यास बजाविलें व त्याच्याबरोबर तीन अभंग पाठविले ते अभंग हे:-

१

परिसैं वो माते माझी विनवणी । मस्तक चरणीं ठेवितसैं ॥ १ ॥
भागीरथी महादोषनिवारिणी । सकळां स्वामिणी तीर्थांचिये ॥२॥
जिता मुक्ति मोक्ष मरणें तुझ्या तीरीं । अहिक्यपरत्रीं सुखरूप ॥३॥
तुका विष्णुदास संतांचें पोसणें । वाकपुष्प तेणें पाठविलें ॥ ४ ॥

२

तुह्मी विश्वनाथ । दीन रंक मी अनाथ ॥ १ ॥
कृपा कराल ते थोडी । पायां पडिलों बराडी ॥ २ ॥
काय उणें तुह्यांशीं । मी तों अल्पचि संतोषी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे देवा । कांहीं भातुकें पाठवा ॥ ४ ॥

३

पिंड घदावरी । दिला आपुलिये करीं ॥ १ ॥
माझें झालें गयावर्जन । फिटलें पितरांचें ऋण ॥ २ ॥
केलें कर्मांतर । बोंब मारिली हरिहर ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माझें । भार उतरलें ओझें ॥ ४ ॥

ह्या तीन अभंगांत भागीरथी, काशीविश्वेश्वर व विष्णुपद यांस तुकोबांनीं प्रार्थना केली आहे. कोंडोबांनीं त्यास मिळालेल्या होनाच्या आधारावर सर्व यात्रा पार पाडली. कोंडोबांनीं चतुर्मास काशीवास केला. कोंडोबा यात्रा करून परत लोहगांधी आला. व तुकोबांस वंदन करून त्यांनीं सर्व हकीकत सांगितली, मात्र होन परत मागतील या भीतीनें त्यांनीं होन हरवला असें तुकोबांस खोटेच-

सांगितलें ! घरी परत येऊन धातराच्या उवा पदरांत त्यानें तो होन बांधून ठेवला होता तो पदर सोडून पाहिलें तों त्यांत होन नाहीं ! हे पाहतांच तुकोबांचें सिद्धिसामर्थ्य त्याच्या लक्ष्यांत आलें व त्यानें तुकोबांची क्षमा मागितली !

९ रामेश्वरभटः—रामेश्वरभट पूर्वी छलक होते तेच तुकोबांचे एकनिष्ठ भक्त कसे झाले हे मागे एका प्रकरणांत सविस्तर सांगितलें आहे. वाघोलीस रामेश्वरभटांच्या बंधूंचे वंशज आहेत, व बहुळ येथे खुद्द रामेश्वरभटांचे वंशज राहतात. दोन्ही ठिकाणीं शोध करून मला विशेष माहिती मिळाली नाहीं. रामेश्वरभटांचे पणजे कानभट हे कर्नाटकांत बदामी येथे राहत असत. तेथून ते पुणे प्रांती राहण्यास आले. हे घराणे मूळचे कानडी असून चार पिढ्यांत महाराष्ट्री झाले असवे. कानभट-चौडवा-कानभट-रामेश्वरभट अशी यांची वंशावळ आहे रामेश्वरभटांचे पुत्र विठ्ठलभट यांचा वंश बहुळगांवी आहे. वेदविद्या रामेश्वरभटांच्या घरची होती व त्यांचें संपूर्ण अध्ययन त्यांच्या वडिलांपाशींच झालें. ते रामोपासक होते व त्यांच्या पूजेतली राममूर्ति अद्याप बहुळ येथे आहे. वाघोलीस व्याघ्रेश्वराचें स्थान आहे; ह्या जुनाट शिवदेवतेपाशीं त्यांनीं अनुष्ठाने केलीं होती. घरची पूजाअर्चा संपली ह्मणजे हे प्रत्यहीं व्याघ्रेश्वराच्या मंदिरीं जाऊन एकादशी करीत. त्यांच्या वंशजांस ' बहुळकर ' ह्मणतात. त्यांच्याकडे वाघोली, भावडी, बहुळ, चिंचोली व शिद्देगव्हाण ही पांच गावे जोशीपणाच्या वतनाचीं अजून चालत आहेत. रामेश्वरभट तुकोबांचे शिष्य झाल्यापासून वारकरी मंडळींत त्यांची मान्यता झाली. हे तुकोबांच्या मागे टाळ घरीत, व तुकोबांच्या समागमे यांनीं १०।१२ वर्षे काढलीं. तुकोबांच्या प्रयाणसमयीं हे देहसच होते व शेवटीं शास्त्रार्थ यांनींच काढून दिला. यांची समाधि वाघोली-

सच आहे. मार्गशीर्ष शुद्ध १४ ला यांची पुण्यतीथ बहुळकर करीत असतात.

१० शिवबा कासारः—तुकोबांचें आजोळ लोहगांवीं असल्यानें व लोहगांवकरांची तुकोबांवर अत्यंत निष्ठा असल्यानें त्यांचें तेथें जाणें वारंवार होत असे. तेथें तुकोबांच्या कीर्तनास फार रंग चढे. सारा गांव व आसपासचे शेंकडो लोक येत, पण शिवबा येत नसे—उलट वरीं बसून तुकोबांची यथेच्छ निंदा करी. त्याचा नष्ट, कृपण व कुटिल स्वभाव प्रसिद्ध होता, पण असाही मनुष्य कीर्तनगंगेत शुद्ध होऊन तरून जावा असें तुकोबांच्या दयार्द्र अंतःकरणास वाटे. पहिल्या दिवशीं तो भिडेनें आला, दुसरे दिवशीं अर्धवट खुषीनें, तिसरे दिवशीं आवडीनें व पुढील चार दिवस अत्युत्कटतेनें आला आणि सातवे दिवशीं त्यांचा भक्त बनला ! तुकोबांच्या जिवंत वाणीचा प्रताप केवढा लोकोत्तर कीं तिनें सातच दिवसांत एका कृपण नष्ट जीवास भगवत्प्रेमरंगांत मिळवून घेतलें !

गाढवाचें घोडें । आह्मी करूं दृष्टीपुढें ॥

तुका ह्मणे खळ । करूं समयीं निर्मळ ॥

या त्यांच्या वाण्याप्रमाणें त्यांनीं ह्या पाषाणाला पाझर फोडले ! तुकोबांच्या संगतीनें शिवबाचें रूपांतर झालें. त्यामुळें शिवबाची बायको फार चिडली. आपला नवरा पैशाचा निदिध्यास करायचा सोडून विठोबाचा निदिध्यास करूं लागला हें त्या संसाररत स्त्रीस आवडलें नाहीं ! तिनें तुकोबांचा सूड उगवण्याचा निश्चय केला. शिवबानें तुकोबांस सत्कारानें घरीं बोलावलें तेव्हां त्यांच्या स्नानाचे वेळीं ह्या कृत्येनें त्यांच्या अंगावर अधणाचें कढत पाणी ओतलें. लगेच त्यांचे अंगावर फोड आले, तेव्हां त्यांनीं धावा केलाः—
जळे माझी काया लागला वीणवा । धांवरे केशवा मायबापा ॥ १ ॥
पेटली सकळ कांति रोमावळी । नावरे हे होळी दहन झालें ॥ २ ॥

कुटोनीयां दोन्ही भाग होऊं पाहे । पाहतोसी काय हृदय माझे ३
घेऊनी जीवन धांव लवलाही । कवणाचें कांहीं न चले येंथें ॥ ४॥
तुका ह्मणे माझी तूं होसी जननी । आणिक निर्वाणी कोण राखे? ५

पुष्पाहून किंवा लोण्याहून ज्यांचें चित्त मूढ त्या लोकोपकारार्थ
झटणाऱ्या महात्म्यांचा दुर्जन किंवा अज्ञजन जेव्हां असा छळ करि-
तांना आपण पाहतो तेव्हां क्षणभर तरी ह्या मनुष्यलोकांच्या वस्ती-
चा वीट येऊन जातो. त्या सटवीनें या करुणानिधीच्या अंगावर
कढत पाणी ओतल्याचें ऐकतांच आपल्या अंगाला चटका बसल्या-
चा भास होतो ! अगो. तुकोबांच्या मनांत शिवजीच्या बायकोबद्दल
क्रोध आला नाहीं तर करुणा आली, पण देव तिच्यावर रागावले,
तिच्या अंगावर कोड फुटले. त्या व्यथेनें ती तळमळत पडली,
रामेश्वरभटांच्या सूचनेवरून तुकोबांस स्नान घातले होतें, तेथील
चिखल शिवजीनें तिच्या सर्वांगास चोळला तेव्हां ती बरी झाली !
यानंतर तिलाही अनुताप झाला व शिवजीप्रमाणें तीही तुकोबांची
भक्त झाली.

११ नावजी माळीः—हाही लोहगावचा राहणारा. तुको-
बांवर त्याची भक्ति बसल्यानंतर सुवासिक पुष्पांच्या उत्तमोत्तम
माळा गुंफून त्या त्यांच्या गळ्यांत तो घालीत असे. “ नावजी
माळी भक्त भोळा । अखंड गुंफून सुमनमाळा । घालीत तुकयाच्या
गळां । सप्रेमकळा त्या अर्पिली ॥ ” असें गोपाळबोवांनीं ह्मटले
आहे. ‘ सूत कांतूनि गोंवरीवर । पुष्पांच्या माळा करीतसे फार ।
कीर्तनी बैसती द्विजवर । त्यांसी हार ते वाली ॥ ’ असें महिपत-
बाबा म्हणतात. सुमनांच्या माळा गुंफून त्या विठोबांच्या, तुकोबां-
च्या व प्रेमळ श्रोत्यांच्या गळ्यांत घालणें नावजीस प्रिय असे. तो
जातीचा माळी बसल्यामुळे वागेंतून तुळसीफुलांचीं झाडे त्यानें
लाविलीं होती, व खुरपतांना, झाडांस पाणी घालतांना, फुले तो-

डतांना व त्यांचे हार गुंफतांना विठोबाची मूर्ति चित्तांत व नाम मुखांत ठेवून हा सच्छील नावजी आपल्या आयुष्याचे सार्थक करीत असे. हा भजन फार प्रेमाने करी. नावजीचे प्रेमळ नृत्य व भजन पाहून तुकोबांची त्यावर प्रसन्नता होती. नावजी कीर्तनास आला की तुकोबांनी 'हा आमचा प्राणविसावा आला' असे ह्मणावे !

१२ आंवाजीपंत लोहगांवकरः—हा लोहगांवचा जोशी कुळकर्णी तुकोबांच्या चरणीं लागून कृतार्थ झाला. सर्व श्रोत्यांत तो मोठा एकाग्र होत असे. तो लोहगांवीं कीर्तनांत गुंग झाला असतांना एकदां मध्यरात्री त्याच्या घरीं मुलानें राम म्हटला ! मुलाच्या आईला दुःखाचा उमाळा येऊन तिनें प्रेत कीर्तनांत आणून टाकलें व नवऱ्यावर व तुकोबांवर सडकून पुष्पांजळी वाहिली ! तेव्हां तुकोबांच्या तोंडून अभंग निघालाः—

अशक्य तों तुम्हां नाहीं नारायणा । निर्जीवा चेतना आणावया १
मार्गे काय जाणों स्वामीचे पवाडे । आतां कां रोकडे दावूं नये धु०
थोर भाग्य आम्ही समर्थ्यांचे कासे । म्हणवितों दास काय थोडे ?
तुका ह्मणे माझे निववावे डोळे । दावूनि सोहळे सामर्थ्यांचे ॥ ३ ॥

एक प्रहर कडाक्याचे भजन झाल्यावर तुकोबांच्या प्रेमळ विनवणीप्रमाणें देवाला तो मृतपुत्र उठवणें भाग पडलें. भक्ताच्या चरित्रांत असले चमत्कार होतात, पण त्यांचे हें बीज लक्षांत ठेवले पाहिजे कीं हें मीं केले किंवा माझ्यामुळे सिद्ध झालें अशा अभिमानाची लहरीही त्यांच्या चित्ताला स्पर्शत नाहीं, आणि भक्त जेव्हां पूर्ण निरभिमानी होतो व सर्व कार्य नारायणाचेच समजतो तेव्हांच त्याची वाणी देवाला खरी करून दाखवावी लागते ! !

१३ कोंड घाटील खांदवेः—तुकोबा लोहगांवास जेव्हां जेव्हां जात तेव्हां तेव्हां त्यांचे विन्हाड याचे घरीं असे. हा टाळ घरणारा ऊकृष्ट होता. " ज्याचे घरीं तुक्याचे विठार । जो टाळ घरिस्थांत

परम.चतुर । तो कोंड पाटील लोहगांवकर । ठेवून माथा कर पूर्ण केलें ॥ ” असें गोपाळरावांनीं म्हटलें आहे.

लोहगांवः—शिवधा कासार, नावजी माळी, अंबाजीपंत व कोंड पाटील हे चौघेही शिष्य लोहगांवचे होते. तुकोबांचा विशेष निकट संबंध दोन गांवांशींच होता, एक देहू व दुसरे लोहगांव. देहू त्यांचें राहण्याचें गांव, व लोहगांवीं त्यांचें आजोळ. देहूकरांपेक्षांही लोहगांवकरांचें तुकोबांवर अधिक प्रेम होतें,

मथुरेसी कृष्ण जन्मला पाही । परी गोकुळींच्या सुखासी पार नाही
तैसा तुकयाचा प्रेमा सर्वही । लोहगांवीं लूटिला ॥ १०४ ॥

असें महिपतबावांनीं (भक्तलीलामृत अ० ३६) मोठ्या सहृदयपणानें म्हटलें आहे, हें लोहगांव पुण्याच्या नागझरीच्या काठी एक खेडें होतें तेंच होय असें राजवाडे यांनीं एक मनःकल्पित विधान ठोकून दिलें होतें ! त्याचें खंडण^१ मीं ५ वर्षांपूर्वीं केलें असून खरें लोहगांव कोणतें तें सप्रमाण दाखवून दिलें आहे. त्याचा उताराच येथें देतोः—

“ तुकोबांचे लोहगांव पुण्याच्या ईशान्येस एरवड्याच्या पलीकडे ९ मैलांवर असून हें गांव वारकरी मंडळांत प्रसिद्ध आहे ! तुकोबांचें आजोळ या लोहगांवीं होतें व त्यांच्या आईचे मोहरचें आडनांव ‘ मोझे ’ असें होतें. येथील गांवकन्यांचे कागदपत्र मीं पाहिले आहेत, त्यांतील उल्लेख व गांवाची रचना पाहतां शंकाच उरत नाही, तुकोबांच्या आजोळच्या घरांत जिच्यावर बसून तुकोबा ध्यानभजन करीत अशी एक शिळा आहे, ही शि-
तुकोबांचे पश्चात् एका वृंदावनावर ठेविली असून वारकन्यांचें

१ भारत इतिहास संशोधक मंडळाचें तृतीय संमेलन वृत्त पहा. त्यांत माझा लोहगांवावरील लेख पृ० १४१ ते १४३ मध्यें दिला आहे.

तेथें हमेष भजन होतें. पंढरीहून वारकरी आळंदीस जाताना येथें कार्तिक वद्य ९ स थांबतात. येथें मोझे यांचे घराण्याकडे परवापर्यंत जमीन होती, या घराण्यांतला कृष्णा मोझे हा मुंबईस एका फ्रूटवाल्याकडे नोकरीस आहे. शिवबाकासाराचा वाडा मोठा असावा असे वाड्याच्या पडक्या भितीवरून वाटतें. वाडा पश्चिमाभिमुख होता. वाड्यासमोर महादेवाचें एक पडकें देऊळ आहे, त्या देवळांत तुकोबा अनेकवार शिवाजीबरोबर बोलत बसत असे सांगतात. शिवजीजवळ ५०० बैल होता व तो कथील, शिसे व मांडी यांचा मोठा व्यापार करीत असे. तुकोबांचे वेळीं पुनवाडी (पुणे) कसेव लोहगांवाखाली होती. लोहगांवचीं अनेक पडकीं घरे, तेथला विस्तृत महारवडा, तेथील माळी व कासार यांचीं जुनीं घरे, व एकंदर गांवाचा डौल पाहतां तुकोबांच्या काळीं लोहगांव मोठा कसब्याचा गांव होता हें स्पष्टच दिसतें. लोहगांवाहून पायवाटेनें आळंदी २॥ कोस, देहू ७ कोस, व सासवड ९ कोस आहे. लोहगांवीं कासार, मोझे, खांदवे, व माळी यांची वस्ती पुरातन आहे. कोंडपाटील खांदवे, नावजी माळी, शिवबा कासार हे तुकोबांचे शिष्य लोहगांवचेच. माळी लोकांचीं भाळेकर, घोरपडे, गरूड व भुकण अशीं चार बुडे म्ह० वेतनें आहेत.गांवांत तुकोबांचें देऊळ आहे, याशिवाय तुकोबांचें स्वतंत्र असें देऊळ अन्यत्र कोठेंही नाहीं. या मंदिराची स्थापना गुंडोजीबाबांचे शिष्य इराप्पा यांनीं केली असें समजतें. पुनवाडीच्या बाजूनें गांवांत शिरतांच 'कासारविहिर' लागते. ती मोठी भव्य व रमणीय आहे. विहिरीच्या पूर्व, पश्चिम व दक्षिण ह्या तीनही बाजूंस तीन तीन कोनाडे असून पन्नास ब्राह्मण स्नानसंध्या करावयास बसतील अशी सुंदर चौफेर जागा विहिरीतच आहे. विहिरींत दक्षिणच्या बाजूस एका शिलालेख कोरला आहे. तो

शके १५३४ मधील आहे. शिलालेखावर तागडीचे निशाण आहे. मुख्य मधला शिलालेख सुवाच्य आहे, बाजूची कांहीं अक्षरे दगडाचे कोन फुटले असल्यामुळे लागत नाहीत. तो शिलालेख असा—

॥ श्रीगणेशायनमात्रकालीकायेन्म.....

श्री शाल्ठीवाहन शके १५३४ परीध.....

वीशंवशरे कारतीक वदी तीज आत.....

र नदीनी सीउजी व काळोजी पीता केशी

जी माता रंभाई वंश धीटे शोमवंशी

कास्त्रार कसभे लोहोगांव श्रीरस्तुः

ह्या शिलालेखावरून सदर गांव शके १५३४ मध्ये 'कसबे लोहो-गांव' होता हे स्पष्ट आहे, "

तुकोवांचे लोहगांव हे होय, येथील एका गांवकीच्या पत्रांत 'सदरहू कान्होजी रायेगडास महाराजापार्शी चाकरीस होता तो भरावयास गांवीं आला' असें वाक्य आढळले त्यावरूनही तुकोवांच्या कीर्तनगजरांनीं निनादित झालेल्या मावळ प्रांतांतून शिवरायाला त्याचे शूरवीर मिळाले असें जें मार्गे (पृ० ४४९) मी म्हटलें आहे त्याला बळकटी येते.

१४ कचेश्वर ब्रह्मेः—भारत इतिहास मंडळाच्या १८३५ च्या वार्षिक इतिवृत्तांत (पृ० २४१ ते २५६) या ऋषीच्या आत्मचरित्रपर १११ ओव्या, कांहीं कागदपत्रें व दोन आरत्या पांडुरंगपंत पटवर्धन यांनीं प्रसिद्ध केल्या आहेत. आरत्या मला पूर्वीच मिळाल्या होत्या, आत्मचरित्र मात्र नवीन व महत्त्वाचे आहे. कचेश्वर ब्रह्मे हे चाक्रण येथील प्रख्यात वैदिक ब्रह्मे घराण्यांतले होत. कचेश्वर बाळपणीं फार उनाड व कुटाळ होते. जीर्णपुरा(जुन्नर) पासून विजापुरापर्यंत स्वारी फिरून आली. कचेश्वर ह्मणतात—

चमत्कार कांहीं माझा मज आला । जीवासी लागला गीताछंद
मग विष्णुसहस्रनाम पाठही करूं लागले. त्यांना मध्ये कोणी विषप्रयोग

केला त्याने धाप लागली. कोणी सांगितले की अंबाजीपंताच्या घरी ' सर्वही संग्रह तुकोबांच्या वहा ' आहेत तेथे जा ह्मणजे तुकोबांचे अभंग पाठास मिळतील—यावरून ते देहूस आले—

देखोनिया देव आनंदले मन । ऐकिलें कीर्तन संतांमुखें ॥ ५० ॥

प्रत्यक्ष तुकोबा करीतसे कथा । आनंदें सर्वथा डोलतसे ॥ ५१ ॥

कर्दळी हेलावे जैसी चंडवातें । तैसें तुकोबातें देखियेलें ॥ ५२ ॥

कचेश्वर ह्मणतात की तुकोबा कीर्तनांत आनंदाने इतके डोलत की ते खाली पडतील की काय असे वाटून मी त्यांना खांद्या देऊन बळें आवरिलें ! दुसरे दिवशी तुकोबांच्या आज्ञेवरून कचेश्वर कीर्तनास उभे राहिले. त्यांची सर्व व्यथा गेली. त्यांच्या वडिलांनी हा शूद्रांच्या मेळ्यांत मिळतो व नाचतो ह्मणून त्यांना घराबाहेर घालविले, ' सांडी करूनियां वेगळें घातलें ' पुढें कचेश्वरांना मोकासा मिळाला, जमीनजुमला झाला, योगक्षेम चालला, कथाकीर्तने चालली, व त्यांचे चित्तही परमार्थांत बरेच रंगले. कचेश्वरांची कांहीं कविताही प्रसिद्ध आहे. त्यांचा एक चमत्कार नमूद आहे. शके १६०७ मध्ये चाकणचौऱ्याय-शीत पाऊस न पडल्याने सर्वत्र भयाण दुष्काळ पडला असतां व अनुष्ठानादि इतर दैवी उपाय थकले असतां सर्व लोकांच्या आग्रहावरून कचेश्वर कीर्तनास उभे राहिले व त्यांनी आपल्या सामर्थ्याने पाऊस पाडला अशी दंतकथा आहे व तत्संबंधी कागदपत्रही प्रसिद्ध झाले आहेत. ' हनुमंताचे देवळी आनंदगिरीचे मठीं हरिकथेस मंडप (देणें) कथा परमेश्वराची करूं व देवाचा घांवा करूं ह्मणजे पर्जन्य पडेल संशय नाही ' अशी त्यांनी प्रतिज्ञा केली तेव्हां 'समस्त मिळोन कथा आरंभितांच पर्जन्य अहोरात्र पडला पुरे पुरे केले ' व समस्त जन सुख पावले. या गोष्टीस ऐतिहासिक पुरावाही आहे. कचेश्वरांचे वंशज पुणे व सातारा प्रांती इनामदार आहेत.

१५ बहिणाबाई:—तुकोबांच्या शिष्यमंडळांत बहिणाबाईंचें महत्त्व विशेष आहे. यांनीं आपल्या आयुष्याचीं कांहीं वर्षे देहूस तुकोबांच्या संगतींत घालविलीं, त्यांचीं कीर्तनें ऐकिलीं व तुकोबांच्या कृपेनें स्वानुभवसंपन्न होऊन आत्मचरित्रपर व उपदेशपर अनेक अभंगही लिहिले. निळोबा व महिपतबाबा यांच्यापेक्षांही बहिणाबाईंच्या वचनांला एका दृष्टीनें अधिक महत्त्व येतें, कारण तुकोबांच्या गोष्टी व त्यांचें वर्णनस्तवन त्यांनीं तुकोबांना पाहून व त्यांच्या समागमाचा आनंद स्वतः भोगून अधिकारी वाणीनें केले आहे. बहिणाबाईंच्या अभंगांचा गाथा शके १८३५ मध्ये स्वामगांव येथील रा. उमरखाने यांनीं अभंगांच्या नकलेवरून छापला, पण मला अभंगांची मूळ वही बहिणाबाईंच्या गांवां म्ह० शिवपूर उर्फ शिऊर येथें बहिणाबाईंचे वंशज श्रीराम यांजकडून मिळाली आहे. शिऊर येथें बहिणाबाई व निळोबांचे शिष्य शंकरस्वामी यांच्या समाधि आहेत व त्यांचे वंशजही तेथेंच राहतात. बहिणाबाईंचें नांव तुकोबांच्या शिष्यांत आहे व रामदासस्वामींच्या शिष्यांतही आहे; तेव्हां बहिणाबाई वारकरी कां रामदासी, कां बहिणाबाई देण, अशा शंका निघाल्या होत्या; पण मी स्वतः शिऊर येथें तीन दिवस राहून सर्व पोथ्या व कागदपत्र पाहून आलों असून हा निश्चितार्थ सांगतो कीं बहिणाबाई एकच आहेत. ह्यांना तुकोबांच्या उपदेश होता व उत्तरवयांत त्या समर्थांच्या संगतीला असून समर्थांनीं त्यांना दिलेली प्रादेशमात्र (वीतभर) दास—मास्तीची मूर्तिही त्यांच्या राममंदिरांत पूजेंत आहे. बहिणाबाईंच्या अभंगांत तुकोबांचा अनुग्रह कसा झाला तें त्यांनीं सविस्तर वर्णिलें आहे. बहिणाबाईंच्या मूळ गाथ्यांतही ‘ सद्गुरु तुकारामसमर्थ ’ ‘ श्रीतुकाराम ’ ‘ रामतुका ’ असें बऱ्याच ठिकाणीं लिहिलें आहे.

बहिणाबाईंचा जन्म शके १५५० मध्ये झाला असून त्यांना

वयाच्या १२ वे वर्षी कोल्हापुरीं तुकोबांचा स्वप्नांत अनुग्रह झाला. त्यांच्या गाथ्यांत आत्मचरित्राचे ५३ अंभंग व निर्याणाचे ३४ अंभंग आहेत व याशिवाय भक्ति, वैराग्य, ब्रह्म आणि माया, विद्वल, पंढरि, त्रिगुण, अनुताप, संत, सद्गुरु, ज्ञान, मनोबोध, ब्रह्म-कर्म, पतिव्रताधर्म, प्रवृत्ति इ० विषयांवर त्यांचे अंभंग असून त्यांची वाणी निळोबांच्या तोडीचीच प्रासादिक आहे यांत शंका नाही. त्या योगभ्रष्ट होत्या व पूर्व सुकृतबलांने या जन्मीं त्यांना तुकोबांचा अनुग्रह व समर्थांचाही समागम घडून त्या मुक्तकोटीस पोचल्या. तुकोबांचा अनुग्रह झाला तेवढ्यापुरता भाग यथे प्रथम घेऊ. कोल्हापुरास जयरामस्वामींच्या कीर्तनांत त्यांनीं तुकोबांचे अंभंग वारंवार ऐकिले व त्या अंभंगनाणांचा ठसा त्यांच्या पुण्यसंस्कार झालेल्या विमल मनावर बाळपणीच उमटला. तुकोबांच्या भेटीचा त्यांना ध्यास लागला—

तुकोबाचीं पदे अद्वैत प्रसिद्धे । त्याच्या अनुवादे चित्त झुरे ॥
 ऐसीं ज्याचीं पदे तो मज भेटतां । जीवास या होता तोष बहु ॥
 तुकोबाचा छंद लागला मनासी । ऐकतां पदांसी कथेमध्यें ॥
 तुकोबाचीं कानीं ऐकेन हरिकथा । होय तैसें चित्ता समाधान ॥
 तुकोबाचें ध्यान करुनी अंतरीं । राहें त्या भीतरीं घरामाजी ॥
 बघेणी ह्मणे तुका सद्गुरु सहोदर । भेटतां अपार सुख आहे ॥

* * * *

भक्तस्य जैसा जळावांचुनी चरफडी । तैसी ते आवडी तुकोबांची ॥
 अंतरींचा साक्ष असेल जो प्राणी । अनुभवे मनीं जाणेल तो ॥
 सांचितासी दग्ध करी ऐसा कोण । सद्गुरूवांचून जाण मना ॥
 बघेणी ह्मणे माझा जाऊं पाहे जीव । कां वा न ये कीव तुकोबा रे ॥

आर्त चातकाची कीव करुणामेघाला येणार नाही असे कसे होईल ? सात अहोरात्र तुकोबांचे ध्यान चालले तेव्हां कार्तिक

वद्य ५ रविवार (शके १५६२) ते दिवशी तुकोबांनी त्यांना स्वप्नांत उपदेश दिला, व गीता हाती दिली—

आनंदलें मन चिद्रूप कोंदलें । उठोनि बैसले चमत्कारें ॥
मंत्र आठवती तुकोबास्वरूपें । स्वप्नामाजी कृपा पूर्ण केली ॥
अमृत पाजिलें चवी अनारिसी । साक्षी ज्याची त्यासी मनामाजी
बहेणी ह्मणे ऐसी कृपा सद्गुरुची । तुकारामें साची पूर्ण केली
त्याचिया पदें होतसे विश्रांती । त्याची देहाकृति विठ्ठलाचि ॥
तुकोबाचीं सर्व इंद्रियें चालक । पांडुरंग देख सत्य आहे ॥

बहिणाबाईना दुसऱ्यांदा तुकोबाचें स्वप्नदर्शन झालें, पुढें त्या पतिसह देहूस आल्या, तेथें तुकोबांची साक्षात् भेट झाली,

मायबापबंधु भ्रतारासहित । इंद्रायणी जेथ तेथ आलों ॥
करूनियां स्नान पांडुरंगीं भेटी । आनंदली सृष्टि अंतरंगें ॥
तुकोबा आरती करित होते तेथें । नमस्कारें स्वस्थ चित्त केलें ॥
स्वप्नीं जो देखिला तेंचि ध्यान तेथ । देखिलें नेमस्त पूर्णदृष्टी ॥

विन्हाड कोठें ठेवावें या विचारांत असतां सहज मंबाजीचें ' प्रशस्त घर ' पाहिलें व ही मंडळी आंत शिरली, तों ' तो अति-चंचळ क्रोध जैसा ' असा प्रसिद्ध मंबाजबाबा ' मारावया उठें घातलें वाहेरी ' मग काय करितात विचारे ? त्यांनीं प्रार्थना करून त्याच्या ओवरींत विन्हाड ठेवलें व बाहेर पडले, बाहेर पडतांच कोंडाजी लोहोकरे भेटले व त्यांनीं सर्वास भोजनास बोलाविलें, तो त्यांस ह्मणाला !—

नित्य हरिकथा होतसे देडळीं । तुकोबा माउली वैष्णवांची ॥
रहा येथे तुह्यां भक्षावया धान्य । देऊं हेंही पुण्य आह्यां घडे ॥
बहोणे ह्मणे मग राहिलों देहूस । धरूनी हव्यास तुकयाचा ॥

तुकोबांच्या दर्शनकीर्तनसहवासाचा परमानंद भोगणाऱ्या भास्य-शाली बहिणाबाई म्हणतात:—

देउळांत कथा सर्वकाळ होत । श्रवण करित दिनराती ॥ १ ॥

तुकोबाची कथा वेदांतील अर्थ । पावे माझे चित्त समाधान ॥ २ ॥

तुकोबाचें ध्यान पूर्वी कोल्हापुरीं । जें स्वप्नामाझारीं देखियेलें ॥३॥

तेंच ज्ञान डोळां प्रत्यक्ष देखोनी । आनंद लोचनीं हेलावत ॥ ४ ॥

दिनरात्रीं निद्रा नये तिळभरी । तुकोबा अंतरीं प्रवेशला ॥ ५ ॥

बहेणी ह्मणे येती सुखाचे डोलाचे । जाणती अनुभवे जाणती ते ६

मंवाजी—बहिणाबाई याप्रमाणें तुकोबारायांचें दर्शन व कीर्तनश्रवणसुख इतर श्रोत्यांसमवेत भोगीत असतां त्यांना ज्या पुरुषापासून मनस्वी ताप झाला त्या प्रसिद्ध मंवाजी गोसाव्याकडे थोडेंसे वळें ! ह्या प्रकरणांत सर्वच तुकोबांचे भक्त त्या करुणमेघश्यामावर कसें नितांत प्रेम करीत होते तें आपण पाहिलें. या गोड प्रकाराला थोडें गालबोट पाहिजे, नाही तर हें जग 'जग नव्हेल !' मंवाजीपासून तुकोबांनाही मनस्वी त्रास होत होता. तुकोबांचें होतें निष्काम भजन व मंवाजीनें मांडली होती परमार्थाची दुकानदारी! तुकोबा लोकांचें हृदय हरिप्रेमानें भरीत होते, मंवाजी लोकांच्या पैशानें आपलें घर भरीत होता. मी एवढा प्रतिष्ठित महंत येथें असतांना सारे लोक तुकोबांच्याच भजनीं लागतात यामुळें मंवाजी मत्सरानें पोटांत जळतच होता, पण त्यांच्यामुळें याचा धंदा नीट चालेना ह्मणून तो त्यांचा द्वेषही करूं लागला. मंवाजी तुकोबांचा द्वेष करी पण तुकोबांच्या तें ध्यानींमनींही नव्हतें. तो महात्मा 'वासुदेवः सर्वमिति' या कोटींतला, भूतमात्री हरि पाहणारा, प्रशांत आणि भूतदयान्वित, पण नारायणाची लीला ही कीं त्यानें तुकोबांच्या शांतीची परीक्षा पहाण्यासाठीं मंवाजीरूप कस त्यांच्या अगदी घराशेजारी पाठीशीं आणून ठेवला ! दुर्जनाशिवाय सज्जनांचें भलेपण जगास कळत नाही. 'बाईटांनीं भले । हीनें दाविलें चांगलें ॥' तुका ह्मणे भले । ऐसें नष्टांनीं कळलें ॥' मंवाजीनें तुकोबांचें

शत्रुत्व मनी धरिले पण भक्तीचे वर्म तुकोबांच्या अंगांत इतके भिनले होते कीं अजातशत्रुत्वाच्या बैठकीवर ते असंड विराजमान झाले होते. मंबाजी एकादेवेळीं कीर्तनास आले नाहीत तर तुकोबा त्यांच्या-करितां थांबत, त्यांना बोलावू पाठवीत व त्यांचा लोकांत मोठा सत्कार करीत ! पण पालध्या घागरीवर पाणी, मंबाजी उमगला नाही. तो मनांत द्वेषाग्नि पेटवीत राहिला, व त्यानें अखेर एक प्रसंग साधला.

तुकोबांच्या विठ्ठलमंदिरालगतच मंबाजीचा वाडा होता, त्या वाड्याच्या व मंदिराच्या प्रदक्षिणेच्या वाटेत दरम्यान मंबाजीनें कांहीं फुलझाडे लावून एक लहानशी बाग तयार केली होती व त्या बागेभोंवतीं चांगला कूड घातला होता. एकदां असा प्रकार झाला कीं तुकोबांस त्यांचा सासरा अप्पा गुळवे याने दिलेली हेंस कुडाला रेटून मंबाजीच्या बागेत घुसली व तिनें झाडपाला खाऊन तूडवून बागेची नासधूस केली ! मंबाजीनें तुकोबांवर शि-व्यांचा वर्षाव केला व कांटे लावले होते ते प्रदक्षिणेच्या वाटेवर आले, एकादशी हरिदिनी म्हणून लोकांची देवदर्शनास गर्दी व्हायची यास्तव तुकोबांनीं त्या कांठ्या उपटून वाट मोकळी केली. मंबाजीच्या द्वेषाला प्रगट व्हायला निमित्त सांपडले. सर्पांच्या पाठीवर चुकून पाय पडला तर तो जसा प्राण ध्यायला धांवतो, त्याप्रमाणें मंबाजी चवताळून तुकोबांच्या अंगावर धावून गेला, त्यानें त्याच कांठ्या घेऊन तुकोबांना अत्यंत त्वेषाने झोडपले. तोंडाने शिब्यांचा वर्षाव व हाताने काठ्यांचा सपासप मार, याप्रमाणें त्यानें तुकोबांस मरेमरेतो मारले. तुकोबांच्या अंगची शांतिक्षमा कसोटीला लागण्याचा प्रसंग आला व या कसाला तुकोबा पूर्णपणें उतरले. तुकोबांनीं मंबाजीच्या हातचा मार निमूटपणें खाल्ला, ते मंबाजीला चक्रार शब्द बोलले नाहीत किंवा त्यांनीं त्याचा प्रतीकारही केला नाही ! महिपतबाबा क्षणतात कीं, मंबाजीनें त्यांच्या अंगावर दहा,

वीस कांठ्या फोडल्या ! तुकोबांनीं आपलें गाव्हाणें देवळांत येऊन देवाला सहा अभंगांत सांगितलें त्यांतला एकच अभंग पहा:—

बरवें बरवें बरवें । केळें विठोबा बरवें ॥ १ ॥

पाहोनीयां अंत क्षमा । अंगीं कांटीवरी मारविलें ॥ ४० ॥

शिव्यागाळी नीत नाहीं । बहु फार विटंबिलें ॥ २ ॥

तुका ह्मणे क्रोधाहातीं । सोडवूनि घेतलें रे ॥ ३ ॥

‘ कंटकवाटा भावें सोज्ज्वळ करूं जातां ’ कांटीवरी मारविलें याबद्दल तुकोबांना ‘ थोडी स्वंती ’ वाटली तरी ‘ क्रोधाहातीं सोडविलें ’ याचेंच त्यांना समाधान वाटलें. जिजाईनें ममतेनें नाचकंड हातीं घेऊन सर्व कांटे काढले व तुकोबांना विछान्यावर निजविलें. असो. एकादशी आली. मंबाजी कीर्तनाला आला नाही. आमचे सत्वधीर तुकोबा स्वतः मंबाजीच्या घरीं गेले व त्याला साष्टांग दंडवत घालून त्याचे पाय रगडीत त्याच्या पायांशीं बसले ! मंबाजीचें चित्त न दुखवतां व तो खजील होईल असा एकही शब्द न बोलतां तुकोबा सरळपणें व नम्रपणें ह्मणाले: “ सर्व दोष माझाच आहे. मीं झाडांस उपद्रव दिला नसता तर तुमच्या मनांस विक्षेप कां झाला असता ? असो. या श्रमामुळें तुमचे अंग व हात दुखून आले असतील ! ” असें मधुरवाणीनें ह्मणत तुकोबा मंबाजीचें अंग रगडीत बसले ! या सौजन्याचा मंबाजीच्या मनावर अल्पकाल तरी सुपरिणाम झाला. त्याचें अंतर लज्जित झाले—तो तुकोबांबरोबर

कीर्तनास गेला. तुकोबांच्या या शांतिक्षमादयादिगुणांचा लोकांच्या मनावर कायमचा ठसा उमटला.

मंबाजीची ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे, पण त्याच्या कोपिष्ट व मत्सरी स्वभावाचा चटका बहिणाबाईच्याही अंगाला लागला. आपणांस एका समकालीन व्यक्तीची साक्ष मिळते ती आपण पाहून हें पुरें करूं.

बहिणाबाईचे बिन्हाड मंबाजीच्या घरी पडले याचा फायदा घ्यायचे त्या कुटिल स्वार्था मनुष्याने मनांत आणले. तो ' माझा उपदेश ध्या, तुकोबाच्या कीर्तनास जाऊ नका, तो काय शूद्र आहे व शूद्राला ज्ञान कोठचे ? ' ह्मणून त्यांच्या मार्गे लागला. ' आह्मी अनुग्रही आहो जी पूर्वीचे ' हे उत्तर ऐकतांच त्याच्या मनांत द्वेषाचा संचार झाला. त्याने बहिणाबाईची गाय कोंडून ठेवून तिला सोटे मारले ते इकडे तुकोबांच्या पाठीवर उठले ! शेवटी महादाजीपंत कुळकर्णाने त्यांना आपल्या घरी बिन्हाड दिले. याप्रमाणे हकीकत सांगून बहिणाबाई ह्मणतातः—

तुकोबाचा पार वणीलसा कोण । कलियुगीं जाण प्रन्हाद हा ॥१॥
सर्वांतर साक्षी करूनियां स्तुती । स्वसुखें रमती आपुलिया ॥२॥
बहेणी ह्मणे लोक बोलती सकळ । तुकोबा केवळ पांडुरंग ॥ ३ ॥

१६ निळोवाराय पिंपळनेरकर—तुकोबांच्या शिष्यमंडळांत निळोबांच्या योग्यतेचा पुरुष दुसरा नाही. बहुतेक शिष्य भोळे, भाविक, व निष्ठावंत होते व सर्वांचे तुकोबांवर नितांत प्रेम होते रामेश्वरभट विद्वान् होते व बहिणाबाई थोर अधिकाराच्या होत्या, पण संप्रदाय चालवून तिहीं लोकीं झेंडा फडकविणारा सच्छिष्य एकच आणि तो ह्मणजे निळोबा हे होत. तुकोबांना तीन पुत्र झाले व त्यांत नारायणबोवा बरे होते, पण तुकोबांच्या ज्ञानभांडाराचा वारसपणा निळोबांकडेच आला. मांसवंशापेक्षां विद्यावंशाचे महत्व केव्हांही अधिक आहे. निळोबांचा अधिकार तुकोबांच्या कृपेनेच पण त्यांच्या तोडीचाच होता, तुकोबारायांच्या चरित्राची पुनरावृत्ति म्हणजे निळोवारायांचे चरित्र होय. वारकरी संप्रदायांत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकोबा व निळोबा हे पंचायतन सर्वमान्य व सर्वप्रिय आहे. अनिवार भगवत्प्रेम, प्रखर वैराग्य, अलौकिक ज्ञानभाग्य हे गुण गुरुप्रमाणे शिष्याच्याही ठायी विलसले व 'ते नू

ते एकच ' असा लोकांचा अभिप्राय झाला व तो यथार्थही आहे. निळोवांच्या गुरुपरंपरेचा अभंग मार्ग (पृ० २४५) दिलाच आहे. गुरुकृपेविषयी ते ह्मणतात—

येऊनियां कृपावंतें । तुक्या स्वामी सदुरुनार्थें ॥ १ ॥

हात ठेविला मस्तकीं । देऊनि प्रसाद केलें सुखी ॥ धु० ॥

माझी वाढाविली मती । गुण वर्णावया स्फूर्ती ॥ २ ॥

निळा ह्मणे मी बोलता । दिसे परि हे त्याची सत्ता ॥ ३ ॥

निळोवांचें स्वतंत्र चरित्र आजवर उपलब्ध नव्हतें. महिपतबावांनीं (भक्तविजय अ० ५६) त्यांच्या दोन गोष्टी सांगून गुरुबंधूचे गुणगौरव केलें आहे. मला निळोवांचें सविस्तर हस्तलिखित ओवीबद्धचरित्र त्यांच्या वंशजांकडून मिळालें आहे. या 'निळाचरित्राचे' अध्याय बीस असून ओवीसंख्या सुमारे ३४०० आहे. या चरित्रावरून असें दिसतें कीं निळोवा तुकोवांच्यावेळीं ह्यात नव्हते, त्यांची परस्पर भेटही अर्थात् झाली नव्हती व तुकोवांच्या प्रयाणानंतर २५।३० वर्षांनीं ह० शके १६०० च्या सुमारास त्यांना तुकोवांचा स्वप्नानुग्रह झाला. पिंपळनेर हें नगर जिल्ह्यांत पण पुणे जिल्ह्याच्या सीमेजवळ आहे तेथें हे पुढें राहिले, पण यांचें मूळचें गांव तेथून नैर्ऋत्य कोनावर पुणे परगण्याच्या हद्दींतलें शिखर हें होय. हे शिखरचे जोशी कुळकर्णी. यांचें आजे गणेशपंत व पिते मुकुंदपंत. हे घरचे सुखवस्तु होते. हे ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण.

घरीं असें धनधान्य । गाईवृषभें भरलें गोठण ।

वृत्तिप्राप्ती थोर वेतन । सर्व अनुकूल त्यासी ॥१-४२ ॥

निळोवांच्या अंगावर वयाच्या १८ व्या वर्षीं संसार पडला. त्यांच्या स्त्रीचें नांव मैनाबाई. ती साध्वी, सुशील व अनुकूल अशी धर्मचारिणी होती. निळोवांना वैराग्य प्राप्त झाल्याची गोष्ट मोठी मनोवेद्यक आहे. प्रातःस्नान करून रामलिंगाचें पूजन हे नित्य भक्तिभावानें करीत,

व नंतर कुळकर्ण पाहत. एकदा देवतार्चन चाललें असतां देवही-
वरचें बोलावणें आलें, पूजा झाल्यावर येतो म्हणून यांनीं निरोप पाठ-
विला. चारदा उलट निरोप आले व शेवटीं त्यांना धरून नेले !
हिशेव दिला, व परत फिरले ते पारावर बसून सेवाधर्माचा वीट
येऊन त्याचा त्याग करायचा त्यांनीं निर्धार केला.

अंतरीं विवेकें निरखून । पाहे ज्ञानदृष्टी करून ।

ह्मणे जळो संसार लागो अग्र । परमार्थ पूर्ण न घडे कीं ४७

असतो आपलें स्वाधीन । तरी कां विसर्जतें देवार्चन ।

धिक जिणें परस्वाधीन । लाजिरवाणें संसारीं ॥ ४८ ॥

असत्य कर्म करावें । वापडे कृषीवळ नाडावे ।

नष्टपणें धन हरावें । तें लावावें संसारीं ॥ २-४९ ॥

या नष्ट वृत्तीचा त्याग करावा व संसारदारिद्र्य फेडण्यास साधुसंग
घरावा म्हणजे अमूष परमार्थधन मिळेल असा त्यांनीं मनाचा निश्चय
केला. ' अनुतापें संतप्त झाला । कंठ सद्गदीत दाटला । नेत्रकम-
ळीं हून सुटला । लोट अश्रुधारांचा (३-१५). कांतेला निश्चय
सांगतांना ते ह्मणाले, 'मी तर देवाची जोड करण्यासाठीं सर्वस्वत्याग
करून घराबाहेर पडणारच, पण मी तरून जावें व तूं मायेंतच लोळत
पडावेस हें मला उचित दिसत नाही. तुला अखंड परमार्थसुख पाहिजे
असेल तर मजबरोवर चल. ' मैनावती सलज्ज अधोवदन करून
ह्मणाली, ' कायावाचामनानें मी आपल्या चरणांची दासी आहे.
आपण आज्ञा करावी व मी ती पाळावी हा माझा धर्म. मोहाच्या
सागरीं मी बुडत असतां आपण हात देऊन वर काढतां हेंच माझें
सुकृत आहे. तुह्मांवीण येंथें राहणें हें लाजिरवाणें जिणें मला नको.
तुझी जाल तेथें मी संतोषानें येतें. देवावीण देऊळ किंवा जीवना-
धीण कमळ तशी मी मागें राहणार नाही. दीपज्योतीप्रमाणें तुझी
आम्ही अतुट आहोंत! ' हें ऐकून निळोवा हर्षले व गृह गुरें ढोरें

सर्व दान केलें, घर लुटाविलें व उभयता घराबाहेर पडले ! फिरत फिरत पंढरीस आले व तेथील अपार प्रेमानंद लुटला. तुकोबांची कीर्ति सर्वत्र विस्तारली होतीच, ती ऐकून आळंदीकरून देहस आले, तेथे तुकोबांचे पुत्र नारायणबुवा होते. दोघांचें प्रेम जमलें. तुकोबांचें संपूर्ण चरित्र ऐकून त्यांचे चित्त तुकोबांचे पार्यो स्थिर झालें, दोघेही तीर्थयात्रेस बाहेर पडले, अनेक तीर्थक्षेत्रे पाहिली, ज्ञानेश्वरी, नाथ-भागवत, तुकोबांचे अभंग यांचें श्रवण मनन होऊन निदिध्यास झाला.

तुका ध्यानीं तुका मनीं । तुका दिसे जनीं वनीं ।

तुका तुका म्हणोनी । निशीदिनी बोभाट ॥ ४-१३४ ॥

तुक्याच्या दर्शनाला मन अत्युत्कंठित झालें. ' दाखवी दाखवी निज चरण ' असा एकच छंद लागला, शेवटीं अन्नपाणी त्यजून बसले असतांना स्वप्नांत तुकोबांचा उपदेश झाला,

मस्तकीं हस्त तेधवां ठेविला । उठोनि बैसविलें तयाला ।

ह्मणे सावध होई रे निळा । उघडी डोळा भ्रांतीचा ॥५-५४॥

मंत्र सांगून तयेवेळां । बुका चर्चिला त्याचे भाळां ।

आपुले कंठींची तुळसीमाळा । निळोबाचे गळां घातली ६९

तुकोबांनीं निळोबांचे गळा संप्रदायमाळा घातली व ' भावाळ-वृद्ध नरनारी । भक्तिमार्गे लावावें ' अशी आज्ञा केली.

आपुला ठेवा संपूर्ण । पिता देत पुत्रालागून ।

तैसें निजज्ञान पूर्ण । सदगुरूंनीं दीधले ॥ ५-७८ ॥

निळोबांवर तुकोबांचा पूर्ण प्रसाद झाला. त्यांची पंढरीची वारी चालू राहिली. कीर्तनप्रसंगानें त्यांची श्रोत्यांवर जबर छाप पडली. प्रासादिक स्फूर्तिदायक वाणीचा थोर परिणाम झाला. अभंगवाणीही मुखान्तून सवूं लागली. पांडुरंगकृपा पूर्ण झाली. पिंपळनेरचा पाटील त्यांच्या आशीर्वादानें रोगमुक्त झाला तेव्हां त्यानें मोठ्या सत्कारानें

त्यांना पिंपळनेरीं नेले व राहवून घेतले. साधु हणून त्यांचा मान झाला. भजनी सांप्रदाय वाढला. निळोबांच्या मुलीच्या लग्नाचे साहित्य देवाने केले इ० चमत्कार प्रसिद्ध झाले. नगरांत एकदां दोन महिने सतत कीर्तनें झालीं, दोनप्रहर रात्रीनंतर कीर्तन वगैरे बंद व्हावे असा तेथील कायदा होता त्याप्रमाणें तेथील कोतवालानें हुकूम सोडले, पण तो कीर्तन बंद करण्यास आला तो स्वतःच कीर्तन-श्रवणांत दंग होऊन यांचा शिष्य झाला (अ० ११). यांचीः—

मूर्ति ठेंगणी गौरवर्ण । सरळ नासिक विशाल नयन ।

हृदय थोर कटि सान । शोभायमान दिसतसे ॥ १७—११९

गळ्यांत तुळशीच्या माळा व मनगटीं माळा बांधलेल्या—‘ ऐसें स्वरूप अद्भुत । त्यावरी कीर्तनीं ब्रह्मभूत. ’ यांचें कीर्तन आवाळ-वृद्धांस व तेल्यातांबोळ्यांसही समजत असे. एक क्रूर वंजारी यांच्या एका कीर्तनानें अनुत्त होऊन यांना शरण आला व वारकरी झाला. त्यानें निळोबांस घरीं नेले व सेवेनें तोषविले. त्याच्या बायकोनें निळोबांस रूप शिव्या दिल्या. ‘ तुम्ही लबाड ढोंगी लोक ! माझ्या नवऱ्यास आडमार्गाला लावलेत. तुम्ही कुटिल, लोभी, पापी आहांत ’ इ०—

ऐसें ऐकूनि लवलाहो । स्वामी धांवोनि धरिती पाय ।

जें जें बोलसी माये । सत्य आहे सर्वही तें ॥ १७-२०६ ॥

मज अल्पमतीतें । बरा उपदेश केला मातें ।

आतां उमजे चित्तातें । मनीं धरीन तें जननीये ॥ २०७ ॥

निळोबांचा अधिकार फार मोठा होता हें त्यांच्या अभंगवाणीवरून स्पष्ट दिसले. त्यांचें वैराग्य, शांति, उपदेशपद्धति यांची सर्वांवर फार छाप बसली. तुकोबांच्या पाठीमार्गे वारकऱ्यांच्या भक्तिपंथाचा प्रसार निळोबांइतका कोणी केला नाही. त्यांनीं भागवतधर्माचा झेंडा स्वरोखरीच महाराष्ट्रभर नाचविला.

समारोपः—निळोबांचे मुख्य शिष्य शंकरस्वामी शिऊरकर.

१ औरंगाबादेकडे शिऊर आहे तेथील राहणारे हे यजुर्वेदी गर्गगोत्री ब्राह्मण. यांच्या पणतूचे नातु हयात आहेत. यांचे उपनांव लाखे. यांचे पूर्वज लक्षाधीश सराफ होते. शंकरस्वामी पुण्यास असतांना आळंदीपंढरीस निळोबांवरोंवर जात. त्यांचा पुढे पूर्णप्रसाद झाल्यावर हे शिऊरला गेले. शंकरस्वामींचे शिष्य मल्लापा वासकर हे लिंगाईत वाणी होते. मोगलाईत भालकी गांवचे राहणारे. मल्लापा वासकर (शके १६३१-१७२१) यांनी वारकऱ्यांत फड प्रथम काढला व आपाढीला आळंदीहून ज्ञानोबांची पालखी भजनी समारंभाने पंढरीस नेली. हा वासकरांचा पहिला फड होय. तुकोबांचे पुत्र नारायण बोवा यांनी शाहूमहाराजांकडून तीन गांव इनाम मिळवल्यावर त्यांचे पुत्र इनामदारीच्या थाटाने राहू लागले. असे सांगतात की मल्लापांचे कीर्तन पंढरीस चालू असतां तेथे तुकोबांचे पणतु गोपाळबुवा आले. मल्लापांनी त्यांना वंदन करून कीर्तन पुढे चालू ठेवण्यास विनंति केली; पण त्यांस दोन अभंगही पाठ येत नव्हते ! त्यांची सर्वत्र फजीती झाली व मल्लापांनीही निस्पृहवाणीने कानउघाडणी केली. मग गोपाळबुवा भंडान्यावर ६ वर्षे राहिले, अभंग व ज्ञानेश्वरी वगैरे ग्रंथांचे अध्ययन केले, व मग कीर्तन करू लागले. त्यांनी देहूकरांचा फड काढला. वासकरांचा व देहूकरांचा असे वारकऱ्यांत दोन मुख्य फड आहेत पण त्यांत गुरुपरंपरेने आलेल्या वासकरांच्या फडाची योग्यता अधिक समजली जाते ते युक्तच आहे. वारकरीसंप्रदायांत गेल्या शेदोनशे वर्षांत अनेक थोर पुरुष सर्व जातींत होऊन गेले आहेत. संत-चरित्रकार व तुकोबांचे अनुग्रहीत महिपतबाबा ताहराबादकर (शके १६३७-१७१२) यांचे विस्मरण होणे शक्य नाही. लहान-मोठे मतभेद असूनही वेगवेगळ्या फडांतून सखारामबाबा अंमळ-

नेरकर, वावा अज्ञेकर, नारायणआप्पा, प्रल्हादबुवा बडवे, चातुर्मासे
 बोवा, व्यंबकबुवा भिडे, हैबतरायबावा, गंगुकाका, गोदाजी पाटीळ,
 ठाकूरबोवा, भानुदासबोवा, भाऊ काटकर, साखरेबुवांचे मूळगुरु
 केसकर बोवा, बाबा पाध्ये, ज्योतिपंत महाभागवत, पुण्याचे खंडोजी
 बोवा इ० अनेक पुढ्यांचीं नांवे घेण्यासारखीं आहेत. साखरेबुवा,
 विष्णुबुवा जोग, व्यंकट स्वामी वगैरे मंडळींनींही संप्रदायाची चां-
 गली सेवा केली आहे. तात्पर्य, पंढरीचा भागवतधर्म गेल्या सहार्शे
 वर्षांत महाराष्ट्रभर चांगला पसरला आहे. कोल्हापूर, सातारा, सो-
 लापूर, नगर, पुणे, नाशीक, खानदेश, वऱ्हाड, नागपूर व मोगला-
 ईतील सर्व मराठी प्रांत या सर्व मुलखांत ज्ञानेश्वरमहाराज, नामदेव-
 राय, नाथ, तुकोबा, व निळोबा हे पंचायतन व इतर अनेक सत्पुरुष
 यांनीं भागवतधर्माचा अतिशय प्रसार केला आहे. ज्ञानोबारायांनीं
 ज्याचा पाया रचिला, नामदेवांनीं ज्याचा विस्तार केला, नाथांनीं
 ज्यावर भागवताचा ध्वज उभारला, व शेवटीं तुकोवाराय हे ज्यांचा
 कळस झाले त्या भागवतधर्माची अखंड व अभंग इमारत पंढरपूर-
 च्या वाळवंटांत श्रीविठ्ठलाच्या कृपाछत्राखाली उभारली आहे. या
 आमच्या भागवत धर्माचा जयजयकार असो !

प्रकरण चवदावे.

—:❀❀❀:—

तुकोबा व जिजाई.

जरी जाहली स्त्रीपुत्रगृहास्थिती । तरी न धरावी त्यांची आसक्ती ।
सावध राखावी चित्तवृत्ती । परमात्मयुक्तिसाधने ॥ ४९३ ॥

— श्रीनाथभागवत अ. १७

१ जिजाईचा संसार. २ देवाच्या पाठराखेपणाच्या गोष्टी. ३ दोषी कोण ?
जिजाई कां तुकोबा ? ४ जिजाईस पूर्णबोध. ५ मुल्लेबाळें.

१ तुकोबांची पहिली बायको रुक्मिणीबाई दुष्काळाच्या वेळीच
वारली व तेथपासून तुकोबांचा संसार ह्मणजे जिजाईचा संसार अ-
साच खरा प्रकार होता. तुकोबांच्या वयाच्या १७ व्या वर्षापूर्वीच
जिजाई तुकोबांशीं विवाहानें बद्ध झाली व महाराजांचें प्रयाण
झालें तेव्हां ही पांच महिन्यांची गरोदर होती अर्थात् उभयतांचा
समागम सुमारे २६ वर्षे होता. या मुदतींत जिजाईला मुल्लेबाळें
झालीं व तिचा संसार चारचौघांच्या संसाराप्रमाणें ओढगस्तपणांत
कसाबसा झाला. तुकोबांना २२ वे वर्षीं संसाराचा वीट येऊन
त्यांनीं एकदा जी संसाराकडे पाठ फिरविली ती पुनश्च संसारवृत्ती-
ची व त्यांची कधीं गट्टी जमली नाही ! लोकाचारासाठीं मी
संसार करितों पण त्यांत माझे चित्त नाही, माझ्या देहाचीच मला
शुद्ध नाही तेथें लौकिकाप्रमाणें 'या बसा' करून लोकांचा मा-
नसन्मान मी कोठें पाळूं इ० प्रकारचे बैराग्याचे उद्धार त्यांचे अमं-
गांत अनेक सांपडतात:—

माझिया वेशाची मज नाही चाड । कोठें करूं कोड आणिकांचें ॥

त्यांनीं स्वतःपत्रें प्रथम इंद्रायणीला समर्पिल्यापासून यावज्जीव धनाला स्पर्श केला नाही, तेव्हां त्यांच्या संसाराचा लोकदृष्टीनें बोजवारा उडाला असल्यास त्यांत नवल नाही ! जिजाईचे आई बाप व भाऊ पुण्यास राहत असून घरचे चांगले सुखवस्तु होते या-मुळे जिजाईनें त्यांच्या साहाय्यानें पहिल्या पहिल्यादां तुकोबांच्या प्रपंचाला टेका देण्याची पुष्कळ खटपट केली. आपल्या भावाला मध्यस्थी घालून तिनें कित्येक वेळ तुकोबांना व्यापाराला भांडवल मिळवून दिलें, कित्येकवेळां स्वतःच्या हिकमतीवर सावका-रांला कर्जरोखे लिहून पैसे काढून ते त्यांच्या स्वाधीन केले, पण तुकोबांच्या साधुवृत्तीमुळे व साधुवृत्तीचा फायदा घेणाऱ्यांचा ज-गांत सुकाल असल्यामुळे त्यांनीं जो जो उद्योग केला तो तो त्यांच्या अंगावर आला (पृ० ८४) आणी पुढें कान्होबा त्यांच्यापासून विभक्त झाल्यावर तर जिजाईला संसार चालविणें फारच कठीण जाऊं लागलें. तशांत जिजाईला मुलेंबाळेंही झालीं. नवरा पैसे मिळवीत नाही व घरीं मुलाबाळांची कचकच अशा स्थितींत जिजाईचा स्वभाव जास्त त्रासिक व भांडखोर झाला असल्यास फारसें नवल नाही. तिचा स्वभाव इतका त्रासिक नसता तर तुकोबा कदाचित् उठपळ वारंवार भंडान्यावर गेले नसते, व घरीं अन्नवस्त्रा-ची टंचाई पडून सारा प्रपंचभार एकटीच्या अंगावर पडला नसता तर जिजाईही कदाचित् इतकी कटकटी व भांडखोर झाली नसती ! पण ' असती नसती ' च्या तर्कांत पडण्यापेक्षां आहे तेंच घेऊन चालावें हें बरें ! प्रारब्ध ह्यणा किंवा ईश्वरी नेमानेम ह्यणा पण आजन्म दोषांना परस्परसंगतींत संसार करावा लागला. पाश्चात्य तत्ववेत्ता व साधुपुरुष साक्रेटीस याला जशी झांटिपी मिळाली होती तशी तुकोबांना जिजाई मिळाली अशी लोकभाषा आहे, तथापि जिजा-

ईत अनेक थोर गुण होते व तुकोवांच्या सत्संगतींत तिचा जन्म गेला असल्यामुळे तिच्या जीवाची उत्तरोत्तर उन्नतीच होत गेली. तुकोवांच्या वैराग्याला व अभ्यासालाही असली संगतीच अवश्य असल्यामुळे नारायणानें योग्य व अवश्य तीच योजना केली असें हटलें पाहिजे. तुकोवा व जिजाई यांचा समागम घडवून आणण्यांत तो 'अच्युत' चुकला असें कसें ह्मणतां येईल? समुद्रांत लांकडाचे दोन ओंडके दोहींकडून वाहत येतात, काहीं काळ एकरा राहतात व पुन्हां भिन्नमार्गाला जातात त्यांप्रमाणें जीवांचा संयोग-वियोग होत असतो. प्रत्येक जीवाचें प्रारब्धकर्म स्वतंत्र आहे, प्रत्येक जीव आपल्या कर्माप्रमाणेंच सुखदुःखदशा भोगीत असतो, सुखदुःख कोणी कोणाला देत नाही हा जर शास्त्रसिद्धांत आहे, जीव जर स्वकर्मसूत्रग्रथित आहे तर जिजाई व तुकोवा (जीवकोटींतले धरून चालल्यास) यांच्या परस्परसमागमाला व सुखदुःखाला कारण त्यांचें प्राक्कर्मच होय असें मानावें लागतें. जिजाईच्या स्वभावांत थोडा तिखटपणा होता व तो परिस्थितीमुळे वाढला हें खरें असलें तरी तिच्या बलवत्तर सुकृतामुळेच तिला या जन्मीं लोकोत्तर भववद्भक्ताचा समागम घडला, व देवधर्मसंतांच्या पुण्यप्रद वातावरणांत राहतां आले.

२ भक्ताच्या संसारास परमात्मा कसा जपतो व त्याचें उणें कसें पडूं देत नाही यासंबंधीं महिपतबाबांनीं काहीं गोष्टी प्रेमळपणानें वर्णिल्या आहेत. तुकोवांनीं जिजाईचें एकच एक लुगडें एका अनाथ स्त्रीस देऊन टाकल्यामुळे तिची धांदल उडाली तेव्हां स्वतः पांडुरंगानें तिच्या अंगावर शाल घालून तिची व त्यांची अब्रू वांचविली ! प्रथम पुत्र महादेव यास मुतखड्याचा आजार झाला तेव्हां उपाय करून थकलेली जिजाई मुलास विठोबाच्या पायावर आपटायला देवळांत गेली तीं देवळांत पाऊल पडतांच मून सुटून मुलगा क्षणांत मोकळा

झाला. मी आणखी एकच गोष्ट सांगतो. संसाराची सगळी दगदग सोसायची आणि भाकरी पोंचविण्यास डोंगरावर येरझारा घालायच्या यामुळे जिजाई कधी कधी फार कावून जात असे. एकेदिवशीं एक भाकर व भोपळाभर पाणी घेऊन जिजाई डोंगरावर चालली होती. ऊन कडक पडलें होतें. पायीं पायतन नव्हतें. खडे रूतत होते. जिजाईचा जीव कासावीस झाला होता. तोंच करवंदीचा भला जंगी कांटा तिच्या पायांत शिरला व फुटून वर आला ! जिजाईला तिरमिरी आली. पाणीही सांडून गेलें. पायांतून रक्त भडभडां वाहू लागलें. कांहीं वेळानें ती शुद्धीवर आली, व कांटा काढू लागली पण तो कांहीं केल्या निघेना. कांहीं आपल्या पारब्धाला दोष देत, कांहीं असल्या पिशाच्या पदरीं बांधल्याबद्दल बापाला नांवें ठेवीत व धण मुख्यतः काळ्यावर लाखोली मोजीत जिजाईनें कांटा काढायची खूप खटपट केली पण व्यर्थ ! बापानें कौण थाटानें व श्रीमंतीनें आपलें लग्न केलें, भावानें महायात्रेला केवढ्या सुखानें नेऊन आणलें व तुलाही केली, ते श्रीमंतीचे माहेरचे सुखसोहळे आठवून व तुकोबांच्या संगतीत होणाऱ्या हालअपेष्टांशी त्यांची तुलना करीत जिजाई पोटभर रडली. इकडे तुकोबांची भूक विठोबाला लागली व त्यांना जिजाईचीही दया आली, कां कीं, जिजाईही आपला स्वधर्म-पतिव्रताधर्म-जागवीत होती. स्वधर्माचरण करणाऱ्यांवर देवाचें प्रेम असतें. जिजाईपुढें पीतांबरधारी रुक्मिणीवर प्रगट झालें, आपल्या संसाराचें वाटोळें करणारा म्हणून कां होईना पण तिला विठोबाचा ध्यास लागला होता व ध्यासानें नारायण वश होतो, विठोबांची श्यामसुंदर सगुणमूर्ति पुढें पाहतांच जिजाईला समाधान वाटण्याऐवजीं शतपट संताप तिच्या अंगांत संचरला, माझा भ्रतार वेडा करणारा हा काळ्या येंथें कशाला आला म्हणून

तिने पश्चिमेकडे तोंड केलें ! जिजाईचा तो बाणेदारपणा व निग्रह पाहून देवालाही थोडी मौज करावाशी वाटली !

तो लीलानाटकी जगदीश । तिकडेही तैसाचि सन्मुख दिसे ।
अष्टदिशा भोंवतें चुकावितसे । परी न्यून नसे कोठेही ॥ ९१ ॥

रावण, कंस, शिशुपाल इत्यादिकांना जो देव द्वेषामुळेंही तारक झाला तो लीलानाटकी कृष्ण परमात्मा आपल्या परमभक्ताच्या भार्येभोंवतीं फिरून तिची दृष्टि त्याने आपल्याकडे वेधून घेतली यांत नवल काय ? कोणत्याही मिषानें चित्त देवाकडे लागलें की, जीवाचें कार्य होतें. जिजाईनें जिकडे डोळे फिरविले तिकडे तिला श्रीकृष्णच दिसूं लागले. शेवटीं या मेल्या काळ्याचें तोंड पाहणें नको म्हणून तिनें दोन्ही हातांनीं डोळे घट्ट मिटून घेतलें तों तो जगदात्मा आंतही दिसूं लागला ! कन्येप्रमाणें तिच्या अंगांवरून देवांनीं आपला पद्महस्त फिरवला. यानंतर देवांनीं आपल्या मांडी-वर जिजाईचा पाय घेतला व यत्किंचित् दुःख न देतां तो कांटा चटकन् काढून टाकला. देव आणि जिजाई तुकोबांकडे गेले. त्यांना एकत्र पाहून आज रजनी आणि गभस्ती एकत्र आल्यासारखें तुकोबांस आश्चर्य वाटलें. ते तिघेही एकत्र जेवले. देवांनीं हातांनीं चीप काढली तों आंतून निर्मळ झरा वाहूं लागला !

३ दुसऱ्याच्या कर्माची उठाठेव करण्याचा मनुष्यमात्राचा स्वभाव आहे तो लक्ष्यांत आणतां तुकोबाजिजाईप्रकरणांत ' तुकोबा दोषी कां जिजाई दोषी'हा प्रश्न उपस्थित करून त्याची चर्चा कित्येक विद्वान् करीत असतात यांत आश्चर्य नाही. कित्येकांच्या मते विवाहित स्त्री व मुलेंबाळें यांचें संगोपन करणें तुकोबांचें कर्तव्य होतें व हें कर्तव्य त्यांनीं बरोबर नीट न धजावल्यामुळें दोष सर्वस्वी त्यांचाच आहे ! आपणही या प्रश्नाचा थोडासा विचार करूं. जगाला उपदेश करणाऱ्या तुकोबांना या कर्तव्याची जाणीव नव्हती असें

हणतां येणार नाही. तुकोबांचें व जिजाईचें पटलें नाही यांत दोष कोणाचाच नाही. तुकोबांच्या गाथ्यांतून 'तुकोबांस त्यांच्या स्त्रीने केलेलीं कठिण उत्तरे' या सदराखालीं ७ अभंग दिले आहेत. ते कोणी मानतात व कोणी मानीत नाहीत. कसेही असो. त्यावरून जिजाईचे तुकोबांवर मुख्य आक्षेप कोणते होते अगर असावेत ते अजमावतां येतें. जिजाईचें हणणें:—

(१) हे स्वतः कांहीं धंदा करून चार पैसे मिळवीत नाहीत. हे लग्न करून माझे नवरे झाले पण यांची व मुलांच्या पोटापाण्याची सारी व्यवस्था मलाच पाहवी लागते. मी बायको माणूस सर्वकाळ किती दुःख सोसूं व लोकांमुढें किती तोंड वासूं ?

(२) यांच्या पोटाची यांना काळजी राहिली नाही, पण हे आमची मुळींच फिकीर करीत नाहीत.

(३) हे स्वतः मिळवीत नाहीत, पण दाणे घरीं आले तरी पोरांना खाऊं देत नाहीत. धान्य काय किंवा वस्त्र काय, यांच्यापाशीं जो जें मागेल तें त्याला पोराचा विचार न करितां देऊन टाकतात. दुसन्यांचीं पोटे भरतात पण माझी किंवा पोरांची काळजी वाहत नाहीत. स्वतः मिळवीत नाहीत व घरांत संग्रह टिकूं देत नाहीत.

(४) घरांतही ठरत नाहीत, उठपळ रानांत जातात. यांना धुंदून आणावें लागतें !

(५) सगळे टाळकुटे जमा करून कोव्हाळ करितात, स्वस्थ निजूंही देत नाहीत. यांच्या संगतीनें चलेही आपल्या संसारावर उदास झाले आहेत व त्यांच्याही बायका माझ्याच सारख्या घरीं रडत आहेत !

जिजाईचे सर्व आक्षेप हे आहेत. हे खोटे आहेत असें तुकोबाही म्हणत नाहीत ! ह्या सात अभंगांच्या शेवटच्या चरणांतून तुकोबांनीं याला उत्तरें दिलीं आहेत त्यांत 'वाहूनियां भार कुंथे माथा',

‘ खोटा संचिताचा वाटा, ’ इतकेंच म्हटलें आहे. जिजाईचें ह्मणणें तिच्या दृष्टीनें बरोबर आहे, सामान्य जनांच्या दृष्टीनें बरोबर आहे, संसार सत्य मानल्यास व संसारार्ची कर्तव्ये प्रत्येकानें केली पाहिजेत हें त्यांचें कर्तव्य आहे असें पत्करल्यास बरोबर आहे. जिजाईला एकटीला संसारभार वाहावा लागल्यामुळें त्रासिकपणानें ती जें जें म्हणाली तें तें सर्व खरें आहे व संसारी जीवांना तिनें दुःस्वक्लेश भोगले याबद्दल सहानुभूति वाटणेंही साहजिक आहे ! आतां तुकोबांरुडे पाहिलें तर त्यांचेही कोठें चुकलें. असें दिसत नाही ! संसार मिथ्या हें कळून त्याला मन विटल्यावर त्याच्या संबंधार्ची कर्तव्ये व सुखदुःखे याविषयीं ते उदासीन झाले यांत त्यांचा तरी काय दोष आहे ? सूर्यापुढें अंधार ठरला नाही, जागृतीत आल्यावर स्वप्नगत वस्तूंचें भान राहिलें नाही, नदीपार झाल्यावर लाटांच्या धक्क्यांनीं कपडे भिजले नाहीत व जीव खालवर झाला नाही तर यांत सूर्याचा, जागृतीचा व उत्तीर्ण झालेल्या पुरुषाचा दोष आहे असें कोणताही विवेकी पुरुष म्हणणार नाही. जागा झालेला पुरुष व स्वप्नांत बरळणारी स्त्री दोघे एकत्र आले तर जो प्रकार व्हायचा तोच तुकोबाजिजाईच्या संसाराचा झाला. निद्रित स्त्रीच्या बरळण्याचा जागृत पुरुषावर कांहीं परिणाम होत नाही, उलट जागृत पुरुष मात्र त्या स्त्रीला जागें करण्याचा प्रयत्न करितो, व तसा प्रयत्न तुकोबांनीं ‘ पूर्णबोध ’ प्रकरणांत केला आहे. तुकोबा व जिजाई यांचा तंटो ह्मणजे सत्वगुण व रजोगुण यांचा तंटो आहे, हा परमार्थ व प्रपंच यांच्यातला कलह आहे, हा ब्रह्म आणि माया यांचा वाद आहे. प्रकृतिमंत जीवाला प्रकृतीचें सर्व करणें खरें वाटतें, पण प्रकृतिपर पुरुषाला प्रकृतिच दिसत नाही मग तिचें कार्य कोठून दिसणार व त्या कार्याचा अभिनिवेश कोठून होणार ? पुरुष हा मूलचाच ‘ अनंग तो पेंधा । निकवडा नुसधा । जीर्ण अ-

तिवृद्धापासूनि वृद्ध ॥ तो तरी अकर्ता । उदास अभोक्ता । परी इया पतिव्रता । भोगविजे ॥ तयाच्या तंव ठार्यी । निपटूनि कांहींच नाहीं । ' असा असून ही प्रकृति मात्र ' कीं तया आघवेही । आपणचि होय ॥ तया अनार्ताची आर्ता । तया पूर्णाची तृप्ती । तया अकुळाची जाती । गोत होय ॥ ऐसेनि इया प्रकृती । आपुलिया सर्वव्याप्ती । तया अविकारातें विकृती- । मार्जीं कीजे ॥ ॥ १००७ ॥ (ज्ञानेश्वरी अ० १३) अशा प्रकारची आहे ! तुकोबा पुरुष व जिझाई प्रकृति यांच्यांतला हा वाद अनादि आहे. असो. ही अध्यात्मदृष्टि बाजूला सारून लोकदृष्टीने पाहिले तरी तुकोबांच्या मार्गाचें समर्थन होतें. संसार करून परमार्थ करावा हें ह्मणणें सोपें आहे, पण ' दोन्हीं डगरींवरी ठेवूं जातां हात । एक-ही निदानीं आढळना ' या तुकोबांच्या सिद्धांताप्रमाणेंच सर्व ज्ञान्यांचें ह्मणणें आहे. समर्थ रामदासस्वामींनींही (जुना दासबोध स० १८) हेंच सांगितलें आहे. असो. वडिलांनीं बाळपणीं लग्न करून दिलें, पुढें वैराग्य झालें, यानंतर तुकोबा वागले असाच कोणीही खरा साधक वागला असता. बायकापोरांचें पोट भरणें व त्यासाठीं उद्योगधंदे नोकरीचाकरी करणें हें काम सर्वच करीत असतात, तसेंच तुकोबा करते तर जें परमार्थभांडार त्यांच्या हस्तगत झालें व जें आजन्म त्यांनीं जगाला वांटलें तें त्यांना मिळालें असतें काय ? कांहीं सोडल्याशिवाय दुसरें कांहीं मिळत नाहीं. प्रपंचलोभ सोडल्याशिवाय परमार्थाचा ठेवा मिळत नाहीं. तुकोबांना समूळ प्रपंचाचा वीट आला म्हणूनच परमार्थाचें मूळ त्यांच्या हातीं लागलें. महत्लाभासाठीं अल्प लाभ सोडले पाहिजेत. दोन कर्तव्यांचा झगडा चालेल तेथें उच्चतर कर्तव्यासाठीं खालचीं कर्तव्यें सोडलीं पाहिजेत, त्यागी झालें पाहिजे, स्वार्थत्याग केला पाहिजे असें आपण अर्वाचीन भाषेंत सांगत असतो; मग सर्व ला-

भांतला लाभ, सर्व सुखांतलें सुख, सर्व ध्येयांतलें ध्येय असा जो परमात्मा त्याच्या प्राप्तीसाठीं केव्हांतरी नाश पावणाऱ्या प्रपंचाचा त्याग केला यांत तुकोवा चुकले कोठें ? शिंप टाकून परीस घेणें हें ज्ञात्याचें कर्तव्यच आहे. नारायणासाठीं संसाराची होळी करण्यानें च त्यांनीं संसाराचें सोनें केलें आहे. संसारांत सोनें सांठवितात त्यांच्या संसाराचें सोनें होत नाहीं तर जे नारायण हृदयसंपूर्ण सांठवितात त्यांच्या संसाराचें सोनें होतें; त्यांचे अनंत जन्मांचे संसारबंध सुटल्यानें च संसार सुखाचा होतो ! तुकोवांच्या संसाराचा बोजवारा उडाला असें अज्ञजीव ह्मणोत, त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टीनें व देखण्यांच्या दृष्टीनें त्यांचा संसार अत्यंत सुखाचा, लाभाचा व भाग्याचा झाला. कसा तें आपण पुढील प्रकरणांत पाहूं.

४ निद्रिताला जागें करणें, वाट चुकलेल्यास वाट दाखविणें, आपलें सुख दुसऱ्यास देणें हा स्वरा परोपकार आहे. तुकोवांनीं जगाला जागें केलें यांत जिजाईही आलीच, तथापि स्वतंत्रपणें जिजाईला पूर्णबोधचें १२ अभाग सांगून लोकदृष्टीनेंही तुकोवा आपल्या कर्तव्यांतून मुक्त झाले. जिजाई भजन करणाऱ्या वारकऱ्यांच्या गडबडीला त्रासून जीं दुरुत्तरे बोलें त्याबद्दल तुकोवा तिला सौम्यपणानें सांगतः—

कोण घरा येतें आमुच्या काशाला । काय ज्याचा त्याला नाहीं धंदा
देवासाठीं झालें ब्रह्मांड सोडरें । कोमळया उत्तरे काय वेंचे ? ॥२॥
मानें पाचारितां नव्हे आराणूक । एसें येती लोक प्रीतीसाठीं ॥२॥

पूर्णबोधाचा पहिला अभाग बराच विकट आहे. तो असाः—
पिकल्या शेताचा आह्मां देतो वांटा । चौधरी गोमटा पांडुरंग ॥१॥
सत्तर टक्के बाकी उरली मागे तो हा । मागे झडले दहा आजिवरी
हांडा भांडीं गुरें दाखवी ऐवज । माजघरीं बाजे बैसलासे ॥ ३ ॥
मज यासी भांडतां जाव नेदी वळें । ह्मणे एक वेळ घ्याल वांटा ॥४॥

तुका ह्मणे ख्रिये काय वो करावें । नेदितां लपावें काय कोठें ? ॥ ५

पांडुरंग हा क्षेत्राचा मालक आहे, हा मला आहे, याने हा नरदेह आमच्या वहिवाटीला दिला आहे. दयाळू सावकाराप्रमाणे तो आपल्या कुळाला उपाशीं मरुंदेत नाही. आमच्याकडून याला ८० टक्के वसूल करावयाचे आहेत, मी आजवर १० दिले आहेत. बाकी ७० टक्के हा मागत आहे. ह्म० देह हा ८० तत्वांचा असून या तत्वांचा झाडा करून दिला पाहिजे. यांपैकी ५ टक्के ह्म० कर्मेन्द्रिये व ५ टक्के ह्म० ज्ञानेन्द्रिये त्याच्या भजनांत राववून मी तेवढ्यांतून मुक्त झालो आहे. दिवाणधारा ८० चा आहे पण त्यांतले १० झडले आहेत, बाकीवद्दल त्याचा तगादा लागला आहे. हा बाजेवर म्ह० हृदयांत बसून झडती मागत आहे.

गीतेत तत्वसंख्या ३६ दिली आहे (अ. १३ श्लोक ५।६) भागवतांत (स्कंध ११ अ. २२) ह्या तत्वांच्या संख्येचा स्वतंत्र विचार सांगितला असून ४ पासून २८ पर्यंत वेगवेगळ्या संख्या दिल्या आहेत. दासवोधांत (दशक १७ स० ८।९) तत्वांची संख्या ८२ दिली असून त्यांपैकी कारण व महाकारणदेह हे सोडले तर ८० च भरते. अंतःकरणपंचक, प्राणपंचक, ज्ञानेन्द्रियपंचक, कर्मेन्द्रियपंचक व विषयपंचक अशीं २५ तत्वे होतात. २५ सूक्ष्माची व २९ स्थूळाची मिळून ५० तत्वे झालीं. यांत स्थूळ व सूक्ष्म देह धरले ह्म० ५२ झालीं. त्यांत ४ स्थाने, ४ अवस्था, ४ अभिमानी, ४ भोग, ४ मात्रा, ४ गुण व ४ शक्ति मिळून २८ होतात तीं मिळवावीं म्हणजे तत्वांची एकंदर संख्या ८० होते. ८० तत्वांचा झाडा झाला ह्मणजे ' एको विष्णुर्महद्भूत ' ची गांठ पडायची व वैकुंठाची प्राप्ति व्हायची !

देहू येथे एका जुन्या वाडांत वरील अभंगाचा अर्थ सुचविला आहे तो असा:—“ पीक=स्वरूप. शेत=भक्ति. आह्मां=चार

खाणी चार वाणींच्या जीवांस. वांटा=अधिकार. चौधरी=स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण या चौदेहांचा धर्ता, गोमटा=पुरुषोत्तम. पांडुरंग=सगुण, सत्तरटके=सत्तर तत्वे. दहा=दशप्राण. झडले=सगुण-भक्तीस समर्पिले. हंडा=अहंकार. भांडीं=पंच भूते. गुरे=इंद्रिये. माजघर=हृदय. वाज=पर्यंक. यासी भांडतां जाव नेदी बळें=३० सगुणभक्ती मानसपूजेस दशप्राण समर्पितां जीवभाव दिसेनासा जाला शीव मी ऐसें तुकोवास बाणलें तेव्हां देवासी तुकोवा भांडले. आह्मांकडे कांहीं बाकी राहिली नाही ऐसी ८० तत्वे झडलीं ”

वरील अभंगांत पंचीकरण सुचविलें आहे. सद्गुरु शिष्याः उपदेश करितांना एकांतांत प्रथम पंचीकरण समजावून देतात. तुकोबांनीं जिजाईस पंचीकरण तोंडीं समजावून दिलें असलें पाहिजे. यावरून जिजाईचा अधिकार समजतो. तुकोवा पुढें सांगतातः—
करितां विचार अवघें एकराज्य । दुजा कोण मज घाली पाठीं ?
देवावांचून दुसरा आहेच कोण ? त्याची मी कुळवाडी केली
'आतां हा न सोडी जीवें आह्मां' याची बाकी याच देहांत फेडावी असां आमचा निर्धार झाला आहे. असा हा हरि नागवित्तो या भयानें याच्या वाच्यालाही कोणी उभे राहत नाहींत ! कित्येकांना यांनीं नागवे केले व कित्येकांस जमाने (हवाले) घेऊन संतांच्या मार्थी मारलें. याच्या कडकपणामुळें याला लोक हंसतात. (देव भक्तालागी कसूं नेदी संसार—हा अभंग पहा.) 'सरले त्यासी घालितो वैकुंठीं' ह्म० बाकी पूज्य होतांच हा वैकुंठाला नेतो. आह्मी याचे हातीं पुरे सांपडलोंत. तूं माझ्या विचाराला येऊन मिळशील तर आपल्यांतला विरोध मिटेल. 'तुज मज तुटी नव्हे या विचारें.' देवाची माझी गट्टी जमली आहे. हें माझ्या करणीचें फळ नव्हे, त्याच्या हुकुमानें झालें. तुला उपदेश हाच—

नको धरुं आस व्हावे या बाळास । निर्माण तें त्यांस त्यांचें आहे ।
आपुला तूं गळा घेई उगवोनी । चुकवी जाचणी गर्भवास ॥ २ ॥

वासना सोड, संचयाची बुद्धि सोड. वासनेमुळें यमदूत फांस
घालतान. त्यांचा मार आठवितांच ' कांपे थरथर जीव माझा. '

माझी चाड असेल तर तूं आपलें चित्त वाड (विशाल) कर.
भले लोक तुज बहु मानवती । वाढेल या कीर्ती जगामाजी ॥ १ ॥
ह्मणे मेलीं गुरे भांडीं नेलीं चोरें । नाहींत लेंकुरें झालीं मज ॥ २ ॥
आस निरसूनी कठिण हें मन । करीं वो समान वज्र तैस ॥ ३ ॥
किंचित हें सुख टाकी वो थुंकोनी । पावसील धणी परमानंदा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे थोर चुकती सायास । भवबंधपाश तुटोनियां ॥ ५ ॥

मी तर लवकरच वैकुंठीं जाणार आहे. तूही मजघरोवर चल.
आपला तेथे आदर होईल. घरादारांवर तुळशीपत्र ठेवून ब्राह्मणांस
दान देऊन मोकळी हो कशी (पृ० १७ पहा). पहा विचार करून
पहा, मी-माझे हें सर्वस्वी सोड, भुक्तान, द्रव्यलोभ, ममत्व पार
सोडून मी कसा सुखा झालों आहे तें पहा:-

भूक तान कैशी राहिली निश्चळ । खुटलें चंचळ मन ठार्यीं ॥

' गुरुकृपे मज बोलविलें देवें ' तें तुला मी सांगत आहे.
स्वत्य देवें माझा केला अंगिकार । आणीक विचार नाहीं आतां २
होई बळकट घालूनियां कास । हाचि उपदेश तुज आतां ॥ ३ ॥

तुकोबांनीं जिजाईस हा अखेरचा उपदेश केला. हा उपदेश
वायां गेला नाहीं, आणि सिद्धाची वाणी वायां कां जाईल ? जि-
जाईचें आचरण निष्कलंक, पवित्र व पतिव्रताधर्मास अनुसरून
होतें. पतीला खावूं घातल्याखेरीज ती माउली कधीं जेवली नाहीं.
लौकिक बाबतींत नवऱ्याशीं तिचें भांडण झालें असलें तरी तिचा
पतिप्रेमनिर्झर स्वच्छ होता, तिचें तुकोबांवर जिव्हाळ्याचें प्रेम होतें,
पतिविषयक तिचा कळवळा निष्कपट व निर्मळ होता. तुकोबांच्या

उपदेशाचा तिच्या मनावर उत्कृष्ट परिणाम झाला. तिने दुसरे दि-
वशीं ब्राह्मणांस वरदार सर्व दान केले व ती सकलपाशांपासून मुक्त
झाली. तुकोबांसारख्या महात्म्याची संगती व्यर्थ कशी होईल ?
तुकोबाही देवाशी कडोविकडीने भांडले, तथापि त्यांचे हरिप्रेम अवर्ण-
नीय होते, तसाच जिजाईचा प्रकार समजावा. प्रेमावांचून भांडण
होत नाही. भांडणांतल्या खरेपणावरून निष्कपट प्रेमाची, शुद्धा-
चरणाची, जिह्वाळ्याची सत्यता मात्र प्रतीतीस येते.

५ जिजाबाईस काशी, भागीरथी व गंगा ह्या तीन कन्या आणि
महादेव, विठ्ठल व नारायण हे तीन पुत्र अशीं एकंदर सहा अपत्ये
झालीं. त्यांत काशी सर्वांत वडील व नारायण बुवा सर्वांत घाकटा,
म्हणजे सर्वांच्या मागून झालेला. तुकोबांच्या प्रयाणसमयी जिजाबाई
गरोदर होत्या, अर्थात् प्रयाणानंतर नारायणाचा जन्म झाला. तु-
कोबा व नारायणबोवा यांनीं एकमेकांस पाहिले देखील नाहीं! काशी,
महादेव, भागीरथी, विठ्ठल, गंगा व नारायण या क्रमानें हीं मुलें
जिजाईच्या पोटीं जन्मास आलीं. तान्हा गंगूला संभाळायला बुवाई
नामक दासी घरांत ठेवली होती. तुकोबा भंडारां किंवा भामनाथ
डोंगरावर जाऊन पांडुरंग भजनांत रंगले म्हणजे त्यांना भुकेताहनेची
आठवण ही नसे, तथापि त्यांना जेऊं घातल्याशिवाय जिजाई कधीं-
ही जेवल्या नाहींत. कधीं त्या स्वतः अन्न घेऊन तुकोबांस रानावनांत
धुंडीत जात, कधीं शिंदोरी बरोबर देऊन काशीस पाठवीत. महा-
देव व विठ्ठल हे खेळण्यांत ज्यास्त दंग होऊन जात असल्यामुळे
नेहमीं जिजाईचें ऐकतच असें नाहीं. मुलींचीं लग्ने गरीबीनेंच
झालीं. एकदा तुकोबांची स्वारी घराबाहेर पडली, व मुलें खेळत
होतीं त्यांत स्वयातीचीं दोन मुलें पाहून तीं त्यांनीं घरांत आणलीं व
चार ब्राह्मण बोलावून लगेच ' हळदी लावूनि वधूवरांतें । लग्न
त्वरित लाविलें । ' जावयांना कांहीं मेजवान्या, कांहीं अहेर,

काहीं रुसणीं फुगणीं ? छे ! ' दूधभात करूनि घरांत । जेऊं घा-
 तलें पंचामृत. ' त्या मुलांचे आईबाप चांगले होते व साहित्य करा-
 यला तुकोबांचे भक्त तयार होते म्हणून मग पुढे चार दिवस सोह-
 ला बरासा होऊन जिजाईला अंमळ समाधान वाटलें. गंगूचें लग्न
 मागून झालें. तुकोबांच्या या जावयांचीं उपनांवें मोसे, गाडे व जां-
 बुळकर अशीं होती. तुकोबांची मधली कन्या भागीरथि ही मोठी
 पितृभक्त व भगवद्भक्त होती. तुकोबांनीं प्रयाणानंतर ज्यांस दर्शन
 दिलें त्यांत भागीरथि होती. तुकोबांच्या पुत्रांत नारायणबोवा विशेष
 कर्तृत्वाचे निघाले, देहू वगैरे गांव त्यांनींच मिळविले. नारायण बो-
 वांस देहूचे पाटील इंगळे यांची कन्या दिली होती असें समजतें.
 नारायणबोवांनंतरही तुकोबांचे वंशज आंवळे व देहूचे पाटील इंगळे
 यांच्यांत सोडरिकी झाल्या आहेत असें देहूस चौकशींत समजलें.
 सांप्रत देहूस तुकोबांच्या औरस वंशाचींच बहुतेक घरे आहेत.

प्रकरण पंधरावें.

—:०:—

धन्यता आणि प्रयाण.

तो मनाचेनि स्थैर्य धरिला । भक्तीचिया भावना भरिला ।

योगबळ आवरला । सज्ज होवोनी ॥ ९६ ॥

तो केवळ परब्रह्म । जया परमपुरुष ऐसे नाम ।

तें माझे निजधाम । होवोनि ठाके ॥ ९९ (ज्ञाने० अ० ८)

जे स्वरूपीं नाहीं च्युती । ते कृष्णस्वरूप निश्चिती ।

भक्त तद्रूप स्वयं होती । कृष्ण कीर्तीवर्णितां ॥ (नाथभागवत अ० ३१).

१ परमार्थसुख, २ आत्मसुखाचे ठेकर, ३ प्रयाण, ४ सदेह कसे गेले ?

१ परमार्थ हा परमसुखासाठीं करायचा असतो, तुकोबांनीं प्रपंचाची होळी करून परमार्थ साधला म्ह० अह, क्षणिक सुखाचा त्याग करून अखंड अविनाशी सुख जोडलें, प्रपंच ह० पंच-विषयांचा सांघात, शब्दस्पर्शरूपरसगंध या विषयांमसून सुखाची अपेक्षा करणें व त्यासाठीं धांवाधांन करणें हा प्रपंच. सर्व जीव प्रपंची आहेत व म्हणून दुःखी आहेत, नरदेह हा जसा सर्व देहांत श्रेष्ठ आहे तसे या देहांत सर्वसुखांतले अत्यंत सुख जें अन्य-निरपेक्ष, अखंड, अमूप आहे तें मिळवितां येतें, नराचा नारायण होतां येतें, सच्चिदानंदपदवी प्राप्त करून घेतां येते. मनुष्यदेहांत चार अर्थ साधतां येतात; धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष, अर्थ व काम हे पुन्हां क्षणभंगुर व विनाशी आहेत, धर्म ही त्यावरची पायरी आहे व या पायरीनें चढून जाऊन परम अर्थ जो मोक्ष तो साधा-

यचा असतो, परमार्थ=परम अर्थ. परमार्थ ह्य० मोक्ष, परमार्थांत सकलदुःखविध्वंस होतो व परमसुखावाप्ति होतो, जीवमात्र सुखासाठी धडपडत असतो, परमार्थांही सुखासाठीच अदृहास करितात! विषयसुखापासून आत्यंतिक सुख होत नाही ह्मणून त्यांचा त्याग करून, किंवा त्यांविषयी उदासीन राहून अखंड सुखासाठी त्यांचे सायास असतात. देह, इंद्रिये व विषय यांच्या संनिकर्षाने जें सुख होतें त्याला विटून देहातीत, इंद्रियातीत व निर्विषय अशा सुखाच्या मार्गे लागतो तो परमार्थी. हा परमार्थमार्ग चालू लागल्यापासून सुखाचाच आहे. ग्रासोग्रासी जशी तृप्ती तसा परमार्थसंगतीत सदा चढता आनंद मिळत असतो. परमार्थाविषयी पुष्कळांच्या कल्पना विलक्षण असतात. परमार्थ हा रडका नाही, रडकेपणा थांबविणारा आहे, अमरपद देणारा आहे, सुखसमुद्र हस्तगत करणारा आहे. परमार्थांत सकल दुःखांना कायमची समाधी मिळते, निरतिशय अखंड आनंदाचा भोग मिळतो. जीवाचे खरे स्वहित, खरा लाभ, खरी शांति, खरे सुखसमाधान हें परमार्थांतच आहे. परमार्थी खुळे, नेभळे, आंधळे नव्हेत; खरे स्वहित त्यांनाच कळतें व त्यांनाच मिळतें. परमार्थाची साधनें भिन्न असतील, ध्येयाच्या कल्पना भिन्न असतील, पण सकलदुःखनिर्मुक्त अशा अखंड आनंदानुभवांतच सर्वांचे पर्यवसान होतें. तुकोबांनी प्रथम परमार्थांत पाऊल टाकलें तेथपासून तो अखेर वैकुण्ठगमनापर्यंत त्यांचे सर्व चरित्र ह्मणजे या आनंदानुभवाच्या भरतीचा इतिहास होय. भरतीची सीमा होते, ओहोटीभरतीची भाषा खुंटते, याहून अधिक आनंद, अधिक लाभ उरत नाही तो मोक्ष व तेंच वैकुण्ठ. विषयसंबंधाचा निर्धाराने त्याग करून पुढें पाऊल टाकलें कीं आनंदसागराला जी भरती येऊं लागते ती वाढत वाढत आतां पुढें वाढणें नाही व मार्गे हटणें नाही अशी पदवी मिळाली कीं कृतकृत्यता झाली.

तुकोवांनीं हा परमानंद मिळविला व ते त्रिलोकीं धन्य झाले. त्यांचा जन्म दुःखकष्टांत हालअपेष्टेंत गेला, त्यांच्या संसाराचा फजीता उडाला ही बहिर्मुखांची दृष्टि; पण माझ्या साधनांचें मला फळ मिळालें, केलेले श्रमसायास सफळ झालें; आतां अवघा आनंद, अवघें सुख, अवघें ज्ञान, अवघी भक्ति हाताला आली, पांडुरंग अंगा आला, मी धन्य झालों, भवनदी पार उतरलों हा त्यांचा अनुभव ! साधनें आचरित असतां व साध्य हाताला आलें असतां त्यांनीं जे जे तृप्तीचे ठेकर दिले, ते आपण ऐकलेच आहेत. आतां त्यांनीं अबोलणें सुख बोलून दाखविलें त्याचाही थोडासा रंग पाहूं. सकळ साधनांचें पर्यवसान अखंड नामस्मरणांत कसें झालें व नामाचा आनंद तुकोवांनीं कसा भोगला हें आपण मार्गें (पृ० ३०६ ते ३११) पाहिलेंच आहे. नाम व नामी, सगुण व निर्गुण, देव व जीव यांच्या एकरूपतेचा आनंद भोगीत ' तुका प्रेमें नाचे गाये । गाणियांत विरोनि जाये '

२ तेथें साधनें, संप्रदाय, देवभक्त, वर्णधर्म, पापपुण्य, धर्माधर्म सर्व एकपणांत लीन होतात. ' याजसाठीं केला होता अट्टहास—' सर्व आटाटीचें फळ मिळालें. विसांवा पावलों. ' खुंटलीया घांवा तृष्णेचिया. '

लज्जा भय कांहीं आह्मां चिंता नाहीं । सर्व सुखें पायीं वोळंगती ॥

* * * *

भक्तिप्रेमगोडी बैसली जिव्हारीं । आनंद अंतरीं येणें झाला ॥ १ ॥
पुसिलें पडळ तिमिर विठलें । जगचि भरलें ब्रह्मानंदें ॥ २ ॥

* * * *

अवधियांचा झाला विसर या मार्गें । वेध श्रीरंग लावियेला ।

खादलोंचे खावें घाटे । भेटलें भेटे आवडी ॥ १ ॥

वीट नाहीं पांडुरंगीं । घाटे अंगीं आर्त तें ॥ घु० ॥

इंद्रियांची हांव पुरे । परि हें उरें चिंतन ॥ २ ॥

तुका ह्यणे पोट भरे । परि ते उरे भूक पुढे ॥ ३ ॥
 येथे सुखाचिया अमूपचि राशी । पुढे कल्पनेसी ठाव नाहीं ॥
 सुखाचें ओविलें साजिरें श्रीमुख । शोक मोहदुःख पाहतां नासे ।

* * * *

सधुण निर्गुण एकचि आवडी । चित्तें दिली बुडी चिदानंदीं ॥
 घृत्तिसहित मन रिघे प्रेमडोहीं । नाठवती देहीं देहभाव ॥

श्रीरंगाचा वेध लागला, त्याच्या चिंतनाचें सुख अवीट आहे व पुनः पुन्हा तेंच तें भोगतांही पुरेसें वाटत नाहीं, संसारचिंता किंवा कळिकाळाचें भय राहिलें नाहीं, मोह, दुःख, शोक कांहीं एक उरलें नाहीं, आमचे देहभाव नष्ट झाले आहेत व एक हरिच आंत बाहेर भरून राहिला आहे. (' तत्र को मोह कः शोकः एकत्व-मनुपश्यतः ' ह्या ईशावास्य उपनिषदांत हा आनंद वर्णिला आहे.)

तुकोबांचे ' विराण्याचे ' ह्य० विहरिणीचे अभाग २५ आहेत. अध्यात्माचा रंग शृंगाराच्या भाषेत पहावयाचा असेल तर हे जरूर पहावेत ! आधिला अतार प्रपंच, त्याच्या संगतीं कामसुख मिळेना ह्यणून मी ' परपुरुषाशी ' व्यभिचार केला, हा जनांस ठाउका झाल्यामुळे ते माझा छळ करूं लागले, मी तर परपुरुषाशी रत झाले, रंगलें व आतां जाहीर करते कीं मी हा व्यभिचार काल-त्रयीं सोडणार नाहीं—असें तुकोबांनीं स्त्रीत्व अंगिकारून यांत मौ-जेनें सांगितलें आहे ! ब्रह्म स्त्री, पुरुष ना नपुंसक असल्यामुळे व त्याशीं सख्य व तादात्म्य झाल्यामुळे तुकोबांनीं मनोविनोदार्थ हा वाग्विलास केला आहे, यांत स्वानुभूतिप्रसाद पूर्ण भरला आहे.

वाळो जन मज ह्यणोत शिंदळी । परि हा वनमाळी न विसंबे ॥
 सांडूनी लौकिक जालिये उदास । नाहीं भय आस जीवित्वाची ॥
 रात्रंदिस मज पाहिजे जवळी । क्षण त्या निराळी न गमे घडी ॥
 नाम गोष्टी माझी सोय सांडा आतां । रातले अनंता तुका
 हाचि नेम आतां न फिरे माघारी । बैसलें शेजारीं गोविंदाचे ॥

घररिघी झाले पट्टराणी बळें । वरिलें सांवळें परब्रह्म ॥
 न देखे न बोले नाइके आणीक । बैसला हा एक हरी चित्तीं ॥
 बळियाच्या आह्मीं झालों बळिवंता । करूं सर्व सत्ता जगावरी ॥
 क्षणभरी आह्मीं सोशिलें वाईट । साधिलें अवीट निजसुख ॥
 हांसो रुसो आतां वाढवूं आवडी । अंतरींची गोडी अवीट ते ॥
 सेवा सुखें करूं विनोद वचन । आह्मीं नारायण एकाएकीं ॥
 तुका ह्मणे झालों उदास मोकळ्या । विचारों गोवळ्यासर्वे आम्हीं ॥

‘ अवध्या भूतांचे केलें संतर्पण ’—अवधी भूमी आह्मी दान
 दिली, अवध्या दिनरात्री पर्वकाळ झाला, तीर्थव्रतें, योगयाग, सक-
 ल कर्म सांग झालीं; सर्व फळें अनंताला समर्पिलीं; ‘ तुका ह्मणे
 आतां बोलों अबोलणें । कायावाचामनें उरलों नाहीं. ’

‘ देव आड आला ’—‘ अवघा निवारिला शीण शुभ-अशु-
 भाचा. ‘ जीवशिवाचें भातुकें । केलें क्रीडाया कौतुकें । कैची येशें
 लोकें । हा आभास अनित्य ’ ह० शुभाशुभकल्पना निमाल्या.
 शीवशिवांचा-देवभक्तांचा अभेद आहे पण गमतीखातर भेद केला होता!
 सप्तलोक व चतुर्दश भुवनें हीं सर्व आभासवत् झालीं. एका हरी-
 वांचून कांहीं नाहीं, वर्णधर्म हाःत्याचा खेळ आहे. ‘ अवधी एकाचीच
 वीण तेशें कैचें भिन्नाभिन्न । वेदपुरुष नारायण तेंणें केला निवाडा ’

प्रसादाचा रस । तुका लाधला सौरस ।

पायांपाशीं वास । निकट नव्हे निराळा ॥ ५ ॥

आतां मी केवळ सुखरूप आहे. दुःख जाऊन एवढें सुख कशा-
 मुळें उसळलें ? ‘ भावना भेदाची समूळ गेली ’—

तुज मज ऐसी परी । जैसे तरंग सागरीं ॥ १ ॥

दोहींमाजीं एक जाणा । विठ्ठल पंढरीचा जाणा ॥ २ ॥

तंतुपट जेवीं एक । तुका विश्वेसी व्यापक ॥ ३ ॥

लवण मेळवितां जळें । काय उरलें निराळें ? ॥ १ ॥

तैसा समरस जालों । तुजमाजी सामावलों ॥ ध्रु० ॥

अग्नि कर्पूराच्या मेळीं । काय उरली काजळी ॥ २ ॥

तुका म्हणे होती । तुझी माझी एक ज्योती ॥ ३ ॥

बीज भाजुनि केली लाही । आह्मां जन्ममरण नाहीं ॥

आकारासी केंचा ठाव । देह प्रत्यक्ष झाला देव ॥ धु० ॥

साकरेचा नव्हे ऊस । आह्मां केंचा गर्भवास ॥ २ ॥

तुका ह्मणे अवघा जोग । सर्वाघटीं पांडुरंग ॥ ३ ॥

बीज भाजून त्याची लाही झाली कीं तें पुन्हां पेरणीच्या उप-
योगाचें राहत नाहीं, त्याप्रमाणें आमचें कर्म ज्ञानार्भीत भस्म झा-
ल्यामुळें आह्मीं जन्ममृत्युंपासून सुटलों आहोंत. उसाची साखर
होते, पण साखर झाल्यावर ऊसपणाला परततां येत नाहीं, त्या-
प्रमाणें देहाश्रय करून आम्ही ब्रह्मस्थितीला आलों व आतां मा-
ती देहसंभव नाहीं. सर्वाघटीं पांडुरंग आहे व आम्ही पूर्ण वैराग्या-
नें व ध्यानचित्तानें तद्रूप झालों आहोंत. आमचा देह प्रत्यक्ष देव
झाला आहे आतां विनाशी देहाचा आमचा संबंध उरला नाहीं !

‘ झाला प्रेतरूप शरीराचा भाव,’ सर्व देहधर्म लयाला गेले,
कमक्रोधादिकांचा आधार सुटला ह्मणून ते धाईर्धाई रडत आहेत
व यमधर्म हाय हाय करीत बसला आहे ! शरीराला वैराग्याच्या
शेणी (गोवच्या) लागल्या असून तें ज्ञानार्भीत जळत आहे. देह
घट देवाच्या भोंवतीं फिरवून त्याच्या चरणांजवळ फोडला व महा-
वाक्यध्वनी करून बोंब मारली ! कुळाला व नामरूपाला तिळां-
जुळी दिली ! हें शरीर ज्याचें त्याला (पंचमहाभूतांना) देऊन
मी मोकळा झालों.

‘ बोळविला देह आपुलेनी हातें—’ मी आपला पांचभौतिक
देह ब्रह्मबोधाच्या अर्भीत जाळला. ज्ञानार्भीनें पेटलेल्या चितेवर
अमृतसंजीवनी शिंपून भूमि शांत केली, घट फोडला तेव्हांच सर्व
कर्म संपलीं, फक्त एका इरीच्या नामार्शीं संबंध उरला आहे !
‘ तुला ह्मणे आतां आनंदी आनंदु । गोविंदें गोविंदु विस्तारला !

‘ पिंडदान पिंडे ठेविलें करून—’ देहापिंडाचेंच पिंडदान केलें व पिंडाची मूळत्रयी व त्रिगुण याची तिळांजुळी दिली. ‘ सर्वे विष्णु-मयं जगत् ’ हें वर्म सांपडल्यामुळें सव्यापसव्याकर्म बुडालें, ‘ तुका झणे केला अवध्यांचा उद्धार । आतां नमस्कार शेवटींचा ! ’

आपुलें मरण पाहिलें म्यां डोळा । तो जाला सोहळा अनुपम्य ॥
आनंदें दाटलीं तिहीं त्रिभुवनें । सर्वात्मकपणें भोग झाला ॥ २ ॥
फिटलें सुतक जन्ममरणांचें । मी माझ्या संकोचें दूरी जालों ॥

ह्याप्रमाणें तुकोबा नारायणस्वरूप झाले ! सदेह वैकुंठाला जाण्याचा निर्धार असल्यामुळें आपली क्रिया मार्गें कोणाला करायला सांपडणार नाही म्हणूनच कीं काय कोण जाणे त्यांनीं याप्रमाणें जिवंतपणीं आपली क्रिया आपणच करून टाकली व ते सकळकर्मबंधांपासून मुक्त झाले ! विश्वाला भिवविणाऱ्या कळिकाळावर मात केली. ‘ विद्ययाऽ-मृतमश्नुते ’ ‘ मृत्योःसमृत्युमाप्नोति ’ इ० उपनिषद्द्वचनांप्रमाणें तुकोबाराय मृत्यूला मारून उरले.

‘ निरंजनीं आह्मी बांधियेलें घर, ’ दृश्य विश्वाचा, मायेचा (अंजन) जेथें स्पर्श नाही त्या निरंजनीं आमची अखंड वस्ती झाली आहे. अहंकाराचा विटाळ फिटला, शुद्धबुद्ध निराभास अशा परमात्मरसीं आह्मी समरस झालों आहोंत.

‘ पांडुरंगें सत्य केला अनुग्रह, ’ पांडुरंगाचा हा प्रसाद आहे. जीवशीवा सेज रचिली आहे, ‘ निजीं निजरूपीं निजविला तुका । अनुहत बाळका हल्लरू गाती ’ माझ्या विठाईमाउलीनें मला निजस्वरूपाच्या पाळण्यांत निजविलें असून ती अनुहतध्वनीनें गाणीं गात आहे!

*

*

*

*

रक्तश्वेत कृष्ण पीत प्रभाभिन्न । चिन्मय अंजन सूदलें डोळां ॥ १ ॥
तेणें अंजनगुणें दिव्य दृष्टी झाली । कल्पना निमाली द्वैताद्वैत ॥ ध्रु० ॥
देशकालचस्तुभेद मावळला । आत्मा निर्वाळला विश्वाकार ॥ २ ॥

न जाला प्रपंच आहे परब्रह्म । अहंसाहं ब्रह्म आकळलें ॥ ३ ॥
 तत्त्वमासि विद्या ब्रह्मानंद सांग । तेचि जाला अंगे तुका आतां ॥ ४ ॥
 रक्त (रज) श्वेत (सत्व) कृष्ण (तम) व पीत (शुद्धसत्व)
 या गुणप्रकाशापलीकडचे असे चिन्मय अंजन श्रीगुरूंनी माझ्या
 डोळ्यांत घातले व त्यामुळे दृष्टि दिव्य झाली. द्वैत आणि अद्वैत
 या दोनी कल्पना निमाल्या व निर्विकल्प ब्रह्मस्थिती बाणली. देश-
 गत, वस्तुगत, कालगत सर्व प्रकारचे भेद मावळले व आत्मा वि-
 श्वाकारणें स्वच्छ दिसूं लागला. प्रपंच मुळीं झालाच नाही, एक-
 जिनसी एक परब्रह्मच आहे हें उमजलें. जीवशिवैक्य बाणलें. तुका
 अंगानेच परब्रह्म झाला आहे !

....

...

....

...

क्षरला सागर गंगाओघीं मिळे । आपणाचि खेळे आपणाशी ॥ १ ॥
 मघील ते वाव अवधी उपाधी । तुह्मां आह्मांमधी तेचि परी ॥ ४ ॥
 घट मठ झाले आकाशाचे पोटी । वचनेचि तुटी तेथेचि तें ॥ २ ॥
 तुका ह्मणे बीजे बीज दाखविलें । पत्र पुष्प आलें गेलें वाया ॥ ३ ॥

समुद्र वाफेच्या रूपानें वर जाऊन मेघरूपानें वृष्टि करून गंगे-
 च्या ओघांत मिळतो व गंगा पुन्हा समुद्राला मिळते व याप्रमाणें
 पाहतां समुद्रच आपआपणाशीं खेळत असतो, तसाच देवा तुमच्या
 आमच्यांतला प्रकार आहे ! मघली नामरूपांची उपाधि व्यर्थ
 आहे. (मुण्डकोपनिषदांतला, ' यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं ग-
 च्छन्ति नामरूपे विहाय ' हा दृष्टांतच वरील अभंगांत स्पष्ट झाला
 आहे.) जेथून श्रुति बोलली तेथूनच तुकोबा बोलले आहेत यामुळे
 त्यांच्या वाणीला सहज वेदतुल्यता आली आहे.

...

...

....

...

क्षणभंगुर संसारसुखावर थुंकून तुकोबांनीं जें अविट परमात्मसुख
 भोगलें तें त्यांच्या भूमिकेवरच्या संतसज्जनांनाच ठाळक असणार
 हें उघड आहे. तथापि किंचिद्दिग्दर्शन केलें आहे. यांत ज्ञानाची

व उपासनेची एकात्मता स्पष्ट आहे. हे नुस्तें द्वैत नव्हे, नुस्तें अ-
द्वैत नव्हे. अद्वैतभक्ति, मुक्तीवरील भक्ति, अभेदभक्ति हे भागवत-
धर्माचे रहस्य आहे ह्मणून पूर्वी सांगितले आहे त्याचा प्रत्यय वाच-
कांना यावरून येईल. सारा आकार काळानें घासला आहे पण
नाम अविनाशी आहे असें तुकोबांनीं ह्मटले आहे त्यावरूनही ज्ञा-
नानंतर भक्तिसुखाचा रंग वाढतच असतो हे उघड आहे. ' तेंचि
भक्ति तेंचि ज्ञान । एक विठ्ठलचि जाण ' हे ज्ञानोत्तर भक्तीचे वर्म
आहे. सगुणनिर्गुणरूप जो हरि त्या ' मी एक वांचूनि कांहीं ।
तया तयाही सकट नाहीं ' अशा भक्ताची सहजस्थिति ती ज्ञान-
भक्ति होय. त्याला ज्ञानी ह्मणा, भक्त ह्मणा कांहींही साजतें. त्या-
च्या अध्यात्मरंगांत भक्ति असते व भक्तीत अध्यात्मरंग असतो,
याचे कारण ज्ञान आणि भक्ति हे एकरूपच होत. ' ॐ तत्सदिति
सूत्राचे सार । कृपेचा सागर पांडुरंग ' असो, ह्याप्रमाणें श्रीहरीच्या
रंगांत तुकोबा पूर्ण मिळून गेले व ' अववा अंतर्वाही तोचि झाला '
असें हरिरूप होऊन ठेले. देहाचे भान सुटलेच होतें. तुकोबांच्या
प्रयाणाचा समय प्राप्त झाला. श्रोत्यांचें भाग्य संपुष्टांत आलें. तुको-
बांचें कार्य झालें. शके १५७१ चा फाल्गुनमास उगवला. तुको-
बांची वैकुंठस्थिति अचळ राहिली. द्वादशीस त्रिजाईस पूर्णबोध
केला. वद्य १ ला रात्री तुकोबा कीर्तनास उभे राहिले. गोपाळपुरा
येथे नांदुरगीच्या वृक्षाखालीं कीर्तनास प्रारंभ झाला.

३ निर्याणाचे अभंग गाण्यांत प्रसिद्ध आहेतच. तुकोबाची कुडी ज्ञान-
भक्तियोगानें ब्रह्मरूप झाली होती. तुकोबांनीं त्या दिवशीं नामसंकी-
र्तन भक्तीची अमृतवृष्टि केली. प्रेमामृताचे भोजनानें संतसज्जन
तृप्त केले. नामभक्तीच्या उत्कर्षासाठींच तुकोबांचा अवतार होता.

शोधितांचि नये । ह्मणोनि वोगळतां पाये ॥ १ ॥

आतां दिसौ नये जनां । ऐलें करा नारायणा ॥ २ ॥

कीर्तनांत 'घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्याहार्ती' हा अभंग निघाला—
 ब्रह्मज्ञानी, मुक्त, तीर्थभ्रामक, यज्ञदानकर्ते, जपी, तपी ह्या स-
 र्वाना ह्या नामसंकीर्तनसुखापुढें लाळ घोटायला लावीन. ज्ञानास-
 गट सर्व साधनें कीर्तनभक्तिसुखापुढें उणीं पाडीन. आम्ही गेल्यावर
 लोक आमचे धन्यवाद गातील व श्रोते पुढें ' भाग्ये आम्हीं तुका
 देखियेला ' असें मुलानातवांना सांगत राहतील !

भगवन्नामाची थोरवी गातां गातां तुकोबाराय ज्या वैकुंठाहून
 मृत्युलोकीं आले तें वैकुंठ, ते महाविष्णु, ते सनकादिक संत, ते ना-
 रदगरुड, ती आदिमाया लक्ष्मी, ते वैकुंठीचे भक्तजन यांशीं अत्यंत
 तन्मय झाले. जागृतींत ज्याचा ध्यास असतो तेंच डोळां लागतांच
 पुढें उभें राहतें त्याप्रमाणें जन्मभर ज्याचा निदिध्यास असतो तेंच
 प्रयाणकाळीं अंतरांत भरून राहतें. जें नेत्रांनीं पहावें, कानांनीं
 ऐकावें, मनानें भावावें, वाचनें बोलावें, चित्तानें चिंतावें, जें आंत-
 बाहेर होऊन रहावें तें तुकोबारायांचें सर्व विठ्ठलमय झाल्यामुळें
 प्रयाणकाळीं विठ्ठलावांचून त्यांना दुसरी कोणतीही गति उरली नव्हती!
 विष्णुसहस्रनामांत ' वैकुंठः पुरुषः प्राणः ' ह्याप्रमाणें वैकुंठ हें महा-
 विष्णूचें नांव दिलें आहे. त्यांचा लोक तोही वैकुंठच. सर्व निस्सीम
 विष्णुभक्त वैकुंठांतच राहतात. वैकुंठाहून जगत्कल्याणार्थ मानव-
 लोकीं येतात व धर्मकार्य करून पुन्हां स्वलोकीं जातात. सर्व विश्व
 अव्यक्तांतून आकाराला येतें व अव्यक्तांतच लीन होतें. जें जेथून
 येतें तें तेथेंच जातें. तुकोबा वैकुंठाहून आले, सारा जन्म अंतरं-
 गानें वैकुंठाच्या निदिध्यासांत काढला व प्रयाणही वैकुंठालाच केले.

तुम्ही सनकादिक संत । ह्यणवितां कृपावंत ॥ १ ॥

एवढा करा उपकार । सांगा देवा नमस्कार ॥ २ ॥

भाकोनी करुणा । विनवा वैकुंठीचा राणा ॥ ३ ॥

तुका ह्यणे मज आठवा । मूळ लवकरी पाठवा ॥ ४ ॥

वैकुण्ठगमन झाले तेथील नांदुरकीचा वृक्ष.

त्यांनीं गरुडाला ' वेगीं आणावा हरी ' अशी प्रार्थना केली.
 ' पाय लक्ष्मीच्या हातीं ' ह्मणून तिलाही ते काकुलती आले.
 ' तुका ह्मणे शेषा । जागें करा हृषीकेशा ' ह्याप्रमाणें त्यांनीं शेषा-
 चीही प्रार्थना केली. " त्याचि पथें माझें लागलेंसे चित्त । वाट
 पाहे नित्य माहेराची ॥ ४ ॥ तुका ह्मणे आतां येतील न्यावया । अंगें
 आपुलिया मायबाप ॥ ५ ॥ ह्यानंतर तुकोबांच्या अंगीं शुभ चिन्हेंही उमटूं
 लागलीं. त्यांचे मन वैकुंठास जाण्याविषयी उत्कंठित झालें. वृत्ति वैकुंठाक-
 ढे गेली. देहभाव गळाला. हा प्रपंच, ही मृत्युलोकची संगति हा
 जगाचा वारा त्यांना सोसेनासा झाला. सनकादि संत ज्या वैकुं-
 ठांत नित्य भगवद्दर्शनानें स्वसुखांत रंगून जात होते, गरुडासारखे
 एकनिष्ठ भक्त जेथें परिचर्या करण्यास तत्पर असत, साक्षात् आदि-
 माया लक्ष्मी जेथें आपल्या कोमल करानीं प्रभूचे कोमलतर चर-
 णांबुज चुरण्यांत दंग होऊन गेल्या होत्या, त्या शुद्धसत्वगुणानें
 पावन झालेल्या दिव्य वैकुंठास जाण्याची तुकोबारायांच्या मनाची
 उत्कंठा अतिशय तीव्र झाली. श्रीविष्णु ' तुका एकला देखोनि '
 वैकुंठाहून आले. ते मंदभाग्यास्तव दुसऱ्या कोणास दिसले नाहींत.

वैल आले हरी । शंख चक्र शोभे करीं ॥ १ ॥

गरुड येतो फडात्कारें । ' नाभी नाभी ' ह्मणे त्वरें ॥ २ ॥

मुगुट कुंडलांच्या दीप्ति । तेजें लोपला गभस्ती ॥ ३ ॥

मेघश्यामवर्ण हरी । मूर्ति डोळस साजिरी ॥ ४ ॥

चतुर्भुज वैजयंती । गळा माल हे रुळती ॥ ५ ॥

पीतांबर झळके कैसा । उजळल्या दाही दिशा ॥ ६ ॥

तुका झालासे संतुष्ट । घरा आलें वैकुंठपीठ ॥ ७ ॥

इतकें ह्मणत तुकोबाराय कुडीसहित गुप्त झाले. त्यांची कुडी
 कोणाला दिसली नाहीं. तुकोबांचे पुत्र नारायणबोवा यांनीं तुको-
 बाराय ' कीर्तन करितां अदृश्य झाले ' असेंच एका लेखांत ह्मटलें
 आहे. हातींचें चिद्रत्न गळून पडलें म्हणून सर्व शिष्यांनीं शाक

केला. महाराज द्वितीयेला गुप्त झाले, पंचमीला त्यांची टाळवीणा गोधडी सांपडली. पांच दिवस भक्तमंडळींनी कीर्तनभजनमहोत्सव केला. तुकोबा संदेह वैकुंठाला गेले सबब त्यांचे क्रियाकर्मांतर करण्याचे कारण नाही असा सप्तमीस रामेश्वरभटांनी शास्त्रार्थ दिला व तो सर्वांनी मान्य केला. त्या वेळेपासून महाराजांच्या प्रयाणाचा महोत्सव देहस फाल्गुन वद्य २ ते ५ पर्यंत दरसाल होत असतो.

तुकाराममहाराजांचे प्रयाण झाल्यावर तुकोबांच्या भक्तमंडळाने अनिवार शोक केला. त्या प्रसंगी कान्होबाने जे ३७ अंभंग केले त्यावरून त्यांचे चित्त दुःखाने कसे फाटून गेले होते याची कांहींशी कल्पना करिता येते.

दुःखे दुभागले हृदयसंपुष्ट । गहिंचरे कंठ दाटताहे ॥ १ ॥

ऐसे काय केले सुमित्रा सखया । दिले टाकोनीयां वनामाजी ॥४॥
आकंदती बाले करुणावचनी । त्या शोके मेदिनी फुटो पाहे ॥ २ ॥
काय हे सामर्थ्य नव्हते तुजपाशी । संगे न्यावयासी अंगभूतां ॥३॥
तुज ठावे आहां कोणी नाही सखा । उभयलोकीं तुका तुजविण ॥४॥
कान्हा ह्मणे तुझ्या वियोगे पोरनी । जालों देरे भेटी बंधुराया ॥५॥

भुक्ति मुक्ति तुझे जळो घ्नज्ञान । दे माझ्या आणून भावा वेगीं ॥१॥
रीद्धि सिद्धि मोक्ष ठेवी गुंडाळूनादे माझ्या आणून भावा वेगीं ॥२॥
नको आपुलियां नेऊं वैकुंठासी । दे माझ्या भावासी आणून वेगीं ॥३॥
तुक्याबंधु ह्मणे पहाहो नाही तरी । हत्या होईल शिरी पांडुरंगा ॥४॥

४ तुकोबा संदेह वैकुंठाला गेले याबद्दल अलीकडे विद्वानांनी वरीच चर्चा करून ज्याने त्याने आपले मतीने विचार प्रगट केले आहेत. त्या विविध मतांच्या खंडनमंडणांत पडण्याचे कारण नाही. 'सं-देह वैकुंठाला कसे गेले' हा प्रश्न मला अनेकांनी विचारला आहे. त्याला म्यां उत्तर काय द्यावे? वैकुंठाहून सुमुक्षुकचेरीत येऊन मी हे चरित्र लिहीत बसलों आहे अस नाही, तेव्हा वैकुंठाची प्रत्यक्ष माहिती

मी काय देऊं शकणार ! प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या अभावी शब्द-
 प्रमाण मानतात, तें या कार्मी भरपूर आहे व तेवढें मी देऊं शके-
 न ! माझा स्वतःचा ह्या गोष्टीवर विश्वास आहे एवढें मी फार तर
 सांगेन. अधिभौतिक शास्त्रांच्या प्रसाराचा हा काळ आहे, चर्मदृष्टी
 दिसेल तें मानायचें, अदृश्य सृष्टीच्या पलीकडच्या गोष्टी मानायच्या
 नाहींत, शब्दप्रमाणाला मान द्यायचा नाहीं, व स्वतःच्या मनाला
 वाटेल तें लिहायचें अशी सामान्य विद्वानांची प्रवृत्ति असल्यामुळे
 व ' हा सूर्य हा जयद्रथ ' असा अनुभव असल्या श्रद्धाप्रधान
 धर्मगोष्टींत पटवितां येण्यासारखा नसल्यामुळे आणि माझी तादृश्य
 योग्यता नसल्यामुळे मी या बाबतींत स्वानुभवाचें असें कांहीं सांगूं
 शकत नाहीं. देवाच्या दयेनें थंडाफार संतसमागम या जन्मीं मि-
 ळाला आहे व आधिभौतिक शास्त्रांला ज्यांची उत्तरे देतां येत
 नाहींत अशा कित्येक गोष्टी मी संतसंगतींत पाहिल्या आहेत, अने-
 कांनीं पाहिल्या असतील. कृभिकीटकांपासून तों मनुष्येदहापर्यंत
 आपल्याला कांहीं तुटपुंजें ज्ञान आहे, पण मनुष्ययोनीवरच्या योनी
 व देवगंधर्व आणि नानाविध लोक नाहींतच असें आग्रहपूर्वक प्रति-
 पादन करण्यासारखा आपल्यापार्शी काय पुरावा आहे ? मनाचे,
 बुद्धीचे, अंतरात्म्याचे असे कोणते व्यापार आह्मांस निश्चयानें ठारु-
 क आहेत ? देहाचे तरी आपणांस काय ज्ञान आहे ? स्वप्नसृष्टीचें
 कोडे कोठें उलगडलें आहे ? जागृतीचें अल्प ज्ञान, स्वप्नसृष्टीचें जव-
 लजवळ नाहीं इतकें ज्ञान, व त्यापलीकडे शून्य ज्ञान—एवढ्या
 ज्ञानाच्या वळावर अध्यात्मयोगांतील गोष्टी सर्व खोऱ्या व साधूंचे
 चमत्कार खोटे असें घडाकून आह्मी सांगत सुटलों तर आमचें तोंड
 कोण धरणार आहे ह्यणा, पण अधिकारी अनुभवी पुरुष फाल्गुनांत-
 ल्या बालकांची आमची बरोबरी करून मात्र स्वस्थ बसतील !
 युरोपांत व अमेरिकेंत मानसशास्त्राचा व इतर गूढ शास्त्रांचे शोध

नवीन पद्धतीने लावण्यांचे अलीकडे प्रयत्न चालले आहेत. ते अध्यात्माचा ओनामा शिकत आहेत. भरतभूमि ही अध्यात्माची खाण आहे. येथे कित्येक शतकांपासून गूढ शास्त्रांचे अभ्यास काय ५५ अनुभव घेतलेले महात्मे झाले आहेत. असो. तुकोबा सदेह वैकुंठाला कसे गेले, वैकुंठ कोणते, त्याचे स्वरूप काय, वैकुंठाला जाण्याचा मार्ग कोणता या गोष्टींचे ज्ञान तुकोबांच्या कोटीला पोचलेल्या स्वानुभवी पुरुषांशिवाय कोण सांगू शकेल? गणिताची रहस्ये पट्टीचा गणितीच सांगेल, साधा घोंगड्या तेथे काय सांगणार? व तो जर गणिताची कुचेष्टा करित बसला तर त्याला आपण जे ह्मणू तेच अध्यात्मयोगाचा गंध नसलेल्या केवळ व्यवहारपटूंनी अध्यात्मांत गडबड केली तर त्यांना तज्ज्ञ ह्मणतील. तुकोबांनी भक्तियोगाची पराकाष्ठा केली व उत्कट भक्तियोगाने 'अष्टमहासिद्धिद्वारीं वोळंगती' असे त्यांनी ह्मटले आहे. तेव्हां 'पिंडी पिंडाचा आस' करून ह्म० शरीराचा पार्थिवांश आपांत, आपाचा तेजांत याप्रमाणे पंचभूतांच्या देहाचा पाहतां पाहतां लय करून ते वैकुंठस्वरूप झाले असे कित्येक ज्ञात्यांचे ह्मणणे आहे. देहासगट वैकुंठाला जातां येते असे गुलाबराव महाराजांचे ह्मणणे होते. शब्दप्रमाण पाहतां रामेश्वरभटांपासून अनेक संतांची व कवींची वचने 'सकाय वैकुंठाला गेले' याच गोष्टीची साक्ष देणारी आहेत:—

मागे कवीश्वर झाले थोर थोर। नेले कलेवर कोणें सांगा ? ॥
 ह्मणे रामेश्वर सकळां पुसोनी। गेला तो विमानें वैसोनीयां ॥१॥
 निळोबाराय आरतींत 'मानवदेह घेउनि निजवामा गेले' असे म्हणतात, 'कीं सतनु मुक्त झाला योगाची सिद्धि हे तुकारामी' असे मोरोपंत म्हणतात. 'श्रीराम तसा गेला वैकुंठाला सकाय हा काहीं' असे पंतांनी अन्यत्रही ह्मटले आहे. 'संतांत कीर्ति केली। कुडी सायोज्यी नेली' असे कचेश्वर म्हणतात. 'झाला वैकुंठीचा

घणी ' हें मध्वनाथांचें म्हणणें आहे. भक्तमंजरीमालाकार 'विमानीं
बैसविला जडदेह ' असेंच सांगतात. रंगनाथ स्वामींचे यावर एक
बहारीचें पद आहे.

पद.

नरदेहा घेउनि वाणी, गेला ती ऐका वाणी ॥ घ० ॥ घट
फोडुनि जनकादिक ते, अनुभविते झाले माती ॥ हा नोहे तुक्या
तैसा, घट राखुनि धरिली चितीं ॥ १ ॥ इतर ते हारुनी दुधा,
परिणामक घेती पाणी । हा नोहे तुक्या तैसा, पय राखुनि चाखी
लोणी ॥ २ ॥ इतर तें फोडुनि ' कोहं, ' मग चाखियला तो
' सोहं ' । हा नोहे तुक्या तैसा, अच्छेद्य पचविला ' कोहं '
॥ ३ ॥ इतरें या मिश्रपुटातें देखुनियां जड टाकियलें । तो नोहे
तुक्या तैसा, परिसानें हेमचि केलें ॥ ४ ॥ जडबुद्धि ' अहं '
या देहा, निजस्वरुपीं वाहुनि गेला । निजरंगी रंग पहाया,
रंगानें निश्चय केला ॥ ५ ॥ या बोला सारचि कथितों दिसणें
जें हाची जन्म । अदृश्य मरण योग्यांचें निजरंगीं अघटित धर्म ॥ ६ ॥

माझे विद्यालयीन गुरु व प्रख्यात संस्कृतशास्त्री गोपाळराव नं-
दरगीकर यांनीं वाल्मिकिरामायणांत सशरीर स्वर्गास गेल्याबद्दलचें
मला ४।५ दाखले काढून दिले ते मी पुढें देत आहेः—

(१) कौशिकाची भगिनी सत्यवती सशरीर स्वर्गाला गेली—
सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी । बालकांड सर्ग ३४ ॥ ८

(२) बालकांड अ० ५७—६० मध्ये त्रिशंकूची कथा दिली
आहे ती समग्र पहावी. एक मोठा यज्ञ करून सदेह स्वर्गास जावें
' गच्छेयं सशरीरिण देवानां परमां गतिम् । ' (अ० ५७—११)
अशी प्रबळ इच्छा त्रिशंकूस उत्पन्न झाली, पण वसिष्ठानीं त्यास
प्रतिरोध करून चांडालाचें रूप प्राप्त होईल असा शाप दिला व
तो चांडाल झाला. तो विश्वामित्रास शरण गेला तेव्हां ' अनेन

सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ' (अ० ५९-४) असें त्याने
त्यास आश्वासन दिले व यज्ञार्थ ब्राह्मणांस बोलावून आणून विश्वा-
मित्र त्यांस ह्मणाले:—

तेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ।

यथायं स्वशरीरेण स्वर्गलोकं गमिष्यति ।

तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ अ० ६०-३

यज्ञ होत असतांना विश्वामित्रांनी देवांना आपले हविर्भाग घे-
ण्यास बोलावले पण ते आले नाहीत. तेव्हां विश्वामित्र संतप्त झाले
व (अ० ६०) ह्मणाले:—

स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मयाहि तपसः फलम् ।

राजन् स्वतेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥ १४

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरः ।

दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ १५

(३) अयोध्याकांड अ० ११० मध्ये वसिष्ठांनी रामशायला
त्याच्या सर्व पूर्वजांची नामावळी सांगितली आहे त्यांत त्रिशंकूसंबंधाने
' स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः ' असेंच ह्मटले आहे.

(४) सुग्रीव रामासह एका वनाजवळ आला तेव्हां त्या व-
नाचा पूर्वेतिहास सांगतांना तो ह्मणाला:—

अत्र सप्तजनानाम मुनयः संशितव्रताः ।

सप्तैवासन्नघःशीर्षाः नियतं जलशायिनः ॥ १८

सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः ।

दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९

—किष्किंधाकांड अ० १३

(५) अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलं ।

प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं संविवेशह ॥ उत्तरकांड अ० १६०-१

(६) साक्षात् रामराय आपले शरीर व आते यांसह वैष्णव तेजामध्ये प्रवेश करते झाले याबद्दल:—

विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरं सहानुजः ॥ १२ ॥ (उत्तर ११०)

महाभारतांत (स्वर्गरोहण पर्व अ० ३) धर्मराजांनी मनष्य-देहाचा त्याग करून व दिव्यवपु घेऊन दिव्यस्थानाला देवांसमवेत गेल्याचे वर्णन आहे:—

गंगां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुताम् ।

अवगाह्य ततो राजा तनुं तत्याज मानुषीम् ॥ ४२ ॥

ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

तुकोबा सदेह वैकुंठाला गेले व त्यांचा देह कीर्तन करितां करिता अदृश्य झाला ही गोष्ट अपूर्व तर खरीच, पण असाच प्रकार आणखी कांहीं महात्म्यांसंबंधाने झालेला आहे, मुक्ताबाई अशाच पाहतां पाहतां गुप्त झाल्या. “ कवीर साहेबांनी १०१ वर्षांच्या वयांत एके दिवशीं शिष्यमंडळीस गुलाबपुष्पांची सेज तयार करण्यास सांगितली व ते अंगावर शाल घेऊन निजले. कांहीं वेळाने लोकांनीं शाल उचलली तों काय ? खालीं गुलाबपुष्पांशिवाय कांहीं आढळले नाही, ही गोष्ट कित्येक हिंदु व मुसलमान लेखकांनीं स्वतः पाहिलेली लिहून ठेवली आहे. ” (आडियार बुलेटिन मार्च १९१६ पृ० ९४) शीख धर्माचे संस्थापक गुरुनानक यांचाही शेवट असाच झाला आहे. ते ७० व्या वर्षीं संपले. “ त्यांचा अंत्य संस्कार हिंदुधर्माप्रमाणे करावा कां मुसलमानी धर्माप्रमाणे करावा याचा शिष्य मंडळींत वाद चालला असतांना एकाने त्यांच्या मृतशरीरावरील वस्त्र उचलले तों मृतशरीरच जाण्यावर नाहीसे आढळून आले यामुळे जाळावे कां पुरावे हा वादच मिटला ! ” असे अनिबिज्ञांट बाईंनीं ‘ शीख धर्म ’ ह्या निबंधांत (धी रिलिजिअस प्रॉब्लेम इन इंडिया पृ० ७४) छटले

आहे. द्रविड साधु तिरुपन्न (अश्वर) व शैवसाधु माणिक्य
वाचकर यांविषयी अशाच सदेह हरिस्वरूपी मिळार्याच्या कथा
तिकडे प्रसिद्ध आहेत. ख्रिस्तीधर्मशास्त्र जें वायबल त्यांतही 'प्रेषि-
तांची कृत्ये' या प्रकरणांत (९) हुबेहुब असेच वर्णन आहे,
सर्व साधुसंत, रामायणभारतासारखे महाग्रंथ, कालि-
दासासारखे कवीश्वर (रघुसर्ग १५ पहा), व इतर धर्मग्रंथही एकम-
दाने 'सदेह वैकुण्ठाला जाणें व जातां जातां कीर्तनांत अदृश्य
होणें' या गोष्टीला प्रामाण्य देत असतांना ज्यांचा या सत्कथेवर
विश्वास बसत नसेल त्यांनी कृपा करून तुकोबारायांच्या अभंगांचे तरी
'विश्वास व आदर' बाळगून अध्ययन करावें व त्यांतच त्यांनी
भगवत्प्रसाद जोडण्याचा स्वानुभवानें जो मार्ग सांगितला आहे
त्या मार्गानें चालूं लागवें एवढी त्यांस विनंति करून श्रीतुका-
राममहाराजांच्या नामघोषांत या त्यांच्या चरित्रग्रंथाची समाप्ति
करितों व हें नव वाक्युष्ण श्रीपांडुरंगचरणी समर्पण करितों.

REFBK-0001760

